


# અનુક્રમણિકા






## ફ્રાન્સ.

સફે.

## ગરેટ બ્રીટન.

## આયરલંડ.

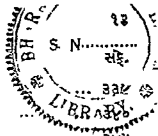


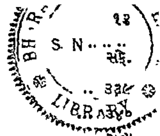
## યુરોપથી અમેરીકા.



## અમેરીકા.

સફે.


BH · R
S. N.
LIBRARY


S. N.....
સંક.
LIBRARY

પૃષ્ઠ.

સફે.

સફે.

સફે.



## અમેરીકાથી જાપાન.



## જાપાન.

સફે.

સફે.

અંક.






## ચીન.

સફે.

સફે

સફે.

---

# યૂરોપ, અમેરીકા, જાપાન અને ચીન.

## ફરામજી દીનશાજી પીટીટની મુસાફરીની નોંધ.

---

### મુંબઇથી ઉપડવું—એડન—સુએઝ—સુએઝની નેહર—પોર્ટ સઇદ.

તા૰ ૧૫મી એપ્રીલ ૧૮૮૭ ને વાર સુક્રરે અમો અમારા મીત્ર ભાઈ પીરોજશાહ મેરવાનજી જીજીભાઈ સાથે સ્ટીમર "નીઝામ"માં સાંજનાં ૫ા કલાકે પાલવા બંદર ઉપરથી મીત્ર મંડળની મુબારકબાદી વચ્ચે ઉપડ્યા હતા. એ સ્ટીમર પી. એન્ડ ઓ. કંપનીની ૨૭૨૬ ટનની છે. અમારી સાથે આસરે ૫૦ ઉતારૂઓ હતા. સ્ટીમર જો કે નહાની છે તોબી અમને અમારા મીત્રોએ ખબરાવ્યા તેવી કાંઇ ઘણી રોળતી ન હતી. પેહેલા બે દીવસ સેજ ફેર આવ્યા કીધા, પણ પાછળથી તદન નરમ પડી ગયા. સમુદ્ર એટલો સ્થીર હતો કે પાણીનો એક પરપોટો પણ જણાતો નહી અને જાણે તલાવમાં હંકારતા હોઇયે એવું લાગતું હતું. માર્ગમાં ચાર પાંચ સ્ટીમરો મુંબઇ તરફ જતી મળી હતી. તે વના બીજું કશું જાણવાજોગ બન્યું નહીં.

**તા૰ ૨૧મી એપ્રીલ**—આજ દીને સવારથી એડનનો ડુંગર દીસવા લાગ્યો. શેહેર પેહલાં તો કાંઇ જોવામાં આવ્યું નહી, પણ આસરે કલાક ૧૦ ને અમલે ડુંગરની બાજુની વલાંણ લીધા પછી નજરે પડ્યું. એનો દેખાવ સુર્યનાં કીરણ તથા પાહાડોની કઠણ પરના છાયાથી ઘણો સરસ લાગતો હતો. આગબોટે ૧૦૫ા કલાકે લાંગડ કીધું. મુંબઇથી એડન ૧૬૬૦ "નાટસ" દુર છે. અમોને એડનના જાણીતા શેઠ કાવસજી દીનશાજી તથા બીજા જરથોસ્તીઓ સ્તીમર ઉપર લેવા આવ્યા હતા અને તેઓની સ્ટીમ લાંચમાં અમો કીનારે ગયા. અમો છેલ્લા સને ૧૮૮૧ માં યુરોપ

જતી વેળાએ અહીં આવ્યા ત્યારે તથા મુંબઇ પાછા ફરતી વેળાએ રાતનાજ આગબોટે લાંગર કીધાથી જોકે તે વખતેબી કીનારે ગયા હતા, તોપણ શેહેર બરાબર જોઇ શકયા ન હતા, જેથી આ વખતે એ તક બરાબર હાથ લાગી હતી.

એ બંદરનો દેખાવ ઘણો ડરામણો, ઝાડપાન વના સુકો લાગતો હતો અને જ્યાંથી નજર કરયે ત્યાં બળતા પાહાડમાંથી નીકળેલા પદાર્થો (lava) ના ડુંગરો બનેલા દીસતા હતા. અસલ સાંભળવા પ્રમાણે એડનવાલી જગા ધર્તીકંપથી દટાઈ ગઇ હતી જેમાની નીશાંન અહીંયાં જે પાણીનાં ટાંકાંઓ છે તે ઉપરથી મળેછે. આ ટાંકાંઓ અસલનાં બાંધેલાં છે અને સને ૧૮૫૮—૫૯ મા ખણી કાહાડેલાં કેહેવાય છે. અસલ જગા ફળવંત હતી, પણ પાહાડના ફાટવાથી સઘળી "લાવા" થી ધંકાઇ ગઈ અને એક ઘાસનુ તણખું પણ અહીં ઉગી શકતું નથી. તેઓી ટાંકાંઓની નજદીકમાં એક નામનો બાગ બનાવ્યો છે। જ્યાં થોડાક સુડદાળ ગુલમોર, ભીડી અને એવા બીજાં ઝાડો ઉગાડયાં છે. અમો સ્ટીમર પોંઇંટ ઉપર કીનારે ઉતર્યા અને બારોબાર શેહેર જે ચાર મૈલ દુર છે તે જોવા ગયા. રસ્તો ઘણો ખરો કીનારેથી આવેલો છે અને જો કે તાપ ઘણો જોરાવર હતો તોપણ દરીયાની લેહેરીથી ઘણું ઠંડાળા જેવું લાગતું ન હતું. સ્ટીમર પોઇંટ ઉપર થોડાંક સારી બાંધણીનાં મોટાં ઘરો આવેલાં છે જમાં હોટેલો, સ્ટીમરની કંપનીઓની હાફીસો તથા પારસીઓનાં રેહેઠાન તથા દુકાંનો છે. શેહેરમાં જવા સારૂં એક નાહાનો ડુંગર પસાર કરવો પડે છે અને એ શેહેર ત્રણ બાજુથી ડુંગરોથી ઘેરાયલાં એક મોટાં મેદાનમાં આવેલું છે. તેની એક બાજુએથીજ દરીયો ખુલ્લો દીસે છે, જગાપર લશકરની બરાખો તથા સરકારી હાફીસો વગેરે છે. શેહેરનાં ઘરો નાહાનાં છાપરાનાં બેઠાં બાંધેલાં છે.

જરથોસ્તીઓની બચ્ચાં છોકરાંઓ સુધાં આસરે ૨૫૦ આદમીની વસ્તી છે તથા સને ૧૮૮૩માં શેઠ કાવસજી દીનશાએ એક આદરીયાન સાહેબ બાંધી પરથાવ્યા છે. એ પાકીજગે જગા અછી રોણકદાર બાંધેલી છે અને તેમા ત્રણ મોબેદોને રાખેલા

છે અમવ જો મોઇને ત્યા નવજોત મા લગનની કીયા કરવી હોય તો મુબઇ જવુ પડતુ હતુ તથા રવાનની પણ સઘળી કીયા તાર કરીને મુબઇમા કરાવવી પડતી હતી તે સવળી અગવડ આ આદરીયાન સાહેબ બધાવ્યાથી મટી ગઇ છે તથા એનીજ પાસે ઉતારા સાઉ અજુમનનુ મુકામ પણ આવેલુ છે અને તેનેજ માથે ડુગર પર દોખમુ છે જરથો સ્તીઓમા ઘણાખરા સરકારી નોકરીએ છે જેમાના કોઇ કોઇ તો માજી- સ્ટ્રેટ, કસ્ટમ કલેકટર ટ્રેઝરર તથા એવા મોટા ઓહદાઓ ભોગવે છે બીજાઓ મોટા વેપારી તથા સ્ટીમર કપનીઓનુ આડતનુ તથા બીજુ કામ કરે છે અને બાકીનાઓ દુ ાનદારી સુથાર તથા એવા પરચુટણ ધધાઓ કરે છે અહી લસ્કરી મથક હોવાથી વેપારને ઘણુ ઉત્તેજન મળતુ નથી અને બને છે ત્યા સુધી લોકોને એડનમા વસવા દેતા નથી તેથી વસ્તી ઘણી ખરી જેટલી ને તેટલીજ રેહે છે બાહારના દેશીઓને વસ્વા દેતા નથી પણ સામા રેહેનારાઓને પણ સાભળવા મુજબ શેખ અબદુલા કરી અહીથી નવ મૈન દુર ગામ છે ત્યા રેહેવાનો હુકમ કરે છે એ બધાનુ કારણ એમ જણાયછે કે જો વખતે અગ્રેજ સરકારનો કોઇ સુદ્દઇ એડનને ઘેરો નાખે તો ખોરાકીની ઘણી તાણ પડી જાય આ કારણોને લીધે વેપાર બીજા એ લતાના બદરો ગમ ઘસડાઇ જવા લાગ્યો છે અને આગળ ચાલ- તા તદન પડી ભાગશે એવુ લગે છે એડનમા સને ૧૮૮૫ મા છેલ્લો વરસાદ પડયો ત્યાર પછી ન પડવાથી ટાકાઓ તદન ખાલી પડેલા છે અને પાણી આગેથી લાવવુ પડે છે તથા સમુદ્રના ખારા પાણીને "કનડેનસ 'કરી મીઠુ બનાવી એક આને ગયાનનને હીસાબે હાલ વેચાય છે

અમારી આગબોટ પરથી અમો કીનારે ઉતર્યા ત્યારથી તે પાછા બોટ ને સ્ટીમર હકારી ત્યા સુધી આસરે ચાર કલાક સુધી અત્રેના સોમાની જાતના છોકરાઓ આખો વખ્ત દરીઆમા જાણે માછના તરતા હોય તેમ તરીયા કરતા હતા ને ઉતારુઓને સમુદ્રમા બેઆની નાખવા કેહેતા હતા જેવી બેઆની કોઇએ નાખી કે પાણીની અદર બધા છોકરાઓ એકદમ ડુબકી મારી તે બેઆની પાછી ઉપર લાવતા એ વખ્તનો દેખાવ ઘણો જોવા લાયક હતો જો એક જન બેઆની લાવવામા ફાવ્યો કે બીજાઓ તેને દુર રેહેવા કેહેના ને જેમ જમીન પર રમતમા એક બીજાઓની

પાછળ છોકરાઓ દોડે છે તેમ એ છોકરાઓ પાણીમા ડુબકીઓ મારી નાહમભાગ એક બીજાથી રમતમા કરતા હતા ને જાણે પાણીનાજ રેહેવાશી હોય તેમ તેમા ગમત કરતા હતા કોઇ કોઈ છોકરાઓ તો સ્ટીમર પર ઊચે બાધેલી બોટો પર ચહડીને ત્યાથી ડુબકી મારતા અ-મારી સ્ટીમરે કલાક રા ને સુમારે લાગડ ઊચકયુ હતુ

**તા૦ ૨૨મીથી તા૦ ૨૫ મી એપ્રીલ**—એ અથવા દીનમો રાતા સમુદ્રમા કાહડયા હતા પેહેલા ત્રણ દીવસ વધારે ગરમીમા ગુજાર્યા પણ ત્યાર પછી ઉત્તરનો પવન ફુકનાથી વધુ ગરમી માલમ પડી નહીં તેમા છેલ્ને દીવસે તો ઠંડક પણ સારી નીકળી હતી એ સઘળા દીવસો વારાફરતી ડુગરો તથા પાહાડો તથા સ્ટીમરો મળવાથી જેમ મુંબઈથી એડન જતા કંટાળા ભરેલા લાગતા હતા તેવા લાગતા હતા નહીં કોઇ વખતે તો એક બાજુપર એક ગમ અર્બસ્તાન તથા બીજી ગમ આફ્રીકાના કીસ્તાઓ દીસતા હતા અને જોકે તે સઘળા વગર ઝાડ પાન વેરાન હતા તોબી જમીન હોવાથી આપણો જીવ ખુશી થતો હતો આજે રાતના ૩॥ કલાકે અમારી સ્ટીમરે સુએઝના બારામા લાગડ કીધુ હતુ અને કલાક ૪॥ વાગેને બ્રીંડીસીને રસ્તે જનારા પાસીનજરો કીનારે ઉતરી ગયા અમારો ઠરાવ જીબ્રાલટરને રસ્તે સ્પેન તથા પોર્તુગાલ જોઈને લંડન જવાનો હોવાથી અમો સ્ટીમર ઉપરજ રહયા એડનથી સુએઝ ૧૩૦૮ મૈલ છે

**તા૦ ૨૬મી એપ્રીલ**--આજે સવારના ૬॥ કલાકે અમારી સ્ટીમરે હંકાર્યું અને અમે દુનયામા વખણાયલી સુએઝની નેહરમા દાખલ થયા એ કનાલમા જવા સારૂ દરીયામાં બે બતીવાળા બોહીયા મુકેલાછે જેની વચ્ચે થઇને કનાલમા જવાયછે કનાલના મોઢા આગળ દરીયાનુ તથા કનાલનુ પાણી જાણે જુદુજ રેહેતુ હોય તેવુ એક પરો વચમા રાખી દેખાતુ હતુ દરીયાનું પાણી ઘેરૂ લીલુ અને કનાલનું પાણી પીરોજા રગનું હતુ કનાલ પેહેલા ઘણી પોહોળી લાગે છે, પણ અદર જરા ગયા પછી ઘણીસાકડી—કોઈ ગમ ૧૦૦ ફીટ જેટલી હશે અમારી સ્ટીમર જેમ આગળ વધતી જતી હતી તેમ પાણીને એક ગમથી કાપીને વધારની

હતી  તે પાણી પાછા ખાડામા પડે તે જાણે ચાનુ ધોધ પડતો હોય તેવુ લાગતું હતું અને અમારી બરોબરજ આખો વખત બેઉ કીનારે તે પાણી સાથે હોઝા કરતું હતું  કનાલની બે બાજુ એમાથી કહાડેલી રેતીના ઢગ હોવાથી તેની પાછળની જગા ઘણી દીસતી હતી નહીં  પણ જ્યારે ખાચાઓમાથી દીસતી ત્યારે તદન રેતીના મેદાનો શીવાય કશુ નજરે આવતુ નહીં  સુએઝની કનાતની બાજુ ઉપર ગોઇ ગમ રેતીના ઢગ ધસી આવતા અટકાવવા સારૂ દેવદારી પાટીયાના ટેકા આપયા છે ને કોઈ ગમ પથરનુ બાધકામ કીધેલું છે થોડે થોડે ટપે છુટા છુટા ચોગીના ઘરો બાધેલાછે, જ્યા રખેવાલો રહેછે, જેઓ સ્ટીમરોને પાસથી આત "નાટસ"ની ઉપર જતી અટકાવે છે  કારણકે જો જોરથી સ્ટીમર જાય તો પાણીને એઉ બાજુએ જોરથી દાબવાથી રેતીના કીનારા પર અમર થઈ તે રેતી ધોવાઇ જાય  રસ્તામા ટપે ટપે કનાતને વધારે પોહોળી કીધેલી છે જ્યા વાહાણો એક બીજાને આમણુસામણુ થતી વખતે બાજુ પર ઉભા રાખેછે એ પ્રમાણે અમોને વારા ફરતી મોટી નાની સ્ટીમરો ઉભી રાખેલી મળતી હતી જેઓ અમારી મેલ સ્ટીમર હોવાથી અમોને જગા આપવાને બધાયલી હતી  કલાક સવા દસે અમો બીટર લેક (Bitter Lake)મા પેઠા એ સરોવર પેહેલા જરા નાનો છે તેને Small Bitter Lake કરી કહેછે  તેનેજ લગનો બીજો સરોવર મોટો આવે છે તેને Great Bitter Lake નુ નામ આપ્યુછે એ સરોવર પસાર કરતા અમોને પોણો કલાક લાગ્યો હતો  એની વચ્ચે પણ બે હારમા બોહીયાઓ મુકેલાછે જેની મધ્યમાથીજ સ્ટીમરો જાવઆવ કરી શકે છે  એ પછી પોર્ટ સઇયેદની નજદીકમા સૌથી મોટો સરોવર જેને "લેક તીમશા" કરી કહેછે તે આવે છે એનો મોટો ભાગ હમણા સુકાઇ ગયલો છે  પણ જ્યારે નાઇલ નદી ઉભરાય છે ત્યારે ભરાઇ જાય છે  એ સરોવર એટલો મોટો છે કે જાણે દરીયો હોય તેમ બધી ચારો બાજુ પર પાણી ને આસમાન, જેવુ લાગે છે  તેને પસાર કરતા ચાર કલાક ઉપર અમારી સ્ટીમરને લાગ્યા હતા રાતના અગીયાર કલાકે અમો પોર્ટ સઇયેદ, જ્યા સુએઝ કનાનનો છેડો આવેછે ત્યા પોચ્યા  એ કનાનની લબાઈ બધી મળીને આસરે ૮૯ મૈલની છે, તેમાનો ત્રીજો ભાગ  ખરી કનાન છે બાકીના લેકોથી ગમ ચારે

છે અહીંથી અમો સ્ટીમર "નીઝામ"ને છોડીને પી એન્ડ ઓ કંપનીની બીજી સ્ટીમર "મેસીલા"મા રાતના કલાક ૧૨ ને અમલે બેસ પોર્ટ સઇયેદનુ ગામ આસરે ૧૫૦૦૦ માણસની વસ્તીવાલુ કહેવાય છે તે કનાલને માથે આવેલું હોવાથી તથા રાતના રસ્તાઓ તથા ઘેરોમા રોશની હોવાથી સ્ટીમર પરથી ઘણુ રળીયામણુ લાગતું હતુ રાત હોવાથી અમે ગામ જોઇ શક્યા નહીં પણ સાંભળ્યા પ્રમાણે એ ગામ જો કે નાનું છે તોયે ફ્રેંચ લોકોને લીધે તેમા નાટકશાળા, હોટલો, રેસટરા, દુકાનો ઘણા આવેલા છે ટુકમા તેને એક ફ્રેંચ ગામજ બનાવી દીધુ છે, જોકે તે ઇજીપ્તના ખેડીવના તાબામા છે એ કનાલ ખણવાનો વીચાર બેરન લેસેપ્સે સને ૧૮૫૪મા ઇજીપ્તના ખેડીવ, મહમદ સઇએદ આગળ કહયો હતો અને એ ખણવાનુ કામ સને ૧૮૫૯મા એક કંપનીએ ફ્રાંસમા ઉભી થઇ શરૂ કીધુ હતુ અને તે તા૦ ૧૭મી નવેમબર ૧૮૬૯ને દીને ખુલી મુકી હતી એ ઉપર સઘળો મળીને રૂ૧૭ા કરોડનો ખરચ લાગ્યો હતો એ કનાલથી કરીને ઇંગલંડથી મુંબઇ જવાનો રસ્તો ૬૫૦૦ મૈલપર આવ્યો છે, જ્યારે આગળ કેપને માર્ગે ૧૧૦૦૦ મૈલ તે દુર હતો એ કનાલમાથી સ્ટીમરો સાતથી આઠ હજાર ટનોની પસાર થાયછે અમારી આગળ Orient Line ની એક સ્ટીમર 'ઓરમઝ" જે સાત હજાર ટનનીછે તે પસાર થતી હતી એની આવક સને ૧૮૮૦મા ચાર કરોડ ફ્રાંક હતી તે વધીને સને ૧૮૮૪મા પાચ કરોડ (બે કરોડ રૂપીઆ)ની ઉપર ગઇ છે સને ૧૮૮૧મા એમાથી ૩૭૨૭ મોટા વાહાણો તથા આગબોટો નજદીક ૫૮ લાખ ટનના પસાર થયા હતા જેમાનો પોણો ભાગ ઇંગ્રેજી હતા

## પ્ર ક ર ણ—૨.

### મા લ ટા

**તા૦ ૨૭મી એપ્રીલ**—આજ દીને પાછળી રાતના કલાક ૪ ને અમને અમારી આગમોટ પોર્ટ સઇદથી ઉપડી અને સમુદ્રમા દાખલ થઈ એ આગમોટ ઘણી મોટી ૪૯૧૮ ટનની છે અને

ઘણી સરસ રીતે સણગારેલી છે. એમાં બધે જુવાની ઝેબીનો સુધામાં વીજળીકની નાની મોટી બતીઓ છે. એનું તુતક આખી સ્ટીમરની લંબાઈનું સલંગ છે અને તે ઉપર ઉતારૂઓને ફરવાને ઘણી સગવડ પડે છે. તુતક ઉપર એક મયુઝીક સેલુન છે તેમાં ફરતી ગાદીની બેઠકો કીધી છે અને તેની દેવાલ સંગેમરમરના પથર તથા સોનેરી ઓપથી સણગારેલી છે. ત્યાં બે પીઆનો તથા એક હારમોનીયમ છે. તુતક ઉપર બીજી ગમ્મત પાનાં અથવા સેત્રંજ રમવાની તથા બીડી પીવાની જુદી સેલુન છે. ડાઇનીંગ સેલુન સ્ટીમરની આખી પોહોળાઇમાં છે. તેમાં વચમાં બે લાંબી ટેબલો ૬૦ માણસો બેસે એટલી છે અને બાજુ ઉપર સાત સાત માણસો બેસે એવી છુટી બીજી ૧૦ ટેબલો મુકેલી છે, જે ઉપર પોત પોતાના દોસ્તો સાથે ઉતારૂઓ બેસી જમે છે. હાલ સ્ટીમર ઉપર પેહલા વર્ગના આસરે ૧૩૦ ઉતારૂઓ છે જેઓ ઘણા ખરા આસ્ટ્રેલીયાથી આવ્યા છે. તેઓ હમારી સાથે ઘણા ભેળાઇને ચાલે છે તથા રમત ગમતો કરેછે, પીઆનો વજાડે છે તથા ગાયનો ગાય છે. આજે સેલુનમાં નોટીસો મારવા મુજબ વીહીસ્ટની સરત બે દીવસ પછી રમાવાની છે તથા તા૦ ૨૯મીએ જળસો તથા તા૦ ૨ જીએ ફેનસી ડ્રેસ બાલ કરવાનો છે. આજથી ગરમી કશી માલમ પડતી નથી અને ઠંડી વધતી જાય છે, તેથી બધાઓને ગરમ ડગલાઓ પેહેરવાની ફરજ પડેછે. દરીઓ સેજ જોરમાં રાતનાં થયો હતો.

તા૦ ૩૦મી એપ્રીલની સવારમાં આસરે ૬ વાગે સ્ટીમરે માલટાના કુવારેનટીન હારબરમા લાંગર કર્યું. પોર્ટ સઈદથી માલટા ૯૩૫ મૈલ છે. એ માલટા શેહેરનો દેખાવ તુતક ઉપરથી ડુંગર ઉપર ઘરો બાંધેલાં હોવાથી ભપકાદાર લાગતો હતો. એનું બારૂં જમીનના બે છેડા દરીઆમાં પાસે પાસે નીકળી આવ્યાથી તેને અંદરના ભાગમાં બનેલું છે. જે અંદરથી પાહું મોટું થાય છે અને દેખાવ અરધો ચાંદ હોય તેવો લાગે છે. અમો સ્ટીમર ઉપર નાસ્તો લેઈ કીનારે સાત વાગે બોટોમાં ગયા હતા. દરએક માણસ દીઠ એક શીલીંગ બોટ ભાડું આપવું પડે છે. જો આગળથી ઠરાવે નહીં તો પછી બોટવાળાઓ ગળે પડી

બધારે પૈસા માગેછે. જેવી સ્ટીમર થોભી તેવા મેવો તથા રૂપાનાં નકશીકામ તથા લેસ વેચનારાઓ તુતક ઉપર આવી જાણે દુકાનો માંડી હોય તેમ પોતાનો માલ ખુલ્લીને વેચવા બેઠા હતા. એ વખ્તે નવાઇના મેવામાં અમોએ "લોકાત" (Loquat) જોઇ હતી જેનો દેખાવ લીલી સોપારી છલટાં સાથની આવેછે તેને મળતો પીળા યા લાલ રંગનો હતો, પણ તેની છાલ કાંદાનાં પડ જેવી પતલી આવે છે અને અંદરથી માત્રો લીલા ખજુરને મળતો પણ ઘણો સવાદદાર નીકળે છે. તેમાં એકથી પાંચ ઠળીયા રેહેછે. રૂપાનું 'ફીલીગરી' કામ તથા લેસનું કામ વખણાયલું છે પણ તે અમારા વિચાર મુજબ હીંદુસ્તાનમાં કચ્છનું જે રૂપાંકામ નકશીનું આવેછે તેની બરોબર યા ઉતરતું લાગે છે. લેસ દોરાની ઝીણી જાલીવાળી ગુંઠીને બનાવેછે પણ અમોએ બ્રુસેલસમાં બનાવતાં જોઇ છે તે સરસ ગણીયે છીયે. અમો કીનારે મારસામુસેતો (Marsamuscetto) ના ઘાટ (બંદર) ઉપર ઉતર્યા હતા. અમોને આગળથી ચેતવણી મળી હતી કે એ જગો ઉપર ઉતરવાની બોટવાળાઓ સાથે બોલી કરવી, નહીં તો તેઓ આંડ હારબર કરીને બીજું બંદર છે ત્યાં લંબાણ લઈ જઇને ઉતારવાથી બોટ ભાડું વધતું આપવા ઉપ્રાંત ત્યાંથી વાલેટા જવાનું ગાડી ભાડું પણ જુદું આપવું પડશે. કીનારે ઉતર્યા કે અમોને માલટાના ભોમીઆઓ મળ્યા. જેઓમાંથી મુંબઇવાળા કૉગકીંગની કંપનીના આડતીયાએ હઠ્યાં છે તેઓની સરટીફીકેટવાળા એક ભોમીઆને અમોએ ૩ શીલીંગે આખા દિવસ માટે પકી રાખ્યો હતો. ઇહાં જો કે બે શીલીંગથી ભોમીઓ મળેછે, પણ આ માણસ સારો લાગવાથી અમોએ તેને રાખ્યો હતો.

બંદર ઉપરથી કિલ્લામાં જવાય છે, જયાંથી ઘણી સીડીઓ ચઢીને એક મોહોલામાં પેઠા હતા અને પછી એક ગાડી કલાકની ૧॥ શીલીંગને હીસાબે ૮ થી ૧૨ વાગા સુધીના કલાક ૪ ની શીલીંગ ૬ પકીને તેમાં શેહેરમાં ફરવા નીકળ્યા. મોહોલાઓ કિલ્લાની અંદરના એક સીવાય ઘણા ખરા સાંકડા, ત્રણ ગાડી ઘણી અગવડથી જાય તેવા છે. જેવાલાયક ભાગ બધો કિલ્લાની અંદર છે. જેમ આગળ મુંબઇનો ફોટ

હતો તેમ તેની અંદરનો સઘળો ભાગ ઘરોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે અને ઘરો નાની જગાને લીધે પાચ પાચ માળ સુધીનાં ઊંચાં બાંધેલાં છે જેઓ ઘણા ખરાં ઇહાના એક જાતના નરમ પથરનાં સફેદ રંગનાં બાંધેલાં હોવાથી નવાં બાંધેલા હોય તેવાં દીસેછે મોહોલ્લાઓમાં આવજા પણ ઘણી ગીચ, નાના રસ્તાઓને લીધે લાગેછે અને એ રસ્તાઓ નાના છતાં તેમા પગે ચાલનારાઓ સારૂં પગથીઓ રાખવા ઉપ્રાંત દુકાનદારો નાની દુકાનો ગાડીના રસ્તાની બાજુએ માંડેછે તેથી પુરી અગવડ તથા ભીડ જેવું લાગેછે મરદોનો પોશાક ઘણો ખરો ગરીબ ફ્રેંચ અથવા ઇટાલીયન લોકોને મળતો છે. મુંબઇમા બાહર દેશાવરના ખેલરો આવે છે તેના જેવા કપડા તેઓ પેહેરે છે પણ ઓરત લોકોનો પોશાક તદન નવોજ અમોએ જોયો હતો તેમાનો મોટો ભાગ કાળા રંગના સુતરાઉ યા ગરમ કપડા પેહેરે છે પણ માથાં ઉપર આપણી પારસી બાનુઓની માફક સારીની સોડના જેવું કપડું રાખે છે જે એક બાજુથી બાહાર ખેચી શકે છે અને તેથી સુરજના તડકાથી તેમનો બચાવ થાય છે પણ એ માથા ઉપરની સોડ તેઓ માથાની બાહેર સામેથી નજદીક પોણુથી એક ફુટ જેટલી કાહડી રાખે છે તેથી મોહોડા બરોબર દીસતાં નથી માલટાના લોકોની બોલી ઘણી ખરી આરબી બોલીને મળતી આવેછે અને આગળ મોરોકોના આરબોને હસ્તક માલટા હોવાથી જોયા મેમે તે લોકોનો રેવાજ તથા બોલી ઇહાના લોકોએ લીધેલી છે અને તેથી આરબ (યા મુસલમાન) ઓરતોની બુરખાની થોડી નીશાન એ ઓરતોના પેહરવાસમા રહી છે. માણસો દેખાવે યુરોપના દખણ ભાગના લોકોને મળતા ઘઊંના રંગના છે માલટા ગામ ટેકડાઓ ઉપર આવેલુ હોવાથી સઘળા મોહોલાઓ ઢળાવ ઉપર બાંધેલા છે અને કોઇ કોઈ રસ્તાઓ એટલા તો ઢળાવના છે કે ત્યા ગાડી ઘોડાઓ કદીબી ચાલી શકે નહીં રસ્તાઓ પથરની લાદીથી જડી લીધેલા છે અને તે ઉપર ઢળાવ છતા ઘોડાઓ દોડતા ગાડી લઇ જાય છે તેથી આપણુને ઘણી ચીંતા રેહેછે, પણ ઘોડાઓ ઠોકર વગેરે ખાતા નથી એ જાનવરો ઘણા ખરા આફ્રીકાના ટયુનીસ ગામથી આવેછે અને આપણા આરબી ઘોડાઓને મળતા આવે છે ૨૨૫૦ થી ૨૧૦૦૦ સુધીની કીમતે તેઓ વેચાય છે શેહેરના

મોહોલાઓનો દેખાવ તેનાં ઘરો તથા તેની ગ્યાલરીઓને લીધે ઇટાલી દેશનાં શેહેરોને મળતો આવે છે તથા તેજ માફક નીચલા ભાગો ઉપર બધે દુકાનો ભપકાદાર રીતે ગોઠવેલી હોય છે. શેહેરની બાહેર કિલ્લો છોડયા પછી નાહાના નાહાના ગામડાંઓ આવે છે, અને ત્યાંનાં ઘરો જો કે સારી રીતે પથરનાં બાંધેલાં છે પણ શેહેરનાં ઘરો જેવાં ભપકાદાર તથા વધુ માલવાલાં નથી. આ શેહેરમાં અનાજ ભરવા સારૂં મેદાનોમાં સરકારે કોઠારો જમીનમાં કરી રાખેલા છે, જે આસરે ૩૦ ફીટ ઊંડાછે અને તેમાં ઓરડાઓ ભરી રાખેલા છે, જેમાં વેપારીઓ છુટો છુટો પોતાનો માલ ભરી રાખેછે, અને ભાડું સરકારને ભરેછે. એ કોઠારોનાં મોહોડાં માણસો અંદર જઇ શકે તેવાં મોટાં રાખ્યાંછે અને અનાજ ભરી તેની ઉપર પથરનું મોહું ચાક મુકીને ચુનાથી ચીની લીધેછે. મોહોલાઓનાં ઘણાં ખરાં નાકાંઓ ઉપર "સેંન્ટોના" યાને "પવીત્ર પુરૂષો" નાં પુતળાંઓ "લાઇફ્ સાઈઝનાં" ગોખલાઓમાં મુકેલાં છે તથા બે પુતળાં અસલના અહીંના "નાઇટસો" (પેહેલવાનો) નાં "ગ્રાંન્ડ માસ્તર" ના કિલ્લાની બાહેર કોટની અંદર ગોખલા કરી શેહેરમાં પેસવાના દરવાજાની બે બાજુપર ગોઠવેલાં છે, તેમાં "લા-વેલેત" જેણે એ નવું માલટાનું શેહેર પેહેલું વસાવ્યું હતું તેનું છે તથા બીજું "લા-આઈલ આદમનું" છે, જે એ ગામમાં બહુ દુરથી પીવાનું પાણી લાવ્યો હતો. અમે પેહેલાં અત્રેનું "કેપુચીન" પંથના "મંકસો" નું દેવળ તથા "મોનેસ્ત્રી" જોવા ગયા હતા. એ દેવળ જો કે સારૂં છે તોપણ કાંઇ જોવા લાયક નથી. આ ઠેકાણે આસરે ૬૦ "મંકસ" રહે છે, જેઓમાંનાં આગળ મરી જતા હતા ત્યારે તેઓને "આલટર" ની પાછળ એક ઓરડો છે ત્યાં બે વર્ષ સુધી રાખી મુકતા હતા, જ્યાં કાંઈ એવી જાતની હવા તથા ગરમી આવેછે કે જેથી ત્યાંના લોકનાં કેહેવા મુજબ એ મુડદાંઓના આંતરડાં કશું કાહડયા વગર તદન સુકાઈને "મમીસ" જેવાં થઇ જાય છે. ત્યાર પછી તેઓને બાહાર કાડીને દેવળની હેઠાણમાં ગોખલાઓ કાંધેલાછે ત્યાં બાંધીને ઉભા રાખેછે જેનો દેખાવ અમોએ જોયો તે ઘણોજ કમકમાત ભરેલો હતો. કોઇ મુડદાનાં નાંખ, કોઇની આંખ તથા બીજાનાં મોહોડાંના ભાગો ખરી ગ્યવા, દાંતો બાહેર નીકળી આવેલા, એવો

ખરાબ દેખાવ તે આપેછે. એ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષ મુડદાં રહ્યાથી તેઓ તદન ખરીને છુટા હાડકાં થઇ જાયછે, ત્યારે તે હાડકાંને એક કુવો છે તેમાં લઇ જઇને નાંખેછે. જુનામાં જુનું એવું સુકાઈ ગયલું મુડદું નજદીક ૧૨૫ વર્ષનું છે, બાકીનાં ૫૦ થી ૭૫ વર્ષની અંદરનાં છે, જે તેઓની છાતી પર લખેલાં પાતીયાં પરથી માલમ પડેછે. એમાં એક મુડદાંને બાહારથી તારનો પરદો કરી લીધેલો છે જેને વાસતે કહેછે, કે તે શખ્સ ઘણો પહરેજગાર હતો તેથી તેને "સેંટનાં" જેટલો દરજ્જો મળ્યો હતો ને "કેથલીક" લોકો જે એ ભંડાર જોવા જાયછે તેઓ તેનાં કપડાંમાંથી કટકાઓ કાપી લઇ જવા લાગવાથી તે બચાવવા એમ પરદો ભરી લીધો છે. એ "કેપુચીન" લોકોનુ દેવળ તથા પથરાને ૧૫૮૪ માં ગ્રાંડ માસ્ટર "વારદાલાએ" બાંધ્યું હતું. એ દેવળ કિલ્લાની નજદીક બાહેરથી આવેલું છે તે જોઇને પછી અત્રેની નાટકશાળા જોવા ગયા હતા. એનો બાહારનો દેખાવ ભપકાદાર છે ને અંદર ૧૨૦૦ માણસો બેસી શકેછે. તેઓ સારૂ પાંચ વર્ગે કાપેલા છે ને વચમાં ગેસ લાઇટનું એક ઝુમર ૩૫૦ લાઈટનું મોટું ટાંગેલું છે. એને બાંધવા પાછળ સાત લાખ રૂપીયા બેઠા હતા, પણ પાછળથી આગથી અંદરનો ભાગ સઘળો બલી જવાથી તેને પાછો સુધારવાને બીજા દોઢ લાખ રૂપીયા લાગ્યા હતા. એ નાટકશાળા સરકારે બાંધેલું છે અને તે ખેલ કરનારાઓને ભાડે આપવામાં આવેછે.

આ નાટકશાળા જોઇને "સેટ જોનનુ" દેવળ જોવા ગયા હતા. આ દેવળ માલટામાં સૌથી સરસ ગણાય છે. એ સને ૧૫૭૬નાં સાલમાં ગ્રાંન્ડ માસ્ટર "લા કેશીઅરે" બાંધ્યું હતું અને પાછળથી બીજા "ગ્રાંન્ડ માસ્ટરો" તેને શણગારતા ગયા હતા. એનો બાહારનો દેખાવ ઘણો ભપકાદાર નથી પણ અંદરથી ઘણો સારો છે. એની બધી દેવાલો પથરની અંદર ઉપસાવેલી નકસીથી તદન ભરી નાંખેલી છે તથા જમીન સઘળી અસલનાં "નાઇટસો" તથા તેઓનાં માણસોની ઘોરોની લાદીઓથી ભરી નાંખેલી છે. એ લાદીઓ જાતજાતના ઊંચા પથરોની છે અને તેમાં "મોઝેક" વર્કની તસવીરો ચીતારી છે જેથી આખી જમીનનો દેખાવ

મોટા મોઝેક વર્કના જેવો લાગે છે. એ દેવળને એક મોટો વચમાં હાલ છે ને તેની આસપાસ નાનાં નાનાં "ચેપલો" કીધેલાં છે. જે દરેક ચેપલ અસલના દેશ દેશના જુદા જુદા નાઇટસોને સારૂ બાંધેલાં હતાં જેમાં પોતાના દેશને લગતા નાઇટોના "ગ્રાંડમાસ્ટરોને" દાટીને તેઓની યાદગારીનાં પુતળાંઓ દેવાલો ઊપર બાજુએ કીધેલાં છે, જે ઘણાજ મોટા સંગેમરમરનાં રંગીન તરેહ તરેહવાર જાતનાં પથરોનાં બનાવેલાં છે. તેમાં લાઈફ સાઇઝ યાને મોટાં પુતળાંઓ તે મરનાર નાઈટોનાં તથા ઇનસાફ, દયા ઇત્યાદીનાં પુતળાંઓ કોરેલાં છે, જે ઘણાંજ જોવા લાયક તથા કીમતી છે. કોઈ કોઈ સ્થંભો ૩૨) લાખની ઊપરની કીમતનાં છે. એવાં નજદીક ૧૦ "ચેપલો" છે અને દરેકમાં ચારથી પાંચ એવા સ્થંભો મુકેલા છે. પેહેલું ચેપલ જમણા હાથ ઉપર દેવળમાં જતાં તે વખ્તના પાદરીઓને ભણવા સારૂ રાખેલું હતું, બીજું પોર્ટુગીઝ નાઇટસોનું, ત્રીજું સ્પેનીશ, ચોથું પરોવનસ, પાંચમું ક્રાઇસટની માનું છે (તેમાં આલટરની સામેના કટેરાના થાંભલા તદન રૂપાંના બનાવેલા છે,) છઠું દેવળમાં પેસતાં ડાબા હાથ ઉપર "ગ્રાંડમાસ્ટર" "ગ્રોન દાદારી" નું પોતાનું તથા ત્યાર પછીના "ગ્રાંડમાસ્ટરો" નું તેના પાસેનું આસ્ત્રીયન નાઇટસોનું, તેની પાસે ઇટાલીયન, પછી ફ્રેંચ (ઈહાં ફ્રેંચના છેલ્લા રાજા લુઈ ફીલીપના ભાઇને દાટેલો છે જેનો સ્થંભ જોવા લાયક છે) તેની પાસે બેવેરીઆનાં ચેપલો આવેલાં છે, જે છેલ્લામાં ઇંગ્રેજ નાઇટસો પણ ભણતા હતા એ ચેપલમાં એક લાકડાંનું સેંટ જોનનું પુતળું છે જેની આગળ નાઇટસો લડાઇ ઉપર જવા આગમચ બંદગી કરતા હતા. એ બધાં આલટરનાં ચેપલોની વચમાં સાંમેથી મોટું આલટર આવેલું છે, જેની હેઠલ માલટાના સૌથી પેહેલા અને મોટા "ગ્રાંડ-માસ્ટરો" લાઇસલ આદમ તથા બીજાઓને દાટેલા છે. એ આલટર-વાળી સઘળી જગા ઊંચી જાતનાં સંગેમરમર પથરોથી મઢી લીધેલી છે અને તેની વચમાં એક ગંજાવર સંગેમરમરના એકજ પથરમાંથી બે ૧૦ થી ૧૨ ફીટ મોટાં પુતળાં કોતરેલાં મુકેલાં છે, જેમાં ક્રાઇસ્ટને "સેંટ જોન ધી બેપટીસ્ટ" બેપટીઝમ આપતો ઘણોજ સરસ

કોતરેલો છે અને તે ઈટાલીયન કોતરનાર બરનીનીને હાથનું બનાવેલું છે. એ આલટરની આસપાસ નાઇટસોને બેસવાની લાકડાંનાં નકશીકામની કોતરેલી બેઠકો છે તથા તેની બન્ને બાજુ ઉપર બે છુટી બેઠકો મથાલે તાજ સુધાંની કીધેલી છે. તેમાં આલટરની જમણી બાજુએ ઈંગ્લંડનો રાજકર્ત્તા જે હોય તેને વાસતે અને તેની સાંમણી બીજી બાજુએ વડા પાદરીની બેઠકો તેમાં કીધેલી છે. અને દેવળની ઘણી ખરી નકશીવાલી દેવાલો ઉપર સુનેરી ગીલીટ ચહડાવેલી છે તથા સીલીંગ ઉપર એ લોકોનાં ધર્મને લગતી મોટી તસવીરો ચીતારેલી તથા જમીનની ઘોરની લાદીઓ રંગીન પથરની ગોઠવેલી છે તેથી સઘળો દેખાવ ઘણો ભપકાદાર લાગે છે. એ દેવળ રોમન કેથલીકોનું છે અને તેની ઘણી મોટી આવક હજી પણ જમીનોથી આવે છે. માલટાની જગા ત્રણ ભાગમાં જાણે વેંહેંચી લીધી છે. તેમાંનો એક ભાગ દેવળોને લગતી જાગીરોનો છે; એક ભાગ સરકારનો અને બાકીનો એક ભાગ આપી રૈયતમાં વેંહેંચાયલો છે. એટલી મોટી જમીન દેવળોને લગતી છે. અસલ નાઇટસોનાં વખતમાં એ લોકો મુસલમાનો સાથ લડાઇ કરતા અને તેઓનાં શેહેરો તથા વાંહાંણો લુટતા હતા તે હુરોથી તથા એ નાઈટસો ખ્રીસ્તીઓનો બંચાવ કરવા ગયલા તેથી યુરોપનાં બધાં દેશેદેશથી એઓને મોટી સોગાડો તથા ઇનામમાં જમીનો મળતી હતી. તેની ઘણી મોટી આવક એ નાઇટસોને મળતી હતી અને એ લોકો પરણતા હતા નહી તેથી સઘળી પોતાની દોલત પણ એજ પંથકને (નાઇટસ ઓવ ધી ઓરડર ઓવ સેંટ જોન ઓવ જેરૂસેલમ કરી પેહેલાં ને પાછલથી નાઇટસ ઓવ માલટાને નામે ઓળખાતા હતા) આપી દેતા હતા તેથી એ પંથક ઘણું તવંગર થઇ ગયલું હતું અને દેવળમાં પણ ઘણું જવેરાત તથા રૂપાં અને સોનાંકામ એકઠું કીધેલું હતું. તે સઘળું નેપોલીયન બોનાપાર્ટે જ્યારે એ કીલ્લો લીધો ત્યારે લુટી લીધું હતું જે ઘણી મોટી કીમતનું ગણાય છે. એ દેવળ જોઇને અમે મેહેલ જોવા ગયા હતા જે અસલ નાઈટસોના "ગ્રાંડ માસ્ટરો" વાપરતા હતા, પણ હાલ તે માલટાનાં ઇંગ્રેજ ગવરનરો વાપરે છે. એ મેહેલ ૩૦૦ ફીટ દરેક બાજુએથી ચોરસ એક માળની ઇ-

બારતવાલો સાદા દેખાવનો છે. તેની અંદર બે મોટા ચોક છે. એમાંનો એક ભાગ ગવરનર પોતે વાપરે છે અને બીજો ભાગ અસલનાં બખતરો તથા લડાઇનાં યંત્રોનો સંગ્રહ કરવા રાખેલો છે, જેને "આરમરી" કરી કહે છે. એ માળ ઉપર જવા સારૂં સંગેમરમરની મોટી સીડી છે તેમાંથી પેહેલાં એક લાંબી ગેલરી કરેલી છે, જે ર૫૩ ફીટ લાંબી અને ૩૮ ફીટ પોહોળી છે તેમાં બંને હારમાં દેવાલો ઉપર અસલનાં નાઈટસોનાં લોખંડના તરેહ તરેહનાં બખતરો માણસોનાં પુતળાં બનાવી તે ઉપર પેહેરાવેલાં છે, તથા દેવાલ ઉપર તેઓનાં "ગ્રાંન્ડ માસ્તરો"ની લાઈફ સાઇઝની તસવીરો ઊસતાદ ચીતારાઓને હાથની પાડેલી મુકેલી છે તથા કેટલીએક એ લોકોની મોટી લડાઈઓ પણ પાડેલી છે. એ ગેલરીની શરૂઆતમાં જમણાં હાથ ઊપર એક મોટો ઓરડો છે જેમાં ભરતકામો બધી ફરતી દેવાળ ઉપર તાંગેલાં છે જે ભરતકામ ઘણુંજ જોવાલાયક તથા સરસ છે. એમાં દુન્યાંના બધાં ખંડોને લગતી છુટી છુટી વીગતો ગુંથેલી છે તે એવી તો સરસ છે કે જાણે ઓઇલ પેનટીંગ ચીતારેલી હોય તેવી છે. એ ૧૫૦ વર્ષો ઉપર ફ્રાન્સથી લાવવામાં આવી હતી અને હજીબી જાણે આજે ભરતકામ કીધું હોય તેવી લાગે છે. એ ઓરડામા અમો ગયા ત્યારે ગવરનરની કાઉનસીલ બેઠેલી હતી. એ ગેલરી પસાર કીધા પછી એક મોટું દેવાનખાનું છે તેમાં પણ જાતજાતનાં બખતરો, હથ્યારો, બંદુકો તથા તોપો ગોઠવેલી છે, જે સઘળી જુની તથા નવાઇની છે તેમાં ૯૦ ઘોડા ઉપર બેસનાર સ્વારો તથા ઘોડા સુધાંનાં આખાં બખતરો અને ૪૫૦ ને આસરે છુટાં બીજાં બખતરો છે. એમાંનું એક બખતર સ્પેનનો કોઈ રાક્ષી માણસ ૭ ફીટ ઊંચો કહે છે તેને પેહેરવાનું હતું, જેનાં માથાં ઉપરની લોખંડની કોલાહ અમો બે હાથે ઉંચકી શક્યા હતા. તે ૩૮ રતલ ઉપરનાં વજનની કહે છે. એ ઉપરથી આપણને વિચાર આવે છે કે અસલનાં લોકો ખરા પેહેલવાન હોવા જોઈયે કે લોખંડનું ૩ ફીટ પોહોળું, ૭ ફીટ ઉંચું બખતર ઉપરાંત આવી ભારી કોલાહ માથાંપર પેહેરી લડાઇ કરી શકતા હતા. વળી એ લોખંડનાં બખતરો કાંઇ રમત કરવા જેવાં નથી જે તેની ઉપર બંદુકની ગોળીઓથી

ખાંચા પડેલા જોવાથી માલમ પડે છે જેની નીશાંણી ઘણાં બખતરો ઉપર આરપાર જવા વગરની પડેલી છે. એ બખતરો ઉપર તપાસ કરવા સારૂં ૨૦ વાર દુરથી બંદુકની ગોળીઓ તે ઉપર ટાંકી હતી પણ તેમાં ખાડા પડવા સીવાય ગોળી પાછી તેની ઉપરથી હડી જતી હતી. એવાં મજબુત એ બખતરો છે. કોઇ કોઇ તો લોખંડનાં છુટાં છુટાં પતરાનાં, કોઇ ઝીણી ગુંદેલી સાંકળીનાં ને કોઇ માછલીનાં ભીંગડાંની માફક ગોઠવણીનાં બનાવેલાં હતાં. કોઈ તદન સાદા કાળા રંગનાં તો કોઈ ઉપર તેઓનો "કોટ ઓવ આરમ" ગીલીટ તથા રંગથી ચીતારેલાં હતાં. એ બખતરો સીવાય કાચના કેસોમાં ચાર્લસ પાંચમાંએ (જરમનીનો શેહેનશાહ તથા સ્પેનનો રાજા) માલટા એ નાઇટસોને આપી દીધું તેનો અસલ લેખ તેની સહી સાથનો તા૦ ૨૩ મી મારચ સને ૧૫૩૦ ની તારીખનો મુકેલો છે, જે જુનાં રોમન હરેફે ઘણાંજ સારા દસકતે લખ્યો છે. એ ઉપ્રાંત તરકીના જનરલો તથા બીજા દુશમનોનાં લડાઇનાં હથ્યારો, પેહેલા ગ્રાંન્ડ માસ્ટરના દંડુકા (Batons) ઇત્યાદી એવા છુટા છુટા કેસોમાં મુકેલા છે. અસલની તરકીશોની એક તોપ પણ મુકેલી છે, જે ત્રાંબાનાં એક પતરાં ઉપર તાર લગાડેલું દોરડું તથા ત્રાંબાનાં તારથી બાંધી લઇ તે ઉપર કાળા રંગનું પ્લાસ્ટર મારી બનાવ્યું છે. એ તોપ તરકીશોએ જ્યારે રોહડસ (જ્યાં અસલ એ નાઇટસો રેહેતા હતા તે) ઉપર હલ્લો કીધો હતો તે વખ્તે તેઓ પાસેથી નાઇટસોએ છીનવી લીધી હતી. તે આસરે પાંચ ફીટ લાંબી અને ત્રણ ઇંચના ગાલાની છે. એ સઘળું જોઇને અમને વિચાર આવતો હતો કે, આવા પેહેલવાનો આગળ હતા તે આજે નાબુદ થઇ ગયા છે અને કાંઈ નામ નીશાન આ માલટાનાં દેવળ સીવાય કશી તેઓની રહી નથી. એ લોકોનેજ લીધે યુરોપમાં મુસલમાન રાજ વધતું અટક્યું હતું અને મુસલમાનોનું જોર તથા દોર પણ એ લોકોથીજ નરમ પડયો હતો. એ મેહેલ જોઇને પછી શેહેરમાં ફરી ત્યાંનાં બજારમાં ગયા જે માફકસરનું છે. તેમાં જાતજાતનાં શીકારો તથા માછલીઓ વેચવા મુકેલી હતી તેમાં સોનેરી રંગની માછલી મોટી ઓઇના કદની ઘણી હતી, જે ખાવામાં સારી મીઠાશવાલી લાગે છે. મેવામાં

નારગીઓ ઘણી રસવાળી તથા મીઠી મળે છે. બીજો મેવો હાલ કાંઈ મોહોસમ ન હોવાથી જોવામા આવ્યો ન હતો મોહોલામા કાપડ, ફરનીચર, ઇત્યાદીની દુકાનો ઉપ્રાત મીઠાઇની દુકાનો પણ મોટી છે જેમા તરેહવાર જાત જાતની તથા આકારોની મીઠાઇ વેચાય છે માલટા પોતાના "મારસેના" નામના વાઇનથી વખણાયલુ છે એ સઘળુ જોઇને અમો પાછા સ્ટીમર ઉપર ૧૧ાા કલાકે ગયા હતા અને ૧૨ા વાગે સ્ટીમર ત્યાથી ઉપડી હતી માલ્ટાની હાલની વસ્તી આસરે ૧ાા લાખ માણસની છે એ શેહર અસલ ફીનીસ્યોનોથી વસેલુ કહેવાય છે ત્યાર પછી ગ્રીક, કારથેજીના તથા રોમનસોના હાથમા થઇને છેલ્લે ગ્રીક શેહેનશાહાત પડી ભાગી અને મુસલમાનોનું જોર વધ્યુ તે વખ્તે સ્પેન સઘળુ તે લોકોએ લીધુ ત્યારે એ માલટા પણ મુસલમાનોએ જીતી લીધું હતુ, તે આરબોના હાથમા ૨૨૦ વરસ સુધી રહ્યુ હતું ત્યાર પછી સને ૧૦૯૦મા તે સીસીલીના રાજાને હસ્તક ગયું જે પાછળથી શેહેનશાહ ચાર્લસ પાચમાને વારસામા મળનાથી તેણે એ ટાપુ તે વખ્તના નાઇટસ ઓવ ધી રોહડસને સને ૧૫૩૦મા ઈનામ દાખલ આપી દીધુ જે લોગ પાસથી ફ્રેંચના શેહેનશાહ નેપોલીયને ઇજીપ્ટ જના આગમજ લીધુ હતું ને ત્યાથી સઘળા નાઈટસો જેઓ ઘણુ એ વખ્તમા તોપો તથા બદુકોની લડાઈ આગળ નરમ પડયા હતા તેઓને ત્યાથી કાહાડી મુકયા ને એટલા સુધી કીધુ કે તેઓ છાતી ઉપર ક્રોસ રાખતા હતા તે પણ પેહેરવાના કાહડી નખાવ્યા. એ પછી ઈગ્રેજોએ માલટાને ઘેરો નાખીને જીતી લીધા પછી તેઓનેજ અસ્તાક આજ સુધી રહેલું છે

તા૦ ૧ લી મે—આજે સવારથી "આલજીયર્સ"નો તથા "ટયુનીસ"નો કીનારો દીસવા લાગ્યો હતો જે ઘણો ખરો લીલોતરાથી ભરેલો હતો આસરે ૮ાા વાગેથે તે દીસવાનો શરૂ થયો હતો તે આખો દીવસ કીનારો દીસ્યો હતો આજે સાજના જરા ધુમસ જેવું થયુ ને આસરે પાચ વાગેને દુરથી ડુગરોની ઉપર જાણે ઉપા સઢ ચઢાવેલુ વાહાણ ચાલતું હોય તેવુ ઘણા ઉતારૂઓએ જોયુ હતું કોઈ

વખ્તે જાણે એના આગળા ભાગની અણીપર આસમાનપરથી હેઠે ઉતરતું હોય તેવું ને કોઇ વખ્તે તેથી ઉલટુંજ પાછળી બાજુથી ઉતરતું હોય તેવું દીસતું હતું. એ દેખાવને ઇંગ્રેજીમાં મીરાજ (Mirage) કરી કહે છે. એનું કારણ એમ છે કે ખરેખર વાહાંણ (જેનો ઓળા-એ દીસતો હતો) ઘણું દુરથી જતું હશે, પણ ધુમસને લીધે સુરજથી તેનો છાયો આસમાંન ઉપર પડેછે ને તે પાછો જમીન ઉપર અથવા હવામાં દેખાય છે. એવો દેખાવ કોઈ કોઇજ વખ્તે દીસે છે. અરધા કલાક સુધી તે દેખાવ રેહ્યો હતો.

તા૦ ૨ જી મે—આજે સાંજ સુધી "આલજીયર્સ"નો કીનારો દેખાયા કીધો હતો. સવારનાં ૮॥ વાગેને આલજીયર્સનું શેહેર જે આફ્રીકાને છેક ઉત્તર ભાગે ભુમધ્ય સમુદ્રને માથે આવેલુંછે તે દીસવા લાગ્યું હતું, ને જો કે જરા ધુમસ જેવું હતું તોબી દુરબીનથી ત્યાંનાં ઘેરો તથા મસજીદો દેખાતાં હતાં. દેખાવ ઉપરથી એ શેહેરનાં ઘેરો મોટાં અને ભપકાદાર લાગતાં હતાં. હાલ ફ્રેંચ સરકારને હસ્તક એ શેહેર છે. એને થોડા મૈલને છેટે છુટાં છુટાં બીજાં ગામો પણ દરીએ કીનારે દીસ્તાં હતાં. અમારી સ્ટીમર એની જરા નજદીકથી જતી હતી. આજે રાતનાં તુતક ઉપર અસલનાં પ્રોગ્રામ મુજબ "બાલ" થયો હતો, પણ જેમ "ફેનસી ડ્રેસ" સારૂ ખબર આપી હતી તેમ કશું થયું નહીં, પણ હમેશના પોશાકેજ નાચ થયો હતો.

તા૦ ૩ જી મે—ગઇ કાલ સુધી જે કીનારો અમારી સ્ટીમરની ડાબી બાજુએ દેખાતો હતો તેને બદલે આજે સવારથી જમણી બાજુએ દીસવા લાગ્યો હતો. એ કીનારો સ્પેનનો હતો, જેનો મોટો ભાગ મોટા પાહાડોથી ભરેલો હતો. દરીએ કીનારે છુટાં છુટાં નાનાં શેહેરો દીસ્તાં હતાં, અને તેનેથી થોડે છેટે એક મોટો પાહાડ હતો જે આસરે ૬૦૦૦ ફીટ ઉંચાઇમાં કહેવાય છે, અને વળી તેની પાછળ સ્પેનનો સૌથી મોટો પાહાડ "સીરા નેવેડા" ("Sierra Nevada") જે આસરે ૧૨૦૦૦ ફીટ ઊંચો છે તે તેનાં બરફથી ઢંકાયલાં મથાળાં સાથે

નજરે પડતો હતો. એમાંના પેહેલા પાહાડની હેઠાણમાં લીલોતરી અમારી સ્ટીમર ઘણી નજદીકથી ચાલતી હતી તેથી બરોબર દીસતી હતી તથા છુટાં છુટાં ગામોથી તથા પાહાડોની નાની નાની ટોંચો તથા તેના છાયાઓ તથા તેની પાછળ ગંજાવર પહાડો તેનાં બરફ સુધાંને લીધે દેખાવ ઘણોજ રળીયામણો લાગતો હતો. એ ગંજાવર પાહાડને પસાર કરતાં અમારી સ્ટીમરને પાંચ કલાક લાગ્યા હતા. અમોને સ્પેનનો એ દોસ્તો આખો વખ્ત જીબ્રાલટર પુગ્યા ત્યાં સુધી મળ્યો હતો. સાંજનાં કલાક પાંચ વાગા પછી અમોને દુરથી આફ્રીકા ખંડનો એક ઉત્તર પશ્ચીમનો ભાગ દીસવા લાગ્યો, જેનો છેડો બે મોટા ટેકડાઓ તથા પાહાડોનો બનેલો હતો, જેને "હરકયુલીસ પીલર્સ" (Hercules Pillars) કરી કહેછે. અમો રાતના કલાક ૮ વાગે જીબ્રાલટરનાં બારાંમાં પુગ્યા હતા ને સ્ટીમર ઉપરથી અમોને લેવા આવેલા ભોમીઆ સાથ કીનારે ઉતર્યા હતા. અમે જ્યારે સને ૧૮૮૧માં યુરોપની મુસાફરી કીધી હતી ત્યારે અમારી સાથે જાથુક એક ભોમીઓ ઈંગલંડના વખણાયલા " Tourist " કુક એંડ સન્સવાળાઓ હસ્તકથી રાખવાથી ઘણો ફાયદો તે બધી બોલીઓ તથા જગ્યાઓ જાણવાથી થયો હતો. તેજ મુજબ આએ વખ્ત પણ આગમજથી ગોઠવણ કીધા મુજબ એ લોકોનો એક ભોમીઓ અમારી સાથ સ્પેન અને પોરટુગલમા ફરવા આવ્યો હતો એ ભોમીઆને રોજની ૧૦ શીલીંગ તથા હોટલ તથા સેકંડ કલાસ રેલવે ખરચ સઘળો આપણને આપવો પડે છે, પણ તેનો બદલો બધી કદાકુત તેને કરવાથી તથા જગેજગ ભોમીયાઓના ખરચના બચાવથી આવી રહે છે. માલટાથી જીબ્રાલટર ૯૮૧ મૈલ છે. જીબ્રાલટરનો કિલ્લો લશકરી કાયદા હેઠલ ( Martial Law ) જાથુક રાખ્યો છે તેથી સુરજ અસ્ત પામ્યો કે કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરેછે, પણ જ્યારે મેલ સ્ટીમર મોડી આવે છે ત્યારેજ તે ખુલ્લા રાખી તેમાં આવેલો ટપાલ તથા ઉતારૂઓને જવા આવવા દીયે છે અમો કીનારે આસરે નવ વાગે ઉતર્યા હતા. બોટવાલાઓને દરેક માણસ દીઠ એક શીલીંગ આપવાનો ધારો છે. કિલ્લાના દરવાજા આગળનો પોહોરેગીર હમેશાં જોબી દરવાજા આગળ આવેછે તેને "કોણ છે ?" કરી મોટે અવાજે

પુછે છે. તેનો જવાબ તરત "દોસ્ત" (Friend) કરી આપવો જોઈયે, નહી તો પસાર થતાં અટકાવે છે. અમોએ જીબ્રાલટરનાં સરસ રાયલ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. રાતનાં સકાર હોવાથી તથા ચંદણી સારી હોવાથી અમો ઈહાં સૌથી મોટો મોહોલો (Water Port) જયાં આમારૂં હોટલ છે ત્યાં ફરવા નીકળ્યા હતા. આ વખ્તે ઘણું લોક ફરવા નીકળેલું હતું. તે મોહોલાનો દેખાવ ઘણો સરસ ચંદણીમાં લાગતો હતો, પણ ૧૦ વાગામાં દુકાનોનો મોટો ભાગ બંધ થયો હતો તેથી યુરોપનાં બીજાં દેશોની માફક રળીયામણું લાગતું ન હતું. રાતનાં ૧૦ વાગેતે એક તોપ ફોડી સઘળા સોલજરોને બરાખમાં જવાની નીશાની કીધી હતી અને ૫ડઘમ, સીસોરી સાથ તે વખ્તે એક સોલજરોની નાની ટુકડી બધે ફરી ગઈ હતી. તેથી જાણે લશકરી છાવણીમાં આપણે હોઈયે તેવું લાગતું હતું.

**તારીખ ૪ થો મે સને ૧૮૮૭ ને વાર બુધ**—આજે બપોર સુધી જીબ્રાલટરનાં શેહેરમાં બધે ફરી આવ્યા હતા. ઈહાંનાં ઘેરો માફકસરનાં ઘણાં ખરાં બે માલનાં છે ને ત્રણ સલંગ મોહોલા છે તેમાંથી પાછા ચાર નાધલા મોહોલાઓ કીધા છે. રસ્તાઓ માલટાની માફક સાંકડા છે, અને બધાં ઘરો કિલ્લાની અંદર આવેલાં છે. ઈહાંની મારકેટ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ સને ૧૮૭૬માં ઈહાં આવ્યો હતો તારે પાયો નાખી ગયો હતો તે માફકસરની છે. કિલ્લાની બાહાર સાઉથ પોર્ટ તરફથી એક સારો બાગ બનાવેલો છે, જે ડુંગર ઉપર હોવાથી તેનાં ટપાઓ (Terraces) બનાવી ફુલોનાં જાહાડો રોપવાથી સારો લાગેછે, અને ઘણાંખરાં જીરેમીઅત તથા ફલોકસ એવા હલકા ફુલોનાં ક્યારાવો કીધા છે, વચમાં એક મોટો ચોક ફરવા તથા બાજુપર વાજું વજારવાની જગેઆ રાખેલી છે. એ બાગની સામએ એક સારૂં રેશટારંનટ તથા ફરીમેશનસ હાલ આવેલો છે. એજ બાગની ઉપર દરીઆઈ ઈહાંનો સેનાધીપતીનો મેહેલ છે, અને તેહેનીબી ઉપર જતાં એક બાજુપર નાંધલો મેહેલ છે તાંહાં ચોકી હેઠળ ઈજીપ-

તમાં ઉલ્લું કુલક કરાવનારમાંનો એક ઇબ્રીર પાશાને રાખ્યો છે. એ જગ્યાથી આસપાસનો દેખાવ ઘણો સરસ છે, અને ઊનચાનમાં આવ્યાથી હવા પણ થંડી મજેહની લાગેછે. બાગની હેઠાણમાં કિલ્લા ઉપર એક ગંજાવર ૧૦૦) ટનની ટોપ મુકેલી છે, જેનાં ગોલાઓ પણ તેનેજ મલતા મોટા છે, અને તેને ભરવા સારૂં સંચાથી કામ લેવુ પડેછે. એવી બે ટોપો ઈહાં છે, અને તેમાં મોહોડાંને રસ્તે દારૂગોલો ભરેછે. જીબ્રાલટરનો ડુંગર જે ઊનચામાં આસરે ૧૪૭૦) ફુટ છે તે નીચેથી જોવા સારૂં નીઝમોલ કરીને બંદર કીધુંછે તાંહાં ગીઆ હતા, જ્હાંથી આ પાહાડનો રસ્તો સીધો કાપીને તેની ઉપર કિલ્લાઓ બાંધેલા છે. એજ પ્રમાણે બધી ગમથી પાહાડને કાપી કાહાડીને તેમાં ઉપર વચમાં નીચે બધે ગ્યાલરીઓ કરીને તેમાં ટોપો ફરતી ચોહારે બાજુએ ગોઠવેલી છે. બધી મલીને એ પ્રમાણે આ પાહાડપર તથા નીચેનાં ફરતા કિલ્લાઓ ઉપર આસરે ૧૦૦૦) ટોપો મુકેલી છે, અને જ્હાંથી શેહેરમાં જવાનો રસ્તો છે તાહાંનો કિલ્લોબી ઘણો મોટો તથા જોરાવર બાંધેલો છે. એથી કરીને જીબ્રાલટરનો કિલ્લો આજે દુન્યામાં સૌથી મજબુત તથા સરસ ગણાય છે, તથા એમાં ખોરાકી હમેસાં ભરી રાખેછે તથા પાંણી ટાંકાંઓમાં ભરી રાખવા ઉપ્રાંત દરીઆનાં પાંણીને સ્વચ્છ (Condense) કરી મીઠાં બનાવે છે, તેથી એ કિલ્લો ગમે એટલો વખત ઘેરો નાંખ્યા પછીબી કોઇ લેઇ શકે તેમ નથી, ને તે મુજબ સને ૧૭૭૯માં ફ્રેંચ તથા સ્પેન એ બે રાજેએ સાથે મલીને એ ઉપર ઘેરો નાંખ્યો હતો, અને તે ચાર વરસ રાખ્યો, પણ કિલ્લો લેઈ શકેઆ હતા નહીં, અને એ વખતેજ અંગ્રેજેએ દુશમનોનાં વાંહાંણોપર પાછલી બાજુપર ટોપોનો મારો ચલાવવા સારૂં ગ્યાલરીઓ એ પાહાડમાં કેદીઓ હસતક ખણાવી ચાર વરસે તે પુરી કીધી ને પછી ફ્રેંચ તથા સ્પેનની મનવારોપર એ ગમથી મારો ચલાવી તેઓમાંની મોટા ભાગને દુબાડી નાંખી ઘેરો ઉચકાવ્યો હતો. એ ગ્યાલરીઓ જોવા હમો બપોરનાં કલાક સવા બે વાગે નીકલ્યા હતા, પણ તે ઘણી ઊનચાનમાં હોવાથી તથા ગાડીનો રસ્તો તાંહાં ન હોવાથી ખચરો તથા ગધેડાંઓ ઉપર

બેસીને હમુને જવું પડ્યું હતું. એ ઉપર જવાનો રસ્તો ઘણોજ ઢસાંણ-વાલો તથા ખરાબ છે, ને ગધેડાં તથા ખચરો સીવાએ બીજાં કોઈ જાનવર ઉપર ચહડી શકે તેવું દીસતું નથી. એ ગ્યાલરીઓ બે થી ત્રણ મૈલની બધી મલીને લાંમબી પાહાડની અંદરથી એકની ઉપર એક મારૂ હોય તેમ ટનલ કરી ખણેલી છે, ને તેમાંથી ટપે ટપે ઓરડાઓ કરી તેમાં ટોપો ફોડવાનાં ખાંચાઓ કોતરી ટોપો ગોઠવી છે, કે દુસ્મનો ઉપર ટોપોનો મારો બધી ગમથી ચલાવી શકે, અને દુશ્મનનાં ટોપનાં ગોલાઓ તે ઉપર કસી અસર કરી શકે નહીં. કાંયકે પાહાડની અંદરથી નાહાનાં ખાંચાઓમાંથી ફક્ત ટોપનાં મોહોડાં દેખાએ તેટલાજ ખાંચા ઉપર ટોપનાં ગોલા ફેંકવા ઘણુજ મુશકેલ છે, અને તેની પાછળ ટોપ ફોડનારાઓને તો કદી ગોલા કસસ લાગેજ નહી. એ ગ્યાલરીઓમાં જતાં અંધારૂં ઘણુંજ લાગેછે, પણ ટોપનાં મોહોડાંવાલા ખાંચાઓમાંથી વારા ફરતી ઉજાસ તથા પવન આવેછે ને વલી કોઇ કોઇ ગમતો પવન અંદર લાવવા ચીમનીઓ જેવા (Ventilators) હવા આવવાનાં મીનારાઓ બાંધેલા છે. એ ગ્યાલરીઓ જોવા સારૂં અત્રેનાં એસીસટંટ મીલીટરી સેક્રેટરીની રજા લેવી પડેછે ને તે દેખાડવા ટોપ ખાતાનો ૧) સારજંટ આવેછે, તે ગ્યાલરીઓ પુરી કીધા પછી ડુંગર ઉપર એક બાજુ ઉપર ઉભા રેહેવાની જગ્યા છે તાંહાંથી આસપાસનો દેખાવ ઘણોજ સરસ લાગેછે. એ બાજુ પરથી સ્પેન તથા જીબ્રાલટર વચે જે નીઉટરલ (Neutral) જગા રાખેલી છે તે બરાબર દેખાય છે. જે નથી અંગ્રેજ કે નથી સ્પેનની સરકારને તાબે, પણ તદન એલાહેદી બેઉ સરકારની જગાઓની હદ દેખાડવા રાખેલી છે. જે આસરે ૦ા મૈલ જેટલી વચમે છેક દરીએ કીનારે આવેલી છે, તેને પેલે નાંકે સ્પેનનું એક નાંધલું ગામ આવેલું છે. હમો હતા તે જગ્યાપર લાલ રંગનાં વગર પુછડીનાં વાંદરાવો હમે જોયા હતા, જે ઇહાં ઘણુજ નવાઇનાં ગણાય છે, ને તેને જોવા ઘણાં લોકો જાય છે, પણ કોઇજ વખ્ત તે દેખાય છે એવા આસરે પચીસ વાંદરાઓ છે જેઓને જો કોઇ મારી નાખે તો કેદખાનાની શીક્ષા ઠરાવેલી છે. એ જગોપરથી આખે રસ્તે છેક

વાવટાકાડી છે તાંહાં સુધી હમો ઉનયાનમાં ગયા હતા, જ્યાંથી ફરતી ચારો બાજુની વીજી ધણીજ સરસ દેખાતી હતી. એક ગમથી સ્પેનનાં પાહાડો ને બીજી ગમથી આફ્રીકાનાં ખુંટનાં છેડાનાં પાહાડો દીસતા હતા. બીજી બે ગમ મેડીટરેનીઅન તથા એટ્લેન્ટીક સમુદરો દીસતા હતા. એ જીબ્રાલટરનો ખડક એકગમ ને બીજીગમ આફ્રીકાનાં પાહાડની ટોંચની વચમાં સ્ટરેટસ ઓફ જીબ્રાલટર આવેલું છે, જે આસરે સાત મૈલ પોહોલાઇનું છે ને તેની બેહુ બાજુનાં પાહાડોને હરક્યુલીસનાં થાંભલાઓ કેહેછે. એ જગો પરથી બીજી બાજુનાં ઢલાવને રસ્તે હમો થોડા નીચે ઉતરીને અતરેનાં વખણાયલા ગોફા જોહને (St. Michel's Caves) સેંટ માઇકલ્સ કેવસ કરી કેહેછે તે જોયા હતા. તેમાં જરા અંધારૂં હોવાથી (Blue lights) ફટાકરાની બતીઓ સાથે લેઇ ગયા હતા, જેથી બરાબર જોઇ શક્યા હતા. એ ગોફો એક મોટું દીવાનખાનું હોય તેવું લાગેછે, અને તેની વચમાં થોડે થોડે ટપે ખુદરતી પથરનાં થાંભલાઓ તરેહ તરેહનાં પાંણીથી ધોવાઇને બનેલા છે તે સઘલા ખરબચરા તથા છુટા છુટા અણીદાર ટોંચવાલા હોવાથી જાણે ખજુરીનાં ઝાહાડોનાં થાંભલા બનાવેઆ હોય તેવા લાગતા હતા. કોઈ કોઇ થાંભલાઓ તો મથાલેથી લટકતા અરધા ભાગેલા જેવા દીસતા હતા. એ સઘલાનો દેખાવ ઘણો સરસ લાગતો હતો. એ જોઇને પાછા બીજે રસ્તે હેઠાણમાં આવેઆ હતા. હમો પેહેલે હોટેલમાંથી નીકલ્યા તે વખ્તથી થોડા થોડા વરસાદનાં છાંટા પડવા લાગા હતા, અને વાદલ ઘેરાએલું હોવાથી હમો ડરતા હતા કે વરસાદ હેરાન કરસે, પણ થોડાક ઉપર ગયા કે વાદલાં પવનનાં જોરથી બીજી ગમ ધસડાઈ ગયાં હતાં તેથી સઘળું બરાબર જોઇ શક્યા હતા. હમો આસરે સાડા પાંચ વાગેને પાછા હોટેલમાં એ કિલ્લાની આલરીઓ તથા ગોફાઓ જોઇને આવ્યા હતા. જીબ્રાલટરને તેહેનાં અસલી રેહેવાસીઓ પાસથી મુસલમાનોએ સને ૭૧૧ નાં સાલમાં લીધું હતું ને તાંહાં પેહેલા કિલ્લાઓ બાંધેઆ હતા. તેઓ પાસથી સ્પાનીઅરડોએ સને ૧૪૪૨માં લીધું હતું. જેઓની માંહોમાંહેની લડાઇ (War of succession) ની વખ્તે , વચમાં પડયો હતો તેને આર્ચ ડીઉક ચારલસને નામે એનો

કબજે સને ૧૭૦૪માં લીધો હતો, તે પાછો લેવાને વાસ્તે સ્પેન-વાલાઓએ સને ૧૭૨૪ તથા સને ૧૭૨૭માં ઘેરો નાખ્યો હતો, ને છેલ્લો ફ્રેંચ તથા એ લોકોએ મળીને સને ૧૭૭૯માં ચાર વરસ સુધી ઘેરો નાખ્યો હતો, પણ આજ સુધી અંગ્રેજની પાસથી કોઇ લેઈ શક્યું નથી. એવો મજબુત ત્યાંનો કિલ્લો છે, અને હજુર તેને મજબુત કરે-આ જાય છે. એ જીબ્રાલટરનો ખરક મેડીટરેનીઅન સી માંથી એટ-લેનતીક સમુદરમાં જવાના રસ્તાપર (Straits of Gibraltar) આવેલો છે તેથી એ મેડીટરેનીઅનની કુંચી ગણાય છે, અને એનો કોટ ઓફ આરમપર પણ કુંચી તથા દરવાજો પાડેઓ છે. એની વસતી આસરે વીસ હજારની તથા પાંચ હજાર સોલજરોની છે. સ્ટીમરો જતી આવતી સારૂં કોલસો ઈંહાં જુનાં વાહાણોનાં ખોખાઓમાં ભરી રાખેછે જ્યાંથી તેઓ લીએછે. એ ખડક ૨I) મૈલ લાંબો ને ૦III મૈલ પોહોલો છે.

તા૦ ૫ મી મે—આજે સવારના ૭ા વાગે સ્ટીમર "મલાકા"માં બેસીને જીબ્રાલટર છોડયું હતું તે બપોરના ૧૧ા વાગે "મલાગા" કરી સ્પેન દેશનું ગામ છે ત્યાં બંદરમાં જઇ પોહોંતા તેથી રસ્તામાં ફક્ત ૬ા કલાક લાગ્યા હતા, પણ સ્ટીમરને લંગર નાંખતાં કલાક ૨ા લાગ્યા હતા, સબબ જે સ્ટીમર બારાંમાં કીનારાની નજદીક આવ્યા પછી તેને ઈહાં બીજી સ્ટીમરો હારબંધ જેમ ભાડુતી ગાડીઓ ઉભી રાખેછે તેમ કીનારાની નજદીક એક એકની પાસે હારબંધ ઉભી હતી તેની વચમાં સઇ જતાં વખ્ત થયો હતો અને વળી ત્યાર પછી સ્પેનનાં કસટમ હાઉસના અમલદાર તથા ડાકટરને વાસ્તે બીજો એક કલાક થોબવું પડયું હતું. એઓ અમારી સ્ટીમર ઉપર જયારથી આવ્યા ત્યારથી બોટોમાં બેસીને સ્ટીમર ઉપર આવવા સારૂં નજદીક ૧ા કલાક દરીયામાં થોભ્યા હતા અને લંગર નાખ્વાતી વાર જોતા હતા. દરીયો જરાક જોરમાં હોવાથી તેઓ જ્યારે સ્ટીમર ઉપર ચહડવા આવ્યા ત્યારે તેઓને સારૂં અમારા કપ્તાને લાકડાંનો દાદર તે બાજુ નહીં હોવાથી દોરડાંની સીડી વાહાણ ઉપર આવવા વાસ્તે નાખી હતી તેથી તેઓનો મીજાજ ગયો

હતો અને ઉપર આવવાને બદલે બાહાણું કહાડયું કે અમોને તો ફેર આવેછે, વાસ્તે કીનારે જઇને બીજાઓને મોકલીશું કરી સ્ટીમર ઉપર બે સોલજરોને રાખી ગયા કે કોઇને સ્ટીમર ઉપરથી ઉતરવા તેમજ સામાન લેઈ જવા દેવા નહીં અને તેઓ પોતે કીનારે પાછા ગયા હતા. અમો લોકોને સ્ટીમરને લંગર નાખવા આગમચ કલાક ૨॥ ચોભવું પડ્યું હતું ને વળી ત્યાર પછી આ અમલદારોએ પાછા ફરી કોઇને સ્ટીમર ઉપરથી ઊતરવા દીધા નહીં તેથી ઊતારૂઓ ઘણા ચીરડાવવા તથા કચવાવા લાગ્યા, પણ બધાઓ આગળથી જાણતા હતા કે સ્પેનની રીતભાત જે હજી ૧૬મી સદીને વળગી રહીછે ત્યાં વખ્ત શું તેની કીમત જાણતા નથી તેથી પોતાની મેજે નારીપાસ થઇ બેઠા હતા. આખરે પોણો કલાક પછી આસ્તે રહીને બીજો કસટમ હાઉસનો અમલદાર તથા ડાકટર આવ્યો હતો ત્યારે સઘળાઓના સામાનમાં કાંઇ જગાત લેવા લાયક (જેવો કે તમાખુ, ઝવેરાત ઇત્યાદી) સામાન છે કે નહીં તે પુછી-ને અમારા હોટલવાળાએ તેને ના પાડી સમજાવીને અમને તથા બીજા ઉતારૂઓને તેઓના સામાન સાથે ઊતરવા દીધા હતા. એ વખ્તે બે સ્ટીમરો જે ઘણીજ નજદીક ઊભેલી તેની વચમાં બોટ હોવાથી તથા દરીયો જોરમાં હતો તેથી બોટ ઊછલતી હતી. અમો થોડા આગળ ગયા નહીં તેટલાં કોણ જાણે શું કસટમ હાઉસના અમલદારના ધ્યાનમાં આવ્યું ને હુકમ કીધો કે "બોટ હું આવું ત્યાં સુધી ત્યાંજ ઉભી રાખવી." દરીયાનાં જોરને લીધે બોટ ઉછલતી હતી તેથી અમને ફેર આવવા લાગ્યા ને તેને પેહેલાં ઘણો સમજાવ્યો કે કીનારે બધાને જવા દે ત્યાં થોભીશું, પણ તેના ધ્યાનમાં નહીં આવ્યું. આખરે જયારે અમારા ભોમયાએ ઘણો સમજાવ્યો ત્યારે બોટ પાછી સ્ટીમરની નજદીક તેડી તેમાં એક સીપાઈ સાથે આપીને કીનારે જવા દીધા હતા. કીનારે ઘણું લોક ઉતારૂઓ જોવા એકઠું થયલું હતું. તેઓ અમો લોકોને જોઇને પેહેલાં તો પોતપોતામાં હસવા લાગ્યા, પણ જેમ બીજાં લોક તથા છોકરાંઓ મોહોલામાં વધતાં ગયાં તેમ અમારી પછવાડે ચાલતા છેક છેલ્લે હુર્યો કરવા મંડી ગયા—ને અમો કસટમ હાઉસમાં ગયા

તથા દેખાવ નવાઇ જેવો લાગ્યો હશે. અમોને કસટમ હાઉસમાં પણ ઘણો વખ્ત ગોબવું પડયું હતું, સબબ કે સ્ટીમર ઉપર કસટમનો એક અમલદાર જે આવ્યો હતો તે તથા બધા દાગીના આવશે, પછી તપાસશે તેથી આખરે કંટાળીને અમારા કોથળાઓની કુંચી અમારા ભોમીયાને આપી અમો (Hotel de Roma) "હોટલ દી રોમા" નજદીક હોવાથી ચાલી ગયા હતા. હોટલનો ભાવ દરએક માણસનો પેહેલા માળ ઉપર ઉતરે તો ૪ ડાલર હતા ને બીજા માળપર હોય તો ૩ ડાલર હતા. અમો સાંજના સાડા પાંચ વાગે ફરવા ગામમાં નીકળ્યા હતા. અમો ઉતર્યા તે હોટલ હાલ નવુંજ બંધાયલું છે. તે શેહેરનાં સૌથી સરસ મોહોલ્લા, "બુલીવારડ અલામીડા ("Alameda")" માં આવેલું છે એ "અલામીડા" મોટા ચોક છે જેની બે બાજુપર મોટાં ઘેરો સારી રોણકદાર બાંધણીનાં આવેલાં છે. વચમાં બે બાજુ પર ગાડીના તથા તેની આસપાસ ફુટપાટ રાખી તેઓની વચમાં એક મોટા બાગ હોય તેમ લોકોને ફરવા હરવા તથા બેસવાની જગ્યા રાખેલી છે. એ "અલામીડા" ના ચોકની બાજુઓપરથી બીજા સારા કુસાદે મોહોલાઓ આવેલા છે. ત્યાંથી ફરીને અંદરનાં મોહોલાઓમાં ગયા કે જ્યાં ઘેરો ઘણાં ખરાં જો કે મોટાં ચારથી પાંચ માળોના અને કોઇ કોઇ તો રોણકદાર બાંધેલાં છે તોબી રસ્તાઓ સાંકડા તથા વરસાદ ગઈ કાલે પડેલો હશે તેથી કીચલના ભરેલા ગલીચ કચરા સાથના દીસતા હતા. અમો ફરતા ફરતા ઇહાંનાં વખાણાયલાં દેવળ ઉપર જઈ લાગ્યા જે એ વખ્તે બંધ હતું, પણ દેવાલોની બાજુપર મોટા થાંભલાઓ તથા નકશી હોવાથી તેનો બાહારનો દેખાવ ઘણો ગંજાવર તથા રોણકદાર લાગતો હતો. એ દેવળની ઈમારતની ઉંચાઇ એટલાં ઉપરથી માલમ પડશે કે તેની આસપાસ ચારથી પાંચ માળના ઘેરો હતાં તે જાણે કે એની આગળ રમકડા જેવાં લાગતાં હતાં. થોડા મોહોલાઓમાં ફરીને સાંજનાં ૬॥ વાગે હોટલમાં ખાણાનો વખ્ત હોવાથી પાછા ફર્યા હતા. "મલાગા" શેહેરની વસ્તી આસરે ૧૨૦૦૦૦ ની કહેવાય છે ને તેમાં મોટાં ઘેરોજ ઘણાંખરાં હોવાથી તથા દરીએ કીનારે

તેઓ હોવાથી સ્ટીમર ઉપરથી તેઓનો તથા શાકર બનાવવાના તથા બીજાં કારખાનાંઓથી દેખાવ ઘણો સરસ લાગતો હતો તથા બારાંમાં સ્ટીમરો પણ આસરે વીસ એક પડેલી હતી તેથી આ શેહેરનો વેપાર પણ મોટો લાગે છે.

તા૦ ૬ઠી મે—આજે સત્રારનાં અત્રેનું એકજ જોવાલાયક દેવળ જોવાં ગયા હતા. એ ગીચ મોહોલાની વસ્તીમાં આવેલું હોવાથી તે આસપાસનાં ઘેરાને લીધે ઘણું ગંજાવર લાગેછે. એ જગ્યાપર અસલ "મુર" લોકોનાં વખતમાં મસજીદ હતી તેને ભાંજી દેવળ બાંધ્યું હતું, જે સને ૧૫૩૮ માં શરૂ કીધું હતું તે આસતે આસતે કામ ચલાવતાં છેક સને ૧૭૧૯ માં પુરૂં કીધું હતું. એને ૧૬૮૦ નાં સાલમાં ધરતીકંપથી ઘણું નુકશાન પણ થયું હતું તે પાછું સમારતાં કરતાં પણ ઘણાં વર્ષો લાગ્યાં હતાં. એનો બાહારનો આગળો ભાગ સઘળો સંગેમરમરનાં થાંભલા તથા નકશીનો કીધો છે ને જાણે બે ત્રણ માળ હોય તેમ થાંભલાઓના તપ્પાવો એકની ઉપર એક દેખાડતા મુકેલા છે. અંદરનો દેખાવ પણ ઘણો ભપકાભરેલો તેની ગંજાવર હાલની ઊંચાઇથી તથા તેની આસપાસનાં રંગીન તરેહ તરેહનાં પથ્થરોના ચેપલો તથા તેમાંનાં સ્થંભો સાથે લાગે છે. અમો ધારીયે છીયે કે હાલની ઊંચાઈ ઓછામાં ઓછી ૧૧૦ ફીટ હશે ને તેજ પ્રમાણે પોહોળાઈ પણ ઘણી મોટી છે. એનાં ચેપલોમાંનાં પુતળાંઓમાં બે ઘણાં સરસ કહેવાય છે તેમાં એક ક્રાઇસ્ટની માતા "મેરી" ક્રાઈસ્ટને ખોળાપર સુવેલો લઇને બેહેલી છે તે ઘણું સરસ ઈટાલીયન કોતરનાર Cornova નું બનાવેલું કહે છે ને તે આખાં સ્પેનમાં સરસ કહેવાય છે. એમાં ક્રાઇસ્ટને સુવેલો જે પાડેલો છે તે જાણે બધા સાંધાઓ ઢીલા થઈ ગયા હોય ને ખભાં પડી ગયાં હોય તેવું દીસે છે. તેની પાંસલીઓ તથા હાથ પગના સાંધાઓ સઘળું આબેહુબ ખરાં માણસનું હોય તેવું લાગે છે. તેની આગળ તેની મા છે તેનું મોહોડું ઘણુંજ ગંભીર પાડેલું છે. બીજાં ચેપલમાં ક્રાઈસ્ટને "ક્રોસ" પરથી ઉતાર્યો પછીની સબી પાડેલી છે, તેબી ઘણીજ સરસ છે. તેનો દેખાવ મુવેલાં માણસનાં જેવો તદન

ફ્રીઝો તથા સઘળા સાંધાઓ ધલી પડેલા, એક બાજુપર પડી ગયલી ગરદન તેનાં સાંધાઓ ઉપર આવેલી નેસો, ઇત્યાદી આબેહુબ પાડેલું છે. એ "મેરાસીશ" નામનાં ચીતારાનું પાડેલું કહે છે. તે ઘણી મોટી કીમતનું જો કે ભાગ્યે એ ફૂટ જેટલું છે તોબી એકથી દોઢ દોઢ લાખ રૂપીયા સુધીનું કહેવાય છે. એ દેવળમાં વચલા હોલ (Aisle) ની બે બાજુપર બે ગંજાવર નજદીક ૫૦ ફીટ ઉંચી આરગીનો મુકેલી છે જેમાંની એક અમો ગયા ત્યારે વજાડતા હતા જે ઘણું સરસ લાગતું હતું. વચલો આલટર રાખના રંગના સંગેમરમરનાં થાંભલાઓપર ઉભાં કીધેલાં ગુમબજ જેવો કીધેલો છે તથા ગાનારાંઓની બેઠકો સઘળી લાકડાંની "સેંન્ટો" નાં પુતળાંઓની નકશી સાથની ઘણી સરસ કોતરેલી છે. અમો હતા તે વખ્તે માસ (Mass) ભણતા હતા તે ભણવાની ચોપડી યા પોથા ઘણાં મોટા હતા ને તેમાં "મ્યુઝીક" લખેલું તેનાં અક્ષરો એટલા તો મોટા હતા કે અમો ૧૫ ફીટ દૂર હતા ત્યાંથી વાંચી શકતા હતા.

એ દેવળની આગળી બાજુ ઉપર બે મીનારાઓ બાંધેલા છે. તેમાંનો ડાબી બાજુનો અધુરો રહી ગયો છે, પણ જમણી ગમનો પુરો કીધેલો છે, તે ૩૦૦ ફીટ ઊંચો છે જેપર અમોએ જઇને શેહેરનો દેખાવ જોયો હતો જે ઘણો સરસ દીસતો હતો. એ શેહેર જાણે એક અડધા ચાંદની વચમાં બાંધ્યું હોય તેમ તેની ત્રણ બાજુના ડુંગરોથી ઘેરાયલું હતું, જે શેહેરની ઇમારતોની પાછળ સઘળે ખેતીવાડી તથા ફૂળોનાં ઝાડોથી જાણે એક ગંજાવર બાગમાં બાંધ્યું હોય તેવું દેખાતું હતું. મીનારાપર જવાની બધી મલી ૩૬૦ સીડીઓ છે તેમાંની ઉંચ ... ની ૯૩ લાકડાંની છે, બાકીની સઘળી એક "કોર્કસ્ક્રુ"ની માફક પથ્થરની બાંધેલી છે. એ દેવળ સીવાય અત્રે બીજું કાંઈ જોવા લાયક ન હોવાથી અત્રેનો "એરીના" (Arena) જે ગોધાઓની લડાઇ કરાવવા સારૂં બાંધેલો છે, તે જોઇ આવ્યા હતા. એ જો કે નાનો કહેવાય છે તોબી તેમાં સોળ હજાર માણસો બેસી તમાશો જોય એટલી

જ્યા છે. તે જોઇને પાછા હોટલમાં ૧૧ વાગે આવીને સ્ટેશનપરથી ૧૧ વાગે આગગાડીમાં ગ્રેનેડા જવા નીકળ્યા હતા. તે રાતના ૮॥ વાગે ત્યાં જઇ પુગા હતા. ચેટ્ટેલો રેલવેનો રસ્તો જાણે નારંગી લીંબુ, દાડમડી ઇત્યાદીના બાગમાંથી જતા હોઈએ તેવો હતો. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી નજર પુગે ત્યાં લગી બધી બાજુએ પાહાડો સુધી ઝાડો રોપેલાં હતાં, અને તેની નીચે અનાજ વાવેલો હોવાથી તેની લીલોતરી તથા ઝાડોપરનાં ફળો તેમાં "સાઈતરન" જાતનાં પીળાં લીંબુઓથી જાણે ઝાડો નમી પડતાં હતાં. ડાંખલીઓપરની લાલ રંગની નારંગીના કોઇ ઝાડોપરનાં લાલ તથા સફેદ ફુલો, તથા ફરતા આસપાસના પાહાડોથી દેખાવ ઘણો સરસ એક બાગના જેવો લાગતો હતો. આ દેખાવ જોકે ઘણો મનોરંજક હતો તોપણ ઇટાલીના જેવા તેમાં "આર્ટનો ટેસ્ટ" ન હોવાથી તેના જેવો ખુબસુરત ગલીચાઓના જેવો નહી લાગતો હતો. એ મુજબ આસરે ૩૫ મૈલ સુધી જોતા ગયા હતા. તેને Andalucia Bajee's plains કરી કહે છે ને એનાં જેટલાં થોડાંજ દુનીયામાં નારંગી તથા લીંબુનાં "Groves" હશે કરી કહેવાય છે. એ છોડયું કે પછી એકદમ મોટા મોટા પાહાડો આવે છે, જે જાણે ગંજાવર દેવાલો બાંધી લીધી હોય તેમ સીધા ઉભા નીકળી આવેલા છે. તેની ઉપર એક ઝાડનું તણખલું પણ દીસતું નથી, પણ વચ્ચેથી સલંગ ફાટી જઇને તેની નીચાણમાંથી પાણીનાં નાળાંઓ વહેછે તે ઘણું જોવાલાયક છે તથા પાહાડના પથ્થરો પાણીથી ધોવાઇને પોચા થવાથી તરેહ તરેહના અણીદાર તથા થાંભલાઓ જેવા લટકતા આકારો પડી રહ્યા છે. એ પાહાડોમાં ૧૨ મોટી તનલો સઘળી મળી આસરે ત્રણ મૈલની લંબાઇની કોતરેલી છે તથા એ પાહાડોની વચમાંની પાણીનાં નાળાંવાલી ખીણો સારું ૬ મોટા પુલો બાંધેલા છે. એ પાહાડી ભાગ જેમ ખંડાલાનો ઘાટ પસાર કરીયે છીયે તેમ કીધો કે પાછા મોટા પાહાડોપરનાં મેદાનો આવે છે જે ઉપર પાછી ખેતીવાડી તથા નારંગીને બદલે હવે (Olives) "ઓલીવસ"નાં ઝાડો આવે છે, જે પણ નજર કરીયે ત્યાં સુધી ડુંગરો તથા પાહાડોપર સીધાં નજર પડે છે ને અમો ગ્રેનેડા પુગા ત્યાં સુધી એજ પ્રમાણે આખો વખત

દેખાયા કીધું હતું, પણ એન્ડે લુશીયાના ડુંગરો આલ્પ્સના ડુંગરો આગળ નાના લાગતા હતા. આગળ બાજુના ડુંગરોની પાછળથી પાહાડના પાહાડો એક પછી એક ઊંચા દીસતા હતા ને જેમ ગ્રેનેડાની નજદીક આવતા ગયા તેમ સ્પેનનો સૌથી ઊંચો પાહાડ "સીરા નીવેડા" વધુ દીસવા લાગ્યો હતો ને રાતના સાત વાગા પછી ચાંદરણું પુનમના ચાંદ જેવું પડતું હતું તેથી તેના મથાળાપરનું બરફ ઘણું સરસ સફેદ તથા ચળકતું દીસતું હતું. અમો ગ્રેનેડા પુગ્યા પછી વળી સ્પેન દેશની ધીમી ચાલનો બીજો એક દાખલો મળ્યો હતો. પેહલાં તો આગની ગાડી ભાગ્યે દર કલાકના ૧૩ મૈલ જતી હતી ને સ્ટેશનો ઉપર લોકે કાંઈ કામકાજ નહીં તોબી ગાડી થોભાવી ગાર્ડ તથા એનજીન ડ્રાઈવરો વાત કરતા હતા ને બબ્બે વખ્ત બધાં સ્ટેશનો પર ગાડી ચલાવાના ઘંટો વાગતા તોપણ આસ્તે રહીને તેઓ ઉઠતા ને ગાર્ડ તોબી બેસી રહેતા હતા ને છેક ગાડી ચાલી રહી કે ઉપર બેસતા હતા. હવે એ ગાડી તો મેલ ટ્રેન હતી ત્યારે સાધારણ ટ્રેન કેવી ધીમી ચાલતી હશે! "મેલાગા"થી "ઓરડીનરી ટ્રેન" સવારના સાત વાગે નીકળે છે તે સાંજના ૪॥ વાગે ગ્રેનેડા પુગે છે તે મુજબ અમારી મેલ ટ્રેનથી બીજા બે કલાક વધારે લાગેછે. અમો ગ્રેનેડા સ્ટેશન પર ઉતર્યા ને ઘોડાની ગાડીમાં સામાન મુકી હોટલમાં જવા બેઠા તેટલાં સ્ટેશન પરથી માણસો દોડી આવ્યા ને સાથે સોલજરો હતા તેઓએ અમારો સામાન પાછો કસટમની જકાત સારૂં તપાસવા માગ્યો. અમોએ ઘણાબી સમજાવ્યા કે, "અમો તો "મલાગા" જે સ્પેનનું દેશ છે ત્યાંથી આવ્યા ત્યારે જકાત શાની લેવાની હોય ને અમારા કોથળાઓ તો "મલાગા"નાં કસટમહાઉસમાં તપાસેલા છે ત્યારે પાછા શેના જોવા માગો છો?" પણ અમારૂં કાંઈ ચાલ્યું નહી ને કોથળાઓ ગાડીમાંથી પાછા ઉતારીને એક ઓરડામાં લઇ ગયા. જ્યાં વળી તરત તપાસવાને બદલે અમોને અર્ધો કલાક નજદીક થોભવું પડયું કારણકે તપાસનાર અમલદાર આવવાનો હતો. આખરે તેઓ આવ્યા ત્યારે તપાસ્યા વગર તે અમોને પાછા લઇ જવા દીધા હતા એવું સઘળું બધે અંધેર દીસે છે. અમો તો ધારતા હતા કે રશીયાના જેવો જાપતો બીજે કયે નહી હશે, પણ સ્પેને તો

તેને એક ઠારે બેસાડી દીધું છે. વળી ધુળ નાખી જાપતા રાખી તરત માલ તપાસતા હોય તો. પણ આદીસરો ધીરે સાસતે આવતા તેથી વખત ઘણો એવો પડવાથી બીજી ગોઠવણો રદ થઈ જાય છે. તેના દાખલા દાખલ અમો મલાગા બપોરનાં એક વાગે ઊતરવાનું સાંભળી તેજ દીને વખત હોવાથી તે ગામ જોઈને બીજે દીને સવારનાં ત્યાંથી "ગ્રેનેડા" જવાના હતા પણ આગલ લખ્યું છે તેમ ઠેઠ સાંજ પડી ગઈ તેથી જઈ શકયા નહીં ને સવારને બદલે બપોરના આગગાડીમાં ગ્રેનેડા ગયા હતા જયાં પણ ૪ વાગે પુગી જઈ ઘણું જોઈ શકને, પણ આવી ચાલથી સઘળું તે ઊંધું વળી ગયું હતું. અમો વોશીંગટન ઈરવીંગ નામનાં હોટલમાં ગ્રેનેડામાં ઉતારો લીધો હતો જે અત્રેનાં વખણાયલા આલહમબ્રાના મેહેલની પડોસમાં આવેલું છે. એ હોટલમાં રોજ એક માણસ દીઠ વીસ (પીએસતર) ફ્રાંક લીએ છે જે આસરે ૧૬ શીલીંગ થવા જાય છે. "મલાગા" શેહેર અમોએ છોડયું તે તેની રૂતુ બાબે આખા યુરોપમાં સરસ ગણાય છે. ત્યાં નથી ઘણી ઠંડી કે ઘણી ગરમી ને તેને લીધે ઘણા આજારી ઈંગ્રજો અહીંયાં હવા ખાવા શીયાળાની રૂતુમાં આવી રહે છે. તેમાં હાફ્ન, ખરાબ જાયુફની ખાંશી ઈત્યાદીના દરદીઓને સારૂં કરે છે. આ શેહેરમાં શેરડીનો પાક પણ થોડી ઠંડીને લીધે ઘણો મોટો થાય છે ને શાકર બનાવવાનાં કારખાનાઓ છે. તેમજ સુકી દરાખ (Muscatel Raisins) કાળી મોટી જાતની જે દાબડાઓમાં મુમબઈ આવે છે તેનો તથા ઓલીવસના તેલનો તથા બીજો મોટો વેપાર એ શેહેર બીજા દેશો સાથે કરે છે. તેમાં મુખ્ય અમેરીકા સાથે કહેવાય છે. સ્પેનીશ લોકોનો દેખાવ ઘણો ખરો ફ્રેંચ તથા ઈટાલીયનોને મળતો આવે છે ને પોશાક પણ તેવોજ પેહેરે છે. પણ ઓરત લોકો એક જાતનો કપડાંનો ઝીણી વણતનો કટકો માથાના ચોટલા પરથી પાછળ લટકતો રાખે છે જેને "મેનતીલા" કરીને કહેછે.

**તા૦ ૭મી મે**—આજે સવારના ઠંડી ઘણી સારી લાગતી હતી અને પારો ૫૮ ડીગરીપર હતો. આસરે સવાસાત વાગે અમો અત્રેનો (ગ્રેનેડાનો) વખણાયલો આલહમબ્રા જે અમારાં હોટલની નજદીકમાં છે

તે જોવા ગયા હતા. એ મેહેલ કીલ્લા જેવો મોટો લાલ પથ્થરનો બહારથી બાંધેલોછે તેથી તેનું નામ મુર લોકોએ અલહામરા એટલે લાલ કરી રાખ્યું હતું. એ મેહેલ એક ટેકડી ઉપર દરીયાની સપાટીથી આસરે ૩૦૦૦ ફીટ અને ગ્રેનેડા શેહેરથી આસરે ૩૦૦ ફીટ ઊંચાઇએ આવેલોછે. એ મેહેલ ઇબ્બર અલ આહ-મર નામના મુર લોકોના રાજાએ બાંધવાનો સને ૧૨૪૮માં શરૂ કીધો હતો તે તેનાં "મોટોસ" જે જગે જગે કોતરેલા છે (વીખા ગાલીબા-ઈલે અલ્લા એટલે ખોદા સીવાય બીજો કોઇ જીતનાર નથી, There is no conqueror but Alla) તે ઉપરથી માલમ પડેછે. એ મોટો એને લેવાનું કારણ એવું છે જે જ્યારે એ પાદશાહ શેવીલ ગામ જીતીને પાછો ફર્યો ત્યારે એની રૈયતે એને ગાલીબ (યાને ફતેહમંદ જીતનાર) કરીને બોલાવ્યો ત્યારે એણે ઉપલા મોટોવાલો જવાબ દીધો કે ખોદા સીવાય બીજો કોઇ ફતેહમંદ નથી અને જ્યારે મુર લોકો લડાઈપર જતા ત્યારે એ બોલ હમેશા War Cry દાખલ પોકારતા હતા. એ પાદશાહની પછી એના વારસો તે વધારતા તથા શણગારતા ગયા તે અહીંઆં સુધી કે પરીઆંઓના મેહેલો જેમ અરેબીયન નાઇ-ટસમાં લખેછે તેવો બનાવી દીધો હતો, પણ જ્યારથી એ ગ્રેનેડા શેહેર પાછું ખ્રીસ્તીઓના હસ્તક આવ્યું ત્યારથી તે પડતી હાલતમાં આવવા લાગ્યો અને ખ્રીસ્તી પાદશાહોએ તેને ખરાબ કરી તેમાં જુદા જુદા ઓરડાઓ તથા બીજા ભાગો ઉમેર્યા હતા જેથી તેની રોણક ઘણી ઘટી ગઈ હતી અને ત્યાર પછી તો તેની કોઇએ દરકાર નહી કીધાથી ઘણી ખરાબ હાલતમાં આવતો ગયા છતાં હજીપણ તે જોવા લાયક રહ્યોછે, એનો બાહારનો દેખાવ લાલ પથ્થરનો એક ઊંચો કિલ્લો બાંધ્યો હોય તેવો લાગેછે, કારણકે બાહારની બાજુ ઉપર બારી બારણાં રાખ્યાં નથી, પણ સઘળું અંદરથી નકશીઓ, થાંભલાઓ, તરેહ તરેહની સીલીંગો, રંગ તથા ગીલીટથી ભરી નાંખેલી દેવાલો, ફુવારાઓ, સંગેમરમરના ચોકો ઈત્યાદીથી એવું સરસ શણગારેલું છે કે તેવા શણગારવાળો બીજો કોઈ મેહેલ જવલ્લેજ બીજી ગમ દુનીયામાં કેયે હશે. પેહેલાં અમો એક ચોક જેને સીંહવાલી કોર્ટનું નામ

આપેલું છે ત્યાં ગયા. આ ચોક મંબ ચોરસ છે. તેને ફરતા સંગે-મરમરના થાંભલાઓ ઉપર નકશીનાં આરકાંઓ કરી તે થાંભલા તથા દેવાલની વચમાં ચારે બાજુ ઉપર ફરવાની જગ્યા રાખેલી છે તે એટલે સુધી કે બધી આખી દેવાલ પણ નકશીથી ભરી નાખીછે. એ નકશીઓ તરેહ તરેહની ગણીતના સવાલો (મેથેમેટીકલ પ્રોબ્લેમસની) બનાવી છે અને તેની વચમાં તથા બાજુની સઘળી કીનારીઓ ઉપર કોરાનમાંથી તથા બીજી ખોદાને લગતી બીનાઓ કોતરેલી છે. એ સઘળું કોતર-કામ (Stucco Work) પ્લાસ્ટરનું ઉપસાવેલું બનાવેલું છે. એની ઉપર અસલ રંગ તથા ગીલીટ કીધી હશે તેનો થોડો ભાગ છુટોછવાયો હજી દીસે છે. એ ચોકની વચમાં એક ફુવારો ૧૨ સીંહો ઉપર બાંધેલોછે તેથી તેને કોર્ટ ઓવ ધી લાયન્સ કરી કહેછે. એ ચોકમાંથી આસપાસની નકશી એની તો સરસ લાગતી હતી કે જાણે રૂપાની નકશીકામ હોય તેવી દીસતી હતી. એની એક બાજુ ઉપર નાનો ગુંબજ છે તેની ઉપરના તથા બીજા ગુંબજો તથા છાપરાં પરનાં નળીયાં એનેમલના રંગીન હતાં જે સુરજને લીધે ચળકતાં હતાં. એ ચોકમાંથી એકગમ જનાનખાનાના ઓરડામાં ગયા હતા જ્યાં વચમાં સંગેમરમરનો એક નાનો ફુવારો હતો. કહેછે કે મુર લોકોના એક પાદશાહની રાણી કોયે નાહસી ગઇ તેથી તેને પોતાના અમીરો ઉપર શક જવાથી તેઓમાનાં ૩૧ જણાને એ ફુવારા પર ગરદન મરાવ્યા હતા જેઓનું લોહી તેમાં પડવાથી હજી તેના ડાઘ રહેલા દેખાડેછે જે જોકે જરા ઘેરા લાલ જેવા દીસેછે તોપણ અમો નથી ધારતા કે લોહીના દાઘ હજી રહી ગયા હોય. એ ઓરડાની બે બાજુપરનાં આરકાંઓ જાણે રંગીન દાંતનાં બનાવેલાં હોય તેવાં તેની નકશી તથા રંગથી લગતાં હતાં અને ગુંબજની અંદર (stalectite)ની માફક લટકતાં ઝુમરો હોય તેવી રીતે તરેહ તરેહની નકશીઓ કીધેલીછે. એ ઓર-ડાની દેવાલ ઉપર પણ નકશીઓ કીધેલી તથા કોરાનના તથા બીજા ખોદાને લગતા કલામો કોતરેલા હતા. એનું નામ (Hall of Re-venge) એટલે વેરનો ઓરડો કરી રાખેલુંછે. એની સીલીંગપર મુર લોકોની લડાઇની વીગતો ચીતારેલીછે. ત્યાંથી હોલ ઓવ જસટીસ

(Hall of Justice)વાળા દીવાનખાનામા ગયા તેના પેહેલાં આરકાં ઉપર બાહારથી નકશીમા આરબી અક્ષરે લખેલુછે "આવો અંદર આવો, બીહોના જો તમોને ઇનસાફ જોઇયે તો તે મળશે" આ હોલની સામી બાજુ ઉપર ત્રણ ઓરડા હારબંધ છે જેની શીલીંગપર "ઓઈલ પેનટીંગ" પાડેલી છે, તેમા એકમા દસ જણા એક ટેબલ ઉપર ગોળ કુંડાળામા બેસાડેલા છે જેઓ ઇનસાફ કરતા હોય તેમ લાગેછે. તેમજ બીજા ગુબજમા બંદીવાનો પાડેલાછે અને ત્રીજામા ઇનસાફ લેવા આવનાર પાડેલાછે એ તસવીરોની ઢપ, માણસો બેઠક, પોશાક તથા દેખાવ ઘોડા સુધા જેમ આપણે જુના શાહનામામા પાડેલા જોઇએ છીએ તેને ઘણો ખરો મળતો આવેછે એ જગ્યા આવામાલ રાજાએ બાંધી હશે તેથી તેના નામો નકશીમા તથા ઢાલો પાડી તેની આડી લીટીઓમા પાડેલાછે ત્યાથી બીજા જનાનખાનાના ઓરડામા ગયા જેની ફરસબંદી ઘણી મોટી સંગેમરમરની લાદીઓની બનાવીછે તેમાની બે ફુવારાની આસપાસ છે તે નજદીક ૧૩×૬ ફીટની હશે. એની પાસે મ્યુઝીયમ કીધુછે, જ્યા એ મેહેલની નકશીકામ ગુબજોમા શી રીતે બનાવતા હતા તે તેના મોલ્ડો ઉપરથી માલમ પડેછે ધારવા મેશે પેહેલા પ્લાસ્ટર પોચુ કરી તેને ઉપરની બાજુએ લટકાવી એ મોલ્ડો જેમા જોઇતી નકશીઓ (Stalactite જેવી) પાડેલી હોયછે તે દાબેછે એટલે તે નકશીનો આકાર પડી રહેછે અહીંયા એક લોખંડની તીજોરી છે જેની કળ તેના આખા ઢાકણા જેટલી મોટી જડેલી છે જે ઘણીજ ગુંચવણભરેલી હતી જે ઉપરથી માલમ પડેછે કે આગળથી રચના કરતા સરસ કળો બનાવી શકતા હતા. એક ચીની કામની મોટી બરણી છે જેમા કહેછે કે આગલ સોનાનો ભુકો હમેશ ભરી રાખતા હતા એનો દેખાવ આપણી જુની અનાજ ભરવાની બરણીઓ (કાથાર) ને મળતો આવેછે નકશીકામ જડવાના ખીલાઓના મથાળા જાણે છત્રી ઉઘાડેલી હોય તેવા હતા એક મોટી કુંડી સારકોફેગસ (Sarcophagus)ને મળતી સંગેમરમરની હતી જેની બાજુ ઉપર સીંહના શીકાર કરતા પુતળાઓ પાડેલા છે. એ કુંડી નાહવાના ટબ જેટલી મોટી એકજ પથ્થરમાથી કોતરેલી

છે. અહીંયાં ફરડીનાન્ડ તથા ઈસાબેલા જેઓએ મુર લોકો પાસથી સ્પેન પાછું જીતી લીધું હતું તેઓની તથા તેઓનો છોકરો ફીલીપ પેહેલો તથા તેની બાયડીની અસલ ઉસ્તાદને હાથની પાડેલી સબીઓ મુકેલીછે. એ પછી પાદશાહ રાણીના ઓરડામાં ગયા હતા. એ ઓરડાની ઉપર ચાર બાજુએ ગેલેરી કીધીછે અને તેની વચમાં ખુલ્લા ચોકમાં સંગેમરમરનો ફુંવારો કીધોછે તથા તેની બે બાજુ પર બે નાના ઓરડા રાખેલા છે જેમાં બીછાણા કરી તેઓ સુતાં હતાં. એ ઓરડાનું નકસીકામ, ગીલીટ સઘળું ઘણુંજ સરસ છે. એની જમીનની ફરસબંદી જાણે ગલીચો હોય તેવી સરસ રંગની પથ્થરની કીધેલી છે. અહીંયાંથી અમો ચાર્લસ (સ્પેનીશમાં કારલોસ કહેછે તે જરમનીનો શેહેનશાહ તથા સ્પેનનો રાજા હતો) પાંચમાંના જમવાના ઓરડામાં ગયા હતા. એ જગ્યા બીજા ભાગોના જેવી નકસી તથા ગીલીટની પેહેલાં હતી, પણ એ શેહેનશાહે તે સઘળું કાહાડી નાખીને ઓરડાની સીલીંગમા તેમાં પોતાના નામો કોતરેલી લાકડાની નકશીની ઢાલો પાડેલી હતી. એ ઓરડામાંથી અસલના સઘળાં નકશીકામ કાહાડી નાખવાથી હમણાના લોકો ઘણાજ કચવાય છે કે આવું હલકું કામ અસલી કામ કાહાડીને ખામખા કીધું.

અહીંયાંથી રાણી ઇસાબેલા (ફરડીનાન્ડની બાયડી)ના કપડાં પેહેરવાના ઓરડામાં ગયા જ્યાં દેવાલ ઉપર પોમપીઆઇના તથા બંનદર અને વાહનના હાથના ચીતારો પાડેલા છે. એ જગ્યાની ગેલેરી ઉપરથી ગ્રેનેડા શેહેરનો તથા તેની આસપાસના બાગો તથા ખેતરોનો તથા સર્વેથી દુર આસરે વીસ મૈલ ઉપર સીરા નેવેડાના બરફથી ભરેલા પાહાડો દીસ્તા હતા જે ઘણા સરસ લાગે છે, અને એ પાહાડો જોકે અંહીથી ૯૦૦૦ ફીટને આસરે ઊંચા હશે તોબી તેની ટોચ જાણે આપણી બરાબર હોય તેમ દીસ્તી હતી. પાદશાહ રાણીનાં ઓરડાની પાછળથી એના હમામખાના છે જ્યાં પથ્થરની સંગેમરમરની ટાંકીઓ એક બાજુપર બાંધેલી છે ને નીચેથી તેના ઓરડામાં બાફ આવવાના તથા બાજુ પરથી ગરમ તથા ઠંડા પાણીના

નલો તથા સુગંધી બાલી તેનો ધુમાડો આવવાના જમીનમાં છેડો મુકેલા છે. એ પ્રમાણે બીજા ઓરડાઓમાં નકશી, ગીલીટ તથા રંગથી ચીકાર ભરેલી દેવાલ, સીલીંગો, આરકાંઓ, બારીઓ બધી ગમ જગેજગ દીસતું હતું, અને જ્યારે તે પુર જોરમાં હશે ત્યારે તેનો દેખાવ ખરેખર જોવાલાયક હશે. અહીંયાંથી એક ચોક મુકીને એક મીનારો છે જ્યાં એક ઘંટ ટાંગી મુકેલો છે જે રાતનાં દર પાંચ મીનીટે આખી રાત દરરોજ માણસો રાખેલાં છે તેઓ હજી વગાડયા કરે છે. તેનું કારણ એમ કહેછે કે ખેતીવાડી સારૂ પાણીની કનાલોને ઉઘાડ મુક કરવા સારૂં એ ઘંટ વજાડી તે ઉઘાડનારને સાવચેત રાખે છે. એ મુજબ આખી રાત એ ઘંટ વજાડયાજ કરેછે. ત્યાંના બાગમાંથી પસાર થયા કે એક નવી જાતનું ઝાડ અમોએ જોયું હતું, જે, મુંબઇમાં દેહેડાંઓમાં સફેદ રંગનાં ચંપાનાં ફુલ એક જાતનાં ચહડાવે છે તેનાં ઝાડને તેની તદન વગર પાદડાંની ડાળીઓથી દેખાવમાં મળતું આવે છે, પણ ચંપાનાં ફુલો જે છુટાં છુટાં ઉગેછે તેને બદલે આએ ઝાડની સલંગ ડાળીઓ એનાં ઘણાં સરસ લાલ ફુલોથી ભરાઈ હતી. એવું ઝાડ અમોએ કયે દીઠું નથી ને તેનું નામ પણ અમોને કોઇએ કહ્યું હતું નહીં. તે બાગમાંથી દરવાજાપર ગયા જ્યાં એકગમ મથાળે મોટી કુંચી પાડેલી છે અને બીજી બાજુ પર અંદર પેસતાં દરવાજાને મથાળે ખોલ્લા હાથનો પોંહોંચો પાડેલો છે, એ દરવાજાને રસ્તે જયારે ખ્રીસ્તીઓએ એ શેહેર જીત્યું ત્યારે દાખલ થયા હતા અને મુર લોકો (મુસલમાનો) એના બીજે દરવાજેથી એ મેહેલ તથા શેહેર છોડી ગયા હતા જે છેલ્લો દરવાજો અવર ગણીને ચીની લીધેલો છે કે કોઇ એ રસ્તે આવજાવ નહીં કરે. એ આલહમબ્રાના મેહેલની જેટલી અમો તારીફ લખીએ તેટલી થોડી છે અને તેની અંદરની નકશીઓ, કોતરકામ, આરકાંઓ, સીલીંગો વગેરેનું બ્યાન કરવાને અમો તદન અશકત છીયે. ખરેખર પરીયાંઓને રેહેવા લાયક એ મેહેલ છે. એને જ્યારે શેહેનશાહ ચાર્લસ પાંચમાંએ જોયો ત્યારે એ બોલ્યો કે, "ખરેખર એ માણસ કમનસીબ હોવો જોઇએ કે જેણે આવો મેહેલ ખોહો." તે ઉપરથી માલમ પડશે કે

તે કેવો સરસ હોવો જોઇયે, કારણકે એ આલંસ પાંચમાએ પોતે મોટા મેહેલો તથા દેવળો બાંધેલાં છે ને આખાં સ્પેનમાં વખણાય છે. જ્યારે એ ધણીએ તેની આવી તારીફ કીધી ત્યારે એ આલહમરા કેવો હોવો જોઇયે તેનો વિચાર કરવો. એ શેહેનશાહે પોતાનાં નામને વાસ્તે એ આલહમરાની પડોસમાં છુટો મેહેલ બાંધવાનો શરૂ કીધો હતો, પણ હજી તે અધુરો રહી ગયો છે. અસલના મુસલમાન લોકો કેહવા હુશીયાર હોવા જોઇયે તે એવા મેહેલ જોવાથી માલમ પડે છે. યુરોપના હમણાના તથા આગળના લોકો તેની જાબજા તારીફ કરે છે. એ મેહેલની દેવાલો તથા આરકાંના નકશાઓમાં જે ખોદાઈ કલામો કોતરેલા છે તેથી ઘણા તારીફલાયક છે. એ કલામોમાં આરબી અક્ષરો ત્રણ રીતના લખેલા છે જે એવી તો રીતે ગોઠવેલા છે કે આસપાસનાં ફુલો તથા બીજી નકશીઓની અંદર મળી તેઓને શોભા આપે છે. એ મેહેલ એક મોટા બાગ અથવા પાર્કની વચમાં આવેલો છે જે પાર્કમાં ઘણાં ઊંચ્યાં ને સીધાં ઝાડો એટલાંનો ગીચ ઉગેલાં છે કે સુરજનાં કીરણ વટીક હેઠળ પડવા દેતાં નથી. એમાં જગેજગ ફુવારા તથા રસ્તાઓ તથા બેઠકો ભરપુર છે. એ જોઇને અમો ઈહાંનું વખણાયલું દેવળ જોવા ગયા હતા. એ દેવળ સને ૧૫૨૯માં બાંધ્યું હતું. પેહેલાં એની પડોસમાં La Capilla Real પાદશાહી દેવળ જોવા ગયા હતા. એ દેવળની અડોઅડ પણ છુટું બાંધેલું છે. એ દેવળને ઘણું સરસ શણગારેલું છે. એમાં ફરડીનાન્ડ તથા ઇસાબેલા (મુર લોકોને જીતનાર તથા સ્પેનના ત્યાર પછીનાં પેહેલાં રાજા રાણી) ની ઘોરો છે જે એકએકની અડોઅડ જાણે પાસેપાસે સુતેલાં હોય તેમ તેઓનાં આખાં કદનાં સુતેલાં પુતળાંની બનાવેલી છે ને તેનીજ પાસે તેજ ઊંચી જગા ઉપર એઓના છોકરા ફીલીપ પેહેલા તથા તેની રાણીની એવીજ ઘોરો છે. એ ઘોરોને દેવળથી એક ગંજાવર પડદાથી છુટી પાડી છે. એ પડદો તદન હાથના ટીપેલાં લોખંડનો બનાવેલો છે. તેમાં એ લોકોના પવીત્ર પુરૂષોના ઘણાં પુતળાંઓ કોતરેલાં છે જેને બેઉ ગમથી જોતાં મોહોડાં જાણે સાંભાજ ઉભાં હોય તેમ દીસે છે. એ પડદો ઓછામાં ઓછો ૫૦ ફીટ ઊંચો

ી. પાદશાહ રાણીઓની ઘોર સંગેમરમરના એક મોટા તખ્ત ઉપર
કરી છે, જે ઉપર તથા મીરો ઉપર ઘણાં પુતળાંઓ અલગ કોતરેલાં
ણાંજ સરસ અને જોવાલાયક છે. જાણે છુટાં છુટાં ગોઠવ્યાં
ય તેમ દીસે છે, પણ એકજ પથ્થરમાંથી કોરેલાં છે. એ પુતળાંઓ
ાંત એની ઉપર મુર લોકો સાથની એઓની લડાઈનાં ચીત્રો પણ
તરેલાં છે એ તખ્તની હેઠળ ભોંયરૂ છે ત્યાં ઓરડો કરી ઉપરનાં
રફીગસની બરાબર હેઠલ એ રાજા રાણીઓનાં મુડદાંની પેટીઓ
મ અસલ મુકેલી છે તેમજ હમણાં સુધી રાખેલી આપણુને દેખાડે
રાજા ફરડીનાન્ડની પેટી ઉપર F અને ઈસાબેલાની પેટી ઉપર
ર કરીને કોતરવા સીવાય બીજી કસી નકશી નથી એ પેટીઓ
હારથી લોખંડનાં ચાંપરાંથી બંધ કરી લીધેલી છે. એઓને જોઇને
પણુને વિચાર આવે છે કે મુર લોકો સાથે પોતાની જીંદગીનો મોરો
ગ એ બંન્ને રાજા રાણીએ લડાઈઓ કરી આખું સ્પેન દેશ જીત્યું
આખર એક નાનાં ઓરડામાં પડેલાં છે. ફરડીનાન્ડ સને ૧૫૧૬ માં
ને ઇસાબેલા સને ૧૫૦૪ માં ગુજર્યાં હતાં. એઓની પાસે એઓનો
કરો ફીલીપ પેહેલો તથા તેની રાણીની કફનો છે અને દેવાલમાં અલ-
ઇ ઉપર તેઓનાં એક છોકરાંનું કફન છે તે સીવાય બીજું કશું નથી.
ઘોરોની સામેનાં "આલટરને" લાકડાંની ઘણી સરસ નકશી તેમાં
લગ પુતળાંઓ સાથની કોતરેલીની છે તેની બેઉ બાજુપર ફરડીના-
તથા ઈસાબેલાનાં આખાં કદનાં પુતળાંઓ ગુંઠણ મંડીએ પડેલાં
ડેલાં છે જેને વાસ્તે કહે છે કે તેઓ ઘણાંજ આબાદ તેઓને મળતાં
ાવે છે. એ "આલટર" ઉપર મુર લોકોની લડાઇ તેઓ જીત્યા
થા જથ્થાબંધ તેઓને વટલાવી ખ્રીસ્તી કીધા તે કોતરેલાં છે જેમાં
કેટલો એતેહાસીક બનાવ આવેલો દીસે છે. આલહમ્બ્રા જ્યારે જીત્યો
ારે રાણી ઇસાબેલાને ફરડીનાન્ડની તથા કારડીનલ મેનડોનાની વચમાં
ઘનડા જાણુને ઘોડાપર બેઠેલા પાડેલા છે તેમાં એ પાદરીનું ચીમ-
ાઈ ગયલું મોહોડું પાદશાહ રાણીનાં ખુબસુરતી ભરેલાં મોહોડાં
ાય મુકાબલો કરતાં સારૂં દેખાય છે. એ પાદશાહ હાથ લાંબો કરીને

મુર લોકોનાં હારેલા છેલ્લા પાદશાહ બોઆબદીલ (Boabdill) પાસેથી કાંઇ લેતો પાડેલો છે અને તેની પાછળ ઓરતો, પેહેલવાનો (Knights) ઇત્યાદી પાડેલાં ને દરવાજામાંથી ખ્રીસ્તી બંધવાઓ બન્નેની હારમાં નીકળતા દીસે છે જેઓને એ રાજા રાણીએ છોડવ્યાં હતાં. એ સઘળું કોતરકામ ઘણું સરસ છે. સ્પેનમાં એની બરાબરી થોડાં કોતરકામ કરતાં હશે એમ કહેવાય છે. એ ચેપલની પાસે એક ઓરડામાં (જેને સેક્રીસ્ટી કરી કહે છે) એ રાજા રાણીના વાવટાઓ તથા રાજાની તલવાર જે લઈને તે ગ્રેનેડામાં દાખલ થયો હતો તે, રૂપાંનાં તાજો તથા રૂપાંનો નાનો "આલ્ટર" જે હમેશાં તેઓ સાથેજ રાખતા હતા તે, તથા રાણીની ભણવાની ચોપડી જે સને ૧૪૯૬માં ફ્રાંસીસ્કો ફ્લોરેસે લખી હતી જેનાં ૬૯૦ પાનાં છે તેમાં પાને ૩૧૩ મે ક્રાઇસ્ટને "ક્રુસીફાઇ" કીધો તેનું ચીત્ર જે ઘણું તારીફલાયકનું તે વખ્ત પાડેલું કહેવાય છે. તે સઘળું દેખાડવા મુકેલું છે.

એ ચેપલની પડોસનાં ઓરડામાં એક ચીત્ર જેમાં આવમેરાયા નામનું ખ્રીસ્તીઓની બંદગીને કાંઇ એલ ડી લાશ-હસેનાશ (El de las-hazanas) નામનાં પેહેલવાને ગ્રેનેડાની લડાઇના ઘેરાની વખ્તે હીંમતથી ગ્રેનેડામાં જઈ ત્યાંની મસજીદની દેવાલ ઉપર ચોંટાડી તથા તેની આગળ મીનબતી બલતી મુકી આવ્યો હતો તે ચીતારેલું છે. એ પેહેલવાન ઉપર રાજા એટલો તો એ કામથી ખુશી થયો હતો કે તેને મોટું માન આપી પોતાને સારૂં તૈયાર કીધેલાં દાટવાનાં દેવળમાં બીજી ગમથી તે મરી ગયો ત્યારે દટાવ્યો હતો. એ ચેપલનાં બીજાં સઘળાં ચીત્રો ઘણાં જોવાલાયક છે તે જોઇને દેવળમાં ગયા હતા. એ દેવળ ગંજાવર બાંધેલું છે. તેનાં આરકાંઓ ૧૯૦ ફીટ ઉંચાં છે તે ગુંબજની અંદરથી ઉંચાઇ આપણે જોઈ શકીયે ત્યાં સુધીની ૨૨૦ ફીટની છે. એની અંદરનાં થાંભલાઓ ચાર ચારના એક એકને અડકાવી એક બનાવેલા છે. એનાં ઉચાં આલટર આગળ બન્ને બાજુએ ફરડીનાન્ડ તથા ઇસાબેલાનાં ગુંટણ્ મંડીએ પાડેલાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે અને એડમ તથા ઈવનાં ઘણાં ગંજાવર કોકાંઓ Alonso Cano નામનાં ઉસ્તા-

દના હાથનાં તેની હેઠલ ચીતારેલાં છે. આ ચીતારાને હાથના બીજા ચીત્રો જે આ દેવળમાં છે તેમાંનાં સર્વેથી સરસ ૭ મોટાં ચીત્રો ક્રાઇસ્ટની મા, વરજીન મેરીને લગતાં એણે પાડેલાં છે. તેમાં Anunciation, Conception, Nativity, Presentation, Visitation, Purification, and Ascension નાં છે. એ પાડનાર ઇહાંનો પાદરી હતો ને તેને અત્રેજ દાટેલો છે. એનાં બીજાં ઘણું પુતળાંઓ તથા ચીત્રો એ દેવળમાં પાડેલાં છે તે જોવાલાયક છે ને એજ ધણીએ એ રાજા રાણીની ઘોરતું નકશીકામ સઘળું કીધું હતું. બધા થાંભલાની અંદર ત્રણ થરનાં ગોખલાઓ કાપેલા છે ને તેમાં પવીત્ર પુરૂષોનાં પુતળાંઓ આખાં કદનાં ગોઠવેલાં છે. તેથી જાણે થાંભલાઓ પુતળાંઓનાં બનાવેલા હોય તેવા લાગે છે અને "હાઇ આલટર" ઉપર બે ગયાલરી જેવા થાંભલાઓપર થર કરી તેમાં ગજાવર સખીઓ મુકેલી છે. ઇહાંનાં દરવાજાની અંદર દાખલ થતાં જમણાં હાથ ઉપર એક સંગેમરમરનાં પુતળાંનું આલટર સામી બાજુની દેવાલ ઉપર કોતરેલું છે તેમાં કોઇ સેંટ ૧૨ ફીટ ઉંચો પાડી તેની આસપાસ ફરેસ્તાઇ છોકરાઓ પાડેલા છે અને તેની હેઠલ તે દેવોને જાણે આ દુનીયાંમાંથી દોજખમાં હાંકી કાહાડતો હોય તેમ પાડેલાં છે અને તે દેવો તેના પગની હેઠલ દોજખમાં પડેલા છે તેઓને જાનવરો, તથી શાંપો કરડે છે જેનાં દુઃખથી તેઓનાં મોહોડાં ઘણાં બીહામણાં થયલાં પાડેલાં છે, તે ઘણુંજ જોવાલાયક છે. ઉપરનાં ફરેસ્તાઇ પુતળાંનાં મોહોડાં હસતાં અને સુખી હોય તેવાં પાડેલાં છે. વળી પીરૂ દેશથી બે કોરીની મોટી બરણીઓ સોનું ભરીને એ દેવળ બાંધવા સારૂં આવી હતી, તે પણ મુકેલી છે જેમાં ઘણી મોટી કીમતનું સોનું હોવું જોઇયે. એ પછી એની સાંમેજ સેંટ ઓગસ્ટીનનું ચેપલ જોયું, જ્યાં સંગેમરમરનું પુતળું ક્રાઇસ્ટને મુવેલો પાડેલું છે તે પણ ઘણું જોવાલાયક છે. આલટર તદન રંગીન સંગેમરમરનાં તથા બીજા પથ્થરોનું બનાવેલું છે જે સીરાનીવેડાનાં પાહાડપરથી મળે છે. એ આલટરની ઉપર અહીંયાંની ઓરતોએ માનતા કરીને પોતાનાં બાલના ચોટલાઓ ગુંદેલા કાપીને ચહડાવેલા દીસે છે. બીજું ચેપલ સેંટ જીરોમનું છે જેની છબી પથ્થરના મોઝેક વર્કની

પાડેલી અમોએ સ્પેનમાં પેહેલ વેહેલી જોઇ જે નરી જાણે ઓઈલ પેનટીંગ હોય તેવી દીસતી હતી. એ દેવળની આરગીનો એ ઘણી મોટી ને સરસ છે જે ઉપર મ્યુઝીક માસ્ટરોનાં પુતળાંઓ તથા બીજા આકારો એનેજ લગતા પાડેલા છે જે સઘળાને ગીલીટ ચહડાવેલી છે, ને તેમાનાં એક પુતળાનાં મોહોડામાં એક રનુરીંગડું આપી તેના ખભા ઉપર એક ઘણું મોટું ગીલીટનું કુવીલ પીછ સાથનું મુકેલું છે તે ઘણું શોભે છે. એ દેવળ બધી રીતે જોવાલાયક છે. ત્યાંથી અમો નીકળેલા કોર્ટ હાઉસ જોવા ગયા હતા. તે ઇમારત રોણકદાર બાંધેલી છે ને તેમા એક મોટો ચોક (જેમ ઈહાંના ઘણા ખરાં ઘરોમાં છે) રાખી ફરતી ઈમારત આવેલી છે. અમો ગયા ત્યારે કોર્ટ બપોરનું ટીફીન લેવા બંધ હતી અમો બારીસ્ટરોના ઓરડામાં પેહેલાં ગયા જે લોકોનું કેતાબખાનું ઘણું સારૂં છે. તેઓ આપણા બેરીસ્ટરો માફક ઝભા પેહેરે છે પણ તોપી ચાર ખુણા રેશી ઉભી (મુંબઇના ફરંગી પાદરીઓ પેહેરે છે તેને મળતી) પેહેરે છે. તેને માથે એક ફુમતું રાખે છે અમોને કોર્ટ ભરવાના ઓરડામાં જતાં ત્યાંના બડેખાં સીપાઈ (અહીંયાના ઘણાખરા હલકા ઓધાવાળાઓ ઘણા મગરૂર રહે છે અને જાણે તેઓજ ગવરનર હોય તેવું રોળ ઘલે છે પણ સ.રાં માણસો ઘણા સાદા અને નરમાશવાળા ખરા ગ્રહસ્થો છે) એ અટકાવ્યા અને ઘણુંબી સમજાવ્યું તોપણ ના પાડી. પણ તેટલામા એક બારીસ્ટરે તે જોઇ પોતે આવી અમોને કોર્ટના સેશનસ રૂમમાં લઇ ગયો હતો. અહીંયાં ત્રણ જડજો સાથે બેસી ઇનસાફ કરે છે. તેઓની ત્રણ સરખી ખુરસી ઊંચાણમાં મુકેલી છે. એ જગા પર લખવાનો ખડીયો તથા રેજડાની (મુંબઈમાં મેહેતાઓ પીતળના વાપરે છે તેવા) અમોને તે બારીસ્ટરે દેખડાવી કે અસલ તે ફીલીપ બીજાની હતી તે અમો હાથમાં લઇને જોતા હતા તેટલાં જડજ સાહેબો પોતાના ઓરડામાંથી આવી લાગ્યા જેઓ અમોને પોતાનો ખડીઓ તપાસતાં જોઈ અજાબ થઇને શું સો કરતા હોય તેમ ઉભા રહી ગયા, પણ અમારી સાથવાળા બારીસ્ટરે તેઓને કહ્યું કે અમો હીંદુસ્તાનથી આવ્યા છીએ તેથી તરત નરમ પડી જઈ અમારી સાથે વાત કરવા પડી ગયા, અને અમો કલકતેથી આવ્યા છીયે કે

કરી પુછ્યું. અમોએ મુંબઇનું નામ દીધું. પછી થોડીએક વાત અમારી સાથે (અમારો રાખેલો કુક કંપનીનો ભોમીયો સઘળું તરજુમો કરી અમો બન્નેને સમજાવતો હતો. એ ભોમીયો ઘણો હુશીયાર છે અને યુરોપની ઘણીખરી બોલીઓ જાણે છે તેથી અમોને બધી ગમ ઘણો કામ લાગતો હતો, એનું નામ મી૦ વાલનસ્તીન કરીને છે) કરીને તેઓ બેઠા હતા. એ કોર્ટ હાઉસ અત્રેના સૌથી મોટા મોહોલા Isabella Catholic Street માં આવેલું છે અને તે મોહોલાનાં ઘણાખરાં ઘેરો મજાના છે તથા રસ્તા પણ પોહોળા છે અને વચમાં ફરવાનો બાગ બીજાં સ્પેનીશ શેહેરોની માફક રાખેલો છે. એવા બાગોને "આલમીડા" કરી કહે છે. અહીંથી અમો કારહુશીઅન પંઠના મંકસોનું દેવળ જોવા ગયા હતા, એને (Cartuja Convent) કારતુજા કોનવેન્ટને નામે ઓળખે છે. એનો બાહારનો દેખાવ ઘણો સાદો છે, પણ અંદરથા ઘણું જોવાલાયક છે. તેના વચલા ચોકની આસપાસ ફરતી ઘણી મોટી ગેલેરી છે જેપર એઓના Martyrs (એટલે ધર્મને માટે જીવ આપનાર પુરૂષો) ને લગતી વીગતો, તેઓને શી રીતે રીબાવીને દુશમનોએ મારેલા તે ચીતારેલા છે. એવાં નહીં હશે તોબી પચાસ ઉપર મોટાં ચીત્રા આખી દેવાળની ઉંચાઈમાં પાડેલાં છે. એના આલટરની જગ્યાનાં બારણા તથા સેક્રીસ્ટીની અંદરનાં બારણાંઓ, કબાટો, ખાનાંઓ સઘળાં અબનુસ, હાથીદાંત, સીપ, કચકડુ અને એવા બીજા ઉંચા પદારથોના 'ઇનલેડ' કરીને બનાવેલા છે. જેમ સુરતથી હાથીદાંત અને અબનુસ કામ આવે છે તેવાં એ સઘળાં એક મઠવાસી હતો તેણે પાંત્રીસ વર્ષ મેહેનત કરીને બનાવેલાં છે તે ઘણાં જોવાલાયક છે. એનાં મોટાં આલટરની જગ્યા એક ગોળ ઓરડામાં છે જેની અંદર ચાર ખુણે મોટાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે ને વચમાં Sacrement સારૂ ગુંબજ છુટો જાણે થાંભલા ઉપર એક ઉભો કરીને તેની વચમાંથી સીલીંગમાં સાંકળે બીજી ગુંબજ રોકી પેટી ટાંગેલી હોય તેમ સઘળું રંગીન પથ્થરોનું બનાવી મુકેલું છે. મોટા ગુબજનાં થાંભલાઓ વળ દીધેલા દોરડાનાં જેવા કોતરેલા છે. એની સીલીંગના ઘુમટ ઉપર ચીતાર પણ ઘણો સરસ પાડેલો છે, એ સેક્રેમેન્ટ રાખવાના ગુંબજનો આકાર

ઈંહાંનાં ઘણા ખરાં દેવળોમાં જેરૂસલમના સોલોમનનાં દેવળનાં આકારનાં બનાવેલાં છે, એ દેવળની સેક્રીસ્ટી (પાદરીઓનાં ભણુતી વખ્તનાં પેહેરવાનાં કપડાં રાખવાની જગ્યાને sacristy કહેછે) ઘણી જોવાલાયક છે. તેનાં બારણાં તથા કપડાં રાખવાની કબાટો સઘળું આગળ જણાવ્યું છે તેમ ઇનલેડ વર્કનું આખી બે બાજુઓ ભરીને છે. ઇહાંના આલટર ઉપર બે મોટા એગેટ જાતના ઊંચા પથ્થરો છે જેવા મોટા આજસુધી સ્પેનમાં મળ્યા નથી. એ દેવળ સઘળી રીતે જોવાલાયક છે ને આગળ એમાં ઝવેરાત ઘણું હતું, પણ તેને સીબાસતીઆનીએ લુટયું હતું ને એમાંનાં ઘણાં સરસ ચીત્રો તે ઉડાવી લઇ ગયો હતો. એ મઠ તથા આશ્રમ ગ્રાંડ કેપટન ગોનઝાલો ડી કોરડોબાએ કારથીઉસીયન પંથના મઠવાસીઓને મોટી જગ્યાઓ ભેટ આપીને આરંભ્યું હતું.

ઇહાંથી અત્રેના શેહેરની બહાર જીપસી લોકો રહે છે, તે થાણું જોવા ગયા હતા. તેઓ ડુંગરની જગ્યામાં જાંણે જાનવરો બોહોમાં રહેતાં હોય તેમ ડુંગરની બાજુઓ કોતરી નાના ઓરડા કરીને રહે છે. કોઈ કોઇ સુધરેલાં લોકોએ બારણાંઓ કીધેલાં છે પણ કોઈ તો બારણાં પણ રાખતા નથી, ને જાંણે બોહોમાં રહેતા હોય તેમ ખાંચાઓ પાડી અંદરનો ભાગ કોતરીને રહે છે. એમાંના આસરે ૫૦૦૦ માણસો અત્રે રહે છે; એ લોકો ભટકતી જાતનાં છે ને કશો ધર્મ પાળતાં નથી પણ બને છે ત્યાંસુધી ભીખ માંગીને અથવા ચોરીચપાટી કરીને રહે છે, ને કોઇ કોઇ પતરાંનાં વાસણો બનાવી દેશેદેશ જઈને વેચીને પાછા ઇહાં પોતાનાં વતનમાં આવે છે. તેઓનો પોશાક ઘણી જાતના રંગનાં કપડાંનો જાતજાતની રીતે પેહેરે છે. દેખાવે કોઇતો આપણા હીંદુસ્તાનના દેશીઓ જેવા સામળા ઘટમમાં મળતા આવે છે. એ લોકોનો વડો જેને જીપસીનો રાજા કરી લોકો ઓળખે છે તેને અમે જોયો હતો, જે આબાદ ગોવાના ફરંગી ચેબીયાવાળા પણ વગર મુછના આવે છે. તેને મળનો હતો. એ લોકો ગીતાર વજાડવામાં ઘણા હુશીયાર ગણાય છે ને નાચ પણ હીંદુસ્તાનની નાચની માફક હાથપગનાં ચેનચાળા કરીને કરેછે. તેઓ હાથ જોઇને આપણાં નસીબ પણ કહેવાંનો ઢોંગ કરે છે તે ઉપર વેહેમી ખ્રીસતીઓ ઘણે

વિશ્વાસ રાખે છે. એ ઉપલી જગ્યા શીવાય ગ્રેનેડામાં બીજું કશું જોવાલાયક નથી. ઈહાંના મોહોલાઓ અમોએ આગળ લખ્યા છે તે સીવાય સઘળા સાંકડા છે. ઘેરો બાદ્રસરનાં બાંધેલાં છે ને ઢળાવોપર મોહોલાઓ હોવાથી કોઇપરજ ગાડી ઘોડા જઇ શકે છે ને જેઓ પૈસાવાળા હોય છે તેઓજ પોતાની ગાડીઓ રાખે છે ને ગરીબોને તો બોવશરના હોવાથી વાપરી શકતા નથી તેથી ભાડુતી ગાડીઓ જવલેજ મળે છે. અમો બધે ઘણુખરા ચાલતાજ ફૂર્યા હતા ને ગાડી જયારે શોધીયે ત્યારે મળતી ન હતી. ફકત હોટેલવાળાઓજ ભાડેની ગાડીએ રાખે છે. ગ્રેનેડા શેહેર અસલ મુર લોકોના વખતમાં ઘણું વખણાયેલું હતું ને તે વખ્તે એની વસ્તી પાંચ લાખ ઉપરની હતી. હમણાં તે સઘળી ધામધુમ પડી ભાગી છે ને આસરે પોણા લાખની વસ્તી તે પણ આલહમબ્રા લોકો જોવા આવેછે તેને લીધે તકેલી છે. એના મથાળાપર મોટા પાહાડો આવેલા હોવાથી ઇહાં પાણીના ઝરાઓ જગેજગ ચાલતા દીસે છે. પાણી સારૂં કહેવાયછે, પણ બરફથી તે પીગળેલું હોવાથી એમાં જોલાબ લાવવાની અસર કહે છે. એ પાણી લઇ આવવાના નલો ગટરોની ઉપર હોવાથી કોઇ વખ્તે પાણી ખરાબ થાય છે જેથી ગામમાં મરકી વારાફરતી ફેલાય છે. તેને હમણા સુધારવા સારૂં પાણીના નલો ખસેડવા માડયા છે. એની બાજુપર એક નદી બે પાહાડોની વચમાં Darro દારો નામની આવેલી છે જેમાંથી સોનાની રેતી કોઇ વખ્તે મળે છે જે ઊપર ઘણાં માણસો પોતાનું ભાગ્યું તુટું ગુજરાણ ચલાવે છે. ઇહાંની હવા ઘણી સારી ગણાય છે ને લોકો તંદરોસ્તી સારૂં તથા તેમાં ખસુસ કરીને આલહમબ્રા જોવા દર સાલ આવે છે જેમાં સ્પેનની બહારના ૪૦૦૦ જણા હોય છે.

**તા૦ ૮મી મે ૧૮૮૭ ને વાર રવી**—આજે સવારના કલાક ૫ા વાગે આગગાડીમાં બેસીને ગ્રેનેડા છોડયું હતું તે કોરડોવા (Cordova) બપોરના બે વાગે પુગ્યા હતા જ્યાં હોટલ ડી સુઇસમાં ઊતારો લીધો હતો. અમો ઇહાંનાં સ્ટેશન ઉપર ઊતર્યા અને સામાન **ચેકમાંથી લીધો કે** અમારી સાથવાળા ભોમીયા મી૦ વુલનસ્ટીનનો

કોથળો તે ધણીએ જોતાં ઉઘાડેલો માલમ પડ્યો. તેની એક બાજુથી જોર કરી (નાંધલો ગ્લેડસ્ટન બેગ હતો તેથી તેની બે ગમ ચાંપ આવી છે તે ખસાડી અરધો ઉઘાડી શકાય છે) તેને જરા ખોલી તેમાંથી તેના રેસમી રોમાલો, ઇશતાફીન, ગરમ ગંજીફો, ઇત્યાદી કહાડી લીધેલું માલમ પડ્યું. તે બાબે સ્ટેશન માસ્ટરને જણાવ્યું પણ તે કહેવા લાગ્યો કે કોણ જાણે ગાડીના ગાર્ડો વારાફરતી બદલાય છે તે ક્યા ગાર્ડે કાહાડી લીધું તે માલમ પડતું નથી. કોથળો તોલી જોતાં બ્રેનડામાં તોલી બ્રેકમા મુકેલો તે કરતા ત્રણ રતલ વજનમા ઓછો નીકળ્યો એટલા કપડાં ચોરાયલા હતા એ બાબે તકરાર કીધા પછી વીગત નોંધાવી હોટલમાં ગયા હતા અમારા પોતાના ગ્લેડસ્ટન બેગને પણ વસો કરી અંદરથી કપડા ખોલી નાખેલા અમોને પાછળથી માલમ પડ્યા હતા પણ કાંઈ લીધેલુ તેમાથી દીસ્યુ નહીં ને અમો ક્યાં રહી એ બાબે પોલીસમા ફરેવા ખાઇયે, તેથી સઘળી વાત પડતી નાખવી પડી હતી અમોએ ગાઇડ બુક (Murray's and Bradshaw's) મા વાંચ્યુ હતુ કે એ પ્રમાણે લગેજમાથી સામન કંઉ પેટે કાહાડી લીએ છે, પણ અમોએ તે પર કશો વિચાર કીધો નહી હતો અને આખરે તે વાત ખરી પડી હતી અમોએ આજથી એક મોટા મજબુત પેતારામા બધા કોથળાઓ મુકીને તાળાં મારી દોરડાંએ મજબુત વીટાળી હવેથી બ્રેકમા આપવાનો ઠેરાવ કીધો છે કે તેમાંથી કોઇ કાંઈ કાહાડી શકે નહીં. અમોને હાથમા વખ્ત હોવાથી અમો ત્રણ વાગે ઇલીંનું દેવળ (જે અમલ મમજીદ હતી તે) જોવા ગયા હતા રસ્તાઓ અમો ગયા તે ઘણા સાંકડા તથા વાંકાતીકા પથ્થરો બાહાર નીકળી આવેલા હતા અમો અજબ થઇયે છીયે કે એવા રસ્તાઓ ઉપર ગાડી ઘોડા તથા માણસો કેમ આવજાવ કરી શકે છે? વચમે ગાડી એકજ જાય તેવો બાહાર નીકળી આવેલા પથ્થરના ગોલાઓનો રસ્તો છે જે ઉપર જો આપણે ચાલીયે તો ખાચાખુચાને લીધે પગ અકરસી આવે છે તેની બેઉ બાજુ પર સાફ લાદી બે ફીટ પોહોળી ઉભીને ઉભી જડેલી છે તેપર માણસો પગે જાય છે, તે ઉપર જો જરા ઝડપથી ચાલીયે છીયે તો લજાવ તથા

ઘસાઇ ગયલી લાદીને લીધે પગ સરી જાય છે ને એક વખત પગ સર્યો કે આપણે તે પાછો ઊચકી શકતા નથી, પણ બીજોબી પગ સરીને આપણે ભોંયપર બેસી જઈએ છીએ. એ મુજબ અમોને પોતાને પણ બનવું પડયું હતું. ઘરો દેખાવે સારાં છે ને સૌથી સરસ તો એ છે કે નજદીક દરેક ઘેરના દરવાજામાં પેઠા કે સાંમા ખોલ્લા ચોકમાં નાનો બાગ આવે છે જેમાં આ વખતે ફુલોની રૂતુ હોવાથી કોઇ કોઇ તો આખા બાગો રંગીન ફુલોથી ભરી નાખ્યા હતા તેમાં ગોલાબનાં ફુલો ઘણાં મોટાં નાની રકાબી જેટલાં હતાં તથા નારંગીઓના ઝાડોપર બહાર હોવાથી તેમાંથી ઘણો સરસ સુગંધ પણ આવતો હતો. અમો પેહેલાં દેવળ જોવા ગયા હતા. એ દેવળની બાહારની દેવાલ જાણે કીલ્લો હોય તેવી મજબુત છે તથા દેખાવે પણ તેવીજ લાગે છે ને તેની બાંધણી મસજીદ તથા દેવળ ભેળસેળ હોય તેવી દીસે છે. એનો પેહેલો એક મોરો ચોક આવે છે તેને કોર્ટ ઓવ ઓરેનજીસ (આરેનજનાં ઝાડો છે તેથી) ને નામે ઓળખે છે. ઇહાં જેમ અમદાવાદમાં મસજીદોની આસપાસ દેવાલમાં ફરતો ઓટલો રાખી વચમાં ચોક રાખે છે તેવું દીસતું હતું. એ ચોકમાં એક ફુવારો અસલ મુર લોકોને ભણવા જવાની આગમચ પગ ધોવા સારૂં રાખેલો છે જ્યાં પાણી નલોથી શીરા મેરીનાનાં પાહાડ ઉપરથી લાવેલું છે. એ કોર્ટયાર્ડ સને ૯૩૭માં સઇયેદ બીન ઇયાઉલ નામના અરેબનાં તે વખતના પાદશાહે બાંધ્યો હતો. તેમાંથી એ મસજીદરોકાં દેવળમાં જવાય છે. અંદરનો દેખાવ જાણે એક મોટા થાંભલાઓનાં જંગલમાં હોઇયે તે પ્રમાણે હારબંધ જાતજાતનાં રંગીન તથા ઊંચા પથ્થરોના થાંભલાઓપર એકની ઉપર એક એમ બેવડાં આરકોઓ કાઢેલાં હોવાથી દીસે છે. એ બધાં મળીને થાંભલાઓ અસલ ૧૨૦૦ હતા ને તેનું એકજ દીવાનખાનું બનેલું હતું. પણ પાછળથી જ્યારે ખ્રીસ્તીઓએ કોરડોવા સેંટ ફરડીનાન્ડ હસ્તક જીત્યું ત્યારે એ મસજીદને દેવળ બનાવી દીધું. તેની વચમાં એક મોટું ચેપલ તથા હાઇ આલટર બાંધી તે થાંભલાઓનો દેખાવ

બગાડી નાખ્યો હતો ને તેથી વચના થાભનાઓ ઓછા થઇ હમણા ૧૦૮૯ બાકી રહ્યા છે એ થાભનાઓનો મોટો ભાગ અમલના વખણાયલા જેનસ (Janus) ના દેહેરામાથી લાવેના છે ૧૧૫ થાભલા ફ્રાન્સના નાઇમસ તથા નારબોનથી, ૬૦ સ્પેનના સેવીન, તથા તારાગોના શેહેરોમાથી, ૧૪૦ કોનસ્ટેનટીનોપલના શેહેનશાહ લીઓએ મોકલ્યા હતા ને બાકીના આફીકા ખડમા કારથેજના અને બીજા શેહેરોના દેહેરામાથી લાવ્યા હતા એથી કરીને થાભનાઓ એક તરેહના દીસતા નથી તથા કદમા પણ ઘણો ફેરફાર છે કોઈ ઘણા ઊચા હોવાથી તેનો મોટો ભાગ જમીનની અંદર ગારેનો છે ને કોઇ ઘણા ટુકા હોવાથી તેના મથાળાઓ (Corinthian Capitals) એજ રીતે મોટા કરી સરખા કીધા છે એ દેહરુ અસલ ૭૧૧ના સાનમા ખ્રીસ્તીઓનુ બેસીલીકા (Basilica) યાને દેવળ હતુ તે જ્યારે આરબોએ કોર્ડોવા જીત્યુ ત્યારે એ વરસમા તે તોડી પાડી ત્યા અબદુલ રેહેમાન સુલતાને પેહેલી મસજીદ બાધવાની શરૂ કીધી હતી તે તેના છોકરા હકીમ પેહેલાએ સને ૭૯૬મા પુરી કીધી હતી ને તેના થાભનાઓ એકઠા કરવા તથા બાધવા ઉપર ત્રણ લાખ સોનાના ડોબનાસ (doblas) ખરચ્યા હતા એનુ નામ (Zeca) ઝીકા કરી રાખ્યુ હતુ તે એટલી તો પવીત્ર ગણાતી હતી કે દુન્યામા ત્રણજ મસજીદો એની બરોબરી એ બાબે કરતી હતી અને તેમા જેરૂસલમની મસજીદ અને અકસાની બરોબરી અને મકાની કાબાબાથીજ ઉતરતી પદવી એને કાલીફોએ (જેઓને વાસ્તે એ કોરડોવા સેવીન તથા બીજા સ્પેનના ગામો જીત્યા હતા) આપી હતી તેનુ કારણ એ કે યહાના મસલમાનોને મક્કે હજ કરવા જવા બનતુ ન હોવાથી તેને બદલે આ તરફના મુસલમાનોને એ મસજીદમા હજ કરવાનુ ફરમાન આપ્યુ કે તેથી મક્કે ગયા બરાબરેનુજ સવાબ હાસલ થશે અને તેનુ નામ મક્કાને બદલે ઝીકા કરી આપ્યુ હતુ એ મસજીદ પેહેલા થોડા નેર (४११०) ની બાધી હતી, પણ પાછળથી બીજા સુલતાનો નેર ઉમેરતા ગયા હતા જે જુદા જુદા ભાગો તેઓના તરેહ તરેહના થાભનાઓથી હજી પીછાણો છે એ મસજીદ ૩૯૪ ફીટ લાબી અને ૩૬૦ ફીટ પોહોળી છે એમા ૧૯

aisles (થાંભલાઓની વચમેની જગ્યા લાંબી અને લાંબી હોય છે તેને aisles કહે છે) મસજીદની લંબાઇએ અને ૩૩ એલસ તેને આડકતરી રીતે પોહોળાઇએ બાધેલી છે તેથી તેનાં થાંભલાઓ સીધા તથા આડકતરા ઉભા રહી જોઇયે છીયે તો બધી ગમથી સરખી હારને હાર લાગે છે અને તેઓ ઉપર એક આરકું (દર બે થાંભલાઓનાં મથાળે) મારી તેની ઉપર બીજું આરકુ મારેલું છે જેનો દેખાવ દુરથી જાણે પરસ્પેક્ટીવ (perspective) મા જોઇયે છીયે તેવો મથાળેથી એકની અદર એક મુકેલો હોય તેમ એક નાકેથી દીસે છે. એ મસજીદને અસલ લાકડાની સીલીંગ હતી તે પાછળથી પડી ગયાથી ખ્રીસ્તી પાદશાહોએ તેને બદલે ચુનાની બાંધી એ મસજીદ બધી મળીને ચાર એકર જમીન રોકે છે એને મુર પાસેથી છીનવી લીધા પછી પાછું દેવળ બનાવ્યુ છે તે સાઇ વચમાનો મોટો ભાગ હાઈ આલટરથી તથા કોયરથી રોકેલો છે અને હોલને ફરતા સઘળે ચેપલ મોટા મોટા ઉમરાવોના ખાનદાનને દાટવાની જગ્યા દાખલ બાંધેલા છે જે ૫૫) ને આસરે છે એ ચેપલોમા કોઈ કોઇ ઘણાજ સરસ સગેમરમરના રગીન પથ્થરોના બાંધેલા છે અને તેમા મરનાગ લોકોની ઘોર જેવું કરી તે ઉપર આખા કદના સગેમરમરના બે બાજુએથી પુતળાઓ મુકેલા છે તથા આલટરની જગ્યાઓ પર જાતજાતના એઓના (ખ્રીસ્તી) ધર્મને લગતા કોતરકામ કીધેલા છે એ કોતરકામો કાઇ જેવા તેવા અમથી સાદી નકશીના યા ફુલોના નહીં પણ તેમા બાઇબલને લગતી વીગતો દેખાડેલી છે તેથી નાના નાના આખા પુતળાઓ એક પથ્થરમાથી બેથી પચીસ સુધીના અલગ ઉભા રહેલા યા બેઠેલા, સુતેલા ઈસાદી ઢપના કોતરેલા છે જે આપણે જોઇયે ત્યારેજ આપણાં ધ્યાનમા આવે છે કે એક એવા આલટરના કોતરકામ ઉપર શુ મેહેનત પડતી હશે અને કેટલો ખરચ થતો હશે એ ચેપલના મોટા ભાગની દેવાલ ચુનાના ફ્રેસ્કો કામથી ભરી નાખી આલહમ્રાની નકશીઓની જાણે ઇહા નકલ કીધેલી છે તેની સીલીંગપર લાકડાના ખાચાઓની જાતજાતની કોતરનીની તરેહાઓ પાડેલી છે. એ ચેપલમા સ્પેનના મોટા મોટા લોકો મોટી રકમો આપી જગ્યા લઇને ઘણાં મોટા ખરચે પોતાના ખાનદાનની દાટવાની કબરો બાંધેલી

છે. જ્યારે મુસલમાનો હારીને એ શેહેર છોડી ગયા ત્યારે પોતે બધી ગમ ફાઇલી દેવાલની તથા સીલીંગની નકશીઓમાં ચુનો પુરી તે ઉપર પ્લાસ્ટરનાં પડ કરી સાદી દેવાલ હોય તેમ કરી ગયા હતા કે ખ્રીસ્તીઓ તે જોય તો આવું સરસ કામ હોવાથી વખ્તે મસજીદને દેવળ બનાવી દીયે, પણ હમણાં હમણાં વર્ષ પચીસેક થયાં દેવાલનો એક ગમનો ભાગ કાંઇ કારણસર ભાંજવા જતાં તેમાંથી ઉપલી લખેલી નકશીઓ તથા ગીલીટીના ઘુમટો નીકળી આવ્યા હતા ને હમણાં સુધી તેનો મોટો ભાગ પ્લાસ્ટર પાછું ભાંજી કાહાડી ખોલ્લો કીધો છે ને હજી પણ તે કામ ચાલુ છે. એમાનું સરસ કામ અસલ જ્યાં પુલપીટ (કાલીફને ભણવાની જગ્યા) છે ત્યાં દીસે છે. તેની દેવાલો ઉપર કાચનું રંગીન મોઝાક વર્ક છે (જેમાનું અમોએ કોનસ્ટેનટીનોપલની St. Sophia ની મસજીદમાં જોયું હતું તેવું સરસ છે) એ મોઝાકવર્ક સારૂ ઝીણા ચોરસ કાચના એ કકડાની વચમાં જે રંગ જોઇયે તે તથા સોનેરી વરખ મુકી તેને એવી રીતે એક કરી નાખે છે કે તે રંગના તથા ગીલીટના કાચ હોય તેવો દીસે છે ને તેવા કાચોને પછી દેવાલો તથા સીલીંગ ઉપર ચોંટાડે છે તે એવી સરસ રીતે કે જાણે ચીત્રામન રંગના પાડેલા હોય તેવા પથ્થરના મોઝાકવર્કની માફક દીસે છે. આ પુલપીટની જગ્યામાં અસલ કોરાન રાખતા હતા ને તેની આસપાસ દરેક ભણવા આવનાર મુસલમાન સાત ફેરા ખાતો હતો જે મુજબ લખે યા કરોડો જણા ૮૦૦ વર્ષ સુધીમાં ચાલી ગયા હશે તેથી સંગેમરમરની ફરસબંધી દેવાલની બાજુએથી ઘસાઇને વાંકી વળી ગઈ છે. એ કોરાનને વાસ્તે કહે છે કે તે એટલી તો મોટી હતી કે બે માણસો સીવાય ઊંચકી શકાતી હતી નહીં. એની પુલપીટ અસલ સીદર અને અબનુસ લાકડાંની અંદર સીપ તથા હાથીદાંત ભેળીને બનાવેલી હતી તેની ઉપર ૩૭૫૦૦ સોનાના દીનાર ખરચ બેઠો હતો. હમણાં તે દીસ્તી નથી તેથી ખ્રીસ્તીઓએ તે ભાંજી નાખી હશે. એ ઓરડાનાં મથાળાંની સીલીંગ જાણે એક ગંજાવર કોરો (જેવા આપણા બાગોમાં સોભાવા ઓઢજ્યે છીયે તેવા આકારના છે) મુકેલો હોય તેવી

દીસે છે. એ જોકે અમોને ત્યાંના રખેવાલે એકજ સંગેમરમરના પથ્થરનો બનાવેલો કહ્યો હતો, પણ ધારવા મેલે ચુનાનો સરસ પાલીસ કરીને બનાવેલો છે. તેનો પોકળ ભાગ અંદરથી રાખી જાણે ગુંબજ હોય તેવો દેખાડયો છે. જે કોરાન એની હેઠલ રાખતા હતા તે કાલીફ ઓથમાનના હાથની લખેલી હતી જે ખ્રીસ્તીઓએ કોરડોવા લીધું ત્યારે ફાડી તોડી નાંખી હતી. (સને ૧૧૪૬માં ડોનઓલફોનસો જે સેંટ ફરડીનાન્ડનો છોકરો થાય તેણે એ કોરડોવા તાબે કીધું હતું.) હમણાં એ ઘણી પાક જગામાં (Constable Conde de Oropesa) કોનસ્ટેબલ કોનડી ડી ઓરોપીસા જેણે સને ૧૬૩૮ માં કોરડોવાને ડોન પેરો તથા મુર લોકોના હુમલાથી બચાવ્યું હતુ તેની ઘોર છે. એવી સરસ એ મસજીદ તે વખ્તે હતી કે તેની બરાબરી બીજી કોઈ મસજીદે હજીસુધી કીધી નથી એમ કહેવાય છે. કોરડોવાને ડોન ઓલફોનસોએ લીધા પછી સને ૧૨૩૮માં એ મસજીદ પાદરીઓને હસ્તક દેવળ બનાવી આપી હતી. અને તેમાં ચેપલો તથા આલટર સઘળું બસો વર્ષ સુધી મુર કારીગરોને હસ્તક બંધાવ્યાં હતાં જેનો નમુનો હજી રહી ગયો છે. એ ફેરફાર કરાવવા બીશપ એલોનસો મેનરીકે માંડયો તે વખ્તે ઇહાંના લોકો ઘણા આડા પડયા કે આવા સરસ કામને હાથ લગાડી બીગાડવું નહીં અને તે બાબે તે વખ્તના પાદશાહ ચાર્લસ પાંચમાને અરજીઓ પણ કીધી, પણ તેનો પાદરીની તરફેણ કરી કાંઈ વચમાં પડયો નહીં, પણ જ્યારે સને ૧૫૨૬માં તે ઈહાં આવ્યો અને એ બીગાડો કીધેલો જોયો ત્યારે તે પાદરી ઉપર ઘણો ચીરડાયો અને બોલ્યો કે "You have built here what you or any one might have built anywhere else, but you have destroyed what was unique in the world," એટલે, "તેં જે કામ ઇહાં બાંધ્યું તે બીજી કોઇબી જગા ઉપર બાંધી શક્તે, પણ તેં જે કામ ખરાબ કીધું તે દુન્યામાં એકજ હતું." એ ઉપરથી માલમ પડશે કે એ કેવી મસજીદ હોવી જોઇયે. એ મસજીદની અંદર જે દેવળ સારૂ આલટર તથા કોએરના

ઇમારત બાંધી છે તેવી ઘણી સરસ અને જાણે મસજીદની સાથે હરીફાઇ કરવા બાંધી હોય એમ જણાયછે. તે બાંધવાનું સને ૧૫૨૩ થી શરૂ કીધું અને ૧૫૯૩માં પુરૂં કરી રહ્યા હતા. એની સીલીંગ દેવળોની માફક ઉંચી કીધી છે અને તે પર સફેદ રંગ તથા સોનેરી ચીતારો કીધા છે. એનો વચલો ગુંબજ નજદીક અંદરથી ૧૫૦ ફીત ઉંચો હશે. તેની સીલીંગ પર ફ્રેસ્કોનાં મોટાં મોટાં પુતલાંઓ પાડેલાં છે. એ કોએરમાં બેસવાની ૧૦૯ બેઠકો છે, તે ઘણી સરસ નકશી વાળી આખા સ્પેનમાં કહેવાય છે. તે પેડ્રો ડી કોરનીજોએ બનાવી હતી અને તે એવી તો સરસ છે કે તે બનાવનારને એજ જગ્યા પર મોટાં ચેપલમાં દાટયો છે. એ નકશીકામ દેવાલ પર ફરતું લાકડાનું કીધેલું છે. તેનાં બે થર જુદાં છે તેમાં એકમાં જુનાં અને બીજામાં નવાં ટેસ્ટેમેન્ટની વીગતો આખા છુટાં હોય તેવી રીતે કોતરેલાં પુતળાંઓથી કોતરી કાહાડી છે અને દરેક ખુરસીને મથાળે એ પ્રમાણે બબે વીગતો તેમાં પાંચથી પચાસ પુતળાંની અકેકી વીગતો કોતરેલીની છે તથા આર્ચબીશપને બેસવાની બેઠક જે બન્ને બાજુની વચ્ચે સામેથી મુકેલી છે, તેનો મોટાં મોટાં પુતળાંઓની એજ માફક કોતરેલી છે જે સઘળું કોતરકામ જો આપણે દરેક બરાબર તપાસીયે તથા તેની વીગતોથી વાકેફ થઇયે તો ઓછામાં ઓછા પાંચ દીવસ તે ઉપર ખોહોવા જોઇયે. ત્યારે એ બનાવવા ઉપર કેટલાં વર્ષ લાગ્યાં હશે તેનો વીચાર કરી લેવો. હોલી કમ્યુનીયનવાળું આલટર જાતજાતના રંગીન લીચા પથ્થરના થાંભલા તથા ઘુમટોવું બનાવેલું છે તથા વાયજી કરવાનાં પુલપીટ પણ ઘણા સરસ નકશીનાં લાકડાંનાં બનાવી એકને એક મોટા બલદ ઉપર અને બીજાને મોટા સાંપ (બન્ને સંગેમરમરનાં એક પથ્થરમાંથી બનાવેલા) ઉપર મુકેલાં છે તેમાં બલદ જાણે જીવતો હોય તેવો સરસ પાડેલો છે. એ મસજીદવાલી જગ્યા થાંભલાઓથી ભરી લીધેલી એટલી તો મોટી છે કે અમો ધારીયે છીયે કે તેના હોલમાં એકી વખ્તે ઓછામાં ઓછાં પચાસ હજાર માણસો બંદગી કરી શકે. એ થાંભલાઓમાંના એક

થાંભલાનો પથ્થર જાણે ગધકનો હોય તેવો છે તે વગ આપેલા આકારનો છે, જેને લોકો ધરીને હાથ સુગે છે તો ગધકનો વાસ આવેછે એ પ્રમાણે જોવા આવનારાઓએ તેને ઘસ્યા કીધાથી તેમા મોટા ખાડા પડી ગયા છે અને તે નજદીક અરધો અરધ ઘસાઇ ગયોછે એક થાભલાપર અસલ મુર લોકોએ એક ખ્રીસ્તી બધવાને સાકળે બાધેલો હશે તે ઉપર ક્રાઇસ્ટનો આકાર પાડેલો છે જે પેલા બદીવાને પોતાના નખે કરીને ઘણા વર્ષ પાડયો હોય એમ કહે છે, પણ અમારા માનવામા તે આવતુ નથી, કારણકે સગેમરમરનો તે થાભલો છે તેના પથ્થરને શી રીતે નખે સો વર્ષે કોઇ જગ કોતરી શકે? પણ ઇહાના વેહેમી લોકો તે માને છે બીજો પણ એજ પ્રમાણે કોતરેલો એક થાભલો દેવાનની બાજુપર છે જેની અદર લોખડની કની હજી છે તેમા માકળે કોઇ બીજા ખ્રીસ્તી બધવાને બાધ્યો હતો અને પાછળથી તેને મારી નાખ્યો હતો તેથી તેને ધર્મને મારે છેદ આપનાર (Martyr) બનાવી તેની છબી ત્યા ટાગેલી છે જેની આગળ હમેશા એક દીવો બળ્યા કરે છે એ દેવળ (મસજીદ) સઘળી રીતે જોવાલાયક છે અને એવી રીતની ખ્રીસ્તી મહમદી બાધણી સ્પેન સીવાય બીજે કયે દીસતી નથી એમ કહે છે એ જોઇને અમે ઈહાંના વડા પાદરીનો મેહેલ જોવા ગયા, જ્યા કાળા સગેમરમરની મોટી સીડી તથા નકશીની સીલીંગ સીવાય કશુ જોવાલાયક નથી ત્યાથી અસલ રોમન લોકો જેઓ ઘણા વર્ષ એ શેહેરના ધણી હતા તે વખ્તનો એક પૂલ હજી સલામત છે તે જોયો હતો એને બાધ્યાને જોકે બે હજાર વર્ષ ઉપર થઇ ગયા છે (જુલીયસ સીઝરે ઇહા આવી એ સ્પેનનો ભાગ જીત્યો હતો) તોપણ આજના પૂલોની બરાબરી તે કરી શકે છે, જોકે જરા બીસમાર હાલતમા તેની મરામત નહીં કીધાથી તે આવેલો છે તે જોઇને અમો શેહેરમા ફરીયા હતા ઇહા હવા ખાવાનો બાગ તથા ચોક જેને આલમીડા કહેછે ત્યા ચાલતા જઈ લાગ્યા, જ્યાથી ઘણા લોકોને બાજુના રસ્તા ઉપર જતા જોઇ હમે ત્યા ગયા કે કાઈ ગમત હશે ત્યા સરકસની રમત ગોધાની લડાઈ

લેકોના સરદારોને મદદ આપવા લાગ્યા હતા તેથી આખરે સને ૧૨૩૫માં કારડોવા સેંટ ફરડીનાન્ડનાને તાબે થયું હતું અને તે વખતે એ ફરડીનાન્ડના તાબાવાળો રેઅનચલ અમારે ઓનેડાદું રાજ સર કીધું જે ૨૫૦ વર્ષ પછી સને ૧૪૯૨માં ફરડીનાન્ડ તથા ઇસાબેલાએ જીતી લીધું હતું. કારડોવા તેનાં મુસલમાન રાજની વખતે એ લાખ ઘેરો અને દશ લાખ માણસની વસ્તીવાળું હતું તેમાં ૩૦૦ મસજીદ, ૯૦૦ હમામખાનાં અને ૬૦૦ ધર્મશાળા હતી, તે સને ૧૮૮૩માં ૪૯૦૦૦ ઉપર. આવી ગઈ છે. કારડોવાના હાલના મોહોલા ઘણા સાંકડા છે અને ભાગ્યે એક બે ચોક વચમાં મોટા રાખેલા છે અને મોહોલા એટલાતો વાંકાટીકા અને ગુચવણ ભર્યા છે કે અંજાણો માણસ તેમાં ભુલી જ્યા વગર રહે નહી. પણ ઘરો સારી બાંધણીનાં છે.

તા૦ ૯મી મે સને ૧૮૮૭ અને વાર રોજ—આજે સવારના કલાક ૧૧॥ વાગે કારડોવા છોડયું હતું અને આગગાડીમાં બેસી સેવીલ (Seville) જે ૮૧૭ મેલ દુર છે ત્યાં બપોરનાં ૩ વાગે પુગા હતા અને હોટેલ ડી મેડરીડમાં ઉતર્યા હતા. સાંજનાં ઈહાંનું વખણાયલું કેથીડ્રલ જોવા ગયા હતા. એ દેવળ આખા સ્પેનમાં સૌથી મોટું અને સરસ ગણાય છે. એને વાસ્તે કહે છે કે The Solemn' Grandeur is its distinctive quality as elegance is of Leon, strength of Santiago, and wealth of Toledo. એટલે, જેમ લીયોં પોતાની શોભા માટે, સેન્ટીઆગો પોતાના કૈવત માટે, અને તોલેડો પોતાની દોલત

નેવસમાં ચેપલો બાંધી લીધાં છે અને વચલો નેવ (હોલ) જોવાલાયક છે. તેની ઊચાઇ ૧૫૦ ફીટની છે અને વચમાંના ઘુમટની અંદરથી ઊચાઇ ૧૭૧ ફીટની છે. એ દેવળ એટલું તો મોટું છે કે તેની જમીન કાળા અને સફેદ સંગેમરમરની ચોરસ લાદીઓની છે તે પર ફકત ૧૫૫૩૧૪ ડાલર સને ૧૭૯૩માં તે કીધી ત્યારે બેઠા હતા. એ દેવળની રંગીન મોઝાકવર્કના કાચની ૯૩ બારીઓ મોટી મોટી છે તે પર એ લોકોનાં પવિત્ર પુરૂષોના તથા બીજાં બાઈબલની વીગતોનાં ચીતારો છે. તેમાં સૌથી જુના સને ૧૫૦૪નાં સાલના છે, અને એ દેવળમાં અસલી ચીતારા ઉસ્તાદોના હાથનાં ચીત્રો જગેજગે ઘણાં મુકેલાં છે. પેહેલાં અમોને એકાહોમો (ક્રાઇસ્ટનું ડોકું છબી પાડેલું છે તેને લગતા) ચેપલમાં લઈ ગયા જ્યાં ૮ મોટાં પુતળાંઓ ફરતાં મુકેલાં છે. ત્યાંથી દેવળના હોલમાં પેઠા જેના ગંજાવર થાંભલાઓ તથા ઇમારતની ઊચાઇ અંદરથી જોઇ અમો અજબ થયા હતા. એના હાઇ આલટરપરની પાછલ જે એક મોટી પડદારોફી લાકડાંના કોતરકામની નકશીની દેવાલ છે તે ઘણી જોવાલાયક છે. તેને ૪૪ ભાગમાં વેંહેચી નાખી છે અને તેમાં જુના તથા નવા 'ટેસટેમેન્ટ' ની વીગતો ઘણી સરસ રીતે કોતરેલી તથા ગીલીટ કીધેલી છે તેમાં વરજીન મેરીની જીંદગીથી તે છેક ક્રાઈસ્ટને ક્રોસ પર મારી નાખ્યો ત્યાં સુધીની બધી જાણીતી વીગતો કોતરેલી છે એનો નકશ સને ૧૪૮૨માં Dancart એ કીધો હતો, તે ઘણા બીજા ઉસ્તાદોએ ચાલુ રાખી એનું કામ સને ૧૫૨૬માં ૪૪ વર્ષે પુરૂ કીધું હતું તે ઉપરથી વિચાર કરી લ્યો કે કેવી રીતનું નકશીકામ હશે. એ આલટરની વચમાં રૂપાનું એક પવીત્ર પુરૂષનું પુતળું છે. તથા આસપાસ ઉંચા એન્જલો (ફરીસ્તો) ના ચેપલો બાંધેલા મોટા મોટા

આલટર તદન રૂપાંનું બનાવેલું છે અને તેની ઉપર સંગીન રૂપાંની પેટીમાં સેંટ ફરડીનાન્ડ જેને સેવીલનું રાજ મુર લોકો પાસેથી જીતી લીધું તથા મુસલમાનોને જબ્બરીથી ખ્રીસ્તી કીધા હતા તેને રાખેલો છે. એ આલટરની નકશી ઘણી સરસ છે અને પેટીની વચમાં એક સોનાની ઢાલ ઉપર એની વીગતો પાડેલી છે.

એ સેંટ ફરડીનાન્ડ સને ૧૨૫૨માં મરણ પામ્યો હતો, અને તેની મુડદાંને વર્ષમાં ચાર વખ્ત ખુલ્લું મુકીને લોકોને દેખાડે છે. જે હજી ઘણી સારી હાલતમાં છે એમ કહે છે. તેને એક "રાક ક્રીસ્ટલ"ની કફનમાં મુકેલો છે, જે પેલી રૂપાંની પેટીમાં હમેશાં બંધ રાખે છે પણ ઉપલા ચાર દિવસો ઉપર તેને રૂપાંની પેટી ઊઘાડીને લોકોને દેખાડે છે. જે પ્રમાણે એનો ખરઃ વર્ષનો દહાડો તા૦ ૧૨ મીએ છે, જે જોવા સારૂં અમોને ઘણાં જણા ભલામણ કરેછે કે, કોઈ દહાડે તમો જોશો નહીં એવો ભપકો તથા ધામધુમ તે વખ્તે થાય છે, પણ અમોને વખ્ત હાથમાં નહીં હોવાથી આખરે તે માંડી-વાળવું પડે છે. એના રૂપાંના આલટરની ઉપર એક વરજીન મેરીનું કોતરેલું પુતળું સેંટ લુઇએ (ફ્રેન્ચનો પાદશાહ) સેંટ ફરનાન્ડને આપ્યું હતું, તે મુકેલું છે ને બધી રીતે છુટું હીલચાલ કરી શકે તેવું બનાવેલું છે, તેનાં લાલ ગુંદેલાં સોનેરી મોજાં અને બુટ ૧૩મી સદીમાં પેહેરતાં હતાં તેવાં છે. એની ઉપર સોનાનું તાજ હતું તે સને ૧૮૭૩માં કોઇ ચોરી ગયું છે. એ પુતળાંને રૂપાંના તખ્ત ઉપર બેસાડેલું છે અને તે ઉપર "કેસટાઇલ" તથા "લીઓન"નાં આર્મસ પાડેલાં છે. એ આલટર તથા કફન ઉપર ત્યાંના રખેવાલના કહેવા પ્રમાણે નજદીક સોલ લાખ રૂપીયા લાગ્યા છે, પછી ખરી ખોટી વાતતો ખોદા જાણે. પણ રૂપું વાપરવામાં તથા બનાવવામાં કશી કસર કીધી નથી, અને કફન તથા આલટર ઉપર કોતરકામમાં છુટાં અળગાં પુતળાંઓ પણ અંદર કોરેલાં છે. એ જગ્યા (Shrine) સને ૧૭૨૯માં બનાવી હતી. એની પછવાડેથી હેઠે ઉતરીને એક ભોંયરામાં જવાય છે જ્યાં એક બીજા આલટર ઉપર આખા હાથીદાંતનું વરજીન ઓવ-લા બાટાલાસ (La Batalla) નું પુતળું છે જે સેંટ ફરડીનાન્ડ જ્યારે લડાઈ ઉપર

જતો ત્યારે સાથે પોતાના ઘોડાનાં જીન ઉપર આગળથી સાંમે બાંધી રાખતો હતો. એજ ભોંયરાંમાં એ સેંટની તલવાર તથા અસલ જે કફનમાં એને રાખેલો હતો તે મુકેલી છે જે સાદી લાકડાંની બનાવેલી છે. એની જમણી બાજુએ પાદશાહી ખાંનદાંનનાં બીજાં માણસોની કફનો મુકેલી છે તેમાં ડોન પેદ્રો ઘાતકીને (cruel) નામે ઓળખાયો હતો તેની બાયડીની પણ છે. તેઓને એકની ઉપર એક એમ આસરે છ સાત કફનો મુકેલી છે. ઉપરનાં ચેપલમાં બન્ને બાજુએ ગોખલાઓમાં એકગમ સેંટ ફરડીનાન્ડનો છોકરો આલોનસો એલ સેબીઓ (કે જે ઘણીખરી પોતાના બાપની તરફથી લડાઇઓ જીત્યો હતો તેની) તથા તેની રાણી બીએટ્રીસની કફનો એકેકે ઉપર રાખેલી છે જેની ઉપર લાલ મખમલનું કપડું ઢાંકી ને ઉપર તાજો તથા પાદશાહી દંડ (Sceptre) મુકેલાં છે. એ ચેપલનાં ઓરડાને ભરી લીધેલો લોખંડનો પડદો પણ ઘણો મોટો અને જોવાલાયક છે. ચેપલની ઉંચાઇ ૧૩૦ ફીટની છે અને તે ૮૧×૫૯ ફીટની લંબાઈ પોહોળાઇનો છે. કેપીલાડીશાન પેડ્રો કરીને એક બેડાંરોક્રા પાદરીઓની સભા ભરવાનો ઓરડો એક બાજુપરથી છુટો છે, જ્યાં ઘણા ઉંચા ઉસ્તાદોની ચીતારેલી તસવીરો મુકેલી છે. તેની જમીન રંગીન સંગેમરમરની સીલીંગના ચીતારોને મળતી કીધી છે તેમાં ૧૬ સંગેમરમરનાં "મેડેલીયનો" જે જીનોઆથી કોતરાવી મંગાઆછે તે ઘણાં સરસ છે તથા બારીઓની વચમાં બેડાંરોકાં ચીતારો આઠ પાડેલાં છે તે મુરીલીઓના છે. તે ઉપ્રાંત સ્પેનના બીજા ચીતારાઓ જેવા કે પેચીકો (Pacheco), પેબ્લો ડી સેસપીડીસ (Pablo de Cespedes) જે રંગારા ઉપ્રાંત એક કવિ પણ હતો તેના, તેમજ બીજાઓનાં છે. એની બાહાર બીજો એક 'ચેપટર રૂમ' છે તેમાં પણ અસલ ચીતારાઓનાં ચીત્રો છે. એ દેવળમાં અસલ ઘણો પૈસો તથા ઝવેરાત ભરેલું હતું, પણ તેનો મોટો ભાગ ફ્રેંચોએ લુટી લીધો હતો. એને લગતાં સેવીલ શેહેરમાં ૯૦૦ ઘેરો તથા મીલકતો હતી જેની આવક એ દેવળમાં જતી હતી, પણ હમણાં તે સરકારે છીનવી લઇને થોડી આવક એને સારૂં રાખી છે. એ દેવળમાં અસલ મરદો તથા બાયડીઓને સાથે ચાલવા તથા વાત કરવાની સખ્ત મનાઈ હતી

પણ હમણાં તે સઘળું નીકળી ગયું છે. એ દેવળના સેંટ ફરડીનાન્ડનાં ચેપલમાં એક ગંજાવર રૂપાંનું ફાણુસ ટાંગેલું છે, તે જે રૂપું અમેરીકાથી પેહેલાં કોલમબસે મોકલ્યું હતું તેનું બનાવેલું છે, તથા તેના ઘુમટ ઉપર સ્પેનનાં ૮૪ રાજા રાણીઓનાં અરધાં પુતળાં રંગીન એકની ઉપર એક એમ ત્રણ થરે કોતરેલાં છે તે સઘળું જોવાલાયક છે. દરેક ચેપલમાં પણ સંગેમરમરનાં કોતરકામો તથા ઓઈલ પેનટીંગમો ટગમે ટગલે પાડેલાં છે જેની એક એકની કીંમત હજારોથી લાખો રૂપીયાની ગણાય છે. એમાનાં એક ચીત્રમાંથી એક સેંટનું ડોકું કોઇ કાપીને કાહાડી લઈ ગયું હતું જે સારૂં પચાસ હજાર રૂપીયાનું ઈનામ છપાવ્યું હતું અને આખરે તે અમેરીકામાંથી મળી આવ્યું હતુ જે પાછું એવું સરસ વળગાવ્યું છે કે તદન માલમ પડતું નથી. એ ચીત્ર સેંટ ઓગસ્ટીનનું હતું અને તેને લગતી આરસી એક બાજુપરનાં ચેપલમા પડેલી છે. એવાં કીમતી ચીત્રો એ દેવળમાં જગેજગ રાખેલાં છે તે જોયા પછી અમે એના મીનારા ઉપર ગયા હતા જેપર જવાસારૂં સીડીને બદલે ઢળાવ કરતો બાંધેલો છે, તેથી ચઢવાને સીડી કરતાં વધારે મેહેનુ લાગે છે. એ ઉપરથી દેખાવ ઘણો સરસ દીસે છે. જેમ એન્ડેલુસ્યામાં બધે તેમ આ સેવીલ શેહેરમાં પણ જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં બાગો તથા લીલોતરી દીસેછે, એને એક મોટી નદી ૪૦ મૈલ વેહ્યા પછી દરીયાને જઇ મળે છે જેને રસ્તે દરીયેથી મોટી સ્ટીમરો આવીને શેહેરની સાંભે લાંગરેલી છે. એ મીનારો અસલ મુસલમાન લોકોએ મસજીદની સાથે બાધેલો હતો, અને તે ઇટનો છતાં હજી ઘણો મજબુત બાહારથી એકબી ઈંટ ખસ્યા વગરનો દીસે છે. એ મીનારાને મથાળે એક ગંજાવર ત્રાંબાનું પુતળું એક દડાની ઉપર એવી તો રીને મુકેલું છે કે જો કે તે ૧૪ ફીટ ઊંચું અને સવા ટન વજનમાં છે, તોપણ જરાબી પવનની લેહેરીથી ફરે છે. તે સને ૧૫૬૮માં બારટોલોમી ઓરેલ નામના ઇતાલીયને બનાવ્યું હતું. એ મીનારાના પોણા ભાગ ઉપર જતાં ઘણા મોટા ઘાંટા ટાંગેલા છે જેમાનો એક હમણા વીજળી પડવાથી તુટી પડયો હતો તે પાછો ઉભો કરતા હતા તથા નાના મીનારાને નવેસરથી સમા-

રતા હતા. એ મીનારો ૩૫૦ ફીટ ઉંચો છે અને તેની હેઠલનો ચોરસ ભાગ ૫૦ ફીટ છે. એ સઘળું જોઇને પછી અત્રેના સરવેથી વડા ઉમરાવ ડ્યુક ઓવ મેડીનાસેલી (Medinaceli) નો Casa de Pilatos કાસા દી પાઈલતોસ નામનો મેહેલ જોવા ગયા હતા. એનું નામ પાઇલટનો મેહેલ કરી આપવાનું કારણ એ જે જેરૂસલમમાં પોનટીયસ પાઈલેટ જેણે ક્રાઈસ્ટનો ઈનસાફ કરી મોહતની સજા ફરમાવી હતી તેના મેહેલની નકલમાં એ મેહેલ બાંધેલો છે. એ સને ૧૫૩૩ના સાલમાં ફ્રેદરીક એનરીકુવેઝ દી રીએરા Fadrique Enriquez de Ribera જેરૂસલમમાં હજ કરી આવ્યો તેની યાદગારીમાં બાંધ્યું હતું. એના ચોકમાં વચમાં એક ફુવારો છે જેની ચાર ખુણે ચાર ઘણાં મોટાં પુતળાંઓ સંગેમરમરના ગોઠવેલાં છે તથા ફરતી ચાલમાં રોમના અસલ બનાવતની શેહેનશાહોનાં અરધ પુતળાં (Bust) સંગેમરમરનાં આસરે ૨૨ છે. એ મેહેલનાં ટ્રીબ્યુનવાળા ઓરડાની દેવાલનો અરધો ભાગ મીનટન ટાઇલથી અને અરધો ભાગ ફ્રેસ્કોથી સણગારેલો છે તથા સીલીંગ લાકડાંની ખાંચા ખાંચાવાળી નકશીની બનાવી છે તેમાં આઠ કોટ ઓવ આર્મસ એ ડ્યુકના બીજા ખેતાબોના પાડેલા છે. બીજા ઓરડામાં ક્રાઈસ્ટને થાંભલા સાથે બાંધીને માર્યો હતો તે થાંભલાની નકલ મુકેલી છે જે એક લાલ સંગેમરમરનો આસરે ૩ ફીટ ઉંચો તથા ગોળ છે. ત્રીજા ઓરડામાં એક ઇનલેડ વર્કની ટેબલ મુકી છે, જે પર જ્યુદાસે ક્રાઇસ્ટને ફસાવ્યો તેની કીમતના રૂપીઆ ગણી આપ્યા હતા તેવી કહે છે. મેહેલની સીડી તથા બીજી અગાસીઓ સઘળું એ અસલ મેહેલની નકલ માફક બનાવેલું છે. હેઠલનાં ભાગમાં એક બાગ છે તેની આસપાસની ચાલમાં રોમ શેહેરમાંથી ખણી કાહાડેલા અસલનાં પુતળાંઓ, થાંભલાઓ તથા બીજી ચીજોનું જાણે સંગ્રહસ્થાન કીધેલું છે. એજ બાગની એક બાજુપર એક નાના ગુફા (Grotto) જેવો ઓરડો છે જે જાણે પાહાડમાંથી કોતરી કાહાડ્યો હોય તેવો દીસે છે. તેની અંદર ક્રાઈસ્ટને દાટ્યો હતો તેવો પથ્થર મુકેલો છે જેમાં આડકતરી એક ક્રાસ ઉપરથી પડેલી છે. એવો અસલ ઓરડો તથા પથ્થર

વખણાયલો આલહમબ્રા મેહેલ તૈયાર થયા પછી ત્યાંના મુસલમાનના પાહદશાહ યુસુફ સાથે એને ઘણી દોસ્તી હોવાથી તેની પાસથી સુર કારીગરોને બોલાવીને આલહમબ્રાની ઢપ ઉપર સઘળું તેમાં સુધાર્યું હતું તેથી ઘણો ખરો તે ઉપલા વખણાયલા મેહેલને મળતો આવે છે અને હમણાં સુધી ગીલીટ, રંગ, નકશીકામ સઘળું સારી હાલતમાં રાખ્યાથી ને ઘણુંજ શોભે છે અને આલહમબ્રા અસલ કેવો-હશે તેની નીશાની આપે છે; ત્યાર પછીના પાહદશાહો એમાં ઉમેરો કરતા ગયાથી તે મોટો થઇ ગયો છે. એજ મેહેલમાં ફરડીનાન્ડ તથા ઈસાબેલાનાં લગ્ન થયાં હતાં તે ઓરડો હજી દેખાડે છે. એ આખા મેહેલના જુના ભાગની દેવાલો, સીલીંગ સઘળું ફ્રેસ્કો વર્કની નકશીથી મઢી લઈ તેમાં જાત જાતની તરાંહો પાડી રંગેલું તથા ગીલીટ કીધેલું છે અને દરેક ઓરડામાંની એવી નકશીઓ એક એકથી તદન જુદીજ છે. એ ફ્રેસ્કોની કોરોપર આરબી ભાષામાં બોલો પણ કોતરેલા છે, પણ એ સઘળામાં સીલીંગો જે લાકડાંની ખાંચા ખાંચા તથા ચોરસ ઘનાકૃત, અષ્ટકોણ ઇત્યાદી રીતની જાત જાતની નકશીઓથી તથા ગીલીટથી ભરેલી કીધી છે તે ઘણીજ પસંદ કરવા જોગ છે અને વળી તેમાં લાકડાંનાં ઇનલેડ વર્કની તરાંહો પાડેલી છે. ૪૦ સને ૯૦૦માં કીધેલું એક બારણું પણ એજ મુંજબનું નકશી તથા આરબી અક્ષરોથી કોતરેલું છે, જે આસરે ૧૨ ફીટની ઉપર ઊંચું હશે અને ઉપર તથા હેઠલ ખુટી ઉપર તે સેહેલાઈથી ઉઘાડ બંધ થઇ શકે છે. જો એમ ન હતે તો બેથી ઉપર માણસો તેને બંધ કરવા વાસ્તે જોઇએ એટલાં જાડાઇમાં તથા મોટાઇમાં છે. સેંટ ફરડીનાન્ડ-વાળા સુવાના ઓરડાની સીલીંગ નો હાથીદાંત તથા સીદાર ઓવ-લીબેનન નામનું ઊંચું જેરૂસલમ તરફનાં લાકડાંમાં ઈનલેડ કીધેલી છે. ફીલીપ બીજાવાળા ઓરડાની સીલીંગ બ્રાન્ઝ ધાતુની નકશીની બનાવેલી છે. Hall of Ambassadors (એટલે એલચીઓના ઓરડા)'ની સીલીંગ ઘણીજ ઊંચા ગુંબજ ઉપર કીધી છે અને તેની અંદર એક મોહું ઝુમર લટકતું હેઠે સુધી રાખ્યું છે જેની દોરીની લંબાઇ ઘણી હોવાથી

આખો વખ્ત વગર પવને તે હીલ્યા કરે છે અને હોલને મથાળે અગાશીઓ (Balconies) છે તથા તેને મથાળે નકશી કોરેલી જાલી રોકી બારીઓ છે જેમાથી અસલ મુર લોકોની ઓરતો હોલમા જોઇ શકતી હતી તથા દેવાલની ઉપર ફરતી સ્પેન તથા સેવીલના આસરે ૫૬ પાદશાહોની તસ્વીરો ચીતારેલી છે એ હોલ સને ૧૨૪૮માં બાંધેલો કહે છે. તેના ગુબજની તરાહ એવી રીતે પાડેલી છે કે જાણે એક નારગી અરધી કાપીને મુકી હોય તેવા દેખાવની લાગેછે. તથા દેવાલ તથા સીલીગપર બીજા ઓરડાઓની માફક નકશી તથા ગીલીટ કીધેલી છે જેમાની છેલ્લી ૩૦૦ વર્ષ ઉપર પાછી કીધેલી જાણે આજે કીધી હોય તેવી સરસ હાલતમા રહી છે. એ હોલની પડોસના ઓરડામા પેડ્રોડી ક્રુઅલે પોતાના ભાઇ એલ મુએસ્ટરો ડી સેનટાએગો (Elmuestre de Santiago) જેને ડોન ફરડીનાન્ડ પણ કહે છે તેને પોતાના પરોણા દાખલ બોલાવી ત્યાના ઊંબરની ઉપર મારી નાખ્યો હતો જે હજી ત્યાનો ભોમીઓ લોકોને દેખાડે છે ફરડીનાન્ડ અને ઈસાબેલાના લગ્ન જે ઓરડામા થયા હતા તેબી ઘણો નકશી તથા ગીલીટથી સનગારેલો છે, અને દેવાલ ઉપર તપે તપે એક કોર હોએ તેમ Tato Mota યાને બધાયલા (United) કરી કોતરેલુ છે એક બીજો ઓરડો જેને હોલ ઓવ ધી પ્રીનસેસ કરી ઓળખે છે, તેની સીલીંગ જાણે આબાદ શયાલનુ રગીન ભરતકામ આવે છે તેવી કીધેલી છે. એ મેહેલની વચમા જે ચોક છે તેમા એક ફુવારો સગેમરમરનો કીધો છે અને તેને ચારે મથાળે ફરતી પેહેલા માળ ઉપર ઓરતોને જોવાની જાલીની નકશીની પથ્થરમા કોતરેલી બારીઓ અને વળી તેને મથાળે છુટી છુટી અગાશીઓ (Balconies) કીધેલી છે અને બધી દેવાલ તરાહતરાહની નકશીની (Stucco Work) કીધેલી છે તેથી તેનો દેખાવ ઘણો સરસ લાગે છે એ મેહેલની સીડી ઉપર જુની ટેપીસટ્રી વર્ક (ભરત કામ) ઘણુ સરસ છે અને મેહેલ બધી રીતે જોવાલાયક છે. એને લગતો બાગ પણ સારો છે, તેમા મેગનોલીયાના તથા

ખજુરીનાં ઝાડો ઘણાં મોટાં ઉગેલાં છે. એ બાગને ફરતી દેવાલ ઉપર એલગમ ગેલેરી કીધી છે અને તેની હેઠલ રોકવર્ક કરીને તેમાં તથા બાગના રસ્તાઓની વચમાં હારબંધ તથા તેઓની વચલા ચોકમાં મોટા તળાવોમાં ટાંકીઓમાં બધે જગે ફુવારા ઉડારવાનું કીધું છે અને કહે છે જે જ્યારે ખાણું હોય છે ત્યારે ગેલેરીપર બધે રોશની કરે છે જે પેલા ફુવારાઓનાં પાણી સાથે મેલાઇ જઈને દેખાવ ઘણો સારો આપે છે. ગેલેરી ઉપર પણ ફુલોનાં ઝાડોનાં કુંડાંઓ મુકેલાં છે. એ બાગમાં એક સમર હાઉસ નાનું બાંધ્યું છે જેની દેવાલ મીનટન ટાઇલની જાતના કોરીની લાકડીઓપર જાનવર, ફુલ ઇત્યાદીની તરાહ પાડીને કીધેલી છે અને તેની વચમાં એક ફુવારો તથા ફરતી સંગેમરમરની બેઠકો કીધી છે. એ બાગમાં નારંગીનાં ઝાડો ડોન પેડ્રો (સને ૧૩૬૮થી ૧૩૬૯માં રાજ કરી ગયો) નાં રોપેલાં છે જેના થડ આખાં મોટાં ઝાડ જેવાં જાડાં થયલાં છે. એવા મોટાં નારંગીનાં ઝાડો અમોએ કદી જોયાં નથી અને તે હજી ફળો આપે છે. એ બાગમાંથી મેહેલની હેઠલ એક લાંબી વોલ્ટ છે જેમાં તેવીજ લાંબી આસરે ૧૦૦ ફીટની ટાંકી કીધેલી છે અને તેની બેઉ બાજુએ રસ્તા તથા બેઠક કાંધેલી છે. એ ટાંકીઓ રાજા રાણીને માટે નહાવા તથા તરવા સારું બનાવી છે. એ અસલ બંદીખાના દાખલ વપરાતી હશે એમ ધારેછે.

અમો હોટલમાં લન્ચ લઇને પાછી અત્રેનો વખણાયલો સેન તેલમો (San Telmo) નામનો મેહેલ જોવા ગયા. એ મેહેલ ફ્રાંસના પદભ્રષ્ટ રાજા લુઇ ફીલીપનો છોકરો ડયુક ઓવ મોનપેનશીઅર જે સ્પેનની પદભ્રષ્ટ રાણી ઇસાબેલાની બેનનો વર થાયછે તેનો છે. એ મેહેલ અસલ કોલમબસના છોકરા ફરનેન્ડોએ દરીયાને લગતી કોલેજ સારું સને ૧૬૮૨માં બાંધ્યો હતો અને પાછળથી એ ડયુક્ના વડાઓને આપ્યો હતો. એ મેહેલ બીજા મેહેલોના જેવો ઘણો ભપકાદાર નકશી યા ગીલીટનો કામેલો નથી તોબી સારો છે, પણ તેમાં જોવા લાયકનો પીક્ચર ગેલેરી છે જેના ઓરડાઓના ઓરડા

ભરેલા છે અને સઘળાં અસલ માસ્ટરોના હાથનાં ચીતારેલાં છે તેમાં Velazquez, Olevares, Zurbaran, Morales, El Greco, Bocanegra, Francisco Goya, વેલસક્વેઝ, ઓલીવરસ, ઝરબારન, મોરેલસ, એલ ગ્રેકો, બોકેનગ્રા, ફ્રાનસીસકો ગોયા, એ બધા સ્પેનીશ ઉસ્તાદોનાં હાથનાં તથા બાહાર દેશનાં બીજાં રૂબન ઇત્યાદીનાં હાથનાં ચીત્રો ઘણાં જોવાલાયક છે. એ ઉપ્રાંત મોઝાક વર્કની ટેબલો (રોમના જેવી) ઊંચી ઈનલેડ વર્કની કેબીનેટો ઇત્યાદી નવાઈની ચીજો ઘણી સરસ છે. ફરનીચર પણ દરેક હોલમાં તથા ઓરડામાં જુદીજુદી જાતનું છે. કોઇમાં ભરતકામની લાઈનીંગો છે, કોઇ ફરનીચર સીપનું કોચ, ખુરસી, ટેબલ, આરસી સુધાં એવું એવું જાત જાતનું છે. એને લગતો બાગ પણ ઘણો મોટો અને જોવાલાયક છે. તેમાં હેવેના દેશનું એક જાતનું ઝાડ છે જે ઘણું મોટું તેમ જલદી ઉગી નીકળે છે તે જોવાલાયક છે. તેને Sapoli સાપોલી કરી કહેછે. તેનું ૫ડ ઘણુંજ જાડું છે અને તે આસરે ૩૦ ફીટનાં ઘેરાવાનું ૩૬ વર્ષમાં થયુંછે. એ જોઇ-ને અત્રેની સરકારનું તમાખુની બીડી તથા તપકીર બનાવવાનું કારખાનું જેવા ગયા હતા. એને ઇહાં La Fal rica de Tobacos લા ફેબ્રીકા દી તોબેકોસ કહે છે. એની ઇમારત ઘણી મોટી ૬૬૨×૫૨૪ ફીટની અને ૧૭૫૭માં એક ડચમેનનાં પ્લાન પરથી બાંધી હતી, અને એની આસપાસ પાણીની ચર રાખી છે કે બીડી કોઇ બહાર લઇ જાય નહીં. એ કારખાનામાં હાલ ૭૦૦૦ ઓરતોને કામે રાખેલી છે અને વર્ષ દીને નજદીક ૨૮ લાખ રતલ નાની મોટી બીડીઓ ત્યાં બને છે. એક ઓરત જો ઘણી હુશીયાર હોય તો ૫૦ બીડીનાં ૯થી ૧૦ બંડલ રોજનાં બનાવી શકે. તે દર બંડલની ૨ પેન્સ લેખે તેઓને લવાજમ મળે છે. તમાકુ અમેરીકાના સ્પેન હસ્તકના દેશ હેવેનાથી એ સરકારના બાગમાંથીજ તેની ગાંસડી બાંધીને ઇહાં મોકલે છે. તેને પેહેલાં છુટા પાડીને નાનાં ભાગેલા પાદડાંનો ગોળ વીંટો કરે છે અને જેટલી જોઈયે તેટલાં કદની કરીને તેની ઉપર લાંબા પાદડાં-વાળો તંમાકુ વીંતાળી લઇ દોર સરખી કાપી તૈયાર કરે છે. એ વખતે

તંબાકુ પોચ્ચો રાખવા સારૂં હેવેનાથી સુક્રો આવે છે તેને ભીણવેછે, પણ બીડી કીધા પછી ૭ મહીના સુધી તેને બાકસોમાં ભરી રાખી એમજ સુકવ્યા પછી તે વેચવા લાયક થાય છે. જુદા જુદા ઓરડાઓમાં એ બનાવવા ઓરતોને રાખી છે. તેમાં સૌથી ઘણા લાંબા ઓરડામાં એકી વખ્તે ૩૦૦૦ ઓરતો કામ કરે છે તથા તેઓનાં નાનાં છોકરાંઓ ધાવતાં હોય છે તેઓને હારબંધ નાનાં પાળણાંઓમાં સુવાડી રાખે છે તે ઘણું જોવાલાયક છે. એ બીચારાં નાનાં બચ્ચાંઓ શી રીતે આવા તંબાકુના વાસવાળા ઓરડામાં જીવી શકતાં હશે અને એ લોકોની તબીયત આગળ ચાલતાં અલબતાં ઘણી નબળી રેહેવી જોઈયે. પણ જે ઓરતો કામ કરતી હતી તેઓ ઘણીખરી તંદરોસ્ત હાલતમાં દીસતી હતી. તે ઉપરથી એનો વાસ જોવા મેળે તંદરોસ્તીને હરકત કરે તેમ લાગતો નથી. એ તંબાકુ બનાવનાર ઓરતોનો એક જુદો વર્ગ હોય તેમ તેઓમાંનીઓજ એ કામ કરે છે. આજે દુનીયાંમાંનો એક વખણાયલો સારંગી વજાડનારનો કોનસરટ હતો તે જોવા ગયા હતા જે ઘણો જબરો ઉસ્તાદ હતો. અમોએ કોઇ દીને એવો વજાડનાર જોયો નથી, તે ઘણો ઝીણો અને ઉંચી "કી" પરથી એકદમ જાણે પવન દોડે તેમ જાડી "કી" ઉપર જતો ને કોઈ વખ્તે એજ પ્રમાણે Stuccatto વજાડતો હતો જે સાંભળી બધું લોક તેને "એનકોર Bravo" કરી સાબાશી આપતું હતું. ઈહાં સેવીલ શેહેરમાં કાંઈ ઘણું જોવાલાયક નહીં હોવાથી અમો આજે પાછલી રાતનાં ૪—૧૫ ની ટ્રેનમાં બેસી લીસબન જવા ઉપડયા હતા. સેવીલ શેહેર તથા પ્રાંતો અસલ રોમનોએ લીધો હતો ત્યાર પછી ગોથસોનાં હાથમાં છઠ્ઠી સદી સુધી રહ્યું અને સ્પેન દેશને જ્યારે મુર લોકોએ જીત્યું તે વખ્તે કાંલીફ વાલીદને હસ્તક થયું. એના પાદશાહ ડોન રોડ્રીકને તખ્તપરથી તેણે ઉઠાડી મુકયો જેની બાયડીએ શેહેરને જીતનાર મુસલમાન મુસાઇબન નસરનાં વડા છોકરા સાથે નાત્રું કીધું હતું. તે સને ૭૫૬ સુધી દામાંસ્કસનાં કાલીફોને હસ્તક રહ્યું. પણ તે વખ્તે અબદુલ રેહેમાને દુલ્લડ કરી કોરડોવા ઉપલા કાલીફથી છુટું પાડી પોતે લીધું હતું ત્યારથી એ

સેવીલ પણ તેને હસ્તક થયું. તે સને ૧૦૦૯માં એ ખાનદાનની પાદશાહી ગઇ ત્યાં સુધી રહ્યું હતું ને તે વખ્તે પોતપોતાનાં એ ખાનદાનીઓ લડી મર્યાથી સેંટ ફરડીનાન્ડે તેને કારડોવાની સાથેજ જીતી લીધુ હતું. સને ૧૨૪૨માં ત્યાર પછી તે ખ્રીસ્તીઓના હાથમાં છે. સેવીલના મોહોલ્લાઓ ગ્રેનેડા તથા કારડોવા કરતાં સારા છે પણ સાંકડા તેઓનાજ જેવા છે. ઘેરો પણ સારી બાંધણીનાં છે. ઇહાંથી ૪૦ મૈલ દુર દરીયો છે ત્યાં સુધી ઇહાંની નદી જાય છે તેથી મોટાં વાહાણો છેક શેહેરમાં આવી શકે છેં ને વેપાર પણ થોડો ઘણો ચાલે છે, પણ એ બાબદમાં માલાગાને પોહોંચે નહીં. અમો આજે સાંજના સેવીલનું "મ્યુઝીયમ" જોવા ગયા હતા જ્યાં ઘણાં ખરાં મુરીલોના આસરે ૨૯ ચીત્રો અને તે ઉપ્રાંત બીજા ઉસ્તાદોના હાથનાં ચીત્રો પણ જોવાલાયક છે તે સીવાય બીજું કાંઇ જોવાલાયક નથી.

**તા૦ ૧૨ મી એ સને ૧૮૮૭ ને વાર બુધ**—આજે આખો દીવસ આગગાડીમાં સેવીલથી લીસબન જતાં ગયો હતો. પેહેલાં તો પાહાડી જમીન ઘણીખરી મળી, જે ઉપર ઓલીવસનાં ઝાડો તથા ખેતીવાડી મોટા ભાગ ઉપર હતી. ત્યાર પછી બેડેજોઝ (Badagoz) જે સ્પેનની સરહદ ઉપર આવેલું શેહેર છે ત્યાં સુધી સપાત જમીન સારી ખેતી તથા દરાખના ગાડના સાથની મળી હતી. બેડેજોઝનાં એક સ્ટેશન આગળ જતાં પોરટુગીઝ સરકારની હદ આવે છે, જ્યાં રાતનાં આઠ વાગે પુગ્યા હતા ત્યાં અમારો સામાન દારૂ યા તમાકુ સારૂં ગાડીમાંજ તપાસ્યો હતો. ત્યાર પછી આખી રાત ગાડીમાંજ કાહાડી હતી. એ બાજુ ઉપર સુવાની ગાડીઓ તદન મળતી નથી, પણ સારાં ભાગ્યે સ્પેનમાં જ્યાંખી અમો ફરીયા હતા ત્યાં અમને જુદો "કમપાર્ટમેન્ટ" અમો બીડી નહી પીતા હતા તેથી મળ્યો હતો, કારણકે જેઓ સ્પેનીઅર્ડો ગાડીમાં બેસે છે તે આખો વખ્ત બીડી પીયેછે અને વળી ગાડીના કાચ પણ ગરમી પડેછે તોબી આખો વખત ચહડાવી રાખેછે જેથી તેમાં બીડી નહીં પીનાર બેસનારને ઘણી અગવડ પડે તેથી નહીં પીનાર સારૂં એક "કમપાર્ટમેન્ટ" હમેશાં છુટો રાખવાથી અમો તેમાં એકલાજ બેસતા

હતા. તે મુજબ આજ રાતનાં પણ એજ જણા હોવાથી સુઇ શકીયા હતા, નહીં તો કે જો બીજાઓ હતે તો બેસીને રાત કહાડવી પડતે. અમો માલાગા ઉતર્યા હતા ત્યારથી તે આજ સુધી ગ્રેનેડા સીવાય બધાં ગામોમાં ગરમી મુંબઈના મે માસના જેવી પડી હતી ને આ ગરમીનો વખત હોવાથી હમેશાં તેમજ રહેછે.

**તા૰ ૧૨ મી મે સને ૧૮૮૭** અને વાર ગ્રેઉ રોજ આસમાન અને માહા આવાંધઝદ—આજે સવારનાં છ વાગે અમો લીસબન શેહેરનાં સ્ટેશનપર પુગ્યા હતા. જ્યારથી ઉજાસ પડવા માંડયો (આસરે ચાર વાગેથી પડેછે પણ અમો પાંચ વાગે જાગ્યા હતા) ત્યારથી આસપાસનાં ખેતરો લીલોતરી ભરેલાં તથા દરાખના માડવા, નારંગીનાં ઝાડો તથા ઓલીવસનાં ઝાડોની ઘટાથી ભરેલાં દીસતાં હતાં. લીસબન પુગવાની આસરે પોણો કલાક આગમચ ત્યાંની વખણાયલી ટેગસ (Tagus) નદી મળી હતી જે પેહેલાં તો જાણે દરીયો હોય તેમ પેલી બાજુએ પાણી અને આસમાન સીવાય કશું દીસ્તું ન હતું, પણ જેમ નજદીક આવતા ગયા તેમ જરા જરા સાંકડી થઇ ગઇ અને આસરે બે મૈલની પોહોળાઈપર લીસબન શેહેર શરૂ થયું હતું. એ જગ્યાપરથી વાહાણો તથા આગબોટો ટપેટપે મલતી હતી તેમાં ઘણુંખરાં બુચનાં ઝાડની છાલ તથા વાઇનનાં પીપો ભરાતાં હતાં. અમો સ્ટેશનપર લીસબનમાં ઉતરીને (જ્યાં અમારો સામાન ફરીથી કસ્ટમવાળાઓએ તપાસ્યો હતો) ઈહાં (Grand Hotel Central) ગ્રાંડ હોટેલ સેનત્રલમાં ઉતારો લીધો હતો અને નવ વાગે શેહેર જોવા નીકળ્યા હતા. પેહેલાં ઈહાંનું દેવળ જોયું જેનો બાહારનો દેખાવ દમણ તથા વસાઈમાં જે ફીરંગીનાં જુનાં દેવળો છે તેને મળતો આવે છે. એની અંદરનાં ચેપલો તથા આલટર સ્પેનનાં બીજાં દેવળો આગળ જોતાં ઘણાં સાદાં લાગતાં હતાં. ફકત ઉંચાઈમાં અંદરથી સારાં છે અને થાંભલાઓ ચાર થાંભલાની વચ્ચે ગોળ બીજા થાંભલાઓનાં કરી ઘણા મોટા કીધેલા હતા. એની દેવાલનો નીચેનો ભાગ મીનટન ટાઈલની તરેહ તથા ચીતારનો બનાવેલો છે. એ દેવળ સને ૧૬૨૨માં બાંધેલું છે. એ જોઇને અનેનાં

બ્રેગેનઝા વંશના પાદશાહો (હમણા પાદશાહ છે તે ખાનદાન)ની દાટવાની જગોવાળું દેવળ જેને Igreja E Mostiero De S. Vicente અથવા સેંટ વીનસેન્ટ કરી કહે છે તે હનેવા ગયા હતા. એ દેવળ સને ૧૧૪૭માં આલફોનસો હેનરીકે લીસબન ટલ્યું તેની યાદમાં બાંધ્યું હતું અને તે સેંટ ઓગસ્ટીનવાળા મહવાગીઓને સોપ્યું હતું તે ચાર સદીમાં ભાગી પડતી હાલતમાં આવવાથી તે વખ્તે સ્પેનનો રાજા ફીલીપ બીજો જેણે લીસબન આગળ રાજાઓ પાસેથી ગજે પડીને છીનવી લીધું હતું તેણે લીસબનની રૈયતને ખુશી કરવા એ દેવળ નવેસરથી સને ૧૫૮૧ માં બાંધ્યું હતુ જેનો પાયો ખણતાં રોમના વેમપીરીઅન રોહેનશાહાને નામની તખ્તી મળી હતી. એ દેવળ ૪૫ વર્ષ અને ૧૬૨૭મા બધાઇ તૈયાર થયું હતુ. એની બાહાર દરવાજા આગળ મુખરાપર સાત પવીત્ર પુરૂષોનાં પુતળાઓ મુકેલા છે એના હાઇ આલટરની બાજુપર બીજા બે ચેપલો છે જેમાંનુ એક વરજીન મેરીવાળુ અસલનું છે તે સઘળુ સંગેમરમરના રંગીન પથ્થરનું ઇનલેક વર્કનુ બનાવેલુ છે અને તેની સામે અસલ એવુજ હતુ તે ઇહાના મોટા ધરતીકંપ વખ્તે પડી જવાથી તેની લાકડાની નકલનું બનાવ્યુ છે એ છેલ્લા આલટરની હેઠલ હાલનાં બ્રેગેનઝાના પાદશાહી ખાનદાનના અસલ વડા Nuno Alvaros Pereira ને દાટેલો છે. હાઈ આલટરની જમણી બાજુએ એક ઓરડામાં પોરટુગલના (પેટ્રી આર્કેસો) વડા પાદરીઓ જેઓ બધા કારડીનલો હતા તેઓના મુડદાની પેટીઓ મુકેલી છે જેમાનો સૌથી જુનો ૪૬ વર્ષ પર મુવો હતો. એવા છ પાદરીઓના કફન છે તેમાનો સૌથી છેલ્લો પાદરી સને ૧૮૮૩મા મરણ પામ્યો હતો તેનું કફન ઊંનાડું રાખીને તેનીપર કાચ જડેલો છે જેમાથી તે સુતેલો દીસે છે એ મુડદાની ઉપર સફેદ ફુગ આવી ગયાથી તેનુ મોહોડું તદન દીગનુ નથી એ પાદરીઓ કારડીનલ હતા તેથી તેઓની કારડીનલની લાલ તોપીઓ તેઓનાં કફન આગળ દેવાલપર લટકાવી રાખી છે હાઇ આલટરની બેજી બાજુથી જરા દુર હમણાના પોરટુગલના પાદશાહના ખાનદાનના આગળા પાદશાહ રાણીઓને એક મોટા લાંબા ઓરડામા કફનોમા પ્લેટફોર્મની ઉપર ચારે બાજુ હારબંધ મુકેલા છે તે માહેના પેહેલા પાદશાહ ડોન જુઓનનું

કફન એક મોટા સંગેમરમરના પથ્થરની કમરમાં મુકેલું છે બાકીની સઘળી કફનો દેખાતી રાખી છે વચમાં ડોન પેડ્રો ચોથાની કફન છે જે બ્રાઝીલનો શેહેનશાહ તથા પોરટુગાલનો રાજા હોવાથી તેની કફન ઉપર બે તાજો એ બેઊ દેશોના મુકેલા છે એનીજ હારમાં વચમાં એક બીજા પ્લાટફાર્મ ઉપર હમેશાં જે છેલ્લો પાદશાહ મરે છે તેની કફન રાખે છે તે મુજબ હમણાના પાદશાહનો બાપ ડોન પેડ્રો પાંચમાંની કફન તે ઉપર મુકેલી છે જે એની પછીનો પાદશાહ મરશે ત્યારે ઉચકીને બાજુપર મુકીને તે નવા મરનારને એ ઉપર મુકશે સૌથી છેલ્લો હમણાના રાજાનો બાપ ડોન ફરનાન્ડો જે સને ૧૮૮૫ના ડીસેમ્બરમાં મરી ગયો હતો તેનું કફન છે તે ઉપરથી કાચ મુકીને મુડદું દેખાતું રાખેલું છે એ મુડદું જાણે હમણાજ તે મરી ગયો હોય તેવું લાગે છે પણ એની ઉપરની ફુગ થોડી થોડી એના કપડા ઉપર આવવા લાગી છે એ ધણી પોતે શેહેનશાહ નહીં હતો, પણ ડોન પેડ્રો ચોથાની ડોકરીનો બીજો વર થતો હતો, જે છોકરી મેરાયા બીજી તખ્ત ઉપર આવી હતી ને તેને પેટે આગલો તથા હમણાનો પાદશાહ અવતરેલો છે તેઓની એણે તપાસ રાખી હતી અને તે લોકોમાં એટલો તો પળોતાયલો હતો કે તેના કફન ઉપર જથ્થાબંધ ફુલોના હારો તથા ગ્યબેો જાતજાતના જુદા જુદા દેશોના રાજાઓ તથા રૈયતની તરફના આવેલા મુકેલા છે એ જોઈને અત્રેની બજાર જોવા ગયા હતા જે કારખાનાઓની જેમ છુટા છુટા કાચના છાપરાઓ આવે છે તેવી છાપરાની ઘણી મોટી અને સારી ઢપની બાંધેલી છે તેમાં ઘણી જાતનો મેવો તેમાં આમેરીઓ ઘણી મોટા મદની તથા ચેરીસ લોકવાત ઇત્યાદી જાતના ફળો તથા ગોસ, શીકાર સઘળું વેચવા મુકેલું હતું એવી થોડીજ બજારો મોટાઇમાં બીજા યુરોપના દેશોમાં હશે ત્યાથી કારમેલાઈટ મઠસોને લગતા છેલ્લા ધરતીકંપમાં પડી ગયલા દેવળના ખંડીયરો જોવા ગયા (એ ધરતીકંપ દુનીયાના ધરતીકંપોના સૌથી જબરદસ્તમાંનો એક ગણાય છે, જે સને ૧૭૫૫માં લીસબનમાં થયો તે વખ્તે નજદીક પોણું શેહેર તારાજ કરી નાખ્યું હતું અને ત્રીસ હજાર માણસો તેમાં દટાઇ મુવાં હતા) તેનું છાપર તથા ઘુમટ સઘળું પડી ગયું છે પણ

આરકાંઓ જોકે નજદીક ૬૦થી ૮૦ ફીટ ઉચાં છે તે છુટા ટકી રહ્યાં છે જે ઘણા સરસ લાગે છે. એ દેવળને લગતી પથ્થરની નકશીની બારીઓ તથા બીજો સામાન ત્યાંજ ગોઠવીને મુકયો છે અને હાલ તેને મ્યુઝીઅમ જે પાસેજ આવેલું છે તેનો એક ભાગ હોય તેમ બનાવી તેમાથી જવાનો રસ્તો રાખ્યો છે. એ મ્યુઝીઅમ બધ હોવાથી અમો તે જોઇ શકયા નથી

પછી સેટ રોકનું (St Roque) દેવળ જોવા ગયા હતા એમા આરસીઓ ઘણા નામીચા ચીતારાઓની પાડેલી છે પણ સર્વેથી સરસ એમાનુ જોન ધી બેપટીસ્ટવાળુ ચેપલ જોવાલાયક છે, જેના જેવુ બીજું ચેપલ પોરટુગલમા તો શું પણ રોમ સીવાય બીજા કોઇ પણ દેશમાં નથી એમ કેહેવાય છે એ ચેપલ સને ૧૭૧૮મા જોન પાચમાએ શણગારી બધાવ્યુ હતુ તે વિષેની વીગત જાણવા જોગ હોવાથી અત્રે લખીયે છીયે એ સને ૧૭૧૮ના સાલમા સેટ ઇગનેશીઅસ લાઓલા જે જેસુઇટસોનો સ્થાપનાર હતો તેના મરણનો દીવસ પડયો ત્યારે ઊપલો પાદશાહ એ દેવળ જે તે પથના હાથમા હતુ ત્યા ભણવા ગયો, તે વખ્તે તેણે બધા ચેપલોમા ઘણી રોશણી તથા શીણગાર જોયો પણ આ ચેપલમા તેવું કશુ જોયુ નહીં તેથી તેનુ કારણ પુછવાથી માલમ પડયુ કે બીજા ચેપલો જે છે તે જુદા જુદા પથના પાદરીઓનાં હસ્તકમા હોવાથી તેઓ તેને શણગારે છે ત્યારે એ પાદશાહ બોલ્યો કે, "જ્યારે એ ચેપલ મારા નામવાળા (St John the Baptist) સેટ જોન ધી બેપટીસ્ટને અર્પણ કીધેલુ છે ત્યારે હવેથી હુ એની તપાસ લઈશ." એમ કહીને તે ચેપલને ભરીને તેની વીગત રોમ મોકલાવી પોતાના ત્યાંના એલચીને હુકમ કીધો કે એક ચેપલ સૌથી સરસ સામાનનુ ખરચની કાંઈ દરકાર કીધા વગર બનાવવુ. જેનો ફરમો(Van Vitelu) વેનવીતેલી એ બનાવી લીસબન જોવા મોકલ્યો, તે પાદશાહે પસદ કરી તેના ખરચ સારૂ ન મનાય એટલી રકમો મોકલાવી હતી એ ચેપલ પુરૂ થયુ ત્યારે તેને રોમના સેંટ પીટરના દેવળમા ઉભુ કીધું અને તેને પોપ બેનીડીકટ ૧૪માએ ઈજીતે પેહેલી મામ ૧૮૪૦ તે પર ભણ્યો હતો જે સારૂ

તેને સોના તથા હીરા મઢેલો એક પ્યાલો (Chalice) એક લાખ રૂપી યાની કીમ્મતનો એ પાદશાહે ભેટ મોકલ્યો હતો ત્યાર પછી તેને છુટ પાડી 'હા લાવી ગોઠવ્યુ પણ તે પુરૂ થાય તે આગમચ તો પાદશાહ પોતે મરણ પામ્યો હતો પણ એની પછીના પાદશાહ જોસફ પેહેલાએ સને ૧૭૫૧મા તે પુરુ મુક્યુ હતુ. એ ચેપલની બાહારની દેવાલ 'ફ્રોગલ'ની બનાવી છે અને તેને મોટા પડદાથી હમેશા ઢાંકેલા રાખે છે અંદરના આરકાનો ભાગ આલાબાસ્ટરનો બનાવેલો છે તેને લગતા બે બાજુપરના બારણાએ બ્રોન્ઝ ધાતુની ઊંચી નકસીના બનાવેલા છે દેવાલ કાળા મગેમરમર, આલાબાસ્ટર અને બીજા ઊંચા પથ્થરની છે તે દરવાજાના મથાળા ઉપર મોઝાકવર્ક (જેવુ રોમના સેંટ પીતરના દેવળમા છે તેવુ) ની બે સરી ગોઠની છે એ મોઝાક છુણા છુણા રંગીન પથ્થરો ગોઠવીને બનાવે છે જે એવુ તો સરસ "લાઇટ શેડ" સાથનુ હોયછે કે આપણે જો તે મોઝાકવર્ક છે કરી જાણુતા નહીં હોઇયે તો તેને ઓઇલ પેનટીંગ સમજીયે અને તેની ઊપર હાથ ઘસીયે છીયે ત્યારે ટાઢુ લાગેછે તેથીજ ખાતરી થાયછે કે મોઝાકવર્ક પથ્થરનુ છે એની કોરનીસ તથા સીલીંગ મધનુ Jald Antique નામના ઊંચા પથ્થરનીછે આલટરની ઊપર એક મોટુ મોઝાકવર્કનુ જોન ધી બેપટીસ્ટ ક્રાઇસ્ટને બેપટીઝમ આપેછે તેનુ પુતળુ મુકેલુ છે તેમા મથાળે ફરેસ્તાઓ પાડી ક્રાઇસ્ટને જોરડન નદીમા જાણે આમાદ પાણીમા ઉભો હોય તેમ તેના પગો પાણીમાથી દીસવા ઉપ્રાંત તેનો છાપડો પણ પાણીમા પડતો હોય તેવો પાડેલોછે અને તેને જોન બેપટીઝમ આપતા માથા ઉપર પાણી રેડે છે તેબી ઘણુ સરસ પાડેલુ છે તે ચીત્ર અસલ રોમના સેંટ પીતરના દેવળમા માઇકલ એનજીલોના પાડેલા ચીત્ર ઉપરથી ઉતારી લીધુ છે તથા બેઉ બાજુપરના ચીત્રોબી સારા ઉસ્તાદ ચીતારાએ પાડેલા રેનીનુ' એનનસીએશન (Annunciation by Guido Reni) અને ડીસેંટ ઓફ ધી હોલી ઘોસ્ટ રેફેઅલનુ (Descent of the Holy Ghost by Raphael Sanzio di Urbino) પાડેલાની નકલોછે એ દરેક મોઝાકવર્કની આરસીઓની બેઉ બાજુએ સેપીમ લેજુની નામના ઘણાજ ઊંચા

પથ્થરની પોપડીઓનાં થાંભળા બ્રાન્ઝ ધાતુના મથાળા અને જાલડ એનેટીકનાં એલેબાસ્ટરનાં પાયા(Basis)ઉપર મુકેલાછે. એ થાંભળાઓની પાછલતી દેવાલ આલાબસ્ટર તથા એમેથીસ્ટ નામના પથ્થરોની છે તથા ફરેસ્તાઓનાં પુતળાંઓ (Jasper) જાસપરનાં ઉંચા પથ્થરનાં બનાવેલાંછે આલટર અને મોઝાકવર્કની વચમાંની જગયા કોરલ એમેથીસ્ટ તથા લેપીસ લેજુલીની બનાવેલી છે તેના આલટરના ટપ્પા બ્રોન્ઝ ધાતુનાં અને આખું આલટર જાસપર એમેથીસ્ટ અને લેપીસલેજુલી મેલસેલનું બનાવેલું છે. એની જમીન રંગીન પથ્થરની ગલીચાના જેવી બનાવી તેની વચમાં દુનીયાનો દરો પાડેલોછે. એ ચેપલમાં ત્રણ મોટાં રૂપાંનાં ફાણસો લટકેછે તથા બે મોટા કેનડેલેબરા આઠ ફીટ ઉંચાઈના બે ગમ મુકેલાછે તે ઉપર ફરેસ્તાઓ તથા સેંટોના પુતળાંઓ ખુલાં કોતરેલાં છે. એ કેનડેલેબરા જે સંગીન રૂપાંનાછે તે એટલાંતો ભારીછે કે દરેકને ઉચકવા ચાર માણુસો જોઈયે છે અને તે ઉપર ૩૧,૬૦,૦૦૦નો ખરચ બેઠોછે. એ ચેપલને લગતો બીજો ઘણો સામાન ઉંચો કરી રાખેલો છે તે ઘણો કીમતી છે તે એ સેંટના દિવસ પરજ બાહાર કાહાડે છે તેમાં એક રૂપાંનો Frontal છે જેમાં બે ગમ ત્રણ ફીટ ઉંચા રૂપાંના ફરેસ્તા પાડેલા છે તેની કીમ્મત ફક્ત પચાસ હજાર રૂપીયાની છે. બીજી કેટલીક 'relics' યાને આગળા વખતની પુરાની જણસો છે તેનું રૂપું ૬૦૦ રતલ વજનમાં છે ને સુનેરી દોરાનો વણેલો એક ગલીચો છે તે ૩૭૦૦૦૦ ની કીમ્મતનો છે. એ ચેપલ પર ખરચ રૂપીયા વીસ લાખનો શામાન વગર થયલો કહે છે ને તે, કદમાં ભાયેગે દશ ફીટ પોહોળું ને ૧૫ ફીટ ઊંચું હશે. એનો પદડોબી સોનેરી કસબી તે વખ્તના ભરતનો છે. પણ જાણે આજે બનાવેલો હોય તેવો સરસ દીસે છે. એવા ૧૨ જુદા પડદાઓ છે જે વારા ફરતી બદલ્યા કરે છે. એ ચેપલની સામે બીજું એક ચેપલ સેક્રેમેન્ટનું છે તેબી ઉંચા સંગેમરમરનાં રંગીન પથ્થરનું બનાવેલું છે ને તેમાં દરાખના ઝુમખાઓ, પુતળાંઓ તથા બેસુમાર માણસનાં ડોકાંઓ કોતરેલાં છે જે ઉપર રંગ તથા ગીલીટ પણ ઘણી સરસ હોવાથી ઘણુંજ સરસ લાગે છે. એના આલટરનાં થાંભલાની વચ્ચે ચાર ખુણા કીધાં છે

તેમાં પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે. એ સીવાય બીજાં ૭ ચેપલો એ દેવળમાં છે તે સઘલાં જોવા લાયક છે. તેમાંની બેની દેવાલ ઈનલેડ રંગીન પથ્થરની જેવી હીંદુસ્થાનમાં આગરાનાં તાજ મેહેલમાં છે તેવી કીધેલી છે, પણ સેંટ જોન વાળાં ચેપલની બરોબરી એ બીજાં ચેપલો કરી શકે નહીં. જો કે એવાં બીજી ગમ હને તો તેઓનીબી તારીફ ઘણી થતે, પણ આની આગલ તે જાણે કશી બીસાદમાં ગણાતાં નથી. એ દેવળ જોઇને સેંટ જીરોમનું દેવળ ત્રણ મેલ દુર છે તે જોવા ગયા હતા અને એ અસલ સેંટ મેરાયા ડી બેલમ (De Belem) મઠને લગતું હતું. એ દેવળ જ્યારે વાસકોડીગામા (જેણે હીંદુસ્તાનનો દરીયાનો રસ્તો કેપને માર્ગનો પેહેલાં શોધી કાઢયો હતો,) પોતાની મુસાફરીએ નીકળ્યો ત્યારે એ જગ્યાપર એક નાનું ચેપલ હતું ત્યાં છેલ્લી ખોદા પાસે દુવા માગી વાહાણ ઉપર ચઢયો હતો. (તા૦ ૩ જી જુલાઈ સને ૧૪૯૭ ને દીને ચાર વાહાણો ૧૪૮ માણસ સાથે ટેગસ નદીમાંથી બેસી નીકળ્યો હતો. તે બે વર્ષે હીંદુસ્તાનથી ઘણો ખજાનો લઇને પાછો આવ્યો ત્યારે તે વખ્તના પાદશાહ ડોન મેન્યુઅલે તેની યાદગારીમાં ઉપજું દેવળ બંધાવ્યું હતું અને તેનો સઘળો ખરચ ઉપલા ખજાનામાંથી કીધો હતો. સને ૧૫૦૦માં એનો પાયો નાંખ્યો હતો. તે ઘણાં વર્ષે એની પછીના પાદશાહ જોન ત્રીજાના વખ્તમાં તૈયાર થયું હતું.

એ દેવળ જાણે વચમાં ગોળ ગુંબજ રોકું અને તેની ચારે બાજુ પર લાંબા હાલો હોય તેમ બંધાવ્યું હતું. એના બાહારની પોર્ટીકોપર આરકામાં ઘણી નકશી તથા પુતળાંઓ પથ્થરની અંદર કોતરેલાં છે તે એટલાં તો છે કે જાણે આખું આરકું તથા તેની ઉપર સઘળું જાણે પુતળાંઓનુંજ હોય તેમ દીસે છે. એ બારણાંની બેઉ બાજુએ ઉપરથી એ દેવળ બંધાવનાર રાજા ડોન ઈમેન્યુઅલ અને તેની રાણીનાં પુતળાંઓ છે અને બારણાને મથાળે ડોન હેનરીક કે જે શાહાજાદો નવા દેશોની શોધ કરવા તથા કરાવવામાં ઘણી મદદ તથા મેહેનત કરતો હતો તેનું પુતળું છે. તે ઉપાંત ૧૨ એપોસ્ટલસો (ક્રાઇસ્ટના

ચેલાઓ) નાં પુતળાંઓ પણ બીજી બાજુથી મુકેલાં છે અને સર્વેને મથાળે સેંટ માઇકલને ઉડતો પાડેલો છે. દેવળમાં અંદર જતાં પેહેલું ધ્યાન આપણું ચાર મોટા ઘણા ઊંચા થાંભલાઓ ખેંચે છે. તેઓ આસરે ૫૦ ફીટની ઊપરનાં ઘણા નકશીનાં, નાજુક દેખાવના, તથા જાણે એની ઊપરનાં ઘુમટને ઉચકવાને બીનશક્તિવાન હોય, તેવા લાગે છે. એ ચાર થાંભલાઓની ઉપર એક ઘણો મોટો ઘુમટ (Vaulted Roof) ૬૦ ફીટ પોહોળો તથા ૬૬ ફીટ ઊંચાઈનો ટેકવ્યો છે. થાંભલાઓ સફેદ સંગેમરમરના છે તે ઉપર જાનવરો, પંખેરાંઓ, પાંદડાં ઇત્યાદી કોતરેલું સરસ છે, એ થાંભલાઓની અરધ વચ્ચે આંઠ ગોખલા પુતળાં રાખવા સારૂં કીધેલાં છે, એ થાંભલાઓની વચમાં ઘણાં મોટાં તથા ઊંચ્યાં આરકાંઓ છે. જેની ઊપરથી પથ્થરના પુસ્તાઓ જાણે છત્રી ઊંધી ઉઘાડેલી હોય તેવી રીતે અર્ધ ગોળ તદન થાંભલા તથા આરકાંથી અલગા ચારે બાજુનાં ખુણામાંથી નીકળેલાં છે, અને તે પુસ્તાઓની વચમાં પેલો ગંજાવર ઘુમટ જાણે અલગ ટેકવી રાખેલો છે. એ ઘુમટની હેઠલ આડાઅટારા ઉપરથી વાળેલા ભારવતીઆ હોય તેમ એક એકની અંદરથી તે ગોઠવીને તે ભારવતીઆઓને એક એક સાથે ટેકવી તે ગુંબજ તેની ઉપર અલગો બનાવ્યો હોય તેમ દીસે છે. તેનો દેખાવ આપણને નીચેથી એવો લાગે છે કે જાણે ઘુમટ તદન અલગો ચાર થાંભલાપરનાં આરકાં ઉપર ટકેલો છે અને હમણાં હેઠે તુટી પડશે. એને વાસ્તે કહે છે કે, જ્યારે એ ઘુમત તૈયાર થઇ રહ્યો અને તેની હેઠલ ટેકાવ સારૂ જે પરાંચ તથા લાકડાં હતાં તે કાહાડવાનો વખ્ત આવ્યો ત્યારે બીજાઓ તેના બનાવનારને ઠપકો આપવા લાગ્યા કે જો પરાંચ કાહાડીશું તો ઉપરનો ગુંબજ તુરત પડી જશે, જો કે તેની પોતાની ખાતરી હતી કે એમ નહીં થશે. પણ પાદશાહના ધાકથી બીધો કે ને પરાંચ કાહાડયા આગમજ તેને તે મારી નખાવશે તેથી પોતે કેયે સંતાઇ રહ્યો ને પાદશાહાનાં મગજમાં પણ એ ધાસ્તી એટલી તો બેસી ગઇ હતી કે તેણે મારી નાખવાની ટેપ આપેલા બધવાઓને કહ્યું કે 'એ પરાંચ તમો ઉતારો ને જો તમો તેમાં દબાઇ નહી મરશો તો તમોને મારી આપીશું'." તે મુજબ તેઓએ પરાંચ છોડી

નાંખી. પેસો ગુંબજ જેવોને તેવો વગર પડવે ટકી રહ્યો, ન તે ખધવાઓને મારી મળવાથી તેજ પરાયના ઘેરા બાધીને તેઓ પાછળથી સારી ચાલચલણુથી રહ્યા હતા એની રીતનુ સરસ એ કામ બાંધેલુ છે કે ત્યાર પછીના લીસબનમાં થયલા ધરતીકંપની વખ્તે જ્યારે ઘણી મજબુત હવેલીઓ તથા દેવળો પડી ગયા ત્યારેબી એ ગુંબજને કશું નુકશાન થયુ હતુ નહી ને આજેબી જેવીને તેવી હાલનમા લોકોની અજાયબી વચ્ચે તે થોભેલો છે એ દેવળની જમીન લાલ, સફેદ તથા ભુરા રંગના સંગેમરમરની ભુમીતીના આકારોપરથી બનાવી છે એ ઘુમતના આરકાઓની પાછળથી ચારે બાજુપર "વીંગઓ" છે તે એ આરકા તથા તેના ચાર થાભલાઓને ટેકવી રાખે છે તેમા ચેપલો બનાવેલા છે. એમાના એક ચેપલમા ડોન જોન ત્રીજાના છોકરાઓની લાસ સંગેમરમરની પેટીઓમા ગોખલાઓની અંદર રાખેલી છે બીજા ચેપલમા સેંટ જીરોમનુ "પોરસીલેન"નુ આખુ ઘણી મોટી કીમ્મતનુ પુતળુ છે જે એક પોપે મોકલ્યુ છે હાઇ આલટર રૂપાથી મઢી લીધેલુ છે તથા તેની ઊપર સેક્રેમેન્ટ રાખવાનુ ઘર આસરે ૧૦ ફીટ જેટલુ ઊચ્ચુ તદન રૂપાનુ બનાવેલુ છે. તે ઊપર નકશી તથા પુતળાઓ ઘણા કોતરેલા છે એ સઘળું રૂપુ હીંદુસ્તાનથી પેહેલી વખ્તે પાછો ફર્યો ત્યારે વાસકોડીગામા લાવ્યો હતો ડોન ઇમેન્યુઅલ અને તેના છોકરાઓની પેટીઓ જુદા બાજુ પર મોટા ગોખલાઓમા બનાવતના હાથીઓ ઉપર ગોઠવી મુકી રાખેલી છે તે સઘળુ કાળા તથા સફેદ સંગેમરમરનું નકશી સાથનુ બનાવેલું છે એ ચેપલના થાભલાઓ આખા એકજ પથ્થરના સંગેમરમરના લાલ રંગના આસરે ૨૫ ફીટ ઊંચા તથા ૬ ફીટ ઘેરાવામા મુકેલા છે એ ઉપર લખેલુ સેંટ જીરોમનુ "પોરસીલેન"નુ પુતળુ એટલી તો નવાઇનુ તથા સરસ ગણાય છે કે તેને પેરીસ એક્ઝીબીશનમા જોવા પણ મુકયુ હતુ બીજી ગમનુ એ ચેપલ છે તેની બેઉ બાજુ પર ગોખલામા એકની ઉપર વાસકોડીગામાના પોતાના તથા બીજાની અંદર કેમીઓસ કરી ઇહાનો વખણાયલો કવી તથા તવારીખ લખનાર થઈ ગયો છે તેના હાડકા પેટીની અંદર રાખેલા છે, જેઓને સને ૧૮૮૦મા તેઓના પોતાના ગામોમા

દાટેલા કાહાડી લાવી ઈંહાં રાખેલા છે. એ દેવળમાં અસલ સોનાં રૂપાંની પ્લેટ તથા ખજાનાં, વાસણો ઈત્યાદી ઘણી મોટી કીમ્મતનું હતું, પણ ડોનપેદ્રોના રાજમાં એ દેશમાં ચાલેલી માંહોમાંહેની લડાઈ વખ્તે સઘળું બચાવાને નામે ટંકશાળમાં લઇ ગયો અને પછી નાણાંની તંગી પડવાથી તે ગાળીને સીક્કા પાડયા હતા. તોપણ ઈંહાં થોડુંએક એવું રહી ગયું છે. એ દેવળમાં થોડાંક ચીત્રોથી જોવાલાયક છે. તે જોઈને પછી એનીજ પાસે અસલ મઠ હતું, ત્યાં તેમાં રેહેનારાઓને કાહાડી મુકીને કાલેજ બનાવી છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ઘણી મોટી એક ચોકની આસપાસ ફરતી બાંધેલી છે. તે ચોકની ચાલનાં આરકાંઓ કાંઇ જુદીજ તરેહનાં નકશીનાં જોવાલાયક બનાવેલાં છે. અસલ આરકાંઓ બબે થાંભલા વચમાં અને બાજુએ બીજા થાંભલાઓ ઊપર ઊંચા કીધાં છે અને વળી તે આરકાંની અંદર અર્ધી ઊચ્ચાઇએ બીજા આરકાં વળનાં બનાવેલાં છે તેથી ઘણાં શોભે છે. એ કાલેજમાં ૫૫૦ છોકરાંઓને ધરમખાતે રાખી, ખવાડી પીવાડીને શીખવે છે જે સારૂં અસલ મઠની મોટી મીલકતોની આવક એને આપી છે તેમાંથી સઘળો ખરચ ચાલે છે. છોકરાંઓ સારૂં સુવાના ઓરડાઓ તથા બીછાનાં સઘળું સફાઈદાર રાખેલું છે. ખાવાનો ઓરડો પણ મજાનો મોટો છે અને શીક્ષકો સઘળા હુશીયાર રાખેલા છે. ૧૮ વર્ષની ઊમરનાં થાય ત્યાં સુધી ઇહાં તે લોકોને રાખીને પછી ધંધે લગાડી દે છે. એ ઈમારત ૪૦૦ વર્ષની જુની છે પણ ઘણી સારી હાલતમાં રહી છે. ઇહાંથી નીકળેલા ઈંહાંના પાદશાહ ડોમ લુઈ પેહેલાના મેહેલ તરફ ગયા હતા, તેમાં તેઓ પોતે હોવાથી અમોને જોવાને અંદરથી બન્યું ન હતું. બહારથી ચોરસ મેહેલ સાદા દેખાવાનો લાગે છે. એ જગ્યાને "એજુઈર" કરી કહે છે. તે ઊંચાણ ભાગમાં આવ્યાથી ત્યાંથી દેખાવ સારો લાગે છે. એની સાંમે એક મોટો પાર્ક છે જેમાં ઘણાં ઝાડો મોટાં મોટાં રોપેલાં છે તેમાંનો મોટો ભાગ ઈયુકેલીપટસનો છે. એ પાર્કમાં આગળ એક્ઝીબીશન થયું હશે તેની ઇમારતનો મોટો ભાગ રાખેલો છે તે કાંઇ ઘણો જોવાજોગ નથી. તેમાં હમણા વારાફરતી ફુલોનાં તથા બીજા ખેતીવાડીને લગતાં એક્-

ઝીબીશનો ભરે છે. એ જગ્યાની ગોઢું આગળ ગરાસી કરીને એક ઈમારત છે. તેવી જુદા જુદા શેહેરના લતાઓમાં રાખે છે જેમાં ગરીબ ઓરતો પોતાનાં બચ્ચાંઓને પોતે કામ ઉપર જાય છે ત્યારે મુકી જાય છે જેની બરદાસ્ત ત્યાં રાખેલી ઓરતો લે છે અને સાંજનાં તેઓને પાછાં પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. એ રીત ઘણી પસંદ કરવા જોગ છે. ત્યાંથી સ્ટ્રેલા મદકને લગતું દેવળ જોવા ગયા જે સઘળું તદન સંગેમરમરનાં રંગીન પથ્થરોનું બનાવેલું છે જેના આલટર આગળના આખા કદના થાંભલાઓ ૪૫ ફીટના છે અને તેનો ઘુમત જેખી સઘળો એજ પથ્થરનો છે તે ૨૦૮ ફીટ અંદરથી ઊંચ્યાઇમાં છે. લાદીઓ જમીનપર એજ પથ્થરની ગાલીચાની તરાહની માફક જડેલી છે તથા દેવળમાં ૧૦ ફીટ થાને મોટાં સંગેમરમરનાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે. ચેપલની અંદરની દેવાલો રંગીન મોઝાક વર્કની છે. એ દેવલ રાણી મેરાયા પેહેલીએ સને ૧૭૭૭માં બાંધ્યું હતું. તેને ઇહાં એક પથ્થરની બનાવેલી કબરમાં રાખેલી છે. ત્યાંથી ઇહાંનાં શેહેરની અંદરનો સેંટ પીતરનો બાગ જોવા ગયા જે ડુંગરના મથાલાપર આવેલો છે. ત્યાંથી લીસબન શેહેરનો દેખાવ ઘણો સરસ દીસે છે અને એ કેટલુ મોટું છે તેની યાદી ઇહાંથી દીસે છે. બાગમાં નીચાણથી ક્યારા કરી દરેક ક્યારાનાં ચાર ખુણે તથા વચમાં મલી પાંચ પાંચ સંગેમરમરનાં અર્ધાં પુતળાંઓ ઇહાં વખણાયલા માણસોના મુકેલાં છે.

તે જોઇ પછી લીસબન શેહેરમાં ફર્યાં હતા. એનો દેખાવ તેનાં સીધાને સીધા લાંબા મોહોલાઓથી તથા તેની આસપાસનાં ગંજાવર ઘરો તથા મેહેલોથી ઘણો ભપકા ભરેલો લાગે છે. સને ૧૭૫૫માં મોટા ધરતીકંપે જોકે તે વખ્તે ઘણી ખરાબી કીધી હતી પણ એક રીતે ફાયદાકારક લંડનની મોટી આગની માફક બન્યું હતું. લીસબનનો ઘણો મોટો ભાગ એ ધરતીકંપથી પડી ગયાથી નવું લીસબન જાણે પ્લાન કરી બાંધ્યું હોય તેવું થયું છે. તેનો મોટો રસ્તો નદીને કીનારેથી જાય છે જે ઘણો પોહોળો છે ને તેની ઉપરનાં બીજી બાજુનાં ઘેરો ઘણા મોટા અને રોણકદાર એકજ હારમાં બાંધેલાં હોવાથી તે ઘણો

સરસ દીસે છે એ રસ્તાભાથી આડા બીજા મોટા રસ્તાઓ જાય છે જે પણ કુસાદે તથા મોટી ઇમારતવાળા હોવાથી તથા ઘણા લાબા હોવાથી શોભે છે. લીસબન શેહેર સાત ટેકડીઓ ઉપર બાંધેલું છે તેની હેઠાણનો ભાગ ઉપર લખ્યો છે તે છે હવે તેની પાછળ ટેકડીઓ ઉપરના અતી ઘણા ઢળાનના રસ્તા તથા તેની આસપાસનાં સરખાં ઘરોથી જુદોજ દેખાવ લાગે છે રસ્તાનો ઢળાન ઘણો છે જેપર મુમબઇના ઘોડાઓ તો કદી ચહડી ઉતરી શકે નહી, પણ ઇહાંના ઘોડાઓ જે મજબુત તથા દેખાવડા છે તે સેહેલાઇથી ચહડ ઉતર ગાડી સાથે કરે છે. વળી ઇહા ટ્રામને પણ ઘણા ખરા રસ્તાઓપર બાંધેલી છે તેમાની એક ઘણા ઊંચા ઢળાનપર હોવાથી તેને ઘોડા જોડવાને બદલે પાણીના ભારથી ચલાવે છે ઊંચાણવાળા ભાગમા પાણીના બે મોટા નળા ઉભા કીધા છે તેમાથી ટ્રામની ગાડીની હેઠાણમા મોટી ટાકી છે તેમા પાણી ભરે છે હવે એ ગાડી પાટા ઉપર છે તેની વચમા જમીનમા એક મજબુત દોરડુ બાંધેલુ હોય છે. અને તે દોરડાને બીજે છેડે બીજી ટ્રામની ગાડી બાંધેલી હોય છે હવે પાણી ઊપલા ઢળાનના મથાળાપરની ગાડીમા ભરીને તેની બરેક છોડી કે તે પાણીના વજનથી પોતાની મેળે હેઠે ઢળાનપર ચાલી જાય છે અને તેના વજનથી પેલી બીજી ટ્રામ ગાડી કે જે પાણી ખાલી કીધેલુ હોવાથી હલકી રહે છે તે ઉપર પોતાની મેળે ખેચાઈ આવે છે કે વળી તેમા પાણી નવુ ભરે છે અને હેઠળ ગયલી ગાડીનું પાણી કહાડી નાખી તેને હલકી કીધાથી પાછી તે ઉપરની ગાડીને લીધે ઉપર ખેચાઇ જાય છે એવી સરસ તાલ કીધી છે. શેહેરના છુટા છુટા મોટા ચોકો જે ઘણા છે તેમા વચમા ઇહાંના પાદશાહો તથા બીજા વખણાયલા ચહડ્યો જેવા કે વાસકોડીગામા, કેમીઓસ ઈત્યાદીના પુતળાઓ ગોઠવેલા છે ઘેરોના બહારના ભાગો કોઇ કોઇના ચીનાઇ ટાઇલના કેમાંગથી બનાવેલા છે જે ઉપરની તરાહથી જાણે દેસાર પર કાગળને વળગાડેલા હોય તેવા દીસતા ઉપ્રાંત કોઈ દહાડે તેને સમારવા પડતા નથી અને વરસાદ આવે સારે ધોવાઈને માફના સાફજ રહે છે એ નવો દેખાવ અમોએ જોયો હતો અને તે ઘણો

સરસ લાગે છે. એ મીનટનની લાદીઓ બનાવવાનાં ઇહાં ઘણાં-કારખાનાં છે અને સસતી પણ વેચાય છે. સાંભળવા મુજબ ૨૫ રૂપીયે 1000 ને હીસાબે વેચાય છે. લીસબન શેહેરના મોહોલાઓ તથા ઘરોનો દેખાવ ટીયુરીન શેહેરને ઘણો મળતો આવે છે લોકો દેખાવે સ્પેનીઅર્ડસોને પેહેરાવ સુધાં મળતા આવે છે પણ ઓરતો માથાપર જબ્બો નાખતી નથી. ઈહાંની માછનનો પેહેરવાગ મુંબઇમાં નોરતાં ગાવા બધારાંઓ બાહાર ફરે છે તેને મળતો પણ કાળા રંગનાં કપડાંનો છે. તેઓ બદીયાન પેહેરી નીચેથી છુટા ગાગરા હોય તેમ પેહેરે છે અને માથાપર મર્દની તોપીઓ પેહેરી તેની ઊપર માછલીના તોપલાઓ ઊંચકે છે. ઈહાંના બંધીખાનામાં કેદીઓની ખુશી હોય છે તો કામ પોતાને જે આવડે તે કરે છે, કાંઇ ફરજીયાત નથી. દેશતના મર્દોને લશકરી ચાકરી ત્રણ વર્ષ સુધી કરવાની ફરજીઆત છે. તેઓને સાડ છ પેન્સ જેટલો રોજનો લવાજમ મળે છે, પણ તેઓનાં સગાઓ તથા માબાપ તેઓને પાળી લે છે. ઈહાં બલદો ગાડાંઓમાં જોડે છે જે ઘણા સારા અને મજબુત બાંધાના ઈંગ્લંડના બલદો જેવા છે તથા ગાયનું દુધ વેચાય છે. સ્પેનમાં ઘણું ખરૂં બકરીઓનું દુધ વેચે છે. ખુદ લીસબન શેહેર તેગસ નદીની આઠમણ બાજુએ છે ને તેની સાંમે ગીશીઅશનું ગામ આવેલું છે. એ નદી ઘણી મોટી છે ને તેમાં ઘણાં વાહાંણો તથા સ્ટીમરો લાંગરેલી છે. અમારા સેનટ્રલ હોટેલ ઉપરથી એ નદીનો દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે.

ગામમાં ઘણો ખરો વાઇન દારૂ બનાવે છે જે એટલો તો સસતો છે કે દરેક બાટલી ૪ પેન્સે વેચાય છે જે ફ્રેંચ લોકો ખરીદીને બોરડો લઇ જઇ તેમાં કાંઇ ભેળસેળ કરી મોટી કીમ્મતે દુન્યામાં વેચે છે. નદીથી દુર આઠ મૈલ પર આટલાનટીક મહાસાગર આવેલો છે ત્યાં સુધીમાં એ નદી ઘણી ઊંડી અને ગમે એવાં મોટાં બારકસો અંદર આવી શકે તેવી છે. અમારા હોટલનાં ધણીને ગયે સાલ કાઊંટનો ખેતાબ મળ્યો છે. ને ધણી રેલવેનાં તથા બીજા મોટાં મોટાં કામોનાં કનટ્રાકટો લે છે ને ઘણો પૈસાવાળો છે અને તે માણસો રાખીને હોટલ ચલાવે છે. હમણાં "એવન્યુ કરીને એક નવો મોટો મોહોલ્લો શેહે'

રની વચમાં તૈયાર થાય છે તે ઘણો પોહોળો આસરે ૨૦૦ ફીટનો હશે. તેની વચમા બાગ રાખી આસપાસથી મોટા રસ્તાઓ કીધા છે ને તે ઉપર બેઊ બાજુએ ઝાડો રોપેલાં છે તથા રસ્તાઓની બાજુ ઉપર મોટા અને રોનકદાર એક હાર્મા ઘરો બંધાય છે તથા બંધાયલા પણ છે આ સઘળુ તૈયાર થશે ત્યારે વીલાયતના કોઈબી મોટા શેહેરના મોહોલ્લાની બરોબરી કરી શકશે સ્પેનના શેહેરોમા અમો આજ સુધી ફર્યા, ત્યાનુ એકબી શેહેર લીસબનના રસ્તા તથા ઘરો તથા સફાઈને પોહોંચી શકે નહીં એવુ સરસ તથા સફાઈદાર અને રોજા પથ્થરની લાદીથી મઢી લીધેલા તથા એકેડેમાઇજ કીધેલા રસ્તાઓ છે તેની ખુબસુરતીમા ઇહાની ટેગસ નદી ઘણો વધારો કરે છે એનાં મોટા ચોકોમાના એક ચોકમા મીનારો છે જે ઉપર પોર્ટુગલ સ્પેનથી સને ૧૬૪૦મા પાછું છુટુ પડયુ તેની યાદી તથા લડાઈઓની વીગત કોતરી છે અને તે પર ફ્રેસ્કો ઉડતો ઉભો રાખેલો છે લીસબન શેહેર પોર્ટુગલનુ પાયતખ્ત છે અને તેની હાલની વસ્તી આસરે અઢી લાખ માણસોની છે. પોર્ટુગલનો દેશ સ્પેનની અંદર જાણે એકજ હોય તેમ એક બાજુથી આવી ગયો છે તે ૧૫૦ મૈલ પોહોળો અને ૩૫૫ મૈલ લાંબો છે તેનો ક્ષેત્રફળ ૩૫૫ મૈલનો છે અને વસ્તી ૪૭ લાખની કેહેવાય છે તથા બીજી ૩૫ લાખની એના જુદા જુદા સંસ્થાનોની અમેરીકા, આફ્રીકા અને એશીઆમા છે એની આવક આત કરોડ રૂપ્યાની છે અને કરજ હેસી કરોડનુ છે લશ્કર ૭૮૦૦૦નુ છે એ દેશને પણ સ્પેનની સાથે મુર (મુસલમાન) લોકોએ સને ૭૧૧ના સાલમા ખ્રીસ્તીઓ પાસથી લેઇ લીધુ હતુ અને જો કે તે પાછુ જીતેલુ ન હતુ તોબી સ્પેનના રાજા લીઓ તથા કેસટાઇનના રાજા ઓલ્ફોન્સો ઉઠાએ પોતાની છોકરી સાથે રીતમા તેણીનાં વર કાઊંટ હેનરીકને અને ૧૦૮૫મા આપ્યુ હતુ જેને તથા તેના છોકરા આલફોનસોએ ઘણી લડાઇ કરીને લીસબન લીધુ હતુ તેમા તે વખ્તે ક્રુસેડ જતા ઇંગ્રેજ, જરમન તથા ફ્રેંચોએ તેઓને મદદ કીધી હતી, જેઓના ૨૫૦૦૦ માણસોએ મુસલમાનના બે લાખ માણસોને એ વખ્તે હરાવ્યા હતા. અને ૧૧૪૭મા ત્યાર પછી મુર લોકો સાથે બીજા ગામો સાર લડાઇએ

ચાલુ રહીને છેક ૧૩૪૦માં મુર લોકો પાસથી આખું પોર્ટુગલ છીનવી લીધું હતું. એ વખ્ત પછી એ લોકો દુન્યામાં બીજા દેશો શોધી કાહાડવાની ઉલટમાં પડયા ને સને ૧૪૧૮માં પોરટોસેનટો, ૧૪૨૦માં મેડીરાના ટાપુઓ, સને ૧૪૯૮માં કેપને રસ્તે હીંદુસ્તાન વાસકોડીગામાએ, સને ૧૫૦૦માં બ્રેઝીલ, ૧૫૦૬માં મેડેગાસકર, ૧૫૦૭માં માલડીવના ટાપુઓ એ પ્રમાણે નવા દેશોની શોધો કરી પોતાને તાબે લેતા ગયા હતા. હીંદુસ્તાનમાં પેહેલું શેહેર એઓએ ગોવા સને ૧૫૦૮—૧૦માં લીધું હતું. ચીન દેશ પણ એઓએજ સને ૧૫૧૭માં શોધી કાહાડયો હતો. ફરનાઓ પીરીસ ડી એનરેડીએ (Fernao Peres De Andrade) બ્રેઝીલ ૧૫૨૦–૪૯માં વસાવ્યું તે વખ્તે એ પોર્ટુગીજ લોકો પુર જાહોજલાલીમાં આવેલા હતા તે બધે બધ પોતાને હસ્તક દેશો કરી વેપાર નાનો મોટો ખીલવી આખા યુરોપમાં સરસાઈ ભોગવવા ઉપ્રાંત ઘણા પૈસાવાળા પણ થયા હતા.

પણ એ વંશનો છેલ્લો રાજા જે એક કારડીનલ હતો તે સને ૧૫૮૦માં મરણ પામ્યા પછી તેના વારસો દાખલ સાત જુદા જુદા ધણીઓ નીકળી આવ્યા તેમાં રોમનો પોપ, ઈંગ્લંડની રાણી એલીઝાબેહ, સ્પેનનો રાજા ફીલીપ બીજો પણ હતાં, જેમાંથી આખરે એ છેલ્લા ધણીએ એક બીજો વારસ સાથે લેઈને લીસબન લીધાથી તે સ્પેન તથા પોર્ટુગલનો રાજા થયો હતો અને ત્યારથી એ દેશની પડતી હાલત આવતી ગઈ અને સ્પેનીયર્ડોએ કાંઇ દરકાર ન કરવાથી પોર્ટુગલને હસ્તકનાં સંસ્થાનવાળાં દેશો વલનડાઓએ લઇ લીધાં હતાં અને વેપાર સઘળો ભાગી પડયો હતો. પણ જ્યારથી સ્પેનને હસ્તક એ દેશ ગયુ ત્યારથી ઈહાંનાં લોકોએ કાવત્રાં કરવા માંડયાં હતાં તે આખરે એકસંપ સાઠ વર્ષ સુધી જાલવીને સને ૧૬૪૦માં ડયુક ઓવ બ્રેગેનઝાની સરદારી હેઠલ તે લોકોને લીસબનમાંથી હાંકી કહાડયા અને કેટલાકોને મારી પણ નાંખ્યા. એકજ દિવસમાં આ સઘળો ફેરફાર થઈ ગયો હતો અને એજ ડયુકને ડોન જોનને નામે પોતાનો પાદશાહ કીધો

હતો, જેનું ખાનદાન (Braganza નું કહેવાય છે) આજ સુધી રાજ કરતું આવ્યું છે. પણ વચમાં નેપોલીયન બોનાપાર્ટે સને ૧૮૦૭માં એ જીતી લીધું હતું તે વખ્તે એની રાણી મેરાયા પાંચમી તથા તેનું કુટુંબ અમેરીકાના પોતાના બ્રેઝીલ દેશમાં નાસી ગયાં હતાં. પણ ઈંગ્રેજોની મદદથી ઈહાંના રીજન્ટે પાછું એ દેશ ફ્રેંચો પાસથી લીધા પછી છેક સને ૧૮૨૦માં એ રાણી મરણ પામવાથી તેનો છોકરો પેદ્રો ચોથો પાછો આવીને રાજા થયો હતો અને પોતે બ્રેઝીલનો શેહેનશાહ કરીનેબી નામ રાખ્યું હતું.

તા૦ ૧૩ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર શુકર—આજે લીસબનથી અમે ૧૫ મેલ દુર શીનતરા કરીને ગરમીના દીવસપર ઈહાંના લોકોની હવા ખાવાની જગ્યા છે ત્યાં આગગાડીમાં ૧॥ કલાકે જઇ પુગ્યા હતા અને મીસીસ લોરનસનાં હોટલમાં નાસ્તો કરી ત્યાંના ડુંગર ઊપર પાદશાહનો મેહેલ છે ત્યાં ગયા હતા. એ મેહેલ મુર લોકોએ અસલ બાંધેલો હતો તેમાં પાછળથી વધારો તથા ફેરફાર ઘણો થયલો છે. એના દરવાજા આગળની દેવાલ સઘળી ચીનટન ટાઇલની તેમાં બબે પુતળાંવાળી તરાહની બનાવેલી છે એ મેહેલ જે ડુગરને મથાલે આવેલો છે તેપર થોડે તપ્પે જવા સારૂ ડુંગરની અંદર આરકાંવાળી ગુમ્બજ સુધા ખુલ્લી ગેલેરી કોતરી કાહાડેલી છે, જે જેવાલાયક છે. મેહેલમા કાંઈ જોવાલાયક નથી. ફકત એક આલટર દેવળનું બનાવેલું છે જે વાસકોડીગામાં હીદુસ્તાનથી પાછો ફર્યો ત્યારે તેની ખુશાલીમાં બાંધેલું છે. એ જગ્યા ઊપર ડોન ઇમેન્યુઅલ તે વખ્તનો પાદશાહ પોતે દરરોજ જઈને વાહાણો પાછા ફર્યા કે નહીં તે જોયા કરતો હતો અને પેહેલાં તે વાહાણો એણેજ જોયાં હતા. તેની યાદગારીનું એ ચેપલ બાંધેલું છે. તે તદન પારદર્શક આલાબાસ્ટરનુ બનાવેલુ છે, તેમા ઘણાં પુતળાઓ પણ કોતરેલા છે અને તેની વચમાં એક લબચોરસપણે ગોળ મોટો પથ્થર મુકેલો છે જે ગોળ ફેરવાઈ શકાય છે અને તેની ઉપર ફરતુ બધું કોતરકામ જોવાય શકાય છે. એની આગળ એક આખા હાથીદાતનું ક્રાઇસ્ટનુ પુતળું ચાર ફીટ

જોટલું ઊંચું મુકેલું છે તેના બાજુપરનાં હાથ ફુસીફાઈ કરવા લંબા-વેલા છે તેજ ફક્ત છુટા કકરાઓના છે. એનીજ પાસે બીજું આસરે બે ફીટ ચોરસ પરવાળાંનું આલટર છે જેમાં બે પુતળાં એનાં આખાં કોતરેલાં આસરે ૦ાા ફુટ જેટલાં મોટાં હશે. એ ચેપલની બારી રંગીન કાચની છે તેમાં વાસકોડીગામાની છબી ઊપ્રાંત બીજી બે લોકોના ધર્મની તથા વાહાંણોની છબી ઘણી સરસ બનાવેલી છે. એ મેહેલને લગતા ડાઇનીંગ રૂમમાં એક ફુલાવરવાસ ફુલો સાથનું તદન રંગીન જાત જાતના કોરાનું બનાવેલું છે તે જોયું. તે અણ-જાણુને ખોટી બનાવટનાં ફુલો આવે છે તેવું દીસતું હતું. એ મેહેલ વચગાલે વેચી નાખ્યો હતો અને તે કોઇ વેપારીએ લીધો હતો, પણ તેની પાસથી હાલનાં રાજાના બાપ ડોન ફરનાનડોએ પાછો વેચાતો લીધો હતો. એ ધણી જે આગળ તથા હમણાના રાજાના રીજંટ દાખલ કામ કરતો હતો તે પોને શોખીન હોવાથી પોતાનાં હાથનાં પુતળાંઓ તથા બીજી બનાવતો બનાવી તેને ઈહાં મુકેલી છે, પણ એ સઘળા કરતાં સરસ જોવાનું તો ત્યાંનો આસપાસનો દેખાવ છે, જે જોવા સારૂં, ઘણા લોક સીનતરા જાય છે અને કેહેવત છે કે શીનતરા નહી જોઊં તો લીસબનખી નહી જોઊં અને તે વાત ખરી છે. ઈહાંનો દેખાવ ઘણો સરસ છે. અમો હતા તે જગ્યા છેક ડુંગરને મથાળે એ મેહેલ છે તેનાં મીનારાપર હતા તે ઉપરથી એકગમ આટલાન્ટીક મહાસાગર તેની નજદીક બેઠી જગ્યાપર લીલોતરી તથા છુટા છુટા ગામો તેઓનાં દેવળનાં મીનારાઓ સાથે જાણે બાગમાં થેરો ગોહવ્યાં હોય તેવાં નાના બે ગામડાં ઉપરથી દીસતાં હતાં. પછી નાના નાના ટેકરાઓ અને ત્યાર પછી અમો ઊભા હતા તે ડુંગર આસરે ૨૫૦૦ ફીટ દરીયાથી ઊંચો હતો. એ ડુંગરમાં વળી ધરતીકંપ તથા જવાળામુખીના ફાટવાથી છુટાછુટા જાણે ટેકરાઓ હાથે બનાવ્યા હોય તેવી ટોંચો નીકળી આવેલી હતી. વળી બીજી ગમ આટલાન્ટીક મહાસાગરમાં પડતી ટેગસ નદી તો છેક લીસબન સુધી અંદરથી દીસતી હતી ને તેને નાંકે ૧૫ મૈલ દુર એ શેહેરખી દીસતું હતું. ત્રીજી ગમ તદન જંગલની ગાફક બા-ગોમાં મોટાં ઝાડો રોપેલાં તેનો દેખાવ હતો, ને વળી ચોથી ગમ એક

ડુંગર નીકળી આવેલો તેનાં મથાળા ઊપર વાસકોડીગામાનું આખાં કદનું પુતળું હાથમાં ઢાલ તથા લાકડી આપીને દરીયા તરફ જોતું ઊભું રાખેલું છે જે આબાદ અમોને દુરથી જાણે કોઇ ભરવાડ ઊભો હોય તેવું લાગતું હતું. એવો સરસ દેખાવ કોઇજ ગમ જોવામાં આવે છે. ઈહાં ઘણી ઠંડી પડે છે તેથી હાલનો પાદશાહ નીચે બીજો મેહેલ છે તેમાં ઇહાં આવેછે ત્યારે રેહેછે. અમો પાછા લીસબન આવીને રાતનાં ૭-૧૫ મીનીટે એ શેહેર છોડયું હતું. અમોને સુવાની ગાડી સારૂં દરેકને એક પાઊંડ બીજો રેલવે ભાડાં ઉપ્રાંત આપવો પડયો હતો પણ તેમ કીધાથી સગવડ સારી મળી હતી. નહીં તો કે અમારી ટ્રેનમાં આજે ૫૦૦ માણસો મેડ્રીડનાં સેંટનો પરમ દીને દીવસ હોવાથી ત્યાં જવા બેઠું હતું ને સાધારણ પેહેલા વર્ગમા તો સુવાની જગ્યા તદન ન હોવાથી આખી રાત બેસીને કાહાડવી પડતે. પણ મેડ્રીડ જવાનો દર પાઊંડ ૩-૩ એક જણાના ઉપ્રાંત પાઊંડ ૧ બીજો આપવાથી સુવાની ગાડી સારી મળી હતી ને તે મઝેની વાશ મોરી સાથની તથા બીછાનું તકીયા સુધાંની હતી. લાંબી મુસાફરીમાં આવીજ ગાડીમાં બેસેલું સારૂં છે, કારણકે એક તો આખી રાત બેસી રેહેવાની ઝેહેમત ઉપ્રાંત હાજત પાણી કરવાની જગ્યા સ્ટેશનો ઉપર એવી તો ખરાબ રહે છે કે આ પણે તેની આગળ જઇ શકતા નથી, તે સઘળામાંથી બચી જઇએ છીયે.

**તા૦ ૧૪મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર શનીં,** રોજ મારેસપંદ અને માહા આવા યઝદ-આજે આખો દીવસ લીસબનથી મેડ્રીડ જતાં લાગ્યો હતો, જો કે અમારી ટ્રેન સાજના ચાર વાગે છેલ્લી જગ્યાપર પુગવી જોઇયે પણ રસ્તામાં સવારનાં ૧૧ વાગે બીજી એક ટ્રેન પાટા ઉપરથી ઉતરી પડી હતી અને રેલવેનો રસ્તો જે રેતીના ઢગલા કરીને બનાવેલો છે તે સઘળો ખણાઇ ગયલો હતો તેથી અમારી ટ્રેનને ત્યાં ઊભી રાખવી પડી અને બીજી એક ટ્રેન રસ્તાની બીજીગમ હતી ત્યાં અમોને બેસવા જવુ પડયું હતુ. એ વખ્તે કશી મેતીજ નહીં હતી. અમારા કોયળાઓ અમોનેજ ઉચકવા પડયા હતા અને

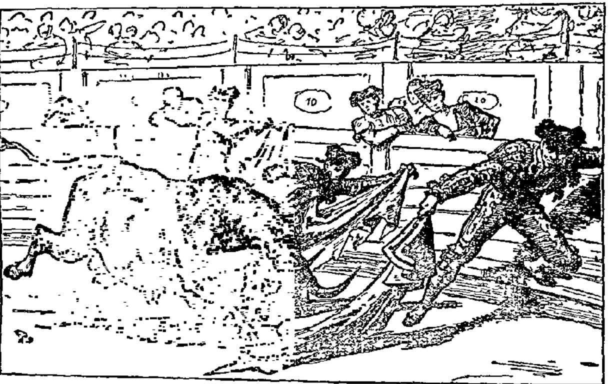
ની ટ્રેનમા સઘળુ લઈને ગેયા પછી બીજા બે કલાક સુધી અમારી ટ્રેન ચલાવી નહીં અમોએ તજવીજ એ બાબદની કીધી પણ કોઇ કાઇ કહે અને ખાઇ કાઈ સમજાવે તેથી શુ કારણ ઉભી રાખી તે બરાબર જાણી શકાય નહી પણ એવુ માલમ પડે છે કે કંપનીઅ-હોની ચાલ માફક વખ્તની તો કાઇ દરકાર નહી તેથી અમારી ગાડીને લગતા માણસો પેલી ઉતરી ગયલી ગાડીને રેલ ઉપર ચહડાવવા આવેલા માણસોને મદદ કરવા ઊભા હતા જો કે તેમ કરવની કાઈ જરૂરીયાત નહીં હતી, કારણ કે તે ઉતરી પડેલી ગાડી એકુ દીવસ આગમચની હોવી જોઇએ તેથી તેની ઉપર માણસો કામે લાગ્યા હતા પણ ઉતારૂઓના વખ્તની કશી દરકાર અમારી ટ્રેનવાળા માણસોએ કીધી નહીં અને નજદીક બે કલાક અમોને ત્યા તડકામા બેઠી રાખ્યા પણ આખરે અમારી ટ્રેનમા પુષ્કળ લોકો હતુ તેઓએ તોફાન મચાવ્યુ ત્યારે અમારી ટ્રેન હદી કલાક મોડી ત્યાથી આગળ ચાલી તેથી અમે ધાર્યુ કે ૪ ને બદલે ૭ વાગે મેડ્રીડ પુગીશુ, પણ વળી સ્પેનની બીજી ચાલ નીકળી આવી અમારી ટ્રેન સારૂ જે એનજીન મોકલ્યુ હતુ તે થોડી ગાડી ધસડી શકે તેવુ નબળુ હતુ અને હમેશ કરતા અમારી ટ્રેન ઘણી મોટી હતી તેથી એનજીન તેને બરાબર સેહેલાઈથી ધસડી શક્યુ નહીં અને આસતે ચાલવા ઉપ્રાત એનજીન ગરમ થઇ જતુ હતુ તેથી દર સ્ટેશને ઘણો વખ્ત થોભતુ હતુ એ મુજબ કંટાળો આપતુ (આખરે ૭ કલાક પાછળ) ૧૦॥ વાગે અમે મેડ્રીડ આવી પુગ્યા હતા. એ પ્રમાણે સઘળુ ઘણા અંધેર ચાલે છે અને વખ્ત જાય તેની દરકાર કોઈ કરતુ નથી, કારણકે તેઓના કહ્યા પ્રમાણે જે ધણી સાહેબ લોક હોય તેને વખ્ત સાથ શું કામ છે એ તો કામ દારો તથા નોકરોને વખ્ત નહીં ? વો જોઇયે તેથી તમારો ગમે તેમ વખ્ત જતો રેહેતો હોય, ગો તેવુ જરૂરનુ કામ હોય પણ તમોએ વખ્ત જતો રેહે છે કરી બોલ્યા તો હલકા માણસમા ખપો એવો ઈહાં ક્રેધો બેહુધો ધારો દેખુ

જો લીમમન સાથે પોર ાન ઊઠય આ દેશમા સઘળ

કામ રેઍસ (Reas) નામના પૈસાથી ચાલે છે. જો તમો એક છત્રીની કીમ્મત પુછો તો ૪૫૦૦ રેઍસ તમોને કહેશે જે સાંભળી આપણે ગભરાઈ જઈયે, પણ ગણત્રી ગણતાં તો તેનો આખો ૧ પાઊંડ ઈંગ્લીશનો થાયછે. ઈહાંનાં ઘણા સારા તથા મોટા મોટા મોહોલાઓના નામો માફકસરનાં નાનાં છે પણ તેથી ઉલટું નાના મોહોલાઓનાં નામો ઘણાંખરાં ચાર પાંચ બોલનાં જેટલાં લાંબાં હોય છે અને ધર્માકંપ પછી જે નવા મોહોલાઓ થયા તેના નામો ૧૨૫ ઉપર આપેલાં છે. પણ હજી ગરીબ લોક તેનાં જુનાં નામો ધરી બેઠાં છે અને જો તેઓને આજના નામના મોહોલાઓ પુછો તો તેઓ તમને બતાવી શકે નહીં, પણ અસલ ધંધા જે મોહોલામાં હશે તે ધંધાના નામોથી જેમ કે સોનારવાડ, લોહારવાડ કરી મુંબઈમાં છે તેમ તે મોહોલાઓના નામો હજી લોકો ધરી રહ્યા છે. અમો મેડ્રીડમાં હોટેલ ડી લા પે (Hotel de la Paix)માં ઉતર્યા હતા જે એક મજાના સ્કવેરમાં મોટી ઇમારતોમાંનું એક છે. તેની સામે એક મોટો ફુવારો આખો વખ્ત ઉડયા કરે છે અને રાતના બાર વાગે જમી રહીને સુતા ત્યાં સુધી લોકો એ ચોકમાં ઘણું ફરતું હતું. આજે ઠંડી પણ એકાએક નીકળી આવી છે અને આગગાડીમાં બધા કાચો બંધ કરવા ઉપાંત તથા ઓવરકોટ પેહરવા છતાંબી ઠંડી લાગતી હતી જે અમો કીનારે ઉતર્યા પછી એવી પેહેલીજ હતી. મેડ્રીડ ઊંચાણમાં આવેલું હોવાથી તથા પડોસમાં બરફના પાહાડો હોવાથી તે તરફનો પવન જ્યારે ફુકે છે ત્યારે એકદમ ઠંડી પડે છે.

**તા૦ ૧૫ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર રવી**—આજે સેંટ ઈશાદોરા કરી મેડ્રીડનો ખુદ સેંટ હશે તેનો દીવસ હોવાથી સવારથી લોકોની ભીડ રસ્તામાં દીસ્તી હતી ને જાણે કે કોઇ મોટો તેહેવાર હોય તેમ ધામધુમ દીસ્તી હતી. અમો હોટલમાંથી ચાલતા આજે બુલ ફાઇટ (ગોધાઓની લડાઇ) જે સારૂ સ્પેન વખણાયલું છે તે જોવા ટીકીટ લેવા ગયા હતા ને ને રસ્તામાંજ લોકો ચોડા નફો લેઇને વેચે છે તેમાંથી જે જગ્યા જરા ઊંચાણમાં તથા છાયડામાં હોય તે જગ્યાની ટીકીટો

૭ પીશેતા (એક પીશેતા એક ફ્રાંક યા ૭ આનાની બરાબર ગણાય છે) લેખે લીધી હતી, કારણ કે પછી તે વખ્તે ઘણું લોક હોવાથી ત્યાં સારી જગ્યા મળે નહીં. ત્યાંથી અમો ઇદાંનું દેવળ જે સેંટ ઇશેડોરને અર્પણ કીધેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ ઇદાંનું મોટું દેવળ ગણાય છે ને એમાં સેંટ ઇશેડોરને દાટેલો હોવાથી ત્યાં ઘણી ધામધુમ હતી. રસ્તામાં દુકાનો માંડીને એક નાનો જેવો મેળો ભરેલો હતો તથા સેંકડો લોકો દેવળમાંથી આવજાવ કરતું હતું. એ દેવળ કાંઇ બીજાં રચેનના દેવળો જેવું જોવાલાયક નથી. અમો અંદર ગયા ત્યારે તદન લોકોથી ચીકાર ભરાઇ ગયું હતું ને ત્યાં કાંઇ ખાસ એક સરસ ઓર્ગન બેંડ સાથે ગાતા હતા. અમોએ સેંટ ઇશેડોરનું ચેપલ જોયું જે સંગેમરમરના રંગીન પથ્થરોની વચમાં મોહોડાં જોવાના કાચો મુકીને બનાવેલું છે તથા પાછળથી રંગીન કાચની બારીઓ છે જેથી એ વખ્તે ત્યાં ઘણી રોશણી હોવાથી તે ભપકાદાર લાગતું હતું એના ઠાઈ આલટરવાળા હોલમાં મથાળેથી બારીઓ નનસો (Nuns) ને વાસ્તે મુકેલી છે જે જાલીની બનાવેલી છે ને એમાં પણ રોશની કીધાથી તે શોભતું હતું. એ સીવાય કાંઇ જોવાજોગ એમાં નથી. ત્યાંથી અમો બજાર જોવા ગયા જે ઘણી સારી બાંધેલી છે. એની હેઠલ જમીનની અંદરથી રેલવે આવી સઘળો સામાન બજારની હેઠે મોટા ભંડારો છે ત્યાં ઉતારી આપવાથી ઊપર વેચવા લાવવાને સેહેલ પડે છે. ત્યાંથી અસલ તોલીડા શેહેરપર જવાના રસ્તા ઉપર એક આરકું મારેલું છે તે જોઈને સેંટ ઇશેડોર જેણે મેડ્રીડની બાહાર આસરે એક મેલ ઉપર મોઅજેજાઓ કીધા હતા તે જગ્યાપર મેલો હતો ત્યાં ગયા હતા. ઈહાં લોકોની ઘણી મોટી ભીડ થયલી હતી અને મેલામાં દુકાનોના ત્રણ મોટા મોહોલા બનાવેલા હતા, જેમાંનો સામાન ઘણો ખરો નજીવો બચ્ચાંની રમતને લાયકનો હતો. કોઇ કોઈ દુકાણો મીઠાઇની તથા કુજાઓ વેચવાની હતી પણ મોટો ભાગ એટલા ફુલોનાં તોરા તથા વાસીસ વેચવાની હતી જેની બનાવટ ઘણી સારી હતી. મુંબઈના મેલાની માફક ચકરીઓ તથા સંચાનાં રમકડાં તથા પેનોરામીક સીનો જોવાની દુકાણો પણ ઘણી હતી. ઈહાં




ગોધાની લડાઈ—સ્પેન.

એક નાનું ગામડું છે અને મેડ્રીડના લોકોને ફરવાની જગા પણ એ જગાપર કીધેલી છે જેને લગતાં ચૈપલમાં આજે ઘણી બતીઓ કીધેલી હતી અને વાયજી થતી હતી, ત્યાં ઘણું લોક ભરાઇ ગયું હતું. એ જોઇને પાછા હોટલમાં આવી બપોરનાં ત્રણ વાગે ગોધાઓની લડાઈ જોવા નીકળ્યા હતા. અમો ટ્રામ ગાડીમાં મજા જોતા ત્યાં કલાક ૩ા એ પુગ્યા હતા. એ ગોધા લડવાની જગાને (Arena) કહે છે. તે એક મોટી ગોળ ઇમારત છે અને તેની દેવાલ ફરતી ને બાજુપર ગોળ બેઠક ચહડ ઉતરની ઘણી કીધી છે તેમાં ત્રણ ભાગ કીધેલા છે. પેહલો બોક્ષનો, બીજો ઉંચેથી લાકડાની બેઠકનો, ત્રીજો સૌથી હેઠલનો પથ્થરની બેઠકનો ને સૌથી ઉતરતો વર્ગ જ્યાં સુરજ સાંમો આવે છે તે જગાના કીધેલા છે. ઓછામાં ઓછો ભાવ સવા પીશેટા યાને આઠ આના (એક શીલીંગનો સવા પીશેટા થાયછે) રાખેલો છે. એ જગામાં ૧૮૦૦૦ માણસો એકી વખ્તે બેસી શકે છે ને આજે સઘળી જગા ચીકાર ભરાઇ ગયા ઉપ્રાંત ઘણા લોકને પાછું ફરવું પડયું હતું. જોકે હમણાની સીઝનમા દર આતવાર તથા સોમવારે ગોધાની લડાઈઓ ચાલુ રાખે છે તોબી તે લોકો સારૂ આવતી કાલે પાછો બીજો થશે. સ્પેનીઅર્ડોને એ જોવાને એટલીતો ઉલટ છે કે ઘેરમાં એકુ દીવસ ભુખા રહે પણ એ ગોધાની લડાઇ જોવા જાય છે. દરેક વેળાની ગોધાની લડાઇ ઉપર ૩૦૦ થી ૪૦૦ પાઊંડનો ખરચ થાય છે. તે દીને જાણે લંડનમા "ડરબી ડે" આવે છે તેમ લોકો તેહેવાર દાખલ પાળીને આખુ ગામ નજદીક બાહાર નીકળી પડે છે. અમોને રસ્તામાં મોટી ગીરદી બે મૈલ સુધી (એ એરીના અમારા હોટેલથી એટલું દુર હશે) મળી હતી પણ મોટો ભાગ જે અંદર જઈ શકતો નથી તેઓ બાહાર ઊભા રહીને અંદર જે બનાવો બને છે તે ત્યાં બેઠેલા લોકો જે મોટે બોલેછે તે સાભળીને પોતાનો જીવ ખુશી કરે છે. અમો ગયા ત્યારે ઘણું લોક જ્યા ગોધાઓ લડે છે તે જગા પર ઉભું રહીને વાતચીત પોતામાં કરતુ હતું અને એક લશ્કરી વાજું પણ ત્યાંજ ઊભું રહીને સુંદર રાગો વજાડતું હતું, પણ લોકોનો ગોંઘાટ એટલો તો

હતો કે જો કે તે વાગતું પણ માણસો અમારી એટલી ટોસમ પણ હતા હતા તોબી બરાબર અમો તે સાંભળી સકતા હતા નહીં.

વળી અંદર મેવો તથા બીજી ખાધાની જણસો વેચનારા પણ ફરતા ફરતા મોટે મોટે પોતાનો માલ વેચવા બુમ પાડતા હતા ને જો કોઇ ચોથે માળ જેટલે ઉંચેથી એકુ મોસંબી માગે તો નીચેથી તેની ઉપર એવુ તો આબાદ ટીપીને નાખતો કે તે ધણીને સેહેલાઈથી ઝીલવાને બને ને તેમ કરે ત્યારે સાબાસીના અવાજો બીજાઓ આસ-પાસથી કાહાડતા હતા કદાચ જો ઝીલતા છટકી જઇ નીચે બેઠેલા સેંકડો માણસો ઉપર તે પડે તો તે લોકો હસતા હતા તેમાં ઓરતોનો પણ મોટો ભાગ હતો, લડાઇ વખ્તે બધા પોતાની જગાપર ગુંગળાઇ ગયા પછી બેઠા ત્યારનો દેખાવ ઘણો ભપકાભરેલો તથા ગંજાવર લાગતો હતો સઘળુ લોક પોતાના સરસ પોશાકમા ત્યાં આવેલુ હતુ ને આસપાસના ગરગામડાઓનુ લોક પોતાના જાત જાત-ના પોશાકમા હોવાથી સોભતુ હતુ પેહેલા તો ઘોડાઓ શણગારેલા તે ઉપર કસબીદાર ભપકવાળા પોશાકમા ગોધાની લડાઇ રમનારા માણસો એક સરઘસના આકારમા વાજાના સરોદ સાથે આવ્યા તેની પાછળ પગે ચાલતા વળી ઉપરના કામ કરનારાઓબી રંગીન પોશાકમા આવીને અમારે મથાળે એ ગોધાની લડાઈ કરાવવા જે કંપની ઉભી થયલી છે તેનો પ્રમુખ બેઠેલો હતો તેને સઘળાઓ નમ્યા હતા ને તેણે હોકમ આપ્યા પછી ઉપરના મોટા ડગલાઓ બધાઓએ કાહાડી નાખી જે લડનારા હતા તેઓજ એ એરીનામા રહ્યા ને બાકીના પાછા ગયા હતા કે તુર્તજ અમારી સામેથી એક બારણુ ઉઘડ્યુ ને તેમાંથી એક ગોધો આગે જાનવર જોનસંધ દોડતો આવી લાગો એ ગોધાઓ જે લડાઈ કરવા માટે મોટા મોટા ઉમરાવો પોતાના રેહેઠાણો ઉપર પાળે છે તેની કીમ્મત વીસ પાઉંડ આસરે છ (કોઇ તો ૬૦ થી ૮૦ પાઉંડની ગોપ મારે છે, પણ અમારા માનવામા આવતુ નથી) ને વેચતા લઇને એક દીવસ આગમચથી તેઓને અંધારી નાની કોટડીઓમા ભુખ્યા તથા તરસ્યા રાખે છે વળી કેટલાએક માણસો રાખવામા આવેછે જેઓ

આખો વખ્ત તેઓને ભાલાની ઝીણી અણીઓ ભોકી છેડયા કરેછે ને તે સાથે લાલ કપડું દેખાડયા કરેછે એથી તે ગોધો જાતે મસ્તાન તે પુરો ગેલા જેવો બીજા દીવસમાં બની જાય છે અને જયારે તેને બારણું ઉઘાડી એરીનામા છોડે છે ત્યારે તે એકદમ ઉજરડું તથા હજારો લોકોની ભીડ તથા ધુમબરાડા જોઇને પુર જોસમાં આવી જેખી ક્રોધ તે એરીનામા ઉભા હોય તેની ઉપર શીંગડા મારવા દોડે છે. એના શીંગડા આડા ને માથાની બાહારથી સામાં નીકળેલા અણીદાર હોય છે અને આગે પણ વેલાયતની મોટી ગાયના જેવો માતેલો હોય છે. હવે એ વખ્તે ત્રણ ચાર જણા ઘોડેસ્વાર તથા પાંચ સાત જણા પાયદલ હાથમા લાલ લાંબા કપડાના કકડા લઇ તૈયાર ઉભેલા હોય છે ને જેવો તેઓમાનો એક જણ લાલ કપડું ગોધા તરફ ખોલીને તેને બતાવે છે કે તુર્ત ને ગોધો (જે લાલ કપડા ઉપર તો અધારી કોટડીમા ખીજવાયેલો રહે છે તે) તેની ઉપર જોસબંધ દોડે છે પણ માણુસો એક બાજુ ઉપર ખસી જાય છે અને તે ગોધો પોતાના શીંગડા પેલા લપડાપર મારે છે ને હમેશા માણસને બદલે ને લાલ કપડા ઉપરજ હુમલો કરે છે પણ તે વખ્તે માણુસોએ ખસી જવુ જોઇયે, નહીં તો તેની ઉપર પાછો તુર્ત દોડે છે જેથી માણસો ઘણી ઝડપથી દોડીને આસપાસ ગોળાઇમા જે લાકડાની ૩॥ ફીટની ફરેકાર મજબુત જડેલી હોય છે તે ઉપરથી કુદીને બચી જાય છે અને ગોધો પેલી ફરેકાર ઉપર ટક્કર શીંગડાની મારે છે વળી ઘોડેસ્વારો લાંબા અણીદાર (બે ઇંચની ગેસવાળા) ભાલાઓ પણ તેને ભોકે છે તેથી તે વધારે ચીરડાઇ જઈ ઘોડા ઉપર મારો લઇ જાય છે અને બીચારા ગરીબ ઘોડાના પેટમા શીંગડા ભોકી દઈ કોઇ વખ્તે તો તેને ઉછલાવી નાખે છે. એ વખ્તનો દેખાવ ખરેખરજ કમકમાટ ભરેલો છે બીચારા ઘોડાના પેટના આતરડાં બાહાર જનાઇ પડે છે તોબી કોઈ ઘોડાઓ પડી જતા નથી પણ દોડયા કરે છે એ ઘોડાઓને આખે પાટા બાંધી રાખે છે અથવા એક ગસની આખ બંધ કરે છે કે ગોધાઓને જોઇને ભડકે યા નાસી જાય નહી તેના ઉપરનો સ્વાર તેને વળી પાછો ગોધાની નજદીક લઈ જાય છે જો કે તે ગોધો પેલા પાયદલ માણુસો તથા તેઓનાં હાથમાંના

લાલ કપડાં પાછળ દોડે છે તોભી તેની નજદીક લઇ જઇ ઘોડાને સાંમો ઉભો રાખે છે. ગોધો ગભરાઈને એક ગમ કોઇ વખ્તે ઉભો રહી જાય છે કે પાછો એકદમ પેલા ઘોડા ઉપર દોડી તેને પાછાં શીંગડાં બોશી દે છે એટલે ભાશી રહેલાં આંતરડાં બહાર નીકળી પડે છે અથવા લોહી છુટી તે ઘોડો પડી જાય છે. હવે ઉપરના બેસનાર ધણીના પાયશ લોખંડના બુટ જેવા હોય છે જેની ઉપર જો શીંગડાં લાગે તો તેનો પગ બચે છે અને વળી જીનની આગળી તથા પાછળી બાજુ-પરથી અખંડ લોખંડની જાડી પતી હોય છે કે જેથી જ્યારે ઘોડો પોતાની બાજુપર પડી જાય છે ત્યારે બેસનારના પગ હેઠલ દબાતા નથી પણ પેલી પતી તેટલું જીન ઉંચું રાખવાથી માણુસો જે તૈયાર હોય છે તે બેસનારને હેઠલથી બાહાર ઘસડી કાહાડે છે ને બીજાઓ પેલા ગોધાને લાલ કપડાં આસપાસથી દેખાડયાથી તેઓની ઉપર તે દોડે છે ને પેલો ઘોડેસ્વાર બચી જાય છે. પણ કોઇ વખ્ત ગોધો ખસતો નથી ને પેલા માણુસને પણ સાથે શીંગડાં બોશી મારી નાખે છે. એ પ્રમાણે દશ મીનીટ ઘોડા ઉપર મારો ચલાવી ચાર પાંચ ઘોડાઓને મારી નખાવે છે. અગરજો ઘોડો જખમી થયા પછી દોડી શકે છે તો પાછો તેને ગોધાની સામે લઈ જાય છે. એ મુજબ એક ઘોડાને ચાર વખ્ત જખમી થયલો, તેનાં આંતરડાં હેઠલ લટકતાં, એક પગ વીંધાઈ ગયલો તથા બીજા ઘા પડેલા તોભી ગોધાની સાંમે લઇ જતાં અમોએ જોયો હતો ને જ્યારે તેનાં આંતરડાં સઘળાં બાહાર છુટાં નીકળી જુદાં પડી ગયાં ત્યારે તે બોંય ઉપર પડયો હતો તોભી તે જીવતો હોવાથી તરફડે નહીં કરી માણુસો એક આસરે ૦॥। ફુટ લાંબો ખીલો તેનાં ભેજામાં ચોશી ઘાલી તેને બેજાન કરે છે. એ સઘળું ઘણું કમકમાટ ભરેલું લાગેછે, પણ સ્પેનીયર્ડો તેઓની ઓરતો સુધાં જે વખ્તે ગોધો ઘોડાનાં પેટ ફોડી તેને ઉકલાવી નાખે છે ત્યારે ખુશીમાં આવી સાબાશીના પોકારો ઉઠાવે છે. અમોએ ચાર વખ્તની એવી લડાઇ આજે જોઇ તેમાં પેહેલી વખ્તે ૩, બીજી વખ્તે ૫, ત્રીજી વખ્તે ૨, અને ચોથી વખ્તે ૧ ઘોડાઓને મારી નાંખ્યા ઉપ્રાંત આસરે ચાર એક ઘોડા જખમી થયલા ઉભા રહી ન શકવાથી તેઓને પાછા લઈ ગયા

હતા, જેમાંના એક ઘોડાને પેટમા તાંકા મારી બીજી વખ્તે પાછો લડવા લાવ્યા હતા ને આખરે તેને પણ ત્રીજી વખ્તે મારી નાખ્યો હતો. એ ઘોડાઓ જાણે ખામખા મારવાજ લાવતા હોય તેમ છે. એમાં કશી ચબરાકી અથવા કળા વાપરતા નથી, કારણકે માણસો ગોધાઓને છેડી નાસી જાય છે અને બીચારા ઘોડાઓને બાંધેલી આંખ હોવાથી તેની નજદીક ઉભા રાખે છે કે ગોધો પોતાનો ખાર તે બીચારા ગરીબ જાનવર ઉપર લીયે છે. તે વખ્તે ઘોડાનો દેખાવ ઘણોજ દયા ઉપજાવાજોગ થાય છે બીચારાઓ એટલા તો ગભરાઇ જાય છે કે પોતાના પેટમા શીંગડા ભોકાયા છતાં તેઓ નાસતા યા લાતબી મારતા નથી, પણ ઉભા રહી જાય છે ને ગોધો શીંગડા ભોકયેજ જાયછે અને તેને પાડી નાખેછે. એ મુજબ દર લડાઈમા દશ મીનીટ સુધીમા જેટલા ઘોડાઓ મરાય છે તેટલા મારવા દે છે જો ઘોડા બધા અંદર હોય છે તે મરી જાય છે તો બીજા ઘોડાએ અંદર લાવતા જાય છે. એકી વખ્તે ત્રણ ઘોડા અંદર રાખે છે. દશ મીનીટ પુરી થઇ કે રણશીંગડું વજાડે છે એટલે જીવતા રહેલા ઘોડા તથા સવારો બાહાર નીકળી જાયછે. પછી બીજા પાલીપ્યાદા માણસો આવે છે હવે જોવાની જરા ઊલટ આપણને છુટે છે. તે માણસો પોતાના બેઉ હાથમા બે તીર ફુમતા સાથના રાખે છે અને પેલા લાલ કપડાવાળા માણસો ગોધાને આસપાસ પોતાની પાછળ દોડાવી ખસી જાય છે અને પેલો તીરવાળો માણસ સામો ઊભો રહે છે તેની ઊપર જેવો ગોધો શીંગડાં નીચા કરી મારવા દોડે છે તેવોજ તુર્ત પેલા તીરો તેના ખભાની બે બાજુ ઉપર ભોકી દઇ પોતે બાજુ પર ખસી જાય છે. એ ઘણું હુસરનું તથા ઝડપનુ કામ છે, નહીં તો તેનાબી આતરડા નીકળી જાય જો વખ્તસર તીરો ભોકીને બાજુએ ખમી નહી જાય તો હવે એ તીરો ગોધાના ખભામા રહેવાથી તે પુરો ચીરડાય છે અને પેહેલાં તો ખુબ ઉછાળા પેલા તીરો કાહાડી નાખવા માટે મારે છે, પણ તે મજબુત માસમાં બેસેલા હોવાથી નીકળી જતા નથી. એ તીરો જે બરાબર

તજવીજ ઘણી કીધી પણ આસપાસ ફરતું લોક એટલું તો ગીચ એકઠું હતું કે નીકળી શકાયું નહીં અને રમત જે આખો વખત (ગાડાચારથી તે સાડાઠ વાગા સુધી) ચાલુજ હતી તેથી જો તેમાં કોઇને અડચણ કરીયે તો તેઓ ઘણાજ ચીરડાઈ જાય છે અને મારામારીપર આવે છે તેથી બેસીને જોવું પડયુ હતું છેલી લડાઇ વખતેજ અમોને જાવાનું બન્યુ હતું, કારણ કે લોકો બહાર આગગાથી સેદેનમા નીકળી કરીને તે વખ્તથી છુટુ પડવા માંડ્યુ હતુ એ છેવી લડાઇમા અમોએ સાભળ્યુ કે એક માણસને ગોધાએ જખમી કીધો હતો એ ગોધાની લડાઇમા એટલુ બધુ તે શું અહીંયાના લોકો જોય છે ક તેની ઉપર જાનફેસાની કરે છે એક વખત નવાઇ ખાખન જોયા પછી હુ નથી ધારતો કે સ્પેનીયર્ડ સીવાય બીજો કોઇ ફરીથી તે જોવા માગે એવુ એ કમકમાટ ભરેલુ જોવાનુ છે

**તા૦ ૧૬ મા મે સને ૧૮૮૭ અને વાર સોમ**—આજે સવારના ૮ાા વાગે આગગાડીમા મેદ્રીડથી દુર ૩૨ મૈલ ઉપર એસ કોરયાલ (Lscorial) કરી ઠેહાના પાદશાહોનો મેહેલ તથા દાટવાની જગા છે તે જોવા ગયા હતા કે જ્યા આશરે ૧૦ાા વાગે પુગ્યા હતા રસ્તામા જાઇ દેખાવ વણો જોવાલાયક નથી કાઇ ગમ સપાટ અને કોઇ ગમ ટેકડાની જમીનો આવે છે અને દુરથી ગુઆડારામા (Guadarrama) નો પાહાડ બરફની ટોચથી ભરેલો દીસે છે એ મેહેલ દરીયાની સપાટીથી ૨૭૦૦ ફીટ ઊંચાણ જગામા બાંધેલો છે તેને ફીલીપ બીજાએ ૧૫૬૩મા બાધવા માડો હતો ને સને ૧૫૮૪મા તેયાર થયો હતો એ મેહેલ બાધવાનુ કારણ એ જે એની સાથે પોતાનો બાપ ચાર્લ્સ પાચમાની દાટવાની જગા લગી તથા સેંટ ક્વીન્ટીનની લડાઇ ફ્રેંચો સાથે થઈ તે વખ્તે એણે માનતા પણ લીધી હતી કે જો તે લડાઈ જીતે તો તે દીને સેંટ લોરેન્સોનો દીવસ હતો તેને સારુ એક મોટુ દેવળ બાધે એ સેટને એક લોખડની ગરેલ ઉપર જીવતો ભુજયો હતો તેથી તેની નીશાની લોખડની પાછી ભુજ્વાની ગરેલ આવે છે તે છે અને તેના જેવો આકાર કરી એ મેહેલ તેના ઘણા

ચોકો લંબચોરસ લઇને ગલેલના સળીઆની વચમાં ખાંચા હોય તેમ એ ઈમારતની વચમાં રાખેલા છે તથા એ દેવળ ઉપ્રાંત એની સાથે એક મઠ પણ સાધુઓને રહેવા સારૂં બાંધયું હતું, જેઓ સાથે પોતે પણ ઘણાં વરસ વારાફરતી ત્યાં સાધુ દાખલ રહીને ભણતો હતો. એથી કરીને એ મેહેલ ઘણો મોટો થઈ ગયો છે. તે ૭૪૪ ફીટ લાંબો અને ૫૮૦ ફીટ પોહોળો છે અને તેની ઉપર ત્રણ માળ છે. એ પાંચ લાખ ફીટ જગા રોકે છે. તેમાં એક મોટાં દેવળ જેવું ચેપલ મોટા ગુંબજ સાથેનું છે તથા ૮૮ ફુવારા, ૧૫ સાધુઓને રહેવાનાં ઘરો (cloisters), ૮૬ સીડી તથા દાદરો, ૧૬ મોટા ચોકો અને ૩૦૦૦ ફીટ રંગીન ફ્રેસ્કો કામ છે. એવો એ ગંજાવર મેહેલ છે. એના પેહેલા દરવાજા ઉપર સેંટ લોરેન્સનું ૧૫ ફીટ મોટું પુતળું છે અને તેના પાછળ દેવળને લગતો મોટો ચોક છે તે ઉપર ૨૭૫ બારીઓ ઉઘડે છે. એ ચોકને મથાળે ઈમારત ઉપર ચાર ગંજાવર પુતળાં સોલોમન, દેવીડ તથા અસલના પાદશાહોનાં મુકેલાં છે. જ્યારે કોઈ પાદશાહ મરણ પામે છે ત્યારે તેને ઇંહાં દાટવા લાવે છે તે વખ્તે એ ચોકનું બારણું બંધ રાખે છે અને બાહારથી પાદશાહનો છોકરો હોય છે તે બારણું ઠોકે છે ત્યારે અંદરથી સાધુઓનો વડો પુછે છે કે કોણ છે ? ત્યારે જે પાદશાહ મરણ પામ્યો હોય છે તેનું નામ દીધા પછી બારણું ઉઘાડી અંદર કફ્‌ન આવવા દેવાનો ધારો અસલનો હજી રાખેલો છે. એમાંથી દેવળમાં જવાય છે, જેનો કોયરવાળી માળની જમીનનો એક ભાગ ચોરસ લાદીઓથી કાંઈબી ટેકા વગર બાંધેલો છે જે નવાઈ જેવો કહેવાય છે, કારણકે ગુંબજને વચમાં એક પથ્થર રાખવાથી તે ગોળાઇને લીધે ટકી રહે છે, પણ આ તો સફાઈ ચોરસ જમીન કાંઇબી ભારવટીયા અથવા પેહરીઆ વગર અલગ રાખેલી છે અને તે ઉપર જો કોઈ જરા જોરથી પગ અફાડે છે તો માળ ધુજે છે. એ દેવળ ૩૨૦ ફીટ લાંબુ, ૨૫૦ ફીટ પોહોળું અને તેના ઘુમટની ઊંચાઇ ૩૨૦ ફીટની છે પણ તે એવું તો સરસ બાંધેલું છે કે આવું મોટું નજરે લાગતું નથી. એના આલટરની સામેનો લોખંડનો પડદો ૯૩

ફીટ ઊંચો છે અને ૪૩ ફીટ પોહોળાઇમાં છે. તે બનાવવા પાછળ એક કારીગરને સાત વરસ લાગ્યા હતાં. એનું "મેક્રેમેન્ટ" રાખવાનું વાસણ અસલ બ્રાન્ઝને ગીલીટ કરેલું ૭ ફીટ ઊંચું ઘણુંજ સરસ બનાવટનું હતું એવું કે તેની બરોબરી દુનીયામાં બીજું કોઇ ઠેકાણું નથી તે સોનાનું મમટને જ્યારે ફ્રેંચોએ લુટી લીધું ત્યારે તે ભાંજી જોયું તો બ્રાન્ઝનું હોવાથી તેના કટકા ત્યાંજ નાખી ગયા હતા, એ આલટરની બેઉ બાજુએ બે ઉઘાડા ઓરડા જેવું છે જેમા જમણી બાજુએ ચાર્લસ પાંચમાનું તથા ડાબી બાજુના ઓરડામા ફીલીપ બીજાનું પુતળું ગુંઠણ ભુમંડીએ ભણતા હોય તેમ તેઓના બાયડી છોકરા સાથે મુકેલા છે જે બ્રાન્ઝ ધાતુના આબેહુબ પાડેલા કહે છે એ દેવળને લગતા ૪૦ નાના ચેપલો છે તેમાના એકમા છેલા રાજાની પેહેલી રાણી જેણીને પેટે કાઇ છોકરા નહી હતા તેનું દફન રાખેલું છે દેહાંના ધારા મુજબ રાજા રાણીને દાટવાનો ઓરડો જેને "પાનથીયન" કહે છે ત્યા જેઓએ પોતે રાજ કીધું હોય તેઓને તથા તેઓની બાયડી જેણે છોકરાં જન્યા હોય તેઓનેજ મુકે છે બાકી બીજી રાણીઓ કે જેને પેટે ફરજંદ નહીં હોય તેઓને તથા બીજા પાદશાહી ખાનદાનના છોકરા છોકરીઓને તેની પાસે જુદો ઓરડો છે ત્યા મુકે છે એ જગામા હાલ છેલા રાજાની ઘોર કબ્રન સારૂ બનાવે છે તેથી અમોને અંદર જવા દીધા હતા નહીં. એ દેવળમા ફીલીપ, જે Relics (સેંટો તથા ક્રાઇસ્ટને લગતી ચીજો તથા તેઓના બદનના કોઇ ભાગને સાચવી રાખ્યા હોય તેને રેલીક્સ કહેછે) ઉપર એકીન ઘણું રાખતો હતો તેથી તેની ઉપર ઘણી ગમથી જો કોઇ તેની મેહેરબાની મેળવવા માગતું હોય તો તે મોકલતા હતા તે રાખતો હતો અને જે રેલીક્સોને સોના રૂપાના કેસોમા મઢી લીધેલા હતા તે સઘળા ફ્રેંચ લશ્કરે લુટી લીધા હતા અને તેમાના હાડકા તથા બીજા રેલીક્સો ભોયપર નાખી ગયા હતા એવા ૫૧૫ રેલીક્સના રહેઠાણો (Shrines) ઊંચા ઊસ્તાદોને હાથના બનાવેલા હતા તે ઉપ્રાંત નજદીક સો ઊપર એને લગતા સોના રૂપાના વાસણો તથા એક રૂપાનું જવેરાત પેહેરાવેલું વરજીનનું પુતળું તથા સેંટ લોરન્સનું રગીન રૂપાનું મોટું પુતળું જે વજનમા ૪|| હંડ્રેડવેટ હતું તે તથા તેના હાથમા જે લોખંડની ગજેલ

ઉપર તેને ભુજી મારી નાખ્યો હતો તે ગસેલનો એક દાડો જે તદન સોના તથા ઝવેરાતથી મઢી લીધેલો હતો તેની ઉપરનુ બધુ તે લોખડનો દાડો નીચે નાખી કાહાડી લઈ ગયા હતા, જે સારૂ કહે છે કે ૧૪ ગાડા ભરીને એ બધુ લઇ ગયા હતા એ દેવળને લગતી સેકરીસ્ટીમા આગળ દુનીયામા વખણાયલા ચીત્રો ઘણા હતા, પણ હાલ તે મેડ્રીડની પીક્ચર ગેલેરીમા લઇ જઇ રાખ્યા છે તોપણ હજી ઘણા સારા ચીત્રો જોવામા આવે છે તેમા વચલા આનટરવાળુ ચીત્ર ઘણુ સરસ છે તેમા ચાર્લસ બીજાને ગુડણ મડીએ પાદરીઓની સામે પાડી તેની પાછળ તેના બીજા ઉમરાવો ઉભા રાખ્યા છે જે દુરથી જાણે ખરેખર માણસો ઉભા હોય તેમ સરસ પાડેલુ છે એ આરસીની પાછળ એક નાના ઓરડામા એક ઘણુ પવીત્ર ચેપલ તદન રગીન સગેમરમરનુ બાધેલુ છે તે ઘણુજ સરસ છે તેમા એક વેફર (આપણુ "હોલી કમ્યુનીયન' આપવા એ લોકો બનાવે છે તેને Wafer કરી કહે છે એક નાની પેપરમીટની ટીકડી આવે છે, તેવુ એ આકારમા છે) ને એ લોકો ઘણુ પવીત્ર ગણે છે તે રાખેલુ છે એના આનટર ઉપર અસલ સોનું રૂપુ જડી લીધેલુ હતું, પણ ફ્રેંચ લોક તે કાહાડી લઇ ગયા હતા, તે વખ્તે પાદરીઓએ તેની કશી દરકાર નહીં કીધી પણ પેલુ વેફર આગળથી ઊંચકી જઈને નીચે દારનું બોએરૂં હતુ ત્યા સતાડયુ હતુ જેની દરકાર તથા શોધ ફ્રેંચો દારૂ પીવામા તથા લઇ જવામા પડયા તેથી કીધી નહીં હતી અને બચી ગયુ હતું એ વેફરને વાસ્તે કેહે છે કે સને ૧૫૧૫મા હોલેન્ડમા જ્યારે પ્રોટેસ્ટટોનુ જોર વધી ગયુ ત્યારે એ વેફરને તે લોકોએ ભોએ પગ નાખી અપમાન આપવા પગે કચડયુ તે વખ્તે (એ લોકોના કેહેવા તથા માનવા મુજબ) એમાથી લોહી નીકળ્યુ હતુ તે દીનથી એ વેફર ઘણુંજ પવીત્ર ગણાયુ છે એને જરમનીના રૂડાલ્ફ બીજાએ ફીલીપ બીજાને જેને રેલીકસોનો ઘણો વેહેમ હતો તેને સને ૧૬૮૪મા આપ્યુ હતુ જેણે એ આનટર એ વેફર સારૂં ઘણા મોટા ખરચે બધાવ્યુ હતુ હમણા જ્યારે ઉપર લખેલી આરસી ઊંચકે છે ત્યારેજ તે વેફર દેખાય છે ફ્રેંચો પાછા ગયા પછી એ વેફરને ઘણી ધામધુ

મથી રાજા બીજા ચાર્લસ સુધાનુ નરધસ કાઢડીને પાછુ એ જગ્યા પર લાગી રાખ્યુ હતુ અને તેને એટલું તો માન આપે છે કે અભાગી સાથે બીજા ઘણા કેટલીક ખ્રીસ્તીઓ હતા તેઓ મવળા નમ્યા હતા. એ જોઈને મેહેલને લગતા દીવાનખાનાઓ તથા ઓરડાઓ જોવા ગયા હતા એનો મોટો ભાગ અમલની તેપસનારી વર્કથી ભરી નાખેલો છે એક ઓરડામા કાઠસ્તનુ સગેમરમરનુ આખા કદનુ એક પુતરુ સેલીની (Celini) નામના ઉમ્માદને હાથનુ બનાવેલું મુકેલું છે જેની તારીફ ઘણીજ થાય છે મેહલના બીજા ભાગના ઓરડાઓ તદન દેવાલ શીલીંગ બારી બારના સુધા રગીન જાતજાતના લાકડાના ઇનલેડ વર્કના બનાવેલા છે તેમા ગીલ્ડેડ બરાનજ તથા ઇમગીવના શીતીંગમા કીધા છે ને ઇનલેડ વર્કમા ઘેરા વાદળો બાગો ઇત્યાદી સઘળું લાકડાના ઝીના કટકાથીજ બનાવેલ છે તેની શીલીંગો પર ઉસ્તાદોના હાથના પેનટીંગઆ પાડેલા છે ને જમીન વગીર ઇનલેડ વર્કના લાકડાની બનાવી છે જે મવના ડિનટે વર પર ઘણી મેહેનત પડી હતી એમ કેહે છે એ ઓરડાઓપર ૨/૦૦૦૦) પાઊન્ડનો ખરચ બેઠો છે એવા અરમ તે બનાવ્યા છે વળી બીજા ઓરડાઓ જેવી ઘણા છે તેમા બધા ઉસ્તાદોના હાથના ચીત્રો મુકેલા છે એને લગતુ કીતાબખાનુ પણ મોટી અને જુની ચોપડીઓ હાથની લખેલીઓથી ભરપુર છે, પણ એ ચોપડીઓ સઘળી ઊધી પાનાની બાજુ દીસે તેવી રીતે મુકેલી છે તેથી તેના નામો કાઈ વાચી શક્તુ નથી જેઓ જે ઘણી જુની અને સરસ છે તેઓને કાચના કેસો વચમા મુકી તેઓને તેમા એક ગમથી ઊઘાડીને તેમના ચીત્રો દીસતા મુકેલા છે એમા અસલની હાથની લખેલી કોનાનો બાઇબલ આશરે ૧૫ સો ઇસ્વીસન, રીતીવ બીજો ઇત્યાદીઓ વાપરતા હતા તે તથા બીજી અગત્યની ચોપડીઓ વચ્ચે આપણુ એક ઘણુ પુરાનુ કરાનનુ મુકેલ જેઈ અમે ઘણા ખુશી થયા હતા તે હાથનુ લખેલ છે તથા તેમા ઘી તસ્વીરો પણ મજાની પાડેલી છે. એ બીજી આરબી તથા ફારસી ચોપડીઓ સને ૧૪૦૦ના સાલમા મુર લોકોની લડાઇ વખ્તે એક વાહાણુ પ્રી

સ્તીઓએ પકડયુ હતુ જેમા મુરના રાજા ઝીદાન (Zidan) નુ પુસ્તકખાનુ હતું જે તે એટલુ તો કીમતી ગણતો હતો કે તેને બચાવવા સારૂ વાહાણમા ભરીને આફ્રીકાના બીજા દેશમા મોકલી દેતો હતો તેટલા પકડાઈ ગયુ હતુ તેમા ૩૦૦૦ જુની ચોપડીઓ હતી જેને પાછી મેળવવા સારૂ એ સુનતાને સોનાના ૬૦૦૦૦ ડુકેટ (ducat) આપના કહ્યા પણ આપી નહીં હતી જો કે એ શાહનામુ કયા સાલમા લખેલુ છે તે માલમ પડતુ નથી, પણ ઉપલી વીગત ઉપરથી તે નજદીક ૫૦૦ વર્ષ ઉપર તો તે જુનુ ગણતુ હતુ તે ઉપરથી એ ઘણુ જુનુ અને અસલ શાહાનામામાનુ એક હોવુ જોઈએ એને જે પાને ઉઘાડી મુક્યા છે તેના ફોટોગ્રાફ લઈને વેચે છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ ઘણુ સરસ હોવુ જોઈએ એ પુરાની ઓરીએન્ટલ કીતાબોનો મોટો ભાગ એક વખતે આગ લાગ્યાથી બળી ગયો હતો તેથી થોડીજ હાલ બચેલી છે જુનામાજુની ચોપડી એક બાઈબલ હાથની લખેલી તથા તસ્વીર ચીતારેલી છે તે સને ૯૭૬ના સાલની છે કરી તેપર લખેલુ હતુ એ મેહેલ સઘળી રીતે જોવાલાયક છે અને જેઓ મેડ્રીડ જાય તેઓએ ખચીત એક દીવસ ભાગીને એ જોવા જવો જોઈયે એના ૧૪ મોટા દરવાજાઓ તથા ૪૦૦૦ બારીઓ છે એવો ગંજાવર એ મેહેલ છે અમો તે સઘળુ જોઈને મેડ્રીડ રાતના ૮ વાગે પાછા ફર્યા હતા

**તા૦ ૧૭ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર સોમે**—આજે સવારે મેડ્રીડનો પબલીક બાગ જોવા ગયા હતા જે એક પાર્કની માફક મોટી જગ્યા રોકે છે તેમા જગે જગે ફુવારાઓ તથા રોક વર્કસો તથા તલાવો બનાવી તે ઉપર રસ્ટીક (Rustic) પુલ બાંધેલા છે એમાન ઝાડ કંઈ નવાઈના નથી પણ ફક્ત લાયક રીતે બાગની તથા કેયારાઓની ગોઠવણ કીધી છે તથા વચમા ૨૦૦ ફીટ ઉપરના પોહોળા ગાડીના રસ્તાઓ કહાડી આસપાસ ઝાડ રોપી ખુબસુરત રાખેલ છે એ બાગમા એક ગમ જાનવરોનો સંગ્રહ કીધેલો છે તેમા ઘેરમા મુવેલા જાનવરોને "સ્ટફ" કરીને રાખવા ઉપરાંત તેની હેઠળ છુટા છુટા ઓરડાઓમા સીંહ, બાના-

ખીટો, નદ, તગ્મ, ઊટ, વાઘાગ તથા ગીનીફાઉલ, મોર, ફેઝન્ટસ એવુ નજીકનુ રાખેલુ છે ને કાંઇ ઘણું જોવાનાયક નથી ત્યાથી અમો ઈહાંની દુનીયામા વખણાયતી પોકચગ ગેલરી જોવા ગયા હતા અને તે ખરેખર વખણાયતીજ છે, કારણકે વગર નાણાંના ઓર ડાઓ તત્ન ઉસ્તાદ ચીતારાઓના હાથની બનાવેલી તસ્વીરોથી સઘળી ઊપરથી હેઠલ સુધી દેવાલો ભરી નાખી છે એમા દુનીયામાના સઘળા એકએક વખણાયતા ઉસ્તાદોના હાથની તસ્વીરોને તેથી વળી ઢગના બધ ગખેલી છે જેની વીગત અમો આપવાને તદ્દન અશક્ત છીયે અમોને નજદીક ચાર કલાક એ જગ્યાઓપર આખો વખત અ મથા ઉપર ટપક જોતા ગયા તેપર લાગ્યા હતા એને લગતા પુતળાઓ અસલના રોમના, ગ્રીસના તથા બીજી ગમના મેલેનાનો પણ મોટો સગ્રહ છે એ જોઈને પાદશાહના તમેના જોવા ગયા હતા જ્યા અસલની જુની ગાડીઓ દરેક ચાર થાભનાની વચ્ચે થાભનાપર જાગ ગકણો નાખીને રાખી છે તે કોઈ બેઇ તણસોથી ચારસો વર્ષની જુની છતા ઘણી સારી હાલતમા રાખેલી છે રાજદુવારી ક્રીયા ઓને વખતે વાપરવાની ગણી મોટી લાલ રગની ગાડીઓને તે ઉપર સોનેરી ધાર તથા પુતળાઓ તથા ગાડીને માથે તાજો મુકેલા છે એક ગાડી નેપોલ્યન બોનાપાર્ટની આરેલી તેની બાહાર ઠેમણે ઠેમણે ઊચા ગોળ જોવાના કાચો તે ઉપર તરાહ પાડીને જડી લીધેલા છે બાહા રની બાજુ ની બેઇ ઉપર મીના કામ ખીચેલુ છે, એવી જાતની આસરે ૨૪ ગાડીઓ છે બાખી હમણા વાપરવાની કાળા રગની વારનીસની ગાડીઓ આસરે ૨૫૦ છે જે જાત જાતની બનાવેલી છે તે જોઇને પાદશાહના મેહેલની જગ દુરથી એક ઘણો મોટો આસરે ૧૫૦ ફીટ ઊચો પુલ બાધેલો છે તે જોવા ગયા હતા એ પુલ બે ડુગરોની વચમા આવજાવ કરવા બાધેલો છે તેની હેઠલ બીજા ઘરો તથા રસ્તાઓ આવ્યા છે એ પુલ ઊપરથી ઘણા લોકો આપઘાત કરતા હતા તેથી હમણા તેની બાજુઓ પર ઊચા ખેરા ભરી લીધા છે એ સીવાય બીજુ કાંઇ મેડ્રીડમા જોવાનાયક ન હોવાથી આજ આજના ત્યાર ઉનરેવ સીનીર મેડ્રીડ ગેદેર તથા સ્પેન દેશ પેરીસ

જોવા સારૂં આગગાડીમાં બેસીને છોડયું હતું. સ્પેન દેશ પોતે જાતે (મોટો ભાગ) ઘણું ફળવંત છે અને અમો જ્યાંથી ફરીયાચ ત્યાં કોઈ કોઈ જગાપર જ્યાં તદન ખડકના પાહડો હતા તે સીવાય બધે ખેતીવાડી ડુંગરો ઊપર વતીક જોઇ હતી. તેમાંનો ઘણો મોટો ભાગ ઓલીવસનાં ઝાડોથી રોપેલો હતો. એ જણસનો સ્પેનમાં ઘણો મોટો ખપ ખાધામાં તથા તેનું તેલ બનાવી તેમાં રાંધવામાં તથા ખાનાં સાથે ખાવામાં ઉપ્રાંત સાંભળવા પ્રમાણે ત્રણ લાખ ટન જેટલાં ઓલીવસનું તેલ તથા ફલો બાહાર દેશાવર ખાતે મોકલી શકે છે. એથી ઉતરતો ઘઊંનો પાક પણ ઘણો મોટો છે. ઉપલાં ઇઆ બીજાં ફળનાં ઝાડો જે છુટાં છુટાં રોપેલાં હોય છે તેની હેઠલ એ ઘઊંની વાવણી બધે જોઇ હતી. ઈહાં બારે માસ વરસાદ હોવાથી તથા સાથે તડકું ને વાદળ ખોલ્લું હોવાથી એ ઘઊંનો પાક વરસમાં ત્રણ ચાર વખ્ત ઉતારી શકે છે અને તેને લીધે સ્પેનના પોતાના મોટા ખપ ઉપ્રાંત બીજે દેશાવર મોકલેછે. તેનો મોટો ભાગ ઇંગલંડમાં જતો હતો પણ હમણાં એ ત્રણ વર્ષ થયા હીંદુસ્તાનનો ઘઊં ત્યાં સસતો જઈ પડવાથી ઇંગલંડ સાથનો એ વેપાર ભાગી પડતો જવાથી હમણાં રોપણી આગળ કરતાં ઓછી થવા લાગી છે. બીજો મોટો પાક એનડેલુશીયાંનાં પ્રગણાઓ તરફ શેરડીનો હતો, પણ ખુદરતનો ફેરફાર થઇ ત્રણ વર્ષ થયાં એ જગ્યાઓ પર ઠંડી ઘણી પડે છે અને ઝાકળ થવાથી એ પાકને ઘણું મોટું નુકશાન જવા લાગ્યું છે અને એના ઘણા ખાંડ બનાવવાના કારખાનાઓ બંધ કરવાં પડ્યાં છે. એને લીધે હાલ ગરીબ ખેડુતોમાં તથા મીલકતવાળામાં તંગી ફેલાઇ છે. ઈહાં નારંગીના પણ ઝાડો ઘણા મૈલોના મૈલ સુધી રોપેલાં છે જેમાં સેવીલના આખી દુનીયામાં વખણાય છે. એ મોસમબીની જાતના છે અને તે એટલાં તો રસીલાં હોય છે કે તેની છાલ જે સંતરાની માફક સેહેલાઈથી હાથે છોલી શકાય છે તે કાહાડતાં પણ રસ નીકળી આવે છે અને સ્વાદ પણ જુદીજ તરાંહનો તથા લેહઝતદાર છે. એ સીવાય દરાખ તથા બીજાં ઝાડો પણ ઘણાં થઈ શકે છે, પણ ખેતીવાડી યુરોપના બીજા દેશો માફક ઘણી ઊંગી કેળવણી પર

એ દેશ જોવા જાય તેઓ ઘણીજ ધીરજવાળા શખ્સો હોવા જોઈયે, નહીં તો સઘળાં ધીરાં કામથી કંટાળ્યા વગર રહે નહીં. આજ દીને સ્પેનના રાજાને પેહેલું વર્ષ ઊગ્યું હતું તેથી થોડી ઘણી ધામધુમે રોશણી કરવાની ચાલતી હતી ને ઘરોનાં શણગારમાં બારીઓની અગાસીઓ ઉપર લાલ કપડાં નાખેલાં હતાં તોબી વેપાર તેમજ બેંક સુધાં બંધ હતું નહીં. ઈહાંનો રાજા ગયે વર્ષેજ મરણ પામ્યો છે અને તેની રાણીને તે વખ્તે હમેલ હતા ને ત્યાર પછી છોકરો ત્રણ મહીને જન્મ પામ્યો હતો. તે હમણા યુરોપમાં સોથી નાની વયનો—એક વર્ષની ઉમરનો રાજા—થયો છે.

તા૦ ૧૮ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર બુધ—આજે આખો દીવસ આગની ગાડીમાં ગયો હતો. બપોરનાં ૧૧ વાગેને સ્પેનની સરહદ ઉપરનું શેહેર ઇરન (Irun) કરીને છે તે પસાર કીધા પછી ફ્રેંચ હકુમત તળેના બેઓન સ્ટેશન ઉપર અમારો સામાન જકાત સારૂં તપાસ્યો હતો. રસ્તામાં સેન સીબેસ તીઅન તથા બીલબોઆ કરી સ્પેનના મોટાં શેહેરો મળ્યાં હતાં જેઓ દરીયાની નજદીક હોવાથી ત્યાં વાહાંણો તથા સ્ટીમરો નદીમાં લંગર નાંખી ઘણાં પડેલાં હતાં અને કોઈ વખ્ત તો અમારી આગગાડી છેક એટલાનટીક મહાસાગરને કીનારે ઘણા મૈલ સુધી દોડતી હતી. તે વખ્તનો દેખાવ ઘણો સારો હતો. એક ગમ બધી ફળવંત જમીન બાગની માફક અને બીજી ગમ દરીયો હતો. આખો દીવસ વાદળ ઘેરાંન હતું અને કોઈ વખ્ત ધીમો ધીમો વરસાદ પણ આવતો હતો તેથી ઠંડી ઘણી લાગતી હતી. ફ્રેંચ સલતનતમાં પેઠા પછીની જમીનનો મોટો ભાગ ખરાબ મટોડીનો હોવાથી તેમાં સ્કોચ પાઇનસના ઝાડો ઉગાડેલાં હતાં જેઓ ઘણી નબળી જમીનમાં પણ જીવી શકે છે. તે ઝાડોમાંથી રાઝમ નામનો રસ ગુંદરના જેવો કાહાડે છે જે સારૂં ઝાડોની છાલો થોડા ભાગ ઉપર છોલી તે ઉપર નાના પ્યાલાંઓ બાંધી મુકે છે જેમાં તે ગુંદર એકઠો થાય છે ને દવામાં તથા બીજાં કામમાં ઘણો આવે છે ને વળી એ ઝાડનું લાકડું બળવામાં કોલસાની બરાબર

ગણુાય છે. જેવા મેવે ચોડાંજ વર્ષ થયાં આમે ઝાડો ઇહાં લાવેલા તેઓનાં નાના કદ ઊપરથી માલમ પડે છે.

તા૦ ૧૯ મી મે ૧૮૮૭ અને વાર બ્રેસ્પત—આજે સવારના સાડા પાંચ વાગે અમે પેરીસ શેહેરમાં આવી પુગ્યા હતા અને આગગાડીમાંથી ઊતરીને શેહેરના બીજા ભાગ ઉપર કેલે જવાનું બીજું સ્ટેશન છે ત્યાં ઘોડાની ગાડીમાં ગયા હતા સવાર હોવાથી સઘળું સમશાન જેવું લાગતું હતું. એ સ્ટેશન પરથી કલાક ૮—૨૦ મીનીટે આગગાડીમાં નીકળેલા બપોરના એક વાગે અમે કેલેના બંદર પર આવી પુગ્યા હતા. ગાડી છેક સ્ટીમરની સામે લાવીને ઊભી રાખી હતી તેથી તુર્તે સ્ટીમર જે બે વાહાંણોને જોડીને એક કીધેલી જેવી (twin steamers) હતી તે ઉપર બેઠા હતા. એ બે સ્ટીમરોની વચમાં દરીયાના પાણીના મોજાએ જવાનો રસ્તોછે તેથી ઈંગ્લીશ ચેનલ જે હંમેશાં જોરમાં રહે છે ત્યાં તે ઘણી ડોલતી નથી, નહીં તો નાની બીજી સ્ટીમરો ઉતારૂઓને ખચીત હેરાન કીધા વગર રહે નહીં. અમારી સ્ટીમરમાં બે મજેની સલુનો છે તેમાં ફરતી મખમલની સુવા તથા બેસવાની બેઠકો કીધી છે. આજે ખાડીનો દરીયો વધારે જોરમાં હોવાથી અમો તો એક સલુનમાં જઈને સુઈ ગયા હતા. અમારી સ્ટીમરે દોઢ કલાકમાં ખાડી પસાર કરી અમોને ઇંગ્રેજી ધરતી પર ડોવર ખાતે ત્રણ વાગે ઉતાર્યા હતા, જ્યાં અમારો સામાન પાછો તપાસ્યો હતો અને આગગાડી જે તૈયાર ત્યાંજ ઉભી હતી તેમાં અમો બેઠા હતા. ઈહાં બે ટ્રેનોમાંની એક વીકટોરીયા અને બીજી ચેરીંગ ક્રોરાસનાં સ્ટેશનો બેઉ લંડનમાં આવેલાં છે ત્યાં જવા તૈયાર હતી તેમાં છેલ્લીમાં અમો બેસીને ઉપડ્યા હતા. તે સાડા પાંચ વાગેતે લંડન શેહેરના ચેરીંગ ક્રારાસ સ્ટેશન પર ઉતર્યા હતા અને ત્યાંનાજ સ્ટેશનના મથાલાપરના એજ નામના હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. અમો ડોવરથી ઈહાં લંડન સુધી આવ્યા તે સઘળો રસ્તો ઘણો ખરો સપાત હતો અને આસપાસ લીલોતરીના ખેતરો તથા તે પર સેંકડો બંધ મેંઢાંઓ ચરતાં દીઠાં હતાં. ખેતીવાડી પણ બધે ચાલુ હતી

અને આ વસંતરતુ (spring) જરા પાછળથી આવવાથી બધાં ફુલોના ઝાડો તદન ફુલોથી ભરાઇ ગયલાં હતાં અને તેઓનાં પાદડાં જાણે છેજ નહીં અને સઘળાં પીચીસના લાલ, પેર તથા ચેરીસના સુફેદ, એ રીતે રંગીન ફુલોથી ઘણો સરસ દેખાવ લાગતો હતો. લંડનની નજદીક આવતા ગયા તેમ એ ગંજાવર શેહરની ધામધુમો ત્યાંથી જતી આવતી આગગાડીઓથી માલમ પડવા લાગી હતી. અમોને બે કલાક રસ્તામાં થયા તેટલાં ફક્ત એ રસ્તા ઉપર અમોને સામી જતી ૧૦ ગાડીઓ મળી હતી ત્યારે બીજી બધી ગમ કેટલી ટ્રેનો જતી હશે તેનો વિચાર કરી લેવો. અમો સને ૧૮૮૧માં ઇહાં આવ્યા હતા તે વખ્તે ઇહાંનાં સૌથી મોટા જંકશન સ્ટેશન કલેપ હેમપરથી રોજની ૭૫૦ ટ્રેનો આવજાવ કરતી હતી. પણ હમણા સાંભળવા મુજબ એક હજારનીબી ઉપર ટ્રેનો દોડે છે. એ જંકશનપર એથી ત્રણ પુલો બાંધીને યા જમીનની અંદર રેલવેઓ દોડે છે અને તેનાં પાંચથી છ સાઇડીંગો છે, જ્યાંથી જાણે ઘોડાની ગાડીઓ આવજાવ કરતી હોય તેમ ટ્રેનો દોડાદોડ કરતી ઇહાં હતી. લંડનમાંબી વાદળ ઘેરાયલું હતું અને ઠંડી ઘણી અમો આગળ આવી ગયા તે કરતાં વધારે માલમ પડતી હતી.

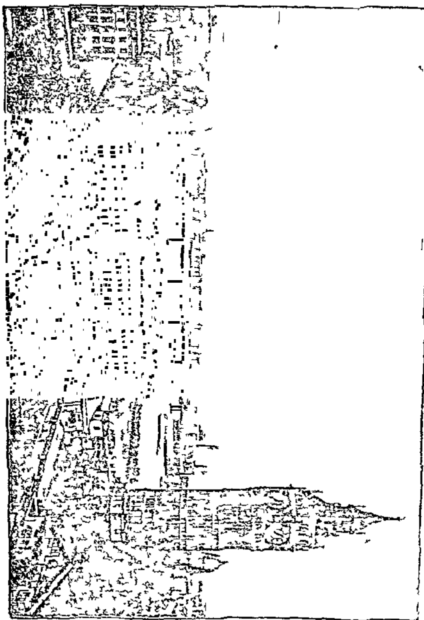
**તા૦ ૨૦ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર શુક્ર**—આજે આખો દીવસ વાદળ ઘેરાયલું રહ્યું હતું ને છુટો છવાયો વરસાદ પણ પડતો હતો. ને અમો બીજાં ખાનગી કારણો સર રોકાવાથી કંયે જોવા ગયા હતા નહીં. રાતના ડુરી લેન થીયેટરમાં "બોહીમીઅન ગર્લ"નો ઓપેરા જોઇ આવ્યા હતા, જે જો કે આપણે મુંબઈમાં કોઇ વખ્તે જોઇયે છીયે તે કરતાં સરસ હતો તોબી ઇહાં કાંઈ તેવો ઉંચો ગણાતો નથી. કોરસમાં ઓરતો તથા મર્દો મળીને નજદીક ૭૫) જણાં ગાતાં હતાં અને બેસેટ ઘણો સરસ હતો, વાજું ૫૦, ૫૦) માણસોનું સાથે વાગતું હતું.

**તા૦ ૨૧ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર સની**—આજેબી નજદીક આખો દીવસ વાદળ ઘેરાયલું હતું. બપોરનાં બે વાગેને મહારાણીની વતી પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સે (સેંટ જેમસીસ પેલેસમા લેવી

ભરી હતી ત્યાં અમો ગયા હતા અને અમને હીંદુસ્તાનના વડા વજીર લાર્ડ ક્રોસે નામદાર પાટવીકુંવર સાથ ઓળખાવ્યા હતા. એ વખ્તે એટલી તો ગીરદી હતી કે ઉપરના ત્રણ ચાર હાલો તથા ઓરડાઓ તથા ગાલો ઉપ્રાંત ગ્રાંડ સ્ટેરકેસ વગેરે હાજર રહેલા લોકોથી ખીચોખીચ ભરાઇ ગયલાં હતાં. એ લેવીમાં હંમેશનાં જેવાં સાદાં કપડાં પેહેરી લોકોથી જવાતું નથી, પણ કોર્ટ ડ્રેસ જે ઉચી-કસબી ફીનારીઓ યા ભરતનાં કપડાંઓનો બનાવેલો હોય છે તથા તોપીઓ પણ (કાક હેટના જેવી) પીછાંની રાખે છે અને વળી ત્યાં હાજર થનાર મોટો ભાગ જુદી જુદી રીજમીટોના અમલદારોનો તથા ઊમરાવોનો હોવાથી તેઓના રંગીન ભપકાદાર પોશાકો તથા છાતીઓ ભરી નાંખે એટલા ચાંનોથી ઘણો સારો લાગતો હતો. તેમાં વળી હીંદુસ્તાનના બે ચાર રાજા તથા સરદારો પોતાનાં કસબી ભરતનાં કપડાં તથા ઝવેરાતો સાથે છુટા છવાયા દીસ્તા હતા તેમાં સૌથી સરસ તો આપણા જરથોસ્તીઓ પોતાના જામાં પીછોડી સાથે તદન સફેદ પોશાકથી ઢંકાયલા ભેળાવાથી ઘણો રંગીન અને વીચીત્ર દેખાવ દીસ્તો હતો. પેહેલાં તો જો કે અમો ઘણાજ જલદી લેવી ભરવાની અરધો કલાક આગમજ બારણાં ઊઘાડયા પછી થોડાજ વખ્તમાં ગયા હતા તોબી અમોને પેહેલા હોલના બીજા ભાગમાં ઊભું રેહેવું પડયું હતું એટલા આગમજથી બીજાઓ આવ્યા હતા. એ વખ્તે પણ વરસાદ, વાદળ અને ઠંડી હોવાથી હોલના સઘળાં બારી બારણાં બંધ હતાં અને અંદર ભીડ એટલી તો હતી કે આપણે જરા હીલી પણ શકીયે નહીં ને તે મુજબ અરધો કલાક અમારી આગળ આવેલા સાહેબો ઉભેલા હતા તેથી તેઓમાં ઉકળાટ ઘણો ફેલાયો હતો અને એક અમલદાર બીચારો એકે સુજ પાડીને જમીન ઉપર લાકડાંની માફક અકડાઇને બેસુદ્ધ થઇ પડી ગયો હતો, જે ઘણે તાકે લોકોને આસપાસથી ખસાડયા અને બારીઓ ઊઘાડી ત્યારે હુશીયારીમાં આવ્યો હતો. પણ ચાલી ન શકવાથી ગાર્ડ રીજમીટના ચાર સોલજરો તેને ખુરસી પર બેસાડી ઊચકી લઇ ગયા હતા. એ મેહેલના દરવાજા પર ઘોડેસ્વાર ગાર્ડની ભપકાદાર રીજમીટ ઉભી રાખેલી હતી અને અંદર દાર-

બંધ જરા છુટા છુટા અસલી પોશાક પેહેરેલા ચોબદારોને હાથમાં લાંબી લાકડીઓ આપી ચાલ તથા સીડીઓ પર ઊભા રાખેલા હતા. બે વાગે નામદાર પ્રીન્સ ઑવ વેલ્સ લેવી રૂમમાં આવ્યા તેની સાથે હાલ યુરોપના બીજા દેશોના શાહજાદાઓ આવ્યા છે તેઓ તથા પ્રીવી કાઊન્સીલના મેમ્બરો તથા મીનીસ્ટરો સફ સમારી ઉભેલા હતા. લેવીની સલામની વીગત મુંબઈની લેવીનેજ મળતી હોવાથી અમો લખતા નથી. જે ધણી અમારી માફક આગળ લેવીમાં રાણીને "પ્રીઝેન્ટ" નહીં થયો હોય તે ધણી જ્યારે સલામ કરવા આવે છે ત્યારે જુદા કાર્ડ જે તૈયાર આગળથી મળે છે તે ઉપર for presentation કરી લખી લાવે છે. તે ઉપરથી પ્રીઝેન્ટ કરનાર ધણી પેહેલાં for presentation કરી બોલીને નામ પોકારે છે એટલોજ ફરક ઇહાં જોવામાં આવેછે. સાંભળવા પ્રમાણે આજે નજદીક પાંચસો નવાં "પ્રીઝેનટેશન" થયાં હતાં અને પાંચ હજારની ઉપર લેવીમાં લોક હાજર હતું ત્યાંથી અમારો છુટકારો જલદી થયો હતો, પણ વરસાદ અને ઘેરાંન તથા ઠંડી સરદી જેવી હોવાથી બીજે કેથે ગયા હતા નહીં. આજે રાતનાં અમારા એજન્ટે પોતાને ત્યાં ડીનર પાર્ટી આપી હતી ત્યાં રાતના ગયા હતા.

તા૦ ૨૨ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર રવેઉ—આજે સવારનાં અત્રેના જુના જરથોસ્તી રેહેવાસી મી૦ દોરાબજી પેસતનજી કામાને મળવા ગયા હતા ને ત્યાંથીજ રેલવેમાં બેસીને દીવસ ખુલ્લો હોવાથી તથા આતવાર હોવાથી શેહેરનું કંઇ જોવાયું નહીં કરીને ક્યુ ગારડન્સ જે રીચમંડનાં લંડનનાં પરાં આગળ છે ત્યાં ગયા હતા. એ બાગ મોટા પાર્ક જેવો છે ને તેમાં પંદર ઉપર કાચનાં ઝાડો રાખવાનાં કોઇ કોઇતો ગંજાવર ઘરો બાંધેલાં છે. જ્યાંનાં ઝાડો તથા રોપાઓનો સંગ્રહ જેવો દુન્યાંમાં બીજે કેથે નથી. અમો નથી જાણતા કે હીંદુસ્તાનના ગરમ દેશોની એવી હો ચીજો હશે કે જે અમે ત્યાં નહીં જોઈ હશે અને વળી ગરમી બાફથી જેટલી ઘટે તેટલી આપવાથી ઇહાંનાં તેવાં ઝાડો તથા રોપાઓ હીંદુસ્તાન કરતાં ઘણી સારી તથા જોરાવર હાલતમાં દીસતાં હતાં. અહીંયાં દુનીયાંના બધા ભાગો આફ્રીકા વગેરેનાં ઝાડ-



પાન લાગી રાખેલાં છે તેમાં વળી યુરોપનાં પણ નવાઇનાં ઝાડો છે જેઓ પર હાલની મોસમ ફુલોની હોવાથી તેઓ સઘળાં તેથી ભરપુર દીસતાં હતાં અને કાચનાં ઘરોમા તે હોવાથી તેમની સુગંધથી આપણાં મગજ તર કરી નાંખતાં હતાં. ફુલોનાં ઝાડોમાં સરસ ફુલવાળાં તો ઓરકીડસો કાંઈ ગણત્રી વગરનાં તરાહ તથા રંગનાં ફુલોનાં હતાં તે ઉપ્રાંત એકીલીયાસ જે ઉપર પાદડાં કરતાં ફુલો વધતાં અને ઘણા જાત જાતની રંગનાં રહે છે તે તથા ટયુલીપસો ઇત્યાદીનાં ફુલો, ઘણીજ જાત જાતના રંગોના રોપાઓ, ફરનશો, પામસો ઇત્યાદીમાં મેળાવાથા ટેસ્ટથી ગોઠવેલા હોવાથી ઘણા સરસ લાગતા હતા. ખુલા બાગમાં પણ રંગીન ફુલોના રોપાઓના જાણે ગાલીચા બીછાવ્યા હતા તેમાં ટયુલીપસો બહુજ શોભતા હતા. એવાં સરસ ફુલો આવેલાં અમોએ ગયે વખ્તે નહીં જોયાં હતાં અને આગ્મે વખ્તે નવાઈનાં બીજાં નવાં ઝાડોનો પણ સંગ્રહ ઘણો જોયો હતો જેથી અમો ઘણાજ મગ્ન થયા હતા અને આગળ સને ૧૮૮૧ કરતાં આએ વખ્તનો એ બાગ ઘણો સરસ દીસતો હતો. એ જોઇને પછી એની પાસેના રીચમંડ ગામમાં ફરી આવ્યા હતા. ત્યાં ગઇ કાલે કોઈ ડચેસે એક ઘણો મોટો પાર્ક પોતાનો હતો તે લોકોને આપી દીધો છે તેની ક્રીયા થઇ હશે તેથી તે શણગારેલો દીસતો હતો. એ પાર્ક નાની ટેકડીને મથાળે હોવાથી ત્યાંથી દેખાવ ઘણો સરસ નદી સુધાનો દીસે છે અને વળી આજે આતવાર હોવાથી તે જોવા સારૂં લંડનથી લોક પણ ઘણું આવેલું હતું તેથી જાણે નાનો જેવો મેળો ભરાયો હોય તેવું દીસતું હતું. આગ્મે વખ્તે વાદળ પરનો ઘેરો નીકળી જવાથી અમો રસ્તાનો દેખાવ જોતા જવા સારૂં આમનીબસના મથાળા ઉપર બેસીને લંડન ગયા હતા. એ રસ્તો નજદીક ૧૦ મૈલ ઉપરનો છે તે સઘળો હારબંધ ઘરો તથા મોહોલાઓથી ભરેલો હતો અને રીચમંડ તથા કીયુ.. જે આગળ પ્રગણાઓમાં ગણાતાં હતાં તેઓ હાલ લંડનમાં જોડાઇ ગયાં છે એટલી વસ્તી એ રાક્ષી શેહેરની વધતી ગઇ છે. અમોને અમારા હોટલપર આવતાં નજદીક બે કલાક થયા હતા.

તા૦ ૨૩ મી મે અને ૧૮૮૭ ને વાર સોમ—આજ ઘણો ખરો દીવસ ઇહાંના રેહેવાસીઓની ભેટ તથા વળતી મુલાકાતો કરવામાં ગુજાર્યો હતો. રાતનાં એકવેરીયમ કરીને ગમતની જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા. એ જગ્યાપર કાચની મોટી પાણીની તાંકીઓમાં જાત-જાતની માછલીઓ દેખાડવા રાખી છે તે ઉપરાંત રંગ સોંગ (farces) તથા ગીતો સાથે નાચવાનું ઉપ્રાંત ઓરતોનું વાજું પણ હતું એ બધા કરતાં ત્યાં કસરતનો ઊંચાં દોરડાં પરનો ખેલ ઘણોજ જોવા લાયક હતો તે સારૂ હીચ ખાવાનાં દોરડાં જે આશરે ૫૦ ફીટ ઊંચાઈમાં હશે તેવાં એકપર એક જણ અને તેનેથી આસરે ૩૦ ફીટ દુર બીજો જણ હતો જેઓ બેઉ જોરથી પેહેલાં હીચકો લેતા ને બીજી વખ્તે જોવા નજદીક બેઉ જણા આમન સામન આવ્યા કે એક જણુ એકદમ પોતાનું દોરડું છોડી હવામાં બેથી ત્રણ ગોલાંટો ખાઇને સામો ધણી જે પાંચેક ફીટ તે વખ્તે દુર પોતાના પગ ઉપર તીંગાયલો હતો તેના હાથો ઉપર તીંગાઇ ગયો હતો. જે પ્રમાણે વારા ફરતી જુદી જુદી રીતે કરી સર્વેને હેરતમાં નાખ્યા હતા. વળી કોઇ વખ્ત તો તે ઘણો ઊંચે જતો અને ત્યાંથી પણ ગોલાંટ ખાતો હવામાં જાણે ઊડતો હોય તેમ નીચે આવી આસરે વીશેક ફીટ પેલા તીંગાયલા ધણીના હાથો પકડી તેની ઉપર તીંગાઇ જતો હતો, તથા બીજી ઘણી સારી કસરતો અમે આગળ નહીં જોઇ હતી તેવી કીધી હતી. વળી એક છુટા ઓરડામાં (પેહેલાં દાખલ થવાની તો ફી એક શીલીંગ દરેક જણને આપવી પડે છે તે ઉપ્રાંત બીજી) એક શીલીંગ આપીને ત્યાં ઓરત લોકો અપંગ તરવાની કસરત કરે છે તે જોઇ હતી. એવી પાંચ જણીઓ છે જેઓ એક મોટી સાફ પાણીના ટાંકીમાં તદન ચતી વગર હાથ પગ હીલવવે તથા ચકીઓ ખાઇને તરે છે. કોઇ વખ્ત પાણીની અંદર બુડકી મારી બે નાનાં કેકો ખાઇ રહે છે ત્યાં સુધી તેમાં રહી પછી ઉપર તરી આવે છે. આખી ટાંકીની લંબાઈ આસરે ૫૦ ફીટ હશે તેમાં બુડકી મારી પાણીની અંદરજ એક નાકેથી બીજે નાકે તરે છે તથા એ પાંચ જણીઓ

પાણી ઉપર તરતાં જાત જાતના આકારો બતાવે છે તેમાં એક છોકરી તો ભાગ્યે દશ વર્ષેનીજ હોય તેણી એજ પ્રમાણે તરી જાણતી હતી. બીજી ગમ ધડ કાપી નાખેલાં અદ્દર માણુસો તથા મરમેડસો ( Mermaids ) ઈત્યાદી એવા જુદા જુદા દેખાવો પૈસા લઇને દેખાડતા હતા. એ જગ્યાપર અંદરથી ફરતી ગેલરીઓ તથા બધેબધ હજારો હજારથી ગેસ તથા વીજળીની બતીઓથી એવું તો ટેસ્ટથી શણગારેલું હતું કે તેની તારીફ નહીં થાય. એમાં દુકાનો પણ માલ વેચવાની ઘણી હતી તેમાં એક ઉપર બીલોરી પથ્થરમાંથી બનાવેલા ખોટા હીરાઓની બ્રેસ્ટપીનો, પોંહોંચીઓ ઇત્યાદી ઘણું સરસ બનાવેલું હતું તે હીરા પણ જાણે ખરા બીલીયાનો હોય તેમ (તેની પાછળ ડાંખ પણ નહી મુકેલો અને ખુલ્લા રાખેલા). દીસતા હતા. જો કોઇ પૈસાદાર માણુસ તે પેહેરે તો ખચીત બીજાઓ તે ખરૂં માન્યા વગર રહે નહીં.

**તા૦ ૨૪ મી મે સને ૧૮૮૯**—આજે આપણી મહારાણી વીક્ટોરીયાની ઓગણોતેરમાં વર્ષની શીયાલગરી હતી તેથી સવારનાં ૧૦ વાગતે Horse Guards (હોરસ ગાર્ડસ) જ્યાં આખા ઈંગ્લંડનાં લશ્કરી મહકની વડી આફીસો છે તેના મોટા ચોકમાં ગાર્ડસ રીજમીટોની કવાયદ તથા રાણીના વાવટાને માન આપવાની ક્રીયા જોવા ગયા હતા, જે જોવા સારૂં સારાં સારાં માણુસો પર કાર્ડ મોકલાવે છે. અમે ગયા ત્યારે તેમાં આટલી બંધી છતાં એટલી તો ભીડ હતી કે અમો ચોથી હારમાં ઉભા રહ્યા હતા અને બરાબર જોઇ શક્યા નહીં હતા તોબી થોડું ઘણું જોયું હતું. ગાર્ડસની રીજમીટ જેના માથા પર બાલાબીયનાં બાલની બે ફીટ ઊંચી તોપીઓ રહે છે તેની આખી રીજમીટ આસરે ૧૦૦૦ માણુસની ત્યાં ચોરસ સફ મારીને ઉભેલી હતી અને એક ગમ નામદાર પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સ તથા બીજા-ફેરોણા રાજવંશીઓ ઉપરાંત વડો સેનાધીપતી ડ્યુક ઓવ કેમબ્રીડ્જ ઉભા હતા તથા તેઓની પાછળના ઘેરની અગાસીઓ પર પ્રીન્સેસ આવ વેલ્સ તથા છોકરીઓ તથા બીજાં પાદશાહી ખાનદાનની બાનુઓ હતી. પેહેલાં ઘો૦

૧૫

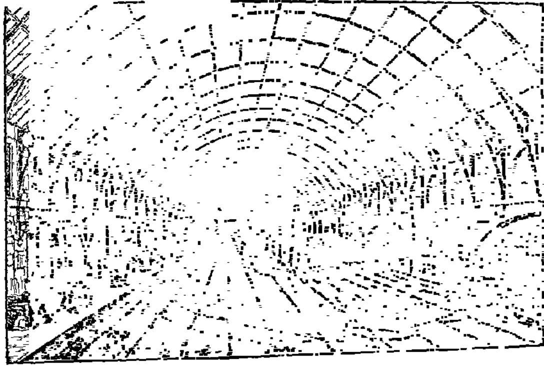
ડેરલ્ડો બ્યુગલ્સ (Heralds) વજાડતા પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સની સામેથી પસાર થયા. તેઓનો પોસાક તદન કસબનો ભરેલો હતો! અને તે ઉપર ઈંગલંડનો કોટ ઓવ આર્મસ પાડેલો હતો. તેઓની પછી ઘોડેસવાર ગાર્ડસો (Horse Guards) ની રીજમીંટની એક ટુકડી આવી જેઓની સાથે પાદશાહી ઝુંડો હતો. તે જ્યારે પસાર થયો ત્યારે રાણીની સલામતીનાં વજંતરો વગાડતા હતા ને સઘળા હાજર રહેલા લોકોએ તેને ટોપી ઊતારી માન આપ્યું હતું ને રીજમીંટના અમલદારો પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સ તથા બીજા બાહારના શાહજાદાઓ સુધાંએ લશ્કરી સલામ તેને કીધી હતી. તે વાવટાની પાછળ ગાર્ડસની પાયદલ રીજમીંટ આવી હતી. પેહેલાં Slow (ધીમી) માર્ચ પસાર કીધા પછી બીજી વખ્તે ઝડપ (Quick) ની માર્ચે પસાર થયા તે વખ્તેબી ઉપર જણાવ્યા માફક વાવટાને માન આપ્યું હતું ને પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સની સલામતીનું વાજું વજાડયું હતું. એ સઘળો દેખાવ ઘણો ખુશાલી ભરેલો તથા ભપકાદાર લાગતો હતો. પ્રીન્સ તથા પ્રીન્સેસ ઓવ વેલ્સ એ કવાયદ ખલાસ થયા પછી જુદાં જુદાં પેહેલો ઘોડેસ્વાર ને બીજી ગાડીમાં ગયાં ત્યારે હુરરેના પોકારો લોકોએ કીધા હતા. આજે રાતના શેહેરમાં મોટી મોટી દુકાંનો, ક્લબો, હોટલો તથા થીયેટરોમાં રોશણી થઇ હતી પણ તે છુટી છવાઇ હતી. એક મોહેલામાં ભાગયે પાંચ સાત ગમ લાઇટ હોય પણ તે લાઇટ સારૂ દહાંનાં હીરાના જેવા કાપનાં કાચની ટ્રેન્સપેરંસીઓની પાછળ બતીઓ કરેછે અને તે કાચો રંગીન હોવાથી જાણે ઝવેહરાતનાં બનાવેલા હોય તેવા તેની પાછળ બળતી ગેસલાઇટથી દીસ્તી હતી. તેમાં મોટો ભાગ ફુલના હારો વચે રાણીનાં ઇનીશીયલ (અક્ષરો) તથા તાજની બનાવતો સઘળું તદન ઉપર લખ્યા મુજબ કાચનું બનાવેલું હતું તેથી ભપકો સારો લાગતો હતો. આજે સાંજના (Royal Academy) રોયલ એકેડેમી જોવા ગયા હતા જ્યાં હાલના જીવતા ઊસ્તાદ ચીતારાઓના હાથના બનાવેલાં નવાં ચીત્રો ઇનામ લેવા સારૂ દેખાડવા મુકયાં છે તે જોયાં હતાં, જેમાંના કોઇ કોઇ તો ઘણા સરસ હતાં. તેમાં અમને

Mercy and Repentance વાળું એક ચીત્ર ઘણુંજ પસંદ પડયું હતું. તેમાં એક ઓરતે પાપ ઘણું કીધું હશે તે જાણે પસ્તાવો કરે છે અને ક્રાઈસ્ત ઊભો રહી તેને દીલાસો આપે છે તે એવું તો સરસ પાડેલું છે કે દુરથી તો અમો તેને ખરેખર જીવતાં હોય તેવાં સમજ્યા હતા અને નજદીક આવ્યા તોબી તેની પર્સપેક્ટીવ તથા મોઢાંના દેખાવ એવાતો સરસ હતા કે તે બનાવટ હોય નહીં તેવું લાગતું હતું. ક્રાઇસ્ટની આંખો જાણે હમણા આપણી સાથે વાત કરશે અને પસ્તાવો કરનારી ઓરત ઘણી ગમગીન અને પસ્તાવો ખરેખર કરતી હોય તેવા મોઢાંની પાડેલી છે. એ ઊપ્રાંત બીજાં ઘણાં સારાં ચીત્રો ત્યાં મુકેલાં છે તે બધાં જોવાલાયક છે. રાતના અમો મેડમ ટુસાનાં મીનનાં બાવળાંઓનો સંગ્રહ જોવા ગયા હતા. એ અમો ૧૮૮૧ માં ગયા હતા તે જગ્યા બદલીને બીજી ગમ પોતે ઘણું મોટું શોભીતું ઘર બાંધી તેમાં લઇ ગયાછે. એમાં આગળ અમોએ જે પુતળાંઓ જોયાં હતાં તે ઉપ્રાંત બીજાં ઘણાં નવાં ઉમેર્યાં છે. તેમાં લોર્ડ ડફ્રીન હીંદુસ્તાનના હમણાના વાઇસરાયને પણ મુકયા છે, જે આબેહુબ બનાવેલા દીસેછે. પુતળાંઓ ઉપરાંત પાદશાહો તથા નેપોલીયન બોનાપાર્ટને લગતી ઘણી ચીજો તેઓની યાદ દાખલ ખરીદીને મુકેલીછે, જેવું કે નેપોલીયન જે ગોદરાં પર સેંટહેલીનાંમાં મરી ગયો તે ગોદર, તેનો તોડી પાડેલો એક દાંત, તેનો છેલો પેહેરેલો "શર્ટ," હેન્રી છઠ્ઠા ફ્રાન્સના રાજાનું રસ્તામાં ખુન થયલું હતું તે વખ્તે લોહીનો ખરડેલો તેનો શર્ટ, વેલીંગટનનાં કપડાં, ચોથો જયોર્જ મરી ગયો તે વખ્તે આંગમાં હતાં તે કપડાં, અસલના પાદશાહોની લાખડીઓ, ઘડીઆ'લ, તરવાલો, બંદુક, ચાંનો ઇત્યાદી એવું ઘણું છે. અસલ ફ્રેંચ રેવોલીલુશનની વખ્તે ગરદન મારવાની ગીલોટીન (Guillotine) જે ઊપર ફ્રાસનો રાજા લોલમો લુઇ તથા તેની રાણી ઘણા ઉમરાવો તથા ઉમરાવજાદીઓ ઊપ્રાંત બીજા બાર હજાર જણને ગરદન માર્યા હતા તે તથા જે છરી વડે તેઓના ડોકાં કપાયાં હતાં તે અસલ ઇંહાં મોટી કીમતો આપી ખરીદી મુક્યુંછે. એ સઘળું એ-

ભબર' ઓવ ટોરર નામના ઓરડાના હેઠલા ભાગમાં રાખ્યું છે. તે ઊપ્રાંત તેમાં અસલ શી રીતે રીબાવીને મારતા હતા તેની તસવીરો જાણીતા થયલા ખુનીઓનાં માથાના આકાર ઈત્યાદી મુક્યું છે. ઊપરના ઓરડાઓમાં ઈંગ્લંડના થઈ ગયલા વીલીયમ ધી કોનકરરથી તે રાણી વીકટોરીઆ સુધીનાં રાજા તથા રાણીઓનાં તથા કોનટીનેન્ટનાં વખણાયલા પાદશાહો તથા ઈંગ્લાંડ અને યુરોપના વખણાયલા ગ્રહસ્થોનાં બેસુમાર પુતળાંઓ તેઓ પેહેરે તેવા પોશાક, હથીયાર તથા ઝવેરાતો (અલબતે ખોટાં બનાવટનાં) સુધાં મુકેલાંછે. જે એવાં કોઇ કોઈ તો આબેહુબ છે કે આપણે પારખી નહીં શકીયે કે તેઓ પુતળાંઓ છે. એ સઘળું જોતાં અમને નજદીક ૯ કલાક થઈ ગયા તોથી ઘેર બંધ કરવાનો વખ્ત આવી ગયાથી અમો અધુરૂં મુકી આવ્યા હતા. એની વીગતો અમોએ સને ૧૮૮૧ ની અમારી ડાયરીવાલી ચોપડીમાં લખી છે તેને મળતી હોવાથી અત્રે વધુ લખતા નથી.

**તા૦ ૨૫ મી મે સને ૧૮૮૭**—આજ દીને ઇહાંનો જાણીતો ડરબીડે (શરતનો દીવસ) હતો પણ ઘેરાણ ઘણું હોવાથી અમોએ આગળ ૧૮૮૧માં એ શરત બરાબર જોયલી હોવાથી અમો આજે જોવા ગયા હતા નહીં પણ બીજાં ખાનગી કામમાં રોકાયા હતા.

**તા૦ ૨૬ મી મે સને ૧૮૮૭**—આજે સવારનાં કલાક ૧૦—૩૦ને અમસે નોરધરન રેલવેમાં કીંગ ક્રોસનાં સ્ટેશનપરથી નીકળ્યા હતાતે સાંજનાં કલાક ૫—૨૦ મીનીટે ન્યુ કેસ્ટલ ઓન ટાઇન શેહેરમાં જઇ પુગ્યા હતા. આખો રસ્તો લીલોતરી તથા ખેતીવાડીથી ભરપુર હતો જ્યાં જંગલો તો તદન હતાંજ નહીં અને જમીન પણ બધી સપાટ સેહેજ ટેકડીઓ સીવાયની મળી હતી. અમો કાઊંટી (County) હોટલ જે સ્ટેશનની સાંમેછે ત્યાં ન્યુ કાસ્ટલમાં ઊતર્યા હતા. અમારૂં ઈહાં આવવાનું કારણ એ છે જે એક જ્યુબીલી એક્ઝીબીશન ઉઘાડેલું છે તે જોવું. અમોને હાથમાં વખ્ત હોવાથી તથા એક્ઝીબીશન રાતનાં ૧૦—૩૦ સુધી ખુલ્લું રહેછે કરી સાંભળી અમો જમીને રા-



કીંગ ક્રાસનુ સ્ટેશન—લંડન

પેજ ૧૧૬

તે ચાહ, કાફી યા દારૂ પીતા ને બધે વીજળીની રોશણીથી જાણે ચાં-દરણું હોય તેવું ઉજરડું પડતું હતું. અમો ઈમારતના ઘોડ યાને મુખ્ય ભાગમાં ફર્યા હતા જેમાં મોટો ભાગ તોપો (ઈહાં આર્મસ્ત્રાંગ તોપો બનાવવાનું કારખાનું છે તથા તેનેજ લગતી ગોદી, મનવારો, ટારપીડો ઇત્યાદી બાંધવાની સર વીલીયમ આર્મસ્ત્રાંગની કંપનીની હવેલીઓ છે), સ્ટીમરો, મનવારો, ટારપીડો, અસલની ગેલીસો (માણસો હાથે હલેસાં મારી ચલાવવાની મોટી બોટો જેમાં ૧૫૦ થી ૨૦૦ હલેસા મારનારા હોય છે) રેલવેનાં ૧૮૨૫નાં તથા હમણાનાં નવા સુધારાનાં એનજીનો તથા સંચામાં જાત જાતનાં પરચુરણ ધાતુઓના નમુના જેમાં લોડાં તથા સીસાનો મોટો ભાગ છે જે ઈહાંની નજદીકની ખાણોની પેદાશ છે. સોનાંની કુવાર્ટઝો ભાંજવાનાં સાંચાઓ તે સાથે સોનાં સુધાંની કુવાર્ટજનાં નમુનાઓ, કોલસો તથા તેની જાતજાતની બનાવટો જેવું કે તેલ કોક (Coke) ઘેરમાં બાલવાના કોલસાનાં કેકસો તથા કોલસાની બનાવટના આકારો ઘણા મુકેલા હતા. એ સઘળાની વીગતો અમો લખી શકતા નથી, પણ જોવાલાયક ચીજોમાં ૧૧૦ ટનની તોપ જે હમણાં ઈહાં સર વીલીયમ આર્મસ્ત્રાંગે બનાવી છે તેનો આબેહુબ મોડલછે જે ૫૨૪ ઈંચ લાંબીછે તેના ગોળા જે પાસે મુકેલાછે તે ૧૮૦૦ રતલ વજનનાં અને ૯૫૦ રતલ દારૂનાં ચાર્જનાંછે જેથી ૩૩ ઈંચ લોખંડના સ્ટીમર યા મનવારનાં બખ્તરને ભાંગી શકાયછે એવી જોરાવરછે. એ ગોળાઓ ભરવા તોપની પાછળ સંચો રાખેલોછે જો સ્ટીમ ચલાવીને તોપોમાં પાછળી બાજુથી ગોળાઓ ભરેછે. એ તોપ ઘણી મોટી હોવાથી ઈહાં એકઝીબીશનમાં લાવ્યા નહીં પણ તેનો આકાર મુકેલોછે જે તેની બરાબરજ પણ લાકડાનો બનાવેલોછે. એ મોટી તોપની પડોસમાં એક મનવારનો મોડલ મુકેલોછે જે સઘળું જાણે ખરેખરૂં હોય તેવું બનાવીને તેની વચમાં એક બેટરી ઊપર એક ૧૧૦ ટનવાળી તોપ ગોઠવેલી બનાવી છે અને તે બેટરી બધીગમ ફેરવી શકાયછે કે તોપને જેમ ગમે તે બાજુ ઊપર નેમ લેવાને સેહેલ પડે. બીજી ઘણી જાતની તોપો એની પડોસમાં ગોઠવી છે તેમાં ગેટલીંગ મશીન ગનમાંથી હદી મેકંડમાં ૧૦૪ ગોળાઓ છોડી શકાયછે તેની

પાછળ ગોળી ભરવાનાં ઘણા ખાંચાઓછે તેમાં તેને લાયકનું કેનીસ્ટર ગોલીઓથી ભરેલું પાછળથી મુકે છે અને કુંચીની માફક ફેરવવાનું આવે છે જે ફેરવ્યાથી ગોળીઓ જથ્થાબંધ ઊડે છે. મોટી તોપોની ગાડીઓ પણ ગંજાવર પૈડાંઓની બનાવેલી મુકેલી છે તેના પૈડાંની વાંતો ૩ ઇંચ જાડી સ્ટીલની બનાવેલી છે. એ ૧૧૦ ટનની તોપના ગો‍ળાનો જોર ૫૬૫૨૦ ટનના ફટકા બરાબર ગણાય છે. બીજી નાની તોપોથી બનાવી છે તે ત્રીસ રતલી ગોળાઓ મીનીટના આઠ દશ ફેંકી શકે છે. એવીજ ઝડપથી તે ભરી શકાય છે. તે તોપનું વજન ફકત ૩૪ હંડરવેટનું છે અને તેથી ટોરપીડો બોટોનો ઘાન કાહાડવા કામ લાગે છે. એ સીવાય બીજી ઘણી તોપો ત્યાં મુકેલી છે. મનવારોના મોડલો પણ ત્યાં મુકેલા છે તેમાં ઈટાલીની સરકાર સારૂ એક મનવાર ૧૪૦૦૦ ટનની " ઇટેલીયા " નામની બનાવી છે તેનો ૦ જેને વચમાંથી કાપીને તેના ભાગો દેખઈતા રાખેલા છે જેમાંથી બેસુમાર કેબીનો તથા બીજા ઓરડાઓ સઘળું દીસેછે. ઇનજીનો પણ જાત જાતના આગનીગાડીના તથા કારખાના ચલાવવાના મુકેલાં છે. નવી પેહેલા કલાસની બેસવાની આગગાડી જાણે એક શણગારેલુ દીવાનખાનું હોય તેવી છે.

રમકડાંરો પણ તેવીજ સરસ બનાવતની છે. તેને ચલાવવાનાં-નાનાં એનજીનો, સ્ટીમરોમાં ૧૦૦૦૦ હોર્સ પાવરનું એનજીન ચલાવવા બનાવેલું બોઇલર, કેરોસીન તેલથી ચાલતાં એનજીનો, પાહાડની તનલો ખણવાના સાંચાની ડ્રીલો, વીજળીની બતીઓ બનાવવાના તરેહવાર સંચાઓ, દુધમાંથી માખણ બનાવવાના સ્ટીમથી ચાલતા સંચાઓ, (એ એક બંધ વાસણને બે ગમથી લોખંડના સળીયા સાથે રાખી તેને શેફટીંગથી ખુબ ગોળ ફેરવેછે એટલે દુધમાંથી જથ્થાબંધ માખણ નીકળી શકેછે) બંધ ઓરડામાં હવા થંડી યા ગરમી લાવવાના સંચાઓ (વેનટીલેટરોએ ચીમનીની માફક બાહાર મોઢાં કાહાડી તેની અંદર એક ગમથી નળીએ પાણી જોરથી મોકલેછે કે તે પાઈપની હવા દબાઇને નીચે જાયછે જ્યાં જો ટંડી હવા જોઇયે તો ટંડા પાણીની

ટાંકીની વચમાંથી તે હવા પસાર કરેછે અને ગરમ હવા જોઇયે તો ગરમ સ્ટીમની ટાંકીની વચ્ચેથી હવા પસાર થવાથી જોઇતી ઠંડી યા ગરમ હવા મળેછે), રાંધવાના ગેયાસના યા કેરોસીન તેલના ચુલાઓ જાત જાતનાં નવા સુધારાના તથા સગરીઓ જેમાં એક જાતની બનાવત મુકેછે જે ત્રણ વરસ સુધી ગેસથી બલીને ઓરડામાં ,ગરમી આપે છે. બાહારની બાજુપર પીપો ઉપર તથા ઝુલતા લશકરી કામચલાઉ પુલો પણ બાંધેલા છે. એક ગમ આપણા રૂમાલ ઉપર એક સીવવાના સંચાથી એક મીનીટમાં લાલ દોરાએ અંમારૂં આખું નામ પાડી આપ્યું હતું,જે શી રીતે થતું હશે તે સમજ પડતી નથી. પણ જોયા મેલે તે સંચો ચલાવનાર ઓરત પોતે હુશીયાર છે અને જેમ આપણે લખી જઇયે છીયે તેમ રૂમાલને તે ઉપર નામ પાડવા સારૂ ફેરવ્યાથી નામ પડે છે. એ સીવાય બીજું ઘણું જોયું હતું અને વખ્ત થવા આવ્યાથી અધુરૂં મુકી આવતી કાલે પાછા આવવાનો ઠરાવ કીધો હતો.

તા૦ ૨૭ મી મે સને ૧૮૮૭ અને વાર શુક્ર—આજે સવારના ૧૦ વાગે અમે પાછા નયુ કેસટલનું એક્ઝીબીશન જોવા ગયા હતા અને ગઈ કાલનો અધુરો રહેલો ભાગ જોયો હતો. તેમાં પણ મોટો ભાગ સંચાઓ, કોલસા તથા ધાતુઓને લગતો હતો. જોવાલાયક બીજી ચીજો ઘણી હતી તેમાં એક પોચ્યા પથ્થરમાંનું કોતરકામ એકજ પથ્થરમાંથી એકની પાછળ એક એમ ત્રણ થર પુતળાંઓ, જાનવરો તથા ઝાડોના આકારો અલગા કોતરેલા હતા. એક દરીયામાં જીવ બચાવવાનાં પીતલ તથા લાકડાંના તરતાં ઓઈયાંનો નમુનો હતો. એ ઓયણું તદન ગોળ છે અને તેને મથાળેથી પતરૂં જડી લઈને અંદરથી પોકલ રાખેલું છે. ઉપલાં પતરાંની અંદર વીસ માણસો બેસી શકે એવા ફરતા ખાંચાઓ છુટા છુટા એક એક જણને બેસવાના કોતરી કાહાડેલા છે અને વચલા ભાગમાં મોટો ખાચો છે તેમાં ખોરાક તથા પાણી રાખવાની જગ્યા કીધી છે, જે ઓઈયાંનો ઉપરની તરફનો ભાગ રોકે છે. બાકીનો નીચલો ભાગ તદન ખાલી પોકલ રાખેલો હોવાથી તથા તદન હવા નહીં જાઇ શકે એવી ગોઠવણ કરેલી હોવાથી એ ઓયણું ગમે તેવા ખરાબ તોફાંની દરીયામાં પણ ડુબતું નથી અને તે વીસ જણના જીવ

બચાવી શકે છે. તે આઠ ફીટ વ્યાસમાં અને સોલ હંડરવેટ વજનમાં છે. એવાં બોઈયાંઓને વાહાણો તથા સ્ટીમરો ઊપર રાખ્યાથી તેઓ ભાગે ત્યારે જીવનો બચાવ થઇ શકેછે. એક ફીલટર પાણી ગાળવાનું હતું જેમાં. ખરાબ લાલ રંગનું ઝેરી પાણી નાખે છે તે થોડા વખ્તમાં બીલોર જેવું નીતરૂં અને સાફ થઇ નીકળે છે અને તેમાં ગમે તેવું ખરાબ થયલું પાણી સાફ થાય છે. ઘડીયાલો પણ તરેહ તરેહની બનાવતોનાં હતાં. કોઈ એનજીનોની માફક, કોઈ વાહાણોના આકારનાં, તેનાં સુકાનથી પેનડ્યુ મ ચાલે, કોઈનાં દડા, પ્લેટફાર્મ ઊપર એક ગમ ઢળાવને ઘ દોડી બીજે નાંકે જાય કે ત્યાં એક સળીને ચાપડી તે સળાથી ની ઉં ચક્કર ફરે કે તે બાજુનો પ્લેટફાર્મ ઊંચો થઈ સામી બાજુ ડાઇઓ થ ઢળાવવાળો થવાથી પેલો છુટો દડો પાછો તે બાજુપર આ ધ્યાથી તે વાંકો તીકો તેમાં જડેલી ઝીણી પતીઓને અથડતો જાય સી ચાંઈ અંત્રે વળી ત્યાંની સલીને અડકી તે બાજુ જે પ્લેટફાર્મ ઊં ચકાય તેમેટલે પાછો દડો સાંમી ગમ ઢળે છે તેટલાં એક મીનીટ બરાબર થઇ છે. કોઇ ઘડીયાળોમાં બુટ સાફ કરતા, કોઇ ઘડીયાલોમાં નાચતા એ પ્રમાણે વખત આપતાં ઓટોમેટીક રમકડાંઓ બનાવ્યાં હતાં. ગલીચાઓ તથા રેશમી કપડાં તેમાં તરાંહ તરાંહની વણનો જેમા ; પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સ, તેની બાનુ, આપણા માહરાણી, ગ્લેડસ્ટન, ડીઝરાયલી ઈત્યાદી, સખીઓ વણતમા ગુંથાતી. મુંબઈમાં દોખા લુમસોને મળતી પણ ઘણી સરસ બનાવતનીઓ હતી. એમાંની વણત અમોએ સને ૧૮૮૧માં ક્રીસ્ટલ પેલેસમા જોઇ તે વખ્તે લખેલી છે તેથી અત્રે લખતા નથી. જેમસ વાટ (James Watt) જેણે પેહેલું એનજીન બનાવ્યું હતું તે સારૂં તેણે નમુનો રાખ્યો હશે તે પણ જોવા મુકેલો છે, જે ઊપર સને ૧૭૮૧નું વરસ છે ને હમણાનાં સફાઇ તથા ભપકાદાર બનાવતનાં એનજીનો સાથે સરખાવતાં ઘણું ખડબચડું અને બેડોલ લાગે છે. સંચાથી છાપવાનું તથા રંગીન ચીત્રો પાડવાનું, મીઠાઈઓ (ટીફીટની) બનાવવાનું તથા બીજું ઘણું એવી રીતનું જોવાનું હતું. એક હારમાં ૭ ઓરડાઓ ભરીને ચીત્રો મુકેલાં હતાં તેમાંનાં

હતો, પણ તેના ૧૨ થાંભલા એટલાજ હજાર પાઊંડે ઊભા કીધા એટલે ફંડ ઘટી જવાથી તે કામ બંધ પડી ગયું હતું અને તેજ મુજબ હાલ રહ્યું છે. નેલસનની યાદગારી માટે ૧૮૧૫માં બાંધેલો એક સ્થંભ જે ૧૦૨ ફીટ ઉંચો છે તેથી જોવાલાયક છે. આજે અમોએ ઇંગ્લંડ તરફ આવ્યા પછી પેહેલવેહેલો સુરજ આખો દીવસ પ્રકાશતો જોયો હતો ને જોકે દશ વાગે અમો એ ટેકડીપર હતા તોબી ત્યાં એટલો તો ટાડો પવન આવતો હતો કે ઉભવો મુસ્કેલ પડતો હતો. ત્યાંથી અમો નિકળેલા આરથર સીટ (Arthur seat) કરીને એક ટેકડી આશરે ૮૨૨ ફીટ ઉંચી ઓડી ગમ આવેલી છે ત્યાં ગાડીમાં ફરી આવ્યા હતા જે બાજુપરથી પણ દેખાવ ઘણો સરસ છે. ઈહાં નાના તલાવો તથા ફરવાના મોટા રસ્તાઓ બાંધ્યા છે ત્યાંથી અમો અસલનું પારલામેંટ હાઉસ જે હમણા કોર્ટ દાખલ વપરાય છે તે જોવા ગયા હતા. એનો મોટો હોલ જે હમણા બારીસટરો તથા વકીલોને ફરવા સારૂ કીધો છે તેમાં ઘણાં પુતળાંઓ તથા સબીઓ અસલનાં વખ્તની સકોટમેનોની મુકેલી છે. એની લાઈબ્રેરી પણ ઘણી મોટી છે જેમાં અસલી પુસ્તકો હાથનાં લખેલાં પણ ઘણાં છે. એ લાઈબ્રેરી ઘણી મોટી ગણાય છે તેમાં આસરે આઠ લાખ પુસ્તકો છે એમ અમારો ભોમિયો કહેતો હતો. ઈહાં એક કોર્ટ બેઠી હતી તે જોઈને બહાર નીકળ્યા તેની સામે સેંટ જાઈલ્સનું દેવળ છે અને એ બેની વચમાં હમણા મોટા ચોક છે જે અસલ દેવળને લગતું ગોરસ્તાન હતું, જ્યાં જોન નોક્ષ કરી અત્રેના વખણાયેલા ઉપદેશકને દાટેલો હશે તેની જગો પર J. K. 1572 એવા શબ્દો કોતરેલો એક પથ્થર હજી રહેવા દીધો છે. સેંટ જાઇલ્સનું દેવળ કાલે આતવાર હોવાથી આજથી તેની તૈયારી કરવા બંધ રાખેલું છે તેથી અમોએ જોયું હતું નહીં. ત્યાંથી અમો હોલીરૂડ પેલેસ (Holyrood Palace) જોવા ગયા હતા. એ મેહેલ અસલના સ્કોટલંડના પાદશાહોનો હતો તે સને ૧૫૦૧નાં સાલમાં જેમસ ચોથાએ બાંધ્યો હતો. સ્કોટલંડ ઇંગ્લંડ સાથ જોડાઇ ગયા પછીબી

પાદશાહો વારા ફરતા એમાં રહેતા આવ્યા છે અને આપણાં મહારાણીથી જ્યારે એડીનબરો આવે છે ત્યારે એમાં ઉતરે છે. એ સારૂં એ મેહેલનો એક ભાગ હમેશાં શણગારેલો રાખે છે અને બીજો ભાગ જે અસલના ઇહાંના પાદશાહો વાપરતા હતા તે તેમજ રાખેલો છે. તેમાં જેમસ ૬ ઠો ઇહાંનો અને ઇંગ્લંડનો પેહેલો જેમસ જે ઓરડામાં જનમ્યો હતો તે તથા તેની મા મેરી કુવીન ઓવ સ્કાટ જેને પાછળથી ગરદન મારી હતી તે રહેતી હતી, તે ઓરડાઓ તથા ખાવાનો સપર રૂમ જેમાં તેણીનો યાર રીજીઓને મારી નાખ્યો હતો તે ઓરડો તથા તેને બાહાર ઘસડી લાવી દાદરને મથાળેના ઓરડામાં નાખ્યો હતો તે ઓરડો તથા તેના લોહીના દાઘ સઘળું દેખાડે છે. તેણીનો સુવાનો ઘોલીયો તથા તેમાંની ખુરસીઓ સઘળું એમનું એમ રાખેલું છે. એ ઓરડાઓમાં અસલનું ભરતકામ જોવાલાયક છે. એ રાણીની મોહું જેવાની આરસી પણ ત્યાં તેમજ રાખેલી બતાવી છે. એ જોઇને તેની પડોસનું અસળનું બાદશાહી દેવળ જોયું હતું અને તે હાલ ખંડેર હાલતમાં પડેલું છે જે રાજા ડેવીડે સને '૧૧૨૮માં બાંધેલું કેહેવાય છે. એમાં અસલના પાદશાહઓને દાટયા છે જે સઘળાની વીગત આગળ અમો આવી ગયા છીયે તે વખ્તેની ચોપડીમાં લખેલી હોવાથી અત્રે લખ્યું નથી. ઇંહાં આજે સભા ભરી હતી તેથી બીજી ગમના ઓરડાઓ જે હમણાની રાણી સાર રાખેલા છે તે જોઇ શકયા નહીં હતા. એજ કારણને લીધે એનો જુનો ભાગ પણ જોઈ શકતે નહીં, પણ હિંદુસ્તાનથી આવેલા છીયે કરી જણાવ્યાથી તથા અમારા કાંર્ડ મોકલવાથી અમોને જોવાની રજા તુર્ત મળી હતી. દશ દિવસ સુધી આપણી રાણીનો ઇંહાંનો પ્રતિનિધિ એ મેહેલમાં દર સાલ રહે છે ને રોજ ખાનાંપીના તથા બાલો થાય છે. તેનાં ખર્ચનાં એને ઉઘરા પાઊંડ ૩૦૦૦ મળે છે પણ ખર્ચ એથી ઘણો હોવાથી તેને ગાંઠથી ઘોડો ખર્ચ ઉભેરવો પડેછે. એ સ્કોટલંડનો વડો પોતાની કંટ્રી સિટ જે પાંચ છ ગાઉ દુર છે ત્યાં બાકીના દિવસો રહે છે. ત્યાંથી અમો અત્રેનો કિલ્લો

હતો, પણ તેના ૧૨ થાંભલા એટલાજ હજાર પાઊંડ ઊભા કીધા એટલે ફંડ ઘટી જવાથી તે કામ બંધ પડી ગયું હતું અને તેજ મુજબ હાલ રહ્યું છે. નેલસનની યાદગારી માટે ૧૮૧૫માં બાંધેલો એક થ્યંભ જે ૧૦૨ ફીટ ઊંચો છે તેણી જોવાલાયક છે. આજે અમોએ ઈંગ્લંડ તરફ આવ્યા પછી પેહેલવેહેલો સુરજ આખો દીવસ પ્રકાશતો જોયો હતો ને જોકે દશ વાગે અમો એ ટેકડીપર હતા તોબી ત્યાં એટલો તો ટાઢો પવન આવતો હતો કે ખમવો મુશ્કેલ પડતો હતો. ત્યાંથી અમો નિકળેલા આરથર સીટ (Arthur seat) કરીને એક ટેકડી આશરે ૮૨૨ ફીટ ઊંચી બીજી ગમ આવેલી છે ત્યાં ગાડીમાં ફરી આવ્યા હતા જે બાજુપરથી પણ દેખાવ ઘણો સરસ છે. ઈહાં નાના તલાવો તથા ફરવાના મોટા રસ્તાઓ બાંધ્યા છે ત્યાંથી અમો અસલનું પારલામેંટ હાઉસ જે હમણા કોર્ટ દાખલ વપરાય છે તે જોવા ગયા હતા. એનો મોટો હોલ જે હમણા બારીસ્ટરો તથા વકીલોને ફરવા સારૂં કીધો છે તેમાં ઘણાં પુતળાંઓ તથા સખીઓ અસલનાં વખ્તની સંકોચમેનોની મુકેલી છે. એની લાઈબ્રેરી પણ ઘણી મોટી છે જેમાં અસલી પુસ્તકો હાથનાં લખેલાં પણ ઘણાં છે. એ લાઈબ્રેરી ઘણી મોટી ગણાય છે તેમાં આસરે આઠ લાખ પુસ્તકો છે એમ અમારો ભોમિયો કહેતો હતો. ઈહાં એક કોર્ટ બેઠી હતી તે જોઇને બહાર નીકળ્યા તેની સાંમે સેંટ જાઈલ્સનું દેવળ છે અને એ બેની વચમાં હમણા મોટો ચોક છે જે અસલ દેવળને લગતું ગોરસ્થાન હતું, જ્યાં જોન નોક્ષ કરી અત્રેના વખણાયેલા ઉપદેશકને દાટેલો હશે તેની જગો પર J. K. 1572 એવા શબ્દો કોતરેલો એક પથ્થર હજી રહેવા દીધો છે. સેંટ જાઇલ્સનું દેવળ કાલે આતવાર હોવાથી આજથી તેની તૈયારી કરવા બંધ રાખેલું છે તેથી અમોએ જોયું હતું નહીં. ત્યાંથી અમો હોલીરૂડ પેલેસ (Holyrood Palace) જોવા ગયા હતા. એ મેહેલ અસલના સ્કોટલંડના પાદશાહોનો હતો તે સને ૧૫૦૧નાં સાલમાં જેમસ ચોથાએ બાંધ્યો હતો. સ્કોટલંડ ઇંગ્લંડ સાથ જોડાઇ ગયા પછીથી

પાદશાહો વારા ફરતી એમાં રહેતા આવ્યા છે અને આપણાં માહ-રાણીબી જ્યારે એડીનબરો આવે છે ત્યારે એમાં ઉતરે છે. એ સારૂં એ મેહેલનો એક ભાગ હમેશાં શણગારેલો રાખે છે અને બીજો ભાગ જે અસલના ઇહાંના પાદશાહો વાપરતા હતા તે તેમજ રાખેલો છે. તેમાં જેમસ ૬ ઠો ઈહાંનો અને ઈંગ્લંડનો પેહેલો જેમસ જે ઓરડામાં જનમ્યો હતો તે તથા તેની મા મેરી કુવીન ઓવ સ્કાટ જેને પાછળથી ગરદન મારી હતી તે રહેતી હતી, તે ઓરડાઓ તથા ખાવાનો સપર રૂમ જેમાં તેણીનો યાર રીજીઓને મારી નાખ્યો હતો તે ઓરડો તથા તેને બાહાર ઘસડી લાવી દાદરને મથાળેના ઓરડામાં નાખ્યો હતો તે ઓરડો તથા તેના લોહીના દાઘ સઘળું દેખાડે છે. તેણીનો સુવાનો ઘોલીયો તથા તેમાંની ખુરસીઓ સઘળું એમનું એમ રાખેલું છે. એ ઓરડાઓમાં અસલનું ભરતકામ જોવાલાયક છે. એ રાણીની મોઢું જોવાની આરસી પણ ત્યાં તેમજ રાખેલી બતાવી છે. એ જોઇને તેની પડોસમાંનું અસલનું બાદશાહી દેવળ જોયું હતું અને તે હાલ ખંડેર હાલતમાં પડેલું છે જે રાજા ડેવીડે સને ૧૧૨૮માં બાંધેલું કેહેવાય છે. એમાં અસલના પાદશાહઓને દાટયા છે જે સઘળાની વીગત આગળ અમો આવી ગયા છીયે તે વખ્તેની ચોપડીમાં લખેલી હોવાથી અત્રે લખ્યું નથી. ઇંહાં આજે સભા ભરી હતી તેથી બીજી ગમના ઓરડાઓ જે હમણાંની રાણી સાર રાખેલા છે તે જોઇ શકયા નહીં હતા. એજ કારણને લીધે એનો જુનો ભાગ પણ જોઈ શકે નહીં, પણ હિંદુસ્તાનથી આવેલા છીયે કરી જણાવ્યાથી તથા અમારા કાડૅ મોકલવાથી અમોને જોવાની રજા તુર્ત મળી હતી. દશ દિવસ સુધી આપણી રાણીનો ઈહાંનો પ્રતિનિધિ એ મેહેલમાં દર સાલ રહે છે ને રોજ ખાનાં-પીના તથા બાલો થાય છે. તેનાં ખર્ચનાં એને ઉંવરા પાઊંડ ૩૦૦૦ મળે છે પણ ખર્ચ એથી ઘણો હોવાથી તેને ગાંઠથી થોડો ખર્ચ ઊમે-રવો પડેછે. એ સ્કોટલંડનો વડો પોતાની કંટ્રી સિટ જે પાંચ છ ગાઊ દુર છે ત્યાં બાકીના દિવસો રહે છે. ત્યાથી અમો અત્રેનો કિલ્લો

જોવા ગયા હતા, જ્યાં હજી જે ઝવેરાતો રાણી મેરીએ છેઃ પહેર્યાં હતાં તે રાખેલાં છે, તેમાં એક મોટી તથા માણકનું તાજ, સેંટ એનદ્રુ તથા સેંટ જ્યાર્જ તથા ગારટરના ઓરડરોના ચાંનો તથા કોલર તથા પાદશાહી તલવાર રાખેલાં છે. પેલી અસલી મોટી તોપ જેને (I) Mons Meg મોનસ મેગને નામે ઓળખે છે તે સને ૧૪૭૬માં બેલજ્યમના માનસ નામનાં શેહેરમાં બનાવી હતી તે તથા મારગરેટ રાણીનું ચેપલ અમોએ આગળ જોયું હતું તેવીજ વીગત પ્રમાણે છે. ત્યાંથી સભાસ્થાન કરી એક જાતની દેવળને લગતી મોટી સભા ભરવાનો મેહેલ છે ત્યાં એ સભા બેઠેલી જોઇ હતી, જ્યાં સ્કોટલંડનાં પાદરીઓ વિષે જેઓની ફરિયાદ થાય તે સાંભળી તેનો ઈનસાફ થાય છે. ત્યાંથી હમો અત્રેનું મ્યુઝ્યમ જોવા ગયા હતા. એની ઈમારત આખાં સ્કોટલંડમાં મોટી ગણાય છે તે ૪૦૦ ફીટ લાંબી, ૨૦૦ ફીટ પોહોળી અને ૯૦ ફીટ ઊંચી છે જે સને ૧૮૬૧માં બાંધી હતી. જોકે એ કાંઈ ઘણું મોટું મ્યુઝ્યમ ગણાતું નથી તોબી એટલું મોટું છે કે ત્રણ કલાકે અમો બરોબર જોઇ શક્યા નહીં તથા એમાંનો સંગ્રહ બધી રીતેનો કીધો છે. જુદેજુદાં જાત જાતનાં જાનવરો, બધી જાતની ધાતુઓ, તેની પરચુરણ બનાવટો, યુરોપની જાણીતી ઈમારતોના ભાગોના નમુનાઓ, અસલી બખ્તરો, ઢાલાઢાંડી સાહે તરેહવાર જાત જાતનાં બીલારી ફાનસો, શાથી પેહેલું રેલવે પર ચાલતું કીધેલું એનજીન જે વીલીયમ હીકી (William Hickey) નામના શખ્શે Wylam (વાઇલમ) શેહેરમાં સને ૧૮૧૩માં બનાવ્યું હતું કે જેથી કોલસો લઇ જવાને સવલ પડે એવા તેના વિચાર હતા તે એનજીનની ગાડી ઉપર એનજીન જાણે હમણાનું બીમ એનજીન આવે છે તેમ બહારથી દેખાડે છે અને તેની પાછળ કોલસો રાખવાની ગાડી અને તેમાં વળી પાણી બોઇલર સારૂ રાખવાનું પીપ મુકયું છે.

માણસોનું આંગ શું શું તત્વોનું બનેલું છે જેમકે તેમાં ખાર કેટલો ભાગ, ગ્લેસરીન, પાણી, લોખંડ, ચરબી ઇત્યાદી, તે જુદા જુદા

ગીશીઓમાં ભરી વીગતવાર દેખાડેલું છે. કોઇ માણસનાં દીલને એનેલાઈઝ કરે તે આવી ચીજો તેમાંથી નીકળેછે. એમાંનો એક ભાગ જે ફોસફરસનો છે તેને વાસ્તે લખેછે કે તે એવી તો સળગી ઉઠનારી ચીજ છે કે તેને પાણીમાંજ રાખવી પડેછે. તે પ્રમાણે બધી જાતના અનાજોની ખાવામાં શું ખુબીઓ છે તે તથા એવી બીજી ઘણી વીગતો મુકેલી છે. અસલનાં લોકો લોખંડને બદલે પથ્થરનાં હથીયારો વાપરતા હતા તે, જંગલી માણસો ચાંમડાંનાં, પીછાંનાં, ઘાસનાં તથા એવીજ જણસોનાં કપડાં પેહેરેછે, તે તથા તેઓનાં રેહેવાનાં ઘરોના નમુનાઓ, તરાહ તરાહની માછલીઓ તેમાં એક મગરમચ્છ ૭૫ ફીટ લાંબુંછે તે, ઝાડોનાં થડ તથા ડાળીઓ તેમા બામણુ એક મુકેલોછે તે ૮૬ ફીટ લાંબોછે તથા બીજી નવાઇની બનાવતો જેવી કે વીજળીથી હમેશ ચાલુ રેહેતું ઘડીઆલ, દાનાનું ભરતકામ જાણે કસબી ભરત હોય એવું આબેહુબ બનાવેલું, પેરેફીન જાતની ટ્રેનસપેરંટ મીનની બનાવેલી મોટી જોલીબોટ, ટોપો ઇત્યાદી ઘણી ચીજો હતી કે જેની વીગતો અમો લખી શકતા નથી. ત્યાંથી ચાર વાગેને બંધ થયું તેથી અધુરૂં મુકીને મીનનાં પુતલાંનું (મેડમ તુસોનાં જેવું) એકઝીબીશન જોવા ગયા હતા. એ કોઈ ફ્રેંચમેનનું છે અને માફકસરનું બનાવેલુંછે. મેડમ તુસોનાં વેક્ષ વર્કને કોઈબી રીતે પુગે નહીં. તે જોઇને ઇંહાં સૌથી ઊંચા ઘરવાલા મોહોલાઓમાં (High Street & Cockburn Street), ગયા હતા જ્યાં અમોએ એક પેર ૧૦ માલ ઓપતલીયાં વગેરેનું જોયું હતું અને સાતથી આઠ માલનાં ઘરો તો બીજાં ઘણાં એ જગ્યા ઊપર આવેલાં છે તે સઘણું જોઇને પાછા ફર્યા હતા. એ બધાંની તથા એડીનબરો શેહેરને લગતી અમારી આગળી ઇંહાંની મુસાફરીની સને ૧૮૮૧ની ડાયરીમાં વીગતો હોવાથી પાછું લખતા નથી. એડીનબરોમાં અમો છેલ્લા જોઈ ગયા હતા તે કરતાં કાંઈ ઘણો ફેરફાર થયો નથી, પણ એક મોટો પુલ ફરથ ઓવ ફોરથ ઊપર બંધાયછે જે એ રેલ જેરનો જ્યારે પુરો થશે ત્યારે લાંબો થશે. એ સીવાય બીજું કાંઈ નવું જોવામાં આવતું નથી.

હતા તેની સાંમેની બાજુપર નદીને કિનારે આવેલું છે. એ જગા ઘણી સારી હવાવાળી કહેવાય છે. તેની એક ગમ એ નદી અને બીજી ગમ થોડે દુરથી ઈંગ્લંડનો વખણાયલો સૌથી મોટા સરોવર લેક લોમંડ (Lake Lomond) આવ્યો છે. અમારી પરોણાગત મી૦ હેરોવરે તથા તેમનાં ધણીયાંણીએ ઘણી સારી કીધી હતી. હેલનબરો તથા તેની આસપાસની મેસોનાં મૈલ સુધીની જગ્યા સર જેમ્સ કોહન બેરોનેટની છે. હેલનબરોમાં છુટા છુટા બંગલા દરેકની આસપાસ એક એકર જમીન રાખી બાંધેલા છે અને તે બધાઓમાં નાધલા બાગો હોવાથી સારા શોભે છે. અમો ખાનું લીધા પછી ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને આસપાસનો દેખાવ જોતા ૧૪ મૈલ દુર સુધી ગયા હતા. રસ્તામાં બે ત્રણ મૈલ પછી લેક લોમંડનો કિનારો લાગ્યો હતો તે છેક અમો ઉપર મુજબ દુર ગયા હતા ત્યાં સૂધી ગબ્બા કીધો હતો ને એ રસ્તે એજ મુજબ લેકો કિનારે અને કિનારે ઘણા વેલો સૂધી જાય છે. અમો એવે રસ્તે પાછા ફરીને Luss (લુસ) કરી ગામડું છે ત્યાં રીફ્રેશમેંટ લેવા તથા ઘોડાઓને હાક આપવાને ઊતર્યા હતા. એ લુસનું ગામડું પણ સરોવરને કિનારે આવેલું છે અને તેનાં ઘરો મજેનાં નાના બાગો સાથે બાંધેલા છે. દેવાલોપર ગુલાબનાં ફુલના વેલાઓ ચઢટાવેલા છે અને બાગમાં જાતજાતનાં રંગીન ફુલો ઉગાડેલાં હોવાથી મજેનું લાગે છે. ત્યાંથી અમો પાછા પાંચ વાગે હેલનબરો આવી પુગ્યા હતા રસ્તાનો દેખાવ બધે મજેનો હતો. "લોકની" અંદર છુટા છુટા ટાપુઓ કોઈ મોટા અને કોઇ હાથના બનાવેલા રોક વર્કના જેવા નાના ને સપાટાઓપર ઝાડો ઘણા ગીચ ઉગેલાં, અને સરોવરના બધા કિનારાઓ પણ તેજ માફક ઝાડપાનની લીલોતરીવાળા હોવાથી એ રસ્તો ઘણો રળીયામણો લાગતો હતો. અમો હેલનબરોથી ખાનું લઇને પાછા આઠ વાગે નીકળેલા નવ વાગે ગ્લાસગો આવી પુગ્યા હતા. એ રસ્તો આગનીગાડીમાંનો પણ રળીયામણો લાગે છે. તેનો મોટો ભાગ ક્લાઈડ નદી ઉપરથી પસાર થાય છે જેમાં આવતાં જતાં વાહાંણો તથા સ્ટીમરો તથા સામી બાજુના કિનારાપર તથા તેને મથાળે ડુંગર ઉપર દોડતી આગની ગાડીઓ, નદીમાં વારાફરતી મળતી વાહાંણો

બાંધવાની ગોદીઓ તથા સાંમી બાજુનાં છુટાં છુટાં ગામો સર્વે ઘણું રળીયામણું લાગતું હતું અને વળી ઈહાં સુરજ કલાક ૮—૧૫ મીનીટે અસ્ત પામે છે અને ત્યાર પછી કલાક ૧૦—૩૦ થી ૧૧ સુધી ઊજરદું (ઝઝકલું) રેહે છે તેથી અમો સઘળું મઝેની રીતે જોઈ શક્યા હતા. એ ઝઝકલું એટલું રેહે છે કે અમો દશ વાગા સુધી વગર બતીએ ન્યુસપેપરો વાંચી શકીયે છીયે. ખબર કાઢાવતાં માલૂમ પડે છે કે રાતના ૧૧ વાગે લાંબા દિવસોમાં (તા૦ ૨૨ મી જુન સુધી દિવસ લાંબા થાય છે અને પછી ઓસરવા માંડે છે) સુરજ અસ્ત પામી બેથી હડી વાગામાં પાછો ઉગે છે તેથી અંધારી રાત તે વખ્તે ઘણા દિવસો સુધી માલૂમ પડતી નથી. હમણાંથી રાતના ૪ વાગામા સુરજ પાછો દીસે છે. અમો જે ગ્લાસગો કુવીન રોડ સ્ટેશન પર ઉતર્યા ત્યાં આવતાં આગની ગાડીને મોટા રસ્તા તથા ઘેરોની હેઠલના ટનલોમાંથી આવવું પડે છે તે વખ્તે વીજળીની બતીઓ પોતાની મેલેજ ગાડીમાં સળગી ટનલ પૂરો થયો કે પાછી પોતાની મેલે બુઝાઈ જાય છે તે સારું ઘણી સારી તાળ કીધેલી માલૂમ પડે છે. રેલવેના પાતાની વચમાં એક બીજો લોખંડનો પાતો ટનલમાં રાખે છે તેમાં એક બાજુથી વીજળી સંચાએ દાખલ કરી મુકેલી હોય છે. જેવી ગાડીઓ ત્યાં આવી કે દરેક ગાડીની હેઠલ એકેકો લોખંડનો સીધો સળીયો રાખેલો હોય છે તે પેલા વીજળીથી ભરેલા પાતા સાથે અડકી ઘસાય છે કે તેમાં પેલી વીજળી જઈ તે સળીયામાંથી એક તાર ગાડીને મથાળે બતી હોય છે તેમાં લઈ ગયલા હોવાથી તે બતીઓ વીજળીની "ઇનકેન્- નડેસંટ" લાઇટની માફક સળગી ઉઠી ઉજાસ ગાડીઓમાં આપે છે અને જેવી ગાડી ટનલમાંથી બાહાર ઉજાસમાં નીકળી કે પેલો લોખંડનો પાતો ત્યાં નહીં હોવાથી વીજળી પૂગતી નથી અને બતી પોતાની મેલે બૂઝાઈ જાય છે. એવી સરસ યુક્તી કરી બતી સલગાવા માણુસો રાખવાનો તથા બતી જાથુક બાલવાનો ખર્ચ બંચાવ્યો છે, એ ઉપરથી અમોને ઈહાં તથા ઇંગલંડમાં બીજી રીતે માણુસોના પગારનો ખર્ચ બંચાવાના દાખલાઓ યાદ આવે છે જેમાં હમણા થોડું એક થયું એક જાતના મીકેનીકલ સંચાઓ બનાવી દર સ્ટેશને

મૂકયા છે જેમાં એક નાની કબાટ જેવું મૂકયું છે. તેની બે બાજુએ નાનાં બે ખાંચાઓને ઊભાને ઉભા સલંગ રાખી તેમાં ગીલાઈઓ રાખે છે અને તે ખાંચાની હેઠલ વકરીના મોંઢાં જેવો બીજો નાનો ખાંચો એક પેની જાય તેટલો રાખે છે. હવે તે ખાંચામાં પેની નાખ્યે તો તેના ભારે અંદરનો સંચો દબાઈને પેલી મીઠાઈમાંનો એકજ કટકો બહાર આવે છે જે પેની નાખનાર લે છે અને તમો બીજો કટકો બીજી પેની નાખ્યા વગર કાહાડી શકો નહીં એવી તાળ કીધી છે. એજ માફક પોસ્ટ કાર્ડોના કેસો પણ જગેજગ રાખે છે. વળી માણુ- સોને તોળવાના ઓટોમેટીક સંચા પણ એજ ઢપ પર બનાવી જગે- જગ મૂકેલા હોય છે જેમાં પણ એક પેની તમો તે ઉપર ઊભા રહી નાખો તો તોળતો ઘડીઆલ જેવો કાંટો ઘડીઆલની ડાયલપર ફરીને તમારૂં વજન બતાવે છે, જેવા તમો ઉતર્યા કે પાછો અસલી જગ્યા મીંડાંપર જાય છે અને બીજી પેની નાખો નહીં ત્યાં સુધી બીજી વ- ખ્તે તોળાતું નથી. એ મુજબ પોતા મેલે ચાલતા સંચાઓ રાખી તેની દેખરેખ રાખનારા માણુસોનો ખર્ચ બચાવેલો છે. તોબી એ છેલ્લામાં ઠગાઈ લોકો કરી શકે છે, તે એમ કે પેહેલાં એક જણ તોળાય તેનું વજન ધારો કે ૧૪૦ રતલનું છે તેટલો કાંટો ખસે છે. હવે તે ધણી ઉતરી નથી પડતો પણ બીજો ધણી તેની સાથે કાંટાપર ચઢેછે કે તેના વજન જેટલો કાંટો બીજો આગળ વધી જઈ તેનો વજનબી એટલો હોય તો ૨૮૦ રતલપર કાંટો જાય છે. તેપરથી એજ જણું પોતાનું વજન કહી શકે છે. ઇહાંની આગની ગાડીઓ કોય કોઈ "એકસપ્રેસ" દાખલ દોડાવે છે જેઓ કલાકના સાઠ મૈલને હિસાબે ઘણાં સ્ટેશનો કીધા વગર દોડે છે તેઓને દોડતી ટ્રેને પાણી લેવા સારૂ રેલની હેઠાણમાં વચમાં પાણીની ટાંકીઓ બાંધી તેમાં પાણી ભરી તૈયાર રાખે છે અને ઈનજીનની હેઠળ એક જાતની પાણી એંચી લેવાની નળીઓ રાખે છે જે નળી તે પાણીની ટાંકી આવે છે ત્યારે સાંમી બાજુ મોઢું રાખી નીચે ઊતારે છે કે આગની ગાડીના પોતા- ના ધસારાથી પેલી ટાંકીનું પાણી પોતાની મેળે નળીમાં ભરાઇને

ઉપરની પાણીની ટાંકીમાં ભરાય છે કે નળી પાછી ઉંચકી લેછે, એવી એવી નવી ગોઠવણો રાખે છે જેથી વખ્તનો બચાવ ઘણો થાય છે.

**તા૦ ૩૧ મી મે સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના આઠ વાગેની ટ્રેનમાં બેસીને એડીનબરોની નજદીકમાં કરકાલડી (Kerkcaldy) કરીને ગામ છે ત્યાં મી૦ ડગલાસ કરીને મેસર્સ ડગલાસ એંડ ગ્રાંન્ટ એનજીનો બનાવનારના ભાગ્યાને ત્યાં પરોણા દાખલ ગયા હતા. એ કરકાલડી ગામ ફર્ડ ઓવ ફોર્ડ (Firth of Forth) ઉપર એડીનબરો શેહેરની સામેની બાજુ દુરથી આવેલું છે, જે બાજુ પર ફર્ડ નદીનું મોહડું જરમન ઓશન યા નોરથ સીમાં પડે છે. અમારી ઘણી માવજત એવણે તથા એવણનાં ધણીયાંણી અને ભાગ્યા મી૦ ગ્રાંન્ટે કીધી હતી અને આસપાસનાં મુલકમાં ફેરવી લાવી ત્યાંના કારખાનાઓ દેખાડયાં હતાં. હાલમાં કરકાલડીમાં ઓઇલ કારપેટસો બનાવાનો ધંધો ઘણો વધી ગયો છે જે બે જાતના બનાવે છે તેમાં "ઓઇલ કલાઠ" જે "કનતાન" ઊપર તેલ તથા રોગાન તથા રંગ યા જાપાન મારી બનાવે છે જે મુંબાઇમાં ગાડીઓનાં યા બીજા કવરો બનાવાનાં કામમાં આવે છે યા "ટેબલકવર" દાખલ પણ વપરાયછે. તે પાતળા હોય છે, પણ બીજી જાતનાં કારપેટ દાખલ લાઈનોલીયમ (Linolium) કરીને બનાવે છે તે ઘણા જાડાં જોઇએ તેવા કદનાં બનાવે છે. તેમાં બુચનો ભુકો તથા આકસીડાઇઝ કીધેલું અલસીનું તેલ વાપરે છે, જે એઉને બીજી કાંઇ મેળવણી સાથે મેળવી એક કનતાનના કપડાં સાથ તેને બે રોલરો વચ્ચે દાબી પછી સુકવે છે એટલે કનતાંન જે જરા છુટા છુટા દોરાનું વણેલું હોય છે તે સાથે એકજ કપડું હોય તેમ વળગી જાયછે. ત્યાર પછી તેને એક બીજાં મોટાં રોલર આશરે ૩૫ ફીટ વ્યાસનાં ઉપર એક ગમથી પસાર કરી તે ઉપર તરાંહ પાડવાનાં લાકડાંનાં રોલરો બીજી ગમ રેહે છે તેની સાથે દબાઇને તરાંહ તે રોલરો એક પછી એક પાડે છે જે કામ ઘણું જલદી થાય છે. જો તરાંહ ઘણી ગીચ અને રંગવાલી હોય છે તો તેને હાડે દીવાંઓ જેમ મુંબઈમાં રંગારીઓ દાબે છે તેમ દાબીને વારાફરતી જૂદા રંગોની

તરાંહ તે ઉપર પાડે છે તે જેમ તરાંહ પડની જાય છે તેમ સલીયાવેપર એક ઓરણુ હોય તેમ તંગાતી જાય છે અને જ્યારે તે તાકો પૂરો થયો કે તે ઓરણુ જે રેલ ઊપર રહેછે તે સેરવીને પરોશના ગરમી આપવાના ઓરડામાં લઈ જાય છે જ્યાં તે રંગ સુકાય છે." એ "લાઈ-નોલીયમ" બનાવનારાઓ જાણે એક હાથે ધંધો લેઇ બેઠા હોય તેમ ઈહાં કરકાલડીનાં ગામમાંજ તેનો મોટો હિસ્સો બનાવે છે. તે જોઈને મી૦ ડગલાસ અને ગ્રાંન્ટવાનું ઈનજીન બનાવવાનું કારખાનું જોયું હતું જ્યાં હમણાં એક મોટું ઇનજીન મુંબઇની મજગામ મીલ સાફ તૈયાર થતું હતું. એ બનાવવાની વીગત સને ૧૮૮૧માં અમો બોલ્ટનમા મેસરસ હીકસ હારગરીવસનાં કારખાનાંમાં જોઇ હતી તેને મળતી હોવાથી અત્રે લખતા નથી.

f'' અમો કરકાલડીથી બીજા ૧૨ મૈલ દુર એક કોલસાની ખાંણુ છે ત્યાં ઘણો મોટો કુંઓ જે ડગલાસ અને ગ્રાંન્ટવાળાએ સને ૧૮૭૭માં બનાવ્યો હતો તે જોવા ગયા હતા. [એ પાણી કાહાડવાનો કુંઓ ૯૦૦ ફીટ ઊંડાંણુમાં કોલસાની ખાંણુની હેઠલથી પાણી કાઢેછે તે સારૂં ત્રણ ટપ્પા દર ૩૦૦ ફીટના કરી તેમાં વારાફરતી પેહેલાં એક ટપ્પામાં ને તેમાંથી બીજામાં ને તેમાંથી છેક મથાળેના ટપ્પામાં એમ ત્રણુ જૂદે જૂદે ટપ્પે પાણી ખેંચી કાહડેછે તે હીસાબે દર ગીનીટે ત્રણુ ટન ઈયાને ૬૭૨ ગ્યાલન દર ટપ્પે પાણી એટનું નીચાંણુમાંથી ખેંચેછે તે સાઈ એનું સીલીનડર ૧૦૦ ઇંચ વ્યાસનું ગંજાવર બનાવેલુંછે જે કુઓ ચલાવવાનું ૪૫૦ ઘોડાના બળનુ જોર વપરાયછે. કોલસાની ખાંણુમાં જવા ઈનજીનથી એક ઘણી મોટી બેઉ બાજુથી પોહોળી ને વચમાંથી છેક સાંકડી એક ફપ્પી ચલાવી તેના એક ભાગ પર દોરડું જે ઉપર માલ ખેંચી લાવેછે તે વીટળાયછે ને બીજું જે હેઠાંણુમા પાછું જાયછે તે છુટેછે. એ દોરડાંના છેડાઓપર બે પીજરાં ફાંધેલાંછે જેમાં માણસો યા કોલસો ખાંણુમાંથી નીચે ઉપર આવજાવ કરેછે કોલસાની ખાંણોમાં અંદર જે કોલસાનાં પડ મળેછે તે ખાણી કાદી બાકીની નકામી જગ્યા ગેલરીઓ તથા રેકાઓ દાખલ

રેહેવા દીયેછે તેથી જાણે ઘણા માનો હોય તેમ અંદરથી થાયછે ને જ્યાથી (Shaft) અંદર જવાની જગ્યાછે ત્યાથી આડી અતાળી ગળીઓ કરી બધીગમથી કોલસો ખણી કહાડેછે તેમા કામ કરનાર માણસોને હવા જવાના બે હલાયધા "શાફ્ટમો" રાખી તેમા પંખાથી પવન અંદર મોકલેછે ને બીજા પંખાથી તે વપરાયલી હવા બીજા "શાફ્ટ" માથી બહાર કહાડેછે એ ખાણવાળી જગ્યા જે ધણીની હોયછે તેને ખાણ ખોડનાર કંપની દર ટને કાંઇ લવાજમ (આસરે એક શીલીંગનો) આપેછે તથા બીજો ખરચ ઘણો રાખવા છતાબી સતરથી અધાર ટકાનુ વ્યાજ શેર હોલડરોને આપેછે કોલસો જેવો બહાર આવ્યો કે તેને એક જાતની લોખંડના ઉભા સળીયાની ચાલનીમા નાખેછે કે તેમાથી ભુકો તથા ઝીણા કટકા હેઠળ પડેછે ને તે ચાલની ઢળાવવાળી હોવાથી તે ઉપરથી મોટા કકડાઓ ગગડીને તેને છેડે રેલવેના ગાડા હોયછે તેમા પડેછે જેમા દરિયે કિનારે લઇ જઇ વાહાણે ચહડાવેછે એ સઘળુ જોઈ સાંજના મી૦ ડગલાસ સાથ ખાનુ લઇને પાછા ગ્લાસગો રાતના ૧૦ વાગે આવી પુગ્યા હતા અમોને એડીનબરોથી કરકાલડી જતા રસ્તામા ફ્રર્થ ઓવ ફોર્થ સ્ટીમરમા પસાર કરવો પડયો હતો જેહા હમણા એક ગજાવર પુલ આસરે બે મેલ લાબો એ ફ્રર્થની ઉપર બધાયછે જેના વચના બે સ્પેનસ (Spans) દરેક ૧૭૦૦ ફીટ લાબા છે જેવા મોટા સ્પેનસો બીજા કોઇ પણ પુલના આજ સુધી બનાવેલા નથી અને આપણને અજાયબીમા નાખેછે કે આટલો લાબો ટપ્પો વગર ટેકાએ શી રીતે આગગાડીના ધપકારા હેઠળ ટેકી શકશે. અમારો વિચાર આવતી કાલે ગ્લાસગો છોડવાનોછે એ શેહેર અમોએ આગળ જોયનુછે તેથી તેના ઘણા જાત જાતના કારખાનાઓની વીગત અમો લખતા નથી એ શેહેર વસતીમા હમણા ઘણુ વધી ગયુછે અને મોહોલાઓના મોહોલાઓ અમોએ જોયા પછી ૭ વરસમા વધી ગયાછે હાલ એની વસ્તી આસરે આઠ લાખ માણસોની કેહેછે એ શેહેર ઘણુ સફાઇથી રાખેનુછે તેની મ્યુનિસિપાલિટીની આવક અમોને બરાબર ખબર નથી પણ સાભળવા મુજબ ફક્ત ગાઈટ તથા પાણીના કરો (મીતનથી તે છે તેના) પાચ લાખ પાઉંડ વ૧ [illegible]

ઉપજેછે. પાણી ઇહાથી સાઠ મૈલ દુર "લોક કેટરીન" કરીનેછે તયાંથી લાવેલાછે. શેહેરના કચરાને માણસો રાખી પેહેલાં તેમાંથી ફાટેલાં ચીંદરાં, ચાંમડાં ઇત્યાદિ કાહાડી લઈ કાગજો બનાવવાના કામમાં લે છે. એ સાથે કચરામાંથી કાંતા ચમચા પણ ઘણાં મલેછે તે વેચેછે. તેની પણ આવક થાયછે. બાકીનો બાલી નાખેછે તેની રાખને ખાતરમાં વાપરેછે. ઈહાં ઉદ્યોગ તથા વેપાર પણ દિનપરદિન ઘણો ખીલતો જાયછે ને બધી રીતે શેહેર આબાદ છે.

તા૦ ૧ લી જુન ૧૮૮૭—આજે બપોરના સવા બે વાગે આગની ગાડીમાં બેસીને ગ્લાસગો છોડયું હતું તે રાતના ૮-૪૦ મીનીટે લીવરપુલ પુગા હતા અને ત્યાં એડલ્ફી હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો. અમો ઇંગલંડની હદમાં આવ્યા પછી વળી પાછું વાદળનું ઘેરાન થવા માડયુંછે અને સુરજ દીસતો નથી. અમો જ્યારે લંડનથી નિકળ્યા હતા ત્યારે ત્યાંવાળા સાહેબો અમોને આએ વખ્તે સ્કોટલંડ જે વધારે ઊત્તર તરફ આવેલુંછે ત્યાં જવાની ભલામણ નહીં કરતા હતા કે ત્યાં ઠંડી તથા વરસાદ પડતો હોવો જોઇયે પણ અમને તો તેથી ઉલટું માલમ પડયું હતું અને લંડનમાં જેટલા દિવસો અમે ઘેરાનના કાહાડયા હતા તેટલા તથા ત્યાર પછીના દિવસો તો સ્કોટ-લંડમાં સારા ગયા હતા અને અમોને આખો વખ્ત સુરજ તથા માફકસરની હવા મળી હતી અને વળી ઇંગલંડમાં આવ્યા કે ઘેરાન દેખાવા માંડયું હતું.

તા૦ ૨ જી જુન સને ૧૮૮૭—આજે લીવરપુલનું જુબીલી એક્ઝીબીશન જોવા ગયા હતા. એ એક્ઝીબીશનની જગ્યાપર જવાં સારૂં ટ્રાંમ કંપનીઓ સાથે કાંઇ બંદોબસત કીધોછે તેથી એક શીલીંગ જે એક્ઝીબીશનમાં દાખલ થવાની ફી છે તેમાંજ ટ્રામવે બીજું કાંઇબી ભાડું લીધા વગર ત્યાં લઇ જાયછે. એ આસરે દોઢ મૈલ અમારાં હોટલથી દુર હશે. એની ઈમારતો જે ઘણી મોટી લોખંડ તથા કાચની બનાવેલી\છે તે ગયે સાલ ઈહાં મોટું એક્ઝીબીશન ઉઘાડયું હતં તેનીજ અમાનત ગએલીછે ને તેમાં આએ વખ્તનું

જ્યુબીલી એકઝીબીશન ભર્યુંછે એની જગ્યા તથા ઇમારતો મલીને ૪૫ એકર જગ્યા રોકીછે તેમાં છુટી છુટી અસલી જાતની ઇમારતો બાંધી તેમાં દુકાનો, રેસટોરાં, નાટકશાળાઓ, ગોઠવો ઈત્યાદી બાંધેલુ છે તથા એક ગમ એડીમટન દીવાદાંડીની નકલ તેના જેવીજ આએ-હુબ લોખંડના સળિયાઓની બાંધી તેની ઉપર ફરતું કનતાનતું કપડું જડી, તે ઉપર સીમેંટ લગાડી પથ્થરની તરાહ પાડીછે તેથી બાહરથી તો જાણે પથ્થરનીજ બાંધી હોય તેવી દીસેછે તે ૧૭૦ ફીટ ઊંચાઈમા છે ને મથાળે દીવાદાંડી માફક કાચનો મોટો ગુંબજ કરીને તેમા વીજળીની બતી વણી જોરાવર મૂકેલીછે એ ઊપર જવા સારૂ યારી રાખીછે જે સ્ટીમરથી ઉપર હેઠલ આવજાવ કરેછે. એ બધી છુટી છુટી ઈમારતોની વચમા ગારાના તપ્પાવો (Terraces) કરીને તેમા ગેસના ફાણુએ તથા ફુલ પાનના બાગોના કેયારા કીધાછે તે સઘળા કેયારાઓ તથા રસ્તાઓ ઉપર નાની નાની બતીઓ ગોઠવી તેની તરેહો ઘેરી બીધીછે, તથા વળી છુટી છુટી વીજળીની મોટી બતીઓ જોરાવર લાઇટની મૂકીછે તેથી રાતના તો જાણે બાગે બેહેસ્ત જેવો દેખાવ લાગેછે. વળી એ બાગોની વચમા એક ફુવારો ઘણો મોટો ઉભો કીધોછે જેમાથી ઘણી ગમથી પાણી ઊડેછે પણ તેમા નવાઈ જેવુ અમોએ પેહેલ વેહેલુ એ જોયુ કે જ્યારે રાતના તે ફુવારો ઉરાડયો ત્યારે તેમાનુ પાણી તરેહ તરેહના રંગનુ ઊડતુ હતુ કોઇ જેટ (Jets) માથી લાલ કીરમજી, કોઈમાથી ઘેરૂ અને કોઇમાથી ફીકા લીલા રંગનું, કોઇમાથી પીળુ, કોઈમાથી બ્લુ એમ પાણી જાણે એ રંગોનુજ હોય તેમ દીસતુ હતુ ને તે રંગના ઊડતા પાણીની મેળવણી એવી સારી કીધેલી કે તેથી જાત જાતની તરાહો પડતી હતી ને જાણે કે કમાનના રંગનુ પાણી ઉડી મીનારાઓ બનતા હોય તેવુ લાગતુ હતું. એ પાણી કાંઇ રંગેલુ નહીં હતુ, કાઈ હજારો હજાર આદમી ઉડે તે રંગ ક્યાથી લાવે પણ એની તાજ કીધી હતી કે જ્યાં ફુવારાની જેટસો ઉડતી હતી તેની નીચે પોકળ ફરતી જગ્યા રાખી તેમા ફેરવી શકાય તેવા કાચો જરેલી વીજળીની બતીઓ તલીઆમા રાખી હતી ને તેને મથાળે મોટો કાચ જડેલો હોવાથી પાણી બનીને જુદ્દી

રાકતું ન હતું. હવે પાણી જે નળીઓમાંથી ઉડે તે ઉપર એ રંગીન કાચોની હેયળની બતીનો ઉજાસ (reflection) પડતો એટલે પાણી જાણે રંગીન ઉડતું હોય તેવું દીસતું હતું. ખચીત એ ઘણુંજ જોવાલાયક હતું.

એક્ઝીબીશનની મુખ્ય ઇમારત ઘણી ગંજાવર છે. એને વાસ્તે કહેછે કે એવી મોટી ઇમારત કાય તથા લોખંડની સને ૧૮૫૧ નાં લંડનનાં એક્ઝીબીશનની ઈમારત સિવાય બીજી કોઇ વખ્તે બનાવી નથી. તેની બહારની પોહોળાઈ ૮૦૦ ફીટની છે ને તેની ઉંડાઇ એટલી મોટી છે કે તેનું સલંગ એક દીવાનખાણું પા (૦|) મૈલ જેટલું લાંબું છે તેની ઉપર વચમાંનો ગુંબજ અંદરથી ૧૦૦ ફીટ દેખાતો ઉંચો બાંધેલો છે તેની હેઠાણમાં બેંડસ્ટાંડ બાંધેલું છે, જ્યાં રાતનાં ૧૦ વાગા સુધી રીન્જમીટનું વાજું વગાડયું હતું. તેની સામે વળી એક મોટી દેવળની આરગીન મુકેલી છે, જે ઉર સાંજ પછી જાત જાતના રાગો વગાડતા હતા તથા પચીસ જણા તેની સાથે ગાતા પણ હતા. એ મોટી ઈમારતમાંનો પોણો ભાગ હાલ દેખાડવા મુકેલા સામાનો તથા દુકાનોથી રોકાયલો છે; બાકીનો ખાલી પડેલો છે. સામાન મૂકેલા ભાગોમાં હિંદુસ્તાન તથા આસ્ત્રીયાના શેહેરોની તથા કેનેડા, કેપ કોલોની ઇત્યાદીના ભાગો (Courts) જુદા જુદા કામેલા છે. તેમાં સર્વેથી સરસ આપણાં હિંદુસ્તાનના સંગ્રહમાં દેહરાંવો, ઘેરો, સુંદડાંઓ વનતકામની હાથની સાળો, કોતરકામોના નમુનાઓ ઉપ્રાંત તદન બાંણુનો બનાવેલો પુલ જોવાલાયક છે. તેની બાજુના કતેરા તથા તેનાં બેઉ બાજુની સીડીના બેંતાલીસ ટપ્પાઓ સઘળું બાંણુનું જાત જાતની તરાંહની ગોઠવણીનું કીધું છે જે એક એકથી જુદી તરાંહનું છે. કલકતે જ્યારે પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ ગયા હતા તેમને વાસ્તે એક મેહેરાબ

તેમાં વનસ્પતિની પેદાશના નમુનાઓ જોઇને અમો તો અજાબ થઈ ગયા હતા કે આટલી બેસુમાર જાતની પેદાશો હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. ફક્ત ચોખાની જાતના નમુનાઓ અમે ગણ્યા તે ૭૭ હતા. તે મુજબ્ હજારો હજાર જાતની બીજી વનસ્પતિ, ખનીજ પદાર્થો ઇત્યાદીના નમુનાઓથી ઘણો મોટો હોલનો વચલો ભાગ તદન ભરી નાખેલો હતો. એને લગતી સીલોનની કોર્ટ પણ જોવાલાયક છે, જ્યાં હમણા ત્યાં ઊગતી ચાહઓના નમુનાઓ ઘણા રાખ્યા છે. સીલોનથી માણસો લાવી ત્યાં લોકોને ચાહ પાવા સારૂ રાખ્યા છે. એ ચાહ જેની કાફી સીલોનમાં ખરાબ થવા પછી રોપણી કીધી હતી તે સને ૧૮૭૨મ જે ૭૨૦૦૦ રતલ ઉતરી હતી તેને બદલે તે સને ૧૮૮૬માં ૭૨૦૦૦૦ રતલની પેદાશ થઇ છે એટલી એ રોપણી ત્યાં વધી ગઇ છે, અને હજુરબી વર્ષો વર્ષ વધવાની આશા છે. આસટ્રેલિયાની કોર્ટોમાં ત્યાંની પેદાશો ઉપરાંત ત્યાંના જંગલી માણસો જે હથીયારો તથા નામના કપડાં વાપરે છે તેના નમુના તથા મોટાં શેહેરોની છબીઓ ગોઠવેલી છે. કેનેડાના જંગલી માણસોના પુતળાં તથા વાપરવાસની ચીજોના નમુનાઓ તથા ત્યાં રેલવે અને સ્ટીમરને રસ્તે ૧૨૦૦ મૈલ ચીન જાપાન જતાં પંહચે છે તે દેખાડવાના નકશાઓ મૂકેલા છે એ કોર્ટસોની વચમાંના હોલના એક ભાગમાં ઇંગ્રેજોએ જે મોટી લડાઇઓ કીધેલી હશે તેને લગતી બાકી રહેલી નિશાણીઓ જેવું કે તોપો, જેનરલોના પોશાકો, હથિયારો, નકશાઓ સઘળું તેને લગતી જગ્યાઓની વીગતો સાથે મૂક્યું છે તેમાં મોટો ભાગ ક્રિમિયા તથા પેનીનશુલરની લડાઇને લગતો તથા ચીનમાંનો. તેર્પીગ્સના બળવાને વખ્તની ચીનના શેનશાહનો પીકીનનો ઉન્હાળામાં રહેવાનો મેહેળ લુટયો હતો તેમાંની ચીજો ગોઠવી છે જેમાં શેહેનશાહનું તખ્ત જે ત્રણ જણા બેસી શકે તેવું લાકડાંનું નકસી તથા પીલી સાતીનનું બનાવેલું તથા શેહેનશાહના તથા તેની ઓરતના રેશમી તથા કસબી ભરતના જબાઓ, ઇત્યાદી મુક્યું છે તે એ લુટની વખ્તે જેનરલ ગોરડને જે ચીનાઓને મદદ કીધી હતી તેથી તેને આદરીનનો પોશાક બેટ મળ્યો હશે તેમાં તેની પડાવેલી છબી પણ ગોઠવેલી છે. ડયુક ઓવ વેલીંગટનને

લગતી તેની વોટરલુની લડાઇ વખ્તે પેહેરેલી ટોપી, દગલો તથા તલવાર; ક્રિમિયાની લડાઈ વખ્તે જે વખણાયલો બાલાકલાવાનો હુમલો કીધો હતો તેના સરદારના ઘોડાનું ડાકું કાચના કેસમાં મૂકેલું છે તથા રશીયન વાવટાઓ, પોશાકો, હથિયારો એવું ત્યાં મૂકેલું છે. એ સિવાય અસલનાં બખ્તરો તથા હથિયારનો સંગ્રહ પણ તેની સામેના હાલમાં સારો કીધો છે. ઉત્તર ધ્રુવ (North Pole) તરફના દેખાવોનો આબેહુબ નમુનો ચાકની તથા બીજી બનાવતનો કરીને મૂકેલો છે, તેની પાછળ ચીતાર પણ એવો સરસ કીધો છે કે આપણે દુરથી જાણે ખરેખર તે દેખાવ જોતા હોઈએ તેવો લાગે છે. તેમાં જાણે બરફના પાહાડો બની ગયલા છે. કોઈગમ તે ઝરી જઈ તેના તરાહ તરાહના આકારો બનેલા છે. વળી તેમાં રીંછ તથા બીજાં એ તરફનાં જાનવરો ગોઠવ્યાં છે તે સઘળું ઘણું સરસ છે. તેની સાંમે કબાટોમાં ત્યાંના એસ્કીમોસ (Esquimaux) લોકોનો પહેરવાશ તથા હથિયારોનો સંગ્રહ પણ મૂકેલો છે એની પડોસમાં (Tropics) મધ્યખંડુંની સીનરી ઉપર મુજબ તેને છાજતા પાહાડો, જમીન, નદીઓ વીગેરે સીંહ, વાઘ, હરણો તેમાં ગોઠવ્યા છે. વળી આફ્રીકાનાં રેતીનાં જંગલો તથા બીજા દેખાવોનાં પણ તેનાં જાનવરો સાથે મૂક્યા છે. અમરીકાનાં કેટલાએક જંગલી લોકોના પોશાકો, હથિયારો, રેહઠાણો ઉપ્રાંત તેઓ પોતાનાં મુડદાંનાં ડાકાંને ખુશબોદાર તેજાબોથી ભરી રાખે છે તે પણ મૂકેલા છે. જેમાં એક જાત ડાકાંના હાડકાંઓ કાહડીને ફકત માસનો ભાગજ સુકવી મોઢાંના ઘટમ જેવોને તેવો પણ વગર હાડકાંથી અતિશય નાનો બનાવી રાખે છે જે ડાકું બાગ્યે બેથી અઢી ઇંચ જેટલું હશે પણ તેનાં માથાનાં બાલ આપણી ઓરતોની માફક લાંબા દીસે છે. બાહાર દેશાવરની બનાવતો ઉપ્રાંત લીવરપુલને લગતી બનાવતોનો પણ સંગ્રહ સારો છે. તેમાં તદન કાગજની બનાવેલી હોડી જે પાણીમાં તરી શકે છે તેવી એક મોટી કાગજની બનાવેલી ટાંકીમાં તરતી રાખી છે. સંચાકામના નમુનાઓ કંઈ ઘણા જેવામાં આવ્યા નહીં. આની તથા બીજી હાલની નવી બનાવટો બાબે તો મ્યુઝેઅમવાલું સંગ્રહસ્થાન ઘણું થડે તોબી સઘળું જોતાં અમોને આખો દિવસ લાગ્યો હતો.

રાતના વળી એ જગોપર નાટકશાળા હતી જ્યા અગની કસરત તથા ઓપેરા બરલેસ્ક જોયો હતો જે સારી રીતે બનાવ્યો હતો તથા સગ્રહસ્થાન રાતના ૧૦ વાગે બધ થતી વખ્તે આતશબાજી થઈ હતી. એ સગ્રહસ્થાન ગયે વર્ષે ઇહા થઇ ગયલા સગ્રહસ્થાનને લીધે જેવુ જોઇયે તેવુ આએ વખ્તે થયુ નહીં ગયા સાલના સગ્રહસ્થાનમા ત્રીસ લાખ આદમી આવી ગયલુ કેહેવાય છે ને માણસ દીઠ એક શીલીંગનીજ રાસ લેતા (સીઝન ટીકીટો જુદી) પદર લાખ રૂપીયાની કમાઈ થઇ તોબી તેમા ખોટ ગયથી કેહેવાય છે તે પૂરવા સારૂ પાછુ આ સાલ નવુ સગ્રહસ્થાન તેનીજ ઇમારતો સલામત રાખી ઊઘાડયુ છે કે કાંઈ તેની કર વળે. હમણાનુ એક્ઝીબીશન જે જ્યુબીલી સાથે સબધ ધરાવે છે તેથી મહારાણીના પચાસ વર્ષેમા શુ શુ વીગતો, લડાઇઓ થઈ તથા શેહેરો લીધા તેની વીગતોથી ખામખા ભરપુર કીધેલુ છે

**તા૦ ૩ જી જુન સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારથીજ વાદળ ઘણુ ઘેરાયલુ હતુ અને નજદીક આખો દિવસ વરસાદ પડયા કીધો હતો બપોરના અમો ઇહાનો સેટ જ્યોરજીસ હોલ જોવા ગયા હતા, જ્યા આપણી રાણીની જ્યુબીલીમા સામેલ થવા પેસીફીક સમુદ્રમા "હૈટી" (Hayti) કરી ટાપુ છે તેની રાણી આવી છે તે આવવાની હોવાથી ઘણી ધામધુમ કીધેલી હતી અને અદર અધારૂ જેવુ હોવાથી મોટી રોશની કીધી હતી તથા ત્યાની મોટી આરગીન તેને વાસ્તે વજાડવાની હોવાથી તથા રાણીને જોવા સારૂ એટલુ તો લોક અદર એકઠુ થયલુ હતુ કે આખા તેના હોલની બધી બેઠકો તેઓથી ભરાઇ ગઈ હતી બતીથી આખુ દીવાનખાનુ જેના ગજાવર થાભલાઓ આખા ઘસેલા તથા પાલીશ કીધેલા ગરેનાઇટના છે તે ચળકવાથી તથા બીજા ભપકાથી શોભતુ હતુ. "હાવાઇ" ની રાણી તથા તેની છોકરી (જે તેની ગાદીની વારસ છે) તથા ઇહાનો લોર્ડ મેયર તથા વડા જડજ સાથે બીજા મોટા મોગ લોકો એક સરઘસના આકારમા અદર દાખલ થયા હતા જે વખ્તે સઘળાઓએ ઉઠી તથા ટોપી ઊતારી માન આપ્યુ હતુ અને એક ઊચી આસન

(dais) ઉપર બેઠકો કીધી હતી ત્યાં તેઓ બેઠાં હતાં અને ત્યારપછે. આરગીન ઉપર બે ત્રણ ઘણા સરસ રાગો વજાડતાં સાંભળ્યા હતા. એ આરગીનનો અવાજ ઘણો જુનો નાની આરગીનના જેવો હોવાથી તે ઘણો મોટો જાણે મોટાં ઘોલો વાગતાં હોય તેવો સરસ છે. તેનાં રાગનો વજાડનાર પણ હુશિયાર માણસ હોવાથી તે ઘણી સરસ રીતે વજાડ્યા હતા. "હાવાઈની" રાણી દેખાવે બરમીસોના ઘટમની પણ વધતી શામલા રંગની છે ને પોશાક સઘળો અંગ્રેજોની ધપનો તદન સારો પેહેરે છે. ફક્ત ટોપીમાં ઊંચાં પીછા જુનાં જેવાં પેહેરેલાં હતાં. પોતે અંગ્રેજી સમજે છે પણ બરાબર બોલી શકતી નથી. એની છોકરી અંગ્રેજી ઘણું સરસ બોલે છે એમ સાંભળ્યું છે. એઓ ઈહાં ગયજ કાલે અમેરીકાથી આવ્યાં છે અને સઘળે ઘણું માન મળે છે. તેઓ આપણી મહારાણીનાં પરોણા દાખલ જ્યાં સુધી ઈંગલંડમાં છે ત્યાં સુધી રહેશે અને અત્રેનાં ગ્રેટ નોર્થ વેસ્ટરન હોટેલમાં તેઓને ઉતારો આપેલો છે. તેઓ સેંટ જ્યોરજીસ હોલમાંથી ગયા પછી અમો લોકો બાહર નીકળ્યા હતા. એ હોલની વીગત આગળી વખ્તે અમોએ લખેલી છે તેથી પાછી લખતા નથી. ત્યાંથી અમો ઇહાં બે જ્યાપર મીણના પુતળાંઓનો સંગ્રહ છે તે જોવા ગયા હતા જેમાંનું પેહેલું જોયું તેમાં કાંઇ દમ નથી પણ ત્યાં એક મોટાં બાલવાળું જીવતું માણસ દેખાડે છે, જેનાં આખાં દિલપર (મોહડાં સિવાય) મોટા ગોટા આશરે ત્રણથી પાંચ ઇંચ લાંબા બાલો છે. મોહડાંપર બાલો બીજા માણસોની માફકજ છે. બીજો સંગ્રહ સારો છે ને તેનાં પુતળાંઓની બનાવટ પણ અચ્છી છે. વરસાદ આવ્યા કીધાથી અમો બીજે ફેરે ફરવા ગયા હતા નહીં.

**તાઃ ૪ થી જુન સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના ૯ વાગેની ટ્રેનમાં બેસીને લીવરપુલ છોડ્યું હતું તે મેનચેસ્ટર કલાક ૯-૪૦ એ આવી ક્વીનસ હોટેલમાં ઉતારો લીધો હતો. લીવરપુલની વીગતો આગળ આપી છે તેથી ઇંહાં લખતા નથી. અમો મેનચેસ્ટર આવીને ઇહાંનું જે હાલનું મોટું જુબીલી એકઝીબીશન ઉઘાડ્યું છે તે જોવા

ગયા હતા. એ એકઝીબીશન ઈંગલંડમાં (લંડનનાં મોટાં એકઝીબીશન સિવાય) બધાં એકઝીબીશન થઇ ગયાં છે તેથી મોટું ગણાય છે. તે અસલની ઈહાંની "બોટાનીકલ ગારડનવાળી જગ્યામાં અમારાં હોટેલથી આશરે બે મૈલ દુર બાંધેલું છે અને તેના બાગ તથા છુટાં ઘેરો સુધાં ૩૩॥ એકર જગ્યા રોકે છે, જેમાં ૧૫ એકર તેની ઇમારતોથી રોકાયલી છે. તે ગયે સાલનાં લંડન-કોલોનીઅલ, લીવરપુલ તથા એડીનબરોનાં એકઝીબીશનો કરતાં મોટું છે. એની અંદર સંચાકામ મોટો ભાગ યાને ૧૭૬૩૮૦ ફીટની જગ્યા રોકે છે. જેને વાસ્તે કહે છે કે એ બાબે તે ઉપર લખેલાં ત્રણે એકઝીબીશનોને સામતાં લેતાંબી તેઓથી બમનું મોટું છે ને તેમાં નવાઇબી નથી કારણકે લેનકેશાઅર જે આખી દુનિયાને કાપડ પુરું પાડે છે ત્યાં એવા સંચાઓની બનાવત વળી રેહેવીજ જોઈયે. એકઝીબીશનની ઇમારતના બે મોટા ભાગ કરી તેમાં એકમાં સાંચાકામ ગોઠવી બીજા ભાગમાં પરચુરણ જણસો તથા બનાવતો મૂકેલી છે. એ છેહ્લી ઇમારતનો હોલ જે વચમાંનો છે તે સલંગ ૧૦૨૦ ફીટ લાંબો ૫૦ ફીટ ઉંચો અને આશરે ૧૦૦ ફીટ પોહોળો હશે. એ સઘળો લોખંડના નળો તથા કાચનો બનાવેલો છે તેથી એ એકઝીબીશન પુરું થશે કે તે સઘળો સામાન ઘણી થોડી ખોટે પાછો વેચી યા બીજા ખપમાં લઇ શકશે. એની જામીનગીરી સારું પાઊંડ ૧૩૦૦૦૦ ભરાયલા છે અને તા૦ ૧૧ મી જુન ૧૮૮૬ ને દીને સભા ભરી એ ઉભું કરવાનો પેહેલો ઠરાવ કીપો હતો, અને તા૦ ૨ જી મે ૧૮૮૭ ને દિને તે ખુલ્લું મેલ્યું હતું. અમો આજે આખો દિવસ ત્યાં રહ્યા હતા અને ફરીને ઘણોખરો ભાગ પરચુટણ બનાવટો તથા કાપડ અને સુતરની વણતોનો જોયો હતો જેમાંનો પોણો ભાગ ઉપર એ છેહ્લી જણસોને લગતો હશે. વળી એક આખો મોહલ્લો અસલની માફકનાં ઘેરોનો બનાવ્યો છે જેની બે બાજુપર કિલ્લાના દરવાજાઓ મૂક્યા છે અને તે સઘળાં ઘેરોમાં તથા મોહલામાં ફરતા જુદા જુદા અસલનાં પહેરવેશનાં લોકો, દુકાનદારો તથા સિપાહો તીર કામઠાં સાથેના ફરતા હરતા તથા માલ વેચતા હતા અને અસલ બોલીમાં ઘેરો ઉપર કાગજો તથા પાટિયાં

પર માલ વેચવાની વીગતો લખેલી હતી. વળી ત્યાંથી પસાર થયા કે પેહેલાં એક મોટો હોલ કનસરવેટરી દાખલ રાખેલો છે જેમાં ઘણી જાત જાતના ફુલ પાનોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે. તે હોલની સાંમે પરચુરણ માલોનો હોલ મુકીને એક ફુંવારો મીસીઅરસ ડોલટનની કંપની જેઓ "એનેમલ ધ્રીક વર્ક" કરનારા છે તેઓએ એ જાતનો બનાવેલો મુકેલો છે જેમાંનું પાણી ઘણું ઉંચે ઊડતું હતું. એ ફુંવારો વચમાં ગુંબજ હેઠલ આવેલો છે. તે ગુંબજ અંદરથી ૧૫૦ ફીટ ઊચાઇમાં છે. એકઝીબીશનમાં બીજી જોવાની ચીજો પરચુરણ ઘણી હતી પણ તેની વીગતો અમો લખી શકતા નથી. તેમાં ઓસ્ટલરની કંપનીવાળાઓનો કાચનો બનાવેલો ફુંવારો ઘણો જોવાલાયક છે. કોઈ મીણબત્તીવાળા તથા સાબુવાળાઓએ તો પોતાની બનાવટના મોટા પિરામિડસો કીધેલા હતા. ફટકીના આખા કકડાની એક બનાવટનો ગોફો હોય તેવો બનાવી મૂકેલો હતો જે દોઢ ટન વજનમાં કહેછે. સાબુની બનાવટના પ્રિન્સ તથા પ્રિન્સેસ ઓવ વેલ્સ, ગ્લેડસ્ટન તથા બીજાં પુતળાંઓ મૂકેલાં હતાં તેમજ બીજી બનાવટોના તરાહ તરાહના આકારો પણ કીધા હતા. ઝવેરાત કામ, રૂપાકામ, ગીલીટનું ઇલેક્ટ્રો પ્લેટકામ પણ ઘણું મૂકેલું હતું. રેશમના કીડાઓ, તેનાં કોકુનસમાંથી રેશમ કેમ કાહાડે છે તે તથા તેની બનાવટો સઘળું ત્યાં દેખાડતા હતા. સી આયલંડનો રૂ જેના તાર બે ઈંચથીબી વધુ હોય છે તે તથા તેમાંથી બનાવેલું નંબર ૩૦૦ સુધીનું સુતર તથા તેમાંથી વણેલી ઘણાં ઝીણા કાપડની બનાવટોબી જોવાલાયક છે. એ ૩૦૦ નંબરવાળો દોરો એક કાળાં કાતળાંપર વીટાળી તેની ઉપર નીચે મૂજબ લખેલું જાણવાલાયક જાણી અત્રે ઊતાર્યું છે. એક આંઉસ વજનનો એ દોરો જો લંબાવે તો દશ મૈલ સુધી જાય. અરધા રતલનો દોરો ઇહાંથી બરમીંગામ શેહેર સુધી, એક રતલ બ્રીસ્ટલ સુધી ને દોઢ હંડરવેટ દોરો આખી દુનિઆની આસપાસ લંબાઇ શકાય છે એટલી ઝીણી જાતનો તે બની શકે છે. ગલીચાઓ, સાતીનોના જેવું ટેબલ ઉપર નાંખવાનું કપડું, રંગીન સુતરાઉ મખમલો, સાતીનો ઇત્યાદી સઘળું કેમ બને છે તે સુધાં બતાવેલું હતું. હિંદુસ્તાનની કોર્ટમાં તેનો બનાવટનો સામાન માફકસરનો મુકેલો છે તેમાં

ગયાં લંડનના કોલોનીયલ એકઝીબીશનમાથી વેચાતો લીધેલો નકશીનો પરદો જેની ઘણી તારીફ તે વખ્તે થઇ હતી તે જોવા લાયક છે સુરતની કીનખાબો, રેશમી ભરતની અસલી કોરો, નકસીકામ ઇત્યાદી ત્યા મુકેલું છે પણ લીવરપુલમાં એની કોંઇ છે તેટલો ઇહા હિંદુસ્થાનનો સંગ્રહ નથી, અને તેજ મુજબ બીજી કોલોનીયલની ચીજોનોબી સંગ્રહ કાંઈ દીસતો નથી. ઘણી ખરી ચીજો ગ્રેટ બ્રિટનની તેમા મોટો ભાગ લેનકેશાએરની બનાવટોનો હતો. રમત ગમતમા તો વારા ફરતી વાજાઓ તથા મોટી આરગીનો વાગતી હતી અને છેક રાતના ૮ વાગેને ફ્યુઝીલીયરસ, હુઝારસ (ઘોડા પર), હયેરયન અને ગામડી વાજાઓનો જથ્થો કરી સાથે વજાડયા હતા. તે વખ્તે એક પછી એક એ વાજાઓ વજાડતા આવી પોતાની જગ્યા પર એકઠા થઇને પછી સઘળા સાથે વજાડયા હતા અને આતશબાજીથી જાણે લડાઈ થતી હોય તેમ ફટાકડાઓ અને તોપો તથા બંદુકો ફુટતી હતી અને ફરતુ ચોગાન જ્યા એ વાજા ખુલ્લી જગ્યામા વજાડયા હતા ત્યા ચારે બાજુ પર બંદુકના દારૂના ઢગલાઓ કરીને એકદમ સળગાવી તેની જાત જાતના રંગની લાઇટનો ઉજાશ ત્યા કીધો હતો જે વખ્તનો દેખાવ ઘણો સરસ હતો એ વખ્તે એકઝીબીશનમાનું આવેલું લોક જે ૬૦૦૦૦ એ દિનનુ કહેવાય છે તે સઘળું બહાર આવી ખીચોખીચ ઉભેલું તે ઉપર તેનો ઉજાશ પડવાથી કાળા આગ અને સફેદ મોહાનો દરિયા જેવો દેખાવ ઘણો સરસ લાગતો હતો.

આજે વીહટસન ટાઠડના તેહેવારનો "સનીવાર હોવાથી" બધે આસપાસના ગામોમાથી ખાસ રેલો ઘણા ઓછે ભાવે મુકેલી હતી તેથી આજે જબરી ભીડ એ એકઝીબીશનમા થઈ હતી જોકે તે આટલુ મોટુ છે તોબી ત્યા અંદર સાંજ પડતા આસવાની જગ્યા નહીં મળતી હતી અને આતશબાજી પછી લોક પાછુ ઈમારતમા આવ્યુ અને તેમાથી રહેલુ બાહાર નીકળતુ હતુ અને સામસામા થવાથી દરવાજામા દાખલ થતી વખ્તે ભચડાકચડી ઘણી થઇ હતી અને બચ્ચા સાથે આવેલી માતાઓ બિચારીઓ કળીવાઇને બુમો પાડતી કે મારા બચ્ચાંઓ છે અમને જગા આપો એટલી ભીડ અકદમ થઇ હતી

પણ અકસ્માત કશો થયો હતો નહીં. અમે રાતના દશ વાગે ઘેર આવ્યા હતા. આજે જ્યારે સહવારના એકઝીબીશનમાં ગયા ત્યારે રસ્તામાં પણ ભીડ ઘણી હતી અને એક મોટો તેહેવાર હોય તેમ લોકોની ઠાઠમાઠ ચાલતી હતી. ગામડેથી લોક ચાલતું યા સામાન ભરવાનાં ગાડાંઓમાં ભરાઇને આવતાં હતાં તેમાં વળી જૂદી જૂદી નિશાળોના છોકરાઓ સરઘસના આકારમાં વાવટાઓ સાથે ગાડાંઓ ભરીને આવતા હતા જેઓમાં વીશથી પચીશ ગાડાંઓમાં (મુંબઇમાં જાફર સુલેમાનના સામાન ભરવાના મોટાં ગાડાંઓ છે તેવી જાતનાં) હારબંધ એક એક નિશાળના છોકરાઓ આવતા દીસતા હતા. જેઓ સઘળા ખુશાળી ભરેલા હોવાથી ઘણું જોવા લાયક મળતું હતું. એકઝીબીશનનો હજી સાંચાકામને લગતો ભાગ છે તે જોવાનો રહી ગયાથી અમોએ ફરીથી ત્યાં જવાનો વિચાર કીધો છે.

તા૦ ૫ મો જુન સને ૧૮૮૭—આજે સઘળું મેનચેસ્ટરમાં બંધ હોવાથી (એકઝીબીશન સુધાં) અમો ઈહાંથી આશરે ચાલીશ મૈલ દુર સાઉથ પોર્ટ કરી (Bathing) હવા ખાવાની જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા જ્યાં પણ ઘણુ લોક ઉતરી પડયું હતું. ઈહાં આજારી માણસો હવા ખાવા આવેછે જ્યાં તેઓને નાની ખુરસીઓપર બેસાડીને ફેરવેછે તથા બીજું બધું લોક આજ આતવાર હોવાથી જેવું દેવળમાંથી છુટું કે સઘળું ફરવા નીકળી પડયું અને આજે તથા ગઇ કાલેબી દિવસ ઘણો ખુલ્લો હોવાથી ઘણું લોક એમ તડકાની અંદર બાર વાગે બપોરનાં ફરતું હતું અને જોકે તડકું ઘણું હતું તોબી મરદ લોકો છત્રી તદન ઉઘાડતા હતા નહીં અને તે પસંદ પડતું હોય તેમ મજાહ મારતા હતા. ઇહાં એક સ્કેટીંગ રીંગ (Skating Ring) છે તે અમો જોવા ગયા હતા જે આજે બંધ હતી તોબી અમો બાહાર દેશના હોવાથી અમોને ઉઘાડીને બતાવી હતી જેનો હાલ જ્યાં એ સ્કેટીંગ થાય છે તેની જમીન આરસની પથ્થર જેવી કઠણ કીધેલી છે જે જાણે તદન આઈસનીજ હોય તેમ છે. તે બનાવવા સારૂં સંચો બાજુના ઓરડામાં રાખેલો છે તેમાંથી (Brine) નિમક તથા સુરોખાર ભરેલું પાણી નળીઓમાંથી પસાર

કરે છે. તે વખ્તે અંદર કાંઈ બનાવટથી ગેયાસ કરી વેકયુઅમ પેદા કરે છે. તે પાણી ઠંડું થઈ પડોશના ઓરડાની જમીન જે સઘળી લોખંડનાં નળનીજ બનાવી છે તેમાં જાય છે, અને તેની ઉપર નામેળું પાણી જે ત્રણ ઇંચ જેટલું ઊંડું હોય છે તેને ઠંડું કરી તેમાંની ગરમી પોતે ચુસી લઇ પાછું પેલા સંચામાં આવે છે, કે પાછું પોતે ઠંડું થઈ પેલા હાલની નળીઓમાં જાય છે. એમ ફરી વળ્યાથી પેલું હાલનું જમીન ઉપરનું પાણી બંધાઈ તદન બરફ જેવું કઠણ થઇ જાય છે. તે જગ્યા જાણે એક આખો આઇસનો તાવ (Sheet) હોય તેવી લાગે છે. તે ૧૫૦) ફીટ લાંબો અને ૬૦) ફીટ પોહોળો છે જે ઉપર સ્કેટીંગ કરવાનાં બુટો પેહેરી લોકો રમત ગમત કરે છે. અમો ગાડીમાં બીજી ગમ આસપાસ ફરી આવ્યા હતા અને આગળ અમોએ વિગતો એની લખેલી છે તેથી વધુ અત્રે લખતા નથી. ફકત એ ગામની વસ્તી વધતી જતી માલમ પડેછે અને નવાં ઘેરો ઘણાં આસપાસ બંધાતાં જાય છે. અમો રાતનાં ૮–૪૦ ની ટ્રેનમાં બેસી પાછા નીકળેલા મેનચેસ્ટર રાતનાં ૧૦–૩૦ એ આવી પુગ્યા હતા.

**તા૦ ૬ ઠી જુન સને ૧૮૮૭**—આજે સવારનાં દશ વાગે બોલટન કરી અત્રેથી આશરે ૧૨) મૈલ દુર ઘણાં કારખાનાં સાથનું એક શેહેર છે ત્યાં ગયા હતા જ્યાં ભાઈ પીરોજશાહ બમનજી જીજીભાઈને ત્યાં પરોણા ઉતર્યા હતા અને તેઓ સાથ અમે ફરીને ગામ તથા કારખાનાઓ જોયાં હતાં. એ સઘળાંની વિગત આગળી અમારી સફરની નોંધમાં છે તેથી લખી નથી. અમો સાંજનાં ત્યાં પીટસન ટાઉનનાં તેહેવાર હતો તે જોયો હતો, જ્યાં દુકાનો ઘણી થોડી હતી પણ રમત ગમતની ગોઠવણો ઘણી હતી. જાતજાતના ઢોંગસોંગ હતા તેમાં એકગમ ઘણીજ ડોંગી ઓરત આશરે ૧૦ મણ જેટલી હતી અને તેની સાથે એક ઘણો ઠીંગનો માણસ બેઉનો તફાવત દેખાડવા ઊભો રાખેલો હતો. બીજી ગમ કેપ કોલોનીમાં દેશી બાપ અને અંગ્રેજ માને પેટનો જણેલો એક માણસ હતો તેનું શરીર સફેદ ચામડીનું હતું પણ તે ઉપર છુટાં છુટાં મોટાં ધાબાંઓ બરડા તથા

છાતી ઉપર ત્રાંબાંના રંગનાં હતાં જેવો રંગ તેના બાપનો હતો અને વળી તે ધાભાંઓ ઉપર મોટા રૂવાનાં જેવા તેજ રંગના બાચો ઉગેલા હતા જે ગરમીની રૂતુમાં ખરી જાય છે અને ટંડીની રૂતુમાં ત્રણ ઇંચ જેટલા લાંબા પાછા થાય છે. એ ધણીને આફ્રિકામાં જંગલી લોકો પકડી લઇ ગયા હતા અને તેને ગુલામ દાખલ કામ કરાવતા હતા તે વખતે બિચારાને ઘણો હેરાન કીધો હતો. તેને ત્રાંબુએ પીઠ ઉપર તથા કમ્મરપર મારેલો તેથી તેના માંસના લોંચા તે બાજુપર ફાટીને બંધાઇ ગયલા હજુર દીસે છે તથા હાથની પોંહોંચીમાં ભાલો ભોકી દીધો હતો તેનો જખ્મ પણ ઘણો મોટો છે અને તેની અસરથી તે મુઠી વાળાઈ શકતો નથી. એક ગમ એક જાતનું ચીનાઈ જંગલી કુતરૂં દેખાડતા હતા જેના પંજાના આંગળાં છુટાં તથા ઘણાં અણીદાર નખનાં હતાં તેથી તે જમીન ખોડીને તેનાં દરોમાં રહી શકે છે. તેનાં આગળાંઓ વચ્ચે જેમ બટકને ચાંમડાં રહે છે તેમ હતાં અને આંગ ઉપર તદન બાલ ઉગેલા નહી હતા ફકત જરા પુછડી ઉપર.હતા અને તેની ચામડી ઘણીજ સુવાળી તથા ઇન્ડિયા રબરની હોય તેમ ખેંચાઇ શકતી હતી એવી એવી રીતના દેખાવો ત્યાં દેખાડે છે. વળી.ફરવાની ચકરીઓ જેમ મેળાઓમાં આવેછે તેમ ઘણી હતી પણ તે મુબઈમાં જોઇયે છીયે તે કરતાં ઘણી સારી તદબીરથી બનાવેળી હતી. તેઓ ઘણીખરી ગોળજ ફરે છે પણ તે ફેરવવા માટે નાનું બાઇલર તથા ઇનજીન રાખે છે અને ફરતી વખ્તે એક મોટું વાજું વાગે તેવા અવાજની આરગીન તેમાંથી વાગે છે. બેઠકો સાઈ કોઈમાં ઓટા દરિયામાં ડીચકા ખાય તેમ આગળ પાછળ ડોળા ખાતી હતી, કોઇ હાથે ચલાવવાની ગાડી માફક તેનાં પઇડાં સુધાં ફરતી હતી, કોઈ શાહમૃગ પંખેરાંના રીતની બેઠકની, તો કોઇ ગાડી રોકી ને તેની બેઠક વળી બીજી જુદી ચકરી લેતી જાય તેવી રીતે જાત જાતની બનાવટોની હતી. અમો બોલટનથી પાછા ફરીને સાંજના મેનચેસ્ટરનો બેલવીઊ (Belle Vue) નામની ગમતની જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા, જ્યાનો જાનવરોનો સંગ્રહ અમોએ આગળ જોગે હતો તે કરતાં થોડો ઘણો વધારો કીધેલો છે તથા તળાવો અને સરોવરો વધાર્યા છે જેની વિગ-

તો સને ૧૮૮૧નાં જેવીજ છે. ફક્ત આજે હવા ખુલ્લી હોવાથી તથા વીટસન-ટાઇડના તેહેવારો હોવાથી લોક આશરે દશ હજારની ઉપર જોવા ઉતરી પડ્યું હતું. તે જોવા આવનારાઓનો મોટો ભાગ નાચતો હોવાથી એક મોટું મેદાન જાણે માથાંનો દરિયો બની ગયો હોય અને તે ચક્કર ખાતો હોય તેવો દેખાવ હજારો જોડાં એકી વખ્તે નાચતાં હોવાથી દીસતો હતો અને તેથી એટલો ગીચ હતો કે જરા જરામાં એક એક સાથે અઠડી પડતા હતા. તેમાં કોઈ કોઇ નહી નાચી જાણનારાઓથી નાચે તેઓનો રકાસ પણ ખુબ થતો હતો. કોઇ કોઇ તો બે ઓરતોજ અને કોઇ કોઇ બે મરદો સાથે એમ નાચતા હતા.

રાતના ૯—૩૦ કલાકે આતશબાજી ઘણી સરસ થઇ હતી તેમાં અસલનાં લંડન શેહેરનો તથા ટાવર ઓવ લંડનનો દેખાવ હતો જે દુશ્મનના હુમલા તળે હોય તેમ લડાઇના હથિયારોને બદલે ફટાકડાના, તોપોના તથા બંદુકોના અવાજો તથા ગોળાઓ ફુટતા હતા અને તે વખ્તે દારૂનીજ રોશની કીધેલી તથા વારા ફરતી બદલાઇ જઈ દેવળો તથા મેહેલોના દીવાનખાનાઓ શણગાર્યાં હોય તેવા દેખાવો દીસતા. તે જાણે પરીયાના મેહેલો હોય તેમ ઝલક્તા હતા અને વળી પરીયાંઓની માફકજ ઓરતો બેલેટનો નાચ કરતી હતી તે ઘણોજ સારો દેખાવ દીસતો હતો. વળી તે બદલાઇને વાહાણો તથા હોડીઓના દેખાવો મેપોલ ડાનસ ગોગ અને મેગોગ (Gog and Magog) નામના અસલી રાક્ષી માણસોના પુતળાઓ એવા એવા રોશની સાયના દેખાવો પછી છેલ્લે મહારાણી વીક્ટોરીઆનું પુતળું ઉભેલું લાવ્યા હતા જે વખ્તે બધે એકદમ અંધારૂં કરી તેજ પુતળું ઉજાસમાં રાખેલું દીસતું હતું. પછી તેની આસપાસ લંડનના બે મોટાં દેવળોના આકારો મુકી સપજા દારૂકામથી ઝબકતાં એકદમ કીધાં હતાં અને તે વખ્તે બપોરસાઓ તથા હજાર ઉપર બાણો એકી વખ્તે ફોડવાથી સઘળો આસ્માન ઢુંગીકનો દેખાવ બની ઘણો રળીઆમણો કરી નાખી આતશબાજી ખલાસ કીધી હતી.

તાં૦ ૭ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ પાછો મેનચેસ્ટરનાં એકઝીબીશનમાં ગયા હતા અને ગયા સનીવારનો બાકી રહેલો ભાગ તથા સાંચાકામને લગતો હાલ જોયો હતો. પેહેલાંમાં ઘણી પરચુરણ જીનસ તેમાં ઘણીખરી રસાયનશાસ્ત્રમાં ઉપયોગ લાગતી વસ્તુઓ મૂકેલી હતી. રંગીન દોરાનાં કાટળાંની રાણીના ભરયારની યાદગારીમાં બાંધેલા સ્થંભની નકલ તથા સફેદ અને કાળા રંગના દોરાનાં કાટળાંનો એક દેવળનો આકાર ઘણો સરસ બનાવેલો હતો. નિમકનાં પણ રાણીનાં તથા બીજાં પુતળાંઓ બનાવેલાં હતા સાબુ જાત જાતનો વેચવા મુકેલો તેના પિરામિડસોના તથા બીજા તરેહવાર આકારો બનાવેલા હતા અને જાહેર ખબર દાખલ દરેક જણ જે માગે તેને એક એક સાબુનો ગોળો એ દુકાનોમાંથી ભેટ આપતા હતા. તે જગ્યાપર ઘણી ભીડ થયલી હતી અને ગરીબ લોકો બબે ત્રણ ત્રણ વખ્ત આવી એ સાબુઓ લેતા હતા કે ઘરમાં કપડાં ધોવા કામ આવે. એ પ્રમાણે દરરોજ સઘળા લોકોને મુફ્ત સાબુ કેટલી રકમનો અપાતો હશે તેનો વિચાર કરી લેવો કે સનીવારે ૫૭૮૦૦) માણસો આવ્યા હતા. (ન્યુસપેપરમાં ગણતરી છપાયું છે તે મુજબ એકઝીબીશન ઉઘડયું ત્યારપછી એજ દિને આટલું લોક આવ્યું હતું બાકી વધતામાં વધતું ૫૦૦૦૦) સૂધી લોક એક દિવસમાં જોવા આવેલું કહેછે) અને આજની ૨૫૦૦૦ ની ઉપર હશે તેમાંથી જો પા ભાગજ સાબુ લેતો હોય તોબી ઘણી મોટી રકમ ઉઘડયું ત્યારપછી થવી જોઇયે અને હજીબી થશે એવી રીતની ખરચાળ જાહેર ખબરો ઈહાંના ધંધાદારીઓ આપે છે. સંચાકામના ભાગમાં તરાહ તરાહનાં એનજીનો, બાયલરો, ખુંબાઓ, સુતર તથા કાપડ રંગીન અને સાદું વણવાના સાંચાઓ, ફીસેટીંગસ બનાવાનાં, ઉન ધોવા તથા હોળવાના સાબુ, મીઠાઇ બનાવવાના સંચાઓ ઇત્યાદી ચાલુ હાલતમાં હતા જે ઘણા જોવાલાયક હતા અને તે બધાઓમાં કાંઇને કાંઇ સુધારો કાંઇસો બતાવતા હતા. લોખંડ બનાવનારાઓમાં એકે પોલાદનાં લોખંડની ગાડીની રેલને તદનં ગોળ ચક્કર વાળીને મૂકી હતી કે તે કેવું સરસ લોખંડ બનાવી શકે છે તે લોકો જોય. તે મુજબ બીજી એક સંચા-

કામોને લગતી બનાવટો પણ જગેજગ મુકેલી હતી. એ સઘળું જોતાં અમારો આખો દિવસ નિકળી ગયો હતો.

તા૦ ૮ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં કલાક ૧૦) ની ટ્રેનમાં મેનચેસ્ટરથી નીકળ્યા હતા તે લંડન ખાતે પાછા બપોરનાં કલાક ૨–૧૫ મીનીટે ખાશ ટ્રેનમાં યુસ્ટન સ્ટેશનપર આવી પુગ્યા હતા અને લંડનમાં મેટરોપોલ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. આજે આખો દિવસ વળી વાદળ તથા વરસાદનાં ઝાપટાંઓ પડ્યા કીધાં હતાં. અમો બે જણને મેટરોપોલ હોટલમાં એકજ ઓરડામાં અગવડને લીધે ઉતારો લેવો પડયો હતો. અમોએ બાર દિવસ આગમજથી એ તથા બીજાં જાણીતા હોટલોમાં ઉતરવાને સારૂ ઓરડાઓ તૈયાર રાખવાને તાર કીધા હતા તોબી હમણાં શેહેરમાં રેહવા આવવાનો વખ્ત હોવાથી તથા તેમાં જુબીલીના દિવસો આવવાથી સઘળાં હોટલો એથી ત્રણ અઠવાડયાં આગમજથી રોકાયળાં હતાં અને તેથી અમારે સારૂ બે બીછાનાં સાથનો એકજ ઓરડો રોકયો હતો. અમો જે હોટલમાં ઉતર્યા છીયે ત્યાં અમારા ઓરડાનો નંબર ૬૫૨ મો છે અને ૮૦૦ માણસો ત્યાં ઉતર્યા છે. એ સિવાય "ગ્રાંડ" હોટલના ૬૦૦ ઓરડાઓ તથા ન્યુ વીકટોરિયા હોટલ જે તા૦ ૨ જી જુને ઉઘડયું હતું તેના ૭૦૦ ઓરડાઓ સઘળા આગમજથી રોકાયળા છે. કેટલાએકોએ એક માસ આગમજથી ઓરડાઓ રોકવાની તજવીજ કરી છે. મહારાજા હોલકર સારૂ ઈંહાં ૪૦ ઓરડાઓ ગમે તે કિમતે લેવા આવ્યા હતા પણ તેનેબી ના પાડવી પડી હતી તેથી તેઓ બીજાં હોટલમાં ઉતર્યા છે. એલેકઝાંડરા તથા બર્કીંગહામ પેલેસના મોટાં હોટલો રાણીના પરોણાઓ સારૂ બધા તૈયાર કરી મુકેલાં છે અને તેજ મજબ બધાં હોટલો ચીકાર ભરાય ગયાથી ઘણાં લોકોને રખડવું પડે છે.

તા૦ ૯ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે એસકોટની જાણીતી સરતનો દિવસ હોવાથી તથા સુરજ પ્રકાશતો હતો તેથી અમો તે સરત જોવા સારૂ હોટલની ચાર ઘોડાની ગાડીમાં દરેક જણની

ભેઠકની હઠી ગીની આપી ગયા હતા. એ ગાડીમાં ૧૭ જણાં બેસી શકે છે. રસ્તામાં જતી વખ્તે કાંઇ ઘણી ભીડ મળી નહીં હતી. અમે સાહા નવ વાગે સવારના નીકળેલા એ જગ્યાપરના ૩૦ મૈલ ચાર કલાકે પૂરા કરી દોઢ વાગે ત્યાં પૂગ્યા હતા, પણ આગમજથી લોકોના ગાડીઓએ જગ્યા રોકી નાખવાથી અમારી ગાડીને ચોથી હારમાં ઉભી રાખવી પડી હતી જ્યાંથી અમો ઘોડાઓની સરત બરોબર જોઇ શક્યા હતા નહીં. અમો જો આગની ગાડીમાં જેમ સને ૧૮૮૧માં ગયા તેમ ગયા હતે તો અમોને ત્યાંનાં ગ્રાંડ સ્ટેન્ડપરથી હજી સારૂં દીસતે. આ વખ્તે રસ્તેથી મજાહ જોતા જવાનો ઠરાવ કીધાથી ઘોડાઓને દોડતા જોઈ શક્યા ન હતા અને જ્યારે સામેની બાજુપર અરધા રાઊંડે જતા ત્યારેજ દીસતા હતા. પણ તેને બદલે લોકોની ઠઠ તથા તરેહવાર ઢોંગ સોંગની મજાહ જોવાને ઠીક બન્યું હતું. અમારી આસપાસની ગાડીઓમાં પૈસાદાર લોકો પોતાની ઘેરગતુ ગાડીઓ લાવેલા હતા જેની પાછળની બેઠકોની હેઠળ મજેનાં ખાનાં રોકી નાની કબાટોમાં છરી, કાંટા, રકાબી ઈત્યાદી સામાન તથા ખાણું લાવ્યા હતા અને વળી વાળવાની લોખંડની ટેબલો પણ તેમાંજ હતી જે બાહાર કાહાડીને ગાડીની પાછળ ગોઠવી તે ઉપર આસરે એકી વખ્તે બાર જણા ઉભા રહીને રીફ્રેશમેંટ લેતા તથા ચંપેન અને બીજા દારૂની આખો વખ્ત ડજનો બાટલી પીતા હતા તથા બીજા દોસ્તોને ખેંચી લાવીને તે ચાલુ રાખતા હતા તથા ઢોંગ સોંગમાં સીધીઓના જેવા કાળા મોઢાં કરી ગાયન તથા નાચો કરતા હતા. કોઇ કોઇ ગમ મુક્કા મુક્કીની મારામારી (boxing) કરતા હતા, કોઇ ગમ કુતરાંની કસરતના ખેલો થતા હતા. એ પ્રમાણે ઘણું જોવાનું હતું અને મજાહ તેને લીધે સારી પડતી હતી. અમોએ એ વખ્તે એક અંગ્રેજનું દુલાપણું જોયું હતું. તે એક એક જણ સીધીનો ઘોંગ કરી ગીત ગાતો હતો તેટલાં તે અંગ્રેજ ત્યાંથી પસાર થયો જેણે પેલા ઢોંગીને તેડીને પોતાનાં ગજવામાંથી નોટોનો ચોડો કાહાડી તેમાંથી એક નોટ ૫) પાઊંડની કાઢી તેને આપી દીધી હતી અને પોતે ચાલી ગયો હતો. ધારવા મુજબ તે ઘણી સરતમાં

કાંઇ જીત્યો હશે તેની ખુશાલીમાં એ નોટ આપી હશે બાકી પાંચ પાઊંડ રસ્તામાં ગાનારને કોણ આપે ? અમો સરત પુરી થયા પછી વીંડસર કાસ્ટલના પાર્કમાં થઈને પાછા ફર્યા હતા, જે વખ્તે પાછી જતી ગાડીઓની ભીડ ઘણી મોટી મળી હતી. સરત જોવા આવનારામાં આપણા હિંદુસ્થાનના ઘણા રાજાઓ આવેલા હોવાથી તેઓના કસબી પોશાક તથા પાઘડીઓએ લોકોનું ઘણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. હોળકર મહારાજા એક ગ્રાંડ સટેંડપર એક બોક્ષ લઈને બેઠા હતા, પણ લીમડીના ઠાકોર તથા બીજા સરદારો પોતે ગાડીઓ રોકી આવેલા હતા. પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ તથા તેની બાનુ, છોકરીઓ અને બીજા પાદશાહી ખાનદાનના માણસો તથા પાદશાહી પરોણાઓ ૬ ગાડી ભરીને એક સરઘસના આકારમાં ત્યાં આવ્યાં તથા સરત પૂરી થઇ ત્યારે ગયાં હતાં, જે વખ્તે લોકોએ તેઓને ટોપી ઉતારીને માન સારૂં આપ્યું હતું. અમો રાતના ૯—૩૦ મીનીટે પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા.

૭

**તા૦ ૧૦ મી જુન સને ૧૮૮૭**—આજે અમો હાઇડ પાર્કમાં બપોરના ત્રણ વાગેને ગયા હતા જ્યાં ખુલ્લો દિવસ હોવાથી ગાડી ઘોડા તથા માણસોની ઘણી મોટી ભીડ મળી હતી. ગાડીઓ એટલી તો હતી કે પાંચ હારમાં ચાલતી હતી અને તેઓ એકજ રસ્તાપર ફરતી હોવાથી ભીડ ઘણી લાગતી હતી. ગાડીઓ તથા ઘોડાઓનો મોટો ભાગ ઘણો જોવાલાયક હતો. હાઇડ પાર્કમાં બાગના ક્યારાઓ પણ થોડા ભાગપર સારા કીધેલા છે તથા વચમાં એક લાંબો પાણીનો તળાવ જેને "સરપેનટાઇન" કહેછે તે હતો અને બાકીનો ભાગ પાર્કની માફક લીલોતરી તથા ઝાડપાંનથી ભરેલો છે. ત્યાંનો આલબર્ટનો સ્થંભ ઘણો જોવાલાયક છે, એની વિગત સને ૧૮૮૧માં આપેલી છે તેથી અત્રે લખતા નથી. પણ એ જગ્યાપર ગાડી ઘોડા એવાતો જોવાલાયક છે કે ત્યાંથી અમોને ખસવા ગમ્યું હતું નહીં અને સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી ગાડીમાં ફર્યા કીધા હતા. આજે રાતના "આલહામબ્રા" નામની નાટકશાળામા ગયા હતા જ્યાં બે વખ્ત

બેલેટનો નાચ થયો હતો, તેના પડદા તથા પોશાક ઘણાજ સરસ હતા. તે ઉપ્રાંત બીજા ઢોંગ તથા કસરતના ખેલો જોવાલાયક હતા. સીનરીમાં પેહેલી વખ્તે ઝલકતા પથ્થરનો ગુફો બનાવ્યો હતો તેની ઉપર નાંખેલી રોશનીથી જાણે હીરા માણેક ચળકતાં હોય અને તેનો બનાવ્યો હોય તેવો દીસતો હતો અને નાચનારીઓનો પોશાક મોટા કાચના દાણા જે આપણે તોરણ બનાવામાં વાપરીયે છીયે તેનો તથા એવીજ કાચની બીજી બનાવટોનો હોવાથી એ દેખાવ જાણે અરેબીયન નાઈટની વારતાઓના પરીયાંના મેહેલના જેવો લાગતો હતો. બીજી વખ્તના બેલેટમાં ચાર રૂતુ (Seasons) ના દેખાવો કીધા હતા તથા તેને લગતાં પંખેરાંઓનો પોશાક ઓરતોને પેહેરાવી નચાવી હતી જે પણ જોવાલાયક હતું.

તા૦ ૨૨ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે બપોરના ૯ઢી વાગતે અમે એગ્રીકલચરલ હોલમાં લશ્કરી ખોટું યુધ્ધ (Tournament) હતું તે જોવા ગયા હતા. ત્યાં અંદર જવાનું એક શીલીંગ લવાજમ હતું, પણ તેમાંની અગાઉથી રોકેલી બેઠકોની ૧૦ શીલીંગથી બીજી ઉતરતી બેઠકો ૯ઢી શીલીંગ સુધીની હતી તે, સઘળી ચીકાર ભરાઇ ગઈ હતી. અમો ધારીયે છીયે કે આસરે ઓછામાં ઓછા સાતથી આઠ હજાર માણસો ત્યા હશે. ઈહાં લશ્કરી કવાયદ જાત જાતની બતાવી હતી અને પેહેલો દિવસ હોવાથી ઇંગલંડનો વડો સેનાધિપતિ ડયુક ઓવ કેમબ્રીડજ તથા હિંદુસ્થાનના થોડાએક રાજાઓ આવેલા હતા. પેહેલાં તો ઘોડાપર બેસીને આમન સામન બે જણાં (foil) લાકડીથી પતા રમ્યા હતા, ત્યાર પછી ઘાઘરા રીજમીટના છોકરાઓનું લશ્કર "બેગ પાઈપ" વજાડતું સાથે લઈને આવ્યું હતું અને તેઓ વાવટા આગળ પસાર થઈને પોતાને સારૂ બીજા લશ્કરી છોકરા છોકરીઓ વચેની જગ્યાપર બેઠા હતા. ત્યાર પછી દરિયાઇ લશ્કરની નિશાળના છોકરાઓ આશરે ૮૦૦ જણાનું લશ્કર પોતાનાં વાજાં સાથે આવ્યું હતું. તેઓને જાત જાતની કવાયદ કરાવી હતી અને પછી તેમાંથી આસરે ૨૦૦ છોકરાઓને કસરત વાજાંના સરોદ

સાથે કરાવી હતી જે ઘણી સરસ લાગતી હતી. તેઓ આખા હોલમાં છુટા છુટા હારબંધ સાત આઠ હારમાં ઉભા રહીને પછી કસરતના મકદુમ ફેરવતા હતા તેથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. ત્યાર પછી ઘોડેસ્વાર રીજમીટ આવી વાજાંના સરોદ સાથે કુવાઈલ, ઘોડાઓપરજ ઘોડા સાથે નાચ્યા હતા. તેઓ એક એકમાંથી પસાર થઇ જતા હતા તે ઘણું સરસ લાગતું હતું ત્યાર પછી બે લાકડાંની વચમા તોપની ગાડી બરાબર પસાર થઇ શકે તેટલા ખાંચાઓમાંથી તોપની ગાડીઓ ઘોડા દોડાવતા પસાર કીધી હતી. તે એવી સરસ રીતે હાંકતા કે પેલા લાકડાના કકડાને અડકીયા વગર (ગાડીની અને તેઓની વચ્ચે લાગ્યે બબે ઇંચ જ્યારે ગાડી પસાર થાય ત્યારે બાકી જગ્યા રેહેતી હતી) પસાર કરી જતા હતા કોઇ વખ્તે તે કકડાઓ પડી પણ જતા હતા વળી તેજ પ્રમાણે ચારે પગે ઘોડા દોડાવીને ગાડીઓ પસાર કીધી હતી ત્યાર પછી "હોર્સ ગાર્ડસના" સિપાહોએ ઘોડાઓપર આવી તરાહ તરાહની (evolutions) રમતો કીધી હતી વળી ઘોડાઓને હુકમ કીધાથી તેના સવારો બેઠેલા સુધાં તેઓ આસ્તે રહીને ભોંયપર બેસતા અને જેવો પેલો સવાર કુદી પડયો કે તેઓ સુઈ જતા હતા જેની પાછળ પેલો સવાર લાંબો ઉધો સુઇને પછી જાણે દુશ્મન સામે બંદુકો મારતા હોય તેમ બંદુકો ફોડતા હતા તોબી પેલા ઘોડાઓ મુગા મુગા પડી રેહેતા હતા વળી ઘોડાઓ લાકડાંઓપરથી પેહેલાં બબે અને પછી ૭ ૭ સવારો સાથે કુદાવી જતા હતા. ઘોડાઓ જે ભોય ઉપર સુતા હતા તેઓ પાછા ઉઠતી વખ્તે સવારો તેઓની ઉપર એવી રીતે ઉભા રેહેતા કે પાછા જીનપર સવાર તે ઉઠતા ઉઠતા થઇ જતા હતા વળી ઘોડાઓ દોડાવતા આવી તેપરથી ઘણા જણા ઉતરી પડીને બાકીના દરેક જણ પોતાના ઘોડાની સાથે ઉતરી પડેલા સિપાહોના ત્રણ ત્રણ ઘોડાઓ લઇને પાછા હટી જતા હતા, જે વખ્તે પેલા લાકડા બેરીઅરસો (Barriers) બધા સાથે કુદાવી જતા હતા વળી બંદુકોની તોપો (Gattling Guns) નો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો હતો જેમાથી પાચ નળીઓમાંથી ગોળીઓ પાછળથી ચક્કર ફેરવે એટલે જાણે ઉડતી હોય તેમ લાગતું હતું

છેક છેલ્લે એક કિલ્લો ઉભો કરી તેની સાંમે જાણે તે લેવા લશ્કર શી રીતે જાય છે તથા સામાવાળા કેમ બચાવ કરે છે તે કરી બતાવ્યું હતું. ત્યાં નદીની માફક કપડાંથી વચમાં બનાવટ કીધી હતી તે ઉપર જવા સારૂં લશ્કરની સાથે ગાડાંઓમાં પૂલ બનાવાનો સામાન તૈયાર હતો તેનેથી તરત પૂલ બાંધ્યો હતો અને રેલવેના પાતા તરત નાંખી એક નાનું ઇનજીન તથા કિલ્લારોડી રેતીની ભરી મુકેલી ગાડીઓ તેપર ચલાવી લાવ્યા હતા, અને તેપરથી "ગેટલીંગ" નામની તોપોનો મારો સાંમી બાજુએ ચાલુ કીધો હતો અને વળી ખચ્ચરોપર નાની તોપો લાવી તે પણ ફેડવા માંડી. જાણે પૂલ બાંધતાં પોતાની તરફના સિપાહઓનો બચાવ કરવા સામા દુશ્મનની તોપો જે નદીને પેલે કાંઠે તેઓ લાવી ફોડતા હતા, તેપર મારતા હતા, અને આમન સામન ખરી લડાઈ ચાલતી હોય તે પ્રમાણે તોપો તથા બંદુકોના મારા ચાલતા હતા તથા કોઇ કોઇ સિપાહઓ જખ્મી થતા તથા મરી જતા હોય તેમ ભોયપર પડતા કે માણસો એ કામપર રાખેલાં તેઓ આવી તેઓને મલમપટો કરી ખાટ (Stretcher) ઉપર ઉઠાવી લઈ જઇ ગાડીઓમાં મુકતા હતા યા ખચ્ચરો ઉપર બેસાડી સાથે ટેકો આપી ચાલતા હતા. આખરે પૂલ તૈયાર થયો તેટલાંતો સામા ધણીઓની તોપોની ગાડીઓ ગોળાઓથી ભાંજી નાંખી પૂલપરથી એકદમ ધસારો કરી સામી બોરદુએ ગયા કે દુશ્મનો જે નદીને પેલે કાંઠે હતા તેઓ હઠી જઈ કિલ્લાની પાછળ ભરાયા અને પછી કિલ્લો લેવાની લડાઈ ચાલી અને તોપો ખુબ આમનસાંમન છુટવા લાગી હતી. પછી કિલ્લા ઉપર સીડીઓ મુકીને હુમલો કીધો પણ દુશ્મનના મારા હેઠળ પાછા હઠી આવ્યા અને ઘણા સિપાહઓ જાણે મરી ગયા તેથી તોપોએજ મારો ચલાવી કિલ્લામાં જવાની જગ્યા તે ભાંજીને કીધી અને પછી પેદળ રીજમીટ એકદમ હુંમલો કરીને ખાંચામાંથી દુશ્મનના બચાવ છતાં અંદર પેસી લડાઈ જીત્યા હતા. તે વખ્તે See the conquering Hero, comes નો રાગ વજાડયો કે બાજીનાં લશ્કરે હુરરેના પોકારો કીધા હતા. એવી રીતની લડાઇની વિગતો કરી બતાવી હતી જે ઘણી સરસ અને જોવાલાયક હતી જેની બધી વિગતો અમો

આપી શકતા નથી. આજે રાતનાં લંડન પેવીલીયન (London Pavilion) માં એક ઘણું ઉંચું માણસ દેખાડે છે તે જોવા ગયા હતા જે માણસ પોણાનવ ફીટ ઊંચાઈમાં છે અને બધા લોકોની વચમાં તેને ફેરવ્યો તો બીજાઓ તેની કમ્મરથી જરા ઊંચા દીસતા હતા. તે એટલોતો ઊંચો હતો કે નાટકશાળાના પેહેલા થરપર બેઠેલા લોકો સાથે સેહેલાઈથી શેકહેંડ કરી શકતો હતો. અંગે તેની લંબાઈ જોતાં તે ઘણો પાતળો લાગતો હતો. તેની ઉમર હમણાં ૨૧ વર્ષની છે પણ તેને દેખડાવનાર બોલતો હતો કે વૈદોના કેહેવા મુજબ તે હજુર વધીને ઊંચો થશે. તે આસ્ટ્રેલીઆમાં જન્મેલો છે અને તેનું વજન ૩૩ સ્ટોન યાને સાડાસોળ મણનું કહે છે, એ સિવાય બીજી ગાયન તથા કસરતની રમતો ત્યાં સારી થયલી અમોએ જોઈ હતી.

**તા૦ ૧૨ મી જુન સને ૧૮૮૭**—આજે બપોરના (૧૨) વાગેને જીઓલોજીકલ ગારડન્સ જે રીજંટ પાર્કમાં આવ્યો છે ત્યાં ગયા હતા અને સાંજનાં ૬) વાગા સુધી સંધે ફરીને જાત જાતનાં જાનવરો તથા પંખી અને માછલીઓનો સંગ્રહ કીધેલો છે તે જોયો હતો. અમોએ સને ૧૮૮૧માં એની વિગતો લખી છે તેનેજ ઘણો ખરો મળતો છે. નવાઇનાં જાનવરના વધારામાં અમે બર્ડ ઓવ પેરેડાઈઝ (Bird of Paradise) જીવતું આએ વખ્તે પેહેલ વેહેલું જોયું હતું. બીજું ઘણુંખરૂં આગળને મળતુંજ હોવાથી ઇહાં વિગત લખતા નથી.

**તા૦ ૧૩ મી જુન સને ૧૮૮૯**—આજે બપોરનાં English ફ્રિમેસનોના વડા ગ્રાંડ માસ્તર પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સનાં પ્રમુખપણા હેઠળ એક ગંજાવર સભા બધા ફ્રિમેસનોની આપણી મહારાણીને તેવણની જુબીલીની મુબારકબાદીનો માનપત્ર આપવા બાબે મળી હતી ત્યાં આલબર્ટ હોલમાં ગયા હતા જ્યાં આસરે ૬૦૦૦ મેસનો હાજર હતા પણ જગ્યાની કોતાઇને લીધે દરેક લોડજને પાંચ ટિકિટોજ ફક્ત આપી હતી અને ઘણા મોટા ભાગને આપી શક્યા નહીં હતા. દરેક ટિકિટ દીઠ એક ગીનીનો ભાવ ઠેરવેલો હતો તોબી અમો ધારીયે છીયે કે એથી

બમણું લોક જો જગ્યા હતે તો આવતે. અમો બરાબર કલાક અઢી વાગે ત્યાં ગયા ત્યારથી મેસનો પોતાના પોશાકો તથા ઝવાહેરોમાં ઠાઠમાઠ સાથે આવવા લાગ્યા હતા અને આલબર્ટ હોલનું દીવાનખાનું જે સૌથી મોટાં દીવાનખાનાઓમાંનું એક ગણાય છે તે કલાક સાડા ત્રણ વાગામાં ચીકાર ભરાઇ ગયું હતું. તે વખ્તનો દેખાવ ઘણો સરસ લાગતો હતો. દરેક લોડજના સભાસદોને એક હારમાં ખુરસીઓ આપેલી અને કોઇ લોડજનો ફીકો બલુ, તો કોઈનો ઘેરો, કોઇનો લાલ, કોઇનો જાંબુરો એવા રંગના કોલર તથા એપ્રનો પેહેરેલા ઉપ્રાંત ઘણાખરાઓની છાતી ઉપર તેઓના ઓદ્ધાના ચાનો પેહેરેલા હતા તેથી દેખાવ ઘણો ભપકાદાર લાગતો હતો. પોણા ચાર વાગે તો ગ્રાંડ લોડજ આવી લાગી તેઓની હાજરી શિંગડાં વજાડી જાહેર કીધી હતી અને મોટી આરગીન (કે જે દુનિયામાં સર્વથી મોટી કહેવાય છે તે) પર માર્ચ વજાડી હતી અને ગ્રાંડ લોડજ અંદર ધારા મુજબ દાખલ થઇ તે સરઘસોના આકારમાં સૌ પોતાના ઓદ્દા માફક ચાલતા હતા. પેહેલાં ગ્રાંડ સ્ટુઅર્ડોથી સરઘસ શરૂ થયું અને તેની પાછળ ન્હાના ઓદ્ધાવાલા અમલદારો આવ્યા અને તેઓની પાછળ ડ્યુક ઓવ કોનાટ તથા પ્રિન્સ આલબર્ટ વીકટર (પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સનો વડો છોકરો) ચાલતા, તેની પાછળ અર્લ ઓવ કરનારવન (પ્રોગ્રાંડ માસ્ટર) Pro Grand Master તથા અર્લ ઓવ લેઠૅમ ડેપ્યુટી ગ્રાંડ માસ્ટર ચાલતા હતા, તેઓની સાથે એક હિંદુસ્તાનનો પ્રિન્સ પણ હતો, ત્યાર પછી બે જણા વાવટા લઈને આવ્યા તેઓની પાછળ "ગ્રાંડ સોર્ડ બેરઅર" નાગી તલવાર લઈને ચાલતો હતો અને સૌથી છેલ્લો પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ આવ્યો હતો જે વખ્તે તેને બધાઓ જે ઉભેલા હતા તેઓએ હુરરેના પોકારો તથા તાબરાથી વધાવી લીધો હતો તેનો ઘોંઘાટ ઘણો મોટો લાગતો હતો. પ્રિન્સે ખુરસી લીધા પછી તેની બેઉ બાજુપર તેનો ભાઇ તથા છોકરો બેઠા અને તેઓની પાસે અર્લ ઓવ કરનારવન તથા લેઠૅમ બેઠા હતા અને પેહેલાની પાસે પેલો હિંદુસ્તાનનો પ્રિન્સ કુચબીહારનો માહરાજા બેઠો હતો. પ્રિન્સે સભાનું કામ શરૂ કર્યા પછી અર્લ ઓવ કરનાર-

વને માનપત્ર પસાર કરવાને દરખાસ્ત કીધી જેને એર્ન આવ લેંડેમે ટેકો આપ્યો અને બધાઓના તાબરા તથા હુરરેના પોકારો વચ્ચે તે પસાર થઈ હતી ત્યાર પછી રાણીની સલામતીનુ ગાયણુ આરગીન પર વજાડી તેની સાથે બધા હાજર રહેલા ૬૦૦૦) માણુસોએ તે ગાયુ હતુ જે ઘણુંજ સરસ લાગતુ હતુ અમોએ જણાવવુ જોઇયે છે કે આલબર્ટ હોલ જે ઘણો મોટો અને તેની બેઠકોના ૭ થી સાત દર છે તોબી તે એવી રીતે બાધ્યો છે કે એક માણુસ બોલે તેથી દરેક જગ્યાએ સભલાય અને ૬૦૦૦ માણુસો ગાય તોબી ઘોઘાટ જેવુ લાગે નહીં અને તે મુજબ આએ ૬૦૦૦ માણુસો જે રાણીની સલામતીનુ ગીત ગાતા હતા તે ઘણુ સરસ સભળાતુ હતુ એટલા બધા માણુસોનુ ગાનુ અમોએ પેહેલ વેહેલુજ આજે સાભળ્યુ હતુ અને તે ઘણું અસરકારક લાગતુ હતુ. એ પુરૂ થયા પછી ગ્રાડ માસ્ટરે આસપાસના ગામોના મેસનોને ગ્રાડ લોડજમા ઓનરરી ઓધ્ધાઓ આપ્યા હતા જેઓ આસરે પચાશની ઉપર હશે તેઓ દરેકને પ્રિન્સ પોતે શેકહેન્ડ કરી ઓહ્વાઓ આપતો તે વખ્તે હાજર થયલુ લોક તાબરા ફોડતુ હતુ તેમા પેલા હિદુસ્તાનના પ્રિન્સને પણ ઓનરરી ગ્રાડ જુનીઅર વોરડનનો ઓધ્ધો આપ્યો તે વખ્તે તથા લડનના હમણાના તથા અસલના લાર્ડ મેયરોની વખ્તેબી લોકોએ ખુબ જોરથી તાબરા ફોડયા હતા અને ખુશાલી બતાવી હતી એ ગ્રાડ લોડજમા આપણા એક જરથોસ્તી શેઠ દોરાબજી પેસતનજી કામા ગ્રાડ ત્રેઝરર દાખલ પણ હાજર હતા સઘળુ કામ ખલાસ થયા પછી જેમ આવ્યા હતા તેથી ઉલટુ સરઘસ કરી પ્રિન્સ ઓવ વે'સ પેહેલા બાહાર ગયા હતા જે વખ્તે તેમને અતિ ઘણું માન તથા તાબરાનો આવકાર મળ્યો હતો એ આખી સભા સઘળી રીતે જોવાલાયક હતી

**તા૦ ૧૪ મી જુન સને ૧૮૮૭**—આજે ખાનગી કામમા રોકાવાથી કયે ગયા હતા નહીં

**તા૦ ૧૫ મી જુન સને ૧૮૮૭**—આજે "ટેમસીસ એમબેકમેટ" કરી જે ટેમસ નદીને કાઠે રસ્તો બાધ્યો છે ત્યા ગયા ત્યા

પક્ષવાળાઓ પણ વિરૂદ્ધની બાજુપર મત આપતા હતા. વળી એક બીજે "કલોઝ" સભાની સામે મુકેલો કે "હોમરૂલ" વાળા તકરાર ચલાવતા માંડતા જેટલાં સભાનો મોટો ભાગ બહાર જતો અને વાતચીત કરવામાં ગુજારતા હતા અને તકરાર શું થાય છે તેની દરકાર નહીં કરતા હતા, પણ જ્યારે મત લેવાનું વખત આવ્યું કે તેઓને (whipper-in) કરીને સભાસદોમાંથી ઠેકેલા લોકો પાછા તેડી લાવતા અને સભાસદો આગળની માફક જુદા જુદા ઓરડામાં જતા હતા. આજે તકરારને લીધે ઘણા સભાસદો નજદીક ૪૦૦ ઉપર હાજર હતા અમો બે કલાક ત્યાં થોભીને પાછા ફર્યા હતા. "પાર્લીમેંટ હાઉસ" ની ઈમારતની તથા બીજી વિગતો આગળ સને ૧૮૮૧માં આપેલી છે તેથી ઈંહાં લખતા નથી.

તા૦ ૧૮ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે *National* Gallery છબીઓનો સંગ્રહ જોવા ગયા હતા જ્યાં ઘણો મોટો જથો દેશ પરદેશના ઉસ્તાદ ચિતારાઓનાં હાથનો કાંપેલો ઘણો જોવાલાયક છે. તેમાં નીચલા થોડાક ઉસ્તાદોનાં નામો જેઓનાં ચિત્રો ઘણા સરસ ગણાય છે તેનાં ઉતારી લીધાં છે. Ruben (Flemish School) સને ૧૫૭૭થી ૧૬૪૦ સુધી જીવતો હતો, Rambrandt (Dutch School) સને ૧૬૦૭થી ૧૬૬૯, Corregio (Parmise School) સને ૧૪૯૪થી ૧૫૩૪, Titian (Venetian School,) *Paolo Veronese (Venetian School)* સને ૧૫૨૮થી ૧૫૮૮, Tintoretto (Venetian School) સને ૧૫૧૮થી ૧૫૯૪, Murillo (Spanish School) સને ૧૬૧૮ થી ૧૬૮૪, Valazquez (Spanish School) ૧૫૯૯ થી ૧૬૬૦, Salvator Rosa (Nepolitan School) Gasper Poussin (French School) ૧૬૧૩થી ૧૬૭૫, Hogarth (English School) ૧૬૯૭થી ૧૭૬૪, Gainsborough (English School) ૧૭૨૭થી ૧૭૮૮, Sir D Wilkie (English School) ૧૭૮૫થી ૧૮૪૧, Sir Edwin Landseer (English School) ૧૮૦૨થી ૧૮૭૩માં થઇ ગયલા હતા. એ

મુજબ બીજા ઘણા ઊંચા ચિતારાઓનાં હાથનાં ચિત્રો ત્યાં રાખેલાં છે. દરેક ચિતારાનાં ચિત્રો એક એકની પાસે મુકયાં છે અને કોઇનાં તો ઓરડાઓ ભરી નાંખી તે ઓરડાને ચિતારાનું નામ આપેલું છે. એ ચિત્રો સરકારે ખરીદ કીધા ઉપ્રાંત તેનો મોટો ભાગ ઇહાંની રૈયતનાં લોકોમાંથી કોઈ કોઈ શોખીને પોતાના વખ્તમાં (Collection) સંગ્રહ કીધેલા તે વખ્તે પોતાના વેસિયતનામામાં એને આપી ગયલા તેઓનાં નામો તસવીરો ઉપર તથા જેનો સંગ્રહ મોટો હોય તેનું, ઓરડાઓ ઉપર યાદદાસ્ત દાખલ લખે છે. આજે સાંજના ઈહાંની જાણીતી નોર્થબ્રુક ઈંડીયન ક્લબમાં હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓને મળવા સારૂં એક મોટો મેળાવડો કીધો હતો ત્યાં ગયા હતા જ્યાં ઘણું લોક હાજર થયું હતું. તેમાં આપણાં હિંદુસ્તાનના આગળા વાઇસરાયો લોર્ડ રીપન તથા લોર્ડ નોર્થબ્રુક ઉપ્રાંત લોર્ડ કીમબર્લી તથા બીજા ઉમરાવો જેઓ હિંદુસ્તાન માટે ઘણી કાળજી રાખે છે તેઓ તથા મુંબઈના માજી ગવરનર સર રીચર્ડ ટેમપલ તથા બીજા ઘણા સિવિલિયનો આવ્યા હતા. આપણા દેશની તરફના પણ ઘણા લોક ત્યાં હાજર હતા પણ તેઓ ઘણા ખરા સઘળા જણ તદ્દન અંગ્રેજી પોશાક ટોપી સુધાં પેહેરી આવેલા હોવાથી પારસી, હિંદુ, કે મુસલમાન ઓળખાઇ શકતા હતા નહીં પણ સામળાં મોઢાંથી હિંદુસ્તાનના રેહેવાસીઓ છે કરી પીછાની શકતા હતા. દેશી બાનુઓમાં બે પારસી તથા એક હિંદુ પરણુ જાતની ઓરત પોતાના દેશી પોશાકોમાં હાજર હતાં જેઓ ઉપર ઘણા જણાઓનું તેઓના શોભકતા પોશાકને લીધે ધ્યાન ખેંચાયું હતું. વળી ત્યાં હિંદુસ્તાનના દેશી લશ્કરના દેશી અમલદારો જેઓબી હમણાં રાણીની જુબીલીમાં ભાગ લેવા આવ્યા છે તેઓએ પણ ઘણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તેઓ સઘળા ચુંટી કાહાડેલા કદાવર તથા સોહામણા માણસો દેશી લશ્કરી કસબી પોશાકમાં આવ્યાથી ઘણા શોભતા હતા અને તેઓ સાથે ઘણું લોક તેમાં ખસુસ કરી મડમ સાહેબો વાત તથા શેકહેન્ડ ખુબ કરતાં હતાં. રાજવંશીઓને આજે રાણીજીની મુલાકાત લેવા વીન્ડસર કેસલમાં બોલાવેલા હોવાથી તેઓને ત્યાંથી આવતાં ઘણું

અવાઈ થયું હતું. તેઓમાં મહારાજા હોલકર તથા લીમડી તથા મોરવીના ઠાકોરો તથા કચ્છના રાવ તથા બીજા પ્રિન્સો આવ્યા હતા જેઓની ખુબ આવજત આપણા આગળા ગવરનર જેનરલો તથા ગવરનરો કરતા હતા અને આમનસામન ઘણી ઓળખાણ--પીછાન કરવી હતી, આ તકે નોર્થબ્રુક ઈંડીયન કલબ વિષે અમોએ નોંધ લેવી જોઇયે કે એ કલબમા હિંદુસ્તાનને લગતા નજદીક ૪૦૦) સભાસદો છે અને આપણાં દેશથી જે અનન્તણા આવે છે તેઓને ત્યાં બીજા દેશીઓ સાથે મુલાકાત વારા ફરતી થાય છે તથા બપોરનાં ખાનું લેવા ઘણા જણા આવે છે તેથી ઘણી ફાયદાકારક એ કલબ આપણા લોકોને થઇ પડી છે.

તા૦ ૧૯ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના આગબોટમા "ચેરીંગ ક્રાસ પીયર" પરથી બેસી થેમ્સ નદીની સેહેલ કરતા હેમ્ટન કોર્ટ પેલેસપર ગયા હતા. એ નદીની એક બાજુપર સારી રોનુકદાર ઇમારતો અને બીજીગમ વખારો થોડાએક ટપ્પા સુધી આવે એ પણ ત્યાર પછી Chelsea (ચેલસી) નામની જગ્યાથી મજેની લીલોતરીના ખેતરો તથા બાગો અને બંગલાઓ દિસવા લાગ્યા જેનો દેખાવ છેક હેમ્પટન કોર્ટ સુધીનો ઘણો સારો હતો. ટપ્પે ટપ્પે પૂલો દરેક જુદી જુદી બાંધણીના સારા દેખાવના મલતા હતા તેમા "બેટરસી પાર્ક" ના પૂલની બાંધણી ઘણી સારી હતી. આલબર્ટ પૂલ ઝુલતો આંકલનો કીધેલો છે તેથી જોવાલાયક છે. રીચમંડ મુકયા પછી નદી ઉચાણ જગ્યામા જાય છે તેપર જવા "લોક" (Lock) કીધેલો છે (જે બાબેની વિગત અમે સને ૧૮૮૧ની નોંધમાં કેલીડોનીયન કનાલ પસાર કીધી તે વખ્તે "લોકસો" ની આપી છે તેને મલતી છે) તે પસાર કરવા સારું આગળ બીજી આગબોટો હોવાથી અમોને નજદીક એક કલાક થોભવું પડયું હતું પણ કંટાળા જેવું નહી લાગ્યું. કારણકે આજે આતવાર હોવાથી સેંકડો બોટો ભરી લોકો ફરતું હતું. એ બોટો નાથણી એક યા બેથી ૧૦) માણુઓ બેસી શકે તેવી હતી. ટોઇમાં એક મરદ હલ્લેસાં મારે અને એક ઓરત સાંમે બેસીને સુકા-

ન ફેરવે, કોઈમાં એક મરદ તથા એક ઓરત મળી બે જણુ હલ્લેસાં મારે, કોઇમાં હલ્લેસાં નહી મારનારાં ગીતો ગાય, કોઈ પોતાની બોટ કિનારે ઝાડ સાથ બાંધીને લીલોતરીની જમીન ઉપર સુઇ યા બેસીને ચોપડીઓ વાંચે, કોઇ મજાહ મારે. એ મુજબ અમોને છેક ચેરીંગ ક્રાસથી તે હેમ્પટન કોર્ટ સુધી આખો વખ્ત મળ્યા કીધું હતું. જુદાં જુદાં ગામો યા આમડાંઓને કાંઠે બેરો ભાડે આપવાની રાખેલીઓ હતી જે ઘણું લોક મજાહ કરવા લેતું હતું. એ મુજબ જોતાં છેક બપોરનાં ત્રણ વાગે અમો હેમ્પટન કોર્ટના મેહેલની સામેજ જઇ કિનારે ઉતર્યા હતા. સ્ટીમર જોકે નાથલી હતી તોબી તેમાં ખાવા પીવાની તથા બેસવાની ગોઠવણુ સારી કીધેલી હતી. અમારી સાથે ઓછામાં ઓછાં બસોથી હઠીસો માણસો એ સ્ટીમરમાં હશે અને એવી સ્ટીમરો આખો દિવસ થેમ્સ નદીપર ફરતી હતી જેમાં લોકો છેક ગ્રિનીચ સુધી એક બાજુ અને હેમ્પટન કોર્ટ સુધી બીજી બાજુ એ મોજ કરવા નીકળી પડયું હતું. આજે સુરજ પણુ જરા જોરમાં હતો અને તાપ લાગતો હતો તોબી પવનની લેહેકીથી ઘણો માલમ પડતો હતો નહીં. હેમ્પટન કોર્ટમાંના જરતકામના પડદા તથા ચિત્રો તથા બાગ સઘળું જોઇને અમો આગની ગાડીમાં પાછા લંડન આવ્યા હતા. હેમ્પટન કોર્ટના મેહેલની વિગત આગળી ચોપડીમાં લખેલી છે.

તા૦ ૨૦ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં કલાક ૧૧ની ટ્રેનમાં બેસીને અત્રેની વખણાયલી કેમબ્રીડજની યુનિવરસીટી તથા પાઠશાળાઓ જોવા ગયા હતા. અમોને અત્રે રેહેલા ભાઇ નવરોજી દાદાભાઈ આલબલેસે પોતાને ત્યાં કેમબ્રીડજમાં કેયસ (Caius) કાલેજનાં ઓરડામાં ઉતારો તથા બપોરની મેજબાની આપી સઘળે ફેરવી બનાવ્યું હતું. એ કેમબ્રીડજ શેહેરમાં બધી મલીને આસરે ૧૭ પાઠશાળામાં આસરે ૩૦૦૦) છોકરાઓ ઉચી પદવીની કેળવણી લીયે છે અને તેમાંના અરધો ભાગ પાઠશાળાની ખુદ અંદર ઓરડાઓ ભાડે લઇને રેહે છે અને પાઠશાળાઓમાં હાજરી આપે છે. અમોએ એ પાઠશાળાની ટ્રિનીટી, કીંગ્સ તથા કેયસ (Caius)

પાઠશાળાઓ જોઇ હતી કે જેમા એક દેવળ (Chapel) પુસ્તકશાળા, ભાષાણ કરવા ઓરડા જુદા જુદા ગણે છે તેમા કીંગ્સ પાઠશાળાનુ દેવળ ઇહા સૌથી મોટુ છે તથા તેમા કાચની રંગીન બારીઓ પણ જોવાલાયક છે એ પાઠશાળાઓ આગળના ઇંગલંડના રાજા રાણીઓએ તથા કોઇ મોઇ પૈસાદાર લોકોએ મોટા ફંડો કહાડી સ્થાપી છે તેના ઉસ્તાદો મોટા પગારો વર્ષ દહાડે એક હજારથી પંદરમો પાઊંડ આપી રાખેલા છે છોકરાઓની પાછળ બીજી રીતે તપાસ ઘણી સારી લીયે છે તેઓને અરધો દિવસ લેકચરો તથા લેસનો આપે છે, બાકીનો અરધો દિવસ તેઓ ક્રિકેટ તથા બોટની રમતો કરે છે દરેક પાઠશાળાની પાછળ મઝેના "પાર્ક" જેવી જગ્યા ઝાડ પાન તથા ઘાસની લીલોતરીથી ભરેલી રાખી છે અને તેઓની પાછળ નદીનુ નાનુ વહે છે જ્યા તેની ઉપર પૂલો દરેક પાઠશાળાના અલાહેદા બાંધેલા છે છોકરાઓને રાતના ૧૦ વાગેને મોંજેની અંદર આવવાની ફરજ છે, નહી તો તેને દંડની તથા તેથી નહી સમજે તો કાહાડી મૂકવાની સજા કરે છે તેઓની તપાસ સારૂ 'પ્રોકટરસો' નામના માણસો હમેશા મોહોલ્લાઓમા ફર્યા કરે છે અને તેવા રખડતા છોકરાઓના નામો તેઓ લઇ સહવારે શિક્ષકોને તે જણાવે છે દરેક છોકરાને યુનિવર્સિટીનો જબ્બો રસ્તામા સાંજના છ વાગા પછી ફરે ત્યારે પેહેરવાનો હુકમ છે જબ્બો પેહેરેલો હોય ત્યારે તેનેથી મસ્તી તોફાન થાય નહી અને બીડી વટીક પીવાય નહી દરેક છોકરાથી તેના રેહેવાના ઓરડાના ભાડા સાથે બધો મળીને આસરે બસોથી ત્રણસો પાઊંડના વર્ષ દહાડે ખર્ચમા રેહેવાઇ શકાય છે પાઠશાળામાના શિખેલાઓમાથી જેઓએ દુનિયામા નામ કાહડયા હોય તેઓના પુતળાઓ તે પાઠશાળાઓમા મૂકેલા છે કીંગ્સ પાઠશાળામા મીલટન બાયરન બેકન તથા બીજા ઘણાઓના અર્ધ બાવળા રાખેલા છે મીલટને 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' નામની જે વખણાયલી કવીતા લખી હતી તેની પેહેલી શરૂઆત તેના પોતાના અક્ષરની લખેલી ઇહા રાખેલી છે તથા પુસ્તકશાળાના ઘણી જુની તથા સારી કેતાબો રાખેલી છે ઇહા વળી એક યુનીયન સોસાયટી ક્લબ કરીને ઉભી કીધેલી છે જ્યા એક પુસ્ત

કશાળા ઉપરાંત તકરાર કરવાની કલબ રાખી છે. જેનું એક દીવાનખાનું પાર્લીમેંટના હાઉસ ઑવ કોમનસના દીવાનખાનાને મલતું કીધેલું છે જેમાં રાજ્યદ્વારી બાબદોની તકરારો પાઠશાળામાં શિખતા છોકરાઓ કરે છે અને જેઓને પાર્લીમેંટમાં પાછળથી સામેલ થવાનું હોય છે તેઓ ત્યાં શી રીતે તકરારો કરવી તથા ચાલવું તે શિખે છે. પાઠશાળાઓમાં બધા મલી ૭ મહીના છુટી મળે છે તે વખ્તે પાઠશાળામાં રેહેવાને કોઇને હુકમ નથી. અમો આજે કેમબ્રીડજમાં ગયા ત્યારે લોક ઘણું કીંગ્સ પાઠશાળાના દેવળ આગળ તથા યુનિવર્સિટિ હોલ આગળ મળ્યુ હતું. ખબર કાહાડતાં માલમ પડયું કે આજે જેઓએ પરિક્ષાઓ પસાર કીધી હશે તેઓને સેનેટ (Senate) સનદ આપવાની છે. તેમાં લાર્ડ મેયર ઑવ લડનનેબી નામની પદવી આપવાની હોવાથી તે ઇહાં આવ્યો હતો તેને જોવા બધું લોક મળ્યું હતું અને આવતી કાલે રાણીની જુબીલીની ધામધુમનો દિવસ હોવાથી બધે જગેજગ વાવટાઓ તથા ફુલ પાનના શણગારો કીધેલા હતા તેથી બધો દેખાવ રળીયામણો લાગતો હતો. કુચબીહારના માહરાજાનેબી આજે કાંઈ જોવા મેલે નામની સનદ આપી હતી કારણકે તેવણબી યુનિવર્સિટિના જમ્બામાં બીરાજ્યા હતા. લોર્ડ મેયર પોતાની લંડનની ભભકાદાર ગાડી લઇ આવેલા હતા તેને બધેબધ ખુશાલીના પોકારોથી લોકોએ વધાવી લીધો હતો તે પાછા અમારી ટ્રેનમાંજ લંડન આવ્યા તે વખ્તે કેમબ્રીડજનાં સ્ટેશનપર હજારો લોક તેને માન આપવા હાજર થયલું હતું કેમબ્રીડજ શેહેર માફકસરનું છે. ત્યાંની પાઠશાળાઓ સિવાય બીજું કશું જોવાલાયક નથી. એની વસ્તી આસરે ચાલીસથી પીસતાલીસ હજારની છે. એ શેહેર જાણે યુનિવર્સિટિનુ પોતાનું હોય તેમ ત્યાંના સઘળા ધારાઓ તથા કામકાજ એજ ચલાવે છે જેનો વડો ચેનસેલર હાકમ હોય તેમ ગણાય છે. એ શેહેર કેમ નદી (Cam) ઉપર આવેલુ હોવાથી તેને કેમબ્રીડજ કહે છે. સાતમી સદીથી એ જગ્યાપર યુનિવર્સિટિ ઉભી થયલી કહેવાય છે પણ તેને ત્રીજા હેનરીએ સને ૧૨૩૧ માં (Incorporate) ઇનકોરપોરેટ કીધી હતી અને ઘણીખરી પાઠશાળાઓ એડવર્ડ પેહેલાના વખ્તમાં ત્યાં સ્થા-

પાય હતી, દરેક પાઠશાળા પોતે પોતાનો વહીવટ જુદો ચલાવે છે અને તેઓમાંથી ચુંટી કાડેલાઓ યુનિવર્સિટિનો વહીવટ ચલાવે છે. સૌથી પેહેલી પાઠશાળાઓ સેંટપીટરની કહેવાય છે જે સને ૧૨૫૭ માં હીઉ ડી બલસામ કરી એલાઈનો પાદરી હતો તેણે સ્થાપી હતી. અમો જે પાઠશાળામાં ઉતર્યા હતા તે સને ૧૩૪૯ માં Gonville અને Caius કરીને ગ્રહસ્થોએ સ્થાપી હતી. કીંગ્સ પાઠશાળા સને ૧૪૪૧ માં છઠા હેનરીએ સ્થાપી હતી જેનું દેવળ અમે ઉપર લખ્યું તે ઘણું સરસ છે. બધી પાઠશાળાઓમાં ટ્રીનીટી (Trinity) પાઠશાળા સૌથી સરસ ગણાય છે જે આઠમાં હેનરીએ સને ૧૫૪૬ મા સ્થાપી હતી. એની પુસ્તકશાળા ઘણી સરસ છે તથા રંગેલાં ચિત્રો પણ તેમાં સારા છે. ઈંગલંડના રાજાઓ જ્યારે કેમબ્રીજ જાય છે ત્યારે એ પાઠશાળાના શિક્ષકોનાં રેહેઠાનમાં ઉતારો લીયે છે. એ પાઠશાળામાં ઈંગલંડના ઘણા ખરા મોટા પાદરીઓ તથા આર્ચબીશપો શિખેલા છે. એમા યુનિવર્સિટિ હોલમાં પેહેલા તથા બીજા જ્યોર્જનાં પુતળાંઓ છે યુનિવર્સિટિની પુસ્તકશાળા ઘણી મોટી છે કારણકે ઈંગલંડમાં છપાતી બધી ચોપડીઓની એક એક નકલ ઈહાં ભેટ આવે છે. અમો સઘળુ જોઈને સાંજના ૭ વાગેતે પાછા લંડન આવ્યા હતા. રાતના હાઉસ ઓવ કોમન્સમાં બીજી વખ્ત તકરાર હતી તે જોવા ગયા હતા અને ઈહાંનું લોક કેવું અસરાફ છે તેનો એક દાખલો અમે જોયો હતો. અમોને પાર્લામેંટ બેસે છે તે ઓરડામાં જવાની આગળથી ટીકીટ આપેલી હતી પણ જ્યારે ત્યાં ગયા ત્યારે જરા અવારં થવાથી અમોને આપેલી જગ્યા તદન ભરાઈ ગયેલી હોવાથી ત્યાંના રખેવાળે દીવાનખાનાના બારણાની બહારજ ઉભા રાખી કહ્યું કે અંદરથી જેવી એક બેઠક ખાલી થશે કે તમોને જવા દઈશું તેટલાં એક પાર્લામેંટનો સભાસદ અંદરથી બહાર આવ્યો. તેને અમોને આપણા પારસીઓની પાઘડી સાથના પોશાકમાં જોઇને મારી પાસે આવી પુછ્યું કે તમો શું મુંબઈના પારસી છો અને અંદર જોવા જવા માગો છો? અમોએ હા પાડી અમારી ટિકિટ બતાવીને વિગત જાહેર કરી તેથી પોતે કહ્યું કે હું પારસીઓને વાસ્તે સારં

માન ધરાવું છું અને તમોને ઇહાં જગ્યા નથી મળતી તો સર્વેથી સરસ જગ્યા એલચીઓ બેસે છે ત્યાંની આપલું કરી પોતે સાથે આવી અમોને તે જગ્યાપર બેસાડી ગયો હતો. અમોએ તેનું નામ પુછતાં તે મુંબઈની જાણીતી પેહેડી એડવર્ડ બેટસની કંપનીનો વડો ભાગ્યો પોતે સર એડવર્ડ બેટસ માલમ પડયો હતો.

એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે આપણા પોશાકને ઈહાંના સારાં માણુસો કેટલું માન આપે છે. ઇહાંના જરથોસ્તી તથા હિંદુસ્તાનના બીજા રેહેવાસીઓ આવી ઇંગ્રેજી ટોપી તથા પોશાક પેહેરે છે તે તેઓ પસંદ કરતા નથી. પણ હિંદુસ્તાનીઓ જો રસ્તામાં પોતાનો પોશાક પેહેરી ફરેછે તો હલકા માણુસો તેઓને રસ્તામાં ઘણા વગોવે છે અને પાછળ ટોળાં થઈને મશકરી ઠઠા કરેછે તેથી રસ્તે ચાલતાં આપણો પોશાક પેહેરી શકતા નથી પણ જો બાહરના મોટા મેળાવડાઓમાં આપણો પોશાક રાખે તો તેથી આપણુને માન સારૂં મળેછે; અને સર્વે જણા આપણી પાસ આવી ઓલખ કરી આપણુની બધી રીતે આવજત કરેછે. પણ જો તેવા મેળાવડામાં ઇંગ્રેજી પોશાક ગયા તો કોઈ કોણુંબી દેતું નથી પણ તેબી દિલગીર છીયે કે આપણા લોકો તેવા મેળાવડામા વટીક આપણી પાઘડી પેહેરતા નથી. અમોને એવા ઘણા દાખલા બન્યા છે અને આપણી પાઘડીને લીધે અમોને ઘણાં ઘણાં સારાં માણુસો સાથે વગર ઓળખાણ કરાવવે ઓળખાણ થઇ છે. હજીબી દરરોજ નવી ઓળખો થતી ચાલુ રહેછે. અમો પોતે કબુલ કરીએ છીયે કે રસ્તામા જો ચાલતા ફરવા તથા દેખાવો જોવા જઇએ છીયે ત્યારે અમોનેબી નાચારીએ ઇંગ્રેજી ટોપી પેહેરવી પડે છે, નહીં તો રસ્તામાં અગીત ફજેતી ઘણી થાયછે પણ ખાનગી યા જાહેર મેળાવડાઓમાં પાઘડી પેહેરી જવાથી અમોને સારૂં માન મળવા ઉપ્રાંત અમારી આગતાસ્વાગતા સારી થાયછે.

તાઃ ૨૧ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે આપણી મહારાણી વિક્ટોરિયાને તખતપર બેઠાને ૫૦ વર્ષ પુરાં ગઈ કાલે થયાં તેની ખુશાલીનો

જુબીલી દિવસ હતો અને રાણીજી પોતે વેસ્ટમીનીસ્ટર એબીમાં તે ખુદાની શુકરગુજારી કરવા પોતાનાં આખાં કુટુંબ તથા યુરોપના તથા હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ તથા ઈહાંના ઊમરાઓ સાથે જવાનાં હતાં તે જોવા સારૂં (આજે નજદીક બે અઠવાડિયાં થયાં ધામધુમ ચાલુ છે) લોક ઠેઠ સહવારના સાત વાગેથી બધેબધ તે રસ્તાઓ ઉપર એકઠું થવા માંડયું હતું. બધા રસ્તા ઉપર તથા પેરો ઉપર આ કારણ સારૂં વાવટાઓ તથા ફુલ પાનની તોરણો, આરપાર દેખાય એવાં ચિત્રો તથા બીજી જાત જાતની ધામધુમો કરી મુકી હતી અને રાણીનું સરઘસ જોવા જગોજગ મોટા માચડાઓ ભભકેલા શણગારે કીધેલા ઉભા હતા. એ માચડાઓપર બેસીને જોવાની દરેક જગ્યા એકથી પાંચ ગીનીની કિમ્મતે વેચાતી હતી કોઈ કોઈ માચડાઓ તો ૧૫૦૦ થી ઉપર માણસો બેસે તેવા મોટા હતા. તે સઘળા આઠ વાગામાં લોકોથી ભરાઈ ગયા હતા એ રસ્તાઓપર આવેલી હવેળીઓની બારીઓ વરીક લોકોએ નહી ધનાય એવી કિમ્મતો આપી ભાડે રાખી હતી. એક પીકડીલીની હવેલીની બે બારીઓ પેહેલાં કોઈએ બસો પાઊંડ ભાડે રાખી, તેણે ચારસોએ બીજાને વેચી, જેની પાસથી ત્રીજા ધણીએ છસો પાઊંડ યાને નજદીક ૨૮૪૦૦ લેખે ભાડે લીધી હતી અમારે માટે વેસ્ટમીનીસ્ટર એબીમાં બેઠકની ટિકિટો આવેલી હતી ત્યા અમો ગયા હતા. અમોને દેવળના દક્ષીણ તરફના બારણા તરફ કોયર ગેલરીપર જગ્યા મળી હતી અને જોકે બધી ટિકિટો ઉપર આઠ ભાડેલા હતા તોબી જ્યાં ગમે ત્યાં લોકોને બેસવાની છુટ હતી તેથી અમો સકારેથી ગયાથી પેહેલી હારમાં બેઠા હતા અને જોવાને સારૂં બન્યું હતું અને ક્રિયા કરવાની ઊંચી જગ્યા છે તે બરાબર અમારી સામે આવી હતી અને રાણીની તથા બીજી બાદશાહી ખાનદાનની બેઠકો અમારા બરોબર મોઢા સામે વીસ ફીટ દુરથી દીસતી હતી. અમારી જગ્યા ઊંચાણ હોવાથી ત્યાંથી પણ સરસ જોવું હતું નવ વાગામાં તો સઘળી જગ્યા લોકોથી ચીકાર ભરાઈ ગઈ હતી અને સાંજે મળાવો મુજબ ૯૦૦૦) ટિકિટો દાખલ થવા માટે છપાઈ હતી તેમાં બધા ઉમરાવો, પાર્લામેટના મભાસદો, લશ્કરી

મોટા અમલદારો, સરકારી નોકરીમાંના મોટા અમલદારો તથા તે સગાઓની બાનુઓ ઉપરાંત સંસ્થાનો તથા હિંદુસ્તાનથી આવેલા લોકોને અંદર જવાની ટિકિટો ઘણી ચાપી ચાપીને આપી હતી. રાણીની સવારીની આગમજ જુદાંજુદાં દશ દશ મિનિટને અંતરે ૭ સરઘસો નીકળ્યાં હતાં જેઓનું પહેલું રાણીના ખાનદાનનાં નહાનાં છોકરાંઓનું ગાડીમાં બેસીને નીકળ્યું હતું. તેના પછી હિંદુસ્તાનના રાજાઓ તથા સરદારો ના તેઓની તરફથી આવેલા પ્રતિનિધિઓની (૧૧) ગાડીઓ લશ્કરી "બોડીગાર્ડ" સાથે નીકળી હતી. ત્રીજું સરઘસ રાણીનાં જરા દૂરનાં સગાંઓનું ત્રણ ગાડી ભરીને ગયું હતું. ચોથાં સરઘસમાં ઈરાન, તરકી, સીઆમ અને જાપાનના રાજવંશીઓ ઈહીં એલચી દાખલ આવેલા છે તેઓ તથા હાવાઇયન (પેસીફીક સમુદ્રમાં ટાપુ છે તેની) રાણી તથા તેણીની છોકરીનું હતું. પાંચમાં સરઘસમાં હાલ જે યુરોપના રાજવંશીઓ આવેલા છે તેઓની સાથે આવેલા ઉમરાવોનું ૧૫ ગાડીઓ ભરીને નીકળ્યું હતું અને છઠ્ઠું અને છેલ્લું સરઘસ રાણીજીનું પોતાનું તથા તેવણના કુટુંબનું નીકળ્યું હતું. તેમાં ૧૧ ગાડીઓ ભરીને છોકરીઓ તથા તેઓની અને છોકરાઓની છોકરીઓ તથા વહુઓનું હતું, અને રાણીજીની ગાડીની આસપાસ તેવણના છોકરાઓ તથા જમાઇઓ તથા છોકરીઓના જમાઇઓ ઘોડેસ્વાર થઇને ચાલતા હતા અને પાછળથી "બોડીગાર્ડસે"થી ઘોડેસ્વાર સરઘસનો છેડો આવ્યો હતો. અમે વેસ્ટમીનીસ્ટર એબીમાં હોવાથી અલબતાં એ ગાડી ઘોડાનું સરઘસ જોઇ શક્યા હતા નહીં પણ વર્તમાન પત્રોથી વિગત લખી છે. છેલ્લા સરઘસની બધી ગાડીઓમાં ચાર ઘોડાઓ તથા રાણીજીની પોતાની ગાડીમાં ૭ ઘોડા અને બાકીના સરઘસોની ગાડીઓમાં બબે ઘોડા જોડેલા હતા. એ સઘળી ગાડીએ રાણીજીએ પોતે પુરી પાડી હતી અને તેઓનો ઠાઠમાટ ઘણો જોવાલાયક હતો. જ્યારે દેવળની ક્રિયા પુરી થઇ ત્યારે અમે ત્યાંથી જલદી બાહાર નીકળી આમાંના મોટા ભાગની ગાડી સરઘસ રોકે પાછી જતાં જોઇ હતી. ચાર ઘોડાવાળી ગાડીઓ ઘોડાપર બેઠેલાં માણસો હાંકતા હતા અને ગાડીની પાછળ ત્રણ ત્રણ ચોપદારો બધા કસબી પોશાકોમાં

તમા પ્રતિનિધિઓ નીચે મુજબનાં હતા અને તેઓને તેઓના હોદ્દાના માન મુજબ ચલાવતા લાવ્યા હતા. પેહેલાં કપરથલાના રાજા તરફથી આવેલા અકરો; ભરતપોરના રાજા તરફથી આવેલા; જોધપુરના રાજા તરફથી આવેલા; હૈદરાબાદના નીઝામ તરફથી આવેલા; ત્યાર પછી ગોંડલના ઠાકોર સાહેબ (પોતે) લીમડીના ઠાકોર, મોરવીના ઠાકોર, કુચબીહારના મહારાજા તથા મહારાણી, કચ્છના રાવ અને સૌથી છેલ્લે મહારાજા હોલકર હતા. ત્યારપછીનાં સરઘસમાં ડયુક ઓવ કેમબ્રીજ તથા બીજા રાણીના સગાઓ આવ્યા હતા. તેની પાછલ એશિયાનાં રાજાઓના પ્રતિનિધિઓ હતા જેમાં ઈરાનના શાહનો છોકરો અબન નશર મીરઝાં હાશમ અઝ સલતને ફરી હતો, તેની સાથે તેનો એલચી પણ હતો. તેની પાછળ સીયામનો રાજ્યથી પ્રિન્સ ડીવાનગસી—વારોપશકર તેના રસાલા સાથ આવ્યો તેની પાછળ જાપાનનો રાજવશી ચીફ ઇમપીરીયલ હાઈનેસ કોમાત્સુ તથા તેનો રસાલો હતો. એની પછી અમેરીકા તરફની હવાઈની રાણી કાપીઓલાની તથા તેણીની છોકરી અને રસાલો હતો. ત્યાર પછી યુરોપના રાજ્યંશીઓ સાથે આવેલા ઉમરાવો તથા બીજા રાજ્યોના એલચીનું હતું અને સૌથી છેલ્લુ આપણી મહારાણીજીનાજ સરઘસ આવ્યું હતું જે વખ્તે રણશિંગડાં ફુંકનારાઓએ Fanfare મ્યુઝીક વજાડયું હતું અને આરગીનો હેન્ડલની માર્ચ ઘણી સરસ વજાડી હતી. પેહેલાં દેવળના મોટા પાદરીએ તથા આર્ચબીશપો સૌ સરઘસમાં ચાલતા હતા જેની પાછળ રાણીજીના એલમા ખતલાસા લોર્ડસો હતા ત્યારપછી રાણીજીના ખાનદાનમા બબીરત્નો (છોકરાં તથા છોકરીના છોકરાઓ) તથા છોકરીના જમાઈઓ હતા જેમાં હાલના રૂશીયાના શેહનશાહનો ભાઈ ગ્રાંડ ડયુક સર્ઝ (Sergus) જે રાણીજીની મરનાર છોકરી પ્રીનસેસ હેલીનાની છોકરી સાથે પરણેલો છે તેણી હતો. તેઓની પાછળ રાણીજીના પોતાના જમાઈઓ જરમનીના શેહેનશાહના વડા છોકરા સુધાં ચાલતા હતા. તેઓની પાછળ રાણીજીના ત્રણે છોકરા અને તેઓની પાછળ લોર્ડ ચ્રુઅર્ડ તથા લોર્ડ ચેમ્બરલેન હતા જેની પાછળ રાણીજી પોતે ચાલતાં હતાં. એવણે કશા

પોશાક પેહેર્યો હતો પણ એવણનાં ધણીના મરણ પછી આજેજ પેહેલ વેહેલી સફેદ લેસની ટોપી તથા માથાપર હીરાની શેહરા મુકેલી હતી. એવણ દેખાવે જરા એવણની ઉમર જોતાં વધારે બુજર્ગ લાગેછે તથા કદે ઠીંગણાં તથા ભરેલાં અંગનાં છે. એવણની ચાલ ઘણી ધીમી અને ભપકા ભરેલી છે અને બેઊ બાજુપર તેઓ લોકોને નમીને સલામ કરતાં હતાં. એ વખ્તે બે ચાર ગમથી અમે સાંભળવા મુજબ એવણની આંખમાં ખુશાલીનાં આંસુ આવી ગયાં હતાં. દેવળમાં તો કોઈથી ખુશાલીના પોકારો થઈ શકે નહીં તેથી સઘળું ચુપાચુપ હતું પણ આરગીનના સરોદ મુજબ એ સરઘસ આસ્તેઆસ્તે ચાલતું હતું તે ઘણું અસરકારક લાગતું હતું. રાણીજીની પાછળ ચાર લોર્ડસો ચાલતા હતા અને તેઓની પાછળ બબેની હારમાં રાણીની વડી છોકરી (જરમનીના શાહાની વહુ) તથા પ્રિન્સેસ ઓવ વેલ્સ અને બીજી શાહાજાદીઓ એ પ્રમાણે ચાલતી હતી સરઘસ દેવળની વચમાંથી પસાર થઈને છેક નાકે આલટરની સામે જઈ સૌએ પોતાની જગ્યા લીધી હતી રાણીજી સારૂં તખ્તપર બેસતી વખ્તની ક્રિયા થાય છે તે ખુરસી જે લાકડાંની છે તે ઉપર લાલ મખમલ જડીને મુકી હતી અને તેની હેઠલ પેલો વખણાયલો પથ્થર જે ઉપર હજાર વર્ષ થયાં ઈંગ્લંડ તથા સ્કોટલંડના રાજા રાણીઓ તાજ પેહેરવાની ક્રિયા વખ્તે બેસતાં આવ્યા છે તે મુકેલો હતો જે ઊપર રાણીજી આએ વખ્તે બેઠાં હતા. પાદરીઓએ ક્રિયા શરૂ કીધી હતી જે વખ્તે કોયર (ગીત ગાનારા) ના આસરે બસોથી ત્રણસો જણા સાથે "હીમસો" ગાતા હતાં અને બધા જણા તે વખ્તે ઊભા રહીને સામેલ થતાં હતાં. તે કોયરેની સાથે વાજું પણ વાગતું અને આરગીન સામેલ હોવાથી ઘણુંજ સરસ લાગતુ હતું. એ ક્રિયા સારૂ ખાસ બંદગીઓ છાપેલી હતી જેમાં રાણીના વરે એક જોડેલી રાણીની ખાસ ફરમાસથી પણ ગાઇ હતી. એ વખ્તના દેવળની અંદરના દેખાવનાં ભપકાનું અમો કશું ધ્યાન કરી શકતા નથી બધા ઊમરાવો પોતાના ભપકાદાર એતાબો

(Orders) ના જભ્ભા તથા ઝવેરાતો તથા હારો (Collars) પેહેરી, એલચીઓના તથા બીજા દરબારીઓના કસબના ભરેલા પોશાકો, ઊમરાવજાદીઓનાં તરેહવાર રંગનાં રેસ્ટથી બનાવેલાં કપડાંઓ તથા રીજમીટનાં જાતજાતના યુનીફાર્મ્સો તથા ચાંદો, હિંદુસ્તાનના રાજવશીઓનાં ગળામાં તથા પાઘડીઓપર મુકેલાં ઝવેરાતો તથા હારો (જેની ઈંહાં ઘણી તારીફ થાય છે) તથા કસબી પોશાકો ઇત્યાદીથી જાણે ઇનદર રાજાની સભા મળી હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો.

બંદગીની ક્રિયા પુરી થવા પછી રાણીજીની આગળ સૌથી પેહેલાં પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે જઈ ગુઠણમંડીયે પડી તેવણના હાથને ચુમી લીધી હતી પણ રાણીજીએ પાછી તેને ગાલ ઊપર ચુમી લીધી હતી. એ પ્રમાણે રાણીના બધા છોકરાઓ, વહુઓ તથા જમાઇઓ અને છોકરા તથા છોકરીના છોકરાઓએ કીધું હતું અને રાણીએ પાછી બધાંઓના ગાલ ઉપર ચુમી લીધી હતી તેમાં પોતાની વડી છોકરી જરમનીના શેહેનશાહની વહુને તથા પોતાના મરનાર દીકરા ડયુક ઓવ આલબનીની વીધવાને બબે ચુમીઓ વધનો પ્યાર બતાવી લીધી હતી. એ સઘળું પુરૂં થયા પછી આગળની માફક પાછા સરઘસનાં આકારમાં બધાઓ બહાર ગયા હતા જે વખ્તે આરગીનપર માર્ચ વજાડી હતી અને સર્વે જણાઓએ ઊઠીને માન આપ્યું હતું. પાછાં ગાડીમાં બેસીને સરઘસના આકારમાં બર્કીંગહામ પેલેસમાંથી આવ્યા તેથી બીજે રસ્તે સીધાર્યા હતા. આજે રાતનાં આખા લંડનમાં રોશની થઇ હતી જે જોવાને લોકોને સગવડથી બને માટે સઘલી ગાડી ઘોડાની આવજાવ તદન બંધ કીધી તેથી અમો પણ ચાલતાજ ફેરવા નીકળ્યા હતા. અમો પેહેલાં ચેરીંગ ક્રાસની અંદર ગ્રાંડ રેલવેમાં બેસીને છેક લીવરપુલ સ્ટ્રીટ સ્ટેસનપર ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી રોશની જોતા શેહેર (City) માં થઇને સ્ટ્રેન્ડ તથા ટ્રેફાલગર સ્કવેરને રસ્તે રીજન્ટ, પેકેડીલી તથા ઓક્ષફર્ડ સ્ટ્રીટમાથી પેલમેલ તથા વાટરલુ પ્લેસ થઈને પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા. એ બધો રસ્તો આસરે ચાર મૈલ જેટલો લાંબો હશે તે પર ફરતાં અમોને સાગાચાર કલાક

લાગયા હતા. જોકે રસ્તાઓ બધા પોહોળા છે અને ગાડીઓ ત્યાં બધ હતી તેથી એટલીતો ભીડ હતી કે અમો દબાઈને કોઇ વખ્તે બીડની સાથે ધસડાઇ જતા હતા. તેમાં જ્યારે કેટલાએક મોટા છોકરાઓ એક એકની પાછળ હારબંધ કમ્મર પકડીને આસરે ૫૦ થી ૧૦૦ જણનાં ટોળાંઓ થઇ ચાલતા અને સરખાં પગલાં મુકવા લેફ્ટ લેફ્ટ (left) કરી બોલી ડાબો પગ પેહેલો મુકી ચાલતા ત્યારે લોકોની ભીડ ઘણી દબાંણુ કરતી હતી અને એવાં બે ટોળાં જ્યારે સામસામા મલતાં ત્યારે તો જાણે ઈસકોરૂ દબાય તેમ ભીડમાં લાગતું હતું. એ ટોળાંઓ આખો વખ્ત કાંઇને કાંઇ ગીતો ગાતાં જતાં હતાં અને રોશનીમાં જ્યાંથી રાણીની છબી યા પુતળું આવતું યા રાણીને સલામત રાખે એવા બોલો આવતા કે તેઓ ટોપીઓ ઉતારી એક સાદે હુરરેના પોકારો ઉઠાવી રાણીની સલામતીનું ગીત ગાતા હતા. વળી એક ટોળું સોંગ સારૂં મોટા ખોટા નાંકો પેહેરીને રસ્તામાં તોફાન કરતું તથા લોકોપર પાણીની પચુકરીઓ ફેંકતું હતું પણ કશી રીતે મારામારી થતી હતી નહીં સર્વે ખુસ મીજાજથી તે ખમતા હતા. એ ભીડમાં ઘણી ઓરતો પોતાનાં ન્હાના બચ્ચાંઓ તેમાં કોઇ કોઇતો એક વર્ષની અંદરનાં ઉમરનાં લઇને ફરવા નીકળેલીઓ હતી. તેઓનો દેખાવ ઘણો દયા આણવા જોગ હતો પણ જ્યારે ભયડાકચડી ઘણી થતી ત્યારે તેની ઓરતોની આસપાસ લોક ફરી વળી પેલાં બચ્ચાંનો બંચાવ કરતું હતું પણ છુટી ઓરતો મરદોની માફક ભીડમાં દબાતી હતી. આજની રોશની જોકે દરેક ઘેરપર ન હતી તોથી છુટી છવાઈ દરેક મોહોલ્લામાં હોવાથી આખો મોહોલ્લો રોશનીથી ભરેલો હોય તેવું લાગતું હતું. ઇહાંની રોશની કાઇ હિંદુસ્તાનની માફક બતીની હારો ગોઠવીને કરતા નથી પણ છુટા છુટા બીલોરના આકારો કરીને તેની અંદર બતીઓ સલગાવે છે જેથી તે બતીનો વરસાદ યા પવનથી બંચાવ થવા ઉપ્રાંત કાચ હીરાના ઘાટના કાપેલા હોવાથી રોશની ઘણી હોય તેમ તેમાંથી દીસે છે અને વળી અંદર તરાંહપર રંગ હોવાથી જાણે હીરા, માણેક તથા પાનાનાં આકારો બનાવેલા

હોય તેવા દીસે છે. કોઇ કોઇ ગમ તો બારીની આસપાસ આસની ફરતી બતીઓ મુંબઇની માફક કીધેલી હતી અને વળી કોઇ ગમ હવેલીઓની બાહાર કંપાઉડની દેવાલના સાત આઠ ફીટ ઊંચા થાંભલાઓ મથાળેથી ખુલ્લા રાખેલા હોય છે તેની અંદરથી નલીઓ મુકીને તેને મથાળે મોટી મસાલો બલતી હોય તેમ ગ્યાસનાં બળતાં કરે છે અને તેવા આઠ દસ થાંભલાઓ હોવાથી જાણે આગ લાગી હોય તેવું અજવાળું મોહોલાઓમાં પડે છે અને વળી તેજ માફક છાપડાંની ઉપર પણ થાંભલાઓમાં બળતાં કરે છે. બધા મોહોલાઓના ઘરો ઉપર વાવટાઓનો તો કાંઇ હાગજ નહીં હતો પણ જે રસ્તે રાણીજી સહવારના ગયાં હતાં તે જગ્યા તો જાણે વાવટા તથા ફુલોનીજ બનાવેલી હોય તેવું દીસતું હતું અને વળી થાંભલાઓની વચમાં રસ્તાને મથાળે મોટા કપડાં તથા જાડા કાગજોપર રાણીને દુવાઓ લખેલી હતી અને રસ્તાને મથાળે ઉપરથી ફુલની તથા પાંદડાંની "ટેરટ" થી ગોઠવેલી તોરણો કીધેલી તેથી દેખાવ જાણે બાગેબેહેસ્તમાં નીચેની રોશનીથી ફરતા હોઇયે તેવો લાગતો હતો. કોઇ કોઇ ઘેરમાં તો પોતાની બારીઓની ફરતી દીવાલ ઉપર તારના આંકડાએ ગોઠવી તેમાં (મુંબઇમાં બતીના તમ્બલરો મુકે છે તેને બદલે) ફુલના નાના કુંડાએ મુકેલાં હતાં જેઓના તરેહવાર રંગથી તે ઘણું શોભતું હતું. કોઇ ગમ બાકસોની અંદર ચળકતાં કહલાઇના પતરાં આવે છે તેવાં પતરાંઓ જડીને તેની ઉપર ફુલના આકારો ગોઠવેલા હતા અને તેની સામેના ઘરની બારીએ ઉપર ઉભા રહી તે ઉપર રંગીન કાચના "રીફ્લેકટરો" ની રોશની તરેહતરેહના રંગની પાડતા તેનો દેખાવ જુદીજ રીતનો લાગતો કારણ કે પેલાં પતરાંપર એ રોશની લાલ યા બ્લ્યુ યા લીલી પીલી પાડતા કે તેમાંથી પાછી "રીફ્લેક્ટ" થતી હતી અને બધે આસપાસ તે રંગ ફેલાવી નાંખતી હતી અને વળી તેના ફુલોના આકારોને મથાળે ગોલ આકારમાં આરસીના ચોકડા માફક ફુલો ગોઠવી તેની વચમાં રાણીજીનું અર્ધ બાવલું સગેમરમરનું મુકેલું અને તેની દેહળથીજ વાટા પાડેલાં પતરાં ચળકતાં બનાવી મુકેલાં તે ઉપર જ્યારે

સામી રોશનીનું પ્રતિબિંબ પડતું ત્યારે જાણે પાણીનાં ધોધ પડતા હોય તેવું રંગબેરંગી રંગનું દીસતું હતું અને તેમાં રાણીનું પુતળું ઘણું સરસ રીતે દીપી નીકળતું હતું. કોઇ ગમતો રાણીની સલામતીનાં ગીતની પેહેલી આખી કળી (Verse) રોશનીથી બનાવી હતી. એક્ષ-ચેંજ એંક ઓવ ઇંગલંડ તથા મેનશન હાઉસ જે એકજ મોહોલામાં આવેલાં છે તે ઉપર તો ઝીણી બતીઓની તોરણો ઘણા "ટેસ્ટ" થી કાપેલી હતી અને તેઓનાં બાહરનાં ઓટલાનાં થાંભલાઓપર જાણે ફુલોના હારો વિટાળ્યા હોય તેમ ઝીણી ભીણબતીઓની હારો વિટાળેલી હતી. એ બતીઓ ઘણીજ ઝીણી તથા રંગીન કાચની નાની હાંડી યા ફાનસોમાં હોવાથી તે તરફનો દેખાવ કાંઇ જુદીજ તરાહનો લાગતો હતો. આસપાસ બધું અંધારૂં અને તેની વચમાં એ ઝુંકતી બતી-ઓનો આકાર ઘણો સરસ દીપી નિકળતો હતો. એ ઝીણી બતીઓ કાંઇ પૈસાના બચાવ સારૂં કીધી ન હતી તેની અસર બતાવવા સારૂં હજારો હજાર તેવી બતીઓથી એ ઘણી શોભઇતી હવેલીઓ જાણે મઢી લીધી હતી. એકગમ કેનન સ્ટ્રીટમાં એક આખા ઘરની રેખાઓ એવી બતીઓથી ફુલો સાથે ગોઠવીને બનાવી હતી જેની આસપાસના ઘરોપર રોશની નહીં કીધેલી હોવાથી તે રોશનીવાલું ઘર ઘણું દીપી નિકળતું હતું. જ્યાં જોઇયે ત્યાં રાણીના અર્ધાં બાવળાંઓ તથા પુત-ળાંઓ તથા છબીઓ ફુલોની વચમાં મુકી તેને માથે ફુલોના છતરો તથા રંગીન કાગજની છત્રીઓ મુકેલી હતી. ટ્રેફાલગર સ્કવેરમાં આવેલું ગ્રાંડ હોટલ બધું બતીથી ભરી નાખ્યુ હતું. જે છ થી સાત માળ સુધી એ બતીઓ હોવાથી ઘણુ ભપકા ભરેલુ એ ખુલા ચોકમાં આવ્યાથી લાગતું હતું અને વળી તેના છાપકાંને મથાળે ગ્રાંડ હોટલના અક્ષરો ગ્યાસ લાઇટમાં બનાવેલા મુકેલા તે ઘણા દુરથી જાણે હવામાં અલગ હોય તેવા દિસતા. એ મુજબ સઘળી રોશની ઘણી જોવા લાયક હતી જેનું બ્યાન અમો આપી શકતા નથી. આજે જોકે આટલી બધી ગીરદી હતી તોબી અકસ્માતો ઘણા થોડા ને તેબી વળી લોકોના પોતાના વાંકથીજ હતા. દિવસના રાણીની સ્વારી

જોવા લોકો છેક છાપરાંઓની ચીમની સુધી બેઠું હતું તેમાંથી એક જણ રસ્તામાં પડયાથી મરી ગયો હતો અને એક જણ ઝાડ પરથી પડવાથી મરી ગયો હતો. બીજા ઘણા જણાઓને ઘોડાની લાતો વાગવાથી બેહાલ થયા છે અને ભીડની કચડાકચડી સવારના ઘણી હોવાથી તથા તડકું જોરમાં પડવાથી ઘણું લોક બેશુદ્ધ થઇ ગયું હતું એવું આસપીટલના રીપોર્ટો પરથી માલમ પડે છે. આપણી રાણીનો જમાઇ માર્કવીસ ઓવ લોર્ન પણ સવારના સરઘસમાં હતો તે વખ્તે ઘોડાએ મસ્તી કીધાથી પડી ગયો હતો પણ તેને કાંઇ જખ્મ થયો હતો નહીં અને દેવળમાં ત્યાર પછી આવ્યો હતો. આજના દેખાવ તથા બીનાની વીગતો અમો લખવાને તદન અશક્ત છીયે અને નથી ધારતા કે એવું ફરીથી કધી અમો પાછું જોઇશું.

તા૦ ૨૨ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે પણ રાણીની જુબીલીને લીધે બધે રાતના રોશની થઇ હતી અને ગાડી ઘોડાવાળાઓને જોવાને બને તેથી તેઓની જાવઆવ બંધ નહીં કીધાથી ગાડીની ખુબ ઠઠ રાતના થઇ હતી. ગાડી ભાડું આજે ત્રણ દિવસ થયાં ઘણું મોઘું થયું છે. એક ઘોડાની ગાડી ૬ પાઊંડની અંદર રોજે મળતી ન હતી અને જોડીની સારી બપકાવાળી ગાડીઓના વીશથી ત્રીશ અને ચાલીશ પાઊંડ એક દિવસના લોકોને આપવા પડયા હતા. ટ્રામવાળા તથા ઓમનીબસવાળાઓએ એકનાં ૭ ગણા ભાડાં માંગતા હતા અને તેજ મુજબ બાકુતી કેબસોવાળા માંગતા હતા.

તા૦ ૨૩ મી, ૨૪ મી, તથા ૨૫ મી જુન સને ૧૮૮૭—આએ તરનેરો દિવસે અમો ખાનગી કામને લીધે કાંઇ જોવાલાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં.

તા૦ ૨૬ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે બપોરથી જોફેલો વીરજી નામના કારીગરને ત્યાં ગયા હતા જ્યાં આખો દિવસ ઘણી

મોજમજાહમાં ગુજાર્યો હતો અને ત્યાં મી૦ કલાર્ક કરીને એક ગ્રહસ્થ આવેલો હતો જે બધી રીતે ચીતાર પાડવામાં, ગાયણમાં તથા કાહણીઓ કહેવામાં તથા ચાળા પાડવામાં હુશીયાર હતો. પોતે જાણે કાંઇ વાત બની હોય તેમ તે વાત કરતો અને સાથે પીયાના પર તેનો (Fantasia) તે વખતેજ જોડીને વજાડતો હતો. ગીતો જોડવામાં પણ તે ઘણો હુશીયાર હતો અને આખો દહાડો તેને લીધે એવો તો જલદી નિકળી ગયો હતો કે તદન માલમ પડયો હતો નહીં. એ ઘણી ઉપ્રાંત બીજી બે ત્રણ ઓરતો તથા બે ત્રણ મરદો પણ સારા ગાઇ વજાડી જાણનારા આવ્યા હતા તેથી આખો દિવસ ગાના વજાડવામાં ગુજાર્યો હતો. એ મી૦ જેફ્રેલો પીરઝી પોતે પુતળાં બનાવનાર ઉસ્તાદ માણસ છે. એણે ઘણાં જાણીતાં પુતળાંઓ સંગેમરમર તથા બ્રોન્ઝનાં બનાવેલાં છે ને હમણાં રાણીની પોતાની તરફથી તેવણનું પોતાનું પુતળું બનાવવાનો હુકમ એને મળ્યો છે. એ ઘણી આખાં કદનું પુતળું બનાવવાની ૧૦૦૦ ગીની લીયે છે.

**તા૦ ૨૭ મી તથા તા૦ ૨૮ મી જુન સને ૧૮૮૭**—આ દીવસોપર કાંઇ જોવાલાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં.

**તા૦ ૨૯ મી જુન સને ૧૮૮૭**—આજે સાંજનાં કલાક પાંચ વાગેને બર્કીંગહામ પેલેસમાં રાણીજીની પોતાની "ગારડન પાર્ટી" હતી ત્યાં ગયા હતા જ્યાં સારા સારા માણસોનો મોટો મેળાવડો થયલો હતો અને જુબીલી સારૂં યુરોપના તથા હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ આવ્યા છે તે સઘળાઓ ઉપ્રાંત અહીંના બધા ઉમરાવો, પ્રધાનો તથા બીજાઓ આવેલા હતા. એ મેળાવડો બર્કીંગહામ પેલેસના પાછળા બાગમાં મોટો બાગ છે ત્યાં થયો હતો. જે બાગની આરાસ્તા ઘણી સારી ફુલ પાંનોથી તથા ફુવારા, લોનસો તથા હાથે બનાવેલા સરોવરોથી દીપેતી છે. રાણીજી પોતે સાડાપાંચ વાગેને આવ્યાં તે વખ્તે ત્યાં હાજર રહેલાં ત્રણ વાજાંઓએ રાણીની સલામતીનું ગીત વજાડયું

હતું. રાણીજી પોતે લોકોની હારોમાંથી ચાલતાં પસાર થઈ સર્વેને નમીને સલામ કરતાં હતાં અને ઓળખવાળાઓ તથા હિંદુસ્તાનના રાજવંશી આગળ ઉભાં રહીને એક મીનીટ વાત કરતાં હતાં. એવણ જ્યારે બાનુઓ આગળથી પસાર થતાં હતાં ત્યારે બાનુઓ જાણે ગુંટણ્યુ મંડીએ આગળ ધસતી હોય તેવી રીતે ગુંટણો મંડીને પછી પાછળથી બેસી જતી હોય તેમ આંગને મરડતી હતી અને તે મુજબ સર્વે બાનુઓ તેઓને નમતી હતી. જો કોઇની સાથે રાણી શેકહેંડ કરતાં તો તેઓ વાંકી વળી રાણીના હાથને ચુમી લેતી હતી. અમોબી હારમાં બીજાઓની સાથે ઉભા હતા જ્યાં રાણી આવ્યાં ત્યારે અમારો પાઘડી સુથાંનો પેહેરવાસ જોઇ પોતે અમારી સાંમે ઉભાં રહીને અમોને સલામ કરી, "તમોને જોઈને ઘણા ખુશી થયાં," એમ કહ્યું હતું અને અમોએ તેવણનો ઉપકાર માન્યા પછી તેવણ આગળ વધ્યાં હતાં. એ પ્રમાણે બાગનાં ચોગાંનનો આખો ભાગ તેઓ ફરીને પછી રાજવંશીઓ સારૂં જુદો એક પ્લાટફાર્મ કરી તંબુ નાંખેલો હતો ત્યાં ગયાં હતાં. એઓની પાછળ હારબંધ યુરોપના આવેલા રાજાઓ તથા રાજવંશીઓ ચાલતા હતા અને લોકોને તેઓબી નમીને સલામ કરતા હતા. રાણીની પોતાની સાથે પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ ચાલતો હતો જેવણે પણ અમોને પારસીઓ દાખલ ઓળખીને ટોપી ઉંચકી સલામ કીધી હતી. એ મેળાવડામાં જો કે બીજા ત્રણ પારસીઓ અમો વતરીગે આવેલા હતા તેઓમાના એક જેઓ મોરબીના ઠાકોર સાથે ડાક્ટર દાખલ આવેલા છે તેઓએજ પાઘડી સુથાંનો પોશાક પેહેરેલો હતો, બાકીનાઓ ઇંગ્રેજી પોશાક તથા ટોપીઓમાં હોવાથી પારસીઓ છે કરી પરખાઇ શકાતા હતા નહીં અને તે મુજબ બીજા ચાર પાંચ હિંદુ તથા મુસલમાનો પણ પરખાતા હતા નહીં. જો તેઓ પોતાના પોશાકમાં હતે તો જેમ અમોને માન મળ્યું તેમ તેઓને પણ રાણીજી માન આપતે. બીજા હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ જેઓ લોકોની સાથે

હારમાં ઉભેલા હતા તેઓને તો રાણીએ સલામ કરવા ઉપરાંત શેકહેંડ પણ કીધી હતી. રાણીજી પોતાનો રીફ્રેશમેન્ટવાળો તંબુ જે ચારો બાજુથી ખુલ્લો હતો ત્યાં ગયાં કે બીજાઓ સારૂં બીજા મોટા તંબુઓ રીફ્રેશમેન્ટના હતા ત્યાં રીફ્રેશમેન્ટ લેતા તથા બાગમાં ફરીહરી વાજાં સાંભળી મજાહ ભોગવતા હતા. આખરે સાત વાગેને રાણીજી પાછાં વીન્ડસર કેસ્ટલ જવા નિકળ્યાં તે વખતે પણ આગળની માફક બધાંઓની વચમાંથી થઈ સર્વેને સલામ કરીને મેહેલમાં ગયાં અને ત્યાંથી ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને વીન્ડસર જવા પેડીંગટન સ્ટેશનપર ગયાં હતાં. આજે રાણીજીએ બોનેટને બદલે પેહેરવેહેલે ટોપી પેહેરી હતી અને તેમાં સફેદ પીછ ખોસ્યું હતું પણ ઝવેરાતમાં ફકત એક મોટાં મોતીની આસપાસ બીલીયાંન જડેલી કડીઓ બેઉ કાનમાં પેહેરેલી હતી. તેઓ તંદરોસ્તીમાં આજે ઘણાં સારાં લાગતાં હતાં જો કે બાલ સફેદ ઘણા થવા આવ્યા છે .તોબી મોઢાંપર કરચલી દેખાતી નથી. તેઓ એક સાદી લાકડી લઇને તેના ટેકાથી ચાલતાં હતાં તોબી કાંઇ નાતવાન હોય તેવાં એઓની લગભગ સીતેર વરસની ઉમરે જણાતાં હતાં નહીં અને ઘણા ખુશ મીજાજમાં આખો વખત હસતાં હતાં. તેઓના રીફ્રેશમેન્ટવાળા તંબુમાં ફકત તેઓનાં ખાનદાનનાં માણસો તથા યુરોપના રાજવંશીઓજ ગયા હતા પણ પાછળથી મહારાજા હોલકરને ડયુક ઓવ કોનાટ તેઓની પાસે તે તંબુમાં લઇ ગયા હતા જેની સાથે તેઓએ થોડો વખત વાત કીધી હતી. તે સિવાય હિંદુસ્તાનના બીજા કોઇબી રાજા યા રાજવંશીને અંદર જવા દીધા હતા નહીં. રાણીને તે તંબુમાં જોવા સારૂં આસપાસ જરા છેટેથી ઘણી ગરદી થઇ હતી જેમાં મોટા મોટા ઉમરાવો તથા ઉમરાવજાદીઓ જાણે કાંઇ દીને રાણીને દીઠાં નહીં હોય તેમ ઉભાં રહીને જોયા કરતાં હતાં. એ ભીડને અંદર વધારે પગલાં નહીં ભરવા દેવા સારૂં રાણીના બોડીગાર્ડસો દાખલ આપણાં હિંદુસ્તાનનાં લશ્કરના દેશી અમલદારોને ઉભા રાખેલા હતા જેઓના પોશાક તથા

સોવામના અને કદાવર દેખાવ બધાઓનું ધ્યાન ખેંચતા હતા. સંઘળી રીતે એ મેળાવડો ઘણો ફતેહમંદ નિવડયો હતો અને રાણીજીએ પોતાના વરનાં મરણ પછી આએજ પેહેલી "ગારડન પાર્ટી" કરેલી કહેવાય છે તેથી બધું લોક ઘણું ઉલટમાં આવેલું હતું. ધાર્યા મુજબ આસરે ૬૦૦૦ નોત્રાં એ ગારડન પાર્ટી સારૂં કર્યાં હતાં અને તેમાંનો મોટો ભાગ ત્યાં હાજર હતો. તોપણ બાગ તથા "ટેરેસીસ" ઘણી મોટી હોવાથી ભીડ જેવું કશું માલમ પડયું હતું નહીં અને રીફ્રેશમેન્ટની સઘળી ગોઠવણો પણ ઘણી સારી હતી. રાણીને તથા બીજાઓ ત્યાં આવતા તેઓને જોવા સારૂં આસપાસના લતાઓના રસ્તાઓ તથા સેંટ જેમસીસ પાર્ક લોકોથી ઉભાઇ જતો હતો અને જ્યારે રાણીજી પાછાં સીધારતી વખતે બાહાર નિકળ્યાં ત્યારે ખુબ ખુશાલીના પોકારોથી લોકોએ તેઓને વધાવી લીધાં હતાં.

**તા૦ ૩૦ મી જુન સને ૧૮૮૭**—આજે સાંજના "હોર્સ ગાડસ" ની વાહીટ હોલવાલી જગ્યા પર (Four in hand Club) ચાર ઘોડાની ગાડીની કલબવાળા લોકો ફરવા નિકળવાના હતા તે જોવા ગયા હતા. ઈહાં એવી બે ત્રણ કલબ છે કે જેના મેમબરો ચાર ઘોડાની ગાડીઓ પોતે ઘણા શોખને સારૂં હાંકીને દુર જઇ "લંચ" લઈ આવે છે. આમાંની એક ગઇ કાલે હાઈડ પાર્કમાંથી ૧૮ ગાડીઓ એ કલબની ગઇ હતી ને આજે બીજી કલબ જે સરસ કલબ (Crack Club) ગણાય છે તેઓનીબી ૧૮ ગાડીઓ ચાર ઘોડાની સાંજના પાંચ વાગેને સાથે એકની પાછળ એક એમ હારબંધ નિકળી હતી જેના ઘોડાઓ ઘણાજ સરસ દેખાવના ઉંચા તથા એક સરખાં પગલાં નાંખનારાં હતા જે જોવા સારૂં સેંકડો લોક ત્યાં આવેલું હતું. એ ઘોડાઓ શરતમાં જવાની ગાડીઓ (Coaches & Drags) માં જોડેલા હતા ને તે ગાડીઓના મથાલાંની બેઠકોપર ગાડીના ધણીના દોસ્તો તથા કુટુંબના માણસો બેઠાં હતાં ને ધણી પોતે જેઓ ઘણા ખરા ઉમરાવો હતા તેઓ ગાડીઓ હાંકતા હતા. એ દેખાવ બધી ગાડીઓ જ્યારે

હારબંધ ચાલી ત્યારે ઘણો જોવાલાયક હતો. આજે રાતના કોવેન્ટ ગારડન ઠીયેટરમાં પ્યુરીટાની (Puritani) નો ઓપેરા હતો તે જોવા ગયા હતા જ્યાં આલબની (Albany) કરીને મેડમ પેટીપીજ ઉતરતી ઓરતે ઘણું સરસ અને વખાણુવાલાયક રીતે ગાયણુ ગાયું હતું. તે ઘણો ઊંચો (Soprano) તથા લાંબોવાર ટેકવી શકે તેવો સરોદ ગાઇ શકે છે તે ઊંચા સાદપરથી એકદમ જાણે પાણીનો રેલો દોડતો હોય તેમ સ્કેલ (Scale) થી છેક નિચલા સાદ ઉપર આવે છે યા ઊંચો સાદ ઘણોવાર સુધી (Warbeling) રીતે એવો તો ટેકવી રાખી ઝીણો કરે છે કે જાણે હવામાંથી કોઇ પંખેરૂં બોલતું હોય તેવો લાગે છે. એની સાથે બીજા મરદોનો ટેનોર તથા બાસ (Tenor and Bass) નો સરોદ પણુ સારો હતો. એ પ્યુરીટાનીનું મ્યુઝીક ઘણું સારૂં છે પણુ (Plot) ખેલમાં કાંઈ ઘણો દમ નથી. આજે ઉપલી ઓરત ગાવાની હતી તેથી ટીકીટોનો ભાવ ઓછામાં ઓછી પાંચ શીલીંગ (ગેલેરીની) થી તે બે ગીની (સ્ટાલ્સની) સુધીની રાખી હતી તોબી સઘળી જગ્યા તદ્દન ભરાઇ ગઇ હતી. મી૦ ગ્લાડસ્ટન એ જગ્યાપર આવેલા હતા તે પાછા જ્યારે ખેલ પુરો થયો ત્યારે બાહાર રસ્તાપર નિકળ્યા તે વખ્તે લોકોએ તેમને "ચીયર્સ" આપ્યા હતા તેમ કોઇએ "હીસ" પણુ કીધા હતા

**તા૦ ૨ લી જુલાઈ સને ૧૮૮૭**—આજે બફેલો બુલનો વાઇલ્ડ વેસ્ટ (Wild West) શો કરીને બે મહિના થયા ઈહાં ઉઘાડેલો છે તે જોવા ગયા હતા. એને સારૂં ઘણી મોટી જગ્યા અર્લસ કોર્ટમાં ઘેરી લીધી છે અને ત્યાં જંગલી અમેરીકાના અસલ રેહેવાસીઓ જેને ઇન્ડીયન્સોને નામે ઓળખે છે તેમાંના જુદી જુદી જાતના આસરે ૧૦૦ જણુને લાવેલા છે તેઓ પાસે અમેરીકાનાં જંગલની જીંદગી કેવી રીતે ગુજારે છે તે દેખડાવે છે. તે ઉપાંત એક સંગ્રહસ્થાન પણુ અમેરીકાની બનાવતોને લગતું સાથે ઉઘાડેલું છે. એની ઇમારતનો મોટો વચલો હોલ ૧૧૪૦ ફીટ લાંબો અને ૧૨૦ ફીટ પોહોળા-

ઇમાં છે. એ બધી ઇમારતો જુની લોખંડની રેલવેની રેલોની બાંધી ઉપર કાચનું છાપરું કીધું છે અમો પેહેલાં અમેરીકાનાં જંગલોનો બનાવ કેમ બનેછે તે જોવા સારું એક મોટી જગા નાટકશાળાની માફક ઘેરી લીધીછે ત્યાં ગયા હતા. એ ઇમારત પોણો મૈલ ઘેરાવામાં છે. તેની ફરતી ત્રણ બાજુએ ઘણા પથરની બેઠકો કીધી છે જેમાં આસરે ૨૦ હજાર માણસો બેસી શકે છે અને અમો હતા તે વખ્તે તેમાંની જગ્યાનો પદર આના ભાગ ભરાઈ ગયો હતો તેથી આંસરે સતર યા અઢાર હજાર માણસો ત્યાં તે જોવા એકઠું મળ્યું હતું અને એતો બપોરનો show જોવા સારૂં હતું પણ રાતના આઠ વાગેને તેવોજ બીજો "શો" કરે છે ત્યારે નવા માણસોભી વખ્તે એટલાં યા જરા ઓછાં આવતાં હશે તેથી રોજની ગણત્રી આસરે ત્રીસ હજાર માણસોની અમો ધારીયે છીયે કે જોવા આવતાં હશે. તેઓની અંદર દાખલ થવાની ફી સરેરાસ એક શીલીંગની છે પણ "વાઇલ્ડ વેસ્ટ શો" જોવાની વળી બીજી એકથી પાંચ શીલીંગો સુધીની ટીકીટો જુદી લેવી પડે છે તો ભીસાલે કમાઇ ઘણી સારી થતી જોઈએ તોભી જોકે ખરચ ઘણો મોટો હશે કારણકે એ લોકો સાથે ૧૭૬ ઘોડાઓ, ૧૨ ખચરો, ૯ એક જાતના તથા ૧૨ બીજા મોટી જાતનાં હરણો અને ૧૬ મોટા ગોધાઓ (જેને એ લોકો બફેલો કેહે છે તે) છે તથા સાથે ૧૦૦૦ ઇન્ડીયન્સો અને ૧૫૦ રસાલાનાં માણસો છે તે ઉપર અલબત્તા મોટો ખરચ થવો જોઈએ. ઉપર લખેલા "એરીના" (Arena) મા બરાબર સાડાત્રણ વાગેને ખેલ શરૂ થયો હતો. પેહેલાંતો ઇન્ડીયન્સો ઘોડાઓપર બેસીને પોતાની જુદી જુદી જાતો પ્રમાણે પોતાના સરદારો સાથે અંદર આવ્યા હતા અને વારાફરતી ઘોડાઓ "એરીના"માં "ફુલ ગેલપે" દોડાવી ગયા હતા એ લોકો પોતાના અસલી પોશાકમાં હતા તેઓનાં મ્હોડાં કોઈનાં લાલ તો કોઈનાં પીળાં અલધીઆના રંગેલાં હતાં તથા માથાંપર પીછો ખોસેલાં હતાં, અને આગપર ચાંમડાના પોશાકો પેહેરેલા હતા. ઘોડા ઉપર વગર જીને તેઓ ઘણા સરસ રીતે બેઠી શકતા હતા તેઓના સરદારોને માથે ઘણા પીછો ખોસેલા હતાં અને જાણે એક લાંબો ઉભાં

પીછાંનો પતો છેક માથાની તાલકીથી બરડાની પાછળ ઘોડાની પીઠ સુધીનો મુક્યો હોય તેવો તેનો પોશાક દેખાતો હતો. તે લોકોની ઘોડાપર બેસવાની ચાલાકીમાં ઘણા મસ્તીખોર તથા શેતાન જનાવરોના ઘોડાઓ ત્યાં લાવતા જેઓ પોતાની પીઠ ઉપર જીન પણ નાખવા દેતા હતા નહીં, પણ તેઓને જ્યારે તેઓ બે પગે ઉભા થઈ જીન નાખે તે ઉડારી નાંખતા ત્યારે કોઇ વખ્તે તેઓને પાછળ આંચકો મારી ચટાપાટ તોડી પાડતા અને તેવીજ હાલતમાં તેની પીઠની ઉપર બેસી જતા કે ઉભો થાય તેવો તે સ્વાર થઇ શકે જે ઘણું મુશ્કેલીનું કામ હતું તોપણુ બેઠા કે પછી ઘોડાની મસ્તી જોઇ લેવો તે આગળા તથા પાછળા પગોપર વારાફરતી ઉભો થાય. એકદમ આંચકો મારી દોકી નીચે નાંખી દીયે અને ગમે તે રીતે સ્વારને નાખી દેવા ચાહે પણ ઉપર બેઠેલો ઇન્ડીયન જરા પણ હીલતો ન હતો. કોઇ ઘોડા તો ભોંયપર સુઈ જતા પણ તે વખ્તે પેલો સ્વાર હુશીયારીમાં બાજુ-પર કુદી પડતો અને જેવો ઉભો થવા જાય તેવો તરત તેની પીઠપર બેઉ પગ મુકી સ્વાર થતો હતો. એ ઘોડાઓની કસરતમાં "ફુલ ગેલપે" ઘોડા દોડે તે વખ્તે જમીનપર પડેલા કાગજના કકડા સ્વારો વાંકા વળી ઉઠાવી લેતા હતા. ત્યાર પછી અમેરીકાના જંગલોમાં ઇન્ડીયનો શી રીતે હુમલો કરે છે અને તેનો બચાવ ત્યાંના જઈ રહેલા યુરોપીયનો (Settlers) કરે છે તે તથા ઇન્ડીય-ન્સોની પોતાની માહોમાહેની લડાઈ તથા લુટ તથા લડાઈ જીત્યા પછી લડાઇનો નાચ તથા કેદીઓના માથાપરની ખોલ .(Scalping) શી રીતે કાહડી લીયે તે કરી બતાવ્યું હતું. ત્યાર પછી બંદુકની સરસ નેમ ટાંકનારી બે છોકરીઓ તથા એક મરદ (બધા યુરોપીયન સેટલરસો) નો હુનર બતાવ્યો હતો જે જોઈ અમો હેરત પામ્યા હતા. એક યુરો-પીયન છોકરો આશરે ૧૦ વરસનો હશે તેણે હવામાં ઉડતા નળીઆના કકડાઓ એક પછી એક ને ત્યાર પછી બે કકડા ઉડતા ને વારાફરતી નીચે આવે તેની આગમજ નેમ ટાંકી ભાંગ્યા હતા. વળી પોતાના હાથમાં દોકો લઇ ઉછાડે ને પછી નેમ ટાંકીને તેને ફોડે તથા બંદુકને

ટેબલપર મુકી દડો ઉછાળી બંદુક ઊંચકીને પછી તેને તરત નેમ ટાંકીને તે દડાને ફોડે. વલી એક પાટીયાં ઉપર આસરે ૧૫) બતક જેવા આકારની બે ઇંચ મોટી જીણસો મુકી તે પાટીયાને જોરથી ટીચ એક માણસ આપે ને પેલી છોકરીઓ ઉભી રહીને વારાફરતી સઘળા તે આકારને ફોડી નાખ્યા હતા ને તેજ મુજબ એક ગોળ દડાને ખુબ ચકી આપી એક માણસ ફેરવતો તેને પણ નેમ મારી ફોડયો હતો ને વળી તેવીજ રીતે ફરતા દડાને પીઠ ફેરવી સામે નાની આરસીમાં જોઇ પીઠની પાછળ નેમ ટાંકી ચકી ખાતા દડાને ફોડયો હતો. બંદુકનાં મોઢાંની ઊપર એક કાગજને આંધરૂ પાડી તેમાં બંદુક બેસી કે જેથી નેમ ટાંકવાની ટાંચ જે બંદુકને છેડે આવે છે તે દીસે નહીં ને તોબી તેવી રીતે ફરતા દડાને ફોડયો હતો. વીશ સેકંડમાં વીશ દડા એક હરણના ઢીલતા આકારની આસપાસ બાંધેલા વીશ બંદુકના બારથી ફોડયા હતા. એ મુજબ ઘણી જાતની બંદુક ફોડવાની રીતો બતાવી હતી. ત્યાર પછી જીવતાં હરણો લાવી છોડી મેલીને ઘોડાપર બેસી તે હરણની પાછળ ઘોડા દોડાવી તેનાં ગળાંમાં ફાંસા (Lasso) નાખી તેને દોરડું પકડતા હતા ને તેજ મુજબ જંગલી ગોધાઓને તથા દોડતા ઘોડેસ્વારોનેબી ગળાંમાં ફાંસા નાખી બતાવ્યા હતા. એક યુરોપીયન ઘોડાપર બેસી ઘોડા દોડાવતો જાય ને બીજો યુરોપીયન ઘોડાપર બેસી દડા હવામાં ફેંકે તેને પેલો ઘણી બંદુકે ફોડતો હતો. જંગલી ઇન્ડીયનો પોતાનાં કુટુંબો સાથે જંગલમાં શી રીતે ભટકે છે તેબી બતાવ્યું હતું. જે વખતે પેલા જંગલીઓ કુતરાની માફક મોટે ચીચાંરીઓ પાડતા હતા ને આબાદ અમેરીકાના જંગલીઓની વીગત જેમ ચોપડીઓમાં વાંચીએ છીયે તેમજ સઘળું તે લોકોએ કરી બતાવ્યું હતું. એ સઘળું કરતાં એક કલાક થયો હતો. ત્યાર પછી અમો ત્યાંનું અમેરીકાને લગતું સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા જ્યાં ત્યાંની ઘણી જાત જાતની નવી બનાવતો મુકેલી હતી તેમાં (Pantograph) પેન્ટેગ્રાફ કરીને એક જાતનું સેહેલાઈથી પીક્ચરો કાપી થઈ શકે તેવું હથીઆર હતું. એ ઘણું ખરૂં એક લાકડાંનો નાનો ગજવામાં રાખવાનો ફુટ

આવે છે તેને મળતું પણ ઘણું લાંબું અને વાંકુતીકું થઈ શકે તેવું હતું. તેને એક છેડે બુઠી ઝીણી અણી અને બીજે છેડે પેનસીલ હતી. હવે પેહેલો છેડો જો તસ્વીર જેની કોપી લેવી હોય તે પર ફેરવીયે તો તેને લીધે પેલો બીજી ગમનો પેનસીલવાળો છેડો કાગજ ઉપર ચાલે કે તેનાં જેવી સબીની નકલ પછી તમો માંગો તેવી મોટી યા નાના કદની જેમ તમોએ તે છેડો વાંકોતીકો ગોઠવ્યો હોય તેમ પડે છે. અમે આગળ સ્ટેશનોપર મીઠાઇ, પોસ્ટ કાર્ડ તથા તોલવાના પેની નાખીને કરવાના સંચાઓ બાબે લખેલું છે તેનીજ માફક એક સંચો વિજળીના આંચકા (Shocks) આપવાનો બનાવી મુકેલો છે.

ખેતીવાડીને લગતાં જાત જાતનાં હોરો તથા બીજાં હથીયારો પણ જોવાલાયક મુકેલાં છે તેમાં એક સંચો ઘોડાથી ઘસડવાનો છે જે પોતાની મેળે તેની હેઠાંણુમાં છરી મુકેલી હોવાથી ભાત કાપે છે જેને એક "એલીવેટર" (elevator) ઉઠાવીને બીજીગમ લઇ જાય છે કે એક સળીયાથી તેને એકઠો કરીને તે જોઇયે તેટલાં કદનો ભારો થયો કે એક ચાંપ ખસવાથી તેની આસપાસ દોરી યા સુતલી બંધાઈ જાઇ તે ભારો એક બાજુપર પડે છે. એટલે માણુસોની મેહેનતનો બચાવ થાય છે ને ભાત કપાઈ ભારા બંધાઇને તૈયાર થઇ રહે છે. એજ પ્રમાણે એક હોર છે જેના દાંતાથી જમીન ખેડાય છે અને તેની પાછળ સળિયાઓથી તેના સીધા ખાંચા ઉભા પડે છે જેમાં એક થેલીને રસ્તે અનાજનાં બીજ પડે છે કે પાછળથી પાવરા જેવું હોય છે તે મટોડી ઉપર પાછી વાળી દઇ "રોલરે" સરખી જમીન અળગી કરી વાવની તૈયાર એકજ હોરથી ઘોડા જોડીને કરી શકે છે. રૂનાં ઝાડોબી એમજ એકજ વખ્તે ખેતરોમાં રોપાયાથી એકજ કદનાં સરખાં ઉગે છે તે ઉપર રૂનાં કંદો ફુટીને તૈયાર પણ ઘણુંખરા સાથે થાય છે તેને વીણવા સારૂં એક સંચો છે જેને રૂના ઝાડોની હારની વચ્ચે ખાલી જગ્યા હોય છે ત્યાં ફેરવે છે. પેહેલાં તેને મથાળે કાતર જેવું હથીયાર હોય છે તેથી મથાળાં પરના રૂના કંદો કપાઈ નિચે એક સંચો છે તેમાં

પડે છે જેમાં રૂને તેના કંદમાંથી છુટો કરે છે કે તે રૂ પાછળથી બીજા સંચામાં પડે છે જ્યાં તે પીંજાઈને બી નિકળી જઈને એક ઠેલી ઉસ્લે હોય છે તેમાં ભરાય છે. એ મુજબ એકજ માણસ વીનીને સઘળું સાફ તૈયાર કરી કોથળા ભરી શકે છે. અમેરીકામાં મજુરી ઘણી મોંઘી હોવાથી આવી તાલ જો તેઓ નહીં શોધી કાહાડે તો બીજા ગામો સાથે હરીફાઈ કરી શકે નહીં. ઈંટ બનાવાનો સંચો પણ એવીજ રીતે એક નાકે ભરાઈ પડી કે તે ગુંડાઈને લાંબા જોઈતા સળિયા જેવા થાય છે કે આગળ "એલીવેટર" પર જાઇ કે એક સંચાથી પોતાની મેળે તેના જોઈતા કદના કકડાઓ થાય છે અને એક બાજુપર સુકાવા સારૂં તે એકઠી થાય છે. એ સંચાઓ ઉપરાંત અમેરીકાની જાત જાતની જમીનમાંથી નિકળતી ખાંણોના તથા કોલસાના નમુનાઓ તથા પડીયાલો તરેહ તરેહના બનાવતના જાણે "પીરેમીડો" બનાવી મુકેલા હતા. એ સિવાય બીજું ત્યાં ઘણું જોવાનું હતું. વળી એક "વીંગ" (wing) માં ત્યાંના કારીગરોના હાથની ચીતારેલી તસ્વીરોનો સંગ્રહ તથા બીજીગમ મુવેલાં જાનવરો "સ્ટફ" કીધેલાં તેનો સંગ્રહ પણ જોવાલાયક કીધેલો છે. એ જનાવરોમાં ત્યાંના ગોધાઓ જંગલી જેને "બાઇસન" (Bison) કેહે છે તે ઘણા કદાવર તથા ભયંકર દેખાવના છે. જંગલી સફેદ બરફના રંગનાં બકરાંઓ જાણે વાછરડા હોય તેવા કદના ઇત્યાદી એવું મુકેલું છે. જોકે "એકઝીબીસન" તથા "શો" (show) થોડા જણાઓ મળી સાથે લઈ અમેરીકાથી લાવી ઉભો કીધો છે તોપણ તે એટલો મોટો છે કે તેમાં ૪) કલાક અમો ફર્યા તોપણ બારબર જોઇ શક્યા હતા નહીં.

તા૦ ૨૭ જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે રાણીજીની સનમુખ અહેના આસરે પચીશ હજાર વાલનટીયરોની "માર્ચ પાસ્ટ" હતી તે જોવાનું બકીંગહામ પેલેસમાંથી ઈજન રાણીજીના હુકમથી આવ્યું હતું તે જોવા ગયા હતા. આજે બે વાગે બપોરથી તે તરફ જવાના સઘળા

રસ્તાઓપર ગાડી ઘોડાને ફરતા બંધ કીધા હતા અને આખો વખત અમારા હોટલપરથી સોલજરો તથા સેલરોની રીજમીટો જવા માંડી હતી. સારાં ભાગ્યે અમોને ઇજનની સાથે ગાડી પાસ થવાની ટીકીટ પણ આવેલી હોવાથી અમો ગાડીમાં બકીંગહામ પેલેસપર જવાને શક્તીવાન થયા હતા. રસ્તામાં આખો વખત જગેજગેથી રીજમીટો બાહાર આવતી મળી હતી અને લોકોની ગીરદીનો કાંઈ થાગ ન હતો. તથા રીજમીટો વાજાં વજાડતી ચાલતી તે સઘળું ઘણું રળિયામણું લાગતું હતું. અમો બકીંગહામ પેલેસપર સાડા ત્રણ વાગે જઈ પુગ્યા તેટલાંતો વાલનટીયરોથી સેંટ જેમસીસ પાર્ક તદન ભરાઇ ગયો હતો. બકીંગહામ પેલેસના વચલા મોટા દરવાજાપર શોભઈતો માચડો બાંધેલો હતો તે ઉપર રાણીજી કલાક સાડાચાર વાગે આવીને બીરાજ્યાં હતાં ને તે માચડાની આજુબાજુએ બીજા માચડાઓ બે બાંધેલા હતા તે ઉપર ઇજનવાળા લોકોને બેસવાની બેઠક ઉપ્રાંત કટેરાની બાજુપર બીજી છુટી બેઠકો પણ ગોઠવેલી હતી તેમાની છેહ્લી પર અમોએ બેશીને સઘળી "માર્ચ પાસ્ટ" જોઇ હતી. એ વખ્તે મેહેલના કંપાઊંડમાં આસરે ૫૦૦ માણસો તેડાંથી આવેલાં હતાં તેમાં મોટો ભાગ હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ તથા ઇહાં આવેલા દેશીઓનો હતો યુરોપના પણ રાજવંશીઓ જેઓ ઇહાં છે તેઓ સઘળા પોતાના દેશની રીજમીટના પોશાકોમાં બીરાજેલા હતા જેથી દેખાવ ઘણો રળિયામણો લાગતો હતો. અમારી જમણી બાજુપરજ પડોશમાં રાણીજીવાળો માચડો હોવાથી અમોને સઘળું જોવાને ઘણું ઠીક બની આવ્યું હતું. અમારી આગળથી કટેરાની બાહર રાણીજીના છોકરાઓ તથા જમાઇઓ લશ્કરી પોશાકમાં ઘોડાઓપર ઉભા હતા ને સામેથી "ગાર્ડસ" તથા "લૈનસર્સનાં" બે મોટાં વાજાઓ ઘણા ઊંચા કસબી પોશાકોમા ઉભાં રાખેલાં હતાં. તેઓએ જ્યારે રીજમીટો પસાર થવા માંડી ત્યારથી આખો વખત "માર્ચ" પુરી થઈ ત્યા સુધી દોટ કવાક વારાફરતી "માર્ચ" ના શરોદ વજાડયા કીધા હતા અને જે જાતની રીજમીટની બ્રીગેડસો આવે તેને અનુસરતું વાજું વજાડતા હતા. જેમકે પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સવાળી રીજ-

મીટની બ્રીગેડ આવી તે વખ્તે પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સની સલામતીની "માર્ચ" વજાડી હતી. આઇરીશ બ્રીગેડ ડયુક ઓવ કોનાટની સરદારી હેઠલ આવી ત્યારે Garry Owen કરી આઇરીશ "ઉન્સ" ની "માર્ચ" વજાડી હતી. હાઇલેંડરની (ઘાઘરા) રીજમીટ આવી ત્યારે "બેગ પાઈપ" નું વાજું તે વખ્તે આવી ઉભું હતું, તેને "કેમપબલ્સ આર કમીંગ" (Campbells are coming) ની "માર્ચ" વજાડી હતી. એ મુજબ જાત જાતની "માર્ચો" દરેક બ્રીગેડ પસાર થતી ત્યારે તે વાજાંઓ વારાફરતી વજાડતાં હતાં. "માર્ચ પાસ્ટ" સાડાચાર વાગેને પેહેલી બરાબર શરૂ થઇ તેમાં સૌથી પેહેલો ડયુક ઓવ કેમબ્રીડજ રાણીના કાકાનો છોકરો તથા ગ્રેટબ્રીટનનાં બધા લશ્કરનો સૈનાધિપતિ ઘોડાપર પસાર થયો, તેની પાછળ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ તથા ડયુક ઓવ કોનાટ તથા બીજા રાજવંશીઓ પસાર થયા હતા અને રાણીજીની સામે આવ્યા ત્યારે લશ્કરી સલામ તલવારથી ધારા મુજબ તેઓએ કરી દુરવેર તેમ પસાર થઈને પછી પાછા આવી અમારી આગળ રાણીના ડાબા હાથ ઉપર ઉભા હતા. ત્યાર પછી તોપખાતાંની એક રીજમીટ પસાર થઈ કે પછી બાકીની બધી રીજમીટો પેદલ હતી તે વારાફરતી પોતાનાં વાજાંઓ સાથે એકની પાછળ એક એમ પસાર થઇ હતી. તેઓના તરેહ તરેહના પોશાકો તથા સલામ કરવાની રીતો ઘણી જોવાલાયક હતી. જ્યારે ડયુક ઓવ કેમબ્રીડજની પોતાની રીજમીટ આવી (જેના ઓનરરી કરનલો રાજવંશીઓ થાય છે તે રીજમીટને તે ધણીનું નામ આપે છે) ત્યારે ડયુકે પાછો તેની હરોલમાં ઘોડાપર ચાલી રાણીને લશ્કરી સલામ કીધી હતી. એ વખ્તે રાણીના છોકરાઓ જે અમારી આગળ ઉભા હતા તેઓ સઘળાએ ડયુકને પોતાના લશ્કરી વડા દાખલ જેમ સોલજરો અમલદારોને સલામ કરી માથા આગળ હાથ ધરી ઉભા રહે છે તેમ ઉભા રહી માન આપ્યું હતું. પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સની રીજમીટ આવી ત્યારે તેઓએબી તેની હરોલમાં રાણીને સલામ કીધી હતી, તેજ મુજબ ડયુક ઓવ કોનોટ તથા પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સના છોકરાઓ

તથા રાણીના જમાઈઓએથી પોતાની રીજમીટોની હરોલમાં "માર્ચ પાસ્ટ" કરી સલામ કીધી હતી. એ વખ્તનો દેખાવ ઘણો ભપકા ભરેલો લાગતો હતો જે જોવા સારૂં બાહેર લખો માણસોની ભીડ એકઠી થઇ હતી જેઓએ ડયુક ઓવ કેમબ્રીડજ, તથા પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે "માર્ચ પાસ્ટ" કીધી ત્યારે ખુબ તેઓને ખુશાલીના પોકારોથી વધાવી લીધા હતા. સેલરો દાખલના વાલનટીયરોની રીજમીટની વખ્તે પણ તેવીજ ખુશાલી લોકોએ બતાવી હતી. વળી એક વાલનટીયરની રીજમીટ છોકરાઓ બારથી પંદરની અંદરની ઉમરનાની હતી જેનો અમલદાર એક નાનો બાર વર્ષનો છોકરો સૌથી આગળ ચાલતો હતો જે જરા ગભરાતો હોય તેવું દેખાતું હતું પણ તેની પાછળ બીજા ઉમરે પુગેલા અમલદારો હતા તેઓ તેને હલુસે હીંમત આપી સલામ ક્યારે કરવી તેની ઇશારત કીધાથી તે નાના છોકરાઓથી લસ્કરી સલામ ઘણી અચ્છી રીતે પોતાની ખબુકલી તલવારથી કીધી હતી જે વખ્તે અમારી તરફની ઉભેલી ઓરતોને ખુબ મઝા પડી હતી. ધારવા મેલે એ છોકરો કોઇ મોટા ખાનદાનનો હોવો જોઇએ તેથી તેને તેની ઉમર કરતાં મોટા છોકરાઓપર વડો બનાવ્યો હશે. યુનિવરસિટિ તથા બીજી સ્કુલના છોકરાઓની પણ બે ત્રણ વાલનટીયર રીજમીટો હતી તેમાં (આએ બધા ૨૫૦૦૦ વાલનટીયરોમાં) આપણો એક જરતોસ્તી મી૦ નવરોજી દાદાભાઈ આલબ્લેસ પણ હતા જેઓ કેમબ્રીડજની યુનિવરસિટિના હોવાથી ત્યાંના વાલનટીયરોમાં સામેલ થયલા છે. એ સઘળી "માર્ચ પાસ્ટ" નજદીક દોઢ કલાક ચાલ્યા પછી પુરી થઈ હતી અને રાણીજી પાછાં ત્યાંથીજ ગાડીમાં બેસીને વીંડસર જવા સ્ટેશન ઉપર ગયાં હતાં જે વખ્તે તેઓને ખુબ માન મળ્યું હતું. બધી રીતે એ વાલનટીયરની કવાયદ જોવાલાયક હતી.

**તા૦ ૩ જી જુલાઈ સને ૧૮૮૭**—આજે બપોરથી મેસર્સ દાદાભાઇ બધરસવાલા શેઠ પેસ્તનજી બેરાંમજીની સાથે એઓના નોરઉડમાં આવેલાં "જીપસીહીલ" વાળાં મકાનમાં ગયા હતા અને આખો

દિવસ તેઓને ત્યાંજ મોજ મઝામાં ગુજર્યો હતો. એ "હીપસીહીલ" નામની જગ્યા ક્રીસ્ટલ પેલેસની પડોશમાં ટેકરી ઉપર આવેલી છે તે લંડન કરતાં તે સારી હવાવાળી જગ્યા છતાં લંડનના પરગણ (suburbs) માં ગણાય છે ત્યાં ઘણા ખરા છુટા નાના બંગલાઓ હોય તેમ ઘરો બાગોની અંદર બાંધેલાં છે ત્યાં કાંઇ બીજું જોવ લાયેક નથી.

**તા૦ ૪ થી જુલાઈ સને ૧૮૮૭**—આજે રાણીજીની જુબીલીની યાદગારી કાયમ રાખવા સારૂં જે "ઈમપીરીયલ ઇનસ્ટીટયુટ" ઉભી કીધી છે તેનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા રાણીજીએ પોતાને હાથે કીધી તે જોવા ગયા હતા, એની જગ્યા અસલ ગયે વર્ષે જે "ઇન્ડીયન" અને "કોલોનીયન એકઝીબીશન" આલબર્ટ હાલની પડોશમાં બાંધ્યું હતું ત્યાંજ કીધી છે અને તે એકઝીબીશનની થોડી ઇમારત હજી રાખેલી છે તેમાંથી એનો મુખ્ય દરવાજો હમણા કીધેલો હતો અને એક ઘણો મોટો ગોળ તમ્બુરોહો બાંધેલો પાયો નાખવાની ક્રિયા સારૂં ઉભો કીધેલો હતો તેમાં આસરે ૧૧૦૦૦ માણસ આજે એકઠું મળ્યું હતું જેના મોટા ભાગને માચડાઓની બેઠકો આપી હતી. બાકીની જગ્યામાં છ ભાગ સરખા વેહેંચીટે જ્યાં પાયાની જગ્યા હતી ત્યાં તે ભાગો ગોઠવી તેઓને છ નંબર આપ્યાં હતાં તેમાંના નંબર બીજાવાળા ભાગમાં હિંદુસ્તાનના રાજાઓ તથા દેશીઓ તેમજ હિંદુસ્તાનના સીવીલ સરવીસ તથા બીજા અમલદાર સારૂં જગ્યા રાખી હતી જ્યાં અમોને પણ બેઠક મળી હતી અને તે પાયાના પથ્થરની સામેજ જમણી બાજુપર હોવાથી અમોને જોવાને ઘણું ઠીક બન્યું હતું. પથ્થર નાખવાની જગ્યા પર એક આસરે ત્રણ ફીટ ઊંચો પ્લાટફોર્મ કીધો હતો જ્યાં રાણી તથા બીજા રાજવંશીઓ સારૂં ખુરસીઓ ગોઠવી હતી અને તેઓની પાછળ "ઓરચેસ્ત્રા" આલબર્ટ હોલને લગતો છે તેની બેઠકો હતી જેમાં ગાનારાઓ બેઠેલા હતા. વળી તે ઉપરાંત રાણીની સામે દુરથી એક "ગ્રેનેડીયરસ" નું વાજું લેફ્ટેનન્ટ ગોડફ્રીનાં

ઉપરીપણા હેઠળ બેસાડેલુ હતુ જે આખો વખ્ત ઘણુ સુંદર સરોદો વજાડતુ હતુ અમો ત્યા આસરે ૧૦—૩૦ મીનીટે ગયા હતા પણ રાણીજી બરોબર બાર વાગેને આવ્યા હતા તેટલાતો આખો માડવ લોકોથી ખીચોખીચ ભરાઇ ગયો હતો જેનો દેખાવ રાજાઓના તથા ક્રિયામા ભાગ લેનારાઓના લેવીના ફસખી પોશાકો તથા લશ્કરી અમલદારોના ચાદોથી ઘણો ભપકાદાર લાગતો હતો તેમા મડમોનો મોટો ભાગ હોવાથી પુરો રળીયામણો દેખાતો હતો રાણીજીની થોડે આગળથી યુરોપના અત્રે આવેના રાજા તથા રાજવશીઓ આવતા ગયા તેઓને લોકોએ ઉઠીને માન આપ્યુ હતુ તે સઘળા રાજવશીઓ તથા ઇરાનના શાહનો ભત્રીજો એનચી દાખન ઇહા આવેનો છે તે સઘળા રાણીવાળા પ્લાટફોર્મ પર એકઠા થયા હતા અને આપણા હિદુસ્તાનના રાજાઓને તો અમારીવાળી નિચેની બેઠકપર બેસાડયા હતા રાણીજી આવ્યા ત્યારે ભેપુડી વજાડનારાઓ (Trumpeters) એ ફાનફેરનુ વાજુ વજાડયુ હતુ અને સઘળાઓ ઉભા થઇને રાણી જીને હુરરેના પોકારોથી વધાવી લઇ ખુબ માન આપ્યુ હતુ અને રાણીજી અદર પોતાના કુટુબ સાથે સરઘસના આકારમા આવ્યા ત્યારે સર આરથર સલીવાનના ઉપરીપણા હેઠળ "ઓરકેસ્ત્રા"નુ બેડ હાજર હતુ તેઓએ એક "ગ્રાડ પ્રોસેશનન માર્ચ" વજાડી હતી રાણીજીએ પોતાના માચડાપર આવીને ત્યા બેઠા ભરેના યુરોપીયન રાજવશીઓ સાથે શેકહેડ કીધી હતી અને ઘણીક શાહજાદીઓએ તેઓનો હાથ ચુમ્યો ત્યારે તેઓએ તેઓના ગાલપર પાછી ચુમી લીધી હતી ડેન માર્કના રાજા સાથે પેહેલા રોમ્હેડ કીધી ત્યારે રાજાએ ગુડણ વાળીને રાણીના હાથને ચુમીઓ લીધી હતી, અને પછી બેઉ જણાઓએ એક એકને મોઢાપર ચુમી લીધી બધા વાજાઓ તથા 'કોયર' મળીને રાણીજીની સલામતીના ગીતની ત્રણે કવીતાઓ ગાઇ હતી જે વખ્તે રાણી સુધા સઘળી મીજલસ ઉભી રહી હતી અને પુર થયા પછી પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ જે "ઇમપીરીયલ ઇનસ્ટીટયુટ"નો પ્રમુખ છે તેઓએ રાણીજીને માનપત્ર વાચી એનાયત કીધો હતો જેનો જવાબ રાણીજીએ

પાછો વાંચીને આપ્યો હતો. ત્યાર પછી આએ આજના કારણસર એક નવી કવીતા જોડેલી હતી તે આલબર્ટ હોલની "કોરલ સોસાયટી" તથા "ઓરચેસ્ત્રા બેંડ" વાળાઓએ સાથે મળીને ગાઇ તથા વજાડી હતી જેનું "મ્યુઝીક" સર આરથર સલીવાને જોડેલું હોવાથી તે પુરૂં થયું ત્યારે રાણીજીએ હસીને તેને સલામ કરી ઉપકાર માન્યો હતો. ત્યાર પછી પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે તેઓને એક રૂપાંની થાપી આપીને ધારા મુજબ પાયાનો પથ્થર નાખવાની ક્રિયા કીધી હતી. એ પથ્થર ત્રણ ટન વજનમાં કોલોની તરફથી લાવેલા ગ્રેનાઇટનો હતો અને તેની બેઠક હિંદુસ્તાન તથા બ્રીટીશ આયલંડસના પથ્થર તથા ઇટની બનાવી હતી અને તે પથ્થર જગ્યાપર મુક્યા પછી આર્ચબીશપ ઓવ કેનટરબરીએ (વેલાતના સૌથી વડો પાદરી) એક બંદગી કીધી હતી અને એ "ઇનસ્ટીટયુટ" ને ઉભી કરનારી કમીટીને રાણી સાથે ઓળખ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે કરાવ્યા પછી રાણીજી પાછાં જેવી રીતે આવ્યાં તેમ સીધાર્યાં હતાં જે વખ્તે "કોયરે" "રૂલ બ્રીટેનીયાનુ" ગીત આખું ગાયું હતું અને રાણી તથા પાદશાહી કુટુંબવાળા સઘળાં ગયા પછી બધા લોક વિસરજન થયા હતા. જો કે નાની જગ્યાપર ૧૧૦૦૦ માણસો એકઠાં મળ્યાં હતાં તોપણ આવવાના રસ્તાઓની તથા બીજી ગોઠવણો એવી સરસ કાયેલી હતી કે લોકોને બહાર નિકળવાની કશી અગવડ પડી હતી નહીં અને એક કલાકની અંદર સઘળું ખલાસ થઇ ગયું હતું એવું અમોએ પાછળથી સાંભળ્યું હતું.

તા૦ ૫ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૧૦—૪૦ મીનીટે અમો તથા બીજા હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓને ધી ડયુક ઓવ બેડફર્ડ નામના ઉમરાવ તથા તેની ધણીયાંણીએ પોતાની કનટ્રી સીટ (Woburn Abbey) વોબર્ન એબી કરી આસરે ૫૦ મૈલ દુર મેહેલ છે ત્યાં આખો દિવસ મોજ કરવાનું ધજન કીધું હતું તે જગ્યાપર જવા સારૂં સેંટ પાનક્રાસના સ્ટેશન ઉપર ગયા હતા, જ્યાં અગો બધાઓ સારૂં એક ખાસ ટ્રેન રાખી હતી

તેમાં બેઠા હતા. એ ટ્રેનમાં આસરે ૧૦ ગાડીઓ પેહેલા વર્ગની જોડેલી હતી ને તેનો ખરચ ડયુકે પોતે આપેલો હતો. અમો સ્ટેશન પર ગયા ને ત્યાંના ટીકીટ વેચનારને એ ટ્રેન બાબે પુછતાં તેણે અમોને ટીકીટ વેચાતી આપી હતી. જો કે અમારા ઈજનવાળા કાર્ડમાં લખેલું હતું કે ખાસ ટ્રેન ૧૦—૪૦ મીનીટે વોબને એબી જવા સારૂં ઉપલાં સ્ટેશનપરથી ઉપડશે તોબી અમોને જ્યારે ટીકીટ વેચાતી આપી ત્યારે અમો સમજ્યા કે ગાડી માંડી હશે ને ટીકીટો મેહેમાનો વેચાતી લેશે. અમો પ્લાટફાર્મપર ગયા કે ડયુકનો કારભારી અમારી પાઘડી જોઇને અમારી પાસે આવ્યો ને ટ્રેન તૈયાર છે એમ જણાવી તેમાં બેસાડવા લઈ જતો હતો પણ અમારા હાથમાં ટીકીટો જોઇને બોલ્યો કે ટીકીટો શું કામ લીધી? તમો બધાઓ સારૂં ખાસ ટ્રેન ડયુકે પોતે માંડેલી છે. અમોએ જે બન્યું હતું તે કેહેવાથી તે ટીકીટ વેચનાર પર ગુસ્સે થયો અને સ્ટેશન માસ્ટરને તેડીને વાત કરીને અમારી ટીકીટો તેને પાછી આપી અને સ્ટેશન માસ્ટરે અમારા રૂપીઆ પાછા લાવી આપ્યા હતા. અમો બધા મળીને આસરે ૧૦૦ મેહેમાનો હોઇશું તેમાં હિંદુસ્તાનના સઘળા રાજાઓ ઉપ્રાંત જાણીતા દેશી ગ્રહસ્થો અને હિંદુસ્તાનના આગળા ગવરનર જેનરલ લોર્ડ નોર્થબ્રુક તથા મધરાસનો છેલ્લો ગવરનર સર ગ્રાંટ ડફ તથા બીજા મોટા મોટા ઉમરાવો તથા તેઓની બાનુઓ હતી. દેશી બાનુઓમાં કુચબી-હારનાં મહારાણી તથા કપરથુલાનાં "ડેપ્યુટેશનનો" વડો આવેલો છે તેની બાયડી હતી. એ છેલા ધણી અને ધણીઆંણી વટલીને ક્રાસ્તી થયા છે. એ હાલના કપરથુલાના નાના રાજાનો "રીજંટ" છે. આપણા જરથોસ્તીઓમાં અમો બે જણા ઉપ્રાંત શેઠ દોરાબજી પેસ્તનજી કામા તથા મોરબીના ઠાકોર સાથે મી૦ બનાજી કરીને ડાકટર આવેલા છે તેઓ હતા અને મુંબઇના રેહેવાસીમાં મી૦ બદરૂ-દીન તૈયબજી હતા તથા કલકતાના બે બાબુઓ હતા તથા બાકીના કચ્છનો રાવ તથા મોરબી અને લીમડીના ઠાકોર હતા તે સીવાય બધા ઇહાંના યુરોપના કોનસલો તથા ઉમરાવો અને તેઓની બાનુઓ હતી.

ઈરાનનાં એલચી પ્રિન્સ માલકમખાન પણ આ મેજબાનીમાં હતા જેઓએ પોતે આવીને અમો સાથે (પારસીઓ દાખલ) ઓળખ કીધી હતી. પારસીઓ વિશે ઘણી તારીફ કરી આપણા ઈરાની ભાઈબંધોને હમણા ઇનસાફ મળે છે તે વિશે પરપુછ કીધી હતી અને બોલ્યા કે "તમો લોકોનું કાંઇપી કામ હોય તે હું કરવાને તૈયાર છું." અમારી ટ્રેન ૫૫ મીનીટમાં વોબર્ન એબીપર જવાનાં સ્ટેશનપર જઇ પુગી હતી યાને ૫૦ મૈલ ૫૫ મીનીટમાં પસાર કીધા હતા. ત્યાંનાં સ્ટેશનપર અમો હિંદીવાનોને જોવા સારૂં એક મોટો માણસોનો જાણે મેળો ભરાયો હતો અને ખુબ હુરરેના પોકારો ઉઠાવ્યા હતા અને હિંદીવાનોના જાતજાતના પોશાકો જોઇને ઘણા ખુશી થતા હતા. અમો ઉપર લખતાં ભુલી ગયા કે હિંદુસ્તાનની રીજમીટના દેશી અમલદારો જે ઇંહાં આવ્યા છે તેઓભી અમો લોકો સાથે આવેલા હતા. અમો લોકોને લેવા ડયુકનો મેનેજર કરનલ ટાલબોટ સ્ટેશનપર આવેલો હતો તેણે સઘળાઓને ત્યાં હાજર રહેલી આસરે ત્રીસ જોડીની ગાડીઓમાં બેસાડયા હતા અને બધી ગાડીઓ સરઘસના આકારમાં વોબર્ન એબી જવા નિકળી હતી જેનો દેખાવ ઘણો સરસ લાગતો હતો અને તે જોવા જગે જગ લોકોનાં ટોળાંઓ એકઠાં થયાં હતાં અને જાણે આજે તે ગામમાં છુટી મળી હોય તેમ નાનાં મોટાં સઘળાં જગેજગ ઉભાઇ જતાં હતાં અને તોપીઓ ઉતારી દરેક ગાડીને સલામ કરતાં હતાં. અમારી સાથે ગાડીમાં મધરાસનો ગવરનર સર ગ્રાંટ ડફ તથા તેઓનાં બાનુ હતાં અને ઇંહાંનું લોક કેટલું સભ્યતાવાળું રેહે છે તેના દાખલા દાખલ અમે જણાવીએ છીયે કે સામી બાજુએ પોતે બેસીને પોતાની ઓરતની પાસ હમોને બેસવાની જગ્યા આપી હતી અને પોતે કોચવાક્ષની બાજુ આગળ બેઠા હતા અને આખો રસ્તો હિંદુસ્તાનની તથા બીજી પરચુરણ બાબદોની વાતચીત કર્યા કીધી હતી. અમોને એક બીજો કલાક વોબેન એબી જતાં રસ્તામાં થયો હતો જે સઘળી જગ્યા ડયુક ઓવ બેડફર્ડની પોતાની છે (એ ડયુકની વર્ષે દહાડાની આવક પચાસ

લાખ રૂપિયાની કેહેવાય છે.) સ્ટેશનથી તે મેહેલ (Woburn Abbey) સુધીની સઘળી જગ્યા બધી ખેતીવાડીથી ભરપુર હતી અને ઓક, બીચ, એસ, પાઈન ઇત્યાદી જાતનાં મોટાં ઝાડોથી જંગલો તથા પાર્કસો બનાવેલાં હતાં જેની હેઠેનું ઘાસ લોન (Lawn) ની માફક કાપી ગલીચાઓના જેવું કીધેલું હતું અને તે ઉપર હરણો-નાં ટોળાંઓ ફરતાં હતાં અને આજે સહવારથી તડકું નહીં હતું પણ મજેનું ઘેરાયલું વાદળ તથા ઠંડો પસંદ પડે તેવો પવન હોવાથી મહજેનું લાગતું હતું. પણ રસ્તામાં ધુળારૂ ગાડીઓના સરઘસને લીધે લાગ્યાથી બધાઓ ધુળે ભરાઇ ગયા હતા. અમો મેહેલમાં ઉતર્યા કે ચાલની અંદર અમારા "ઓવર કોટસો" ત્યાં રાખેલા ખીદમતગારોએ ઉતારી સઘળાઓના ડગલાઓને બ્રસ માર્યા હતા અને પછી આગળ વધવા કહ્યું હતું. એ ખીદમતગારોની લીવરી બદ્દ રંગના ડગલાપર સોનેરી ફીતો મુકેલી અને સોનેરી ગુંથેલી દોરી લટકતી રીતે જમણી બાજુપર રાખેલી હતી, અંદરનો "વેસ્ટકોટ" તથા પાટલુન ગુંઠણુ સુધીનાં ઊંચી કીરમજી મખમલનાં હતાં તથા પગમાં ઉપર સુધી રેશમી મોજાં પેહેરાવી સુનેરી ગારટરો બાંધ્યાં હતાં, નાના રૂપેરી બકલના સુઝ (Shoes) પેહેરાવેલાં હતાં તેથી તેઓને ભપકો ઘણો લાગતો હતો. અમો લોકોને લેવા ડયુક પોતે બાર-ણામાં જરા અંદરથી ઉભા હતા જેઓ નમી નમીને બધાઓને સલામ કરતા હતા પણ અમોએ કોઇ દિને તેઓને જેયલા નહીં અને કોઈએ તે વખ્તે ઓળખ ન કરાવાથી ડયુકનો કોઈ માણસ હશે કરી સલામ કરી આગળ વધ્યા હતા. અંદરના હોલમાં બારણાં આગળ ડચેસ ઉભેલાં હતાં તેઓ સાથે અમો બધા જણાંઓને પીછાંણ કરાવી હતી ત્યાર પછી ડયુક સાહેબ કોણ હતા તે માલમ પડયું હતું. એ બન્ને માટી બાઇયર ઘણાં સાદાં છે અને આસરે પંચાવનથી સાઠ વર્ષની ઉમરનાં હશે. અમો બધાઓને ઓળખાણુ કરાવ્યા પછી તે હોલમાંથી ડયુકનાં છોકરા છોકરીઓ આવી હાથ મોંહુ ધોવા સારૂ મેહેમાનોને જગ્યા દેખાડવા જુદા જુદા લઇ જઇ લાવ્યાં હતાં અને એક કલાક પછી

"લંચ" પર લઇ ગયાં હતાં જેની ટેબલપર મોટા મોટા સોના તથા રૂપાંનાં મેવો તથા ફુલ મુકવાના વાસણો (vase) મુકેલા હતા અને ખાંણાની ડીશો વિગેરે સઘળું રૂપાંનું હતું તથા મેવો તથા ખોરાક સઘળું ઘણુંજ ઊંચી તરાંહનું હતું. એ ડયુકની પોતાની "કીચન ગારડન" (kitchen garden) નાં "હોટ હાઉસ" માં ઉંગાડેલી પીચીસ, દરાખ, સ્ટ્રાબેરી, ઈત્યાદી એવા ઘણા સરસ ઊંચા મેવાઓથી ટેબલ ગોયા ભરી નાંખી હતી અને બધાની આસપાસ ગોલાબ, કમલફુલ તથા બીજી જાતનાં ફુલોની ગોઠવણીથી ટેબલ બીછાવી નાખી હતી. ચમપેનની બાટલીઓ આગમજથી ઠંડી કીપેલી બધીઓના બુચો ઉઘાડીને સઘળે ઠેકાણે મુકેલી હતી તથા તેજ મુજબ અસલનો જુનો દારૂ તથા વાઇનો મુકેલા હતા અને ખાંણાની ગોઠવણ બધી રીતે સરસ કીપેલી હતી. તે "લંચ" લીધા પછી અમોને મેહેલમાં બધે ફેરવ્યા હતા. એ મેહેલમાં જે ચીત્રો છે તેની ઘણી તારીફ થાય છે અને ખરેખર તે જોવા લાયક હતાં. કાંઇ વગર ગણત્રીના ઓરડાઓ એ ચીત્રો ઊંચાં કોરીકામ તથા બીજી નવાઇની ચીજોથી ભરી નાંખ્યા હતા. ઊંચા કોરીકામના "વાસીસો" ની કીમત ૧૦ થી ૫૦ હજાર રૂપિયા સુધીની એક એક નંગની કહેવાય છે અને ચીત્રોની કીંમત તો કાંઇ થઇ શકે નહીં. એ ડયુકનું ખાનદાન ઘણું જુનું હોવાથી આવો મોટો સંગ્રહ કરવાને તેઓ શક્તિવાન થયા છે. ફરનીચર પણ ગીલીટનું તથા ઊંચી સાટીન તથા ભરતકામનું જુદા ઓરડાઓમાં જુદી ઘપતું હતું. એ સઘળું જોયા પછી બાગમાં બધાઓને લઇ ગયા હતા જેના "લોન્સો" તથા ફુલોના કીયારાની ગોઠવણ તથા જગે જગ નાના સરોવરો તથા ફદાવર ઝાડો તથા પુતળાંઓ ઈત્યાદી ઘણું જોવાલાયક હતું. એ બાગની એક હારમાં ઉપલો મેહેલ આવેલો છે, તેનેજ લગતું વળી (Sculpture Gallery) પુતળાંઓની ગેલેરી છે તે જોઈ હતી જ્યાં જગે જગ અસલનાં રોમ તથા ગ્રીસનાં તથા બીજાં પુતળાંઓ (બે હજાર વર્ષનાં જુનાં) મુકેલાં હતાં જેની કીંમતજ થઇ શકે નહીં. એ ગેલરીની પડોશમાં (Conservatory) કાચનાં ઝાડ ઉંગાડવાનાં

હારબધ ઘરો હતા તે સઘળુ જોવામા તથા બાગમા ફરવામા વખ્ત સપાતામા નિકળી ગયો હતો વળી બે જણાને ત્યા ફોટોગ્રાફ લેવા સારૂ રાખેલા હતા જેઓ વારાફરતી ચોડાઓની છબીઓ લેતા હતા સાજના ૪ વાગેને બધાઓને પાછા ચાહ તથા રીફ્રેશમેન્ટ લેવા લઈ ગયા હતા અને તે સઘળુ લીધા પછી પાચ વાગેને સઘળાઓ ડયુક તથા ડચેસને મળીને પાછા જેમ આવ્યા તેમ સરઘસના આકારમા ગાડીઓમા બેસીને સ્ટેશનપર ગયા હતા ડચેસે સઘળાઓની ભેટ જતી વખ્તે જરા અદરથી લીધી હતી પણ ડયુક પોતે પોર્ટીકોમા ઉભા રહી સઘળાઓનો ઉપકાર માની પોતે ગાડીઓમા બેસરાવતા હતા અમો ત્યા ગયા તેથી બીજેજ રસ્તે અમોને મોટા પાર્કસોમા ફેરવીને સ્ટેશનપર લઇ ગયા હતા જ્યા વળી આખે રસ્તે લોક એકઠુ જોવા સારૂ મળ્યુ હતુ અને સ્ટેશનપર તો એટલી ભીડ હતી કે કાનસ્ટેબલો રાખીને તેઓને અટકાવવા પડયા હતા કે અમો લોકોને જવાનો રસ્તો મળે અમો રાતના ૭—૩૦ મીનીટે લડન આવી પુગ્યા હતા અને આજનો આખો દિવસ ખરેખર મોજ મજાહમા ગુજર્યો હતો તથા ઈહિાના ઉમરાવ લોકો શી રીતે મોજ ભોગવે છે તથા પોતાની મોટી આવકનો શી રીતે ખરચ કરે છે તેનો એક નજીવો દાખલો જોયો હતો કારણ કે બધી રીતનો આજનો બનાવ દુઃખ હાથથી તે નહીં જણાય તેવી રીતે પસાર કીધો હતો અને આવા મોટા ઉમરાવો છતા જાણે તેઓમા મગરૂરી શુ ચીજ છે તે માલમ નહી પડતી હતી નજદીક એક મહીનો ઉપર થયો ઇગલડમા વરસાદ તદ્દન પડયો નથી અને તડકો ઘણુ જોરાવર લાગે છે જેથી લુ લાગવાના દાખલાઓ બને છે ગરમી છાયડામા ૮૭ ડીગ્રી સુધી અમોએ સાજના સાત વાગે જોઇ હતી અને લડનમા જો કે પાણીની તાન કશી માલમ પડતી નથી પણ ગામડામા તેની ઘણી બુમ પડી રહી છે ગાય ઢોરને તથા અનાજને ઘણી નુકસાની જાય છે જો એકુ બે દિવસમા વરસાદ નહીં પડયો તો ઘણી ખરાબી થશે એમ સભળાય છે આજના વર્તમાનપત્રોમા વાચી ખુશી થયા છીયે કે ગામડાઓમા થોડો થોડો વરસાદ પડયો છે

અને આજે ઘણે દિવસે અમોએ ઠંડો પવન જોયો છે. બાકી અમોને પણ ઉકળાટ જેવું લાગતું હતુ તેમાં જમીનની અંદરની રેલવેમાં બેસતા ત્યારે તો જાણે દમ નહીં લેવાય એવી ગરમી લાગતી હતી. અમો રાતના લાઈશીઅમ ઠીયેટરમાં Olivia નો નાટક હતો તે જોવા ગયા હતા. એ નાટકમા મુખ્ય ભાગ અરવીંગ તથા એલન ટેરીએ લીધો હતો જેઓએ તે એવો તો અસરકારક રીતે ભજી બતાવ્યો હતો કે ઘણી બાનુઓને અમોએ ત્યા રડતી જોઈ હતી અને મરદો વઠીક ઉપર પણ અસર થયલી હતી. એ નાટક Vicar of Wakefield ઉપરથી લીધો છે અને તેમા ઓલીવીયાને જ્યારે માલમ પડે છે કે ખરેખર તે પરણેલી નથી તે વખ્તની તેની રડાકુટ તથા પોતાના બાપની આગળ તે બાબદ જાહેર કીધી ત્યારે તે વીકારની દલગીરી તથા ચયુરી એવી તો અસરકારક રીતે મેડમ એલનટેરી તથા મી૦ અરવીંગે કીધી હતી કે જાણે ખરેખર તે બનાવ બનતો હોય તેવું લાગતુ હતુ

તા૦ ૬ ઠી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજ બપોરના સાડાતણુ વાગેને ઇહાના વખણાયલા સંસક્રીત પ્રોફેસર સર મોનીઅર વીલીયમસને ત્યા તથા મી૦ બરટ્રામ કરી ( Bertram Currie ) ને ત્યા ( એ ઇહરથ ઇડિયા કાઉનસીલનો વાઇસ પ્રેસીડંટ છે ) "એટ હોમ" ( at Home ) ની પાર્ટીઓ હિંદુસ્તાનના રાજાઓને મળવા સારૂં કીધી હતી તેમા પેહેલા ધણીને ત્યા અમો ગયા હતા જ્યાં હોલકર સીવાય બીજા બધા રાજાઓ તથા જાણીતા હિંદુસ્તાનના દેશીઓ આવેલા હતા જેઓને મળવા માટે ઘણા જણાઓને નોતરેલા હોવાથી મેલાવરો ઠીક બનેલો હતો. અમો છેલ્લા ધણીને ત્યા તે આસરે ૧૨) મૈલ દુર રેહેતાથી જઈ શક્યા હતા નહીં કારણકે સર મોનીયરને ત્યાંજ અમોને વનાર થઈ ગયું હતુ. એવા મેલાવડાઓમા આપણા હિંદુસ્તાન વિષે ઘણી પરપુછ થાય છે ને જ્યારે આપણા લોકોને પુછે છે કે તમારી તરફ પણ ઠંડેજ તમોને એ મુજબ ચાહાતા હશે, ત્યારે આપણે તેઓ

શી રીતે તદ્દન દૂર રહે છે તે વીગતો કહીયે છીયે તેથી તેઓ ઘણા અચરત ઉપ્રાંત દલગીર થઇ તેઓની ચાલને ધિક્કારે છે ને આપણી તરફ ઘણી દીલસોજી બતાવે છે.

તા૦ ૭ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે ફરીથી મહેલો ‘બીલનોગો’ જોવા ગયા હતા અને એક્વીઝીશન પણ ત્યાં જોયું હતું. રાતના મી૦ એનટ્રોબસને ત્યાં જમવા ગયા હતા

તા૦ ૮ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—સાંજે હેરો તથા ઇટન નામની બે વખણાયલી સ્કુલોના છોકરાઓ વચ્ચેની “ક્રીકેટ મેચ” “લોર્ડસ ગ્રાઉન્ડ” નામની રીજન્ટસ પાર્કની પડોશમાં જગ્યા છે ત્યાં જોવા ગયા હતા અંદર દરેક જણને દાખલ થવાની ફી અરધો ક્રાઉન યાને અઢી શીલીંગ આપવી પડે છે અને વળી અંદર ક્રીકેટની રમત જોવાની બેઠક સારૂ બીજી પાંચથી દશ શીલીંગની ફી આપવી પડે છે તે જુદી અમોને તો મી૦ એનટ્રોબસ જેઓ પોતે એ ગ્રાઉન્ડ ગાર્ડન ની કલબના મેમબર છે તેવણે પોતાની મેમબર દાખલની ટીકીટ તથા અંદર ફી વગર જવાની ટીકીટ આપવાથી ફી આપવી પડી હતી નહીં અમો અંદર ગયા ત્યારે ત્યાં ૧૫૦૦૦ માણસો ઉપર બેસુ મેચ જોવા મળ્યુ હતુ જેઓનો અરધો ઉપર ભાગ બેઠકોની ફી નહીં આપવાથી જમીન ઉપર બેઠેલા યા ઉભેલા હતા, બાકીનાઓ તથા મેમબરો સારૂ ફરતો ગોળ માંડવ નાખેલો હતો જોવા આવનારામાં મોટો ભાગ ઓરતો હતી જેઓના પોતાના યા લાગતાવળગતાના છોકરાઓ ઉપલી બે સ્કુલોમાં હોવાથી એ સ્કુલોની મેચમાં ઘણી ઉલટ લીધે છે અને તેનેજ લીધે હમેશાં બીજી મેચો રમાય છે ને કરતા આ મેચમાં લોક ઘણું ભેગુ મળે છે. દરેક બાજુએ અગ્યાર જણા રમતા હતા જેઓમાં અમો સાંજના ૪ વાગે ત્યાં ગયા ત્યારે ઈટનવાળાઓ દાવ લેતા હતા પહેલી ઈનીંગમાં હેરો તરફના ૧૦૨ અને ઈટનના ૨૦૫ રન થયા હતા અને બીજી ઇનીંગનો દાવ અમો સાંજનાં પોણા-

સાન વાગે પાછા ફર્યા ત્યારે ચાલતો હતો. ઇટન તરફથી શોર્ટ ચેલસીએ વધતામાં વધતા ૭૨ રન સુધી આજે કીધા હતા. સામી બોરદુએ પેહેલી ઈનીંગમાં બે જણાએ ૫૩ તથા ૩૫ મળી ૮૮ રન કીધા હતા બાકીનાઓમાં કાંઈ દમ જેવું હતું નહીં. એ રમનારા છોકરાઓની ઉમર ૧૭ થી ૧૯ સુધીની હતી તોબી તેઓ ફટકા સારા ચારચાર રન સુધીના મારી શકતા હતા જે વખ્તે તેઓને ખુબ સાબાશી મળતી હતી. અમોને બધી રીતે જોતાં એ ક્રીકેટની રમત પસંદ પડી હતી અને અમો જોઇને દલગીર છીએ કે આવી મરદાનગીની રમત જેમાં મોટા માણસો આગળ ઘણો ભાગ લેતા હતા તે આરતે આસ્તે સ્ત્રીને લાયકની "લોનટેનીસ" ની રમતને જગો આપતા જાય છે અને છેલી રમતોમાં ઓરત લોકો ભાગ લીધાથી મરદોને રમવાને વધારે પસંદ પડે છે.

તા૦ ૯ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં કલાક ૭—૩૦ મીનીટે વાટરલુ સ્ટેશનપરથી આગગાડીમાં બેસીને ઈંગલંડના લશ્કરના મોટા ભાગને રાખે છે તે જગ્યા આલડરશોટ (Aldershott) કરીને છે ત્યાં કલાક ૯—૧૫ મીનીટે પુગ્યા હતા આજે એ જગ્યાપર રાણીની જુબીલીની મોટી કવાયદ રાણીજીની સનમુખ થઇ હતી જેમાં લશ્કરી તથા 'વાલનટીયરો મલીને નજદીક ૬૦૦૦૦ માણસોએ "માર્ચપાસ્ટ" કીધી હતી જે ઘણી જોવાલાયક હતી. એ આલડરશોટની જગ્યા રેતાળ છે અને હમણા મહીનો ઉપર થયો અત્રે મુદલ વરસાદ પડતો નથી તેથી એ રેતી તથા ધુળ ઘણી ઉડવાની ધાસ્તી હતી અને તે સારૂં ગઇ કાલે આખી રાત જ્યાં "માર્ચપાસ્ટ" રાણીની સનમુખ થવાની હતી તે જગ્યાપર સ્ટીમના પુંબાઓથી પાણી સીપીને જમીન તર કીધી હતી તોબી આસપાસની સુકી જગ્યામાંથી ધુળ તથા રેતી એટલી તો ઉડતી હતી કે જ્યાંબી લશ્કરની હીલચાલ થતી ત્યાં રેતીનાં વાદળાં થઇ જતાં અને કાંઇપણ તે બાજુપર દેખાતું ન હતું. વળી આજે આખો વખ્ત પવન પણ

ફુકતો હતો તેથી પુરૂ ધુળારૂં થતુ હતુ અને બધી રીજમીટના સોલજરો તથા વાલનટીયરો જ્યારે "માર્ચપાસ્ટ" કરતા ત્યારે તેઓનો દેખાવ ધુળથી મ્હોડા તથા કપડા ભરાઇ ગયાથી ઘણો નાપસદ જાણે ધુળમા રહ્યા હોય અને મ્હોડાં અરધાં ધુળથી કાળા થયાં હોય તેવો લાગતો હતો આવુંં ધુળ તથા રેતીનું જોર ઉડવાનુ અમે આજ સુધી કેઠે જોયું નથી અમો સ્ટેશનપરથી આસરે દોઢ મૈલ સુધી સારા રસ્તા પર ગાડીમા ગયા પણ ત્યાર પછી એ રેતીનું મેદાન મળ્યુ જેમા રસ્તો તદન હતો નહીં અને ગાડીઓની આવજાવને લીધે જાણે ઉદવાડા, નવસારીની ગધેડના રસ્તા હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો. પૈડા છેક નજદીક ના ભાગ ઉપર તેમાં દટાઇ જતા હતા પણ ઘોડા મજબુત હોવાથી ગાડી જોર જુલમે તેમાથી ખેચતા હતા અને ટેકડા ટેકડી આવે ત્યારે તો કોઇ વખ્તે અચકી પણ જતા હતા જેથી અમોને ઉતરીને ચાલવુ પડતુ હતુ રસ્તો નહીં હોવાથી જેને ગમે તેમ મેદાનમાથી ગાડીઓ હાકતા હતા

એ "માર્ચપાસ્ટ" જોવા સારૂ સરકારની તરફથી લાખોને લાખો માડવ નાખી તેમા બેસવાની ટીકીટો આસરે ૬૦૦૦ જણા પર મોકલી હતી તેમા અમોને પણ આવેલી હોવાથી અમોને બેસવાની જગ્યા ઠીક મળી હતી અને સારા ભાગ્યે પવન અમારી પીઠ તરફથી હોવાથી તથા પછવાડે પડદો બાંધેલો હોવાથી અમોને ધુળથી એ જગ્યા પર હતા ત્યા સુધી ઘણુ ખમવુ પડયું હતુ નહીં અને તેજ મુજબ મથાળે પડદો હોવાથી સુરજનો તાપ સખ્ત પડતો હતો તે પણ અમો આલમ પડતો હતો નહીં અમો દેશીઓ સારૂં રાણીની ઉભી રેહેવાની જગ્યાની પડોશમા લોર્ડસોની બેઠક હતી તેની બરાબર પડોશમા કીધેલી હતી તેથી જોવાને સારૂ બન્યુ હતું રસ્તામા ગીરદી લોકોની પણ ઘણી હતી અને આસપાસની ટેકડીઓપર લોક જાણે કીડીની માફક ઉભાઇ જતા હતા એ લોકોને આવજાવ સારૂં દર ૫) કલાકે ટ્રેનસો દોડતી હતી અને તેમા ફકત પેહેલા અને બીજા

કનામના ઉનારઆનેન તેના હતા નથી ઘોડાની ગાડીઓ સ્ટેશનપરથી કવાયદવાની જગ્યાપર લઇ જવા તથા પાછા લાવવામા દર ગાડી દીઠ ચારથી પાચ પાઊંડ માગતા હતા જેથી મોટો ભાગ લોક ત્યા સુધી ચાલી જતુ હતુ અમોએ પણ એમ દિવસ ભાડાથી ગાડી રોકી રાખી હતી કે તે વખતે નહીં મળે તો ગ્યડી નહીં ગ્હીએ અમો આસરે સવાદસ વાગેને આમારીવાની બેઠકપર જઇ પુગ્યા હતા તેટલા તો બહુ લશ્કરથી આખુ મેદાન ત્યા નજર કરીએ ત્યા સુધી ભરાઇ ગયતુ દીસતુ હતુ અને જુદા જુદા ડીવીઝનો" તથા "બ્રીગેડો' કરીને પાય લ, આર્ટીલરી" તથા ઘોડેસ્વાર લશ્કરોને જુદા જુદા ઉભા રાખેલા હતા તેમા આગળી બાજુપર પાયદલ તથા તેની આજુબાજુ ઘોડેસ્વાર તથા તે સઘળાઓની પાછળ ટેકડીઓપર તોપખાતાના લશ્કર ઉભા રાખેલા હતા જેથી જાણે લડાઇના દેખાવો આપણે ચીનારેના જોઠે છીયે તેવુ લાગતુ હતુ 'ગાર્ડ ગાર્ડસ"ની ઘોડેસ્વાર ટુકડીની છાતી ઉપર પાલીશ કીધેતુ બખતર તથા તેવીજ ટોપીઓ માથાપર હોવાથી તેઓ ઉપર સુરજની આપ પડતી તેથી ખુબ ચળકતી હતી અને તેઓ ટેકરીની હુવાણુમાથી ઉપર એકએકની પાછળ હારબંધ બહાર આવતા જતા તેમનેમ સુરજની રજાન પડવાથી તે જાણે દોડતી હોય તેવો જોવાનાયક દેખાવ લાગતો હતો રાણીજી સવા અગીયાર વાગેને આવ્યા તે વખતે ખુબ લોકોએ હુરરે કીધી હતી અને તેઓને ૫૦ તોપો ફોડીને માન આપ્યુ હતુ અને તેઓ પોતાની જગ્યાપર આવી ગાડીમા ઉભા રહ્યા ત્યારે બધા લશ્કરે હથીયાર નમાવીને પછી એક સાટે ૬૦૦૦૦ જણાઓએ હુરરેના પોકારો કરતી સઘળા ઓએ ટોપી ઉતારી માન આપ્યુ તે વખતનો દેખાવ ઘણોજ સરસ લાગતો હતો અને તેઓના હુરરેના પોકાર એક નાકેથી બીજે નાકે દોડી જતા હોય તેમ દુના તથા આગળના લશ્કરના પોકારથી લાગતુ હતુ તે પછી બધી રીજમેંટના વાજાનો ઝુમખો થઈને (એક મોટી રીજમેંટ હોય તેમ) આસરે ત્રણથી ચાર હજાર જણાઓએ રાણીની સલામતીનુ વાજુ વજાડ્યુ હતુ અને ત્યાર

પછી તે વાજાંઓ પોતાની રીજ્મીગની આગળ ગયાં કે "માર્ચપાસ્ટ" કલાક ૧૧॥ વાગેને શરૂ થઈ તે કલાક સવાબે વાગે પુરી થઇ હતી ત્યા સુધી એકની પછી એક રીજ્મીટોમા પહેલા પાયદલ, પછી ઘોડેસ્વાર, પછી તોપખાતાની, પછી રોયલ એનજીનીયરની, કોમેસેરીએટની ઇત્યાદી પસાર થયા કીધી હતી ધારા મુજબ હમેશા પેહેલે તોપખાનાની રીજ્મીટ પસાર થવી જોઈએ અને તેની પાછળ ઘોડેસ્વાર અને છેલ્લે પાયદલ રીજ્મીટો આવે, પણ ધુળારૂં ઘોડાઓની ઘણુ ઉડે તેના કારણથી પેહેલા પાયદલ રીજ્મીટોએ માર્ચ શરૂ કીધી હતી તેમા ગ્રેનેડીયર ગાર્ડવાળા સૌથી પેહેલા આવ્યા હતા જેઓનુ વાજુ બ્રીટીશ ગ્રેનેડીયરનો રાગ વગાડતા આગળ ચાલીને રાણીની સામે ઉભુ અને પછી રીજ્મીટ પસાર થઇ હતી પણ તેની આગળ વડો સેનાધીપતી ડયુક ઓવ કેમબ્રીજ તથા રાણીના છોકરાઓ તથા જમાઈઓ ચાલીને રાણીને નમ્યા ને પછી તેઓની આગળ જઈ ઉભા હતા રીજ્મીટો પસાર જે બરાબર ચાલીને કરતી તેને થોડા સાબાશીના ( Bravo ) પોકારથી માન આપતા હતા તથા જ્યારે ફાટેલા વાવટાવાળી ( ઘણી લડાઈઓમા ગયલી તેથી વાવટા સા વધાઈ જઇને ફાટીને જાણે ચીંથરા કોઈ ઓઈ તો થઈ ગયા હતા ) રીજ્મીટ પસાર થાય કે તેને વધારે સાબાશીના પોકારો આપતા હતા ઘાઘરા રીજ્મીટ ( Highlander ) વાળાનેભી ઘણુ માન આપ્યુ હતુ. એ રીજ્મીટો જ્યારેભી કોઈ જાય છે ત્યારે તેઓપર લોકો ચાહ બતાવે છે એક રીજ્મીટની આગળ તો બે ઘણા સરસ મોટા બાલ તથા ઘણાજ મોટા શીંગડાના બકરા ચાલતા હતા જેમાના એકના શીંગડાપર સોનેરી વરખ લગાડેલો હતો જેથી લોકોને ગમત ઠીક પડી હતી તે બકરાઓ જાણે સોનાગરો હોય તેમ ભપકાથી હરોળમા ચાલતા હતા મેડીકલ સ્ટાફ ( લડાઇના મેદાનમા દવાદારુ કરનારા લોકો ) ની રીજ્મીટ એથી છેલી પાયદલ રીજ્મીટ દાખલ પસાર થઈ હતી જેઓની સાથે આ જખમી માણસોને લઈ જવાની ગાડીઓ પાછળથી સઘળા સામાન સાથે ચાલતી હતી એ પાયદલ રીજ્મીટોને પસાર થતા બે કલાક લાગ્યા

હતા. તેઓની પાછળ આર્ટીલરીની રીજ્મીટો તોપો સાથે આવી હતી જેની આગળ તેઓનું ઘોડેસ્વાર વાજું વાગતું ચાલતું હતું. એ વાજાંના ઢોલીઓ ઢોલને ઘોડાપર એક બાજુએ બાંધીને દાંડ ફેરવીને જેમ ટકોરખાનાના ઢોલીઓ ઢોલ વજાડે છે તેમ વજાડતા હતા. એ વાજાંમાં વજંનતર સઘળાં પીતલનાજ હતાં, (ઝીણા સાદવાળાં તદન કલેરેનેટ યા ફ્લુટ વગરનાં હતાં.) વાજાંવાળાનાં પોશાક તદન કસબી ભરતકામના હતા તેથી તેનો બપકો ઘણો સરસ લાગતો હતો. બધી મળીને આસરે ૧૦૨ તોપોનું લશ્કર પસાર થયું હતું. એ લશ્કરના બધા ઘોડાઓ લાલ (*Bay*) રંગના હતા. તેની પાછળ લાઈફ ગાર્ડની કેવલરી આવી હતી જેના ઘોડા તદન કાળા રંગના હતા અને તેઓની છાતીપર બખતર ચલકતાં લોખંડનું તથા માથે ચલકતી પાલીશ કીધેલી પીતલની તોપીઓ હતી. તેની પાછળ "હોર્સ ગાર્ડસ" તથા "સ્કોટસ ગ્રેઝ" આવ્યા હતા. એ છેલી રીજ્મીટના ઘોડાઓ લીલા (*Groy*) રંગના હતા, તેઓની પાછળ હુઝાર્સ નામની રીજમીટ આવી હતી જેની તોપીઓમાં કલગીરની માફક ઉભાં પીછાં ખોસેલાં હતાં. તેઓના વડા દાખલ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ તેની હરોલમાં ચાલતો હતો. તેની પાછળ લેનસર્સની રીજ્મીટો આવી હતી જેઓનાં માથાપર તોપીનાં મથાળાં ચપતાં રાખી તેમાંથી લાલ પીછીઓ લટકતી રાખેલી હતી અને દરેકના હાથમાં ભાલા સાથે વાવટીઓ લગાડેલી હોવાથી ભપકો સારો લાગતો હતો. તેની પાછળ યોમેનરી ચલકતી રૂપેરી કોહોલા સાથની આવી, તેની પાછળ રોયલ એનજીનીયર્સની રીજ્મીટો આવી જેઓની સાથે પોન્ટુન્સો નામની પોહોળાં તળીયાંની બોટો ગાડાંઓમાં મુકીને નંગ ૧૨ તેવી બોટો ઘોડાઓ ઘસડતા હતા. તે બોટોમાં સોલજરો બેઠેલા હતા તેથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. એ બોટો નદીઓ જ્યાં પસાર કરવી હોય છે ત્યાં રાખી તેની ઉપર તરતો પુલ બાંધી લશ્કર પસાર થાય છે એ રીજ્મીટોની પાછળ ટેલીગ્રાફની બટાલીયનો આવી જેઓ સાથે ગાડાંઓમા વિજળીના તારોનાં દોરડાં ગોઠવીને મુકેલાં હતાં અને તે ગાડાંઓમાં પણ સોલજરો બેસાડેલા

હતા. ત્યાર પછી તેને લગતી પાછળ બીજી રીજમીટો પાવડા, ચાંચવા ઈત્યાદી જાતનાં હથિયારો ગાડીઓમાં ભરી તથા ખચ્ચરોપર લાદીને ચાલતી હતી જેને Field Park and Depot કરી કહે છે. સૌથી છેલ્લાં કેમેસરીયેટને લગતી રીજમીટ તથા ગાડીઓ આવ્યાં હતાં. એ છેલ્લી દરેક બેટરી સાથે ૩૨ ગાડીઓ હતાં. એ મુજબ ઘોડાઓની રીજમીટોને પસાર થતાં પોણો કલાક લાગ્યો હતો અને તેઓના બધા ઘોડાઓ એક હારમાં સરખે પગલે જેમ માણસો રીજમીટમાં ચાલે છે તેમ ચાલતા હતા તેથી દેખાવ ખરેખર ઘણો ભપકાદારેલો લાગતો હતો. બધા મળીને એ સાઠ હજાર માણસોને પસાર થતાં નજદીક ત્રણ કલાક લાગ્યા હતા જે રાણીજીએ પોતાનીજ ગાડીમાં બેસીને જોયું હતું તથા તે જોવા સારું છેહાં આવેલા બધા રાજવંશીઓ પણ હાજર હતા. પાયદલ રીજમીટોમાં આસરે ૨૯૦૦૦ ખરું લશ્કર તથા ૧૯૦૦૦ વાલનટીયરો મળી ૪૮૦૦૦ લશ્કર હતું અને બાકીનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર આસરે ૧૨૦૦૦ માણસોનું તેમાં ૪૦૦૦ વાલનટીયરો હતા. "માર્ચપાસ્ટ" પુરી થઈ કે પાયદલ રીજમીટો સઘળી મેદાનમાંથી નિકળી ગઈ હતી પણ ઘોડેસ્વાર રીજમીટો પાછી સફ સમારીને સામેથી આવી ઉભી હતી જેથી આખાં મેદાનની લંબાઈ પુરાઇ ગઇ હતી અને રાણીજીની ગાડી જેની સાથે બીજા રાજવંશીઓ ઘોડેસ્વાર થઈને ગયા હતા તેઓ ત્યાંથી પસાર થયા કે સઘળું વીખરાઈ ગયું હતું. અમો તંબુમાંથી બાહેર નિકળ્યા કે પાછા ધુળનું તોફાન ખાતાખાતા સ્ટેશનપર આવીને લંડનમાં કલાક સાડાપાંચે સાંજનાં આવી પુગ્યા હતા.

તા૦ ૧૦ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના લંડનથી આસરે બાવીસ મૈલ દૂર વોર્કીંગ કરી ઠેકાણે જ્યાં દાટવાની જગ્યા છે ત્યાં આપણા અત્રે ગુજરેલા જરથોસ્તીઓને દાટેલા છે તે જગ્યાપર ગયા હતા. ત્યાં જવા સારું વાટરલુ બ્રીજ સ્ટેશન આગળ એક દલાયેદુંજ સ્ટેશન રાખેલું છે ત્યાંથી દરરોજ સવારનાં સાઢ અગીઆર વાગેને એક

ફયુનરલ ટ્રેન જાય છે તેમાં અમો ગયા તે ૪૦ મીનીટે વોકીંગનાં સ્ટેશન પર પુગ્યા હતા. લંડનમાંની દાટવાની જગ્યાં બધી ભરાઇ જવા ઉપ્રાંત વસ્તી ત્યાં વધી જવાથી એને લગતી દાટવાની જગ્યાઓ દુર વેર સરકારના હુકમથી લઈ જવી પડી છે તેમાંની એક એ સૌથી મોટી જગ્યા કેહેવાય છે. તે આસરે ૨૦૦૦ એકર જમીન રોકે છે જે જમીનને એક લંડન નીક્રોપોલીસ કારપોરેશન કરી કંપની ઉભી થઇને ખરીદી છે ને એ કંપની "ફયુનરલસો" પોતાને માથે લઇને જેવી જેવી શક્તિ તે પ્રમાણે તે બજા લાવે છે ને પોતાની જગ્યામાં તેને દાટવાની જગ્યાના પૈસા, કોફીન ઊચકી લઇ જઇ દાટવાના ખરચ સુધાં પાઊંડ ૧ દેશ વરસ સુધી તે જગ્યાને પાછી વાપરે નહીં તેવી બોલીએ અને પાઊંડ ૨—૧૦ શીલીંગ જાયુક તે પાછી વાપરે નહીં તેવી બોલીએ વેચે છે તથા જો "ફયુનરલ" માથે લે છે તો બધા ખરચના પાઊંડ ૨—૫ શીલીંગથી પાઊંડ ૭૫ સુધી લે છે અને દરેક મુડદાંને દાટવા સારૂં ૯×૪ ફીટની જગ્યા આપે છે. પણ "ફેમીલી વોલ્ટ" સારૂં યા વધતી થોરો એકજ કુટુંબની દાટવા સારૂં જગ્યા લઇ રાખે છે તો તેના વધતા પૈસા લે છે. દરરોજ રાતના મુડદાં ત્યાં લઇ જવાનાં હોય છે તેઓને ઉપલા વાટરલુ બ્રીડજનાં સ્ટેશનપર લાવીને એક ભોયરૂં છે ત્યાં રાખે છે અને સવારની અગાઊ તેને વાસ્તે અભરાઇઓ બનાવેલી બંધ ગાડીમાં મુકે છે કે સવારના સાડાઅગિયાર વાગેને તે મુડદાંઓ સાથે જનારાઓ આગની ગાડીમાં બેસવા આવે ત્યારે તે લોકની નજરે પડે નહીં અને પછી એક ખાસ ટ્રેન બધાં મુડદાં તથા તેની સાથે જનારા લોકોને ભરીને પરબારી વોકીંગ ખાતે જ્યાં ઘોરસ્થાન છે ત્યાંજ એક સ્ટેશન છે તેપર લઇ જાય છે અને લોકો ત્યાં બધા ઉતરી પડે છે. પછી એક બાજુપર ગાડી લઇ જઈને તેમાંથી પેલાં કફ્નો ત્યાં રાખેલાં માણસો બાહાર કાહાડીને એક જાતની હાથે ઘસડવાની મુડદાંની ગાડી (Barrow) માં તે કફ્નો છુટાં છુટાં દાટવાની જગાપર લઇ

જાય છે યા ત્યાં જુદા જુદા પંથનાં દેવળો છે ત્યાં લઇ જઇ દાટવાની બંદગી એક પાદરી પાસે કરાવી પછી સગાં વાહાલાંઓ સાથે જઇને દાટે છે એ ટ્રેનમાંનું બધું લોક શોકને લીધે તદન કાળાં કપડાં પેહેરીને રડતું ગાડીઓમાંથી બહાર નિકળે છે તે પણ દયા ખેંચવા જેવો દેખાવ થઈ પડે છે એ દાટવાની ક્રિયા સારૂં બધા મળીને બે કલાક મળે છે ને પાછી તેજ ટ્રેન લોકોને લઈને હડી વાગે ઉપડે છે તે લંડન સાડા ત્રણમા લાવી ઉતારે છે. આપણા જરથોસ્તીઓને દાટવા માટે એક નાનો કકડો ઈહાના જરથોસ્તીઓનુ એક ફંડ છે તેમાથી વેચાતો લઈને હલાયધો ઝાડોની વાડથી ઘેરી લીધો છે અને તેમા આસરે વીસ ફીટ સમચોરસ એક નાનો બંગલો બાંધ્યો છે જ્યા રૂવાનને લઈ જઇને ગેહે સારે છે અને પછી કપાળીડમાં દાટે છે હમણા સુધી એ જગ્યાપર સને ૧૮૬૨થી ૧૩ રૂવાનોને દાટેલા છે તેમા એકજ ઓરત છે બાકીનામા બે નાના બચ્ચા તથા બે અણજાના શખ્સો છે ૧૧ ઘોરોપર નામ નીશાન છે પણ બે ઘોરો ઉપર કશુ નામ નીશાન નથી જે ઘોરોના પથ્થર મુકેલા છે તે બધા સાદા પથ્થરના છે જેઓ અમો ધારીયે છીયે કે ઈહાની ઠંડી રૂતુ વખ્તે ધોવાઇને આગળ ચાલતા રદ થવાના છે. ફકત એકજ ઘોરપર પાલીસ કીધેલો લાલ ગ્રેનાઇટનો પથ્થર છે તેજ મજબુત દીસે છે અમો જોઇને ઘણા દલગીર થયા હતા કે ઈહાના જરથોસ્તી સાહેબો આપણી અવલમ જલ પોહોચાડવાની જગ્યા તથા તેના મકાન ઉપર કશી દેખરેખ રાખતા હોય તેવું જણાતુ નથી બધી જગ્યાપર ઘાસ ઉગી નિકળ્યુ છે તેને કાપતા પણ બરાબર નથી અને અમો ધારીયે છીયે કે અમો લોકો જોવા જવાના તેની ખબર આગમનથી ત્યાના રખેવાલને મળી હશે તેથી તરત જેમ તેમ ઘાસ કાપી જરા જરખ સફાઇ કીધી હતી જો કે તે સાફ રાખવા સારૂં તે રખેવાલને વરસાન મળે છે તોપી દેખરેખ ન હોવાથી ખીસમાર હાલતમા રેહે છે

વળી જે આસાએશ લેવાનું મકાન છે તેનેબી કોઇ સમારકામ કરતું હોય તેવું માલમ પડતું નથી. તેની સીલીંગ જે વનજી ઉપર ચુનો નીપીને કીધી છે તે બે ગમથી પડી ગઇ છે અને દેવાલોમાં ફાટ પડી છે તથા છાપરૂં જોઇયે મેસે ગલતું હોય તેથી અંદરથી સીલીંગ ખરાબ થઈ છે. અંદર મુવેલી માખોના ઢગલા પડેલા હતા અને સાફસુફ રાખતા હોય તેવુ જણાતું નથી. આપણા જરથોસ્તીઓનું ઈહાં સારૂં ફંડ છે તેના ટ્રસ્ટી શેઠ દોરાબજી પેસતનજી કામા ઇહાં છે બાકીના એક શેઠ હોરમસજી ડોસાભાઈ કામા મુંબઈ છે તે સાહેબોના ધ્યાંન ઉપર એ બાબદ લાવવાનો વિચાર રાખીયે છીયે અને જો દર ત્રણ મહીનેબી એક ફેરો મારી એકાએક ત્યાં કોઈબી જરથોસ્તી દેખરેખ રાખે તો આવી ખરાબ હાલતમાં એ જગ્યા આવે નહીં. અમો ત્યાંથી પાછા સાડા ત્રણ વાગે લંડન આવી પુગ્યા હતા.

તા૦ ૧૧ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે કાંઇ જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહીં. રાતના લાર્ડ હોબહાઉસને ત્યાં દેશીઓને ઇવનીંગ પાર્ટી આપી હતી ત્યાં ગયા હતા.

તા૦ ૧૨ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ક્વીન્સ રોડ સ્ટેશન ઉપર મેટ્રોપોલીટન રેલવેમાં ગયા અને ત્યાંથી વેસ્ટબોર્ન ગ્રોવ કરી જગ્યા છે ત્યાં વીલીયમ વીહીટલીની ગંજાવર દુકાન છે તે જોઇ હતી. એ દુકાન ઘણી દુકાનોની એક બની હોય તેવી રીતે રાખી છે અને તેમાં જે જોઇયે તે ચીજ મળી શકે છે. કાપડ, કોરીકામ, ગલાસકામ, બ્રશ, ફુટ, ઓઇલમેન સટોર, સેન્ટ, ફરનીચર, ગલીચા, જુમર, આરસી, ખોરાકી, ઇત્યાદી, જે બીજી ચીજો દરરોજના ખપમાં આવે છે તે મળી શકે છે અને એકની અંદરથી એક એમ

દરેક જણસોને લગતી જુદી જુદી આવે છે અને જાણે બે મોટા લાંબા મોહોલા તેવી દુકાનોથી ભરી નાંખ્યા છે. એ સઘળાનો ધણી એકજ જણ મી० વીલીયમ વીહીટલી છે. એ દુકાનમાં ઓછામાં ઓછો પચાશ લાખ રૂપિયાનો માલ હશે. આજે બપોરના લંડનની વખણાયલી નોર્થ બ્રુક ઇંડયન ક્લબના મેમબરોએ અમોને "લંચ પાર્ટી" આપી હતી, તાંહાં ગયા હતા. એ લંચ પાર્ટીમાં જે બનીઉ તેની વીગત હમે પોતે આપીએ તેના થાને કોઇ પરભારા શખશનાં બોલોમાં તે આપવાનું ઘણારે દરૂશત ધારી તે Colonel W. F. B. Laurie ની sketches of some distinguished—Anglo Indians નાંમની ચોપરીમાં એની વીગત પાને ૩૦૭. મેં આપેલી છે તેનો તરજુમો નીચે સડાબરો ઉતારી લીધો છે.

નોર્થબ્રુક ઇંડયન ક્લબને સર દીનશા પીટીટે ૧૦૦૦ પાંઉડની રકમની સખી દીલથી ભેટ કરી તેની પીછાણ કરવા માટે મંગલવાર તા० ૧૨ મી જુલાઇને દીને એ ક્લબના મેમબરો તરફથી તેમના બેટા મી० ફ્રામજી દીનશા પીટીટને એક ખાનું આપવામાં આવ્યું હતું. પ્રમુખસ્થાને અરલ આવ નોર્થબ્રુક જી. સી. એસ. આઇ. બીરાજ્યા હતા, અને તેમના જમના હાથપર મી० પીટીટ બેઠા હતા. એ વેળા મોરવી, ગોડલ અને લીમરીવાળા કાઠયાવાડના રાજાઓ, કુમાર હરભમસીંગ, સર એમ. ઇ. ગ્રાંટ ડફ, સર એચ. ડેવીસ, સર ઓસ્ર્ન બરન, મોરવીની કાઉનસીલના સભાસદો, આસામના વડા કમીશનર સર ચારલસ એલપટ, મધ્ય હિંદુસ્તાનના ગવરનર જનરલના એજંટ સર લેપલ ગ્રીફીન, મી० આસબરનરે, આનરેબલ દાદાભાઇ નવરોજી, જનરલ કલારક, જનરલ આબટ, મી० દી. પી. કામા, મી० કારમીકલ, મી० પી. છીજીભાઇ વીગેરે ક્લબના મેમબરો તથા બીજાઓ મળી સુમારે ૭૦ ગ્રહસ્થો હાજર હતા.

સભામાં હાજર થવાને નહીં બન્યું માટે મી૰ તી. એચ. બાર-નટને લખેલું પત્ર વાંચ્યા બાદ લાર્ડ નોર્થબ્રુક બોલ્યા કે:—આજનો આપણો ભેગા મલવાનો હેતુ આપણા મીત્ર મી૰ પીટીટને મેજબાની આપવાનો અને તેમના પીતા સર દીનશા માણેકજી પીટીટ તે મુંબઈના ઉંચે દરજ્જેના શેરીફ આ કલબને સખી દીલની મોટી રકમની બક્ષેસ કરી છે તે જાહેર કરવાનો છે. કલબના મકાનને માટે એક લાયબ્રેરી ઉભી કરવાને માટે તેવણે આ કલબને માયાળુપણે ૧૦૦૦ પાઉંડની ભેટ કરી છે. (હીયર, હીયર) મી૰ પીટીટ તરફથી મને મળેલાં એક પત્રમાં તેમની ખાહેશ રજુ કરવામાં આવી છે. તેવણની ખાહેશ એવી છે કે ચોપડીઓ ખરીદવા માટે એ રકમ ટ્રસ્ટીઓને નામે બ્યાજે મુકવી, અને જો કલબનું ભાંગી પડવું થાય તો એ રકમ તેમને દરસ્ત દીશે એવાં કોઈબી ઉપલાંને મળતાં કામ પાછળ ટ્રસ્ટીઓએ પોતાની સારી સમજ મુજબ વાપરવી. એ બક્ષેસને તેવણ પોતાનુ નામ આપવા ઇચ્છે છે કે જેથી જે કામ પાછળ તે ખરચવામાં આવે તેની સાથ તેની યાદગારી જલવાયલી રહે. એટલી સરતો સાથ એ બક્ષેસ કરવામાં આવી છે. પ્રજાના લાભની સઘળી બાબદોમાં સખી ગુરદો ધરાવવા માટે આપણી બાઈબંધ પારસી કોમે કેવી પ્રખ્યાતી મેળવી છે તે તો આપણ્ સઘળા જાણીયે છીયે. સર જમશેદજી જીજીભાઈની, ફરામજી કાવસજીની અને કામા ખાનદાનની સખાવતો આપણ યાદ કરીયે છીયે. સર દીનશા માણેકજી પીટીટે પણ તેવુંજ નામ કાઢ્યું છે. તેવણે મુંબઈ ઈલાકાનાં જુદાં જુદાં પ્રજા ઉપયોગી ખાતાંઓને ૧૫૦૦૦૦ પાઉંડ જેટલી રકમની નવાજેશ કરી છે. થોડોજ વખત થયો તેવણે મુંબઈમાં એક સ્ત્રીઓની કાલેજ સ્થાપવાને ૧૫૦૦૦ પાઉંડ કાહાડી આપ્યા છે. સર દીનશા માણેકજી પીટીટના બાબમાં મારે જણાવવું જોઈયે કે મુંબઈમાં કાપડ બનાવવાનો ધંધો આગળ વધારવાનાં કામમાં સૌથી મોટો ભાગ લેનારાઓમાંના તેવણ એક છે, કે જે વધારાથી મુંબઈ શેહેરને બલકે આખાં હિંદુસ્તાનને ઘણો મોટો ફાયદો થયો છે; કેમકે, મારા વીચાર પ્રમાણે જે દેશમાં કોઈ મોટી

ઉપયોગી ચીજની બનાવતનો ઉદ્યમ દાખલ નહીં થયલો હોય, તે દેશ જોઈયે તેવી સંપુરણ હાલતમા નહીં કહેવાય. હિંદુસ્તાન છોડી આવ્યાને મને દશ વરસ ઉપર થઈ ગયા છે, અને તે વખત પછીમા રૂની બનાવટમા થયના વધારાની ગુવાહી આપનારા આકડા મારૂં બહુ ધ્યાન ખેચતા રહ્યા છે ૧૮૮૬થી ૧૮૮૯ સુધીના અરસામા, રૂ કાટવાના સપીનડલોની સંખ્યા ૧૦ લાખ ઉપરથી વધીને ૨૨ાા લાખની થઈ હતી, તથા નીકાશ કરેલા સુતરનુ પ્રમાણુ દશ ઘણું વધી ગયુ હતુ, એટલે કે દર ૪૦૦ રતલની ૨૮૫૦૦ ગાસડીની સંખ્યા વધીને એટલા અરસામા ૨૨૦૦૦૦ ઉપર ગઇ હતી, પરતુ તેથી કાઇ ઇગ્લડથી હિંદુસ્તાનમા આયાત થયલા કાપડના વેપારમા જાણુવાજોગ ઘટાડો થયો નહીં હતો એ ઉપરથી જણાય છે કે મુબઇમા કાપડ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં થયના વધારાએ આપણા કાપડના વ્યાપારને નુકશાણુ કર્યું નથી મી૦ પીગોટને તેમના પોતાના સૌથી લાયક પ્રતીનીધી તરીકે આ કલબમાં આજે મેજબાની આપતા આપણુને મોટી ખુશાલી પ્રાપ્ત થઈ છે આપણાં મધેથી ભાયગે એકથી જણના ભુલી જવામા આ વાત આવી હશે કે જે ક્લબ અને મડળીના આપણુ મેમબર છીયે તેને સર ચેરો એલીસ અને સર આસલી ઇડનના મરણથી થોડોજ વખત થયો એ સખત ગોડા લાગ્યા છે, અને જો તેઓના સબધમા હુ થોડુ વીવેચણ કરૂ નહી, તો આ સભામા તમારા મુખી તરીકે મે મારી ફરજ બરાબર બજાવેલી કહેવાય નહીં મારા ઓદ્ધાની રૂહે હુ ઘણા હીદી રાજ્યાધીકારી નરોના સંબધમા આવ્યો છુ, પણુ આ બે માનવત નરોના કરતા હુ કોઇનો વધારે હેશાનમદ બન્યો નથી, અને કોઇને માટે મને વધારે ચાહ છે નહી. મુબઇને લગતા સવાલોપર અને ખસુસ કરીને મેહેસુલને લગતી મહળી બાબદોમા સર ચેરો એલીસ કેટલાક વરસો થયા એક સર્વેથી મોટી સતા ગણાતા હતા. જ્યારે હુ હિંદુસ્તાનમા હતો ત્યારે તેઓ પાચ વરસ સુધી ગવરનર જનરલની સભાના એક મેમબર હતા ઇંહા તેમણે રાજકારોબારને લગતી ઉચા પ્રકારની શક્તી બતાવી આપી હતી, અને તેમની મસાહ તેમના

ગોઠયાઓને ઘણી કીમતી થઈ પડતી. તેવણ તેમની પાકટ સાદી અક્કલ માટે અને ચાહ ઉત્પન્ન કરે એવા અને દીલસોજી ધરાવનારા તેમના ખવાસ માટે જાણીતા હતા, કે જેથી કરીને તેવણ પોતાના જાતભાઈઓનો તેમજ હીંદના સઘળા વરગના દેશીઓનો ચાહ મેલવી શકયા હતા. તેમના ઉંચા ગુણોની ખુલ્લાં દીલથી પીછાંણ કરવાની શકતી તેવણ ધરાવતા હોવાથી તથા તેમના સર્વેથી ઉત્તમ સ્વાર્થો આગલ વધારવાની તેમની ચાલુ ખાહેશને લીધે, તેવણ બીજા કામો બેગા આપણી કલબનાં કામકાજમાં ચાલાક ભાગ લેતા રહયા હતા, અને તેમનાં મરણથી જાણે આપણને જાતી નુકશાણ ગયું હોય તેમ લાગશે. તેમનાં એક્ઝીક્યુટર મી૦ બૅરોએ મને ખબર આપી છે કે સર બૅરો એલીસ નૉર્થબ્રુક ઈંડીયન આસોસીએશનને ભેટ આપવા માટે ૫૦૦ પાઊંડની રકમ તેમનાં વશીયતનામામાં લખી ગયા છે, તથા કલબની લાયબ્રેરીમા ઉમેરવાને ચોપડીઓ ભેટ કરી ગયા છે. ગ્રહસ્થો, હીંદી સીવીલ સરવીસ ઘણાં માહીતગાર રાજકારોબાર ચલાવી જાણનારા ગ્રહસ્થોની બનેલી છે, પણ હું નહીં ધારતો કે કોઈબી હીંદી શખ્સ આ વાતમાં મારી સાથ એકમત થવાને આચકો કરશે કે છેલ્લા કેટલાક વરસો થયા આપણે સર આસલી ઇડનના કરતા કોઇ વધારે બાહોશ રાજકારોબારી નર જોયો નથી. જ્યારે હું હિંદુસ્તાનમા હતો ત્યારે તેવણ વાઇસરાયની કાઉનસીલના મેમબર અને બ્રીટીશ બરમાહના વડા કમીશનર હતા; ઉપલો છેલ્લો ઓહદો બજાવતાં તેવણે નાણાં સબંધી બાબદની મોટી કુશળતા બતાવી આપી હતી. બંગાલમા જ્યારે દુકાલ પડયો ત્યારે બરમાહ દેશમાં અતી મોટા જથ્થામાં ચોખાની ખરીદી કરી બંગાલ ખાતે મોકલી આપવાનું અવશ્ય થઈ પડયું હતું. એ કામ સર આસલી ઈડનને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તેવણે તે ઘણી સ.સ રીતે બતાવીને, દુકાલમાથી બચાવ કરવાનાં કામને ફત્તેહમંદ બનાવવાને ઘણી અગતની મદદ આપી હતી. પણ હિંદુસ્તાનમા તેવણે પોતાનું નામ તો ખસુસ કરીને તેવણ જ્યારે પાછળથી બંગાલનાં લેફ્ટેનંટ ગવરનર થવા પામ્યા ત્યારે કાઢયું હતું. પાંચ વરસની નાત પર જ્યારે તેવણ કલકતા છોડી આવ્યા ત્યારે તેમનાં મા-

નમાં એક મોટી સભા ભેગી મળી હતી, જ્યાં તેમની યાદગારી કાયમ રાખવાને એક બાવલું ઉભું કરવાનો ઠેહાવ થયો હતો, અને ગયા એપ્રેલ માસમાં બંગાલનાં હાલના લેફટેનંટ ગવરનર સર સ્તુઅરટ બેલીએ એ બાવલું ખુલ્લું મુકવાની ક્રીયા કરી હતી. એ બેઉ પ્રસંગોએ સર આસલી તરફના હેશાનના અને તેમના ઉચા પ્રકારના ગુણોની પીછાંણના જે શબ્દો કલકતાની સઘલી વર્ણના લોકો તરફથી ઓચરાયા હતા તે ઘણા નોંધી લેવાજોગ હતા. એક બાબદને ઝડપથી ધ્યાનમાં ઉતારી લેવા માટે, પાકત વીચારો માટે, પોતાના વીચારો અમલમાં મુકવાની મજબુતાઇ ધરાવવા માટે, અને પોતાના હાથ નીચેનાઓનો વીશ્વાસ મેલવી લેવાની શકતી ધરાવવા માટે સર આસલી ઇડન જાણીતા થયા હતા. કલકતાની મોટી સભામાં બોલાયું હતું—અને ઘણું વાસતવીક રીતે બોલાયું હતું—કે તેમના એ સઘલા ગુણો "પ્રજાના સઘલા વર્ગના લોકો માટેની તેમની ઉદાર દીલની અને જાણીતી દીલસોજીથી" વીશેશ કીમતી થઈ પડયા હતા. બંગાલમાં ઘણાં વરસની વાત પર ગુલીની પેદાશના બાબમાં જે મોટી ગડબડ ઉઠી હતી તે આપણામાંના કેટલાકોને યાદ હશે. ગુલીની પેદાશના જુના ધોરણથી થતી ખરાબીનો સુધારો કરવાની પેહલ કરનાર શખ્સ સર આસલી ઈડન હતા. મી૦ પરીનસેપે કહ્યું હતું તેમ "ખુદ પોતાની કારકીદીને કેટલેક દરજ્જે જોખમમાં મેલીને તે ખરાબી ટાલવા માટે તેવણ હીમતથી બાહેર પડયા હતા, અને સૌથી ગરીબ વર્ગોને છુટાપણું અને તેમને જેમ ગમે તેમ કામ કરવાનું સવતંત્રપણું અપાવી શકયા હતા." સર સ્તુઅરટ બેલી પોતાના ભાષાણમાં એક બાબદ વીશે બોલ્યા હતા તે એટલી તો સાચી અને તેજ વખતે આ કલબની તેમને એટલી બધી અનુસરતી છે કે હું તે અત્રે જણાવવાનીહીંમત કરીશ. તેવણ બોલ્યા હતા કે "સર આસલી ઇડનની કારકીદીની સરૂઆતમાં જે દેશી ગ્રહસ્થો સાથ તેમને મીત્રાચારી થઇ હતી અને જેઓ એ કારકીદીની આખર સુધી તેમને વળગી રહયા તેમને માટેની સાચાં દીલની અને દીલસોજીભરી મોત્રાચારી તેમનાં ફતેહમંદ કારોબારની

આપી મુદતમાં જેટલી કામ લાગી શકી હતી તેટલી બીજી કોઇ ચીજ લાગી હશે નહીં; અને એ બાબદમાં તેવણે એવો દાખલો આપ્યો હતો કે જેનો લાભ સીવીલ સરવીસના જે જુવાન ઓહૃદારો તેમને પગલે ચાલવાને આતુર હોય, તેઓ લેરો એવી હું ઉમેદ રાખું છું." એ બે પ્રખ્યાત રાજદવારી નરો ઘણાં વરસો સુધી હીંદના વડા વજીરની કાઉનસીલના મેમબરો પણ હતા; અને મારી ખાત્રી છે કે તમો મારી સાથ એકમત થશો કે આપણને તેમનાં મરણથી જે અંગત નુકશાન થયું છે તે માટેજ આપણ દલગીર છીયે એટલુંજ નહીં પણ જે બે નરોનાં હીંદી સવાલો બાબેનાં મત વજણદાર ગણાતાં હતાં, તેઓની શેવા ખોહોવા માટે પણ આપણ વીલાપ કરીયે છીયે. હવે જે દુઃખદાયક પણ અવશયની બાબદ વીશે બોલવું પડયું છે તે છોડીને આપણાં આજના મેળાવડાની ખરી મકસદ ઉપર આવતાં હું તમોને આપણાં મીત્ર મી૦ પીટીટની સલાંમતી લેવાની, અને તેમનાં માન પામેલાં પીતાએ જે ઉદાર દીલની બક્ષેસ કરી છે તેમનો અંત કરણથી ઉપકાર માનવાની દરખાસત કરૂં છું. આ કલબની સ્થાપણાંનો આધાર હીંદી રાજવંશીઓ અને હીંદી ગ્રહસ્થો ઉપર રહયો હતો, અને તેના ટેકાનો આધારખી હમણાં તેઓ ઉપરજ લટકેલો છે. હીંદી રાજવંશીઓ અને મુખ્ય કરી ભાવનગરનાં ઠાકોર સાહેબ જેવણે એક લાખની બક્ષેસ કરી ન-હતે તો આપણ આ મકાંણ લઇ શકયા ન હતે તથા આ કલબ સ્થાપી શકયા ન હતે; તેઓ સઘળાંની સખાવત વગર આજે આપણ અત્રે ભેગા મળી શકતે નહીં. તમો સારી રવેશે જાણો છો કે આ કલબનો હેતુ એ છે કે દરેક બની શકતી યોગ્ય, દીલપસંદ અને ફાયદાકારક રીતે દેશી અને ઇંગ્રેજ ગ્રહસ્થોને એક બીજાના સમાગમમાં લાવવા. એ હેતુ પાર પાડવાને જે એક ધોરણ રાખવામાં આવ્યો છે તેથી આપણ કદી વેગળા ગયા નથી; તે ધોરણ એ છે કે આ કલબ સાથ કોઇબી હીંદી યા બ્રીટીશ રાજદવારી બાબદોને આમેજ થવા દેવી નહીં; અને મારે જણાવવું જોઇયે કે આ કલબની સ્થાપણાં થયા પછી જોકે અ-વારનવાર એવા સવાલો ઉભા થતા રહયા છે કે જેણે આપણું મણું

ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને જો બાબે આપણુ વચ્ચે બ્રીટીશ તેમજ હીંદી રાજદવારી બાબદો ઉપર મતફેર પડયો હતો, તોપણુ ક્લબ-ની એકદીલીમાં ખલલ થઇ નથી. આપણે વખ્તે વખ્ત હિંદુસ્તાન સાથ સંબંધ રાખનારા ઇંગ્રેજ તેમજ દેશી જાણીતા નરોને મેજબાનીઓ આપી છે,. તેઓ જે બોલ્યા તે આપણે સાંભળ્યું છે, અને આપણે તેમના કામ માટે દીલસોજી જાહેર કરી છે તથા તેમની સેવાઓ માટે હેશાંન માન્યું છે. આપણુ ઉમેદ રાખીયે છીયે કે આપણા જુવાન મીત્રો જેઓ ઇંગલંડમાં અભ્યાસ કરે છે તેમને આ ક્લબ ઉપયોગી થઈ પડી છે, અને અત્રે તેઓ એવાં આસાંમીઓના સમાગમાં આવે છે કે જેઓ સાથ ભેલાયાથી તેમને ફાયદો થાય. હું ધારૂં છું કે જે આપણા હીંદી મીત્રો બે યુનીવરસીટીઓમાં અભ્યાસ કરે છે તેમને એ ક્લબ ખશુસ કરીને ઉપયોગી છે; જ્યારે તેઓ લંડન આવે છે ત્યારે તો એ ક્લબમાં તેઓ છુટથી ભેલાઇને રહે છે. એ બાબદ દેખાય છે તો નાની, પણ મને લાગે છે કે જેઓ હીંદી બાબદોમાં ખરેખર લાભ લેતા હોય તેઓનો અને હિંદુસ્તાનનાં જે દેશી ગ્રહસ્થો લંડનમાં આવીને વશે, અથવા આજે અત્રે હાજર રહેલાઓના બાબમાં જેમ બન્યું છે તેમ, જેઓ હિંદુસ્તાનથી આપણી મુલાકાતે થોડો વખત માટે આવે તેઓ સાથ મેલાપ કરાવવાને માટે એક ચોક્કસ જગ્યા હોય એ જેમ ઇંગ્લંડનાં તેમ હિંદુસ્તાનનાં મોટા ફાયદાની વાત છે. એટલાં માટે, આપણે ખરેજ રસ્તે જઇયે છીયે એવું આપણાં મનમાં માનીને, સર દીનશા માણેકજી પીટીટ આપણી ક્લબ માટે હમણાં કરતાં વધારે સારૂં પુસ્તકખાનું લેવાની જોગવાઈ કરી આપવાને બાહેર પડયા તે માટે આપણુ તેમનાં ભારે આભારી થયા છીયે. તેમની સખીવજુદ બક્ષેસનો ક્લબને ફાયદો થાય એવી રીતે ઉપયોગ કરવાને, અને તેમનું નામ એ બક્ષેસ સાથ હમેંશનું જોડેલું રાખવાને આપણુ સંભાલ લઈશું. હવે હું મી૦ પીટીટની સલામતી લેવાની, અને તેમના પીતાની મોટાં દીલ-ની ભેટ માટે, અને તેમ કરીને આપણી મેહેનતની જે ડહાપણભરી રીતે તેવણે પીછાંણ કરી છે તે માટે ક્લબ તરફથી ઉપકારની લાગણી જાહેર કરવાની હું રજા લઉં છું.

એ સલામતી ઘણાં હરખ સાથ લેવામાં આવી હતી.

મી૰ પીટીટ એ સલામતીનો ઉપકાર માનતાં બોલ્યા કે :—લાર્ડ નોર્થબ્રુક, અને ગ્રહસ્થો, આજ દીને તમોએ મને આ કલ્બમાં મેજબાની આપી, મારા પીતા સર દીનશા માણેકજી પીટીટ તરફ જે મમતા અને માન દેખાડયાં છે તેનો પુરતી રીતે આભાર માનવાની મારામાં શકતી નથી મને એક વેપારીને લાયકની તાલીમ આપવામાં આવી છે, અને અચ્છો 'સ્કાલર' હોવાનો યા ઇંગ્રેજી ભાશા જેવી જોઈએ તેવી બોલવાનો હું કાંઈ રાખતો નથી, પણ હું તમને ખાત્રી આપું છું કે શબ્દોની કોટાઈ તે મારી આભારી લાગણીની કોટાઈ સમજવી નહીં. લાર્ડ નોર્થબ્રુક, તમોએ અને આ કલ્બના મેમબરોએ મારા પીતાને જે માન આપ્યું છે તે વીશે જ્યારે હું તેવણ ઉપર લખીશ ત્યારે તેવણને જાણીને ઘણી ખુશી ઉપજશે કે જાહેર રીતે જે કાંઈ થોડું કરવાને તેવણ સાર્મથવાન થયા છે, તેની નોર્થબ્રુક કલ્બ જેવાં પંકાયલાં ખાતાંએ પીછાંણ કરી છે, કે જે કલ્બમાં હિંદુસ્તાનમાં નામ અને કીરતી મેળવી આવેલા સઘળા માનવંત ગ્રહસ્થો સાથ મેલાપ થઇ શકે છે. મારા પીતાજીએ કેળવણીને લગતા સઘળા સવાલોમાં મોટો લાભ લીધો છે, અને તેનો વધારો કરવાને તેવણે પોતાની નાથલી શકતી મુજબ જેટલું બને એટલું કર્યું છે. તેવણ અને બીજા સખ્યાબંધ હીંદી ગ્રહસ્થો આ કલ્બને એક ઘણાં ઉપયોગી ખાતાં તરીકે લેખે છે, કે જે હિંદુસ્તાનથી આવતા શખ્સોને માટે એક બક્ષેસ જેવી થઈ પડી છે. અમો જ્યારે ઇંગ્લંડમાં પેહેલા આવ્યા ત્યારે અમને આ કલ્બ કેવી ઉપયોગી થઈ પડી હતી અને જે ઇગ્રેજ તથા દેશી મીત્રોને અમો કદી ભેટી શકતે નહીં તેમની સાથ આ કલ્બનાં મકાનમાં અમને મેલાપ થયાથી અમારાં દીલમાં કેટલીબધી ખુશી પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે તો હું મારા પોતાના અને કેટલાક મીત્રોના અનુભવ ઉપરથી જાણું છું. અમો હીંદીવાનો આ કલ્બ સ્થાપવા માટે તમો લાર્ડ નોર્થબ્રુક સાહેબના, તેમજ તેને પગભર કરવા માટે સર જ્યારજ બરડઉડ, મી૰ ફીટઝ જીરાલડ અને કમીટીના બીજા ગ્રહસ્થોના અતી ઉપકારી

અને કરજદાર બન્યા છીયે. આ કલ્બ હવે જેવી જોઇયે તેવી હાલતમાં આવી છે, પણ હું આશા રાખુંછું કે લાંબો વખત ગયા અગાઉ તે પોતા માટે એક જુદું મકાંન ધરાવવાને સામરથવાન થઇ શકે, કે જેમાં આ દેશની મુલાકાતે થોડો વખત માટે આવતા મુસાફરો સારૂં રહેવાની સગવડ થઈ શકે. ઇંગ્રેજો અને હીંદીવાનો વચ્ચે પરસપર વેહેવાર માટે આ કલ્બ જે સેહેલાઇ કરી આપે છે તે માટે તેમજ હીંદના જુવાન વીધાર્થીઓના વીધાઅભ્યાસમાં નોર્થબ્રુક સોસાયટી મોટી મદદ કરે છે તે માટે સામતી રીતે હિંદુસ્તાન આ ખાતાનું આભારી થયું છે, અને હું ભરોશો રાખુંછું કે આ બાબદમાં ભાવનગરનાં નામદાર ઠાકોર સાહેબે સખીવજીદ દીલથી જેવો ટેકો આપ્યો છે તેવોજ બીજા જાણીતા દેશી રાજવંશીઓ પણ આપશે. સર બેરો ઈલીસ, જેમનાં ઓચીંતા મરણથી આપણ સઘલા દલગીર થયા છીયે, અને જેથી આ કલ્બે તેમજ સંખ્યાબંધ ઇંગ્રેજ અને દેશી ગ્રહસ્થોએ એક મોટો મીત્ર ખોહયો છે, તેવણ વીશે હું બે બોલ બોલવા માંગું છું. આપણ સઘળાઓને તેવણ સાથ મુંબઇમાં પીછાંણ થઇ હતી, અને તેમનાં ખુશ અને માયાકુલ સ્વભાવને લીધે જેઓબી તેમનાં સંબંધમાં આવતા તેઓ સઘળાનાં તેવણ મીત્ર થઇ પડતા. તેવણ સાથ આપણુને મોટો મીત્રભાવ હતો, અને તે માટે તેમનાં અકાલ મરણથી આપણુને ઘણો ખેદ લાગવોજ જોઈયે. મારા લાર્ડ નોર્થબ્રુક, અને મારા ઇંગ્રેજ અને દેશી મીત્રો, આજે તમોએ મારી જે માયાલુ રીતે પરોણાગત કરી છે, અને મને આવકાર દીધો છે, તે માટે હું તમારો ફરીથી ઉપકાર માનું છું.

તા૦ ૧૩ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના કલાક ૧૧ વાગેને વીકટોરીયા સ્ટેશનપરથી આગગાડીમાં પેરીસ શેહેર જવા સારૂં ઉપડયા હતા. અમો લંડન આવ્યા ત્યારે એ શેહેરમાંથી ફકટ પસાર થયા હતા તેથી હમણાં વખત હાથમાં હોવાથી તે જોઇ આવ-

વાનો ઠેરાવ કીધો હતો અને આવતી કાલે તે સારૂં ઉપડવાના હતા પણ અમોએ ગઇ કાલે સાંજે સાંભળ્યું કે પેરીસમાં બેસપતવારે ફ્રેંચ પ્રજાસ્તાક રાજની વરસ દીનની "નેશનલ ફીટ" (National fete) છે તેની ધામધુમ જોવા સારૂં સાંજેજ નિકળ્યા હતા તે ડોવર કલાક ૧ વાગે તથા કેલે કલાક ૨॥ અને પેરીસ કલાક ૮ વાગે રાતના પુગ્યા હતા અને ગ્રાંડ હોટેલમાં ઉતારો લીધો હતો. Channel આજે ઘણોજ ઠંડો હતો.

**તા૦ ૧૪ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૯**—આજે ફ્રેંચ લોકોનો "નેશનલ ફીટ" નો દિવસ હતો. સને ૧૭૮૯ માં પેહેલ વેહેલું પ્રજાસ્તાક રાજનું મંડાણ તા૦ ૧૪ મી જુલાઇએ થયું હતું તે દિવસ ઇહાના લોકો ઘણી ધામધુમથી પાલે છે. ગઇ કાલે રાતથી લોકોનાં ટોળાંઓ થઇને વાજાં સાથે મારસેલ્સ "હીમ" ગાતા મોહોલાઓમાં ફરતા હતા અને આજે સહવારથી લોકોનાં સરઘસો થઇને પલે ડી લા કોનકોર્ડ તરફ જતા હતા. એ જગ્યાપર ફ્રાંસનાં "પ્રોવીનસોને રેપ્રીઝેનટ" કરવાનાં પુતળાં મુકેલાં છે તેમાં સ્રાસબર્ગનુંબી પુતળું છે જે આલસેસ તથા લોર્ન પ્રગણાંનું મુખ્ય શેહેર છે. એ પ્રગણાંઓ છેલી ફ્રેંચ તથા પ્રુશીયાની લડાઈમાં પ્રુશીયાવાલાઓએ લઇ લીધાં છે ત્યારથી એ પુતળાંને કપડાંથી ઢાંકી રાખ્યું છે કે જ્યારે એ પ્રગણાંઓ પાછાં લીયે સારેજ તેને ખુલ્લું પાછુ મુકે. હવે એ પ્રગણાંમાંથી ઘણું લોક જ્યારે તે જરમનીને હસ્તક ગયાં ત્યારે છોડીને ફ્રાંસમાં જાહુકનું આવી રહ્યું છે. તે લોકોના ટોળાંઓ આજે સહવારથી વાજાંઓ સાથે સરઘસરોકાં આકારમાં સાથે ફુલોના તોરા તથા હારો તથા કાળા જોટનાં બનાવેલાં તાજો કફન ઉપર મુકે છે તેવા આકારનાં લઇને જતા હતા. એ ફુલોના હારો ઇત્યાદી ચાર લાકડાંના કકડાઓ ઉપર ખુરસી યા બીજી ભપકાની બેઠકો શણગારીને તે ઉપર મુકી ચાર માણસો તેને ઊંચકી અને સાથે ફ્રેંચ પ્રજાસ્તાક રાજના વાવટાઓ લઇને લોકો ચાલતાં હતાં જેમાંનાં કોઈ સરઘસ તો અરધાથી પોણા મૈલ જેટલાં

લાબાં હતાં અને મુગાં મુગાં જાણે પાયદસ્તે જતાં હોય તેમ ગંભીર દેખાવથી મરદો, ઓરતો તથા છોકરાંઓ ચાલતાં હતાં. તેઓ "પ્લે ડી લા કોનકોર્ડ" માં જઇને આજે સ્ત્રાસબર્ગનું પુતળું ખુલ્લું મુકેલું હતું. તેની ઉપર એ શોગની નીશાણીઓ જાણે કોઇ અતલગનું સગું મરી ગયું હોય અને તેની ઘોર ઉપર મુકે તેમ મુકતા હતા તથા તેનાં ગલાંમાં એક મોટો પીલા ગોટાનાં જેવાં ફુલનો હાર પેહેરાવ્યો હતો તે જોવા સારૂં એટલું તો લોક એકઠું થયલું હતું કે આખો એ ચોક ભરાઇ ગયો હતો અને સરઘસને આવવાનો રસ્તો ખુલ્લો રાખવા સારૂં સોલજરોની ચોકી રાખી હતી. અમો તે જોઇને પછી (Madeleine) નું દેવળ તથા પેલે રાએલ જોઇ આવ્યા હતા જેની વિગતો સને ૧૮૮૧ ની ડાયરીમાં આપેલી છે. બપોરનાં કલાક ૧ વાગેને આજે નેશનલ "ફ્રેટ" ની ખુશાલીમાં ફ્રેંચ લશ્કરની કવાયદ બોઇડી બુલોનાં પાર્કમાં હતી તે જોવા ગયા હતા જેને સારૂં બેઠકોની. ટીકીટના ૧૫ ફ્રાંક લેખે આપવા પડયા હતા. એ જગ્યાની આસપાસ અતી મોટી ભીડ લોકોની મળી હતી, અમો ધારીયે છીયે કે દોઢથી બે લાખ માણુસો જોવા મળ્યું હતું. જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં દુર વેરથી કીડીની માફક લોક ઉભાઇ જતુ હતું. એ કવાયદની જગ્યા ધારવા મેલે શરતવાળા રસ્તાપર હતી અને ત્યાંનાં ગ્રાંડ સ્ટેન્ડપર ઇહાંના પ્રજારતાક રાજનો વડો પ્રમુખ ગ્રેવી તથા પ્રધાન મંડલની જગ્યા રાખી હતી જેને માથે ફ્રેંચ વાવટો લાલ, બલુ તથા સફેદ પટાનો ઉડતો હતો.

પ્રેસીડંટ આવ્યો ત્યારે તેને તોપો ફોડીને તથા હુરરેના પોકારોથી માન આપ્યું હતું અને ચાર વાગેને કવાયદ "માર્ચપાસ્ટ" શરૂ થઇ. હતી તેમા પેદલ ઘોડેસવાર તથા આર્ટીલરીનાં આસરે ૨૫૦૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો. મોં૦ ફેરો જે લડાઇને લગતો વજીર છે તે તથા "સ્ટાફ"નાં માણુસોએ "માર્ચપાસ્ટ" શરૂ કીધી હતી તે વખ્તે હાજર થયલું તમાશગીર લોક ઘણુ ઉશ્કેરાઇ ગયુ અને બુલાંઝે (Boulanger) કરીને મોટે મોટે બુમ પાડવા લાગ્યુ હતુ એ નામનો

જેનરલ છેલાં પ્રધાન મંડળમાં લડાઇનો પ્રધાન હતો અને તે જરમનીનો કટ્ટો દુસ્મન હોવાથી લડાઇ કરવાની ઉશકેરની તથા તરફેણુ કરતો હતો તેને નવી "મીનીસ્ત્રી" હમણા બદલાઇ મોં૦ ફેરીને બદલે મોં૦ રીવેર વડો પ્રધાન થયો ત્યારે એ ઓવ્હો પાછો નહીં આપ્યો અને બાહારના પ્રોવીન્સના લશ્કરનો વડો બનાવી તેને દુર કાહડયો છે તેથી ઇહાંતું ઝનુની લોક તે જેનરલ બુલાંઝેની પક્ષમાં ઘણું થઇ ગયું છે અને જ્યારે તે પેરીસ છોડી ગયો ત્યારે દોઢ લાખ માણુસ તેને સ્ટેશનપર મુકવા ગયુ હતુ. ઇંહાં પ્રધાનોને ઘણી ધાસ્તી હતી કે રખેને હુલ્લડ થાય પણુ તેને દુર કરવાથી લોક પાછું નરમ પડી ગયું હતું તે આજે રીજમીટોની કવાયદ હતી ત્યારે પાછું તેને યાદ કરવા લાગ્યું અને જ્યારે તેની બદલીનો જેનરલ ફેરો લશ્કરને મથાલે ચાલ્યો ત્યારે લોક ઉશકેરાઈ ગયુ અને બુલાઝે, બુલાંઝે કરી બધેથી અવાજો નિકળવા લાગ્યા હતા. એ વખ્તે હુલ્લડ થવાની પાછી ઘણી ધાસ્તી સરકારને હતી અને તે સારૂં કાનસ્ટેબલો ઉપ્રાંત સોલજરોની રીજ-મીટો તૈયાર રાખેલી હતી પણુ સારા ભાયગે કંઇભી માઠો બનાવ બન્યો હતો નહીં અને વળી એજ મુજબ આજે નેશનલ "ફેટ" હોવાથી જરમનો ઉપર પણુ તોફાન વીટવાની ધાસ્તી હતી અને તે સારૂં જરમનીથી ઇંહાંના જરમન રેહેવાસીઓ ઉપર હુકમ આવ્યો હતો કે એ દીને (આજે) કોઇભી જરમને દુકાણો યા આરીસો ઉંઘાડી રાખવી નહીં અને બહાર રસ્તામા પણુ જવું નહીં કે તેથી ફીસાદ થતો અટકે. અમોએ જે રીતે લોકોને ઉશકેરાયલા જોયા હતા તે રીતે અમો ધારયે કે જો રસ્તામાં કોઈભી જરમન ફ્રાંસની કાંઇપણુ વિરૂધ બોલતે તો તેનો કચડઘાંણુ કાહાડી નાખતે. આજે આખાં પેરીસમાં વાવટાઓ ઘેરે ઘેર ટાંગેલા છે તેમાં જો એકુભી જરમન વાવટો હતે તો તે ઘરનાં બારી બારણાં ભાગી નાખ્યા વગર રેહેતે નહીં કાઈ વગર ગણુત્રીના વાવટાઓ જે ટાંગેલા હતા તેમાંના ઘણા ખરા ફ્રેંચ પ્રજાસ્તાક રાજના વાવટાઓ (સફેદ, બલુ તથા લાલ પતા-

ના) હતા બાકીનામા અમેરીકન વાવટા અને છુટાછવાયા જ્યાં ઇગ્રેજી દુકાનો તથા આરીસો હશે ત્યા ઇગ્રેજી વાવટાઓ હતા બાકીના બીજી કોઈબી પ્રજાના વાવટાઓ કેહે દેખાતા હતા નહીં. લશ્કરની "માર્ચપાસ્ટ" કલાક સવાચારે શરૂ થઇ તે કલાક સાડાપાચ વાગેને પુરી થઇ હતી લશ્કરના મોટા ભાગનો પોશાક પેદલનો બનુ ઘેરા રગનો ડગલો તથા લાન પાટલુન અને કાળી તોપીપર લાલ ફુમતાંનો હતો ઘોડેસવાર લશ્કરના પોશાકમા માથાપર લોખડની ચળકતી કોનાહ હતી તે ઉપર જાણે ઓરતોનો છુટો ચોટલો બાલનો લટકતો હોય તેમ પીછીરાકી પુછડીઓ માથાથી કમર સુધીની લટકતી હતી, બદનપર લોખડના ચળકતા બખતરો હતા અને કાળા કપડાપર લાલ પતીના પાટલુનો પેહેરેલા હતા સોલજરોનો દેખાવ ઇગલડના સોલજરો જેવો કદાવર નહીં લાગતો હતો પણ બધી રૈયતને સોલજર થવાની ફરજ હોવાથી ઠીંગના તથા પતના કદના સોલજરો ઘણા દીસતા હતા અને "માર્ચ" કરતી વખ્તે જો કે એક પગલે હારબધ ચાલતા પણ તેની સાથે ડાબો હાથ પણ હીનવતા હતા જેથી સોનજરી (લડાયક) દેખાવ તેઓનો લાગતો હતો નહીં "માર્ચપાસ્ટ" ઝડપથી પેદલ રીજમીટોએ કીધી હતી અને "કેવલરી" તથા "આરટીલરી" ના ઘોડા દોડતા ગયા હતા પણ જેમ ઇગ્રેજી ઘોડેસ્વાર લશ્કરના ઘોડાઓ એક હારમા ચાલતા હતા તેમ ફ્રેંચ ઘોડેસ્વાર લશ્કરના ચાલતા હતા નહીં પણ જરા વાકા ટીકા ચાલતા હતા દરેક રીજ-મીટના જેનરનો રીજમીટને મથાળે આવે કે લોકો પાછુ બુનાકે બુનાકે કરીને બુમ પાડતુ હતુ અમો જે જગ્યાપર હતા ત્યા લોક ટીકારા લઇને આવેલુ હતુ તેઓ અલબતે ઘણા હલકા માણસો નહીં હતા તોબી તેઓની રીતભાત ચીમાવની હતી અને આગળની હારનુ લોક ઉભુ થઇને કવાયદ જોતુ હતુ તેઓને બેસી જવા સારૂં "સીત સીત" કરી બુમ પાડતુ અને પાછળથી કાકરાઓનો વરસાદ ખુબ વરસાવતુ હતુ જેથી મડમોને છત્રી ઊંચાડીને તેનો બચાવ કરવો પડવાથી ઘણોખરો દેખાવ બધ થઇ જતો અને તેથી લોકે વધુ

ઉશકેરાઇને જથ્થાબંધ કાંકરાઓ ફેંકવા લાગ્યા હતા તેથી આપરે આગળ ઉભાં રહેલાં લોકને બેસવાની ફરજ પડી હતી. "માર્ચપાસ્ટ" પુરી થઇ કે ઘોડેસ્વાર લસ્કર પ્રેસીડંટની સામે સફસમારીને એકદમ ઘોડા દોડાવતું સામે આવીને ઉભું હતું અને પ્રેસીડંટની ગાડી ત્યાંથી પસાર થયા પછી વીખરાઈ ગયું હતું. હવે પાછા ફરતી વખ્તે લોકોનાં પાછાં ટોળાંઓ થઇને ગીતો ગાતાં પેરીસ તરફ ચાલ્યાં અને અમો હતા તે જગ્યાનાં બે બારણાં હતાં તેમાંનું એક બંધ રાખ્યું હતું જેથી લોકોને બાહાર નિકળવાની અગવડ ઘણી પડી અને ભચડાભચડી ખુબ ચાલવાથી તથા બારણું ઉંઘાડવા કાનસ્ટેબલોને કહ્યા છતાં તેઓએ ઉઘાડયાં નહીં તેથી લોક ઉશકેરાઈ જઈને બારણાંઓને હીલવીને બાંઝીને ઉંઘાડયાં હતાં અને પાસે રીજ્મીટ તથા કાનસ્ટેબલો છતાં તેઓની કશી દરકાર કીધી નહીં અને આવું તોફાન જોઇને તે લોકો જાણે જાણતા નહીં હોય તેમ અખાડા કરી જઇ બારણું ઉંઘાડી આપ્યું હતું. એમ જો હિંદુસ્તાનમાં થયું હોય તો પોલીસ ધામધુમ કરી ગરીબ લોકોને પકડી લઇ જતે પણ લોકોમાં સંપ ઘણો હોવાથી આવાં તોફાનો વખ્તે પોલીસ તથા લસ્કરના માણસોને વટીક અખાડા કરવા પડે છે. હવે લોક બહાર રસ્તાપર પડયું કે ટોળાંઓ થઇને વાવટાઓ તથા ઝાડની ડાંખલીઓ લઇને આખા રસ્તાઓ ઘેરીને ચાલવા લાગ્યું અને ગાડી ઘોડાને જતાં અટકાવ થયો પણ રસ્તામાંથી બાજુએ ખસે નહીં અને કોઈની કશી દરકાર કરે નહીં તેથી ગાડીનું જાણે પાછળ સરઘસ બની ગયું અને તેઓને પાછળ ચલાવવી પડી અને બીજા આડા રસ્તાઓ આવે ત્યાંથી લોકખી જવા લાગ્યા હતા એ મુજબ અમને ત્રણ ચારગમ ટોળાંઓ મળવાથી આડે રસ્તે જવું પડયું હતું. રસ્તામાં એટલી તો ભીડ હતી કે નજદીક ત્રણ મૈલનો તે રસ્તો ચીકાર ભરાઈ ગયલો હતો અને ગાડીઓની તો મોટા રસ્તાપર ઝાડની હાર ચાલતી હતી. અમો રાતના સાત વાગે હોટેલમાં આવી પુગ્યા હતા અને પાછા જમીને શેહેરમાં રોશની કીધેલી હતી તે જોવા નિકળ્યા પણ ગાડી ઘોડાની આવ-



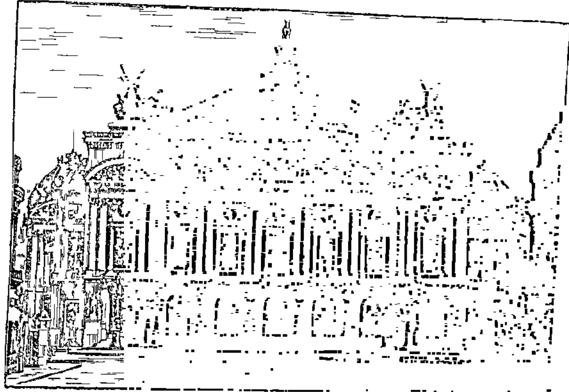
પારીસ શેહેરનુ ખુનનરક

પેજ ૨૨૨

જાવ બંધ કીધેલી હોવાથી પગે ફરીને થોડીએક જોવાલાયક જગ્યા જોઇ હતી, જેમાં "પેલે ડલા કોનકોર્ડ" તથા "આર્ક ડ ટ્રાયમ્ફ" અને તુલીરીસની ગારડનની સામે સીન નદીની ઉપર રોશની જોઈ હતી, જે ઘણી સરસ બધી જોવાલાયક હતી. અમારાં હોટેલવાલો મોહોલો Boulevard Des Capucines બુલવાર્ડ ડ કાપુસીન બધો રોશનીથી ભરેલો હતો તે છેક મેડીલેનના દેવળ સુધી હતો; તે દેવળને મથાળે પણ રોશની હતી. ત્યાંથી સીધા મોહોલામાંથી "પેલે ડ લા કોનકોર્ડ" માં ગયા જ્યાંથી ફરતી હવેલીઓપર રોશનીની હારો કીધેલી હતી અને એ મોટો ચોક જાણે ગેસલાઇટના દકાની તોરણોથી ગુંઠી લીધો હોય તેવો બનાવેલો હતો. વચમાં ઘણી રોશનીના ખુંટાઓ અને તેની વચમાં દકાની રોશનીની તોરણો હતી તથા તેની બહાર રસ્તાની બીજી બાજુએ ગેસની મસાલો થાંભલાઓપર બળતી હતી. એ ચોકની સામેની બાજુપર નદીને બીજે નાકેની ઇમારતો પણ રોશનીથી ભરપુર હતી અને વચમાંના પુલો ઉપર હજારો હજાર કાગજોનાં ફાણુસોની બત્તીઓ હતી તથા નદીમાં નાની બોટો તથા સ્ટીમરો તદન રોશનીથી ભરી નાખેલી દોડતીઓ હતી અને નદીના બેઉ કીનારાઓપર તથા ત્યાંના ઝાડોપર બધે જ્યાંથી જગ્યા મળે ત્યાં એજ ફાણુસોની બીન ગણત્રીની રોશની કીધેલી જેનો એઆ્છવ પાણીમાં પડે અને ફાણુસોની રોશનીથી તેની કીનારીઓ ભરી નાખેલી બોટો ડોલ સુધાંની આવજાવ આસ્તે આસ્તે કરે તેથી દેખાવ જાણે આએ દુનિયાનો નહીં પણ ફરેશ્તાઇ દુનિયાનો દેખાતો હતો.

નદીના પુલોજી જાણે ફાણુસોની રોશનીનાજ બાંધેલા હોય તેવા નજર પડે ત્યાં સુધી દેખાતા હતા. એ ચોક મુકીને "શાં ઈલીઝે" નો આખો રસ્તો ગેસની બેઉ બાજુએ તોરણથી ભરી નાખેલો હતો તથા તેની આસપાસનાં, બધાં ઝાડો પર કાગજના ફાણુસો લટકતાં હતાં તેથી જાણે એ રોશનીનાંજ ઝાડો હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. એ સઘળો દેખાવ ઘણોજ જોવાલાયક હતો અને એવી રોશની આજ સુધી

અમોએ કોઈ જોઈ નથી. તેમાં નદીપરનો દેખાવ કાંઇ ઓરજ તરેહ-નો લાગતો હતો. વળી જગેજગ મોહોલાઓના ચોકોમાં તથા મેદાનો-માં માચડા કરીને વાજાંઓ બેસાડેલાં હતાં અને તે જગ્યાપર ગમે તે લોકો "બોલ" (નાચ) કરતા હતા. અમારાં હોટલની પડોશમાં ઓપેરા હાઉસની સામેના ચોકમાં પણ તે મુજબ આખી રાત નાચ ચાલુ રહયો હતો. ઇહાંની બધી નાટકશાળાઓ આજે દીસના નાચ લોકોને મુફત જોવા સારૂં ઉઘાડી રાખી હતી તે જોવા સારૂં લોકો સહવારના પોહોરથી એ નાટકોના ધરોની બાહાર જઈ ઉભા રહયાં હતાં કે જે પેહેલાં અંદર જાય તેને જગ્યા મળે. બાકીના ઉભાં રહેતાંથી જો અંદર જગ્યા બાકી નહી હોય તો પાછા ફરવું પડે. એ મુજબ બીજી ખુલ્લી જગ્યાઓપર નાચો થતા હતા અને બધે રમત ગમતમાં લોકો રોકાઇ ગયું હતું, અને અમો રાતના સાડાબારવાગેને હોટલમાં પાછા આવ્યા તોબી બધા મોહોલાઓ લોકોની ભીડથી ભરપુર હતા અને "બોલ" (નાચ) ચાલુ હતા તથા દારની દુકાનો તથા કેટે સઘળાંને આજે આખી રાત ઉઘાડાં રાખવાની છુટ હતી તેથી તે જગ્યાઓની પગથીઓ પર લોકો ખુરસીઓપર બેસીને દારૂ યા કાંઈ પીતા યા "રીફ્રેશમેંન્ટ" લેતા હતા અને તેઓની સામે ગીત ગાનારાઓ તથા આરગીન વજાડનારાઓ ગાતા તથા વજાડતા હતા. આજે ભીખારીઓને પણ જોયા મેથે ભીખ માંગવાની છુટ મળી હશે, કારણકે રસ્તા પર તેઓ પણ ઉભાઇ જતા હતા અને જાતજાતની યુક્તિઓ પૈસા મેળવવાની કરતા હતા. એક ભીખારી એક હાથે ડુંડો હતો તે બીજા હાથે નાની આરગીન ડુંગીથી વજાડતો હતો ને આરગીનની ઉપર એક કુતરાને તેનાં મોહોડાંમાં નાની ટોપલી આપી મુકી હતી જેમાં લોકો પૈસા નાંખતા હતા ને પેલા કુતરાની વફાદારી વખાણવા તેને પસવારતા હતા જેવા થોડા ઘણા પૈસા તે ટોપલીમાં એકઠા થયા કે ભીખારી સાહેબ તેને ખાલી કરી નાંખતા કે લોકો તે ખાલી જોઈ પૈસા વધુ નાંખે. કોઈ રસ્તામાં વચમાં બેસીને સારંગી વજાડે, કોઈ ગીત ગાતું, કોઇ નાચ કરતું, એ પ્રમાણે જગેજગ



પેરીસનુ નવુ ઑપેરા હાઉસ

ભીખારીઓ હતા જેઓની લોક દયા પણ ઘણું ખાતું ને ગરીબ માણુસો કાંઇતું કાંઇ તેઓને આજે ખુશાલીનો દીવસ હોવાથી આપતું હતું. આજે આખી રાત લોકોની આવજાવ રસ્તાઓપર ચાલુજ હતી.

તા૦ ૧૫ મો જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે ઇહાંતું વખણાયલું લુવર મેહેલનું મ્યુઝીયમ જોવામાં દિવસ નીકળી ગયો હતો તેની વિગત આગળ આપેલી છે. રાતનાં "હીપોડોમ" કરીને સરકસના જેવી જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા જ્યાં ઘોડાની તથા માણસોની કસરતો જોઇ હતી. તેમાં એક હાથ્થીનાં બચ્ચાંને ઘોડાની માફક કેળવેલું હતું જે વાજાંની બરાબર ટાઈમ આપીને જેમ ઘોડાઓ સરકસમાં ચાલતા તથા દોડતા જોઈયે છીયે તેમ ચાલતું હતું, તથા તેને સુવા કહે ત્યારે સુઈ જતું તથા પાછળા પગ પર જેમ કુતરું બેસે છે તેમ બેસતું. પણ સૌથી નવાઈ જેવું તો તેને આગળા બે પગ ઉપર ભોંયપર માથું ટેકવીને ઇદ્યુ ઉભું રાખ્યું હતું જે દેખાવ એ ગંજાવર જાનવરનો ઘણો સરસ લાગતો હતો. બીજી રમતોમાં ગાડીઓમાં ચાર ઘોડા જોડીને તેવી ત્રણ ગાડીની સરતો તથા માણસોની પગે દોડવાની સરતો હતી એ છેલામાં દોડવાની જગ્યાની વચમાં ઢળાવો, કુદવાનાં લાકડાંઓ, બાકસો જેવા મોટા પેટારાઓ તેનાં ઢાંકણાં એક માણુસ જઇ શકે તેટલાં નાનાં હારબંધ મુકેલાં તેમાંથી પસાર થવાનું તથા જમીનથી એક ફુટને આસરે ઉંચે આડું લાકડું મુકેલું તેને તળીએથી પસાર થઈને છેક છેલ્લે છુટા છુટા મોટા ખાંચાઓની ગુંદેલી ઉભી તથા આડી નેટની ઉપરથી પસાર થવાનું હતું. એ મુજબ દોડતાં ઉપલી સઘળી વિગતો પસાર કરીને જાય તેને ઈનામ આપતા હતા તેમાં છેલી નેટમાંથી પસાર થવાનું ઘણું મુશ્કેલ હતું એના ખાંચાઓમાં પગો છેક ઉપર સુધી પેસી જતા જે પાછા ઉંચકવા જાય કે બીજો પગ બીજા ખાંચામાં પેસી જાય એ પ્રમાણે મેહેનતનું કામ હતું અને જોવાની મઝા ઘણી લાગતી હતી.

તા૦ ૧૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સેંટ યુસ્તાશ (Eustache)નું દેવળ જોવા ગયા હતા તે તથા નોટ્ર ડામ (Notre

Dame) નું દેવળ, સેંટ સુલપીસ (St. Sulpice) નું દેવળ, સેંટ શાપેલ (Sainte Chappele) નું દેવળ, કોર્ટ ઑવ જસ્ટીસ, પાનથીયન (Pantheon) તથા કેટેકોમ્બ્સ (Catecombs) જોઇ આવ્યા હતા. એ સઘળાની વિગતો આગળ આપેલી છે. પાનથીયનમાં હમણાં ત્રીજે સાલ વીકટર હ્યુગો કરીને એક ઘણો હુશિયાર લખનાર મરી ગયો હતો તેને દાટયો છે. ઇહાં તેની મુડદાંની પેટી એક બાજુ "વોલ્ટ"માં અભરાઈ ઉપર મુકી છે જેની ઉપર જથાબંધ ફુલનાં તથા દાણુનાં તાજો મુકેલા છે તથા બાકીના વધેલા હારોને ઉપરના વચલા હોલમાં ચાર ખુનાપર ઢગલાઓ કરીને મુકયા છે. એ ધણી જે ગરીબ માણુસોની તરફેણુ ખેંચનાર હતો તેની પાયદસ્ત ત્રણુ મેલ લાંબી હતી અને તેને પસાર થતાં બે કલાક લાગ્યા હતા. જ્યારથી એ વીકટર હ્યુગો (Victor Hugo) ને ઈહાં સને ૧૮૮૫ માં દાટયો છે ત્યારથી સરકારના ફુરમાનથી વળી એ દેવળને "પાનથીયન"નુંનામ આપ્યું છે અને વખણાયલાં માણુસોને દાટવાની જગ્યા દાખલ ગણુવાનો હુકમ થયો છે. એ મુજબ ત્રણુ ચાર વખ્ત જ્યારે પ્રજાસ્તાક રાજ થાયછે ત્યારે એને "પાનથીયન" અને પાદશાહી રાજ થાય છે ત્યારે સેંટ જુનીવીનું દેવળ દાખલ એ વપરાતું આવ્યું છે. ઉપલાં દેવળો ઉપરાંત ઈહાંની સેનટ્રલ મારકીટ તથા ગોબલીનટસનું ટેપેસ્ટ્રી બનાવવાનું કારખાનું જોયું હતું. એ છેલ્લું કારખાનું લુઇ ૧૪ માએ સને ૧૬૬૨માં સ્થાપ્યું હતું અને ત્યાં અસલથી બનાવતા આવેલા ટેપેસ્ટ્રી (ભરતકામ) ના નમુનાઓ રાખેલા છે જે ઘણા જોવાલાયક છે અને હમણા પણુ એ ભરતકામો નવાં બનાવે છે ,તેબી ઘણા સરસ જાણે ભરતકામને બદલે "ઓઇલ પેનટીંગસો" હોય તેવાં ઘણા નજદીક જઇને જોઇયે છીયે તોબી દીસે છે. એ બનાવવા સારૂં પેહેલાં ઉભી સાલના દોરાઓ ઉપર જે પાડવાનું હોય છે તે ચીતારે છે અને પછી તે અસલ ચીતાર જે રંગીન હોય છે તે નમુના દાખલ તેની ઉપરથી ટાંગે છે અને તેમાં જોઇને જેવા રંગ જોઇએ તેવા રંગીન દોરા યા ઉન જેમ કેનવાસ પર દોરા ગણીને ભરેછે તેમ તેમાં આંકરીઓથી

ગુંદે છે અને પછી તેને લોખંડના ઝીણા સળીયાએ ટોકે છે (યાને ટોક આપે છે) કે પેલી સાલના દોરા ઉપર હેઠે કરી તેને પકડમાં લીધો કે બીજા દોરાથી ભરત ચલાવે છે તથા રંગ મેળવવા તેના "શેડસો" ને દરેક રંગના "શેડસો" ના દોરા ઘણા તપાસીને વાપરવા પડે છે અને ભરતકામ કરનારાઓ ઘણા રંગની બાબદમાં ચીતારાઓની માફક બાપદાદે તેજ ધંધો કરવાથી હુશીયાર હોય છે જેથી જાણે આબાદ "ઓઇલપેનટીંગ" હોય તેમ દોરાથી ભરત કરી શકે છે. એ ભરવાનું ઉંધી ગમથી છે યાને ભરનારની સામે ઉંધો અને બીજી બાજુએ સીધો ચીતાર પડે છે. એવું કામ કરવા સારૂં રોજ ૭ ચોરસ ઇંચજ હુશિયાર આદમી કામ કરી શકેછે. ઈંહાં ઊંચા ગલીચાઓ પણ એજ પ્રમાણે ઉભી સાલપર ગુંદે છે પણ તેના ઉનના દોરાને સાલના દોરાઓમાં ભરીને પછી ગાંઠ મારી દે છે અને ઉપરથી જરા ફુમતાં જેવાં રાખીને કાપી નાંખે છે અને એક હાર લાંબી તરાંહની થઈ કે પેલા દોરાનાં ફુમતાંઓને છેક એકાં કાતરે કાપે છે કે જાડા ગલીચો બને છે. એની તરાંહ પણ ઘણી સરસ પાડી શકે છે. એ ગોબલીનસ (Gobelins) નું ભરતકામનું કારખાનું ફ્રેંચ સરકારનેજ હસ્તક હમેશાં ચાલે છે અને તેના પાડનારાઓમાં ફ્રેંચ લોકો હુશિયાર હોવાથી તેઓનું કામ ઘણું યુરોપમાં વખણાય છે અને તેની નહીં મનાય એટલી કીમત ઉપજે છે. આજે રાતના (Eden) ઇડન ઠીયેટરમાં ગયા હતા જ્યાં હાથ ચાલાકીનો તથા કસરતના ખેલ ઉપ્રાંત "સીલ" જાતનાં જાનવરોનો ખેલ તથા "બેલેઠ" (નાચ) કરી બતાવ્યો હતો જે માફકસરનો જેવાજોગ હતો, પણ એની ઇમારત ઘણી સરસ છે તે મોરીસ ઘપઘર આલહામબ્રાને અંદરથી મળતો બાંધેલો છે અને તેમાં ખુબ નકશી, ગીલીટ તથા રંગ વાપરેલો છે. ઠીયેટરની એક બાજુપર મોટાં દીવાનખાનાઓમાં દારૂ તથા "રીફ્રેશમેન્ટ" ની જગ્યાઓ રાખી છે તથા ફરવા હરવાની મોટી ગેલરી રાખી છે.

**તા૦ ૧૭ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭**—આજે "નેશનલ ફેટ" ગઈ તેની ખુશાલીમાં વરસેલીસ (Versailles) ના મેહેલમાં ઘણી ધામ ધુમ કરવાના હતા તે જોવા સારૂં સહવારનાં કલાક સાડા નવ વાગેની ટ્રેનમાં પેરીસથી નિકળ્યા હતા. તે સેંટ ક્લુ (St. Cloud) નાં ગામમાં ૧૦ વાગે ઉતર્યા હતા અને ત્યાંનો વખણાયલો મેહેલ જે હમણાં ખંડીયેર હાલતમાં છે તે તથા ત્યાંનો પાર્ક જોયો હતો. મેહેલ અસલ ઘણો સારો હોવો જોઈયે પણ પ્રુસ્યાની લડાઈ વખ્તે સઘળો તોપોના મારાથી ભાંગી ગયલો હજી તેવીજ હાલતમાં પડેલો છે. બાગમાં ફુંવારાના (Cascades) કાસકેડો તથા છેક ડુંગરને મથાળેથી જુદે જુદે તપે એકની પછી એક ઘાસનાં "લોન્સો" ની વચમાં છેક નીચાંણની નદી સુધી લઇ ગયાછે. જે ઘણા જોવાલાયક છે. પાર્કના ઝાડો ઘણાં મોટાં ઉગેલાં છે અને તેની હેદલ સફાઇ જમીન રાખી છે જ્યાં આજે આતવાર હોવાથી ગામનું લોક મોજ કરવા ઉતરી પડેલું હતું અને ઝાડોના છાયડા હેઠલ (જ્યાં અમો ધારીયે છીયે કે તડકું તો કદી પડતું નહીં હશે એવાં ગીચ પણ હારબંધ ઝાડો ઉંગાડેલાં છે) ત્યાં બેસીને મજા મારતા હતા તે જોઇને પાછા આગગાડીમાં કલાક ૧૨ ને અમલે બેસીને નિકળેલા વરસેલીસના મેહેલવાળાં સ્ટેશનપર જઇ પુગ્યા હતા. બધો મલીને પેરીસથી ઇહાં આવવાને ૪૫ મીનીટ થાય છે. અમો પેહેલાં (Grand Trianon) ગ્રાંડ ટ્રાયનોનો મેહેલ જે રાજા લુઇ ચૌદમાંએ પોતાની રાખેલી ઓરત મેડમ ડી મેન્ટનો (de Maintenon) સારૂ વરસેલીસની સાથે બાંધ્યો હતો તે જોવા ગયા હતા. એ એક નાનો જેવો મેહેલ છે અને અંદરથી ઘણાં ઊચાં અસલી ફરનીચરથી શણગારેલો છે અને તે હેલાએધો હોવાથી ઉપલો રાજા લુઇ ચૌદમાં ઉપ્રાંત ત્યાર પછીના એનાં ખાનદાનના બીજા રાજાઓ લુઈ પંદર તથા સોલમાં ઉપ્રાંત નેપોલીયન બોનાપાર્ટ પણ એમાં રેહેવાનું પસંદ કરતો હતો અને વરસેલીસનો મોટો મેહેલ જાહેર ક્રિયાઓ માટે વાપરતા હતા. એ ટ્રાયનોમાં આપણાં મહારાંણી વિક્ટોરીયા જ્યારે ત્રીજા નેપોલીયનના વખ્તમાં ઇહાં આવ્યાં હતાં ત્યારે ઉતર્યાં હતાં જેઓવાળા

ઓરડાનું ફરનીચર ઘણું સરસ છે. તેમાંની રોમના પોપે નેપોલીયન સારૂં ભેટ મોકલેલી "મોઝાક વર્ક" ની ટેબલ છે તેનીજ કીંમત ફકત ૧૦ લાખ ફ્રાંક યાને ચાર લાખ રૂપિયા ત્યાંનો ભોમિયો કેહેતો હતો. એ જોઇને પંડારમાંની પાદશાહી ગાડીઓનો તબેલો જોયો હતો જેની વિગત ૧૮૮૧ માં આપેલી છે. ત્યાંથી નિકળેલા વરસેલીસના પાર્કમાં ગાડીમાં ફરીને પછી મેહેલમાં ગયા હતા. એ પાર્ક ઘણોજ મોટા ઘેરાવાનો છે તેમાં નગર ગણત્રીનાં "એવેન્યુસો" (ઝાડોની વચ્ચે ઘણા લાંબા રસ્તાઓ સીધાને સીધા હોય છે તેને એવેન્યુસો કહે છે) કીધેલા છે અને દરેક "એવેન્યુસો" ની વચમાં ફુવારાઓ મુકેલા છે જેઓ તરેહ તરેહની રીતના બનાવેલા છે. એક ગમતી જાગે નાનો જેવો ગોફો (Cave) કરી તેમાં સંગેમરમરનાં પુતળાંઓ મુકી તેની હેઠળથી ફુવારાના ધોધો પડતા કીધા છે. એકગમ ૨૮ મોટાં આરકાંઓનો ઘેરાવો કીધો છે અને દરેક આરકાંની વચમાં મોટા એક એક પથ્થરના વાસીસો ફુવારા સાથનાં મુકેલાં છે અને વચમાં થોડાં પુતળાં મુકેલાં છે. એ સઘળું સંગેમરમરના પથ્થરનું છે. તે સીવાય મેહેલને લગતા બાગમાં ફુવારાઓ તરેહવાર બેસુમાર મુકેલા છે જેઓને અમોએ આએ વખ્તે ઉડતા જોયા હતા. દર મહીને પેહેલે આતવારે એ પ્રમાણે ફુવારાઓ ઉડે છે, પણ આજે "ફેટ" નો દિવસ હોવાથી ઉરાડવામાં આવ્યા હતા જે દેખાવ તેના પુતળાંઓમાંથી, જમીનમાંથી આજુઓપરથી એવી રીતે ફુવારાઓ ઉડી તેની પાણીની તરાંહઓ બને તે જોવાલાયક હતુ. અમોને એ મેહેલ તથા તેનો સંગ્રહ જોતાં છેક સાંજ પડી હતી (એની વિગત ૧૮૮૧માં આપેલી છે) ત્યાંનાં બાગમાં આજે તેહેવાર હોવાથી હજારો હજાર લોક એકઠું થયું હતું અને બાગમાં 'વાજું' વાગતું હતુ ત્યાં મધે ફુવારાઓ ઉડતા હતા તેની મઝા લેતું હતું. રાતનાં બાગની અંદરના ક્યારાઓમાં જમીન ઉપર રોશની કીધી હતી જેનો ભપકો ઘણો જોવાલાયક હતો. બધા ફુવારાઓની આજુપર પણ રોશની હતી અને ફુવારાઓ રાતના પાછા ઉરાડયા ત્યારે તેની આસપાસની તથા પાણીની ઉપર વિજળીની રોશનીનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી દેખાવ ઘણોજ રળીયામણો

લાગતો હતો. રોશની જે કીધી હતી તે તેલની બતીઓની હોવાથી દીવા ઝળકતા ઘણા હતા. રાતના નવ વાગેને આતશબાજી શરૂ કીધી તે કાંઈ ઘણી જોવાલાયક ન હતી અને તેનો મોટો ભાગ બાનો ઉરાડવામાં કીધો હતો પણ રોશની જોવાલાયક હતી. આજે વરસેઅ્મના આખાં ગામમાં પણ રોશની કીધી હતી જે ઘેરોની બાહેરનાં ઝાડોપર ચીનાઈ ફાનુસોથી તથા ગાસલાઈટથી ઘણું શોભતું હતું અને મોટા ચોકોમા માચડાઓ કરી ત્યાં વાજાંઓ વાગતાં તે સાથે લોકો નાચતું હતુ અને આખું ગામ આજે ખુશાલીમાં આવી ગયું હતું. અમો તે સઘળું જોઈને રાતના ૧૧ વાગે પેરીસ પાછા આવ્યા હતા.

તા૦ ૧૮ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં મોન્ટ મારટર (Mont Martre) નામનો એક પેરીસના શેહેરની બાહાર ડુંગર આવેલો છે ત્યાં સેક્ર કુર ડ જીસસ (Sacre coeur de Jesus) નામનું એક મોટું દેવળ બંધાય છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવળનો પાયો ડુંગરની અંદરની જગ્યા પોચી તથા છુટા કાંકરાની હોવાથી એક ૬૪ ફીટ ઊંડો કરવો પડયો છે અને ડુંગરની અંદર ભોંયરં હોય તેમ એક ભાગ દેવળનો હેઠાંણમાં બાંધી તૈયાર થાય છે અને તેનું મથાળું ડુંગરની સપાટી સુધી લઈને તેની ઉપર બીજું દેવળ બાંધે છે એનો પાયો સને ૧૮૭૫માં નાખેલો છે અને હજુર ભાગ્યે અરધું બંધાયું હોય તેટલાં સુધીમાં એની ઉપર ૬૦ લાખ ફ્રાંક ખરચ થઈ ચુકો છે. તેની એક બાજુપર હાઈ આલટર કરીને સામેથી અર્ધ ગોળ આકારમાં સાત ચેપલો બાંધ્યાં છે. એ દેવળની દેવાલો વિગેરે સઘળું ઘણુંજ મોટું અને મજબુત કીધેલું છે અને જે ડુંગર ઉપર એ બંધાય છે તે વખણાયલા પેરીસના પ્લાસ્ટરના પથ્થરા યા કાંકરાના હોવાથી એજ પ્લાસ્ટર પથ્થરના સાંધાઓની બાહાર પુરી લઈ સફાઈ બનાવે છે. એ મોન્ટમારટર ડુંગર ઉપરથી પેરીસ શેહેરનો દેખાવ ઘણોજ સરસ જાણે પેનોરામાં જોતા હોઈએ તેવો દીસે છે. સને ૧૮૭૧માં કમ્યુનીસ્ટોએ એજ ડુંગરપર તોપો પેરીસ શેહેરને તોડવા ગોઠવી હતી

અને તેને કિલ્લેબંધી પણ કરતા હતા, જ્યાંથી તોપોનો મારો પેરીસ શેહેરાને તેની હેઠાણમાંજ આવેલું છે તેપર સેહેલાઈથી ચલાવી શકાય છે. ત્યાં ઉપર જવા સારૂં એક ગમથી ગાડીનો અને બીજી ગમથી સીડીના રસ્તા કીધેલા છે જે તરફથી ૨૩૦) ટપ્પા સીડીના ચહડવા પડે છે. હાલ એ ડુંગરપર ઘરો બંધાઈને વસ્તી થયલી છે. ત્યાંથી નિકળેલા ગરીબ માણસો સારૂં બનાવેલા બાગ Parc Buttesdes Choumot પર ગયા હતા. એની વિગત આગળ ૧૮૮૧માં આપેલી છે. ત્યાંથી પેનોરામા ડી બેસ્ટાઇલ જોવા ગયા હતા જ્યાં અસલ બેસ્ટીલનું વખણાયલું બંદીખાનું ૧૭૮૯માં રેવોલ્યુશન થયો ત્યારે બાળી નાખ્યું હતું તેનો ચીતાર પેનોરામાં બતાવે છે જે એવું સરસ બનાવેલું છે કે જાણે ખરેખર તે બનાવ બનતો હોય અને આસપાસથી હજારો લોકોએ ઘેરી લઇને સલગાવી મુક્યું હોય તેવો દેખાવ નજરે પડે છે. એ દેખાવનો ચીતાર કાંઇ કાચમાંથી જોવાનો નથી પણ ફરતી દેવાલ-પર કેનવાસ મુકી તેપર પાડેલો છે. ત્યાંથી ઈહાંની વખણાયલી પીઅર લા ચેઝ (Pere La Chaise) નામની દાટવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા જેની વિગત આગળ આપેલી છે ત્યાંથી નિકળેલા (Champ de Mars) શાંપ ડી મારસવાળી જગ્યામાં સને ૧૮૮૯ નાં સાલનાં એક્ઝીબીશન સારૂં જે દુનિયામાં સૌથી મોટો મીનારો બંધાય છે તે જોવા ગયા હતા. એ મીનારો ૧૦૦૦ ફીટ ઊંચો થવાનો છે. તે તદન લોખંડનો બધાશે તેનો પાયો હમણાંજ તૈયાર થયો છે તે આસરે ૧૦૦ સબ ચોરસ ફીટ હશે (૧૦૦ ફીટ પોહોળો અને ૧૦૦ ફીટ લાંબો) અને તે પાયો જમીનમાં ઉંડો બાંધ્યો નથી પણ જાણે આધાર ટેકા આપવાના હોય તેમ આડકટરો બાંધેલો છે અને ચાર આડકટરા પાયાની વચ્ચે લાવીને તે મીનારો ઉભો પરી. તે મીનારાપર જવા સારૂં લીફ્ટ કરવાના છે. એક્ઝીબીશન સારૂં છાપ-રાંઓ લોખંડનાં સળીયાનાં નખાવા માંડયાં છે અને તે પણી ગોટી જગ્યા રોકે છે. એ જોઇને એની સામેજ સને ૧૮૭૮ના સાલના એક્ઝીબીશનવાળો રાખેલો બાગ છે તે જોવા ગયા હતા. એની તથા

એના ફુવારાઓ તથા બાગની વિગત આગળ આપેલી છે પણ આએ વખ્તે તેમાં આસ્ટ્રેલીયા તથા અમેરીકાના અસલી જંગલી રેહેવાસીઓને લગતું મ્યુઝીયમ કીધેલું છે જેમાં તેઓનો પેહેરવાસ, હથિયારો, વાસણો ઇત્યાદીનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે તે જોયું હતું. અમેરીકાનાં પીરૂ દેશમાં હમણા મમીસો મળી આવે છે જે ઇજીપ્ટની માફક હજારો વરસની જુની હશે એવું ધારે છે તે થોડીએક ઈહાં જોવામાં આવે છે. એ સુકવેલાં મુડદાંઓને પગની અમરેતી પેટ તરફ વાલી તે પગની આસપાસ તેઓના હાથ વીટાલીને બેઠી દાટલીઓ છે પણ તેને બરોબર સુકવેલી ન હોવાથી તેના માહેના આકારો ઇજીપશીયન મમીસના જેવા આબાદ રહ્યા નથી પણ ખવાઈ ગયા છે. એ જંગલી લોકોમાં દાટવા સારૂં નાના ઓરડાના જેવી "વેલટો" કરીને તેઓની સાથે જાનવરો, વાસણો તથા જીવતાં માણસોને મારીને તેઓને પેલી જેહાન કામ લાગવા સારૂં દાટતા હતા તેમાંની એક બે ઘોરો સઘળો સામાન સુધાં ઈહાં લાવી રાખી છે. આસ્ટ્રેલીયાના જંગલીઓ પોતાના નીચલા હોઠની અંદર એક મોહટું કાંણું પાડીને તેમાં લાકડાના ગોળ કકડા એ આસરે દોઢથી બે ઈંચ વ્યાસના ખોસે છે, તે તથા ગાલની અંદર ઝીણા કાંણાં પાડીને જેમ કાનમાં કાંઇ નાની કડી પેહેરીએ છીએ તેમ ગાલમાં બટનરોકી કડીઓ તથા નાનાં હાડકાં તથા મોટા જાનવરોના દાંતો ખોસે છે તે સઘળાનાં પુતળાંઓ બનાવી તેમાં એ જણસો પેહેરાવી બતાવેલી છે. એ લોકોને આગળ લોખંડના હથિયારો માલમ ન હોવાથી પથ્થરનાં હથિયારો વાપરતા હતા, તે તથા પીછનાં તથા પાદડાંનાં ઇત્યાદી જાતનાં પેહેરવાસો સઘળું મુકેલું છે. એ જંગલીઓ ઉપ્રાંત યુરોપના જુના પેહેરવાસો, ચીન તથા હિંદુસ્તાનના રેહેવાસીઓના પોશાકો ઇત્યાદીનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે. તે જોઇને પાછા હોટેલમાં આવ્યા હતા અને રાતના અત્રેનું વખણાયલું ઓપેરા હાઉસ જોવા ગયા હતા (જેની વિગત આગળ આપેલી છે) જ્યાં Aida (એઇડા) નો ઓપેરા ઘણો સરસ રીતે બજાવતાં સાંભળ્યો હતો તથા સીનરીએ પણ ઘણી જોવાલાયક હતી.

તા૦ ૧૯ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૮—૨૦ મીનીટે પેરીસ છોડયું હતું તે કલાક દોઢ વાગે કેલે તથા કલાક પોણા ત્રણે ડોવર અને કલાક ૭ વાગે લંડન પુગ્યા હતા અને પાછા હોતલ મેટ્રોપોલમાં ઉતારો લીધો હતો. અમોએ છેલ્લું પેરીસ શેહેર સને ૧૮૮૧માં જોયું હતું તેનાં કરતાં કાંઈ ઘણો જાણવાજોગ ફરક ત્યાં પડયો નથી. ફકત વસ્તી હમણા સને ૧૮૮૬ની ગણત્રી મુજબ ૨૩૪૪૫૫૯ ની થઇ છે તેથી ઈમારતો આસપાસ નવી બંધાતી જાય છે. હમણા દોઢ મહિનો થયો વરસાદ આવતો નથી ઝરાના કુવાઓ Artesian Wells માં પાણી ઘટી ગયું છે તેથી સીન નદીનું પાણી સાફ કરીને મોટો ભાગ વપરાય છે અને બાગના ઘાસોની લીલોતરી હતી તે સઘળું સુકાઈ ગયલું લાગે છે. રાતનાં પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ થીયેટરમાં ડોરોથીનો ખેલ જોવા ગયા હતા જે અચ્છી રીતે બજાવતાં જોયો હતો. એમાંનો એક ખેલાડી એટલોતો રમુજી હતો કે આખો વખ્ત પોતાના રમુજી બોલવાથી લોકોને ધુમ હસાવતો હતો.

તા૦ ૨૦ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે કંઇ જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહીં. બપોરના મી૦ ઝેટ્ટોલીવીસ્કી કરીને કારીગર છે તેને ત્યાં ઇવનીંગ પાર્ટી હતી ત્યાં ગયા હતા અને જ્યાં હિંદુસ્તાનના થોડાએક દેશીઓને નોતરેલા હતા ત્યાં ગાવા વજાડવામાં વખ્ત સારો કાહડયો હતો.

તા૦ ૨૨ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે અત્રેનો વખણાએલો ક્રીસ્ટલ પેલેસ જોવા ગયા હતા. એની બધી વિગતો આગળ આપી ગયા છીયે. ત્યાં આજે રાતનાં રોશની ઘણી સરસ થઇ હતી. એની એક બાજુને બધી જાતજાતના રંગની ગેઆસની રોશનીથી ઘણી સરસ રીતની કારીગીરીથી સીનગારી હતી. ત્યાંના બાગમાંનાં વાજાંનાં સ્થળો તથા ફુવારાઓ પણ ટોચથી ઉપર સુધી રોશનીથી શણગારેલા

હતા. નદીપર એક પુલ લંડન શેહેરની નદીપર ટાવર બ્રીજ કરી હમણા બંધાય છે તેની નકલનો ઉભો કીધો છે તેને આખો રોશનીથી એવોતો સરસ કીધો હતો કે જાણે હીરા તથા પાના અને માણેક તેમાં જડી લીધાં હોય તેવોજ ઘણો રળિયામણો લાગતો હતો. બધી રીતે એ રોશની જોવાલાયક હતી. તે ઉપર ૬૦૦૦૦ ગેસની બતીનો શણગાર કીધેલો કહે છે. રાતના ૯ વાગેતે આતશબાજી શરૂ કીધી હતી. એવી આતશબાજી બીજે કંઈ થતી નથી એવું કહીયે તો ચાલે. બાનો હજારો ઉડી તેમાંથી પાછા નીચે પડતી વખ્તે જાતજાતની તરાંહો આપણે કદી જોઇ નહીં હોય તેવી નિકળે છે. કોઇથી તો જાણે આસમાન સોનાની ટીલીઓથી ભરી લીધું હોય તેવું અને તેની સાથનાં બીજાં બાનો ફુટે તેમાંથી મોટા દાણાઓ આતશના ગોળાની માફક તેમાં રમતા ફરે. કોઇથી જાણે આતશના કરાંનો (hail,) વરસાદ વરસતો હોય તેવું લાગે. ( Set pieces ) સેટ પીસીસ દાખલ પેરીસનું વખણાયલું ટ્રાયમફલ આર્ચ હતું જેની ઉપર આતશબાજીથી દીપી નિકળી આતશબાજીનીજ જાણે રોશનીની તોરણો તેની આસપાસ કીધી હોય તેમ એક નાકેથી બીજે નાકે સલગાવી એ સેટ પીસીસમાંથી જે ધુમારો નીકળે તેની અદર વળી બીજી આતશબાજી ઉડારી જાણે વાદળમાં વિજળી દોડતી હોય તેમ તે આતશબાજી દીસતી હતી. આતશબાજી પુરી થતી વખ્તે છેલ્લે એક હજાર બાનો એકી વખ્તે આસમાનપર ઉડારી જાણે આતશનો ગંજાવર તુરો આસમાનપર બનાવી દીધો હતો અને તે વખ્તે એ ચોકમાંના ફુવારાઓ બધા ઉડારી તેની આસપાસ ફરતા બપોર્યાઓ સલગાવ્યાથી જાતજાતની રંગીન તરાંહોના તે ફુવારાઓ ઉડતા હોય તેવું લાગતું હતું. છેલ્લે એક ઘણા મોટા તખ્તાપરથી આતશના ધોધ વરસે તેમ આતશબાજી કરી એ ખલાસ કીધું હતું. એવી આતશબાજી અમોએ આગળ પણ ક્રીસ્ટલ પેલેસમાં દીઠી નથી. આતશબાજી પુરી થવા પછી જ્યાં રોશની કીધી હતી ત્યાં ખુલી હવામાં ( Ballet ) નાચ કરાવ્યો હતો જે ઓપેરામા જોઇયે છીયે તેને મળતો હતો.

એ સારૂં તખ્તાના ઉપર છુટા છુટા જમીનપર ઝુકનાના પડદાઓ હતા જે પોતાની મેલે ફરી જઈને અંદરથી પુતળાંઓ સંગેમરમરનાં જુદા જુદા આકારમાં ઉભાં રાખેલાં બતાવ્યાં હતાં પણ તે કાંઈ પથ્થરનાં પુતળાંઓ નહીં હતાં, પણ જીવતી ઓરતોને સફેદ પોશાક પેહેરાવી બાલ, મોઢાંને પણ‌ંજ સફેદ બનાવી દીધેલું તેથી આબાદ સંગેમરમરનાં પુતળાંઓજ હોય તેવાં જણાતાં હતાં અને પેહેલાં અમો તેને પુતળાંઓજ સમજ્યા હતા એવાં સ્થીર તેઓ ઉભાં રેહેલાં હતાં. પણ તેટલાં જાણે એક પુતળાં ઘડનારો ત્યાં આવ્યો અને તેણે તે સઘળાંઓને હુકમ કરીને નાચવા કહ્યાથી તેઓ આગળ આવી આવીને જાણે ખરા જીવતાં તેના હુકમથી થયાં હોય તેમ બેલેટમાં નાચ કરવા લાગ્યાં હતાં અને તે બેલેટમાં તરેહ તરેહના ઢપથી જાણે જાણીતાં પુતળાંનાં જમાવ બની જતાં હતાં અને બીજી વખ્તે હાથમાં પથ્થર ભાંજવાના હથોડાઓ લાવી બીજા મોટા પથ્થરપર "મ્યુઝીક ટાઇમ" આપી થોડા જણ્યા વજાડતા અને બીજાઓ નાચતા હતા. તેમાં નાના છોકરાંઓ પણ કોઇતો ભાગ્યે આઠ નવ બરસનાં હોય તેઓથી નાચમાં મજેનો ભાગ લઈને બચ્ચાંઓનાં તથા ફરેસ્તા તથા કામદેવનાં જમાવ બની જતાં હતાં એ સઘળું ઘણું જોવાલાયક હતું. ક્રીસ્ટલ પેલેસમાં આવી મોટી રમતો કીધાથી તથા રોશની તથા ગમતોથી ઘણો મોટો ખરચ થાય છે ને હમણાં બે વરસ થયાં એની કંપનીના ભાગીદારોને તેથી વ્યાજ મળતું નથી, જોકે આજની માફક આતશબાજીને દીને તો ૫૦,૦૦૦ માણસો ત્યાં જોવા આવે છે જેઓ પાસથી શીલીંગ એક લેખે લીયે છે અને આડે દીનેથી ઘણું લોક જોવા જાય છે તોબી ખરચ પુરતો નથી ને જો કાંઇથી ઓછું કીધું તો લોક ઓછું જવાથી ઘણી ખોટ જાય છે તેથી સાંભળવા મુજબ એ કંપની બંધ થઇ જશે તેથી ધારે છે કે ભાગીદારોને પાપણુ જે સવા કરોડ રૂપિયાની છે તેને બદલે પોણા કરોડને આસરે પાછા મળશે ને તેથી એ લોકોની જગ્યા

ઘણી મોટી છે તેની કીમતથીજ મોરા ભાગે મળશે ને જો કંપની બંધ થઇ તો પછી એ કાચના મેહેલને બાંજી નાખશે તેથી હીંની એક ઘણી મોટી ગમત ગરીબ લોકોને ખોહોવી પડશે.

તા૦ ૨૨ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે આલબર્ટ પેલેસ કરીને બીજી એક ગમતની જગ્યા ક્રીસ્ટલ પેલેસની માફકની છે તે જોવા ગયા હતા એ મેહેલ નદીને પેલે કાડે બેટરસીપાર્કમાં આવેલો છે ને તે ક્રીસ્ટલ પેલેસ સાથ સરખાવતાં કુચ બીસાદમાં નથી ને ત્યાં લોક પણ કાંઇ હતું નહીં. ભાગ્યે ૫૦ માણસોબી હોય ને તેઓની સામે આખો વખ્ત એક નાટકનાં તખ્તાપરથી ગાયનો તથા બીજા ખેલો દમ વગરના કરીને મન રીજવતા હતા જે કશું જોવાલાયક હતું નહીં. મેહેલ એક ઘણો લાંબો હોલ હોય તેવો છે ને તેમાંના સંગ્રહમાંથી કાંઇ દમ નથી, ને બીજું કશું જોવાલાયક નહીં હોવાથી પાછા ત્યાંથી નિકળી ગયા હતા ને આતશબાજી થવાની હતી તથા નાચ પણ થવાનો હતો તે કાંઇ જોવા રહ્યા નહીં કારણ કે જેવી મેહેલની ગમત દીસતી હતી તેવી રાતનાંબી દમ વગરની હોવી જોઇએ.

તા૦ ૨૩ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે મહારાણીજીની જુબીલીની ખુશાલીની છેલી ધામધુમ દાખલ પોર્ટસમાઉથના દરિયામાં ઉમેરેજી મનવારોની કવાયદ હતી તે જોવા ગયા હતા. એ જોવા સારૂં અમોને એડમીરેલટી તરફથી ઇજનના કાર્ડો આવ્યા હતા કે ઇનડીયન ટ્રુપશીપ મલબાર ( Malabar ) જે એ ધામધુમમાં રાણીજીનાં સરઘસ સાથે સામેલ થઇ કવાયદમાં ફરવાની છે તે ઉપર આવીને સરઘસમાં સામેલ થઇ કવાયદ જોવી પણ તેની સાથના પ્રોગ્રામમાં લખેલું હતું કે પાણીની ઓટને લીધે એ કવાયદ પુરી થાય કે સાંજના ૭ વાગે બધાઓને કીનારે લઇ જઇ ઉતારવામાં આવશે ને આજે સઘળી મનવારો તથા બીજાં વાહાણો ઉપર રોશની તથા આતશબાજી હતી તે જો ઉપર મુજબ અમો સરઘસમાં જઈએ તો જોવાને બને નહીં તેથી,

તેમાં સામેલ થયા હતા નહીં, પણ જુદી જુદી ધણીયાતી સ્ટીમરવાળાઓ પોતાની સ્ટીમરો દરિયામાં કવાયદ જોવા તથા રોશની અને આતશબાજીની દેખાડવા ફરવાની હતી તેમાંની એક "પ્રિનસેસ બીયેટ્રીસ" પર ટીકીટ વેચાતી લઈને સાઉધહેમપટન ગયા હતા. એ દરેક ટીકીટનો ભાવ ત્રણ ગીની હતો તેમાં લંચ તથા ડીનર અને લંડનથી સાઉધહેમપટન સુધી જવા આવવાની આગગાડીની ટીકીટનો ભાવ સઘળું સમાયલું હતું અને ત્યાં જવા સારૂં ખાસ ટ્રેન માંડેલી હતી તેમાં આસરે બસો જણાઓ સહવારનાં સાડાસાત વાગે વૅટરલુ બ્રીજ સ્ટેશનપરથી બેસીને નિકળ્યા હતા તે પોણા દશ વાગે સાઉધહેમપટન જઈ પુગ્યા હતા. વાટરલુ બ્રીજ સ્ટેશનથી સાઉધહેમપટન જતાં છેલ્લાં ગામમાંથી રેલવે પસાર થવાથી તેનો થોડો ભાગ પણ જોયો હતો જ્યાં નાનાં નાનાં બે માળનાં ઘરો ઘણાંખરાં સ્લેટની દેવાલ તથા છાપડાંનાં બાંધેલાં દીસતાં હતાં જે જરા નવાઈ જેવું લાગતું હતું. કિનારેથી જરા દુર આગની ગાડી ઉભી રહી અને અમો ત્યાંની પાણીની ગોદીમાં અમારીવાળી સ્ટીમર હતી તેપર ગયા હતા. એ જગ્યાપર ગામના લોકોની ખુબ ઠઠ અમો લોકોને તથા બીજી અમારી માફકની સ્ટીમરો ઘણી મંડાયલી હતી તે જોવા સારૂં મળી હતી. એ સાઉધહેમપટનની ગોદી ઘણી મોટી છે અને ત્યાં ઘણાં મોટાં બારકસો સામાન લે ઉતાર કરવા ઉભેલાં હતાં. અમો ત્યાંથી કલાક ૧૧ વાગેને ઉપડયા હતા. સ્ટીમર "બીએટ્રીસ" ઇહાંનાં લોકોને આઇલ ઓવ વાઈટ તરફ ફરવા લઇ જવા સારૂં (Ferry Steamer દાખલ) બાંધેલી છે તેની સલુન મજેની મખમલની બેઠકોથી શણગારેલી છે તથા ડુટકપર ફરતી બધે બેઠકો કાપેલી છે જેથી એમાં ૪૦૦ ઉતારૂઓ સેહેલ કરવા એકી વખ્તે જઈ શકે છે, પણ અમો ૨૦૦ જણાં હતાં તેથી સગવડ સારી માલમ પડી હતી. બધાઓ સેહેલાઇથી બધું જોઇ શકતા હતા. સ્ટીમર ઉપર ગમત સારૂં હેમ્પશાયર વાલનટીયરનું વાજું આખો દિવસ વાગતું હતું. અમોને સ્પીટહેડ (Spithead) કે જ્યાં એ દરિયાઇ કવાયદ થવાની હતી ત્યાં જતાં દોઢ

અમારી સ્ટીમરમાં લેવા માગ્યા (એ બેઉ સ્ટીમરો એકજ કંપનીની હતી) પણ અમારી સાથવાળા ઉતારૂઓએ તોફાન મચાવીને તેઓને લેવા દીધા નહીં. તે વખ્તે આમનસામન ખુબ બોલાચાલીથી મઝા પડી હતી. આખરે નજદીક ૦। કલાક તકરાર કીધા પછી સામા અમારામાંના થોડા ઉતારૂઓ પેલી સ્ટીમરપર ગયા અને અમારી સ્ટીમર હંકારી હતી. અમો મનવારો આગળ ગયા ત્યારે તરતજ રોશની થવાની નીશાણી થઇ હતી અને એકદમ જાણે જાદુઈથી બધી મનવારો સળગી ઉઠી હોય તેમ દરએક ડોલ તથા ફરતી બાજુઓ ઉપર બપોરીયાની રોશની થઈ હતી અને દુરની મનવારોપર જાણે તારાઓ ચલકતા હોય તેમ દીવાઓ જણાતા હતા. તે રોશની બુજાય તેટલાં બધી મનવારોપર ફાણુશોની રોશની એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ડોલો સુધાં થઇ હતી અને તેની કીનારીઓ રોશનીથી દીપી નિકળવાથી કાંઇ અજબજ દેખાવ થઇ ગયો હતો. દરેક મનવારનાં ડોલોની વચમાં રાણીજીનાં ઇનીશયલ અક્ષરો V R રોશનીથી બનાવેલા દીસતા હતા. એ વખ્તે આસમાન ઉપર વાદળનો ઘેરો થયો હતો અને વાદળાંઓ મથાલાંપર એટલાં તો નજદીક આવી ગયલાં હતાં કે બધી બતીઓનો ઓજબ તેની ઉપર પડવાથી જાણે આસમાન પર રોશની થઇ હોય તેમ ઉજાસ લાગતો હતો. બતીઓ બધી સળગી રહી કે પછી આતશબાજી શરૂ થઇ જેમાં જો કે ઘણુંખરાં બાનો તથા ઉડતા દારૂઓ જેને રોમન લાઇન્સો કહે છે તે હતા. પણ આતશબાજી ગંજાવર હદની હોવાથી તથા મનવારો ચારથી પાંચ મૈલ સુધી સફ્ સમારી ઉભેલી હોવાથી તે ઉપરની આતશબાજી જાણે ઘણા મૈલ જેટલી જગ્યાપર થવાથી દેખાવ અતિ ઘણો સરસ લાગતો હતો.

બાનો ઉરાડે તે જથ્થાબંધ દરેક મનવારપરથી ઉડતા અને જ્યારે ઉપર ગયા કે વાદળામાં ગેપ થઇ જતા અને વાદળાંની ઉપર જઇને પછી ફાટતા હતા તેથી વાદળાંઓ રંગબેરંગી હોય તેવાં બની જતાં

હતાં અને બાનો ઉપર ફાટે તેથી વાદળ ગાજતું હોય તેવા અવાજે આવતા હતા અને બધી મનવારોપર આતશબાજીના દારૂઓ વગર ગણત્રીના ઉડયા કરતા હતા તેથી એક નાકેથી બીજે નાકે સુધી તે ઉડતા આતશના ગોળાઓથી જાણે જગ્યા ભરાઇ ગઇ હતી અને આવી ગંજાવર, પાંચ મૈલ સુધીની આતશબાજીથી અને વળી વાદળાં થઇ આવેલાં તેપર પડતા તેના ચળકાટ તથા બાનોથી કાંઈ એવી તો અજબ રીતનો દેખાવ નજરે પડતો હતો કે અમો તેનું વર્ણન આપી શકતા નથી. આતશબાજીના બાનો વાદળાંઓમાં ઉડે અને વાહાંણો બતીથી શણગારેલાં નીચે વચમાં દીસે અને તેની હેઠલ દરિયાનાં પાણીમાં તે બધાંનો પડછાયો પડે તેથી જાણે બધી દુનિયા અજવાળાં તથા આતશબાજીથી ભરાઇ ગઇ હોય તેવો દેખાવ દીસતો હતો અને અમો મનમાં અમોને ખરા ભાગ્યશાળી સમજી પરવરદેગારનાં શુકાના કરતા હતા કે આવું જોવાનું અમોને સરજાયાથી અમોએ ગયા દશ દિવસમાં જેવી રોશની તથા આતશબાજી પેરીસ, વારસેલીસ, ક્રીસ્ટલ પેલેસ તથા આજે જોઇ તેવી કદી આગળ જોઇ નથી. દરેક એક એકથી સરસ લાગતી હતી. આતશબાજી આસરે સાડાદશ વાગેને ખલાસ થઇ હતી અને અમારી સ્ટીમર પાછી સાઉદહેમપટન બાર વાગે આવી અને અમોને લંડન હોટલમાં જતાં સહવારના ત્રણ વાગી ગયા હતા, જે વખ્તે એટલેતો ઉજાસ પડતો હતો કે મુંબઇમાં સહવારના ૭ વાગેલા હોય તેવો હતો. અમોને સ્ટીમરપર આતશબાજી જોતી વખ્તે ધારતી લાગતી હતી કારણકે તોફાન તથા વરસાદ થાય તેવો દેખાવ બની ગયો હતો પણ પાછું સઘળું લંડન આવ્યા આગમચ શાંત થઇ ગયું અને કશું તેવું બન્યું નહીં.

**તા૦ ૨૪ મી અને તા૦ ૨૫ મો જુલાઈ સને ૧૮૮૭**—એ બે દિવસોપર કાંઇભી જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહીં.

**તા૦ ૨૬ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭**—આજે અમો સાઉદ કેનસીંગટન મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા, જેની વિગત આગળ અમે

આપેલી છે. અમોએ છેલ્લું એ મ્યુઝીયમ જોયું ત્યાર પછી તેમાં બીજી હુન્નરને લગતી ચીજોનો ઉમેરો ઘણો થયો છે અને જુની તથા હુન્નરને લગતી ચીજો જેને આપણુ નજીવી જેવી ગણીયે છીયે તેની કેવી કિમત ઈહાં આવે છે તેના નમુના દાખલ અમોએ વીનીશીયન ગલાસનાં નાના ત્રણ ઈંચ ઊંચાઇનાં કપના પાઊંડ ૩૬૦, બે ડીશો એજ કાચની જે આસરે એક ફુટ લંબાઈની છે તેનાં એકની પાઊંડ ૧૧૪૬ અને બીજીનાં પાઊંડ ૮૨૭, એક નાની નીમખદાની પાઊંડ ૧૮૭ એ લીધેલી હતી તે લોખંડપર એનેમલ કીધી છે. એક મેવાની રકાબીના પાઊંડ ૩૦૦ આપેલા છે. એ સઘળી જણસો સોલમી સદીની બનાવતની તથા સારી કારીગીરીની હોવાથી આવી કિમતો આપેછે. એજ બનાવત જેને લીમોજીસ એનેમલ (Lemogis Enamel) ને નામે ઓળખે છે તેના બે રીટ જેટલી રકાબીના પાઊંડ ૨૦૦૦ આપેલા છે. એ ઉપ્રાંત નવા સંગ્રહો જે લોકો ભેટ આપી જાય છે તેમાં કોઇ મી૰ જોન્સ કરી ગ્રહસ્થે પોતાનું સંગ્રહ કાયેનું આપેલું છે જેનાથી નાની જેવી એ ઇમારતની એક બાજુ ભરી નાખી છે. એ સંગ્રહ ઘણો કિમતી અમો ધારીયે છીયે અને એકથી દોઢ લાખ પાઊંડની કિમતનું તે હશે. એમાં સોનાની મીનાંની તથા ઝવેરાતની દાબરીઓ, અસલી ઝવેરાતની વીટીઓ, કિમતી પથ્થરાઓ તેમાં મોટાં નગો હીરા પાનાં, માણેક, શનિશ્વરો, પોખરાજ ઇત્યાદી જેટલી જાત કિમતી પથ્થરની આવે છે તેનો સંગ્રહ છે અને તેબી સારા સોજા રંગના પથ્થરો છે. સેવેરીસ જાતનું કોરીકામ જેના એક એક દોઢ ફુટની ઊંચાઈના વાસીસના ૫૦૦૦ પાઊંડની કિમત ઉપજે છે. તેમજ અસલી જાતના મોટાં ઘડીઆળો, ઓઇલ પેનટીંગસો, પુતળાંઓ, ફરનીચર, હાથીદાંત, અબનુસ તથા સીપની બનાવટના કેબીનેટો જેમાં ઊંચી જાતના પથરા જેવાકે મેલેકાઇટ, પોરીફરી, લેપીસલેજુલી, ઇત્યાદી જડેલા અને તેબી સારા કદના, હાથીદાંતની ખુરસીઓ, તથા ટેબલ જે ટીપુ સુલતાનનું અસલ કહેવાય છે તે, ભરતકામ, બાનુઓને વાપરવાની નાની પેટી (Ladies' Companion) જેપર હીરા જડી

લીધેલો એવી ઘણી કિમતી તથા નવાઈની ચીજોનો સંગ્રહ એ ધર્ણીએ ફાયદો આપી ગયો છે. એ સઘળું ઘણું જોવાલાયક છે. અસલની ઇમારતમાં બધું જે વધતું જાય છે તે ન રહેવાથી એમાંથી મુવેલાં જાનવરોનો જે મોટો સંગ્રહ હતો તે તથા ખણીજ પદાર્થોનો સંગ્રહ સઘળું કહાડીને એ ઇમારતથી થોડે દુર બીજી ગંજાવર ઇમારત બાંધી છે ત્યાં લઈ ગયા છે અને તેનું નામ સાઉદ કેનસીંગટન મ્યુઝીયમ નેચરલ હીસ્ટરી બ્રાન્ચ (Natural History Branch) આપેલું છે અને અસલ ઇમારતને (Art and Science) હુન્નર તથા વિદ્યાનું નામ આપ્યું છે. અમો એ છેલ્લું મ્યુઝીયમ જોઇને પછી નેચરલ હીસ્ટરીવાલું મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એની ઇમારત જાણે એક મોહોલો હોય તેટલી મોટી અને ઘણી રોણુકદાર બાંધેલી છે જેમાં મુવેલાં જાનવરોનાં હાડપીંજરનો ઘણો મોટો સંગ્રહ કીધેલો છે, જેની વિગત સને ૧૮૮૧ ની ડાયરીમાં આપેલી છે. એમાં અલબત્ત નવો ઉમેરો થયો હશે પણ એટલી તો ચીજો ત્યાં મુકેલી છે કે અમો તે પિછાણી શક્યા હતા નહીં તથા અમોને વખ્ત પણ હાથમાં બાકી રહ્યો નહીં કે સઘળું બરાબર જોઈ શકીયે અને જો કે આખો દિવસ એ બે મ્યુઝીયમમાં કાહાડ્યો હતો તોબી સઘળું દોડાદોડથી જોયું હતું. જો બરાબર વિગતવારે વાચીને તે સઘળું જોઇયે તો અમો નથી ધારતા કે એક અઠવાડ્યાંમાંબી તે પુરું કરી શકાય એવો મોટો એ સંગ્રહ છે.

તા૦ ૨૭ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે પરચુટણ કામમાં રોકાયાથી કાંઇ જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહીં.

## આયરલંડની મુલાકાત.

તા૦ ૨૮ મો જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે રાતનાં કલાક ૮—૨૦ મીનીટે ઈઉસ્ટન સ્ટેશનપર આગગાડીમાં બેસીને લંડન શેહેર છોડ્યું હતું અને અમેરીકા ખંડપર જવા આગમચ આયરલંડ દેશના વખણાયલા "કીલારનીલેક્સો" જોવા નિકળ્યા હતા. તે વેલ્સ દેશનું

હોલીહેડ કરીને બંદર છે ત્યાં પાછળી રાતનાં કલાક ૩—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા અને ત્યાંથી ડબલીન જવા સારૂં સ્ટીમરમાં બેસીને આઇરીશ ચેનલ પસાર કીધો હતો. એ વખ્તે એ ચેનલ જરાક તોફાની હતો તેથી સ્ટીમર ઘણી ડોલા ખાની હતી અને ઉતારૂઓનો મોટો ભાગ માંદો પડયો હતો. સ્ટીમર ફેરીબોટની જાતની માફકસર મોટી હતી અને બધે ખાંચાઓ કરીને સલુન સુધામાં ઉતારૂઓને સુવાની "બર્હો" મજેની મખમલની ગાદી તકીયા સાથની કીધેલી હતી, પણ કેબીનો ઘણી થોડી હતી. અમોને ડાઈનીંગ સલુનમાં ઉપર મુજબની બે ખુલ્લા સુવાના બીછાના મળ્યાં તે ઉપર સુઈ જવાથી અમોને કાંઈ દરિયો ઘણો લાગ્યો હતો નહીં, પણ જેઓને બોટના હીલવાથી આંચકા ઘણા લાગ્યા અને ઊંઘ નહીં આવી તેઓમાંના ઘણા જણા આજારી થયા હતા. અમોએ આજે લંડનને છેલી સલામ ત્યાં બે મહિના મોજમજામાં ગુજારીને કીધી હતી લંડન શેહેરની બધી વિગતો આગળ અમે સને ૧૮૮૧માં લખેલી છે ત્યાર પછી એની વસ્તીમાં વધારો થતો ચાલુજ છે અને હમણા લોકો તે પચાસ લાખની ધારે છે. અમો જે હોટલ મેટ્રોપોલમાં ઉતર્યા હતા તે મોહોલો નોરધમબરલેંડ એવીન્યુમાં આગળ જે માફકસરનાં ઘરો હતાં તે આ વખ્તે સઘળાં તોડી પાડીને ગંજાવર હવેલીઓ કલબો તથા હોટલો સારૂં બંધાઇ છે અને આખો મોહોલો જાણે એજ કારણસર બાંધ્યો હોય તેવો છે. એમાં અમારાવાળું તથા ગ્રાંડ હોટલ તથા અમો આએ વખ્તે આવ્યા પછી ઉઘાડેલું વિકટોરીયા હોટલ આવેલાં છે અને તે કેવાં મોટાં હોવાં જોઇયે તેના ખ્યાલ દાખલ અમારાવાળું હોટલ જે આસરે ૪૦૦ ફીટ પોહોળું અને તેટલુંજ લાંબું અને નજદીક સાતથી આઠ માળનું છે તે બાંધવા ઉપર તથા શણગારવા ઉપર એક કરોડ રૂપીયા (દશ લાખ પાઊંડ) બેઠા છે. તેના દાલો, ડાઇનીંગ રૂમો, સ્મોકીંગ રૂમો સઘળું જાતજાતના રંગીન સંગેમરમરનું દેવાલ,

થાંભલા, જમીન સુધાં બનાવેલું છે અને દીવાનખાંનાઓમાં તે દેવાલોની અંદર ઊંચું ભરતકામ તથા મોટા મોંટાં જોવાના કાચો તથાં બીજાં આઇલપેનટીંગ્સો મુકેલાં છે.

એ મેટ્રોપોલ હોટેલની ઇમારતમાં ૭૫૦ ઉપર ઓરડાઓ છે અને રાણીજીની જુબીલીની વખ્તે તેમાં ૯૦૦ માણસોને અગવડ સગવડે રખ્યા હતાં ને વખ્ત ધમાલની શું વાત કરીયે ? જ્યાંથી હોટલમાં ફરીયે ત્યાં રેહેનારાઓના ઢગલાને ઢગલા માલમ પડતા હતા. માળપર જવાની બે લીફ્ટો હતી તેમાં ખાચોખાચ લોકો ભરાઇને ઉપર હેઠે આવે જાય દર બે મીનીટે કરતું હતું. બે જમવાના ઓરડાઓ છે તેમાં એકી વખ્તે આસરે ૪૦૦ માણસો જમવા બેસતું. એ આટલું બધું લોક રેહે તેઓની સઘળી મેનીજ કરવી, તેઓનાં કાગળો આવે તે પોહોંચાડવાં, તેઓને બાહારથી લોક મળવા આવે તેઓ સારૂં શોધી કાહાડવાં ઇત્યાદી સઘળું તારીફલાયક મેનીજ હોટલવાળાઓ કરી શકતાં હતા. એ હોટલમાં આટલા બધા ઓરડાઓ તથા ત્રણ મોટાં દીવાનખાનાં, અને બીડી પીવાના ઓરડા ઉપ્રાંત બે બીલીયર્ડ રૂમો તથા વળી ખાણુંઓ સારૂં બાહારના લોકને માટે બે ત્રણ હાલો જુદા રખેલા છે. એવું મોટું એ હોટલ તથા તેની ઈમારત છે. એ તથા ગ્રાંડ હોટલ એકજ કંપનીનાં છે. ગયે સાલ અમારાં હોટલે દસ ટકાનુ વ્યાજ આપ્યું હતું. હોટલમાં અમો દરેકને રોજનો ૧ પાઊંડ આસરે ખરચ લાગતો હતો તેમાં ઓરડાની ૧૦) શીલીંગ, નોકરોની ૧૧ શીલીંગ, નાસ્તાની ૨) શીલીંગ લંચની જેમ લેવો તેમ આસરે ૨) શીલીંગ અને ડીનરની ૫) શીલીંગ લેખે પડતી હતી. એવાં મોટાં હોટલો લંડનમાં ઘણાં છે અને મોસમમાં એ સઘળાં ભરાઇ જાય છે તે વખ્તે જગ્યા પણ મળી શકતી નથી. અમોએ આગળ લખ્યું છે તેમ જુબીલીના દિવસોપર વિકટોરીયા હોટલ જે અમારા હોટલ જેટલુંજ મોટું છે તે ઉઘડયા પછી બે દિવસમાં તદ્દન ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું. લંડનમાં બીજા નવા રસ્તાઓ પણ ઘણાં

ભાંજીને અમોએ બનાવેલા જોયા હતા અને આસ્તે આસ્તે એ પ્રમાણે ઘણી ગમ કામ ચાલે છે. અમોએ લંડન ઘણી દલગીરી સાથે ત્યાં ભોગવેલી મોજમેઝા પછી છોડયું હતું.

તા૦ ૨૯ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક સાડાસાત વાગે કીંગ્સટાઉન કરીને ડબલીન શેહેરની પડોશનાં બંદરપર પુગ્યા હતા અને ત્યાંથી આગની ગાડીમાં બેસીને ડબલીન શેહેરમાં કલાક ૮ ને અમલે પુગ્યા હતા. એ શેહેર અમોએ આગળ જોયલું હોવાથી આએ વખ્તે જોવા રહ્યા નહી હતા, પણ અમો જ્યાં આગગાડીમાંથી ઉતર્યાં તે સ્ટેશનથી અમો જે બીજી કંપનીની ટ્રેનમાં જવાના હતા તે સ્ટેશનપર જવા સારૂં શેહેરમાંથી એક નાકેથી બીજે નાકે જવું પડયું હતું તેથી થોડું ઘણું જોયું હતું જેમાં કાંઇ નવો ફેરફાર થયલો જણાતો નથી. અમો ડબલીનથી કીલારની ગામ જવા સારૂં કલાક ૯ વાગેને ટ્રેનમાં નિકળ્યા હતા તે કીલારની ગામના સ્ટેશનપર સાંજનાં ૪—૨૦ મીનીટે પુગ્યા હતા અને (Lake Hotel) લેક હોટલ જે કીલારનીના સરોવરને માથેજ છે ત્યાં ઉતારો લીધો હતો. સાંજના વખ્ત હાથમાં હોવાથી ત્યાંના ગામડામાં ફર્યાં હતા જે માફ્કસરનું સરોવરથી આસરે બે મૈલ દુર આવેલું છે અને ત્યાં નાનાં પણ સારી બાંધણીનાં ઘરો આવેલાં છે તે સિવાય કાંઈ જોવાલાયક નથી, ત્યાંથી અર્લ ઓવ કીનમેર કરી ઉમરાવ છે તેનો હોમપાર્ક કરીને મોટો બાગ છે તે જોયો હતો. એ પાર્ક ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે અને તેમાં ઝાડો સારાં રોપેલાં છે તેથી તથા ઘાસની લીલોતરીથી સારો લાગે છે. ઇહાં અમો કુતરાંઓથી સસલાંનો શેકાર કરતાં ગામડાંના માણસોને જોયાં હતાં એ લોકો દરમાંથી સસલાંને હાંકી કહાડીને પછી કુતરાઓ તેની પાછળ છોડીને તેઓને પકડાવે છે તે વખ્તે સસલું બિચારૂં ચીચારીઓ મારતું બને તેમ દોડીને કોઈ બીજા ખાડા યા દરમાં ભરાઈ જાય છે તો બચે છે, નહી તો કુતરાઓ તેને પકડી લીયે છે કે માણસો આવીને

તેને પોતાને હસ્તક લીયે છે. એ માણસો પોસે કોથળોઓ ભરીને એ મુજબ પકડેલાં અમે જોયાં હતાં. એ પાર્કમાં એક સરોવરમાં નાનું જેવું ટાપુ છે જેને (Ross Island) રોસ આયલંડ કરીને કહેછે, જ્યાં આગળ ત્રાંબાની ખાણુ મળી હશે તે ખણેલી હજી દીસે છે પણ હમણા તે ચાલતી નથી. એ સઘળું જોઇને પાછા હોટલમાં સાત વાગે આવ્યા હતા. આયરલંડમાં આવ્યા પછી વળી સને ૧૮૮૧ ની માફક ઈહાંની ઓરતો અમારાં શામલાં મોઢાં જોઇને (જો કે અમે ઇગ્રેજી તોપી પેહેરીયે છીયે તોબી) ખુબ મોટે મોટે અમારાં મોઢાંપર હશે છે તથા પોતાના મોઢાંના ચેન ચાળા કરી ખુશ મશ્કરીઓ કરે છે. અમો આજે રેલવેમાં ડબલીનથી કીલારની સુધી આસરે ૧૮૦ મૈલની મુસાફરી કીધી તે બધી જગ્યા ખુદરતી દેખાવોથી ભરેલી જોવાલાયક છે. વચમાં મોટું મેદાન જ્યાંથી અમારી ગાડી દોડતી હતી તેની દુરથી નાની ટેકડીઓ તદન લીલોતરીથી ભરેલી દીસતી હતી અને વચમા છુટી છવાઇ બીજી ટેકડીઓ હોવાથી ખુશનુમાં લાગતું હતું, પણ એ જગ્યાનો ઘણો મોટો ભાગ જાનવરોને ચરવાની જગ્યા દાખલ રાખેલો દીસે છે. ખેતીવાડી તથા વસ્તી પણ ઘણી જુજ દીસે છે અને સઘળું વેરાન પડેલું હોય તેવું લાગે છે. ઈંગલંડમાં જેમ નજદીક નજદીક ગામો આવતાં હતાં તેવું કશું દીસતું નથી અને લોક પણ પેહેરવે ઓઢવે તથા દેખાવે કંગાલ દીસે છે. આજે સાંજના ઘણે દિવસે અમોને ઠંડી મલી હતી અને રાત પડતાં સરોવર અમારા હોટલની અડોઅડ હોવાથી યાંથી પવનની લેહેરો ઘણી ઠંડી આવતી હતી.

અમારાવાળા હોટલપરથી કીલારની લેકસનો દેખાવ ઘણો સરસ દેખાતો હતો. એ સરોવર નાના નાના પાહાડોની વચમાં આવેલો છે અને આસપાસની લીલોતરીથી તેનો દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે. વચમાં નાના નાના ટાપુઓ આવેલા છે. ફરતા પાહાડોની પાછળ બીજા પાહાડો જરા ઊંચા આવેલા છે. એ સરોવર બરોબર જોવા સારું

તા૦ ૩૧ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૭—૧૦ ની ટ્રેનમાં ઐનટ્રીથી નિકળેલા કોર્ક શેહેરના સ્ટેશનપર કલાક ૧૦—૪૫ મીનીટે આવી પુગ્યા હતા અને ત્યાંથી ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને શેહેરમાં થઇને બીજું રેલવે સ્ટેશન છે ત્યાં ગયા હતા. એ કોર્ક શેહેરનો જે ભાગ અમોએ જોયો તે પરથી શેહેર મોટું લાગે છે અને ત્યાં ઘણાં વાહાંણો નદી લી (Lee) ઉપર ઉભેલાં દીસતાં હતાં તેથી ત્યાંનો વેપાર સારો હોય તેવું લાગે છે. એ નદી ઉપર બે પુલો પારનલ તથા પેટ્રીક બ્રીડ્જ નામના અમોએ પસાર કીધા હતા તે ઘણા સારા બાંધેલા છે. અમો ત્યાંથી બીજા સ્ટેશનપર આવીને કલાક ૧૧ વાગે નિકળેલા કુવીન્સ ટાઉન કરીને બંદર છે ત્યાં કલાક ૧૧—૧૫ મીનીટે આવી પુગ્યા હતા. એ બારાંમાંથી આઇરીશ લોકો અમેરીકા ખાતે મોટા જથ્થામાં દર સાલ નિકળી જાય છે અને અમેરીકા તથા ઈંગલંડ વચ્ચે આવજાવ કરતી સ્ટીમરો બધી ઈહાં આવે છે તેથી ઈહાંની વસ્તી દીનપરદીન વધતી જાય છે. એ શેહેરનું નામ આગળ Cove of Cork કરીને હતું. પણ રાણી વિક્ટોરીયા સને ૧૮૪૫ માં ઈહાં આવ્યાં હતાં તેઓના માન ખાતર તે નામ બદલીને કુવીન્સ ટાઉન આપ્યું છે. એ શેહેરનો મોટો ભાગ ટેકડી ઉપર આવ્યાથી તેની ઉપર બંધાયલાં ચઢ ઉતર ઘરોથી દેખાવ સારો લાગે છે. ઇહાંથી ઠેક કોર્ક સુધી નદી "લી" ગયલી છે અને મોટાં વાહાંણો તેમાંથી ઠેક કોર્ક શેહેર સુધી જાય છે. અમોને આગગાડીએ ઠેક કિનારે લાવીને એક નાની સ્ટીમર "જેકોલ" (Jakal) નામની કુનાર્ડ લાઇનવાલાનીજ છે તેની નજદીક ઉતર્યા હતા. અમો તે ઉપર સવાર થયા હતા ત્યાર પછી આસરે ૧૨ વાગેને મેલ ટ્રેન ઈંગલંડથી મેલ લઇને આવી તે લઇને ઉપડી તે અમોને કુનાર્ડ લાઇનની સ્ટીમર "સરવીયા" (Servia) જેમાં અમો ન્યુયાર્ક (New York) જવાના હતા તે પર લઈ ગઇ હતી જેપર અમો સવાર થયા પછી બપોરે સવા વાગે એ સ્ટીમર ઉપડી હતી અને અમોએ યુરોપને છેલ્લી સલામ કીધી હતી. એ કુવીન્સ ટાઉનનું બારૂં ઘણું મોટું છે અને તેમાં કહે છે કે

ઈંગ્રેજી બધી મનવારો ઉભી રહી શકે એટલી જગ્યા છે. અમોને એને લગતી જમીન એક બાજુપર પસાર કરતાં નજદીક ત્રણ કલાક લાગ્યા હતા અને ત્યાર પછી આટલાન્ટીક મોહસાગરમાં પેઠા હતા. આજનો આખો દિવસ દરિયો ઘણો થંભ હતો અને અમારી સ્ટીમર "સરવીયા" અત્રેની મોટી સ્ટીમરોમાંની એક ગણાય છે, જે આસરે ૮ હજાર ટન ઉપરની અને ૫૦૦ ફીટ લંબાઇની તથા સારી પોહોળાઇની હોવાથી દરિયાના મોજાઓની દરકાર કરતી ન હતી. એ સ્ટીમર ઉતારૂઓને લઇ જવા સારૂંજ મઝેની ગોઠવણથી બાંધેલી છે અને તેમાં ૧૦૦૦ ઉતારૂઓ લઇ જઇ શકે છે. તેમાં ૫૦૦ પેહેલો વર્ગ (જેને સ્ટેટ રૂમ્સ કેહેછે તેમાં) અને ૫૦૦ બીજા વર્ગના ઉતારૂઓને લઇ જવાની જગ્યા છે. એમાં ૧૨) લાઇફ બોટો રાખેલી છે અને સ્ટીમરની આસપાસ પાણીના (watertight compartments) કંપાર્ટમેન્ટસો રાખેલા હોવાથી અડચણની વખ્તે તેમાંજ પાણી ભરાય છે અને અંદર આવતું અટકાવે તેથી સ્ટીમર ડુબવી ઘણી મુશ્કેલ પડે છે. અમારી સાથે આસરે ૧૫૦) પેહેલા વર્ગના તથા બીજા વર્ગના ૨૦૦) ઉતારૂઓ હતા.

તા૦ ૧ લી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ દરિયો જરા જોરમાં હોવાથી અમોને ફેર આવ્યા કીધા હતા, કારણકે સ્ટીમર ડોલતી હતી. ગઇ કાલ અને આજે બપોરનાં ૧૨) વાગાની વચમાં સ્ટીમર ૩૭૮) નોટીકલ મૈલ ચાલી હતી, સ્ટીમરપર ઉતારૂઓની પી. એન્ડ ઓ. કંપનીની સ્ટીમરો કરતાં ખાનાપીનાની તથા બીજી માવજત સરસ થાય છે. ડાઈનીંગ સેલુનમાં એકી વખ્તે ૨૦૦ જણા બેસી શકે તેવી ચાર હારની ટેબલો ગોઠવી છે અને મ્યુઝીક, સ્મોકીંગ, લેડીસ સલુનો જુદાં જુદાં તથા સારા શણગારેલાં છે તથા વિજળીની બતીઓ બધે કેબીનો સુધાંમાં બળે છે. એમાં ત્રણ થરે કેબીનો હારબંધ બનાવેલી છે તથા બધી રીતે સગવડ છે. આજે આખો દિવસ ઠંડી સારી પડતી હતી.

તા૦ ૨ ૭ આગસ્ટ સંને ૧૮૮૭—આજે સહવારથી બપોર સુધી વરસાદ થોડો થોડો પડ્યા કરતો હતો અને દરિયો જોકે જોરમાં હતો અને મોજાઓનો ઉછાળો ઘણો હતો તોબી સ્ટીમરપર ગઇ કાલના જેવા ડોલા લાગતા હતા નહીં. તેનું કારણ અમોએ સાંભળ્યું કે જેમ તેલ મોજાઓને મારે છે તેમ વરસાદના પાણીથી મોજા જોર મારતા અટકે છે, બપોરનાં આસરે એક ક્લાક સુધી ધુમસનો જરા જોર થઇ આવ્યો હતો અને તેથી દર મીનીટે આખો વખ્ત સ્ટીમરપરથી ધુમસની સીસોટી વજાડયા કીધી હતી. એ ધુમસ કાંઈ ઘણો નહીં હતો તોબી ૧૦૦ વારને છેટે કશુંબી દેખાતું હતું નહીં અને વખ્તે બીજી કોઇ સ્ટીમર આવીને અફડી નહીં પડે તેને ચેતવવા સારૂં સીસોટી વજાડયા કીધી હતી, પણ એક કલાકમાં ધુમસ પાછો નિકળી જવાથી તે બંધ કીધી હતી. આજે બપોરનાં ૧૨ વાગા સુધીના ચોવીસ કલાકમાં અમારી સ્ટીમર ૪૦૮ નોટ ચાલી હતી. કવીન્સ લેંડ છોડયા પછી અમારી સ્ટીમર આફમણ તરફ હંકારે છે તેથી દરરોજ વખ્તમાં નજદીક ા। કલાકનો ફેર અમોને પડે છે. અમારાં ઘડીયાલમાં આયરલંડના ટાઈમ (જે લંડનના ટાઈમ કરતાં ૨૫ મીનીટ ઓછો હતો) નો બપોરનાં પોણો વાગ્યો હતો ત્યારે સ્ટીમરપર સોમવારે ૧૨ નો ટાઈમ સુરજપરથી મેરીડીયન લઈને કીધો હતો અને મંગળવારે પણ પોણો કલાક અમે ખોહોયો હતો એટલે લંડનનો દોઢ વાગે ત્યારે સ્ટીમરપર બાર બપોરના થવા હતા. એ સુજબ દરરોજ અમો આફમણ તરફ જવાથી પોણા કલાકની ઉપરનો ફેર પડે છે અને અમારો દિવસ ૨૪ બદલે ૨૩ા। કલાકનો થાય છે. આજે બપોરનાં સ્ટીમરના ૧૨ વાગા ત્યારે અમારાં ઘડીયાલમાં જે આયરલંડનો ટાઇમ રાખ્યો છે તેમા ૧—૩૭ મીનીટ થઈ છે અને એટલો વખ્ત બે દિવસમાં અમોએ ખોહોયો છે અને એ સુજબ અમો જ્યારે આફમણ તરફ ગુસાફરી કર્યા જઇશું અને દુનિયાની આસપાસ ફરીને મુંબઈ આવીશું ત્યારે એક આખો દિવસ અમોને ખોવો પડશે. આજે બપોર પછી દરિયો ઘણોજ મઝાનો

ઠંડો હોવાથી ઉતારૂઓમાં ગાવાનું, વજાડવાનું તથા કુદવાનું, દોરડાંપર ટીંગાઇને ચઢવાનું તથા બીજી કસરતની રમતો આખો વખ્ત ચાલી હતી. રાતના ૧૧ વાગા સુધી ગાયન ચાલ્યું હતું. આખો દિવસ સુરજ તદન દેખાયો નહીં હતો અને ઠંડક મઝાની માફકસરની હતી.,,

**તા૦ ૩ જી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭**—આજે દરિયો જરા જોરમાં હતો અને ઠંડી જરા વધારે પડતી હતી. સ્ટીમર આજ બપોરનાં ૧૨ વાગા સુધી ૨૪ કલાકમાં ૪૦૨ નોટ ચાલી હતી તથા વરસાદ વારાફરતી પડયા કરતો હતો અને સુરજ તદન જોવામાં આવ્યો હતો નહીં. આજે ઉતારૂઓ મોઢાંમાં ચમચી લઈને તેમાં એક ઈંડું મુકી દોડવાની સરત રમ્યા હતા તથા એક એક ઉપરથી કુદી જવાની (Leap Frog) રમત તથા ડોલના દોરડાંઓપર હાથે ટીંગાઇને ઉપર ચઢવાની કસરત રમ્યા હતા અને ગમત સારી મળી હતી.

**તા૦ ૪ થી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭**—આજે બપોર સુધી ૨૪ કલાકમાં સ્ટીમર ૪૦૩ નોટ ચાલી હતી. વાદળ તદન ખુલ્લું થઈને સુરજ પ્રકાશતો હતો પણ ન્યુફાઉંડલેંડ કોસ્ટોની નજદીક (Benks) બેંકસ કરી કહે છે તે જગાપર અમારી સ્ટીમર આવી લાગ્યાથી અમારેથી આસરે ૧૫૦ થી ૨૦૦ મૈલ દુર (Ice Bergs) આઇસના બનેલા તરતા પાહાડો એ ન્યુફાઊંડલેંડના કિનારાપર ખુટી બેસવાથી ત્યાંની તરફનો પવન ખુલ્લા દરિયાપરથી ઘણોજ ઠંડો બરફના જેવો આવતો હતો તેથી હમેશના કરતાં ઠંડી ઘણી વધારે લાગતી હતી અને જો કે સુરજનું તડકુંખી જોરમાં પાતું તેની ગરમી માથાંપર પડવાથી માથું દુઃખી આવતું તોબી એ ઠંડો પવન એવો તો દીલ ઉપર લાગતો હતો કે હાથ પગ જાણે આઇસમાં મુકયા હોય ને ઠંડીથી સુન મારી જાય તેમ લાગતા હતા. અમો આજે દરિયાના જે ભાગમાં હતા તેની હેઠાણમાં જમીન ઘણી ઉપર સુધી ઉપસી આવેલી છે અને તેથી કરીને વાહાણો લગર પણ એ માહસાગરમાં કરી શકે છે તે

જમીનને ન્યુફાઉંડલેંડ બેંકસ કરીને કહે છે અને દરિયો તેને લીધે છાલકો થાય છે. એ ઉપર લખેલા બરફના પાહાડો ઉત્તર ધ્રુવ (North Pole) તરફ જ્યારે બંધાયલું આઈસ ગરમીથી પીગલે છે ત્યારે તેના મોટા ગંજાવર ડુંગરો જેવા મોટા ટકડાઓ છુટા પડીને દરિયામાં તરતા થાય છે. અને હજારો મૈલ સુધી તેઓ તરતા દક્ષીણ તરફ જાય છે અને આસ્તે આસ્તે પીગલીને નાબુદ થઇ જાય છે. એ *આઇસના તરતા ડુંગરો કોઈ કોઈ તો બે ત્રણ મૈલ જેટલા ઘેરાવામાં આસરે* ૨૦૦ થી ૨૫૦ ફીટ ઉંચાઇમાં અને જેટલા પાણી બાહાર દીસે છે તેથી બેવડા યા તેવડા મોટા ઊંડાઈમાં પાણીની અંદર તરે છે, તેઓના થોડા ભાગો પિગળતા આવ્યાથી તેની ઉપર દેવળના મિનારાઓ, કિલ્લાઓ ઈત્યાદી જેવા આકારો બની જાય અને તેવા ૨૦ અથવા ૨૫ પાહાડો જ્યારે એકે વખ્તે દરિયામાં તરતા મળે છે ત્યારે તેઓની ઉપર પડતા સુરજના પ્રકાશથી બીલોરી કિલ્લાઓ તથા દેવળો હોય તેમ ચળકે છે, અને દેખાવ સાંભળવા મુજબ ઘણોજ સરસ અજાયબ જેવો લાગે છે. અમોને કાંઈ એવા પાહાડો મળ્યા હતા નહીં પણ ઘણુખરા મે જુન મહિનામાં આટલાન્ટીક મહાસાગરમાં જથ્થાબંધ મળે છે, તે વખ્તે સ્ટીમરોને ઘણી તપાસીને ચલાવવી પડે છે, નહીં તો કે જો ધુમસ થઈ આવે અને એકુ એવા પાહાડ સાથે અથડી તો તેના પુરચેપુરચા ઉડી જાય છે. આજે અમારી સ્ટીમરની આસપાસથી સાંજનાં પાંચ વાગેને મગરમચ્છોનું એક મોટું ટોળું આસરે એકસો ઉપરનું નજદીકથી પસાર થયું હતું જેઓ પોતાનાં મોહોડાંમાંથી જથ્થાબંધ પાણીના ફુવારાઓ હાયે હવામાં ઉડારી ગમત કરતાં ઝડપબંધ પસાર થઈ ગયાં હતાં. એમાંના કોઇ કોઈ તો ૫૦ થી ૬૦ ફીટની લંબાઈનાં હતાં એમ ધારે છે, અને સ્ટીમરની બેઉ બાજુપરથી આસરે ૧૦૦ ફીટ દુરથી પસાર થઇ ગયાં હતાં. અમારી સ્ટીમર આજે ગલ્ફ સ્ટ્રીમમાં દાખલ થઈ હતી. એ ગલ્ફ સ્ટ્રીમ ગરમ પાણીનો મોટો ઝરો યા નદી છે જે મેક્ષીકોના અખાતમાંથી શરૂ થાય છે, અને ખુદરતની નવાઈ દાખલ એ ગણાય છે. ખુદરતે જાણે

દુનિયાંની હવા સમધાત રાખવા સારૂ તેને બનાવ્યો છે. એ નદી જે ઘણા મૈલ જેટલી પોહોળી છે તે મેક્ષીકોના અખાતમાંથી શરૂ થઇને આટલાન્ટીક માહસાગરમાં જાય છે અને પોતે તે સમુદ્રનાં પાણીથી તદન અલગ રહી તેની વચમાંથી માર્ગ કરી છેક આયરલંડના કોરટા સુધી જાય છે અને ત્યાંની હવા જે ઘણી ઠંડી હોય છે તેને એ નદી જે પોતે ગરમ પાણી છે તે ગરમી આપી સમધાત કરે છે અને એ ગલ્ફ સ્ટ્રીમની ખુબીથીજ ઇંગલંડ, આયરલંડ, તથા સ્કોટલંડમાં લોકો વસી શકે છે, નહીં તો ઠંડીથી ત્યાં માણસ રહી શકે એમ કહે છે. એ બાબદસર અમેરિકનોએ એક હસવાનો ટુચકો શોધી કાહાડયોછે કે જો ઈંગલંડવાળા અમારી સાથ બરજોરી કરે તો અમો અમારો ગલ્ફ સ્ટ્રીમ ત્યાં જતો બંધ કરીશું તો તદન ઉજડ થઈ જશે. એ ઝરો આયરલંડ સુધી જઇને ત્યાંથી પાછી ઠંડી પોતામાં ઉમેરી લાવી તે ઠંડો થયલો ઝરો નીચાણમાં ઉતરી છેક સ્પેન સુધી દક્ષિણે જાય છે અને ત્યાં ઠંડી હવા પાંથરી આફ્રિકાના કોરટાની ગરમીને નરમ પાડે છે. ત્યાંથી પાછો મેક્ષીકો તરફ ઠંડી હાલતમાંજ આવી ત્યાંની બેહદ ગરમીને ઠંડક આપે છે, અને પાછો પોતે ગરમ થઇને આયરલંડ તરફ ઉત્તર-બણી જાય છે, તે પ્રમાણે આખો વખ્ત ગોળને ગોળ આટલાન્ટીક માહસાગરમાં ફરીને બધે ગરમી તથા ઠંડીનાં સાંધણો આપેછે. એનાં પાણી આટલાન્ટીક માહસાગરનાં પાણીથી નજદીક ૨૦ થી ૩૦ ડીગ્રી વધારે ગરમ રહે છે અને ખુદરતે જાણે દરિયાની અંદર એની હલાયધી નદી વેહેતી કીધી છે. એ ગલ્ફ સ્ટ્રીમને લીધેજ આજે જોકે બરફ જેવો ઠંડો પવન અમોને લાગતો હતો તોબી પારાની સીસી ૫૫ ડીગ્રીની હેઠાંણ ગઇ હતી નહીં. અમારી સાથના અમેરિકન ઉતારૂઓ સારી રીતે વર્તે છે અને આખો વખ્ત હિંદુસ્તાનની તથા આપણા જરથોસ્તી ધર્મની બાબદની વાતો પોતે આવી ઓળખાણ કરીને પુછે છે. પોતાનાં રેહેઠાંણો ઉપર આવવા સારૂં ઈંજનો કરે છે. મી० મેકે (Mackey) કરીને અમેરીકાના વખણાયલા કરોડપતીએથી પોતાની સોના તથા રૂપાંની ખાણો જોવાનું અમોને નોતરૂં દીધું હતું. કોઇ એક

વેચાઇ જશે. એ લોંગ આયરલંડની દરિયા કિનારાપરની જગ્યા ન્યુયોર્કનાં લોકોને હવા ખાવા સારૂં વપરાય છે. ત્યાં છુટાં છુટાં મોટાં હોટલો તથા નાના બંગલાઓ બંધાઇ ગયા છે. કોની આયરલંડ (Coney Island) થી જરાક દુર એક જણે પોતાનું ઘેર એક હાથી જાનવરનાં આકારમાં આબાદ બાંધેલું છે અને આકાર તેવોજ કીધો છે, સ્ટીમરપરથી તે જાણે ખરેખર એક જીવતો હાથી ઉભો હોય તેમ તેની અંબારી સુધાં દેખાતો હતો. આગળ વધતાં દરિયો સાંકડો થતો ચાલ્યો અને કિનારા તરફથી છાલકો થવા માંડયો, તે જગ્યાને બાર (Bar) કરીને કહે છે તે બાંર વાગાની આગમચ પસાર કરવો જોઇયે, નહીં તો પાણી ઘટી જવાથી સ્ટીમરને બાહેર થોભવું પડને. પણ અમોએ તે વખ્તસર પસાર કીધો અને પછી ન્યુયોર્કના બારાંમાં પેઠા જેની દાખલ થવાની જગ્યાપર જમીન ઘણીજ નજદીક આવે છે. ત્યાં અમારી સ્ટીમર થોભાવીને તે ઉપર ડાકટર ઉતારૂઓને તપાસવા આવ્યો કે કાંઈ ઉડતો રોગ હોય તો તેને આગળ વધવા દીયે નહીં. ને એની નજદીક એક નાનું ટાપુ છે જેને કુવારેનટાઈન આયરલંડ કરી કહે છે ત્યાંજ ઊતરવા કહે છે. ડાકટર સ્ટીમરપર આવ્યો કે સલુનના ઉતારૂઓને કાંઇ તપાસ્યા નહીં, તે બાબે સ્ટીમરના ડાકટરને પુછ્યું હતું પણ ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓ જેઓ બધા ઈહાં વસવા આવેલા હતા તેઓને ડાકટરની સામે એક પછી એક રીજમીટની માફક ચલાવી લઇ ગયા હતા, જેઓ નજદીક ૪૦૦ માણસો હશે. એ લોકોનો મોટો ભાગ ઘણાજ ગરીબ હાલતનો હતો અને આઇરીશ લોક તથા પોલંડના યાહુદીઓનો ભાગ મોટો હતો. છેલ્લા શખ્સો સ્ટીમરપર બબરચીના હાથનું રાંધેલું ખાતા નહીં હતા, પણ પોતે તરકારી તથા માછલી છુટી લઇ સમારીને પોતાના વાસણમાં તેનું હોચપોચ કરી પાણી નાખીને પોતાના હાથે ચુલાપર મુકી પકાવતા હતા અને આગળ આખો વખ્ત ઊભા રહેતો હતા કે રખેને કોઈ તેને હાથ લગાડે. અમો ધારીયે છીયે કે એ લોકોનાં ધર્મના ફરમાન મુજબ ડુકરનું ગોસ હરામ છે અને ઈહાંની સ્ટીમરપર એ જાતનું ગોસ વપરાતું હતું તેથી રખેને

તેઓને તે ગોસ ખાધામાં આવે કરી આટલી તપાસ લેતા હતા. ડાકટરે સઘળાને તપાસ્યા પછી સ્ટીમરપર કસ્ટમ હાઉસવાળાઓ પણ આવ્યા હતા અને દરેક જણ પાસે શું સામાન છે તેના બાકસોની વિગત એક કાગજપર લખાવી દરેક ઉતારૂની સહી તેપર લેતા હતા, અને પછી કાગજપર અકેકો નંબર તેઓને આપતા હતા. અમોને નંબર ૧૯ આપ્યો અને તે નંબર ઉપર પોતાનાં લીસ્ટમાં કેટલા અમારા દાગીના હતા તે લખી લીધા હતા કે પાછળથી બરાબર છે કે નહીં તે કસ્ટમ હાઉસવાળાને માલમ પડે. એ સઘળું થયા પછી અમારી સ્ટીમર આગળ વધી હતી. ન્યુયોર્ક ઈંહાંથી આસરે ૭ મૈલ દુર છે અને તેના બારાંમાં એક નાના ટાપુ ઉપર (જેને બેડલો આઇલ કહે છે) સ્વતંત્રતાનું પુતળું જે ફ્રેંચ રૈયતે એઓને યોહુએકપર આપેલું છે તે મુકેલું દેખાવા લાગ્યું હતું. એ પુતળું ૧૫૧ ફીટ ઊંચાઇમાં છે, તેની બેઠક ૧૫૫ ફીટની મળી ૩૦૬ ફીટ સઘળું મળી ઊંચુ છે. તે એક ઓરતનો આકાર ઉભેલો પાડી તેનાં માથાંપર ફુલતું તાજ મુકેલું છે અને હાથમાં બળતી મસાલ આપેલી છે, અને ટાપુની વચમાં આવ્યાથી બધી ગમથી તે દેખાઇ શકે છે. ન્યુયોર્ક શેહેર જાણે ઘોડાની નાળની વચમાં એક લાંબો પાતો નિકળી આવ્યો હોય તેમ સ્ટીમરપર લાગે છે. બારાંમાં પેસતાં જમણાં હાથ ઉપર બ્રુકલીન (Brooklyn) અને ડાબા હાથ ઉપર જરસી (Jersey) નાં શેહેરો આવે છે અને તેઓની વચમાં નદીઓથી હલાએધું પડેલું ન્યુયોર્ક શેહેર આવેલું છે. પણ દુરથી તે સઘળાં જાણે મલી જઇને ઘોડાની નાળનો આકાર પકડે છે. બારૂં જેમ અંદર જતા ગયા તેમ કુસાદે અને પોહોળું થવા માંડે છે અને તે એટલું તો મોહું છે કે ત્યાં હજારો મોટાં વાહાંણો અયવા મનવારો રહી શકે છે. એ જગ્યાનો દેખાવ ઘણો રળિયામણો તેની આસપાસની લીલોતરીથી ભરેલી જગ્યા તથા તેની ઉપરનાં છુટાં છુટાં ઘેરોથી લાગે છે, અને વળી એ બારાંની અંદર છુટાં છુટાં ઘણાજ નાના ટાપુઓ આવેલા છે જેઓ ઉપર કાંઇ ને કાઇ ઇમારતો હોવાથી વધારે શોભે છે.

એ ન્યુયોર્કનાં બારાં જેવાં ઘણાંજ થોડાં બારાં દુન્યાંમાં કેહેવાય છે. એ દરિયાનું બાર્ ઘસાર કરીને પછી હદસન નદીનાં મોહોડાંમાં અંદર ગયા હતા. એ નદીમાં પેસતાં ન્યુયોર્ક શેહેર જમણાં હાથપરથી શરૂ થાય છે અને તેની ગંજાવર ઇમારતો હારબંધ દુરથી અંદર આવેલી દીસે છે અને તેઓ ઘણી ખરી લાલ રંગની ઇંટ દીસતી રાખવાથી દેખાય છે. સૌથી પેહેલી ઇમારતો ઈહાં એક્ષચેનજ છે અને તેની પડોશમાં સાઇરસ ફીલડ કરીને આપીસો સારૂ એક ગંજાવર ઇમારત ૧૨ માળની આવેલી દીસે છે. તેની પેલી બોરફપર "ઇસત રીવર" નામની નદી છે જેની ઉપર બરૂકલીન શેહેરમાં જવા સારૂં દુન્યાંમાં સૌથી મોટો ઝુલતો પુલ આવેલો છે તે દીસતો હતો. એ પુલ એટલો ઊંચો પાણીથી બાંધેલો છે કે ગમે એટલું મોટું વાહાણ યા સ્ટીમર પોતાનાં ઉભાં રાખેલાં ઊંચાં ડોલો સુધાં તેની હેઠલથી પસાર થાય છે. અમો બારાંમાં પેઠા કે આજે આતવાર હોવાથી ન્યુયોર્કનાં રેહેવાસીઓ મોજ કરવા સ્ટીમરોપર ફરવા નીકલી પડેલા જગેજગ દીસતા હતા. એ પલેઝર કરવાની સ્ટીમરો જાણે હુટકની ઉપર ત્રણ માળની હવેલી હોય તેવી દીસે છે અને તેઓને વાવટાથી શણગારેલી રાખે છે તથા લાકડકામ ઉપર બધે ગીલીટ તથા રંગથી ઘણી શોભઇતી દીસે છે. એવી કાંઇ વગર ગણત્રીની બોટો એણી ગમથી પેલી ગમ જતી આવતી દીસતી હતી અને તેમાં ખીચોખીચ લોકો બેઠેલું હતું. નદીમાં પેઠા પછી જમણાં હાથ ઉપર હારબંધ ઉભા (Wharves) ડંકાઓ આવવા લાગ્યા. એ દરેક ડંકો એકુ જુદી જુદી સ્ટીમરની કંપનીઓને લગતો હતો. એ મુજબ ૩૯ ડંકાઓ પસાર કીધા પછી ૪૦ મો ડંકો (તેનાં નંબર પાડેલાં હોય છે) અમારીવાલી સ્ટીમરની કંપની કુનારડ લાઇનવાલાનો આવ્યો હતો જ્યાં અમારી સ્ટીમરે લંગર અહોઅઠ નાંખ્યું હતું અને ઉતારૂઓ ફર્સ્ટ કલાસના (ઇહાં તેઓને સલુન ઉતારૂઓ કેહે છે) ને ઉતરવા દીધા હતા અને અમો બધાઓને ત્યાંનાં એક મોટાં છાપરાંમાં અમારો સામાન તથા

કોયલાઓ આવે તેને વારતે યોખવું પડયું હતું. એ કોયલાઓ નીચે લાવતાં એક કલાક ઉપર થઈ ગયો હતો. બધા કોયલાઓ સ્ટીમરનાંજ માણસો લાવ્યા અને પછી તે છાપડાંમાં તપે તપે બે બાજુપર "એ—બી—સી" એવા અક્ષરો મારેલા હતા ત્યાં તેવા ધણીઓનાં નામ મુજબ લાવી તેઓના દાગીનાઓ મુક્યા હતા. હવે એ મુજબ દાગીનાઓ ગોઠવવા સારૂં સ્ટીમર પર આગળથી આપણાં નામો પુછીને નામ પ્રમાણેનો એક મોટો અક્ષર કાગજપર છાપેલો કોયલાઓ ઉપર મારે છે તેથી મજુરો તે અક્ષર મુજબ લાવી સામાણ મુકે છે. અમારા કોયલાઓ સારૂં અમો F ના અક્ષર આગળ ઉભા હતા જ્યાં અમારા કોયલાઓ આવ્યા પછી કસતમ હાઉસના આફીસરોએ આવી દરેક કોયલા તથા બીછાણાં સુધાં તપાસયાં હતાં કે તેમાં ડયુટી લેવા જોગ હોય તો ડયુટી લીયે. અમેરિકાની સરકાર જોકે પોતે છુટાંપણાંનું રાજ ગણાય છે તોબી બહાર દેશાવરથી બનાવટની ચીજો આવે છે તેપર ધણી મોટી ડયુટી લે છે તે એટલા સુધી કે કોઇ કોઇ જણસ જેવું કે રેશમી કાપડ, ઉનની બનાવત, રૂપાકામ ઇત્યાદી ઉપર તો સેંકડે ૭૫ ટકા ડયુટી લે છે. એને એ લોકો (Protective) પોતાના બંચાવની ડયુટી કરી કહે છે. એમ કીધાથી માલ બહારનો આવતો અટકે તો પોતાની રૈયતનો બનાવેલો માલજ ખપે અને તેથી લોકોને કામ મલે અને સારૂં કમાય તો સુખથી જીંદગી ભોગવે અને વળી સરકારને એની મોટી આવક થવાથી રૈયત ઉપર બીજો કર તેટલો ઓછો પડે. એ મોટી ડયુટીથી સરકારને છેલ્લી સીવીલવોર (લડાઈ) વખ્તે જે કરેજ થયું હતું તે ઘણું ખરૂં ફીતાડી નાંખવા આવ્યા છે. અમારો સામાણ સઘળો તપાસ્યા પછી અમોએ જે નાધલો સામાન જેવાકે પાઘડીના બાકસો, હેંડ બેગસો, બીછાનાં, ઈત્યાદી હતાં તેને એક મોટા બાકસ સાથે લાવેલા હતા તેમાં ભરયા હતા. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે ઈહાં મજુરી ઘણી મોંઘી છે અને અધેર નગરી ને ચોપટ રાજાની કહેવત મુજબ તમારા જેટલા દાગીના હોય તેટલા દીઠ (પછી તે ચાર ફીટનો હોય યા એક ફુટનો હોય તોબી) પચીશ દોકડા લે છે

(ઈંહાં ડાલરનું ચલણ છે જે ૪.૮૩ ડાલરનો એક પાઉંડ ગણાય છે અને ડાલરના ૧૦૦ વીભાગ કીધા છે જેને સેંટ યા દોકડા કહે છે) અને તે અમોને આગળથી ખબર હોવાથી એક મોટો બાક્સ લાકડાંનો લંડનથી સાથે લાવેલા હતા કે તેમાં નાના કોયલાઓ ભરવાથી મજુરી ઘણી પડે નહીં. અમોને લેવા સારૂં લંડન તથા મુંબઈવાલા શેઠયાઓ દાદાભાઈ બ્રધરસના ભાગ્યા મી૰ રૂસતમજી બેરાંમજી સ્ટીમરપર-આવ્યા હતા. એવણ ઈંહા પાંચ વરસ થયાં રહે છે અને બીજા દેશો સાથે એવણની પેહેડી હસતક વેપાર ચલાવે છે અને અમેરિકામાં આટલો વખ્ત રહેવાથી એવણ પોતાની ખુશીથી અમેરિકન સીટીઝન થયા છે, અને રીપબલીકન થતી વખ્તે હવેથી કોઈબી પાદશાહી રાજને એવણ પસંદ કરે નહીં તેવા સોગંદ લેવા ઈંહાં પડે છે તે મુજબ એવણે સોગંદ લીધા છે અને અમો ધારીયે છીયે કે આપણા જરતોસ્તીઓમાં એવણજ પેહેલવેહેલા રૈયતના રાજમાં સામેલ થયલા લાગે છે અને અમેરિકન સીટીઝન થયા છે. અમો સામાન સઘળું લેઈને શેઠ રૂસતમજીએ ઘોડાની ગાડી પઠી આપી તેમાં બેસીને "હાફમેન હાઉસ" નામનું હોટલ ફીફ્થ એવેન્યુમાં છે ત્યાં ગયા હતા. ઈંહાંના ગાડીવાલાઓ અણજાના લોકોને ખુબ ઠગે છે અને જો પઠયા વગર બેઠા તો એકનું પાંચગણું ભાડું પાછળથી લીયે છે. અમોએ સામાન સઘળું સુધાં લઇ જવાના છઠી ડાલર પઠયા હતા. જો તેમ પઠતે નહીં અને અમારા દાગીના જો છુટા હતે તો દરેક દાગીના દીઠ ૨૫ ) દોકડા ભાડાંના જુદા લેતે અને અમારી પાસથી ગાડીમાં બેસવાનાં ભાડાંના લેતે તે જુદા. પણ અમારા દાગીના ચાર હતા (તેમાં પેલો મોટો દાગીનો જે એક દાખલ ગણાતો તેમાં ૭ સાત બીજા નાંખલા હતા તેથી હતો અને જેણે આખો કોયબાકસ રોકી નાંખ્યો હતો) તેથી બધા મળીને છઠી ડાલરે પત્યું હતું. ઈંહાંનું ગાડી ભાડું ઘણુંજ મોંઘુ છે. એક મેલની અંદર ગાડીમાં કેઠેબી જઇયે તો એક ડાલર લીયે છે (જે આજનો વટાવ ગણતાં મુંબઇના ૩ રૂપિયા થવા જાય છે) અને એ તો બરાબર ભાડું ગણાય અને જો પઠ્યુ નહીં તો ૩ યા ૪

ડાલરખી લીયે એવું છે. અમો જે હોટલમાં ઉતર્યા હતા તે ઈહાં સૌથી સરસ ગણાય છે અને તે ઘણુંજ સરસ શણગારેલું છે તે મેડીશન સક્‌ઝેરની સાંમે બરોડવે કરીને ઈહાંના સૌથી સરસ મોહોલામાં આવેલું છે. એ હોટલની અંદરનો શણગાર ઘણોજ સરસ છે તેમાં ઉચી જાતનાં મોટી કિંમતો આપીને લીધેલાં પીક્ચરો તથા પુતળાંઓ રાખેલાં છે. એ હોટલ યુરોપીયન ઢપપર રાખેલું છે એટલે કે એના ઓરડાઓનું વાપરવાનું ભાડું લે છે અને ખાવાપીવાનું (a la carte) જેને તમોને પડવડે તથા પસંદ પડે તેમ વેચાતું ઈહાંજ લઈને ખાવો. એથી ઈહાં ફરવા આવનારાને ફાયદો છે, કારણકે આપણે જુદી જુદી જગ્યા જોવા જઈયે તો પાછા ઈહાં જમવા આવવાનાં થાને તેજ જગ્યાના એકુ "રેસટરાં" માં જમીયે જેથી વખતનો બચાવ ઘણો થાયછે, ઈહાંનાં બીજાં કોઇ કોઇ હોટલો અમેરિકાની ઢપનાં રાખેલાં છે તેઓ ઓરડો તથા ખાતું સુધાંનો દરેક દિવસનો ઉચકો લીયે છે પછી તમો ત્યાં જમો યા નહીં. એમાંનું સરસ "ફીફ્‌ઠ એવીનીયુ હોટલ" ગણાય છે. એબી હોટલ ગંજાવર છે. તેનાં ભાડાંનાં ફક્ત વરસ દાહાડે સાડા ચાર લાખ રૂપિયા આપે છે પણ તેના અરધાઅરધ નીચેની દુકાંણોના ભાડાં દાખલ પાછા ઉપજે છે. એમ કેહે છે કે અમારાવાલું હોટલ એ હોટલથીબી અને ઈહાંનાં બધાં હોટલો થાને સરસ છે પણ તેનું શું ભાડું છે તે ખબર પડતી નથી. હોટલવાલા યુરોપીયન ઢપનાં રોજનાં બેથી પાંચ યા સાત ડાલર સુધી ઓરડાના લે છે. અમેરિકન ઢપવાલાઓ ખાંનાં સુધાંનાં પાંચથી દશ બાર સુધી જેમ ઓરડાઓ ઉપર હેઠળનાં માળના લેવો તેમ લીયે છે. હોટલો જે ઘણાં માળનાં હોય છે તેઓ બધાંમાં ઉપર જવાની "લીફ્‌ટો" છે જેને ઈહાંન, લોકો "એલીવેતર" (Elevator) કહે છે. અમો આજે સાંજના હોટલમાં જરા વીસામો લઈને પછી ઈહાંની હવા ખાવાની જગ્યા (Manhatan Beach) મેનહાટનબીચ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ન્યુયોર્કથી આસરે ૨૬ મૈલ દુર છે. ઈહાંનું લોક ગરમીનાં દિવસોપર રેહેવા તથા ફરવા જાય છે જે સારૂં સંખ્યાબંધ સ્ટીમરો

ત્યાં આવજાવ કરે છે. અમો તે મુજબ એક સ્ટીમલોંચમાં ગયા હતા. એ સ્ટીમરો ત્રણ માળની બાંધી હોય તેવી છે અને તેઓને સારી શણગારેલી છે તેમાં નજદીક ૧૦૦૦ ઉતારૂઓ એકી વખ્તે બેસી શકે છે. એ સ્ટીમરે ઈંદાંનાં બારાંમાં થઈને (Bay Ridge) બે રીડજ નામના કિનારા પર અમોને ઉતાર્યા હતા. બારાંનો દેખાવ ઘણો સરસ છે તેમાં છુટા છુટા ટાપુઓ આવેલા છે તેમાંના એક ઉપર લીબરટીનું પુતળું ફ્રેંચ લોકોએ અમેરિકનોને આપેલું મુકેલું છે તે બરાબર દીસતું હતું તેની નજદીકમાંથીજ અમારી સ્ટીમર પસાર થઈ હતી. એ પુતળાંને (Bartholdis Statue) બારતોલ ડી સ્ટેચ્યુ કરીને કેહે છે અને બેદલો નામના ટાપુપર આવ્યું છે અને દુન્યામાં જાણીતાં થયલાં થોડાં એક પુતળાંમાં સૌથી મોટું એ ગણાય છે. તેની ઊંચાઇ ૧૫૧ ફીટની છે અને બેઠક સુધાં ૩૦૬ ફીટ ઊંચું છે. એ પુતળાંને અકટોબર સને ૧૮૮૬ માં ઘણી ધામધુમ સાથે ઈંહાં ગોઠવ્યું હતું.

બે રીડજનાં કિનારાપર ઉતરીને પછી આગની ગાડીમાં બેસીને અરધા કલાકે "મેનહેટન બીચ" પર પુગ્યા હતા જ્યાં જવા આવવાના બધા મળીને ૦॥ ડાલર ભાડું આપવું પડે છે. એ "મેનહેટન બીચ" દરિયે કિનારે કોની આયલંડ પર આવેલું છે, ત્યાં એક કંપની ઉભી થઈને નાહવાની જગ્યા બનાવી છે અને તે જગ્યાપર ૨૭૦૦ કોથડીઓ તે સારૂં બાંધેલી છે જેમાં લોકોને કપડાં બદલવા કામ લાગે છે. ઇંહાં દરિયે કીનારે તે લોકોને નાહતાં જોવા સારૂં બેઠકો કીધેલી છે જે ગોળ નાટકશાળા આકારમાં બાંધી તેપર ૨૦૦૦ બેઠકો કીધેલી છે. દરિયાને નાકે રસ્તાઓ બાંધી બેઠકો મુકી છે અને તેની પાસે બાગ મઝેનો બનાવ્યો છે, તથા બે હોટલો બાંધેલાં છે. તેમાં એકમાં રેસટરાં છે જેમાં એકી વખ્તે ૧૫૦૦ માણુસો છુટી છુટી ટેબલોપર નિચલા ભાગમાં ત્રણ ચાર મોટા ઓરડાઓમાં બેસીને ખાય છે અને આખા દાહાડામાં એ હોટલમાં કોઇ વખ્ત તો ૩૦૦૦૦ માણુસો જમે છે એવું મોટું હોટલ તથા "રેસટરાં"

એ છે અને દુનિયાંમાં મોટામાં મોટું એ "રેસટરાં" ગણાય છે. અમો ગયા ત્યારે ત્યાં એક સોથી ટેબલ અમોને મળી શકી નહીં. જેમ હલાઈબાગમાં ન્યાતમાં લોકો જમવા સારૂ ખાનારની પાછળ તપી રેહે છે તેમ લોકો ટેબલપરથી કોઈ ખાઈને ઉઠયું કે દોડાદોડ કરીને તેપર બેસી જતું હતું એટલી ત્યાં ખાવાની ગીરદી રાતના સાત વાગે હતી અને એટલી ગીરદી છતાં ખાવાપીવાની તજવીજ ઘણી સારી હતી, અને એક દિવસમાં ૩૦૦૦૦ માણસોને ત્યાં જમાડી શકે તેની ગોઠવણ કેમ કરતા હશે તે અજાયબ જેવું લાગતું હતું. ખાવું ગમે તે જુદી જુદી કિંમતે મળતું હતું. દરેક વાણીની કિંમત એક કાગજપર માંડેલી હતી અને જથ્થાબંધ વાણીઓ લખેલી હતી. દરેક વાણીની ઓછામાં ઓછી કિંમત ૨૫ સેંટથી દોઢ ડાલર સુધીની છે. એક વાણી મંગાવો તેમાં બે જણા ઘણી મઝેની રીતે ખાઈ શકે છે અને લોકો તેમજ કરે છે જેથી ત્રણ ચાર તેવાં જુદી જુદી જાતનાં પકવાનો તેઓ લઇ શકે છે, નહીં તો એક જણને તે ખાવાને ઘણું થવા ઉપ્રાંત પૈસા પણ ઘણા બેસે છે. એ જગ્યાપર આબરૂદાર લોકો આવે છે, પણ એનેથી એક મૈલ દુર બ્રાઇટન કરીને બીજી એવી હવા ખાવાની જગ્યા આવેલી છે ત્યાં જરા ઉતરતું લોક જાય છે અને વળી તેનેથી એક મૈલ દુર વેસ્ટ બ્રાઇટન કરીને ત્રીજી જગ્યા છે ત્યાં ઘણાં ગરીબ તથા હલકા માણસો જાય છે અને ખાવુંપીવું તેજ મુજબનું મળે છે. એ બધી જગ્યાઓપર નાહાવાની કોડીઓ તથા ફરવાના બાગો, વાજાંઓ, આતશબાજીઓ તથા રોશની રોજ રાત રાતના થાય છે. એ રોશની ઘણી શોભાયમાન રીતે ગોઠવેલી તથા બીન ગણત્રીની કરે છે, તેથી રાતે દેખાવ ઘણો સરસ મેલો સૌથી દુરથી લાગે છે. ન્યુયોર્કમાં હમણાં ગરમીની મોસમ છે, અને ત્યાં ગરમી સખ્ત પડે છે. કોઇ વખ્તે તો ૧૦૦ ડીગ્રીની ઉપરથી પારો છાયડામાં જાય છે તેથી લોક ઇંહાં સાંજનાં ફરવા નિકળી પડે છે, અને હોટલોમાં તથા નાના બંગલાઓમાં આવીને વસે છે. એવી હવા ખાવાની જગ્યા કાંઇ સંખ્યાબંધ ન્યુયોર્કની અરોશપરોશમાં

રાખેલી અને ત્યાં લખો: લોકો રોજ આવજાવ કરે છે, યા ગરમીના દિવસોમાં રહે છે. એ સઘળું જોઈને આવતાં અમોને રાતના બાર વાગ્યા હતા અને જેમ ગયા તેમજ આગગાડી તથા સ્ટીમરને માર્ગે પાછા આવ્યા હતા. બે રીડજથી આગની ગાડી જે "મેનહેટન બીચ" સુધી જાય છે, તેની ગાડીઓ મુંબઇની ટ્રામની ગાડીઓને મળતી પણ મોટી હોય છે અને તેમાં બેહાથી ખુલ્લી હોવાને લીધે આસપાસનો દેખાવ મઝેથી જોવાઇ શકાય છે. તેની બેઠકો પાટીયાંની શોભષ્તી કીધેલી છે. અમેરિકામાં પેહેલા તથા બીજા વર્ગની ગાડીઓ રાખતા નથી પણ બધા જણા એકજ જાતની તથા ભાવની ગાડીઓમાં બેસે છે, પણ "પુલમેન્સકાર" જેમાં મખમલની ખુરસી તથા કોચોની બેઠક હોય છે ને ઘણી શણગારેલી હોય છે તેમાં ટીકીટના પૈસા ઉપ્રાંત વધુ દામ લઇને બેસાડે છે. રૈયતનું રાજ ઈહાં હોવાથી પેહેલો તથા બીજો વર્ગ કાઇથી બોલાતું નથી પણ બધા સરખા ગણાય છે. તેઓને મન સમજાવા સારૂં સારા આબરૂદાર લોકોને છુટા બેસવાની ઉપર મુજબ તાલ કીધી છે. "મેનહેટન બીચ" ની હવા ઘણી મઝેની ને ઠંડી હતી ને ન્યુયોર્કને એની વચમાં ૧૦ ડીગ્રી હવાનો ફરક રેહે છે.

તા૦ ૮ મી આગસ્ત સને ૧૮૮૭—આજે સવારથી ઈહાંની એલીવેટેડ રેલવે (Elevated Railway) માં બેસીને શેહેર જોતા ઈહાંનાં વખણાયલાં સેનટ્રલ પાર્કમાં ગયા હતા. એ એલીવેટેડ રેલવે રસ્તાઓ પર છાયા એક માળ જેટલા થામળાઓ કરીને તે ઉપર બાંધેલી છે જેની અંદર લોકો શેહેરનાં બધા ભાગોમાં (લંડનના રસ્તા નિચેની રેલવેની માફક) જાવઆવ કરી શકે છે. તમો ગમે ત્યાં જાવો તેનું પાંચ સેંટ ભાડું લીયે છે, પછી ગમે તો ૦ મૈલ યા પાંચ મૈલ સઘળાં એકજ ભાવ રાખ્યો છે વળી જયાંથી તમો બેસો તેજ સ્ટેશન પર પ્લાટફોર્મ પર જતાં દરવાજાની બાજુ પર એક કાચની પેટી હોય છે તેમાં તે ટીકીટ નાંખો ને પછી પ્લાટફાર્મ પર જાવો ને

તે ટીકીટ નાંખે છે તે જોવા સારૂ એક માણસ જાણુક ત્યાં બેસી રેહે છે. એથી કરી વખ્તનો બચાવ ઘણો થાય છે ને લોકોની અગવડ પણ મટી જાય છે. જો દરેક જણની ટીકીટ ગાડીમાંથી ઉતરતી વખ્તે લીયે ને કયાં સ્ટેશનની છે તે તપાસે તો હજારો માણસ આવજાવ કરે તેથી વખ્ત ઘણો નિકળી જાય પણ એકજ ભાવ રાખવાથી ટીકીટ બેસતી વખ્તેજ પેટીમાં નાંખે એટલે પછી કીટકીટ ઓછી થાય છે. આગની ગાડી દર ત્રણ મીનીટે આવ્યા કરે છે અને તેમાં ચારેક ગાડીઓ જોડેલી હોય છે જેઓની વચમે ગેમાલરી હોવાથી તેમાં એક નાકેથી બીજે નાકે સુધી જવાઇ શકાય છે. દર બે ગાડીની વચમેની ગેલરીપર એક ગાર્ડ ઉભો રેહે છે જે સ્ટેશનનો આવે છે ત્યારે તેનું નામ પોકારે છે અને લોક જેવું ઉતર્યું કે દોરી તાણી ઇનજીનવાળાને ચેતાવવાથી ગાડી ચલાવે છે. ગાડીમાં મઝેની બેઠકો ફરાગાતની કીધેલી છે અને દરેક ટ્રેનમાં ૨૦૦ ઉતારૂઓ બેસી શકે છે. એવી ચાર જુદી જુદી કંપનીઓની લાઇનો જુદા જુદા લત્તાઓ તથા મોહોલાઓમાં ફરે છે અને તેમાં લખો માણુસોની આજાવ થાય છે. એ "એલીવેટેડ રેલવે" થી રસ્તાઓનો છોક બિગડી ગયો છે. કોઈ રેલવે રસ્તાની બેઉ બાજુપરથી અને કોઇ રસ્તાની વચ્ચેથી થાંભળાંઓ ઉપર બાંધેલી જેથી દુકાનવાળાઓને હવા તથા અજવાળાંની બાબદ અડચણ પડે છે અને રસ્તામાં નિચે ઉભા રહીને જોઇયે છીયે તો બધા થાંભળાંઓ દેખાય છે. આગગાડીની હેઠાંણમાં ટ્રામની ગાડીઓ ચાલે છે. અને તેની આસપાસ ગાડી ઘોડા જવાના રસ્તાઓ છે અને વળી મોટા ફુટ પાથો છે તે જુદા. "એલીવેટેડ રેલવે" માંથી આપણે બેઠા બેઠા લોકોના ઘરોનાં પેહેલે માળના ઓરડાઓ સઘળું જોઇ શકીયે છીયે તેથી તે રેહેનારાઓ ઘણુંખરા બારીઓપર પરદા રાખે છે જેઓની બારી ઉઘાડી હોય છે તેઓના ઓરડાઓ અંદરથી બરાબર દીસે છે. અમો સેનટ્રલપાર્કમાં ગયા ને ત્યાં એ પાર્કને લગતી ઘોડાની ગાડીઓ ફરે છે તેમાં બેસીને બધા પાર્કમાં ફરી આવ્યા હતા. એ ગાડી મોટી એક (Break) છે ને તેમા ૧૨) જણા એક વખ્તે બેસી શકે છે

જેઓ પાસેથી બધે ફરી આવવાના ૨૫) સેંટ ભાડું લીયે છે. બેસતી વખ્તે એક ટીકીટ આપે છે જે ઉપર પાર્કમાંની જોવાલાયક જગ્યાનાં નામો લખેલાં હોય છે તેથી તમો જ્યાં ગમે ત્યાં ગાડીમાંથી ઉતરી તે જગ્યા જોવો ને બીજી ગાડી આવે તેમાં પાછા તેજ ટીકીટથી બેસીને બીજી જગ્યાપર જાવો એમ જ્યાં સુધી બધી જગ્યા જોવો ત્યાં સુધી ફરવાની છુટ છે, પણ એક વખ્ત બધે ફરી જ્યાંથી ઉપડયા ત્યાં પાછા આવો કે ટીકીટ લઈ મુકે છે. બેવડી વખ્ત એક જગ્યાપર નહીં જાવો તે સારૂ જ્યાં ઉતરવાની જગ્યા આવે છે ત્યાં એક માણુસ ઉભેલું હોય છે તે સઘળાંઓની ટીકીટપર તે જગ્યાનું નામ હોય છે તે ભાગ કાપી નાંખે છે કે તરત માલમ પડે કે તે ટીકીટવાળો એ જગ્યાપર આવી ગયલો છે, પછી તમારે ગમે તો ત્યાં ઉતરો યા નહીં તે તમારી ખુશીપર રેહે છે. એવી ગાડીઓ દર પાંચ મીનીટે પાર્કમાં આખો વખ્ત દોડયા કરે છે તેથી જોવા આવનારાઓને સવળ પડે છે.

આ સેનટ્રલ પાર્કની બાહેર બીજી ભાડુતી ગાડીવાલાઓ ઉભા રહે છે તેઓ અણજાના શખ્સોને ચાર ડાલર લઈને પાર્કમાં ફેરની લાવે છે અને જોવાલાયક જગ્યાપર ઉનારતા પણ નથી. તેથી ઉપલી પાર્કની ગાડીમાંની સવળતા સસતી પડે છે. અમારી પાસે પણ ભાડુતી ગાડીવાળાએ ઉપલો ભાવ માંગ્યો હતો, પણ અમો પાર્કની ગાડીમાં બેસવાના છીયે કરી કહ્યું ત્યારે ભાડાંનો ભાવ ઓસારીને ચારપરથી બે અને પછી એક ડાલરપર આવ્યો હતો પણ અમો ગાઇડ બુકપરથી જાણુતા હતા કે એ ગાડી લીધામાં ફાયદો નથી તેથી ના પાડી પાર્કની ગાડીમાંજ બેસીને બધે ફરી આવ્યા હતા. એ પાર્ક ઘણો મોટો છે અને તે ૮૪૦ એકર જગ્યા રોકે છે અને તેમાં પાંચ લાખ ઉપર મોટાં ઝાડો રોપીને તથા ઘાસનાં લોન્સો, ફુલના ક્યારાઓ, મોટા સરોવરો, પુલો, રોક વર્કેમો, ગુફાઓ, ફુવારાઓ, પુતળાંઓ, આરબરો, (arbour) તેરેસીસીસો (Terraces) થી શણગારીને ઘણુંજ રળીયામણો

મનાવેલો છે. લોકોને બેસવા સારૂં ૧૦૦૦૦ માણુસો બેસે એટલી બેઠકો છુટી છુટી કીધેલી છે. એની અંદર લંડનનાં હાઇડ પાર્કની માફક લોક ગાડી ઘોડામાં ફરવા નિકળે છે તે વખ્તે ગાડી ચલાવવાની જગ્યા મળતી નથી એટલી ગીરદી થાય છે એમાં નવ માઇલ જેટલા ૪૫ થી ૬૦ ફીટ પોહોળા રસ્તાઓ, ગાડી ઘોડાના રોટન રો દાખલના પાંચ માઇલના અને પગે ફરવા સારૂં ૨૮ માઇલના રસ્તાઓ ઝાડપાનોની વચમાંથી કીધેલા છે ને તે સઘળા ઘણી સારી હાલતમાં રાખેલા છે. જેઓને ઈહાંનાં પૈસાદાર લોક તથા સારા ગાડી ઘોડા જોવા હોય તો ઇહાં સાંજનાં ફરવા જવું જોઈયે. એ પાર્કમાં ૪૮ પુલો છે જેમાંના ૧૨ પુલો જાહેર રસ્તાની સાથે તેને જોડે છે જેઓની સરાસરી લંબાઇ દર પુલની ૧૧૯ ફીટની છે અને પોહોળાઇ ૪૦ ફીટની છે. એ પાર્કમાં મોલ (Mall) કરીને જગ્યા છે ત્યાં વાજું દર આતવારે વાગે છે. જીવતાં જાનવરોનો સંગ્રહ ઈહાં સારો કીધેલો છે તે ઉપરાંત રીફ્રેશમેન્ટના રેસ્ટરાંઓ પણ છે જેમાં "કસીનો" કરીને છે તે સૌઉથી મોહું છે જેની અંદર પુતળાંઓ તથા ચીત્રો ગોઠવેલાં છે. અમો પાર્કની ગાડીમાં બેઠેલા ફરતા ફરતા "મ્યુઝીયમ ઓવ નેચરલ હીસ્ટરી"વાળી ઈમારત પર ઉતર્યા હતા. એની ઇમારત પાર્કની બહાર રસ્તાને બીજી બાજુપર આવેલી છે ને મજાની કુસાદે ચાર મજલાની રોણકદાર બાંધેલી છે તેમાં મુવેલાં જાનવરોનો સગ્રહ ઘણો સારો કીધેલો છે, પણ અલબતાં લંડનનાં એવાં મયુઝીયમની બરાબર નહી આવે. એમાં થોડાંએક હમારાં નહીં જોવામાં આવેલાં જાનવરો જોવામાં આવ્યાં હતાં જેમાં બ્રાન્ઝ ધાતુના રંગની ઘણાં મોટાં કદની તરકી મેકરીકોનાં જંગલમાંની હતી જેનાં પીછાં સોનાંની માફક રંગ બેરંગી રંગથી ચળકતાં હતાં. પાર્ટરીડજો (Partridge) ઘણી જાતનાં હતાં તેમાં કોઈનાં માથાપર એક લાંબું સલી જેવું પીછ ઉભું ને ચાંચ તરફ ઉપરથી વળેલું, કોઇનાપર તેવાં બે પીછાં માથાંની બેઉ બાજુપર લાંબાં લટકતાં કોઇનાં ઉભાંજ એવી રીતના હતાં. એક પખેરૂ ઘણાજ સરસ લીલા ચળકતા રંગનું હતુ જેનાં માથાપરની તોપ તથા મોઢાં પરનાં પીછો એવાં તો

હતાં કે તેની ચાંચ તથા મોહું જાણે દીસેજ નહી. બર્ડ ઑવ પેરેડા-ઇઝ જાનવર અત્યાર સુધી અમે એકજ જાતનું પીલાં બદનવાળું જોયું હતું પણ ઈહાં તો એક ડજન જુદી જુદી જાતનાં એ ખુબસુરત પંખેરાં હતાં. કોઇના રંગ તદન લીલા ને લાલ પાંખ ને પુછડું સફેદ, કોઇનું ગોલાબી બદન, સફેદ પાંખ ને કાલું પુછડું એવા જુદા જુદા રંગના તથા માથાંપર તોપવાળાંબી હતાં. એઓના ખુબસુરત દેખાવની અમો તારીફ કરી શકતા નથી. કોઇ પંખેરાં જાણે કાલી ચળકતી મખમલનાં હોય તેવાં હતાં, કોઇ પતલાં સલી જેવાં લાંબાં પીછથી ભરી નાંખેલાં હોય તેવા તરેહ તરેહના આકારોથી વળેલાં પીછાંનાં રંગીન હતાં. એક વાંદરો (Probosces Monkey) હતો તેનું નાક ત્રણ ઈંચ લાંબું, સીધું બાહાર નિકળેલું હતું. મેસ્ટોડન નામનાં અસલી વખતના રાક્ષસી જાનવરોનાં હાડપંજરથી જોવાલાયક રાખેલાં છે તેમાં હાથ્થીને મળતાં જાનવરોના દાંત તથા દાઢ બધાં અણીદાર હતાં કે જેથી તેઓ ઝાડની ડાંખલીઓ ભાંજી શકતાં એમ કહે છે. હમણાંના હાથીની દાઢ તો ચપતી સપાટ આવે છે તેથી મેસ્ટોડન દાંતના ફરકથી પરખાય છે. તેઓના આગલા દાંત સાત ફીટ જેટલા મોટા હતા. એ જાનવર ૧૮ ફીટ લંબાઈમાં ને ૯ા ફીટ ઉંચાઇનું ઈહાં મુકેલું છે. એક હરણ (Sargu Antelope) નું નાક સુઢનાં જેવું વાંકુ આસરે ૬ ઈંચ જેટલું નીચે વળી ગયલું હતું. એવાં બીજાં ઘણાં જોવાલાયક નવાં જાનવરો હતાં. એ જાનવરો ઉપરાંત ઇજીપશીયન તથા અમેરિકાના પીરવીયન તથા બીજા અસલી લોકોની મમીસો પણ ઘણી હતી તેમાં ઓરીગાન (Oregon) તરફનાં લોકોમાં માટી બઇએર તથા છોકરું મળી ત્રણ જણને એકજ કપડામાં લપેટી મમીસ બનાવેલાંના નમુનાઓ હતા. ઇજીપટની મમીસો હમેશાં દરેક જણની છુટી આવે છે પણ ઈહાંતો ત્રણ મુડદાંને સાથે મમીસ કીધેલાં હતાં. માછલીઓ, સાંપો તથા બીજાં જાનવરોનાં, જંગલી માણસોના (તેમાં અમેરિકાને લગતા ઇન્ડીયન્સોનો મોટો ભાગ) ને લગતા પેહેરવાસો, હથિયારો, કેનોસો (બોટો), તેઓનાં દેવોનાં પુતળાંઓ અસલનાં દટાયલાં લોકોની ઘોરોમાંથી મળેલા સોના રૂપાના વાસણો

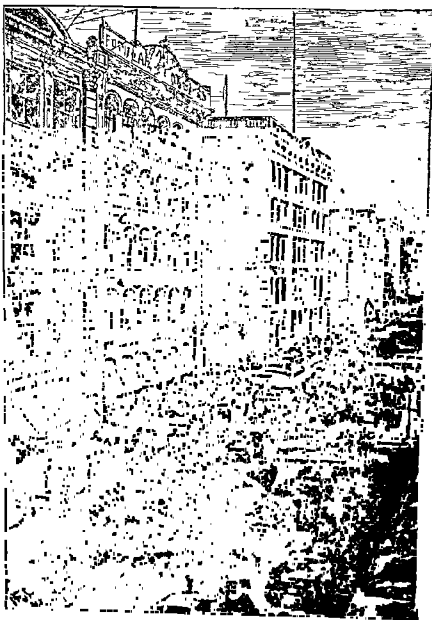
તથા જણસો, મોઢાંપર પેહેરવાના બુરખાઓ (Masks) ઇત્યાદીનો, રોમન તથા ગ્રીક વખ્તનાં વાસણો, અસલના પથરનાં હથિયારોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો હતો. એ મ્યુઝીયમપર વરસ દાહાડે ૨૫૦૦૦ ડાલરનો ખરચ છે જેમાં ૧૫૦૦૦ સરકાર આપે છે બાકી ઉઘરાણામાંથી તથા મેમબરોની ફીમાંથી પુરા કરે છે. એ સઘળું જોઇને પાર્કની ગાડીમાં પાછા બેસીને કેસીનોમાં ગયા હતા. ત્યાં રીફ્રેશમેન્ટ લઇને પાછી પાછા બીજી ગાડીમાં બેસીને મ્યુઝીયમ ઓવ આર્ટ જે એ પાર્કની અંદરજ છે તે જોવા ઉતર્યા હતા. એને મેટ્રોપોલીટન મ્યુઝીયમ ઓવ આર્ટ કેહે છે. એની ઇમારતબી ઘણી સારી છે અને તે પર સરકારે પાંચ લાખ ડાલર (૧૫૦૦૦૦ લાખ રૂપીયા) ખરચ્યા છે. એ સને ૧૮૬૯ માં પેહેલી ઊભી કીધી છે તેથી જો કે પોતાના બચપણમાં છે તોબી સંગ્રહ ઘણો સારો પુતળાંઓ તથા ચીત્રો તથા આર્ટને લગતી બનાવટોનો હમણાનો તથા અસલી વખ્તનાનો કીધેલો છે. એમાં આપણા ઈરાંનને લગતા પુરાતમાં કોતરકામો તથા તખ્તીઓબી રાખેલી છે. મયુઝીયમનો મોટો ભાગ સાઇપ્રસ (Cyprus) ની અસલી ચીજોને લગતો છે જે યુનાઇટેડ સ્ટેટસનો ત્યાંનો એલચી જનરલ ડી કેસનોલા (de Cesnola) ત્યાં હતો ત્યારે જમીનો તથા ઘરો ખોદીને કીધો હતો અને ૩૦૦૦૦ જણસો ત્યાંથી ઇંહાં લાવી પોતે આપી દીધી છે. એમાં અસલી ખીલોરકામ, સોના રૂપાની જણસો, વાસીસો, કુંજાઓ, બરણીઓ ઈત્યાદી ચીજો જમીનમાંથી દટાયલી યા ઘોરોમાં મુકેલી ખણી કાહડેલી મુકી છે. એ ઊપ્રાંત અસલી અમેરિકાના રેહેવાસીનો લગતી તથા યુરોપ અને અમેરિકાની બનાવતોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે. ચીત્રો પણ અમેરિકન તથા યુરોપીયન ચીતારાઓને હાથના પાંચ સાત ઓરડાઓ ભરીને સંગ્રહ કીધેલો છે, તેમાંના કોઇ કોઈ ઘણા જોવાલાયક છે. એ સઘળું જોઈને પાર્કની ગાડીમાં પાછા બેસીને અસલ જ્યાંથી નીકળ્યા હતા ત્યાં આવ્યા હતા. સાંજનાં ન્યુયોર્કની સામે (Staten Island) સ્ટેટન આયલંડ કરીને બારાંની પેલીગમ ટાપુ છે ત્યા સ્ટીમરમાં બેસીને ગયા હતા જ્યાં રાતના (Fall of

Babylon) "બેબીલોન શેહેરનું જીતવું" એવો નાટક તથા દેખાવ બતાવેલો જોયો હતો. એ નાટક સારૂ ખુલાં મેદાનમાં મોટો ગંજાવર તખ્તો આસરે ૪૦૦ ફીટની પોહોળાઈનો કીધેલો છે અને તે ઉપર લાકડાંની બનાવતનું બેબીલોન શેહેર પારેલું છે, જેમાં અસલનાં એ વખણાયલાં શેહેરનાં દેહેડાંઓ, મીનારાઓ, મેહેલો તથા હેંગીંગ ગાર્ડનસોનો દેખાવ ઘણો સરસ કીધો હતો. એ શેહેર આપણા ઇરાનના અસલી રાજા સાઈરસે જીત્યું હતું, તે બધી વિગત કરી બતાવી હતી જે સારૂ લશ્કર તથા રહેવાસીઓ દાખલ ૧૦૦૦ માણસ તે તખ્તા ઉપર નાટક ભજી બતાવતું હતું અને બેલેટ થયો હતો તે આખા તખ્તાની પોહોળાઈ સુધીનો નાચ કરતી ઓરત તથા મરદોથી ભરી નાખયો હતો અને તેઓનો પોશાક તરેહવાર ચઢ ઊતર રંગનો હોવાથી તેઓ નાચતી વખ્તે એકએકમાં ભેલાઈ જઇ જુદી જુદી ધપ અને આકારોમાં ઊભા રહેવાથી દેખાવ ઘણો સારો લાગતો હતો. અમેરિકનો બધું ગંજાવર કરે છે, અને બોલે છે તેમ આએ બેલેટ પણ ગંજાવર હતો. એટલો મોટો નાટકનો તખ્તો તથા નાચનાર બીજે કુયે અમે જોયા નથી. એ લોકોનાં કપડાંઓપર ફક્ત એક લાખ અને બીજી બધી બનાવત તથા પરદાઓપર મળીને પાંચ લાખ ડાલર (યાને ૧૫ લાખ રૂપિયા) નો ખરચ કીધો છે, એમ તેનો ધણી છપાવે છે અને યથોખી હોય તેમાં નવાઇ નથી, અને એવા ખરચનો બદલોબી સારો વલતો હશે કારણકે રવીવાર સિવાય દરરોજ એનો એજ નાટક આજે મહિનાઓ થયા ચાલુ છે તોબી આજે ઓછાંમાં ઓછા ૧૦૦૦૦ ઊપર જોનારાંઓ હાજર હતાં, અને ટીકીટની ૦॥। ડાલરની કિમત છે તે મુજબ ૭૫૦૦૦ ડાલરની આવક રોજ એના ધણીને થતી હશે. છેલ્લે સાઈરસે શેહેર જીત્યું ત્યારે તેમાં આગ લાગી હતી તેનો દેખાવ ઘણો અચ્છો કરી બતાવ્યો હતો. તેમાં અંદર મોટાં બળતાંઓ તથા બપોરીયાઓ કરીને જાણે ખરેખર આગ લાગી હોય તેમ કીધું હતું, અને ઘરો બળીને પડી જતાં હોય અને થાંભળાઓ તથા દેવાળ ઊભી રહે તેમ સઘળો દેખાવ આબેહુબ કીધો હતો અને સઘળી રીતે તે

જોવાલાયક હતું. અમો તે જોઈને ૧૦ વાગે પાછા સ્ટીમરમાં નિકળ્યા હતા તે વખ્તે એ ટાપુની સામેની બાજુપર મેનહેટન તથા બ્રાઇટન-વાળી હવા ખાવાની જગ્યાનો દેખાવ તેની ઊપરની વગર ગણત્રીની રોશનીથી ઘણો જોવાલાયક લાગતો હતો, અને જાણે એક મોટાં શેહેરમાં રોશની કીધી હોય તેવું તેના ત્રણ માઇલના બતીથી ભારી નાખેલા કિનારાથી લાગતું હતું.

**તા૦ ૯ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭**—આજે બપોર સુધી ન્યુયોર્ક શેહેરના જુદા જુદા મોહોલાઓમાં ફર્યા હતા. એ શેહેર એક ટાપુ જેવું છે, તેની બે બાજુપર ઉગમને ઇસ્ટ રીવર તથા આથમણે હડસન રીવર અને દક્ષિણે દરિયાનો અખાત (Bay) આવેલોછે તે લંબાઈમાં ઘણુમાઘણું ૧૬ માઈલ અને પોહોળાઇમાં ઘણુમાંઘણું ૪ા માઈલ છે પણ ઘણી ગમથી સાંકડું થયું છે. એના બધા મળી ૪૧ાા ચોરસમાઇલ જગ્યા યાને ૨૬૫૦૦ એકર છે. આટલું નાનું છતાં એની વસ્તી હમણા નજદીક ૧૫ લાખ માણસોની કેહેવાય છે, અને જો નદીને બીજે કાંઠેની વસ્તીઓ બ્રુકલીન તથા જરસી શેહેરોની તથા પરાંઓની ગણીયે તો ૨૫ થી ૩૦ લાખની ગણી શકાય એવી મોટી વસ્તી એ શેહેરની છે. જગ્યા ઘણી થોડી હોવાથી ઘરો ઘણા મજલાનાં ઊંચાં બાંધવાં પડે છે, કોઈ કોઈ જગ્યાનાં ઘરો તો બાર માલ સુધીના છે. ન્યુયોર્કનું અસલ શેહેર (ઇંગ્રેજોના હાથમાં હતું તે વખ્તે) નદીની તરફથી વસેલું હતું તેથી તેના મોહોલા આડા અટાડા તથા નામ સાથના છે. ત્યાર પછી પ્રજાસ્તાક રાજ થયું તે વખતથી મોહોલાઓનાં નામ આપ્યાં નથી પણ નંબરો કીધાં છે ને મોહોલાઓ સરખા વેહેચીને બાંધ્યા છે. ઉતરથી દક્ષિણ સુધીના સલંગ મોહોલાઓને (Avenues) એવીન્યુસ કરી કહે છે તેવા ૧૨) એવીન્યુસો લંબાઈમાં છે. આથમણ અને ઉગમણની વચમાં ઊભા યાને એવીન્યુસોથી આડા મોહોલાઓ ટપે ટપે કીધા છે તેને (Street) મોહોલાના નામથી ઓળખે છે. હવે કોઇનું ઘર શો-

ધવું હોય તો વિચારો કે અમારૂં હોટલ જે પાંચમાં એવીન્યુ અને પચીશમાં આઠમણુ બાજુના મોહોલામાં છે ને પ્રમાણે પાંચમાં એવીન્યુવાળા રસ્તાપર ચાલ્યા કે બારીના ફ્રાણુસો ઉપર નંબરો મારેલાં હોય છે તેથી જ્યારે ૨૫) માં મોહોલાપર આવ્યા કે આઠમણુ બાજુપર વળ્યા કે હોટલવાળો મોહોલો આવે છે પછી ઘરોનાં નંબર મુજબ તે શોધા કાહાડવું સેહેલ પડે છે. એ બધા મોહોલાઓમાં સૌથી સરસ અને મોટો મોહોલો બ્રોડવે (Broadway) કરીને છે જે સાઉથ ઈસ્ટથી નોર્ટ વેસ્ટ તરફ્ર બધાં એવીન્યુસોને આડકટરો કાપતો જાય છે. એ ઉપર મુજબ ઉતરથી દક્ષીણ સુધીના લાંબા એવીન્યુસો ૧૨ છે અને ઉગમણુથી આઠમણુ સુધીના મોહોલાઓ ઘણા છે. અમો એ ૧૪૦ નંબર સુધી સાંભળ્યા છે પણ તેથીબી વધારે હશે તે અમને ખબર નથી. એ નવા શેહેરની આસપાસ જુના શેહેરના ભાગો નદી કિનારે આવેલા છે તેઓને જુની દુનિયાના ભાગની માફ્રક નામો આપેલાં અસલનાં છે તેજ રહેવા દીધાં છે. ઇહાંની ઈમારતો ઘણી ખરી મોટી અને ઉચી છે અને તેમાં ટપ્પે ટપ્પે વારા ફ્રરતી ઘણી ગંજાવર ઇમારતો આખા મોહોલા જેટલી મોટીબી છે અને જુદી જુદી ઢબની મજેની બાંધેલી છે. આવાં ગંજાવર ઘરો બીજાં કોઈ પણ શેહેરમાં (લંડન સિવાય) આટલા જથ્થામાં હશે નહી. ઘરોની બાંધણીમાં આગળ ભાગપર માળો સુધાં થાંભળા દેખાતા જાત જાતની ઢબના રાખ્યા છે અને તેઓની વચમાં બારીઓ આખા કાચની તથા કોઈ કોઈ ઘરની તેવી બારીઓને ફ્રરતી ફ્રુલની યા બીજી તરેહની નકશી તથા બાહારથી લટકતી બારીઓ આગળ નાની લોખંડની ગેલરીઓ ધરો હોવાથી ઘણાં ગોભે છે. ઇહાંની કોઈ કોઇ ઈમારતો એવી મોટી છે કે તેમાં (જેમ કે સાઇરસ ફ્રીલ્ડ નામની ઇમારતમાં) બે હજાર લોકો રહે છે અને ભાડાંઓ પણ અમે આગળ પાંચમા એવીન્યુ હોટલ વિષે લખ્યું છે તેમ ઘણા મોટાં તેવી ઈમારતોનાં ઉપજે છે. ઉપલી સાઇરસ ફ્રીલ્ડ ઈમારતના બાર માળ છે, અને દુરથી જાણે ગંજાવર કિલ્લો ઉઠાવ્યો હોય તેવી લાગે છે. કોઈ કોઈ ઈ-



બ્રોડવે – ન્યુ યોર્ક

મારતો (તેમાં વીમાની કુંપનીઓની ખસુસને) સંગેમરમરની ચાર પાંચ માળની બાંધેલી છે જેનો દેખાવ રાતનાં રોશનીની વખતે બાહારથી ઘણો સરસ લાગે છે. એવાં ઊંચાં ઘરોપર આગની વખતે નાસી જવા સારૂં બધા માળોની બારીપરથી એક લાંબી સાંકડી લોખંડની સીડીઓ ઉપરથી હેઠે સુધીની રાખે છે કે આગની વખતે છેક ઉપરના માળો-પર રહેનારાઓ જો નીચેના માળો પર આગ લાગી હોય અને દાદરોપરથી નીચે અવાઇ નહીં શકાય તો તે રસ્તે રસ્તાપર ઊતરી જાય. એવી સીડીઓ છેક ઘરમાં મથાળેથી પેહેલા માળ સુધી જડી લીયે છે બાકીની વાલીને ઉપરજ રાખે છે જે ગરજની વખતે નીચે ઉતારી દે છે. ઉપર રાખવાનું કારણ અમો ધારીયે છીયે કે ચોરોને બાહારથી માળપર જવાનું સવલ નહીં પડે અને વળી રસ્તા-ના રાહદારીઓનેબી અડચણ થાય નહીં. ઈહાંની ઇમારતોનો મોટો ભાગ ઇંટ તથા ચુનાની બાંધણીનો છે જેઓની ઈંટોની સાંધમાં સીમેંટ ભરીને બાહારથી ઈંટ દેખાઇની વગર કફ્લાતે રાખે છે તેથી ઘરોનો દેખાવ લાલ દીસે છે. એ ઇંટોની એક બાજુ બના-વતી વખતેજ સફાઇ રાખે છે જે બાહારના દીસતા દેખાવના ભાગમાં મુકવાથી સફાઇદાર દેવાલો દેખાય છે અને કફ્લાતનો ખરચ બચી જાય છે. વળી બીજી ઘણી ઇમારતો જેમાંનો મોટો ભાગ ગંજાવર ઇમાર-તોનો છે તે ગ્રેનાઇટના સફેદ યા જરા પીળા રંગના પથ્થરની છે તે સારી શોભે છે અને આસરે એકસો ઇમારતો સંગેમરમરના પથ્થરની બાંધેલીઓ હશે. ઘરોના ભાડાંઓ બીજી સઘળી ચીજોની મફક ઇહાં ઘણા મોંઘાં છે તેથી આખા ઘરોમાં સારા મોહોલાઓમાં પૈસાદાર લો-કોને પણ રહેવાનું પરવડનું નથી. હમણા જે ઘરો બંધાય છે તેના માળો એવી રીતે બાંધે છે કે દર માળપર એક કુટુંબ વગર અડચણે જાણે અલાહેદુ રહેતું હોય તેમ રહી શકે છે. એવાં માળોપરના એક કુટુંબના ઓરડાઓનું ભાડું ઓછામાં ઓછું વરસ દહાડે ડાલર ૬૦૦ (આજના વટાવ મુજબ રૂ૧૮૦૦) ને હોય કોઈના ૭૦૦૦ ડાલર યાને રૂ૨૧૦૦૦ સુધી લે છે. ઘણા સરસ મોહોલાઓના ઘરના ભાગો ૧૦૦૦

ડાલરની હેઠે મગી શકતા નથી. એ ઓરડાઓમા એક સુવાનો તથા ડ્રેસીંગરૂમ ઉપ્રાંત એક અનાહેદો નાનો હોલ મળે છે જ્યા પોતાના પરોણાઓને મળી શકે છે ઘણા મોટા ભાડાવાળા ઓરડાઓ ઘણા મ રમ શણગારેલા રાખે છે તેના ઘરોમા ઘરધણીને હસામે એલીવેટરો (elevators) માલ ઉપર લાવ લઈજાવ કરવા રાખે છે આ આવનાર પુરૂશને જવાબ આપવા સારૂ એક માણુસ પણ રાખે છે જે મળવા આવનાર ધણીના નામો એક નલીથી જેને મળવા આવ્યા હોય તેને જણાવે છે ને પેલાને અદર દાખલ કરી એલીવેટરથી જે માળપર મોકલાવાનો હોય છે ત્યા ઉતારે છે કે ઓરડા રાખનાર ધણી અદર બેઠો બેઠો એક ચાપ દાબે છે કે બાહારનુ તેનુ બારણુ પોતાની મેળે ઊઘડી પેલા પરોણાને અદર દાખલ કરે છે જેથી બારણું ઉઘાડનાર માણુસોનો બચાવ થાય છે એ ઓરડાઓમા રહેનારાઓ ઘરમા રાધી ખાતા નથી પણ રેસટરાઓમા ખાય છે જે કારણને લીધે ઇહાં રેસટરાઓ ઊભાઇ જાય છે અને દરેક મોહોનામા દશ પદર રેસટરાઓ હોય છે ન્યુયાર્ક શેહેરમા છેલ્લી ગણુની મુજબ ૧૦૧૭૩૫ નાના મોટા ઘરો, વખારો, આરીસો ઈત્યાદી મળીને છે જેમા લોકોને રહેવા દાખલ ૭૭૨૩૫ આરીસો અને વેપારને લગતા ૨૪૫૦૦ ઘરો છે જેમાના ૮૨૫૧ ઘરો ચાર માળની ઉપરના છે એ બધા ઘરોમા ૩૦૪૮૮ ઘરોમા એક એક કુટુબ અને ૯૮૭૮ ઘરોમા એકથી વધુ કુટુબ રહે છે ૧૬૯૫૭ કુટુબો એક એક છુટા માળ ઉપર અને ૧૯૯૦૮ એક માળપર એકથી વધારે કુટુબો રહે છે એ બધી ઇમારતોની તપાસ સારૂ આગનુ ખાતું રાખેલું છે તે ઉપર વરસ દહાડે સતર લાખ ડાલર ખરચ બેસે છે તે સારૂ ૮૪ સ્ટીમર ફાયર એનજીનો, બે તરતા એનજીનો, અને ૭૧ ગાડી નલીઓ સારૂ રાખેલી છે અને ૧૧૩૯ માણુસોને તે સારૂ જાથુક પગારદાર રાખી મુકે છે તથા ૭૩ છુટા છુટા ઘરો જુદા જુદા લતાઓપર એ ખુબાઓ રાખવા રાખેલા છે એ બધા ઉપર ત્રણ સુપ્રીનટેનડટસો ૫૦૦૦ ડાલરના વરસાણુના રાખેલા છે આટલી તપાસ છતાંબી આગોથી ઘણુ મોહ નુકશાન થાય છે. સને ૧૮૮૫ ના સાલમા આએ શેહે

સ્માં ૨૪૯૭ આગો લાગી હતી અને તેથી ૩૮ લાખ ડાલરનું નુકશાન થયું હતું. આએ શેહેરનાં ઘરો તથા મોહોલાઓ મોટા અને કુસાદે છે તોપણ તેનાં રસ્તાઓ ઘણાજ ખરાબ હાલતમાં રહેલા છે એવા ખરાબ રસ્તા અમે મોટાં શેહેરોમાં બીજે કયે જોયા નથી. રસ્તાઓ પથ્થરથી બંધી લીધા છે પણ તેઓની અહોઆડ સાંધ મેળવીને નહી કીધાથી તેઓની વચમાંનું સીમેંટ યા મટોડું ધોવાઈ ગયું છે તેથી પથરા છુટા છુટા થઈને વચમાં ખાંચા પડી ગયા છે, અને વળી કેટલી ગમતે મોટા ખાંડાઓ પણ પડયા છે જે ઉપર અમોને પગે ચાલવાની અડચણ ઘણી પડે છે અને જોયા વગર ચાલીયે તો પગ ખચીત જોખમાયા વગર રહે નહીં ને ઇહાંના ગાડી ઘોડાઓ કેમ ચાલતા હશે તે સમજી શકતો નથી.

વળી રસ્તાઓ આવા ખરાબ (સૌથી સરસ મોહોલાના રસ્તાઓ એવાજ છે) અને તેમાં વળી એલીવેટેડ રેલવેના થાંભળાઓ તથા ટ્રામ ગાડીના પાતાઓથી બહુ અડચણ થતી જોઈએ. રસ્તાઓ ઘણાખરા વધારે પોહોળા છે, તેમાં બેઉ બાજુપર ઘરોની અથોઅથ મોટી પગથીઓ મજેની સદ્બાહદાર રસ્તાની રાખી છે. (જે ઉપર માણસોને ચાલવાને સવલ પડે છે, અને કશી અડચણ થતી નથી) તે પગથીઓની વચમાંના રસ્તાપર ચાર પાતા ટ્રામ કારના નાખેલા છે અને ગાડી ઘોડા તે પાટા તથા પગથીની વચમાંનાં સાંકડાં રસ્તાપર ચલાવે છે. એલીવેટેડ રેલવે પેહેલા વરગના મોહોલાઓમાં દાકવા દેતા નથી, અને જો બાંધવા માગે તો રેહેનારાઓ સામા થઈ વગ પોંહોંચાડી અટકાવે છે. આજે બપોરનાં બ્રુકલીનનો વખણાયલો પુલ જોવા ગયા હતા. એ પુલ ઝુલતો છે, અને ન્યુયોર્ક અને બ્રુકલીન શેહેરની વચમાં ઈશતરીવર નદીની ઉપર બાંધેલો છે. એવો ઝુલતો મોટો પુલ દુનિયામાં બીજે કયે નથી એમ કહે છે. તે બાંધવાનો સને ૧૮૭૦માં શરૂ કીધો હતો, અને ૨૪ મી સપટેમ્બર ૧૮૮૩ ને દીને ખુલ્લો મેલ્યો હતો. એને ત્રણ ભાગમાં વેહેંચી નાખ્યો છે, તેના પેહેલા ભાગના બે

છેડ મોહોલાઓના ધરોની ઉપર થઈને કિનારાઓના રસ્તાઓપર આવેલા છે. ત્યાંથી ઊંચો થતો ઢળાવ કરીને નદીને એક કાંઠે મોટા પાયા નાખીને બીજો ભાગ તેની ઉપર ઢળાવનોજ કીધો છે, જે છેક નદીની અધવચ સુધી જાય છે. જ્યાં બે ઊંચા મીનારાઓ બાંધેલા છે, જેઓની વચમાં ત્રીજો ભાગ આવેલો છે. એ મુજબ છ ટેકાઓ ઉપર એ પુલ બધો મળીને બાંધેલો છે, એમનો વચલો ઝુલતો ભાગ બેઉ મીનારાઓની વચમાં ૧૫૯૫ ફીટ લાંબો કાંઈબી ટેકા વગરનો રાખેલો છે જે તે ૧૩૫ ફીટ ભરતીનાં પાણીથી ઊંચો હોવાને લીધે ગમે તેવી મોટી સ્ટીમરો તેની હેઠાનમાંથી જઈ શકે છે. એ પુલ ૮૫ ફીટ પોહોળો છે જેમાં બે રસ્તા એ પુલપર દોડતી રેલવે સારૂ, બે રસ્તા તેની આસપાસ ગાડી ઘોડા સારૂ અને ૧૩ ફીટનો એક રસ્તો રાહદારીઓને વાસ્તે કીધેલો છે. એ પુલ ૧૫॥ ઈંચ જાડા લોખંડના તાર ઉપર લટકે છે જે તારના છેડાઓ પેલા છ ટેકાઓ સાથે જોડાયલા છે અને એક નાંકેથી ઢોળાવની માફક બીજા ટેકા સુધી તેઓ ઊંચાઈએ જેમ પુલ ઊંચો થતો જાય છે તેમ જાય છે જેની ઉપર લોખંડના સળિયાઓ લટકતા જડીને તેઓની વચમે લોખંડના બીમો મુકી તેની ઉપર પુલનો રસ્તો બાંધ્યો છે. પુલ ઊંચો કરવા સારૂ વચમાના બે પુસ્તાઓ જે કીધા છે તે એક ગમથી ૪૫ ફીટ ને બીજી ગમથી ૭૮ ફીટ પાણીની સપાતીથી નીચે સુધી બાંધેલા છે. એ પુસ્તાની ઉપરના મીનારાઓ જે ઉપર પુલનો વચલો અને સૌથી ઊંચો ભાગ લટકે છે તે પાણીની સપાતીથી ૨૭૨ ફીટ ઊંચા કીધા છે કે પેલું તારનું જાડુ દોરડું તેની ઉપરથી બરાબર ઢલાવ લઈને પુલને તે પર ઝુલતો રાખી શકે. એ મીનારાનો પાયો દરેક ૧૪૦ x ૫૦ લંબાઈ પોહોળાઈમાં કીધેલો છે ને છેક મથાળે જતાં તેઓ ૧૨૦ x ૪૦ ના થાય છે એ લોખંડના તારોની લંબાઈ જુમલે ૩૫૭૨ ફીટની છે ને તેઓ ૧૨૨૦૦ ટનનો વજન ખમી શકે તેવા મજબુત કીધા છે એ તારનો વજન દર ફુટે ૧૨ રતલ જેટલો છે. એ તાર સારૂં ૫૨૯૬ નાના તારોનો જુમઓ કરી સીધાને સીધા સાથે મેળવી લઈ તેઓ ઉપર લોખંડનું પડ

સીલીનડરનાં જેવું કરી લીધું છે. તારોને દોરડાંની માફક જેમ બીજી ગમ ગુંઠી લીએ છે તેમ ઇહાં કીધું નથી. એ પુલ બાંધવા ઊપર ૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ ડાલર યાને નજદીક ૫ કરોડ રૂપિયા બેઠા હતા. એની પરથી બ્રુકલીન શેહેર પર જવા સારૂં લોકોની આવજાવ ઘણીજ મોટી છે, જે સારૂં એક બ્રુકલીન બ્રીડજ રેલવે બાંધેલી જેને એનજીનો બેઊ નાકેથી તારની મારફતે લાવલઇજાવ કરે છે. એ પર જવાની શી દર માણસ દીઠ પાંચ સેંટ રાખી હતી તે મુજબ ઊઘડયા પછી આઠ મહિનામાં તેપન લાખ માણસોએ આવજાવ કીધી તેના ડાલર ૨,૬૬,૦૦૦ ઉપજ્યા હતા પણ તા૦ ૧ લી માર્ચ ૧૮૮૫થી એ ભાવ ઓસારી ત્રણ સેંટનો હમણા સુધી રાખેલો છે અને રોજ ૫૦૦૦૦ માણસો તેમાં આવજાવ કરે છે. પગે ચાલી જનાર માણસો પાસેથી એક સેંટનો દર અને નાના પેકેજ દીઠ ૧/૫ સેંટનો ભાવ હમણા રાખેલો છે. એ પુલ જોઇને નદીને પેલે કાંઠેના બ્રુકલીન શેહેરમાં ફર્યા હતા. એ શેહેરબી ઘણું મોટું છે અને તેમાં સાત લાખ માણસોની વસ્તી છે અને ઘરો જોકે મોટાં અને સારાં છે, તોબી ન્યુયોર્કવાળાં ઘેરોને પુગે નહીં. એ શેહેરની ગોદી ઘણી મોટી છે તે ૪૦ એકર જગ્યા પાણીમાં રોકે છે અને ૨૫ ફીટ પાણી તેમાં ઊંડુ રહે છે, તેમાં ૫૦૦ વાહાંણો એકી વખ્તે રહી શકે છે તેનો ડનકો બે માઇલની લંબાઇ જેટલો જુમલે છે એ ગોદીની આજુબાજુ મોટી બે થી પાંચ માળની વખારો બાંધેલી છે જેઓ ૨ એકર જેટલી જગ્યા રોકે છે અને તેમાં અનાજ વાહાંણોમાંથી લાવી ભરવા સારૂં નવ સ્ટીમ ગ્રેન એલીવેટરો રાખેલાં છે, જેમાંનો સૌથી મોટો ૩૦૦૦ બુશલ અનાજ એક કલાકમાં વખારમાં લઇ જઈ શકે છે. એ ગોદી (*Atlantic Docks*) એટલાન્ટીક ડાકસને નામે ઓળખાય છે. એ ઉપરાંત બીજી નાની ગોદીઓ (Docks) ત્યાં થોડીએક જુદી છે. બ્રુકલીન શેહેરથી જેટલો અનાજ બહાર દેશાવરો ખાતે જાય છે તેટલો અનાજ દુનિયાનાં કોઈબી બારાંમાંથી જતો હશે નહી એમ સંભળાય છે. એ શેહેરનો ટાઉનહાલ (જેને ઈહાં City

Hall કહે છે) બાંધવાપર ૫૫૦૦૦૦ ડાલર બેઠા છે તે ઘણો મોટો અને સરસ છે. એક મ્યુઝીક હાલની ઈમારત બે લાખ ડાલરની બાંધેલી છે. એ પ્રમાણે થોડીએક સારી અને મોટી ઈમારતો ત્યાં આવેલી છે. એ શેહર જોઇને પછી અમો આગગાડીમાં બેસીને રોકવેબીચ (Rochway Beach) કરીને હવા ખાવાની જગ્યા આસરે ન્યુયોર્કથી વીશ માઈલ દુર છે ત્યાં ગયા હતા. ઈંહાંબી હજારો લોક ગરમીના દિવસોપર દરિયે કિનારે લોંગ આયલંડ પર આવ્યાથી જાય છે, અને તે સારૂં ઘણા હોટલો ત્યાં બાંધેલાં છે તથા તરવાની જગ્યા પણ ઘણી છે એ જગ્યા થોડા વરસ ઊપર વેરાંન પડેલી હતી તે કોઇએ ઘણી સસતી (સાંભળવા મુજબ ૨૦૦ ડાલરે) પડાવી લીધી હતી અને પછી તેને સુધારી છે અને હમણા તેની કંપની રોકવેબીચ ઇમપ્રવમેંટ કંપનીને નામે કીધી છે અને ત્યાં લાકડાંના પીઅરો અને રસ્તાઓ બાંધી હોટલો રેસટરાંટો ઇત્યાદી કીધું છે. એ કંપનીએ એક ઘણું મોટું હોટલ થોડે દુરથી બાંધ્યું છે જેનો મુખડો દરિયાની સામેનો ૧૧૪૦ ફીટનો યાને નજદીક ૦ા માઇલનો છે, અને પાછળનો ભાગ E ના જેવો કીધો છે તે ૩૦૦ ફીટ ઊંડાઇમાં છે તે પર ૮ માળ કીધેલાછે જે પર જવા ૪ એલીવેટરો કીધેલાંછે. એ આઠમો માળ એક ટાવર પર છે જે ૧૫૩ ફીટ સુધીની ઊંચાઈમાં છે તેમાં બધા મળીને ૧૨૦૦ ઓરડાઓ છે તેના ડાઈનીંગ રૂમની શીલીંગની ઊંચાઇ ૨૬ ફીટની છે અને તેમાં ૬૦૦૦ માણસો એકી વખ્તે જમી શકે તેવું છે. એ હોટલને લગતી ૨૦૦૦ એકર જમીન આસપાસ રોકી રાખી છે. જો કે એ બધાઈને તૈયાર થયલું છે પણ કંપની પાસે આવા મોટા ખરચો કીધાથી પૈસા ખુટી ગયાથી જોઇતો તેમા સરસામન લાવી શક્યા નથી તેથી કોઇબી દિવસે હજી તે વાપરવામાં આવ્યું નથી. એવું મોટું હોટલ અમો નથી ધારતા કે દુનિયામાં બીજે કહે હોય. એ રોક–વે–બીચ ઉઘાડયા પછી મેનહેટન તથા બ્રાઈટન તથા બીજી હવા ખાવાની જગ્યાઓ ન્યુયોર્કની નજદીક ઊઘડવાથી તે પડી ભાગ્યું છે અને તેથી કંપની ખરાબ હાલતમાં આવી ગઈ છે. અમોને ત્યાં

જવા કારણ એ હતુ કે(Rock way beach) ઉપર એક અમેરિકન બલુનમાં ૫૦૦૦ ફીટ સુધી ઊંચે આસમાન તરફ ઉડીને પછી તેમાંથી એક કપડાંની છત્રી (Parachute) ને આધારે તેમાંથી કુદકો મારી જમીન પર આવશે એવું છપાવેલું હતું તે જોવાનું હતું.

એ જગ્યા લોંગ આયલંડપર બીજી હવા ખાવાની જગ્યાઓની માફક આવેલી છે. અમો ત્યાં જરા આગલથી ગયા હતા અને આસપાસ ફરીને જોયું હતું. સાંજના પાંચ વાગેને પેલો અમેરિકન બલુનમાં બેસીને હવાપર ઊડયો હતો. પેહેલાં બલુનને દોરડાંએ બાંધી રાખ્યું હતું, પણ જ્યારે બસોએક ફીટ ઉપર ગયો ત્યારે પોતે એક છરીથી દોરડાંનો પોતાની તરફનો છેડો કાપી નાખ્યો કે બલુન જે મજાનું મોટું હતું તે સપાટાબંધ તેને લઇને ઉપર ઉડી ગયું અને જ્યારે ઘણું ઉપર ગયું (ઓછામાં ઓછું બે કે ત્રણ હજાર ફીટ તો હશેજ) ત્યારે એ બલુનની સાથે પેલી કપડાંની છત્રી જે એક તંબુનું કપડું તૈયાર આવે છે તેવી રીતની સીવેલી તંબુ જેટલીજ મોટી વગર દાંડાની હતી, તેને તંબુના જેમ દોરડાં બાંધેલાં આવે છે તેમ દોરીએ ફરતી છુટી છુટી બાંધી તે દોરીના છેડાઓ એક કડાં સાથે બાંધેલા હતા, તે કડાંને પોતે વળગીને (છતરીનું મથાળું એક ઘણીજ નાજુક રસીથી બલુન સાથે લટકાવી રાખેલું હતું) બલુનમાંથી કુદકો માર્યો કે પેલી છત્રી બલુનથી તુટીને છુટી થઇને પછી તેના કપડામાં હવા પોતાની મેળે જેમ પેલો ઘણી નીચે આવતો ગયો તેમ ભરાઇને છત્રી તદન ખુલી આપણે વાપરીયે છીયે તેમ છત્રીની માફક આબાદ થઇ હતી પણ છત્રીના દાંડાને બદલે પેલી રસીઓથી બાંધેલું પેલું કડું તેની હેઠલ દીસતું હતું, જે ઉપર પેલો શખ્સ હાથથી ટંગાઇ રહેલો હતો. છત્રીમાં પવન ભરાવાની આગમજ તે ઘણી જરા જોરમાં જમીન તરફ નીચે આવવા માડયો પણ તરત પવન ભરાઇને છત્રી ઉઘડી કે આસ્તે આસ્તે પવનના અટકાવથી નીચે આવતો ગયો હતો ને બધુ મળીને જયારથી બલુનમાં ઉડયો ત્યારથી સાત મીનીટમાં પોતે અમારી પડોશમાં આસરે ૦॥ માઇલ દૂર દરિયાનાં છીછરાં પાણીમાં પડયો

હતો. એ મુજબ સલામત નીચે આવ્યો હતો. સઘળો બનાવ ઘણો ધારતી ભરેલો તથા અજાયબ લાગતો હતો કે એ અમેરિકને આટલી હીંમત કરીને એથી ત્રણ (એ તો પાંચ હજાર બોલે છે) હજાર ફીટ પરથી કુડકો માર્યો હતો. એણે આટલો બધો જોખમ ખેડીયો પણ તમાશગીર લોક જે હજારો હજાર હતું તેઓ પાસેથી તે જોવાન કશા પૈસા યા ટીકીટો તેણે લીધી હતી નહીં, અને જાણે અમથે મફત લોકોને દેખાડવા કીધો હોય તેમ લાગતું હતું. પણ લોકોના બોલવા ઉપરથી સમજાયુ પડી કે એ તમાશો જોવા હજારો લોકો આવવાથી આગની ગાડીવાળાને તથા ત્યાંના રેસટરાં તથા હોટલવાળાઓને ખુબ તડાકો પડયો હતો. તેથી એવું સમજીને આગળથી તે લોકોએ એને કાંઇ રકમ આપવા કહીને એ તમાશો મફત કરાવ્યો હતો. એબી કમાવાની ઠીક તાલ વાપરી હતી. બલુન છુટું પડયા પછી પેહેલાં અમારા માથાપરજ ઉડયા કીધું હતું અને જ્યારે ઘર્ણુજ ઊંચે ગયું અને એક નાના લીંબુ જેવું દીસવા લાગ્યું ત્યારે બીજીગમ ધસડાઈ ગેપ થયું હતું. એ જોઇને અમો પાછા ન્યુયોર્ક આવ્યા હતા. અમો જે રસ્તે ગયા (Flatbush ના સ્ટેશનપરથી) તેનો થોડો ભાગ ગામના મોહોલાની વચમાં કરેરા ભરી લીધેલા હતા તેની અંદરથી અમારી વાળી આગગાડી દોડતી હતી અને તેની આસપાસ બીજા ગાડીઘોડાઓ તથા રાહદારીઓ આવજાવ કરતા હતા અને ત્યાંનું રેહેનાર લોક બધું ઘરોની બાહાર ખુરસીઓ કાહાડી બેઠેલું હતું તે દેખાવ નવાઈ જેવો લાગતો હતો. અમો પાછા ફર્યા ત્યારે ગાડીમાં બેસનાર લોકોને પુછીને ગાડીમાં પાછા ઉપલા ફલેટબુશના સ્ટેશનપર આવવા નિકળ્યા પણ તે સ્ટેશન કોણ જાણે કયારે પસાર કરી ગયા તે કાંઈ માલમ પડયું નહીં અને જ્યારે વાહાંણો તથા સ્ટીમરો દીસવા લાગી ત્યારે અજબ થઈ પુછતાં માલમ પડયું કે અમો તો બીજી ગમ નિકળી આવ્યા હતા પણ ઇંહાં જ્યાંથી જાઓ ત્યાંથી પાછા ન્યુયોર્ક જવાનું સેહેલ પડે છે. તે મુજબ એક સ્ટીમર ત્યાંથી ઉપડતી હતી તેમાં બેસીને થોડા વખ્તમાં ન્યુયોર્કમાં ઉતર્યા હતા એ સ્ટીમફેરી હતી

અને તેમાં એક કિનારેથી બીજે કિનારે લોકો આવજાવ કરે છે જેમાં ગાડી ઘોડા જોડેલા વટીક લાવલઇજાવ કરે છે અને વળી નદીને પેલે કાંઠેની સામન લાવેલી આગની ગાડીઓની આખી ટ્રેનો પણ તેને વાસ્તે બનાવેલી સ્ટીમબોટોમાં એનજીન સુધાં એક કિનારેથી બીજે કિનારે લાવલઈજાવ કરે છે તે જોવાનું સારૂં લાગે છે. તે સારૂં બોટની નજદીક આગની ગાડી લાવી તે બોટની ઊપર પાટા હોય છે તે પર ચલાવી લાવે છે. બીજે કિનારે તેજ માફક પાછી ઊતારી ગાડી આગળ જ્યાં જવું હોય છે ત્યાં જાય છે.

**તા૦ ૧૦ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭**—આજે ઘણોખરો દિવસ ઈહાંની જોવાલાયક ઇમારતો જોઇ હતી. અમો પેહેલાં બોહવેમાં આવેલી ઇક્વીટેબલ લાઇફ ઈનસ્યુરન્સ કંપનીની હવેલી જોવા ગયા હતા, જે બાહારથી ગ્રેનાઈટ પથ્થરની બાંધેલી છે પણ અંદરથી બધે જાતજાતના સંગેમરમરથી શણગારેલી છે. એ ઇમારત ઘણી ગંજાવર એક આખો મોહોલો (જેને ઈહાં block કહે છે) રોકે છે અને આઠ મજલાની છે. તેની સીડીઓ, થાંભલા, દેવાલ તથા સીલીંગ સઘળું મોટા મોટા સંગેમરમરના પથ્થરનું કીધેલું છે જેથી ભપકો ઘણો લાગે છે. ઈહાંની મોટી ઇમારતોમાં એવી બીજી ઘણી થોડી હશે. એ ઈમારતના ઘણા ભાગો (Wings) અંદરથી કીધા છે અને તેમાં જવા સારૂ આઠ માળ સુધીની જુદી જુદી લીફ્ટો કીધી છે જે આખો વખ્ત ઊપર હેઠે આવજાવ ર્ક્યા કરે છે. તોબી તેમાં લોક ખીચોખીચ ભરાય છે, અને તેમ થાય તેમાં નવાઈબી નહીં, કારણકે એ ઇમારતમાં બધી મળીને નાની મોટી ૨૦૦૦ ને આસરે આફીસો છે તેથી આવજાવ ઘણી મોટી થની જોઇયે. ઘેરનો ધણી, એ લીફ્ટ ચલાવવાનો તથા ઘરમાં બધે નલીઓ મુકી છે તેમાં ઠંડીની રૂતુમાં ગરમી પુગાડવાનો તથા ઓરડાઓ સઘળું સાફસુફ રાખવાનો ખરચ પોતે કરે છે. જો એમ નહીં કરે તો પછી આડમાં માળપર ભાડુત કોણ રહે? આફીસોના પોસ્ટમાં નાખવાના કાગજો સારૂં દરેક વીંગમાં મોટી ડબ્બો તદન નાના નાના ખાનાની મુકેલીઓ છે જે ઉપર દરએક તે વીંગના ઓર-

ડાઓનાં નંબર મુકેલાં હોય છે, અને તે નંબરોવાળા ઓરડાઓમાં કઇ આરીસ છે તેનું મોટું પાટિયું પડોશના ઓરડામાં મુકેલું હોય છે, તે ઉપરથી આરીસો ક્યા માળપર તથા ઓરડામાં છે તે માલમ પડે છે અને વળી તે પાટીયાં આગળ ઘેરધણીને હિસાબે એક માણસ જાયુક બેસી રેહેછે, તે અંજાણ્યા ધણીઓને આરીસો ક્યાં છે તે કહે છે તથા કેઈ લીફ્ટમાં ઉપર જવું તે જણાવે છે. પોસ્ટવાળો સીપાઇ આવે તે પેલાં ખાનાઓ જેની એક સાધારણ કુચી તેની પાસે રાખે છે તેથી ઉઘાડી સઘળાં કાગજો કાહડી જાય છે અને આરીસો બંધ હોય છે ત્યારે ધણી ધણીઓનાં કાગજો આવેલાં તેમાં મુકે છે. વળી એ ઇમારતમાં રેસટરાં પણ રાખેલું છે જેમાં ત્યાંના રેહેનાર આરીસવાળાને બપોરનું જમવાનું પણ સેહેલ પડે છે અને બધી રીતની જોગવાઇ સારી કીધેલી છે. એ ઇમારતના નીચલા ભાગમાં ફરતી દુકાણો છે જેનાં ભાડાં પણ ઘણાં મોટાં આવે છે. એમાંના એક ભોંયતળિયાના ભાગમાં મરકનટાઇલ સેફ ડીપાઝીટ કંપનીની આરીસ તથા તીજોરી છે જે અમો જોવા ગયા હતા અને એવું અમો બીજે કયે જોયું નથી. એ કંપનીએ પોતા સારૂ ઘેરધણી પાસે એક ઘણો મોટો ઓરડો તદન આગથી બળે નહી એવો બંધાવ્યો છે ને તેની અંદર કાંઈ-સંખ્યાબંધ અભરાઇઓ કરી તેના ખાંચાઓમાં એક એક તીજોરી જેવો બાકસ રાખેલો છે જે જુદી જુદી કદના એક ફુટથી પાંચ ચોરસ ફીટ સુધીના હોય છે. બધા મલી ૪૦૦૦ બાકસો અથવા ખાંચાઓ છે. જે લોકો પોતાનું ઝવેરાત, નોટો, શેરો તથા ઓચરિયાંઓ સહી સલામત રાખવા સારૂ ઇહાં રાખવા માગે છે તેઓને જેવો જોઇયે તેવાં કદનો પેલાંમાંનો બાકસ આપે છે જેની વરસ દીને ફી કદ મુજબ ડાલર ૧૫ થી ડાલર ૪૦૦ સુધી લીયે છે. તેમાં તે ધણી પોતાને ગમે તે રાખે છે. એ બાકસને બે કુંચી હોય છે. તેમાંની એક બાકસમાં ઓચરિયાં મુકનાર ધણી પાસે ને બીજી ત્યાંના રખેવાલ પાસે રહે છે. જો રખેવાલ કુંચીથી કમાન દાબે તોજ પેલી ધણી વાલી કુંચી અંદર ફરે છે તેથી બે જણા સાથે હોયા વગર કદી તે બા-

કસ ઉઘડી શકતો નથી. એ સઘળા બાકસોની સાથે વીજળીના સંચા-
ઓ લાગુ પાડેલા છે તે દીસનાં ચાંપથી છુટા કરે છે, પણ સાંજનાં
તીજોરી બંધ કરતી વખ્તે ચાંપ ખીસાડી નાખ્યાથી દરેક બાકસ
સાથે તે જોડાઈ જાય છે અને પછી જો કોઈબી ધણી તે બાકસને
જરાબી ઉચકવા જાય છે અથવા આંચકો લગાડે તો પેલી વીજળીને
લીધે પોલીસ ચોકીપર ઘાંટ વાગે છે જ્યાંથી તરત સીપાઇઓ દોડી
આવી તે ચોરને પકડે છે. એ ચોકીઓ મોહોલે મોહોલે હોય છે તેથી
નજદીકમાં હોવાથી તથા વીજળીથી ક્યાં પોલીસની ગરજ છે તે ઘરનો
નંબર પડવાથી તેઓ તરત ત્યાં જઈ પોહોંચે છે. વળી એ બંચાવ
ઉપરાંત તીજોરીના ઓરડાનાં બેજ બારણાં છે તે ઘણાંજ મજબુત લો-
ખંડનાં બનાવેલાં છે. તે બારણાની કલ ઘણી ઉચી છે. તે એવી
રીતની ઘડીઆલના સંચાની માફક કલાથી કાંધેલી છે કે બંધ કરતી
વખ્તે જે કલાકે તમો તે કલની એક ડાયલ છે તે પર માંડો
તે પ્રમાણે બીજી સવારે તેજ કલાકે સંચો અંદર ફરતો હોવાથી;
કુચીથી તે કલ ઉઘડી શકે છે. સવારના ૧૦ વાગે ધારા મુજબ એ
કંપનીની આપીસ ઊઘડે છે તેથી ૧૦ વાગાનો ટાઇમ ડાયલ પર રાખ-
વાથી સવારના ૧૦ વાગા પછીજ તે કલ ઉઘડે છે. તેની
આગમજ ગમે તે ફાંફાં મારો પણ કદીબી ઉઘડે નહીં. એવી કલા
વાપરી છે કે બારણાંને ભાંજવાબી ઘણાં મુશ્કેલ છતાં રાતના તેની
સાથે પણ વીજળીનો સંબંધ રાખેલો હોવાથી પોલીસને તરત કોઇ ત્યાં
તેવું કરતો હોય છે તો માલમ પડે છે. એવાં વળી એક પછી એક
બે બારણાંઓ પસાર કરે તોજ અંદરના તીજોરીવાલા ઓરડામાં જ-
વાય છે તેથી ચોરી થવી મુશ્કેલ છે. તે બધુ આગથી બળે નહીં.
એવું હોવાથી આગથી પણ નુકશાન થવું મુશ્કેલ છે અને વળી ઓચરિયાં
મુકનાર ધણીની સઘળી નામ નીશાની લીયે છે અને તેના આંગપર
કાંઇબી નીશાની હોય છે તે નોધી લીધા ઉપરાંત તેને ગમે તે પાસવર્ડ
પોતે એક આપી જાય છે તે એક ચોપડીમાં નોંધી રાખે છે. એને
લીધે વખ્તે કોઇ બસતા ધણીના હાથમાં તેના બાકસની કુંચી જાય

તો તે નીશાણીથી તથા પાસવર્ડ તે નહીં જાણવાથી પકડાઇ આવે છે અને જો અંદરખી ગયો તો રખેવાલની કુંચી વગર તે બાકસ પણ ઉઘાડી શકે નહીં. એવી સરસ ચોકાશી ત્યાં રાખવાથી ઘણું લોક ત્યાં પોતાની જણુસો તથા ઓઅરિયાંઓ સહી સલામતી સારૂ રાખે છે. ત્યાં તેઓને બેસવા અથવા સામાન કાહાડવા સારૂ છુટા છુટા નાના ઓરડાઓ છે જ્યાં પોતાનો બાકસ લઇ જઇને કોઈ જોય નહીં તેમ ગમે તે કાહાડ મુક તેમાંથી કરે છે ને બાકસ પાછો મુકી જાય છે. એવી ત્રણ ચાર કંપનીઓ વેપારના જુદા જુદા લતા તથા મોહોલાઓમાં રાખેલી છે, જેથી લોકોને ઘણું સવલ કરવા ઉપ્રાંત તેઓનો જીવ નચિંત રહે છે. એ જોઇને પછી મયુચુઅલ લાઇફ ઇનસ્યુરંસ કંપનીવાળી ઇમારત જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત પણ સંગેમરમરની બાંધેલી છે. જેની અંદર લાલ રંગનો સંગેમરમર વાપરેલો છે એની સીલીંગ લોખંડની ફ્રેમ કરીને તેમાં સંગેમરમરની લાડીઓ જડીને ઉપર તથા હેઠે બેઉ ગમ તે દેખાઈતી કીધી છે, એ ઇમારતના ૯ માળ છે ને તેની અગાસી ઉપરથી ન્યુયોર્ક શેહેરનો દેખાવ ઘણો સારો દીસે છે. એ બેઉ ઇમારતો (Nassau) નામના મોહોલામાં આવેલી છે ઈહાંની જીંદગીના વીમાની કંપનીઓમાં એ બેઉ કંપનીઓ સરસ ગણાય છે. તેઓની અસલ ભરાયલી થાપણ દરેકની આસરે અઢી લાખ ડાલરની છે પણ તેના રીઝર્વ ફંડો પચાશ લાખ ડાલર સુધીનાં થઇ ગયાંછે તેથી તેની ઉપજ કરવા સારૂ આવી મોટી ઇમારતો બાંધી તેનાં ભાડાં ખાવાથી સાત ટકાની ઉપર વ્યાજ તેનું ઉપજાવે છે ને વીમા ઉતરાવનારાઓ જેની મોટી તથા સરસ ઇમારતો હોય છે ત્યાં વધતો વીમો ઊતરાવે છે. તેથી એ બે કંપનીઓમાં ઇમારતો બાંધવાની જાણે સરસાઈ ચાલે છે ને એકે એક બાંધી તો બીજો તેથી મોટી બાંધે તો ફરીથી પેહેલો તેની અસલી ઇમારતને વધારે ભપકાદાર બનાવે એમ કર્યા જાય છે. એમાંની પેહેલી કંપનીના શેરો ત્રણ ચાર જણા પાસે છે તેઓને ગમે એટલી કિંમત આપવા

માગેછે પણ શેરો વેચતા નથી અને સાંભળવા જમે શેરોનું વ્યાજ દર મહિને શેરવાલાને આપે છે.

એ જોઇને પછી સરકારી તીજોરીની ઇમારત જોવા ગયા હતા. એ ઈમારત તદન સફેદ સંગેમરમરની બાંધેલી છે અને તેનો બાહારનો દેખાવ મુંબઈના ટાઊનહાલને મળતો આવેછે. એ ઈમારત ૨૦૦ ફીટ લાંબી, ૮૦ ફીટ પોહોળી અને ૮૦ ફીટ ઊંચી છે. તેને બાહારથી ૧૨ મોટા ૩૨ ફીટ ઊંચા અને નજદીક ૬ ફીટ વ્યાસના થાંભળા કીધેલાછે. તે થાંભળાની બેઠક પણ મોટી એક એક પથ્થરની કીધીછે. તેની અંદર એક મોટો ગોળ ગુમબજ ૧૬ થાંભળા ઉપર કીધોછે અને પાછળથી પાછો આગળા-ઓટલા માફક મોટા થાંભળા તથા ઊંચી અને ઘણી પોહોળી સીડી કીધેલીછે. એ ઈમારત એઠનસના પારથનોની ઈમારતની ઢપપર બાંધીછે અને હેઠલ સોનું તથા રૂપું રાખવાની મોટી વોલટો કીધીછે. અસલ એ ઇમારતવાળી જગ્યાપર ફીડરલ હાલ (Federal Hall) હતો જ્યાં જેનરલ વોશીંગટને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ઓવ અમેરિકાના પેહેલા પ્રેસીડંટ દાખલ સોગંદ લીધા હતા અને જે જગ્યાપર ઊભો હતો તે પથ્થર હજી ત્યાં જાલવી રાખ્યો છે, અને તે ઊપર તા૦ ૩૦ મી એપ્રેલ ૧૭૮૯ નો લેખ કોતરેલો છે. તેની આગળ એ જેનરલનું બ્રાન્ઝ ધાતુનું એક પુતળું મુકેલું છે તે ૧૩ા ફીટ ઊંચું ૧૪ ફીટ ઊંચી બેઠક પર મુકેલું છે. એ ઈમારતનો એક છેડો નેસો અને બીજો છેડો વોલ સ્ટ્રીટમાં આવેલો છે ત્યાંથી નિકળેલા મેનહેતન કુંપની (Manhatton) નામની એક છે ને જોવા ગયા હતા એબી ઈમારત સંગેમરમરની બાંધેલી છે તેમાં તેના માળપર જવાની સીડી ઘણી મોટી અને જોવાલાયક કીધેલી છે. તેનો નીચેનો હાલ રંગીન સંગેમરમરનો કીધો છે ને તેમાં ઉપલી સફેદ પથ્થરની સીડી ઘણી શોભે છે. તેની દેવાલો સઘળી સંગેમરમરની બનાવેલી છે તથા ગ્રેનાઈટનો રંગીન પથર વાપર્યો છે તેબી ચળકતો પાલીશ કીધેલો હોવાથી સારી શોભે છે. એ ઈમારત વોલ સ્ટ્રીટ (Wall Street) કે જ્યાં બધી મોટી વેપારી-

ઓની પેહેડીઓ, બેંકો ઇત્યાદી આવેલી છે ત્યાં છે. એજ મોહોલ્લામાં આવેલી કસટમ હાઉસવાળી ઈમારત જોવા ગયા હતા જે ગ્રેનાઇટના ગંજાવર પથ્થરની બાંધેલી છે તેને બાહારથી બાર ૩૭ ફીટ ઉંચા અને ૪ા ફીટ વ્યાસના એક એક પથ્થરના થાંભળા મુકેલા છે જેની હોળની બેઠક ૮×૮×૮ કીયુબીક ફીટના એક એક પથ્થરની છુટી મુકેલી છે. એના અંદરનો ભાગ સબટ્રેઝરીની ઇમારતની માફક ગોળ કીધો છે ને ચાર ચાર થાંભળાઓ ચોરસાઇએ મુકી બાજુ ગોલ કરી લીધી છે. એ ઇમારતને બાંધવા પાછળ ૧૮ લાખ ડાલર બેઠા હતા. એ કસ્ટમ હાઊસ જોતાં ઈહાંની જગાત વિષે ખબર કાહાડતાં માલમ પડે છે કે સીથી વધતી જગાત નીચે મુજબના માલ પર લે છેઃ—ઉનની બનાવતના કાપડ ઉપર દર રતલે ૫૦ સેંટસ તોલ પર ઉપરાંત તેની કિમત ઉપર બીજા ૪૭ ટકા લે છે, ઓરતોના રેશમી પોશાકો ઉપર ૬૦ ટકા, કીદના હાથનાં મોજાં ઉપર ૫૦ ટકા, છુટા હીરા તથા ઝવેર ઉપર ૧૦ ટકા, જડેલા હીરા ઉપર ૨૫ ટકા. એ પ્રમાણે બાહારની બનાવતો પર જગાત લે છે ત્યાંથી નિકળેલા સ્ટોક એક્ષચેંજ (અહીંના દલાલોનો હોલ) જોવા ગયા હતા. એ ઈમારત ઘણી સોભઇતી બાંધી છે ને તેની અંદર એક ઉભો અને એક આડો એમ મોટા હાલો બાંધેલા છે તે ગીલીટ તથા ચીતારકામથી ખુબ શણગારેલા છે. એ ઈમારત સફેદ સંગેમરમર તથા પાલીશ કીધેલા રંગીન ગ્રેનાઇટ પથ્થરની પાંચ મજલાની બાંધેલી છે તે ૧૬૨×૭૦ ફીટની છે ને તેનો હોલ ૧૪૧×૫૩ ફીટનો છે. બાકીની દલાલોની આફીસોથી ઇમારત ભરાઈ ગઇ છે ને આગળ જે સેફ ડીપાઝીટ બેંકની વોલ્ટ વિષે લખ્યું છે તેવી ઓચરીયાંઓ મુકવાની એ ઇમારતમાં પણ વોલ્ટ રાખેલી છે એ બાંધવા સારૂં દલાલોની એક કંપની ઉભી થઇ હતી તેઓ ૧૧૦૦ જણા હતા તેઓએ ૧૧૦૦ શેરો એના આસરે ૫૦૦૦ ડાલરની કિમતના દરેક લીધા હતા અને તે વેસવાનો હક રાખ્યો હતો પણ એ એક્ષચેંજમાં જેની પાસે શેર હોય તેનેજ જવા દેછે અને સઘળું નોટોનું તથા મોટી કંપનીઓના શેરોનું કામકાજ ઈહાંજ થાય છે તેથી તેમાં જવાના હક

સારૂ દર શેર આજે ૩૦૦૦૦ ડાલરે મંગાય છે તોભી વેચતા નથી. એ મેમબરો પાસથી દર સાલ સબ્સક્રીપશન લીયે છે અને જ્યારે તેમાંનો કોઇ ધણી મરણ પામે છે ત્યારે તેના વારસોને એનાં ફંડમાંથી ૧૦૦૦૦ ડાલર મળે છે અને શેરનો હક રહ્યો તે જુદો એટલો ફાયદો શેર રાખનારને થવા ઉપ્રાંત થોડા દલાલો હોવાથી તેને દલાલી પણ સારી મળે છે અને ઇહાંના લોક જેવું સટો રમનાર બીજે કોઠે નથી તેથી દલાલોને તડાકો પણ ઘણો પડવાથી તેઓ પૈસાદાર થઈ ગયા છે. જો કોઈ એમાંનો દલાલ નાદાર થાય તો તેને જ્યાં સુધી માગનારાઓનું પટાવે નહીં ત્યાં સુધી પાછો અંદર આવવા દેતા નથી અને તેમ નહીં પટાવે તો ચોકસ વખ્તમાં તેનો શેર તેના માગનારાઓના ફાયદા સારૂ લીલાંઊ કરી વેચી નાખે છે. ઈહાં દરરોજ કરોડો ડાલરની ઉઠલપાહલ થાય છે. અમો ગયા ત્યારે બપોરના એક વાગ્યો હતો, પણ તેટલાં એટલાં તો સાટાં થયલાં હતાં કે તે સાટાં પતાવેલાં તેના કાગજના ટુકડાઓ આખા હોલમાં પથરાઇ ગયા હતા અને ત્યાં દલાલો કામ કરતા હતા તેઓનો ગોઘાટ જાણે કાનના બેહેર ફાડી નાખે તેવો ઈમારતની બાંધણીથી લાગતો હતો. દલાલો સિવાય બીજા કોઈને પણ તે હાલમાં જવાનો હુકમ નથી. જો કોઇ દલાલને મળવા આવે તો તેની આફીસ જે તેજ ઘરમાં હોય છે ત્યાંથી તાર દાબે કે દલાલોના હાલમાં ફરતા તખ્તા જડેલા છે તેમાં તે દલાલનો નંબર બાહાર નીકળી આવે છે, અને દલાલો હંમેશાં પોતાનાં નંબર તરફ નજર કરતા રેહે છે તે જોય છે કે પોતે તેને બાહાર મળવા જાય છે. અમો થોરા વખ્ત ઉપર ગેલરીપરથી દલાલોનોં મેલાવડો જોતા હતા તેટલાંમાં કાંઈ વગર ગણત્રીના ઉપલા નંબરો ઊઘાડ બંધ થતાં હતાં જેની પરથી કેટલું લોક બારનું ત્યાં કામ કરાવા આવે છે તે જણાય છે. દરેક કંપની યા સરકારી જુદી જુદી નોટોને લગતી જગ્યા જુદી જુદી હોય છે જ્યાં એક થાંભળાપર તેના સ્ટાકને લગતું પાટીયું મારેલું હોય છે અને ત્યાં તે શેરો યા નોટોના દલાલો વેચવા યા લેવા ઉભા રહેવાથી કામ સેહેલ થાય છે અને વેચનાર લેનાર શોધવા જવા પડતા નથી.

જેવો કાંઈ મોટો મોટો થયો કે તે હાલની આસપાસ તાર કરનારાઓ બેઠેલા હોય છે તેઓને જણાવે છે કે તે તાર તરત બીજા શેહેરોના સ્ટાક એક્ષચેંજોમાં જાય છે અને બધી ગોઠવણો સારી રાખી છે. ત્યાંથી નિકળેલા પોસ્ટ આફીસની ઇમારત જોવા ગયા. એ ઇમારત બે રસ્તાની વચમાં આવેલી છે અને ઈહાંની મોટી ઇમારતોમાંની એક ગણાય છે જેની બાંધણી પણ સારા ટપની કીધી છે ને છાપડાંઓ ઉપર છુટા છુટા મીનારાઓ કીધાથી ઘણી શોભે છે તેમાં તેના મુખડાપરના મોટા થાંભળાઓ તેને વધારે દીપાવે છે. એ ઇમારત ગ્રેનાઇટના પથ્થર તથા લોખંડની બાંધેલી છે ને તે ઉપર સાહાઠ સીતેર લાખ ડાલર (આજના વટાવે સવા બે કરોડ રૂપિયા) બેઠા છે એવી સરસ તથા મોટી એ ઇમારત બાંધેલી છે. એ પોસ્ટ આફીસમાં ૧૭૦૦ માણસો રાખેલાં છે ને વરસ દહાડે એની આવક ૪૩ લાખ અને ખરચ ૧૫ લાખ ડાલરનો છે જેથી ૨૮ લાખ ડાલરનો નફો સરકારને એનેથી થાય છે. એ પોસ્ટ આફીસને લગતી ૧૭ સ્ટેશન આફીસો અને ૧૨૦૦ પોસ્ટના થાંભલાઓ એ શેહેરમાં છે ને દિવસની ૧૨ થી ૨૫ વેહેંચણીઓ થાય છે. ઈહાંનો યુનાઈટેડ સ્ટેટસનો પોસ્ટેજ દર ાા આઉંસે ૨ સેંટ અને યુરોપ, હિંદુસ્તાન તથા બીજાં બાહાર દેશાવરોના ગામોનાં ૫ સેંટ લે છે ને દર ાા આઉંસે બીજા એટલાને હિસાબેજ લે છે. અમો સાર પછી છઠા એવેન્યુના ૧૪ માં મોહોલ્લાનાં જ્યાં મોટી ઓરત લોકોનેબરની દુકાનો છે ત્યાં ફરવા ગયા હતા જ્યાં જાણે ઓરત લોકોનો મેલો ભરાયો હોય તેમ ઓરતો ભપકાદાર પોશાકમાં તે રસ્તા ઊપર ઉભાઈ જતી હતી અને રોજ એજ મુજબ યા મોસમની વખતે એથીબી ઘણી વધતી ઓરતો એ મોહોલ્લામાં સામાન ખરીદવા તથા ફરવાહરવા નિકળી પડે છે. ઈહાંની દુકાણો પણ અમેરિકાનું બધુ જેમ મોટી ટપપર છે તેમ ગંજાવર છે અને ઘણી દુકાણો દરેકજાણુ આખા મોહોલ્લાઓ જેટલી ઈમારતો પાંચથી સાત માલ જેટલી ઊંચાઇની રોકે છે.

અમોએ સને ૧૮૮૧નાં સાલની મુસાફરી વખ્તે પેરીસની

ઔમારસી તથા મેગેજીન ડી લુવારની દુકાણોની વિગતો લખી છે તેવી યા તેથીબી સરસ ઇહાંની મોટી દુકાણો છે. કોઈ કોઈ દુકાણોમાં બધી જાતનો સામાન કાપડ, પુતળાં, તસ્વીરો, ઇત્યાદી વેચવા ઉપ્રાંત ઝવેરાત પણ વેચે છે તેમાંની એક અમે જોઇ હતી. તેનો ઝવેરાતને લગતા દાબડાઓએ ૫૦ ફીટ લાંબો હોલ ભરી નાખેલો હતો એટલો જથ્થાબંધ તથા કિમતી સામાન તેઓ વેચે છે. અમો બીહીતાબીહીતા કહીયે છીયે કે એક એક આવી દુકાણમાં ચાર પાંચ કરોડ રૂપિયાનો માલ પડી રેહેતો હશે. ઈહાંની સૌથી મોટી દુકાણોમાં ઈ. જે. ડેનીંગની કંપની આરનોલ્દ કાનસ્ટેબલની કંપની તથા બીજી ઘણી એવીઓ છે. અમોએ એક બે દુકાણો એવી જોઇ હતી જેમાં ઘણી નવાઇની તથા કિમતી ચીજો મુકેલી છે અને તેમાંનાં કોરીકામની કિમત નહી મનાય એવી હતી. ફ્રુટ ખાવાની રકાબીનાં સટો હાથના ઉંચા ચીતાર પાડેલી ઊંચી કોરીનાં હતા, તેની એક એક રકાબીના ૨૦૦ ડાલર યાને ૩૬૦૦ હતા. તેજ મુજબ ચીનીકામનાં તથા (Severes) સેવેરીસના ફુલાવરવાસો હજારો ડાલરની કિમતનાં દરેક હતાં. ઝાડો ખુદરતની અસરથી પથ્થર (Petrified) બની જાય છે તેના પથ્થરો તથા થાંભળાંઓ વેચવા મુકેલા હતા, જે દરેકની કિમત ૮૦૦ થી ૨૦૦૦ ડાલરની હતી. પુતળાંઓ, ચીત્રો ઈત્યાદી સઘળું હજારો ડાલરની કિમતનાં હતાં અને વળી ખબર કાહાડવા મુજબ એના ખરીદનારાઓ પણ ઘણા મળી આવેછે. એ સઘળું ઝડપમાં જોઇને પછી (Iron steam boat) આયરન સ્ટીમ બોટ કંપનીની એક સ્ટીમરમાં બેસીને વેસ્ટ બ્રાઈટનના કિનારાપર જવા સારૂં નિકળ્યા હતા. પેહેલાં વેસ્ટ બ્રાઈટન ઉતર્યા હતા જ્યાં એક ઘણો મોટો ડકો લોકોને ફરવા સારૂ કીધો છે તે ૧૦૦૦ ફીટ દરિયામાં જાય છે. એ જગ્યાપર દુકાણો રેસટરાં, ચકરીઓ ઇત્યાદી જાણે મેલો ભર્યો હોય તેમ હમેશાં રાખેલું છે તથા એક લોખંડની વેધશાલા કીધેલી છે, જે ૩૦૦ ફીટ ઊચાઇમાં છે અને તે ઊપર લીફ્ટથી લોકોને લાવ લઇ જાવ કરે છે. ઇહાં એક જણે પોતાનું ઘેર એક ગંજાવર હાથ્થીના આકારમાં, (જે અમોએ સ્ટીમર સરનીયાપરથી ન્યુ-

જેવો કાંઈ મોટો સોદો થયો કે તે હાલની આસપાસ તાર કરનારાઓ બેઠેલા હોય છે તેઓને જણાવે છે કે તે તાર તરત બીજા શેહેરોના સ્ટાક એક્ષચેંજોમાં જાય છે અને બધી ગોઠવણો સારી રાખી છે. ત્યાંથી નિકળેલા પોસ્ટ આફીસની ઇમારત જોવા ગયા. એ ઇમારત બે રસ્તાની વચમાં આવેલી છે અને ઈહાંની મોટી ઇમારતોમાંની એક ગણાય છે જેની બાંધણી પણ સારા રૂપની કીધી છે ને છાપરાંઓ ઉપર છુટા છુટા મીનારાઓ કીધાથી ઘણી શોભે છે તેમાં તેના મુખડાપરના મોટા થાંભળાઓ તેને વધારે દીપાવે છે. એ ઇમારત ગ્રેનાઇટના પથ્થર તથા લોખંડની બાંધેલી છે ને તે ઉપર સાહાઠ સીતેર લાખ ડાલર (આજના વટાવે સવા બે કરોડ રૂપિયા) બેઠા છે એવી સરસ તથા મોટી એ ઇમારત બાંધેલી છે. એ પોસ્ટ આફીસમાં ૧૭૦૦ માણસો રાખેલાં છે ને વરસ દહાડે એની આવક ૪૩ લાખ અને ખરચ ૧૫ લાખ ડાલરનો છે જેથી ૨૮ લાખ ડાલરનો નફો સરકારને એનેથી થાય છે. એ પોસ્ટ આફીસને લગતી ૧૭ સ્ટેશન આફીસો અને ૧૨૦૦ પોસ્ટના થાંભલાઓ એ શેહેરમાં છે ને દિવસની ૧૨ થી ૨૫ વેહેંચણીઓ થાય છે. ઈહાંનો યુનાઈટેડ સ્ટેટસનો પોસ્ટેજ દર ॥ આઉંસે ૨ સેંટ અને યુરોપ, હિંદુસ્તાન તથા બીજાં બાહાર દેશાવરોના ગામોનાં ૫ સેંટ લે છે ને દર ॥ આઉંસે બીજા એટલાને હિસાબેજ લે છે. અમો ત્યાર પછી છઠા એવેન્યુના ૧૪માં મોહોલ્લાનાં જ્યાં મોટી ઓરત લોકોનેબરની દુકાનો છે ત્યાં ફરવા ગયા હતા જ્યાં જાણે ઓરત લોકોનો મેળો ભરાયો હોય તેમ ઓરતો ભપકાદાર પોશાકમાં તે રસ્તા ઉપર ઉભાઈ જતી હતી અને રોજ એજ મુજબ યા મોસમની વખતે એથીબી ઘણી વધતી ઓરતો એ મોહોલ્લામાં સામાન ખરીદવા તથા ફરવાહરવા નિકળી પડે છે. જુદાંની દુકાનો પણ અમેરિકનતું બધુ જેમ મોટી રૂપપર છે તેમ ગંજાવર છે અને ઘણી દુકાનો દરેકજણ આખા મોહોલ્લાઓ જેટલી ઈમારતો પાંચથી સાત માલ જેટલી ઊંચાઇની રોકે છે.

અમોએ સને ૧૮૮૧નાં સાલની મુસાફરી વખ્તે પેરીસની

લાખ ડાલર ખરચ થયો છે. એ જગ્યાની સામે અમારી સ્ટીમરના ડાબા હાથ ઉપર (Rockland Lake) રોકલેંડ લેક આવેલો છે જેના પાણી ઠંડીની રૂતુમાં બંધાઈ આઇસ થાય છે તે આઈસ ભરી રાખ્-વાની મોટી વખારો કીધી છે, જેમાંથી આઇસ આખું વરસ ન્યુયોર્કને પુરૂં પાડે છે, તે એટલુતો સસતું વેચાય છે કે તેને લખલુટની રીતે લોકો વાપરે છે, અને જ્યાંથી આઇસનું પાણી માંગો ત્યાં મુફત આખું ટમબ્લર આઈસથી ભરીને આપે છે. સાંભળવા મુજબ એક સેનટના બે રતલ મલે છે. એ ક્રોટન બે (Croton Bay) માં હડસન નામના વલંદા દરિયો ખેડનારે પેહેલાં ન્યુયોર્કવાલું ટાપુ શોધી કાહડયું હતું તે ધણીએ આએ બેમાં લંગર નાખ્યું હતું અને પછી તેની ઉપર નદીમાં પેવસ થઇ એ બાજુની શોધ કીધાથી તે નદીનું નામ એ ધણીપરથી હડસન રીવર ઠય લોકોએ આપ્યું હતું. (ન્યુયોર્ક સને ૧૬૦૯ માં એણે શોધી કાહડયું હતુ) એ બાજુપર ક્રોટન તથા હડસન રીવર આગળ ચાલતાં મળી જઈને એક મોટો સરોવર બની ગયો છે જેને (Tappan Zee) તેપાંન ઝી કરી કચોએ નામ આપ્યું છે તે ૧૦×૪ માઇલ જેટલો છે અને તેની આસપાસનો ફરતો ગોળ દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે. ઇંહાંથી હવે મોટા પાહાડો જેને ઈંહાં હાઇલેંડસ (Highlands) કહે છે તે દીસવા લાગ્યા હતા અને વળી આગળ વધતાં એક બીજા બે (Haverstan Bay) માં દાખલ થયા હતા. ઇંહાં પાહાડો નજદીક ફરતા આવી ગયાથી તથા લીલોતરીથી ભરપુર હોવાથી દેખાવ જુદીજ રીતનો લાગતો હતો અને ભારે ગાજવીજ થાય છે ત્યારે ગાજવાનો અવાજ એ પાહાડોની અંદર ગોળ દોડવાથી પડઘા ઘણો થાય છે તેથી અસલના ઈંહાંના ઇંડયન રહેવાસીઓ એ જગ્યા ઉપર સેતાન વસે છે કરી કહેતાં. ને એ પાહાડનું નામ ગગડાટનો પાહાડ (Thunder Mountain) આપેલું હતું. ઇંહાથી આગળ જતાં વેસ્ટ પોઈંટ નામની જગ્યા આવે છે જ્યાં પાહાડનું એક ખુણું પાણીમાં બાહાર નિકળી આવેલું છે તેહાં અમેરિકાના લસકર સારૂ આફીસરો બનાવવા લોકોને શીખવાની નિશાળ (Academy)છે.

અમો આલબેનીથી સધ્રુ જોઇ તથા ત્યાના પાર્કમા ફરીને રાતના ૧૦ વાગે આગની ગાડીમા બેઠા હતા, જે કંપની ન્યુયોર્ક અને હડસન રીવર રેલરોડને નામે ઓળખાય છે એની ગાડીઓમા પેલેસ કારસ નામની મોટી સુવાની ગાડીઓ મજેહની નાણુગારેલી રાખેલી છે ને બધી ગાડીઓ એક એક સાથ જોડી જાણે એકજ મોટી ગાડીની આખી ટ્રેન હોય તેમ કીધી છે ને ટ્રેનને એક નાકાથી બીજા નાકા સુધી તેમા જવાય છે એ ગાડીને એક છેડે રીફ્રેસમેંટ લેવા ડાઇનીંગ સેલુનની ગાડી જોડેલી રાખે છે, જેમા રેસ્ટરાની માફક ટેબલ તથા ખુરસીઓ જમવાને સારૂ ગોઠવેલી તૈયાર રાખે છે તેથી પાસીનજરોને ચાલતી ગાડીએ ખાવા પીવાનુ મળી શકે છે તથા બધી એવી સ્લીપીંગ કારસોમા ફરાગતની તથા હાથ મોઢા ધોવાની જગ્યાઓ રાખેલી છે. જેથી પાસીનજરોને ગાડીમાથી નીચે ઉતરવાની કહી ગરજ પડતી નથી. ઇહાના ધારા મુજબ અમોએ રેલવેની ટીકીટો લીધી હતી, પણ એવી ગાડીમા સુવા સારૂ ૧॥ ડાલર દરેક જનને જુદો આપવો પડયો હતો. પણ તેથી સુખથી ઉંઘાવાનુ મળ્યુ હતુ મજેહના બિછાણા, તક્યા તથા સુવાની બર્થની બાહેર પડદાઓ નાખ્યાથી જાણે ઓરડાઓમા સુતા હોઇયે તેમ (Privacy) લાગે છે એક એક ગાડીમા એવા ૧૨ બર્થ છે, જેઓ દિવસના મજેની ખુબસુરતની બેઠક દાખલ ફેરવાઇ શકે છે આજે આખી રાત ગાડીમા ગુજારી હતી

તા૦ ૧૨ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના કલાક ૬॥ વાગેને અમારી ગાડી બફેલો નામના ગામપર ઉભી રાખી હતી, જ્યા બીજીગમથી ગાડીઓ આવી તેમાના ઉતારૂઓ ફેરફાર કરતા નજદીક દોઢ કલાક કાહાડયો હતો અને ત્યાર પછી ગાડી ઉપડી હતી તે લેક એરી (Lal e Erie) ને કીનારેથી થઇને અમારી ગાડી પસાર થતી છેક નાયગરા ફોલના ગામ તરફ કલાક ૮॥ વાગે પુગી હતી ને અમોએ કલીફ્ટન હાઊસ નામના હોટલમા ઉતારો લીધો હતો બફેલો ગામ તરફ અમારી ગાડી ફેરફાર કીધી હતી જેમા અમો સુતા હતા તે ગા-

ડીવાલી ટ્રેન બીજે રસ્તે નાયગરા તરફ જવાની હતી ને તે ગાડી અ-મારીવાલી ટ્રેનમાંથી છોડી બીજી ટ્રેન જે જુદે રસ્તે નાયગરા જવાની હતી તે સાથે જોડી હતી. અમો પેહેલાં સમજ્યા કે ગાડી કાંઇ શન-ટીંગ કરવા છુટી કીધી હશે, પણ એક કલાક સુધી પાછી તે ગાડી નહીં આવ્યાથી અમારી ગાડીમાં મેનીજ કરનાર માણસને પુછતાં મા-લમ પડયું કે તે તો બીજે રસ્તે છુટી જશે તેથી અમો બીજી ગાડી-માં બેઠા હતા, નહીં તો આગળ પાછળ ટ્રેનો નાયગરા પુગતે તો અ-મસ્થો ગભરાટ પતે કે અમારામાંનો એકજણ પાછળ રહી ગયો. અમે, બેહુ જનાને એક ગાડીમાં સુવાની "બર્ડ" મળી ન હતી તેથી જુદી જુદી ગાડીમાં(પણ એકજ ટ્રેનમાં) સુવું પડયું હતું. અમે આજે સવારે નાયગરા પુગ્યા ત્યારે અમારી ગાડી સાથે અમારા કોથલા, તથા બીછાણા લાવેલા અમે મુકી આવ્યાથી તે ગાડીમાં રહી ગયાં હતાં પણ તે પાછળથી આવશે કરી અમો જે હોટલમાં ઉતર્યા તે હોટલવાળાને તેની રસીદ જે એક લોખંડની નંબર સાથની ટીકીટ હોય છે તે આપ્યાથી તેનો બધું નકી કરી અમોને કોઇબી મેહેનતમાં નાખ્યા વગર હોટલમાં પોહોંચાડી આપ્યાં હતાં. અમો જે હોટલમાં ઊતર્યા તે બ્રીટીશ કેનેડાની સલતનતમાં હોવાથી કસ્ટમ હાઉસવાળાએ અમારો સામાન તપાસવા હોટલમાં આવ્યા હતા, પણ અમોએ કપડાંજ પેહેરા-વાનાં છે કરી કહ્યાથી કોથલાઓ ઊઘાડ્યા વગર પસાર કીધા હતા. અ-મારાવાલું હોટલ નાયગરાના ધોતની બરાબર સામે હોવાથી એ ધોતો-ધણા સરસ રીતે અમો જોઈ શકતા હતા, અમો હોટલવાળાનીજ ગાડી લઇને બધે ફરવા સારૂં નિકળ્યા હતા. એ નાયગરા નામની નદી ઘણી નાનીછે ને લેક ઓનટેરીઓ (Lake Ontario) અને લેક એરી (Lake Erie) ની વચમાં આની બંધેને જોડે છે એ લેકમાંથી શરૂ થાય છે જ્યાંથી તે પોણો મૈલ પોહોળી અને ૪૦ થી ૬૦ ફીટ ઊંડી જે-ટલી બહાર પડે છે ને ૩૬ માઇલ સુધી જઇને લેક એરીમાં પડે છે. પણ તેની આગમજ ૨૨ મૈલ દુર યાને ઓનટેરીઓથી ૧૪ માઇલ ગયા

' એનો મોટો ધોત જે દુનિયામાં વખણાયલો છે ને ઉપરથી નીચે
* ` એ નાયગરા નદી કોઇગમ સાતથી આઠ મૈલ જેટલી મોહોટી થાય છે ને તેમાં ઘણા ટાપુઓ આવેલા છે જેમાંનું એક ગ્રાંડ, આયલંડને નામે ઓળખાય છે. તે ૧૨ મૈલ લાંબુ ને સાત મૈલ પોહોળું (આપણા મુબઇના ટાપુ કરતાં મોટુ) છે. હવે એ પાણીનો ધોત પડે છે તે કાંઈ ઉપર લખેલા એખલા એરી સરોવરના પાણીનો નથી, પણ તે સરોવરમાં બીજા ત્રણ સરોવરો (Lakes Superior Michigan and Horo) ના પાણી ઉપલા લેક એરીમાં થઇને એ રસ્તે બહાર પડે છે તેથી પાણી ઘણું જોરમાં તથા જથ્થાબંધ આવે છે ને તે પાણી જ્યારે એ ૧૬૦ ફીટ ઊંચા ધોત થઈને પડે છે ત્યારે તેનો અવાજ ગાઇડ બુકના કહેવા મુજબ સારી હવા હોય છે તો ૧૫ મૈલ સુધી સંભળાય છે એ નાયગરા નદી અમેરિકા તથા કેનેડાની વચમાં હદ દાખલ ગણાય છે ને એના બે મોટા ધોત છુટા છુટા થોડે છેટે પડે છે. તેમાંનો એક અમેરિકાની હદમા અને બીજો જે નાલરોકો છે તે કેનેડા(ઇંગ્રેજી)ની હદમાં આવેલો છે એ ધોતોની વચમાં એક ગોટ (Goat) આયલંડ કરી ટાપુ આવ્યું છે જે આસરે ૭૫ એકર જેટલી જમીન રોકે છે અને નદીને બે ભાગમા એ ધોતોની આગળ વેહેચી નાખી છુટી પાડે છે. એ ધોતોમાનો અમેરિકન ધોત જે સરખો એક લીટીમાં પડે છે તે ૧૨૦૦ ફીટ પોહોળો અને ૧૬૩ ફીટ ઊંચો છે. કેનેડયનનાં હદનો ઘોડાની નાલરોકો પડતો ધોત ૨૪૦૦ ફીટ. પોહોળો અને ૧૫૮ ફીટ ઊંચો છે અને એ ધોતોમાંથી ગણત્રી મુજબ દશ કરોડ ટન પાણી એક કલાકમાં પડે છે. એ પાણીનો જોર (Rabids) ધોતોની એક મૈલ ઉપરથી શરૂ થાય છે અને ધોત આગળ આવ્યા આગમજ તેને ૫૭ ફીટનો ઢળાવ મળવાથી તે ઘણું જોરમા કલાકના ૨૪ મૈલને હિસાબે દોડતું આવી ધોત થઈને એકદમ પડે છે અને તેથી કરીને



નાયગારાના ધોધ

પેજ ૨૦૪

તો હોય તેમ ઉડતા છેક નીચાણમાંનાં વાદળાંઓ સુધી જતા જોયા હ-
તા. તેઓ નીચાણમાં ઘણા જાડા અને જાણે રૂનાં પોહોળાં હોય તેવા
હોય છે પણ જેમ હવામાં ખડકને મથાળે આવે છે તેમ પાતળા ધુ-
માડા જેવા થઈને આસમાન સુધી ઊંચે જઈ વાદળાં જે નીચાણમાં
હોય છે તેમાં ગોયા મળી જાય છે અને બાજુનો પવન હોય છે ત્યારે
અમે એટલા દૂર ઉભા રહીને ધોત જોઈયે છીયે, તોબી તેના છાંટા આ-
પણને ભીનવે છે. અમોએ એ ધોતો બધી ગમથી ફરીને બરાબર જો-
તા આખો દિવસ ભાંજ્યો હતો. અગો પેહેલે (Rapids) જોરથી દો-
ડતું પાણી જોવા ગયા હતા જે ધોતથી આસરે એક માઇલ દુર છે ને
ત્યાં ધોતનુ પાણી જોરથી આવીને ખાડા, ખડકો તથા સંકડાસને લીધે
ઘણું જોરમાં દોડે છે ને તેથી કરીને બધુ ફીનફીન થઈ જાય છે ને
પાણી સામેના ખડકોપર અથડીને પાછું આવે છે જેને ઈંગ્રેજીમાં
(Eddies) એડીસ કરી કહે છે. એ મુજબ ધોતપરનાં દોડતા પાણી સાથે
એ સામુ એડીસનું પાણી મળે છે ત્યારે પાણીના મોટા મોજા માફક
પાણી ઊંચકાય છે અથવા પાણીની અંદર ચકરડું પડીને વંટોલીયો
(Whirl pool) થાય છે. એ બાજુપર વરસ ચારેકપર કપટાન વેબ
કરીને એક અથગ તરનારો એકતરથી બીજેતર તરવાની શરત બકીને
તરવા ગયો હતો. તેને બધાઓએ ના કહ્યુ પણ તે સમજ્યો નહીં ને
પોતાના તરવાના હુનરપર મુસ્તાક રહીને અંદર પડયો હતો અને પોતે
પાણીના રોહો (Rapids)ની સાથે તરતો સામી બાજુએ ગયો પણ થોડો
ગયો નહીં તેટલાં ધારવા મુજબ તે પાણીના રોહોમાં ઘસડાઈને એક
ખડક સાથ તેનુ માથું અફડાવાથી તે ડુબી ગયો હતો. એ મુજબ
અમો નથી ધારતા કે કોઈબી શખ્સ આવા જોરાવર રોહો કે જે એક
માઇલ પોહોળા પાણીનો ધોત ૯૦૦ ફીટમાંથી પસાર થાય ને તે ધોત
વળી ૧૬૦ ફીટ ઉપરથી પડીને પછી તેના જોર સાથે આટલો સાંકડો
થાય તેમાં તરી શકે. ગમે તેવી મોટી સ્ટીમર પણ એમાં તરી એક
નાકેથી બીજે નાકે જઈ શકે નહીં. એ બાજુપર જાણે પાણી ગરમ
થઈને મોટા કકરાઓ ઉઠે તેમ જોસમા ચહડતુ હતું ને એક એક

સાથે મોજા માફક અપડાતું હતું. એ રોહો જોવા સારૂં એક પુ બાંધેલું છે જ્યાં ઇન્ક્લાઇન રેલવે છેક ઉપરથી નીચે સુધી જવાની ફ બ્રીજ હલાવવાવાળી જાણે ડબીજ હોય તેવી બાંધી છે તેને પાણીથી ભ રેલી ગાડીઓથી પોતાના ભારે નીચે એક ગાડી જાય તો નીચેન પાણી ખાલી કરી નાખેલી ગાડી ઉપર આવે તેવી રીતની ચલાવવાન કીધા છે તેમાં જોનારાઓને અરધો ડાલર લઇને બેસાડી છેક હેઠલ પા ણીની સપાટીથી જરા ઉપર સુધી લઇ જાય છે જ્યાં પ્લાટફાર્મ કીધેલ છે તે પરથી ઉપલો લખેલો પાણીનો રેપીડસ બરાબર જોવાઇ શકાય છે એ બાજુનું પાણી કલાકના ૨૪ માઇલને હીસાબે દોડે છે એવી ગણત્રી કાહાડેલી છે ને તે પાણીના અપડવાનો અવાજ દરિયાના મોટ મોજાઓ કરતાંબી ઘણો વધુ લાગે છે. કોઇ ગમ તો પાણી સામા સા મી અપડવાથી ઊચકાય છે ને ધોત માફક થઇને પાછું બીજુ ગમ પડે છે.

ત્યાથી નિકળેલા (Great Whirlpool) યાને મોટા વટાલી-યાવાલી જગ્યાપર ગયા હતા જ્યાંથી ઉપર લખેલી વિગત પ્રમા-ણે પણ તેનેથી મોટા આકરમાં પાણી ચહડવાથી વટાલીયાઓ થાય છે. એ જગ્યાપર જ્યાં પાણીનો નદીનો રોહ દોડે છે ત્યાં બરાબર સામે વધારે પોહોળી જગ્યામાં મોટા ખડક આવેલા છે તેની સાથે રોહતું પાણી જોરથી અઠડીને તે પાછું હઠે છે ને બીજી ગમ જમીન-ની બાજુપર નદીને જવાનો માર્ગ છે ત્યાં પાણી દોડતું જાય છે. તેની સાથે પેલું ખડકથી અફલાયલું પાણી પાછું હઠી આવી અહડે છે ને ગોળને ગોળ તે પાણીને બાજુએ ખસાડી મુકવાથી ફરીને મોટા વટા-લીયો આસરે હજાર ફીટના ઘેરાવાનો થતો હશે, ઉપરથી તેનું પાણી ઘણું થોડું ખળભળતું માલમ પડે છે. પણ અંદરથી તેનો વ-ટાલીયો ઘણો જોરમાં ફરે છે. ત્યાંથી નિકળીને એ નદી ઉપર ઝુલતો પુલ બાંધેલો છે તે તરફ ગયા હતા. હમણા એ પુલની પડોશમાં એક લોખંડનો તાર, નદીને એક નાકેથી બીજે નાકે આડો નાખે છે જે ઉપર આવતી કાલે કોઇ ચકમ અમેરિકન નાની સામાન ધસડવાની

ત્રણ પઈડાંની ગાડી (Wheel Barrow) માં બેસીને પસાર થવાનો છે, જો તેવણ જરાથી ચુકયા યા બાલાંસ ખોહયો તો પાછા હેઠે ગયલા ઉપર આવવાની આશા નથી, કારણ કે પાણીના રોહોમાં ઘણું જોર છે ને ધોધની ઘણે થોડે દુરથીજ એ જગ્યા આવેલી છે. એ જગ્યા પર અસલ (Blondin) બ્લોનડીન નામનો શખસ તારપર ચાલીને એક ગમથી બીજી ગમ જતો હતો ને તેમ ઘણી વખત તેણે ફતેહથી કામ કીધું હતું, પણ આખરે એક વખત દોરડું તુટાથી તેવણનો જાન ગયો હતો. બે ત્રણ વખત બીજા અમેરિકનો એક પીપમાં બેસીને એ રોહોમાંથી એક નાકેથી બીજે નાકે પસાર થયા છે ને તેઓને તેથી એવું તો ખમવું પડયું હતું કે ફરીથી તેમ કરવાની હિમત કરતા નથી. તે પીપે પાણીનાં વમલમાં ઘણાં જોરથી ચક્કર ખાધાં હતાં ને અંદરવાલો તદન તેથી ઘણો ગભરાટમાં પડતો હતો. ને બેશુધ થવાની નજદીકમાં આવતો હતો, પણ પોતે વાલવ (valve) રાખેલી તેથી ઊપરનો ભાગ કાઈ વખતે ઉઘાડી પોતાનું ડોકું જરા બાહાર કાહાડી તરત અંદર પાછું ખેંચી લેતો. તે મુજબ થોડા વખતમાં પીપ આગળ ધસડાઇ નદીને કિનારે ગયું ત્યારે નજદીક બેભાન હાલતમાં તેવણને બાહાર કાહડયા હતા. એવી રીતે ખુદરતની સામે થવા વારાફરતી ચકડોલો નિકળી આવે છે તેને ઈહાંની સરકાર અટકાવે તો સારૂ થાય, બાકી એકબારગી પોતે માથે લીધેલાં કામમાં ફતેહબી થાય તેમાં તેને તથા બીજાઓને કશો ફાયદો થતો નથી. ત્યાંથી નિકળેલા ઈહાંનું મ્યુઝીયમ જે ઇંગ્રેજી હદના હોરસ શુ ફોલની નજદીકમાં છે ત્યાં ગયા હતા, જયાં સારો સંગ્રહ જાનવરોનો રાખેલો છે, પણ નવાઇનું કાંઇ તેમાં જોવામાં આવ્યું નહીં હતું. અમો ત્યાંથી પાણીનો મોટો ધોધ જે પડે છે તેની હેઠલ જવા સારૂ અમારાં કપડાં ઉપર તારપાલીનના બીજા કપડાં પેહેર્યા હતાં અને સાથે ગાઇડ લઈને હોર્સ શુ ફાલ જે સાૈથી મોટો અને ગંજાવર દુનિયાનો ધોધ છે તેની હેઠલ ગયા હતા. ત્યાં જવા સારૂ એક લાંબા મીનારા જેવું ઘર સીડીનું બાંધેલું છે, તેપરથી આસરે ૧૨૫ ફીટ નીચે ગયા હતા અને

ધોધ જે પડતો તેના ઢળાવ (curve) ની નીચે અમો ખડકને અથ- ડતા અથડાતા ગયા હતા એ ધોધનો અવાજ કાનના બેહેર ફાડી નાખે તેવો એ વખતે લાગતો હતો અને તેના છાંટા (Spray) અમારી ઊપર ઘણા જોસમાં પડતા હતા. અમો તે ધોધની બરાબર હેઠલ ઉભા રહીને અમારે માથેથી કાંઈબી અટકાવ વગર તેનું પાણી દોડીને આ- ગળ ૧૦ ફીટ દુર પડતું હતું તે જોવાનું ઘણું સરસ લાગતું હતું. જાણે આપણે પાણીથી બનેલાં એક ગુમજમાં ઉભા છીયે અને ઉપર તથા સામે અને બાજુપર પાણીની દેવાલો તથા સીલીગ બની ગઈ છે. જેમાંથી આસપાસનું એકબાજું સિવાય બીજું કાંઇ દેખાતુ હતું નહીં, પણ સુરજની રજાલ તથા ઊજરડુંજ દિસ્તું હતું. એ દેખાવ ઘણોજ જોવાલાયક છે ને આપણે જો કે ધોધની હેઠે ઉભા રહીયે છીયે પણ પાણી પોતાના જોરથી એટલું દુર બાહાર પડે છે કે તેની નીચે ઉભા રેહેનાર પર એક ટીપુંબી પાણી તેમાથી પડતું નથી, પણ આસરે દશ યા વીશ ફીટ દુર પડે છે. ફકત પાણીના છાંટા પવનના જોરથી યા પાણી જમીનપર પડે તેના ઉછાળાથી ઊડતા અમોને તદ્દન બોળુંથી નાખતા હતા પણ અમોને તારપાલીનના કપડાં માથાથી પગ સુધીનાં પેહેરાવેલાં તેથી અમારૂં આગ યા કપડા તદન સુકાં રહેલાં હતાં. એ કપડાં પેહેરવાથી અમારો દેખાવ જાણે લેપલેંડના રહેવાસીઓ એસકવી- મો (Esquimaux) આવે છે તેવો લાગતો હતો અમો એ મુ- જબ પાણીના ધોધની હેઠલ થોડોવાર ઉભા રહીને પાછા ઊપર આવ્યાં હતાં ત્યાંથી પાછા હોટલમાં આવી લંચ (ઈહાં તો બપોરના ખાણાને ડીંનર કહે છે તેજ મુજબ બરપુર ખાણું આપે છે તે) લેઈને પાછા નિકળેલા પુલો વારાફરતી પસાર કરીને એ બે મોટા ધોધોની વચમાં જે ગોટ આયલંડ કરી જાગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા. જ્યાં પેહેલાં અ- મેરિકન બાજુના પડતા ધોધની ઊપરની બાજુપર ગયા હતા ને નદી ત્યાંથી દોડતી જઈ નીચે પડે છે તેનો ધોધ જોયો હતો. જે વ- ખતે ત્યાંથી એ ફાંટા નદીના થઈને ધોધ ૧૨૦૦ ફીટની પોહોળાઇનો ૧૬૩ ફીટ નીચાણમાં પડે છે. તેનો અવાજ જાણે વાદળ ગગડતું

હોય યા ગંજાવર મીલ ચાલતી હોય તેવો ત્યાંથી સંભળાતો હતો ને દેખાવ ઘણોજ સરસ લાગતો હતો. નીચાણમાં જોઈયે તો પાણી જ-મીનપર પડતું દીસે નહીં, પણ તે ઉછલીને તેના છાંટાથી જાણે રૂના પોહોળ્યાં બની બધે હવા ભરી નાખ્યી હોય તેવું લાગતું હતું એટલા જોરથી પાણીના છાંટા પાછા ઉપર સુધી ઉડતા હતા પછી જુદી જુદી જગ્યા પરથી જુદા જુદા દેખાવો ધોધના દીસતા હતા. ત્યાંથી આગળ વધીને પછી નાલરોકા ધોધ (Horse shoe fall) જે સૌથી મોટા છે તેનો ધોધ ૨૪૦૦ ફીટ પોહોળો નીચે ૧૫૮ ફીટ સુધી પડે છે તેને ઉપરથી જોયો હતો. એ તરફનો નદીનો ભાગ જાણે બધો ફીણનો બનેલો હોય તેમ હતો અને પાણી એટલાં તો જોરમાં આવતા હતાં કે તેના ડુંગર જેવા મોજા થતા હતા અને તેવાજ જોરમાં હોલ-ણમાં ધોધ થઈને પડતું હતું અને તેના છાટા (Spray) અમે આગળ લખ્યુ છે તેમ છેક વાદળા સુધી ઊંચે જતા હતા અમો કોઈબી રીતે એ ગંજાવર ધોધોની તારીફ કરી શકતા નથી અને માણસ જ્યારે એને નજરે જોય ત્યારેજ તેની ખુબી માલમ પડે છે કે નાયગરાના દુનિયાના વખણાયલા ધોધ તે શું છે. અમો ત્યાંથી નિકલી ધી થ્રી સીસ્ટર્સ આયલંડ (The Three Sisters' Island) જોવા ગયા હતા. એ ત્રણે નાના ટાપુઓ ધોધની જરા ઉપરથી નદીના ફાટાથી બન્યા છે અને તેઓને ત્રણ પુલોથી જોડેલા છે જ્યાથી નદીનું દોડતુ પાણી ધો-ધમાં પડવાની જરા આગમજથી ઘણું સરસ દીસે છે. ત્યાંથી નીકળે-લા જરા આગળ વધતા નદી ઇહા જે એકથી સવા માઇલ પોહોળી થાય છે તે જોઇ હતી અને પછી પાર્કમાં ફરીને હોટલમાં આવ્યા હતાં પાર્કમાં કાઇ ઘણું જોવાલાયક નથી, ફક્ત ઝાડો મોટાં રોપેલાં છે. અમો જ્યારે એ ધોધની વચમાં ઘોટ આયલંડ ઉપર હતા ત્યારે સુર-જની રજાલ તે ધોધ ઉપર પડતી હતી, જેને લીધે વરસાદની કમાન માફક ત્યાં થઇ આવી હતી જે ઘણી જોવા લાયક હતી. એ ઉપલા બે ધોધોની જરા આગળ એક મીલ અનાજ દળવાની ઊભી કીધી છે જે ઘણી મોટી છે અને તદન પાણીના જોરથીજ ચલાવે છે ને બાકીનુ-

પાણી કાહાડી નાખે છે તેના અંદાર નાના નાના ધોધો થઈને પડે છે તે મજેના લાગે છે. ઉપલા બે ધોધોની બાજુથી એક નાની સ્ટીમર આખો વખત લોકોને લાવ લઇજાવ કરી તે ધોધોની સામે દુરથી ઉભી રહીને બતાવે છે ને એવી રીતે સ્ટીમર ચલાવે છે કે પાણીના રેલાથી દુર રાખ્યાથી તેને કશી અડચણ થતી નથી. જો કે આપણને જાણે હમણાં તે રેલામાં ઘસડાઈ જશે એમ લાગે છે. નાયગરાના ધોધ જોવા બીન ગણત્રીનું લોક રોજનું જુદી જુદી ગમથી આવે છે ને આખો વખત બધે જોનારાઓનાં ટોળાં મળે છે.

તા૦ ૧૩ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં પોહોરમાં ઉઠીને પાછો ધોધ હોટલપરથી જોયો હતો. જે વખતનો દેખાવ પરોઢીયાંને લીધે મજાનો લાગતો હતો ને પાણીના છાંટા (sprays) વરાલ છુટતી હોય તેવા સફેદ અને જાડા લાગતા હતા. ધોધનાં પાણીનો અરધો ભાગ જાણે લીલા પાનાં જેવો લાગતો હતો અને જુદાજ દેખાવ જેવું લાગતું હતું. જો અમોથી બનતે તો ઈહાં એક અઠવાડિયું રહીને એ ધોધો જોયા કરતે પણ ધરાતે નહીં. આખરે દલગીરીથી એ જગ્યા અમોએ છોડી હતી. અમો આગની ગાડીમાં બેસીને નાયગરા, ધોધથી સવારના ૯ વાગે નિકળેલા ૧૫ માઇલ દુર પોર્ટ ડેલાઉઝી કરીને લેક ઓનટેરીઓને કિનારે એક નાનું ગામ છે ત્યાં ઉતર્યા ને ત્યાંથી એમપ્રેસ ઓવ ઈંડિયા સ્ટીમશીપ લાઈનની સ્ટીમર "એમપ્રેસ ઓવ ઈંડયા" માં કલાક ૧૦ વાગે બેઠા તે લેક ઓનટેરીઓને પસાર કરીને ટોરાંનટો કરીને કેનેડાની હદનું ગામ છે ત્યાં કલાક ૧૧ાા વાગે ઉતર્યા હતા. લેક ઓનટેરીઓ પસાર કરતી વખતે જરા તેના પાણીમાં ઉછાલો હોવાથી સ્ટીમર થોડી થોડી ડોલતી હતી તેથી થોડાક ઉતારૂઓ માદા થયા હતા અને અમોને પણ થોડા ફેર આવ્યા હતા. એ સરોવર લંબાઇમાં ૧૮૦ માઈલ અને સરાસરી પોહોળાઇ ૪૦ માઇલનો કહેવાય છે. એનો વિસ્તાર જુમલે ૬૩૦૦ ચોરસ માઇલનો છે એવો મોટો એ સરોવર છે. ટોરાંનટોનું શેહેર ઇમેજી

હદ કેનેડાના સ્વાધીનમાં છે અને ઓનટેરીઓ જીલ્લાનું મુખ્ય શેહેર ગણાય છે. અમોને વખત નહીં હોવાથી તે અંદરથી તે જોઈ શકયા હતા નહીં, પણ ત્યાંથી પાછા રીકેલો એન્ડ ઓનટેરીઓ નેવીગેશન કું-પનીની સ્ટીમર "કારીનઠીયનમાં" બેઠા હતા અને તે બે વાગતે હંકારી હતી. એ શેહેરની વસ્તી સને ૧૮૩૨માં ૨૮૦૦ માણસોની હતી તે સને ૧૮૮૧ નાં સેનસસ પ્રમાણે ૮૯૪૪૫ ની થઇ છે એટલું જલદી એ શેહેર વસી ગયું છે. એ શેહેરમાં ઇમારતો સારી દીસતી હતી ને અમારી સ્ટીમર લેક ઓનટેરીઓપર એને કિનારેથી જતી હતી તેથી શેહેરનો દેખાવ જોઈ શકયા હતા. પોર્ટ હેમીલટનથી એ શેહેરમાં આવ્યા તે આ સરોવરને રસ્તે ૩૫ માઇલ દુર હતું. અમારી સ્ટીમર હવે કિનારેથી ચાલતી તેથી જેવાનો દેખાવ સારો મળતો હતો. એક ગમ કિનારો બધો લીલોતરીનાં ઘાસથી ભરેલો હતો ને બીજી ગમ સરોવર જાણે મોટા સમુદ્ર હોય તેમ જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં પાણી અને આસ્માન દીસતું. આજની આખી રાત સ્ટીમરપર એ સરો-વર પસાર કરવામાં ગુજારી હતી ને સ્ટીમર મજેહની થંભ ચાલતી હતી. સ્ટીમરમાં આસરે ૫૦ કેબીનો છે ને સારી મજેની શણગારે-લી છે, પણ ઉતારૂઓ ઘણા હોવાથી એ બધી કેબીનો જેમાં ૧૦૦ બીછાણાં હશે તે ભરાઇ ગઈ ને બીજા ઉતારૂઓને બાહાર કોચોપર સુવું પડયું હતુ. અમો જેવા સ્ટીમરપર ગયા, તેવીજ કેબીન રોકયાથી બે બહેની એક કેબીન બે ડાલર વધારે આપીને લીધી હતી.

**તા૦ ૧૪ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭**—આજે સવારના ઉઠયા ત્યારે ઈહાંની વખણાયલી નદી સેંટ લારેન્સમાં ચાલુ થઇ ચુકા હતા. એ નદી કેપ વીનસેંટ નામની જગ્યા છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે. ને છેક મોનટ્રીયલ સુધી જાય છે અને તેમાં કીંગસ્ટન કરી ગામ જે ઊપલા ગામથી ૧૮૨ માઇલ દુર છે ત્યાંથી ઘણી જેવાલાયક છે. ઈહાં નદી ઘણી પોહાળી થાય છે અને તેમાં વગર ગણત્રીના (૧૮૦૦ને આસરે) નાના મોટા ટાપુઓ પીખરાઇ ગયલા છે અને તે ૫૦ માઇલ સુધી મલે

છે જેઓ બધાપર ઝાડ પાન ઊગેલાં છે અને કોઇ કોઇપર નાના બંગલાઓ તથા બાગો કીધા છે. કોઇ ટાપુ થોડા વારનું જ બનેલું અને કોઈ એકરો જમીન રોકે છે. તેઓ જાણે નદીમાં ઝવેરાતના નંગો જડયાં હોય તેમ છુટાં છુટાં આનીગમ પેલીગમ જયાં નજર કરીયે ત્યાં દીસે છે અને આપણી સ્ટીમરની સામે જાણે જમીન હોય તેમ દુર દીસે છે પણ આગળ વધ્યા ને જરા વલાંણુ લીધી કે વળી નદી આગળ દેખાવા માડે છે અને તે દુરથી પાછી નદી ખતમ થઇ હોય તેમ લાગે છે. એ મુજબ તે બાજુ ઉપર આવ્યા કે વળી એક ફાંટો નદીનો નિકળી આવી એક મોટો સરોવર નજરે પડે છે જેમાં પણ નાના મોટા ટાપુઓ ઝાડ પાનથી ભરેલા દીસે છે. અને કિનારાઓ ઊપર વારફરતી નાના મોટાં શેહેરો તથા ગામડાંઓ મળે છે. કોઈ ગમ ટાપુઓ એટલા તો નજદીક આવે છે કે તેઓની વચમાંથી સ્ટીમર પસાર થાય છે ત્યારે બેઉ ગમના ટાપુ ઊપર પથ્થર ફેંકી શકાયે. કોઇ ટાપુઓ ઉપર કલઓ ઇંગ્રેજોની ઉઘાડેલી છે, કોઇપર અમેરિકનના મઝા મારવાના મુકામો તથા રહેવાના બંગલાઓ બાંધેલા હોય છે અને કોઈ ખાલી ઝાડ પાનથી ભરેલા હોય છે. સ્ટીમર ઉપરથી એ બધાનો દેખાવ જેમ કેલીયેડોસકોપ (Caliodoscope) માં બદલાય છે તેમ બદલાતો હતો અને એક એકથી સરસ દેખાતા હતા. એ પ્રમાણેના ટાપુઓથી ભરેલી નદી દુનિયામાં બીજે કયે નથી અને ઘણીજ જોવા લાયક છે. એ નદી અમેરિકા અને કેનેડાની વચમાંની હદ છે તેની ઉતર બાજુપર કેનેડીયન ડુમીનીયન અને દક્ષિણે (અમો ઉગમણુ તરફ જઇયે છીયે) અમેરિકન સ્ટેટસની જગ્યા છે. તેઓના વારાફરતી બેઉ બાજુપર શેહેરો આવે છે તેઓની ઉપર પોતાના વાવટાઓની નિશાણો ઉડે છે. તે નદીની વચમાંના ટાપુઓ પણ એ મુજબ વેંહેંચી લીધા હોય તેમ એક ટાપુપર ઇંગ્રેજ તો બીજા ટાપુપર અમેરિકન વાવટાઓ દીસે છે. એ મુજબ એકવીલ કરીને ઇંગ્રેજી કેનેડયન હદનાં ગામ સુધી આવ્યા ત્યાં સુધી સરોવરો તથા ટાપુઓ મળ્યા હતા અને પછી બધી નદી મળી

હતી. બધા મળીને એટલા ૫૦ માઇલમાં ૧૮૦૦ ઉપર ટાપુઓ આવેલા છે એમ કહે છે. એ ટાપુઓ પસાર કીધા પછી (Long Sault) લાંગ સૅાલ્ટ કરીને પાણીનો રોહો આવે છે ત્યાં આવી પુગ્યા. એ જગ્યાપર સરોવર જેવી નદી થઇને પછી એક નાની ખાડીમાંથી આગળ વધે છે તેથી બધાં પાણીને અંદર એકદમ જગ્યા ખુલાસાથી મળતી નથી અને વળી સામે પાહડી જગ્યા આવે છે તેથી પાણી તે ખાડીમાં જતી વખતે સંકડાઇને આસપાસથી ઉંચકાઇ ઊંચું થઇ વચમાં ખાડો પડી જાય છે, કારણ કે વલાણ તે વખતે નદી લે છે તેના પાણીનું જોર તે વખતે બાજુઓપર ઘણું જાય છે તેથી એઉ તરફથી ઊચકાય છે અને વળી સામે પાહડી જગ્યા આવ્યાથી વચમાંનું પાણી તેની સાથે અપડીને તેના જોરથી પાછું ફરે છે એટલે આમન સામન નદી દોડતી હોય તેમ લાગે છે અને તેઓના પાણી અથડવાથી જાણે કે તોફાન થતું હોય તેમ પાણી જોસમાં આવી કકરા પડતા હોય છે તેમ દીસે છે. એ વખતે બોટ ઉપરના સુકાનપર ચાર માણસો ઉભાં રહે છે, નહીં તો એક જણથી સુકાન ફેરવી શકાતું નથી એટલું જોર પાણીમાં ત્યાં આવે છે ને વળી ત્યાંનો પાઇલટ તેઓને શી રીતે હંકારવું તે બતાવે છે તેથી પાણીના આવતા મોજા તથા રોહોમાં તેઓ તપાસીને રોહોની સાથે બોટ ચલાવે છે. રોહોની સાથે નહીં ચલાવે તો આડા મોજાથી આગબોટ ઊંધી વળી જયા વગર રેહે નહીં એવી રીતના રોહો એ નદીમાં આગળ ચાલતાં અમોને ચાર ઉપર મળ્યા હતા. એ રોહો કલાકના વીશ માઇલને હિસાબે દોડે છે તેથી તેમાં આવે ત્યારે સ્ટીમર ઇનજીન ચાલવું બંધ કરે છે ને પાણીનાં રોહોની સાથેજ ઘસડાઇને ચાલે છે. એ વખતે અમારી સ્ટીમર પાણીની વચમાં ચાલે ત્યાં પાણીમાં ખાડો પડી ગયો હોય તેમ હોય છે ને આસપાસનાં પાણી અમારી સ્ટીમરવાળા પાણીથી ત્રણ ચાર ફીટ ઊંચાં રહે છે, ને જાણે હમણાં તેઓ સ્ટીમરપર દોડી આવે તેમ લાગે છે પણ વચમાંનો રોહો એટલો જોરથી જાય છે કે તેઓને પડવા દેતો નથી ને તે એઉ ગમ-

નાં પાણી ઊંચાંનમાંજ ચાલે છે ને વચમાંનાં ખાડામાંથીબી સઘળું પાણીબી ચાલે છે તે ઘણું નવાઇ જેવું લાગે છે કે પાણી પોતાની સપાટી હમેશાં જાલવી શકે છે તેમ ઇહાં થતું નથી. એકગમ જ્યાં જોશવર રોહો છે ત્યાં બે નદી તથા એક નાલું સાથે ત્રણ જુદી ગમથી આવી મળે છે ને તેનાં પાણીને જવાની જગ્યા ત્યાં નાની હોવાથી એજ મુજબ રોહો પણ ઘણો જોશવર થાય છે ને ત્યાં તો પાણીનો નાનો જેવા ધોધ પડે છે તેની સાથેજ સ્ટીમર હોહોમાં ઊતરે છે. તે વખતે આસપાસનાં પાણી જોવાલાયક રીતે જોસમાં ચહડે છે ને સ્ટીમર જાણે હમણાં આગળી તરફથી ઉકલાઇ જાય તેમ ઉભી થાય છે ને બધા ઉતારૂઓને પકડીને ઉભા રહેવું પડે છે એટલા આંચકા સ્ટીમરમાં આપે છે. કોઇ વખતે તો પાણી એક ગમ ઊંચું હોવાથી બીજી ગમના નીચલાં પાણી તથા તેની અડોઅડ ચાલવાથી સ્ટીમર એકગમથી વાંકી વળી જાય છે તે વખતે કોઇ ઉતારૂઓ ખુરસી ઉપર ઉભા રહીને ભીડને લીધે મજાહ જોતા હોય છે અને કંઇ ચીજ પકડેલી નહીં હોય છે તો ઝીંકાઇ જાય છે ત્યારે મજાહ ઘણી પડે છે. દરરોજ એ પ્રમાણે ઘણી સ્ટીમરો એ રોહોથી પસાર થાય છે અને હજુર સુધી કોઇ અકસમાત થયો નથી તેથી લોકો તેની મજાહ જોવા રોહોથી પસાર થાય છે પણ એ ખુબી સઘળી પાઇલટોની છે જેઓ સઘળા રોહો, તથા મોજાઓ તપાસીને સ્ટીમર ચલાવે છે, નહીં તો જરા ચુકયા તો સ્ટીમર ઊંધી વલતાં કાંઇ વિલંબ લાગે નહીં. એક ગમ પાણીની વલાંણ જ્યાં બીજું નાલું મળે છે ત્યાં S ની માફક થાય છે તે ઘણું અજેહતું લાગે છે. અમોને મોનટ્રીયલ જ્યાં અમો જવા સ્ટીમરમાં નિકળયા હતા ત્યાં પુગવા આગમજ અહીંનાં જંગલી ઇન્ડીયનોનાં બે સંસ્થાન મળયાં હતાં જેઓ હજી કાંઇ ખેતીવાડી કરતા નથી પણ કેનેડીયન સરકારે તેઓને થોડા ટાપુઓ જુદા કાહાડી આપ્યા છે ત્યાં શેકાર કરીને રહે છે ને સરકાર તેઓને દર સાલ માણસ દીઠ કપડાં તથા ખોરાકીનો કાંઇ લવાજમ આપે છે. એ લોકોને અમે થોડા જણાને જોયા હતા જેઓ ઇંગ્રેજી પોશાક પેહેરે છે અને કાંઇ જંગલી

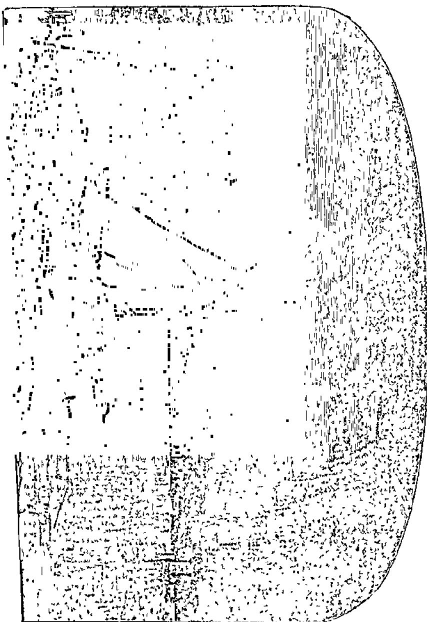
જેવા માલમ પડતા નથી. તેવોને દારૂ પીવાનો ઘણો ખરાબ લખ છે અને દારૂ સારૂં જોબી કહો તે કરવાને તૈયાર હોય છે અને દારૂ પીને છાકટા થાય છે ત્યારે જંગલી ખવાસ તેઓમાં પાછો ઉભરાઇ આવે છે અને સેટલરશોને (યુરોપીયન રહેવા આવેલાઓને સેટલર્સ કહે છે) મારફાડ કરે છે તેથી દારૂ તેઓને વેચવાનો હુકમ નથી. જો કોઇ વેચતાં પકડાયતો તેને દર બાટલી દીઠ ૪૦૦ ડાલરનો દંડ યા કેદખાનાની શીક્ષા વટીક થાય છે. અમારી સ્ટીમરે એ મુજબ ચાર પાંચ રેહો તથા સરોવરો મોટા મોટા પસાર કીધા હતા ને છેલ્લો સરોવર સેંટ લુઇસ પસાર કીધો કે મોનટ્રીયલ શેહેર દીસવા માંડયું હતું. એ શેહેરને બીજા કિનારા સાથે મેળવવા સારૂ સેંટ લોરન્સ નદી ઉપર બે પુલો નાખેલા છે જેમાંનો એક હમણાજ બંધાઇને તૈયાર થયો છે જે મોનટ્રીયલને "કાગનાવાગા" (Coughnawaga) નામનાં જંગલી ઇન્ડીન્સોના ગામ સાથે જોડે છે તેની હેઠલથી અમારી સ્ટીમર પસાર થઇને વળી બીજો રેલવેનો પુલ વિકટોરીયા નામનો છે તેની પણ હેઠલથી પસાર થઇ હતી. એ છેલ્લો પુલ આગળનો બાંધેલો છે ને તેની તારીફ ઘણી થાય છે. તેપર ભુંગલાં રોકો રસ્તો બંધ રીતનો કીધો છે તેમાંથી આગનીગાડી પસાર થાય છે એ બે માઇલ લાંબો છે તેમાં નદીની ઉપરનો ભાગ સવા માઇલનો છે ને દુનિયામાં સૌથી મોટો પુલ એ કહેવાય છે અને ૨૪ થાંમલાઓ ઊપર એ નલીરોકો બાંધેલો છે તે ઊપર ૬૩ લાખ ડાલર ખરચ બેઠો હતો ને સને ૧૮૫૯ માં ઊઘાડયો હતો તેની ક્રિયા પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સે ઈહાં ૧૮૬૦ માં આવ્યો હતો ત્યારે ધામધુમથી ફરીથી કીધી હતી. અમો રાતના ૭॥ વાગેને કિનારે મોનટ્રીયલ (Montreal) જે કેનેડીયાનું મુખ્ય શેહેર ગણાય છે ત્યાં ઊતર્યા હતા. આજનો દિવસ ઘણોજ મજેહનો, ઠંડો ગયો હતો ને જે દેખાવ અમોએ ટાપુઓના નદીમાં હજારો હજારનો જોયો હતો તથા રેહોનાં પાણીઓ જોયાં હતાં તે વીસરી શકાય નહીં તેવો સરસ હતો. અમોએ સેંટલોરેન્સ હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો. રાતનું ખાણું ખાઇને ઇહાંનાં પાર્કમાં જે કે આજે આ-

સંગેમરમર તથા પાલીશ કીધેલા ગ્રેનાઇટની થોરો મુકેલી હોવાથી શોભે છે ત્યાથી આગળ વધીને છેક પાહાડને મથાલે ગયા હતા, જ્યાંથી મોનટ્રીયલ શેહેરનો તથા આસપાસનો દેખાવ ઘણો સારો દેખાતો હતો પાહાડની નીચે એ ગેહેરની ઇમારતો તથા દેવળોના મીનારાઓ તથા મોહોલાના રસ્તાઓ સઘળુ દેખાતુ હતું ને શેહેર ફરતી આવેલી લોરસ તથા ઓટાવા નદીઓથી એને ટાપુ બનાવી દીધેલો હતો તેભી નજરે પડતું હતુ તથા ગઈ કાલે અમે લેક સેટ લુઇસમાંથી જે પાણીના રોહો પસાર કીધા હતા ત્યા સુધીનો દેખાવ દીસતો હતો એ સઘળુ જોઇને પછી પાછા તે પાહાડ ઊપરના પાર્કમાં ફરીને હેઠાણમા આવ્યા હતા એ પાર્કમા મોટા ઝાડોના જગલ કીધાં છે તે સિવાય બીજું કશુ નથી હેઠાણમા આવીને હમણા વિક્ટોરિયા સ્કવેરમા સેંટપીટર નામનુ દેવળ એજ નામના રોમના વખણાયલા દેવળની ઢપ ઉપર બાધે છે તે જોવા ગયા હતા. હજી સુધ તેનુ ખોખુજ તૈયાર થયુ છે અને ગુબજ પણ બાહારથી બધાઈ ચુકો છે જે ૨૫૦ ફીટ ઊંચાઇમા છે અને બાહારથી રોમના દેવળ સેટપીટરને મળતું આવે છે, પણ કદે તેથી અરધો અગધ નાનુ છે અને શણગાર કશો હજી કીધો નથી. ઈહાની બીજી ઈમારતોમાં ગ્રે નનરી (Grey Nunery) તથા મઠો છે, પણ તેમા કાંઇ અંદરથી દમ ન હોવાથી અમો ગયા હતા નહીં, પણ બાહારથીજ જોઈ હતી તે મોગી શારી બાધણીની ઇમારતો છે. બીજું ઈહાંના બે પુલો રેલવેવાળાએ બાધેલા છે તે સિવાય કશું જોવાલાયક ન હોવાથી અમોએ સાંજના આગની ગાડીમા માઉન્ટરીયલ શેહેર છોડયું હતુ માઉન્ટરીયલ શેહેરનું નામ (Mount Real) બાદશાહી પાહાડ, ઊપરથી ફ્રેંચ લોકોએ પાડેલુ છે. તે કેનેડાનું મુખ્ય સૌથી વસ્તીવાળુ તથા મોહું શેહેર છે એની વસ્તી દોઢ લાખ માણસોની છે, તે એક ટાપુ છે અને ૩૦ માઇલ લાબુ તથા ૧૦ માઇલ પોહોળાઇમા છે અને એને ફરતી સેટ લોરન્સ તથા ઓટાવા નદીઓ આવી છે એ શેહેર ઘણું ફળવત હોવાથી તેને કેનેડાના બાગના નામથી ઓળખે છે એ શેહેરવાળી જગ્યા પેહેલ વેહેલી સને ૧૫૩૫ મા

જેક થીસ કારટીઅર (Jacques Cartier) નામના ફ્રેંચમેને શોધી કહાડી હતી જ્યાં ઇરોક વાઇસ નામના ઇન્ડીયનોનું નાનું ગામ હતું. અને સને ૧૬૪૨ માં ફ્રેંચ લોકોએ વસાવ્યું હતું. સને ૧૭૫૯ માં ઇંગ્રેજોએ કેનેડા જીત્યું ત્યારે માન્ટરીયલ પણ તેઓને અસ્તક થયું હતું. તે વખતે તેમાં ૪૦૦૦ માણસોની વસ્તી, જેમાંની થોડી ઇમારતો હજી સલામત છે ને ભોમિયાઓ બતાવે છે. જો કે એ શેહેર સમુદ્રથી ૮૦૦ માઇલ અંદર છે તોબી એની ઉપર આવેલી સેંટ લોરન્સ નદીથી મોટાં વાહાણો છેક તેના ડંકા સુધી આવી શકે છે ને ઇંહાં મોટો વેપાર ઇંગ્લાંડની સાથે ચાલે છે. ઉપલી નદી અહીં દોઢ માઇલ જેટલી પોહોળી છે. એ શેહેર ટેકડીઓ ઉપર બાંધેલું છે. તેના હેઠાણના ભાગમાં ફ્રેંચ લોકો જે અસલી રેહેવાસીઓ છે તેઓ રહે છે. ને ઉપરના ભાગમાં પાછળથી રહેવા આવેલા ઇંગ્રેજો વસે છે પણ વસ્તીનો પોણો ભાગ ફ્રેંચ છે ને તેઓ હજી પોતાનીજ ભાષા બોલે છે ને સરકારી કામકાજ સર્વે ફ્રેંચ તથા ઇંગ્રેજી એ બેઉ બોલીઓમાં થાય છે. એ શેહેર કેનેડાના દુમીનીયન સુધાં ઉતર અમેરિકા તરફ ફ્રાંસની "લેટીટયુડ" માં આવેલું છે તોબી અહીં અતિઘણી ઠંડી પડે છે શીયાલાના દિવસોમાં ઠરમાંમીટર ઝીરોથી ૩૦ ડીગ્રી નીચે જાય છે, જેથી એને લગતી નદીઓ તથા સરોવર સઘળું બરફથી બંધાઈ જવાથી અકટોબરથી તે મે સુધી બધો વેહેવાર પાણીનો માર્ગનો બંધ થઇ જાય છે. નદીમાં પાંચ ફીટ જાડું આઇસ બંધાય છે અને ગાડી ઘોડાને બદલે સ્લેડજોથી કામ લેવું પડે છે. ઇંહાં દર પાંચ વરસે કારનીવેલ નામનો તેહેવાર શીયાલાની રૂતુમાં પાલે છે તે વખ્તે બરફના મેહેલો તથા દેવળો બાંધે છે અને સઘળું બરફનું બનાવી તેમાં રોશની કરે છે તેથી તે બીલોરના મેહેલ જેવાં ચલકે છે અને તેમાં માણસો જઇને મોજ મઝા કરે છે, અને તેને પીગલી જવાની તદન ધાસ્તી રેહેતી નથી એટલી સખત ઠંડી પડે છે. ખબર કાહાડતાં માલમ પડે છે કે ઇંહાંથી પેલો વખણાયલો ગલ્ફ સ્ટ્રીમ પસાર થતો નથી. એ કેનેડાનું સંસ્થાન ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે અને તે ઘણું

મોહું છે, તેમાં ચાર મોટાં શેહેરો ઓટાવા, કુવીબેક અને મોન્ટેરીયલ તથા ટોરાંનટો આવેલાં છે, પણ પાયતખ્ત ઓટાવામાં રાખેલું છે, જે કે ત્યાંની વસ્તી સીતેર હજારની કહેવાય છે. કેનેડા. નામનુંજ ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે અને ત્યાં એક ગવરનર જેનરલ તેઓ મોકલવા સિવાય બીજો કશો હાકમીનો દાવો કરી શક્તા નથી. એ લોકોની પોતાનીજ પાર્લામેંટ છે અને પોતે ધારાઓ બાંધી તથા કરો નાખી પોતેજ રૈયતનું રાજ હોય તેમ ચલાવે છે, અને ઠપછપ સઘળી અમેરિકનોને મળતી આવે છે. ઈંહાં ઘરો (મોન્ટરીયલના) નાં મોહોલાઓ ફ્રેંચ તથા ઇંગ્રેજોમાં વેહેંચાઈ ગયલા છે અને તેમાં જાણે જુદાં સંસ્થાનો હોય તેમ તેઓ છુટા રહે છે, અને ઘરોની ઢપ ફ્રાંસ તથા ઇંગ્લાંડને મળતી આવે છે અને જોકે ઘરો તથા મેહેલો ન્યુયોર્કના જેવા ઘણા મોટા અને શોભઈતા નથી તોબી ઈંહાંના રસ્તાઓ ઈંગ્લાંડની માફક ઘણા સારા અને સફાઈદાર ન્યુયોર્કથી ઘણા સરસે રાખેલા છે. માણસોને ચાલવાની પગથીઓ લાકડાંના નાના ખુંટાઓ કરીને તે ઉપર પાટિયાં જડીને કીધેલી છે, જેથી નીચે ખાલી જગ્યા રહેવાથી અમો ધારીયે છીએ કે શીયાલાના દિવસોમાં તેપર ચાલવાને લોકોને સગવડ પડતી હશે. અમો સાંજનાં કલાક ૪ વાગેને મોન્ટરીયલ શેહેર છોડયું હતું અને આગની ગાડીમાં બેસીને પ્લાટસબર્ગ કરીને યુનાઈટેડ સ્ટેટસનું ગામ છે ત્યાં રાતનાં કલાક ૭—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા અને રાતનાં Fonquet House નામના હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. એ ગામ નાનું છે અને કાંઈ જોવાલાયક નથી, પણ સહવારના ઈંહાંથી લેક શેમપ્લેપર સ્ટીમરમાં જવાના હોવાથી આજે રાતના રહેવું પડયું હતું.

**તા૦ ૧૬ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના પ્લેટસબર્ગથી સ્ટીમર "વરમોંટ" માં બેઠા હતા અને લેક સેમપ્લે (Lake Champlou) તેમાં જોતા જતા પસાર કીધો હતો. એ લેક આસરે ૧૨૬ માઇલ લાંબો છે અને ૧/૮ થી ૧૪ માઇલ પોહોળો છે. અમે પસાર



३२०.

કીધો તે ભાગ ઘણો પોહોળો ન હોવાથી તેની આસપાસનો કુદરતી દેખાવ ઘણો સારો દીસતો હતો જે જોવાલાયક છે. કિનારેની જમીન લીલોતરીથી ભરેલી સપાત હતી. તે ઉપર લીલું ઘાસ તથા અનાજ રોપેલો હતો અને તે સપાત જમીનની વચમાં નાની નાની ટેકડીઓ કુદરતી છુટી છુટી નિકળી આવેલી હતી તેથી જાણે એક બાગમાં રોકવર્કસ માણસે પોતાના શોખ સારૂ બનાવ્યા હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો. એ દેખાવ ડાબી બાજુપરની જમીનનો હતો, પણ જમણી બાજુએ મોટા મોટા ડુંગરો પાણીમાંથી નિકળી આવ્યા હોય તેમ હતા અને તેઓ બધા મથાળા સુધી ઝાડોથી ભરપુર હતા અને સરોવરની વચમાં વારા ફરતી નાના તથા મોટા ટાપુઓ મળ્યા કરતા હતા. ટપ્પે ટપ્પે નાનાં તથા મોટાં ગામો આવતાં હતાં તેમાં બરલીંગટન કરીને મોટું ગામ હતું, જે વરમોટ પરગણાનું મુખ્ય શેહેર ગણાય છે. એ પ્રમાણે એ સરોવરપરનો દેખાવ જોટા જોટા કલાક ૧૨—૩૦ મીનીટે ટીકોનડેરોગાના કિલ્લાપર આવી કિનારે ઉતર્યા હતા. અમોએ જે સ્ટીમરમાં એ લેક શેમપલે Champlou પસાર કીધો હતો તે જો કે જુની છે તોબી ઘણી સરસ બાંધેલી તથા શણગારેલી છે. એનું સેલુન આખી સ્ટીમરની લંબાઈનું તથા પોહોળાઈનું ઉપરના તુટક ઉપર કીધેલું છે અને તેને મઝેનું શણગારેલું છે તથા તેને ફરતી તથા તે બે છેડાપર અગાસીઓ કીધી છે જ્યાંથી લોકો બેસીને આસપાસનો દેખાવ મઝેથી જોય શકે છે. સ્ટીમરપર નાસ્તો તથા બપોરનું ખાણું જેને ડીનર ઇહાં કહે છે તે એક ડાલર દીઠ મળતું હતું અને જગે જગ આઈસના પાણીથી ભરેલાં પાણીનાં ફીલ્ટરો મુક્યાં હતાં અને બધી રીતે એ સગવડવાળી સ્ટીમર હતી. અમો ટીકોનરોગા ઉતરીને ત્યાંથી લેક જોર્જપર જવા સારૂં આગની ગાડીમાં બેસીને આસરે ૫ માઇલ જેટલી દુરની જગ્યાપર ગયા હતા. તે જગ્યાને (Baldwin) બાલડવીન કરીને કહે છે, જ્યાંથી લેક જોર્જમાં જવા સારૂ "હોરીકોન" નામની સ્ટીમરપર બેઠા હતા અને લેક જોર્જ પસાર કીધો હતો. એ સરોવર ઇહાના બીજા સરોવર કરતાં ઘણો નાનો

છે પણ તેના દેખાવની બરાબરી ઇહાંના બીજા સરોવર કરી શકતા નથી. તે આસરે ૩૬ માઇલ લાંબો અને એકથી ચાર માઇલ પોહોળો છે. એનું અસલ નામ ઇંડીયનોએ હોરીકોન યાને રૂપેરી પાણી આપ્યું હતું. એનું પાણી ઘણુંજ નિર્મળ છે. એની હુંડાણમાં જે હવા સાફ હોય છે તો છેક નીચે સુધી કિનારેથી જોવાઇ શકાય છે. અમો થોડા આગળ વધ્યા નહીં તેટલાં વાદળ ઘેરાઈ આવીને જોરાવર વરસાદ પડવા લાગ્યો હતો અને આસપાસનો દેખાવ કશો દેખાયો નહીં, પણ થોડા વખ્તમાં તે પાછો ઉઘડી ગયો હતો. એ સરોવરની આસપાસ પેહલાં મોટા મોટા પાહાડો બેથી અઢી હજાર ફીટ ઉંચા આવે છે તેથી તેઓનો છાયો પાણીમાં પડવાથી તથા સરોવર સાંકડો એ જગ્યાપર હોવાથી દેખાવ જુદીજ તરાહનો લાગતો હતો. અમોએ પહેલાં રોજરસીસ સલાઇડ કરીને પાહાડ પસાર કીધો હતો, એ જગ્યા પર કપટાન રોજરસ કરીને લશ્કરી અમલદાર હતો, તેની પાછળ જંગલી ઇન્ડીયનસો લાગ્યા હતા. તે નાહસ્તો નાહસ્તો આ પાહાડના મથાળાપર આવી લાગ્યો ને પોતે અક્કલ દોડાવીને પોતાના આઇસ પર ચાલવાનાં બુટ (snow shoes) કાહાડીને ને ઉંધા પેહેરી, પોતે પાછો બીજી ગમ થોડે સુધી બીજા છેડ પર ગયો ને પછી ત્યાંથી એક ખાહી હતી તેમાં ઉતરી પડ્યો હતો ને જ્યારે ઇન્ડીયસો ત્યાં આવ્યા ત્યારે પગલાં બધાં પેલાં મથાળાપર આવી અટકી પડેલાં દીઠાં તારે સમમજ્યા કે એ જણાઓ એ જગ્યાપર આવી નીચે પડી ગયા હશે તેથી તેઓ પાછા ફર્યા હતા ને જ્યારે બીજી ગમ ગયા ત્યારે તે પહાડની હેઠાણમાં સરોવરના પાણી જે બંધાઇ આઇસ થઇ ગયલું હતું તેપર દુરથી તે મેજરને ચાલતો જોઈ સમજ્યાં કે એને કોઇ મોટા દેવતાએજ બંચાવ્યો હશે કરી તેની પુઠ મુકી હતી. તે દિવસથી એ પાહાડનું નામ (Rogers Slide) કરી આપ્યું હતું ને જ્યાંથી તે સરી પડી નીચે આવ્યો હતો તે ભાગ પથ્થરનો સફાઇદાર છે તે હજી બતાવે છે. વળી કેટલીએક ગમ આગળ ફ્રેંચ તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે અને ઇંગ્રેજ અને અમેરિકન વચ્ચે લડાઇઓ થઇ હતી તે જગ્યા તથા કિલ્લાઓની નિશાનીઓ



લેક જ્યોરજ

એ ઊપલા બેઉ સરોવરો પર બતાવે છે. સરોવરની વચમાં ઘણા ખરા ભાગપર ટાપુઓ જાત જાતના આકારના નાના તથા વચગાલેની મોટાઇના મળતા હતા ને તે બધાં પર ઘરો તથા બંગલાઓ બાંધેલા દેખાતા હતા ને કિનારે વળી મોટાં મોટાં હોટલો ટપ્પે ટપ્પે મળતાં હતાં, જેઓ સઘળાં તરેહ તરેહની બાંધણીનાં હોવાથી તથા તેઓના પડછાયા ઝાડપાન સાથે પાણીમાં પડવાથી તથા ટાપુઓના તરેહવાર આકારો (જાણે ઝાડો કાપીને તેના દહાઓ, મીનારાઓ ઇત્યાદી બનાવ્યું હોય તેવા ઝાડથી બનેલા આકારો એ ટાપુઓના હતા) ત્યાં મઝા કરવા નિકળી આવેલું ન્યુયોર્ક તથા બીજા ગામોનુ લોક બોટોમાં ફરતું હોવાથી તથા કિનારે ઊભા રહી અમારી સ્ટીમરના ઊતારૂઓને ચીઅરસો આપવાથી ને ફરતા બધે મોટા પાહાડો આવ્યાથી જાણે અમો લોકો કોઈ મઝા કરવાના બાગના તલાવમાં ફરતા હોઇયે તેવું લાગતું હતું. વળી એક ગામથી ત્યાંની ઉદ્યોગશાળાના છોકરાઓ અમારી સ્ટીમરમાં બેઠા હતા. તેઓ સાથે પોતાનું વાજું લાવેલા તે વજાડે તથા છોકરાઓ ગાય તથા કોઇ પીઆનો વજાડે તેનાં મીઠા શરોદોથી તથા ઊતારૂઓથી સ્ટીમર ભરપુર હોવાથી તેઓની હસવાની વાતચીતની ગમતોથી જીવ ઘણોજ ખુશ થતો. ખરેખર યુરોપ તથા અમેરીકાના લોકો શી રીતે મઝાહ કરવી તે પુરેપુરી સમજે છે, એ લેક જ્યોર્જ બધા સરોવરોમાં ખુબસુરત ગણાવાથી ઈહીં લોક ઘણું ફરવા તથા હવા ખાવા સારૂ ઊતરી પડે છે અને વળી સરોવરમાં જાત જાતની માછલીઓનો શેકાર પણ લોકોને કરવાને મળવાથી બધાં હોટલો ભરેલાં રેહે છે તથા પૈસાદાર લોકો જુદા જુદા ટાપુઓના માલેક થઇને ત્યાં ઉનાલામાં રેહેવાની હવા ખાવાની જગ્યા બાંધેલી છે, તેઓ રોણકદાર બાંધણીનાં છે તથા ઉપર જવાની સીડીઓ તથા બાગોથી સઘળું શોભાયમાન લાગે છે. સરોવરમાં એ જગ્યા પર નજદીક નજદીક સખ્ખાબંધ ટાપુઓ આવે છે. તેના કિનારાને હંડ્રેડ આયલંડ (Hundred Island) યાને સો ટાપુનુ નામ આપેલું છે. ઈહાંથી આપણી સ્ટીમર જાણે જમીનથી

ઘેરાઇ ગઈ હોય તેમ લાગે છે અને ગુદલ રસ્તો દેખાતો નથી તથા ટાપુઓને આડી અતાડી સ્ટીમર ચલાવીને તેઓની ઘણીજ નજદીકથી પસાર કરવી પડે છે. જ્યાં કિનારે સ્ટીમર ગામોનાં ઉતારૂઓને લે

કરવા ઉભી રાખે ત્યાંના પાણી ઘણાજ સાફ દેખાતાં હતાં અને નીચાણમાં જમીન પર પડેલા પથરા તથા સફેદ રેતી દેખાતી હતી. એ પ્રમાણે સઘળું જોતાં જોતાં એ સરોવરને છેડે કાલ્ડવાલ (Caldwall) કરી ગામ છે ત્યાં કિનારે ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી આગની ગાડીમાં બેસીને સારાટોગા (Saratoga) નામનાં શેહેરમાં ઉતર્યા હતા. રાતનાં સવા ૭ વાગેને યુનાઈટેડ સ્ટેટ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. એ સારાટોગા શેહેર ઉંચી જગ્યા પર આવ્યાથી ઉનાલાના દિવસોમાં તેમાં ખસુસ કરીને જુલાઇ તથા આગસ્ટમાં ન્યુયોર્ક બોસ્ટન તથા બીજા મોટાં શેહેરોના ઘણા લોકો એમા ઝરાઓ આવેલા હોવાથી આવી તે પાણી પીવા પણ રહે છે. શેહેર પોતે જોકે નાનું છે, પણ તેમાં આવી વખ્તે બીજા વીશ હજાર માણસો આસરે રેહેવા આવે છે તેથી ઇહાં ગંજાવર હોટલો બાંધેલાં છે અને તે સઘળાનો ઘણો મોટો ભાગ બ્રોડવે નામના મોહોલામાં આવેલો હોવાથી જાણે એ મોહોલો હોટલોનોજ હોય તેમ લાગે છે. અમો રાતના જમીને ગામમાં ફરવા નિકળ્યા હતા, જ્યાં બધા મોહોટાં હોટલોમા તેઓના રાખેલાં વાજાઓ વાગતાં હતાં અને લોકો નાચ કરતા હતા. કોનગ્રેસ નામનો પાર્ક જે એ મોહોલાને મથાળે આવેલો છે ત્યાં પણ રાતના ૮ વાગાથી ૧૦ વાગા સુધી દરરોજ વાજું વાગે છે તથા કોનસર્ટ થાય છે અને બધે વિજળીની બતીઓ કાયેલી હોવાથી લોકો ત્યાં બેસીને તે પાર્કમાં આવેલા દવાઇની ખસલતના ઝરાઓના પાણી જેમ રેસટરાંઓમાં દારૂ પીવા બેસે છે તેમ બેસીને પીએ છે.

મોહોલાઓમાં દુકાનો પણ સારી મોટાં શેહેરોને મળતી આવેલી છે તે ઊપર ખુબ રોશની થાય છે તથા રસ્તાપર હોટલમાં રેહેનારાઓ જાણે બાગમાં ફરતા હોય તેમ ફરવા નિકળે છે તથા બધાં હોટલોના મોટા ઓટલાઓ લોકોથી ઊભરાઇ જતા રહે છે. તે સઘળો દેખાવ

એ પ્રાડવે મોહોલામાં ઘણો સરસ લાગે છે. અમો એજ મોહોલામાં ફરતા ફરતા ટાઉન હાલ છે ત્યાં જઇ પુગ્યા જ્યાં કાંઈ ખેલ થતો હતો તે જોવા ગયા હતા એ ટાઉન હાલ માફકસરનો છે અને તેની અંદરના નિચલા ભાગમાં નાટકશાળાનો તખ્તો કીધો છે જ્યાં ગાયણ તથા સરત અને હાથચાલાકીની તથા સોંગોની રમુજ થતી હતી તે જોઈ હતી. અમો ૧૧ વાગે પાછા હોટલમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંનું લોક એનાં મોટાં દીવાનખાનામાં જાણે એક મોટો બોલ હોય તેમ એકઠું થયલું અને કોઇ કોઇ ડેન્સ કરતું હતું, જેઓ સારું ઓરચેસ્ટ્રાનું વાજું ઓટલા ઉપર બેસીને વજાડતું હતું. એ હોટલમાં ૧૨૦૦ ઉપર માણસો ઉતરેલું છે. તેઓ સઘળાં ભપકાદાર પોશાકમાંજ (બઈરાંઓ સાંજનો એરકી પોશાક તથા ઝવેરાતો પેહેરીને) ફરે છે તેથી તથા દીવાનખાનામાં બધું લોક ભરાઇ ગયલું હોવાથી દેખાવ ભપકાદાર લાગતો હતો. એ મુજબ દરરોજ રાતનાં હોટમાં નાચ થાય છે અને વાજંઓ રાતનાં તથા સહવારના એ હોટલનાં ચોકમાં વાગેછે. જ્યાં મજેનો બાગ કીધો છે અને ત્યાં બેંડસ્ટેન્ડ બાંધેલું છે તથા લોનટેનીસની તથા બીજી રમત ગમતની જગ્યાઓ બનાવેલી છે. અમારૂંવાલું હોટલ ઇંહાંના બીજાં બધાં હોટલોમાં ઘણું મોટું અને સરસ ગણાય છે. તેમાં મોટા ડ્રોઇંગ રૂમસો તથા વાંચવા લખવાના ઓરડાઓ ઘણા સરસ શણગારેલા છે. ડાઇગરમ એટલો તો મોટો છે કે, તેમાં ચાર ચાર હાર બેઠકોની કીધી છે તોબી બોલ કરવાની જગ્યા વચમાં રહેછે અને એકી વખ્તે તેમાં ઓછામાં ઓછું ૫૦૦ માણસો બેસી શકે છે. એનો જમવા બેસવાનો ઓરડો પણ એજ મુજબ ઘણો મોટો છે જ્યાં ૫ હાર ટેબલની પોહોળાઈએ મંડાય છે અને આસરે ૭૦૦ ઉપર માણસો એકી વખ્તે ખાઇ શકે છે. હોટલની ઇમારતો બે માળની છે પણ તે ઘણી મોટી ત્રણ બાજુની જગ્યા રોકે છે અને તેની વચમાં મોટા ચોકમાં બાગ બનાવેલો છે, ફુવારાઓ ઉડે છે અને દરરોજનું વાજું પણ ત્યાંજ વાગે છે, એ હોટલની તથા બીજાં ઈંહાં મોટાં હોટલોની

ઈમારતોને આગળથી તથા પાછળથી બેઠી અગાસીઓ કીધેલી હોયછે, અને તેની ઉપરના થાંભળા છેક છાપરા સુધી ઊંચે લઈ જાય છે જેથી ભોયતળિયુ અને છાપરાની વચમા બધા માતો ખોહના આવ્યાથી ત્યા વરસાદ પાણી તથા તડકાનો બચાવ થવા ઉપ્રાંત બધા માળના રહેનારાઓ રસ્તાનો દેખાવ જોઈ શકે છે ઇહા હોટલવાળાઓ માણસ દીઠ રોજના ૫ ડાલર માફકસર ઓરડાના તથા ખાનાપીનાના લે છે તેમા સવારના ૬ થી ૧૦ વાગા સુધી નાસ્તો, ૧થી ૫ વાગા સુધી ડીનર, ૬ થી ૭ વાગા સુધી ચાહ બીસકીટ અને રાતના ૮ થી ૧૧ વાગા સુધી સપર આપવાને ડાઇનીંગ રૂમ ખુલ્લો મુકે છે પછી તમારે ગમે ત્યારે ને ગમે તેટલી વખત આવીને ઉપર મુજબ જમી જાઓ

તા૦ ૧૭ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના અમો ઇહા (સારાટોગા) ની જોવાલાયક જગ્યાઓ જોઇ આવ્યા હતા પેહેલા કોનગ્રેસ પાર્ક જે હોટેલની પડોશમાજ છે તેમા ગયા હતા જ્યા અંદર જવાની ફી ૧૦) સેંટ લીયે છે એ જગ્યાપર સહવારના ૮ થી દશ અને રાતના પણ ૮ થી ૧૦ વાગા સુધી વાજા વાગે છે ત્યા કોઇ વખતે કોનસર્ટો થાયછે પણ ઇહા લોક કાઇ તે જોવા આવતુ નથી ઇહા ખુદરતી દવાઇ ખસલતના ઝરાઓ આવેલા છે તેનુ પાણી પી તંદરોસ્તી મેળવવા આવેછે અમો ત્યાના દરવાજાની જમની બાજુપર (Hathorn) હેથોર્ન નામના ઝરાપર ગયા હતા એ ઝરાઓ જમીનની ૩૦૦ યા વધતા ઓછા ઊંડાણ સુધી નળી મુકીને ઉપર લાવે છે ઉપલો હેથોર્ન ઝરો તે બધાઓમાં લોકો ઘણો પસંદ કરેછે તેને ૪૦ ફીટ ઊંડી નળી મુકીને ઉપર લાવેલાછે જેમાથી ત્યા જનારને ગમે એટલુ પાણી પીવાની છુટ મુકીછે એ પાણીમા લોખંડ તથા સોડીયમ (Bicarbonate of Iron & Sodium) આવેલુ છે તેથી ટોનીક દાખલ કામ આવે છે ને નબળાઈ થઇ હોય અથવા ભુખ નહીં લાગતી હોય તેને અસરકારક છે તેની હજારો બાટલીઓ ભરાઇને દુનિયાના બાગોમા જાયછે એ ઉપલા નાલાના ડાબા

હાયપર આસરે ૧૦૦ વાર દુર ખીજે એક ઝરો (Congress Spring) કાનગ્રેસ સ્પ્રીંગ નામનો આવેલો છે તેનો સવાદ જરા ખારાસ પર છે ને પીત (Billious) વાળા માણસને ફાયદો કરે છે એ પાણીને ગરમ કરીને લોકો માગે તેને પીવા આપતા હતા એમા ઝરો સાફ આવવાની ખુમી છે ઈંહા ઘણુ લોક ટેબલો પર બેસીને આ પાણી આસ્તે આસ્તે વાતચીત કરતા કરતા પીતુ હતુ એ જગ્યા અને પાર્કની વચમા મોટો ફુવારો છે તેની અંદર વાજાનુ સ્ટેટ બાધેલુ છે તે પર પુલોથી જવાય છે. બધે ઘાસના લોન્સો તથા ટેકડી ઉપર ટેરેસીઓ કરી સખ્યાબધ ખુરશીઓ લોકો સારૂ ગોઠવી છે અમો ગયા ત્યારે ત્યા વાજુ વાગતુ હતુ અને ઘણુ લોક ફરવા આવેલું હતુ એ જોઇને પછી અમો ગાડીમા (Wood Lawn) વુડ લૅાન કરીને એક પાર્ક જેવી જગ્યા જડજ હડસન કરી શખ્સની છે તે જોવા ગયા હતા જે આસરે સવાથી દોઢ માઈલ કાનગ્રેસ પાર્કથી દુર છે, એ જગ્યા પર બધે ઘાસના લોન્સો કરી તેના કયારાઓમા છુટા છુટા સંગેમરમરના પુતળાઓ ગોઠવેલા છે ને ટેરેસીસની માફક જગ્યા કીધી છે એ પાર્કમા ઝાડોબી ઘણા રોપેલા છે તથા બે બગલા સારી બાંધણીના છે જેમા જડજ હડસન તથા તેનો જમાઈ છુટા રહે છે એ મીલકટ અસલ એક મી૦ સ્ટુઅર્ટ કરીને કરોડપતીનો હતો તે ધણીની ન્યુયોર્કમા પરચુરણ સામાન કાપડ, ઝવેરાત, પુતળા ઇત્યાદી વેચવાની દુકાન હતી તે ધણીને ત્યા ઊપલા મી૦ હડસન જે વકીલ હતો તે તેની મીલકતની દેખરેખ કરવા રેહેલો હતો મી૦ સ્ટુઅર્ટ મરણ પામ્યો ત્યારે સઘળુ પોતાની બૈરીને છોકરા નહી હતા તેથી આપી ગયો અને મી૦ હડસન તેણીની વતી પણ કામ ચલાવવા લાગ્યો હતો અને જ્યારે મીસીસ સ્ટુઅર્ટ મરણ પામી ત્યારે સઘળી પોતાની ગંજાવર દોલત એ મી૦ હડસનને આપી ગઇ છે જે બાબે તેણીના વરના સગાઓએ હાલ વાધો કાહડયો છે અને કોર્ટે લડે છે ઉપલો મી૦ હડસન હમણા જડજ થયલો છે અને તેને મીસીસ સ્ટુઅર્ટથી મલેલી

દોલત ઈહાંના લોકોના બોલવા મુજબ ૧૭ કરોડ ડાલરની કહેવાય છે. એ ધણીની મીલકત ઘણી છે તેમાં સારાટોગામાંજ ગ્રાંડ યુનીયન હોટલ છે તેજ ફક્ત અમો ધારીયે છીયે કે ૫૦ લાખ રૂપિયાનું હશે, એવી ગંજાવર તેની ઈમારત છે. ન્યુયોર્કમાં એની દુકાન હતી તે હમણા કોઇ મી૦ ડેનીંગે લીધી છે, તે સૌથી મોટી ત્યાં ગણાય છે વાસ્તે તેમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ ૭ કરોડ રૂપિયાનો માલ તથા તે ઇમારતની કિમ્મત હશે તેથી એની આવી મોટી દોલત હોય તો નવાઈ જેવું લાગતું નથી. ઉપલો ઉડ લોનનો પાર્ક ટેકડીપર આવ્યાથી તેની હેઠાંણમાંનો દેખાવ ઘણો સારો દીસે છે. અમો ત્યાંથી નીકળીને સારાટોગાથી આસરે બે માઈલ દુર (Geyser Spring) કરીને સારાટોગાના વખણાયલા કુદરતી ઝરામાં સૌથી સરસ ઝરો છે તે જોવા ગયા હતા. એ ઝરો ઘણો જોરમાં જમીનની ઉપર ફુવારાની માફક આખો વખ્ત ઊછળ્યા કરે છે. તે ૩૦૦ ફીટ ઊંડી નલી જમીનમાં મુકી ત્યારે સને ૧૮૭૧ માં મળ્યો હતો. એને આખો દિવસ ઊડતો તથા થોડો ઘણો વખત અટકાવી રાખે છે પણ સાંજ પછી છોડી મુકે છે ત્યારે ૯૦ ફીટ ઊંચો તે હવામાં ઉડે છે. એના પાણીમાં કારબોલીક એસીડ ગેસ ઘણી છે તેથી સોડાવાટરની માફક તેના પાણીમાં પરપોટા તથા જોસ આવે છે અને સોડાવાટરની માફક તેનું પાણી પરપોટાથી ચળકે છે. એ પાણી ખુકાના (રેતીના) દરદ બદહજમી તથા નબળાઈ અને સુસતીપર ઘણું અસરકારક છે.

એ પાણી પણ બાટલીઓમાં ભરીને તેના બાક્ષો દેશેદેશ મોકલેછે. ત્યાંથી જરા તેની નજદીકમાં (Carlsbad Water) કાર્લસબાદ વેટર સ્પ્રીંગ છે તે જોવા ગયા હતા. એનું પાણી જો કે ઘણું ઊંચું ઊડતું નથી પણ તેમાં જોસ ઘણો છે. પાણી નલીમાંથી બાહર આવે છે ત્યારે સ્ટીમ છુટતી હોય તેમ અવાજ કરેછે. થોડે થોડે વારે તે પાણી જાણે સાબુનું ફીન હોય તેમ ફીનથી ભરેલું બાહાર આવે છે, પણ તરત તે ફીન નરમ પડીને સોડાવાટરના જેવું થઇ જાય છે. એ

પાણીથી પીતથી દુખતુ માથુ, ગુરદાના દરદો, લીવરકમ્પ્લેન્ટ તથા બદ-હેજમી અને રૂમેટીઝમના દરદો સારા થાય છે એની ૪ ડજન મોટી બાટલીના ૪હા ૬ ડાલર અને બે ડજનના કેસના ૪ા ડાલર કિમ્મત છે ત્યાથી વળી જરા સામેથી આગળ વીશી (Vichy Spring) નામનો પાણીનો ઝરો આવેલો છે ત્યા ગયા હતા એને શોધી કાહાડયાને ૧૫ વરસ થયા છે એના પાણીમા ખાર (Alkaline) આવેલુ છે) જેમકે લીડીયા સોડા, મેગનેશીઆ, ચુનો ઈત્યાદી એ પાણીથી લોહી સુધરે છે, ખાણુ હજમ થાય છે અને હોજરીને કૌવત આપે છે તેથી લોકો એ પાણીને ખાતી વખ્તે સોડાવાટરની માફક પીયે છે એ પ્રમાણેના બધા મળીને આસરે ૮ ઝરાઓ જુદે જુદે ઠેકાણે સારાટોગામા આવેલા છે, તેઓના નામો નીચે મુજબછે– કોનગ્રેસ એમપાયર, ગેસર, હેઠોર્નના બે અને હાઈરોક, વીશી અને સ્ટાર સ્પ્રીન્ગ અમોએ ત્યાથી પાછા ફરીને શેહેર જોયુ હતું, જ્યાનો બ્રાડવે નામનો મોહોલો સોથી સરસ છે રસ્તાઓ સારી હાનતમાં રાખેનાકે અમો ફરતા હતા તે જાણે એક મોટો મેલો ભરાયો હોય તેમ એ બ્રોડવેનો આખો મોહોલો ગાડી ઘોડા તથા માણસોની ગીરદી થી ઉભાઈ જતો હતો અને વળી આસપાસના મોટા હોટલોના મોટા ઓટલાપર હજારો લોકો બેઠેલુ તમાસો જોતુ હતુ હોટલોમા વાજાઓ વાગતા હતા અને બધી રીતે ધામધુમ જેવુ લાગતુ હતું એ મોહોલાના આસરે અરધા માઇલ જેટલા ભાગમા ઈહા હવા ફેરફાર કરવા આવેલુ ૧૫ થી ૨૦ હજાર માણસ સમાયલુ છે તેથી તે ભરપુર લાગે છે તેની પછી છુટા છુટા મજેની સોવામણી બાધણીના નાના બગનાઓ આવેલા છે અને તેઓ સઘળા ઝાડો હેઠલ બાધેલા હોવાથી મહાબ્લેશ્વરના બગલાઓ માફક (પણ નજદીક) બાધેલા દીસેછે તેઓ ઊંચાણમા આવેલાછે, તેથી તેઓની પાછળ ખીણોનો દેખાવ સારો દીસે છે સારાટોગામા બીજુ કાઇ જોવાલાયક નહી હોવાથી અમો બપોરના કનાક સવાબેની ટ્રેનમા નિકળ્યા હતા તે બોસ્ટન (Boston) કરીને મેસેચુસેટ સ્ટેટની રાજધાણી શેહેરછે ત્યા રાતના

૯—૩૦ મીનીટે આવી પુગ્યા હતા અને (Parker House) પારકર હાઊસ નામનાં હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. સારાટોગાથી બો- : ૨૦૮ માઇલ દુર છે. તેના રસ્તાનો મોટો ભાગ પાહાડોની વચ- આવેલો છે તથા વચમાં નદી નાલાંઓ ઘણાં મળેછે, તેથી દેખાવ ઘણો સરસ લાગતો હતો. મેસેચુસેટસ અને ન્યુયોર્ક સ્ટેટની હદપર (Hoosac) નામનો મોટો પાહાડ આવેલો છે, તેમાં ટનલ ખોડીને આગની ગાડીનો રસ્તો કીધો છે. જેને પસાર કરતાં અમોને આઠ મીનીટ લાગી હતી અને તેમાં ટપ્પે ટપ્પે વિજળીની બતી કીધેલી હતી. ટનલ પોણુપાંચ માઇલ લાંબોછે અને સેંટ ગોઠાર્ડ તથા માઊટ સેનીસનાં ટનલોજ એથી મોટા કહેવાય છે. એને બાંધવા પર એક કરોડ અને સાઠ લાખ ડાલર ખરચ બેઠોછે. આ તરફની આગની ગાડીઓનાં એનજીનમાં એક જાતનો કોલસો બાળેછે, જે નાના પથ્થરની ખડી જેવા કકડા કરીને વાપરે છે અને તેમાંથી ઝીણો ભુકો ધુમાડાને રસ્તે આખો વખ્ત ઉડે છે, જેથી ગાડીઓના મથાળાંપર તે પડે છે ત્યારે પતરાનાં છાપરાં પર વરસાદ પડતો હોય તેવો અવાજ આવ્યા કરે છે અને ગાડીનાં બારી બારણાં બંધ રાખવા છતાં ઊપરની બાજુની જાલીઓમાંથી તે ભુકો અંદર આવે છે અને બધે ભરાઇ જાય છે એ ભુકાથી કપડાં ખરાબ થતાં નથી; કારણકે તે કઠણ કાંકરા જેવો રેહે છે અને પખોડી શકાય છે. આગની ગાડીઓમાં દરેકમાં આઇસનાં પાણીથી ભરેલાં ફીલટરો રાખે છે અને બેઠકો બધી એકજ વર્ગ ગરીબ તથા તવગર સારૂ છે. તેમાં મખમલ જડેલી હોય છે અને આડી બેઠકો બેબે જણાઓ બેસે તેમ ગાડીની બેઊ બાજુપર કરી વચમાં જવા આવવાનો રસ્તો રાખે છે. પણ અમો ઈંહાં જ્યાં ગામો પસાર કરીયે છીયે ત્યાંનાં ક્રોસીંગ્સો, ખુલ્લાં ને ઘણા અજબ, તથા દિલગીર છીયે. ગાડી આવે છે ત્યારે ત્યારે પર મોટા ઘાંટ હોય છે તે એ વખ્તે વગાડયા કરે છે કે જેથી સાર... એનજીનના ...નય પણ નાનાં બચ્ચાંઓ જો ત્યાં હોય (અને ઘણી વખ્તે ...ની વચમાંથી આગગાડી પસાર થાયછે), તો તેઓ

શું સમજે કે ખસી જાય. અમોએ આ અઠવાડીયાંમાં બે ગમ ઘોડા-
ની ગાડીઓ આગની ગાડીઓ વચ્ચે આવી જવાની વિગતો ન્યુસમાં
વાંચી છે તેમાં એકમાંતો વલાંણપરથી આગગાડી આવતી હતી તે
પેહેલાં ઘોડાની ગાડી (જેમાં લોકો મઝા કરવા દશ બાર બાનુંઓ સાથે
બેઠાં હતાં) વાલાએ જોઇ નહીં અને ગાડી પાટાપર આવી કે તરત
જરા દુરથી આગગાડીનું એનજીન આવી લાગ્યું અને ઘોડાની ગાડી-
માંની ઓરતોએ ગભરાઇને ગાડીમાંથી કુદાવી દઇ કોઈ બાહાર રેલની બાજુ
પર અને કોઈ રેલની વચમાં પડયું. તેઓને આસપાસ ઊભેલા
લોકોએ રેલવેપરથી ખેંચી લીધી કે તે એનજીન પેલી ગાડી ભાંગીને ચાલી
ગયું હતું. બીજો અકસમાત આજનાં ન્યુસમાં વાંચ્યો તેમાં તો ચાર જણા
એક ગાડીમાં બેસીને પસાર કરતા હતા તેઓ આગગાડી હેઠલ આવી
ગયા ને બધાઓ કચડાઈ મુવા હતા. એ મુજબ કોણ જાણે કેટલાએક
અકસ્માતો થતા હશે, પણ અજબ છીયે કે ક્રાસીંગ્સ પર દરવા-
જાઓ કરવાની તથા મોહોલામાંથી જ્યાં આગગાડી પસાર થાય ત્યાં આસ-
પાસ કટેરા ભરવાની જાપતી સરકાર રાખતી નથી. સારાટોગાથી
બોસ્ટન આવતાં રસ્તામાં એક પુલ ધોવાઇ ગયલો જોયો હતો. એ
પુલ નદીને માથે છે અને તેની બાજુનો પાયો પથ્થરના મોટા કકડાઓ
ગોઠવી રેતી પુરીને કીધેલો જણાય છે, જેથી નદીમાં પાંચ દિવસપર
પુર આવ્યાથી તે પુરણી ધસી ગઈ પુલ નદીમાં પડલો છે. અમારીવાળી
ટ્રેન તેની પડોસમાં એક કામચલાઊ પુલપરથી પસાર થઇ હતી. રસ્તા-
માં ચાર્લેમોંટ કરીને સ્ટેશન છે તેની પડોશમાં એક પાહાડમાંથી પથ્થર
મળે છે જેમાંથી ગંધકનો તેજાબ કાહાડવાના કારખાના ઊભાં કીધાં
છે. એ પથ્થર ઘણો ભારી અને ધાતુની માફક ચળકતી રેતીના જેવો
બનેલો છે. તેમાંથી ૮૩ ટકા ઊપલી સલફ્યુરીક એસીડ કાહાડે છે.
એ બાજે અમારી સાથે બેઠેલા એક અમેરિકન ઊતારૂએ વાત કીધી
હતી ને જેવી ટ્રેન ઉભી તેવો તે શખ્સ પોતે ઉતરી દોડી જઇને ત્યાં
પડેલા પથ્થરના ઢગલામાંથી બે પથરા અમોને લાવી આપેલા હતા.

એવા ઇહાંના લોક નમનતાઇવાળા તથા માયાળુ કોઇ કોઈ અમોને વારા ફરતી મળે છે.

તા૦ ૧૮ મી આગસટ સને ૧૮૮૭—આજે સાંજ સુધીમાં અમો બોસ્ટન (Boston)ની જોવા લાયક જગ્યાઓ જોઈ આવ્યા હતા. અમો પેહેલા ઇહાંની પોસ્ટ આફીસ જોવા ગયા હતા. એની ઇમારત ઘણી મોટી છે. તેનો વચલો હોલ થામળાઓ પર બાંધ્યો છે. જે થામળાઓ સીસીલીના સગેમરમરના છે. એ હોલમાં કાગજો છુટાં કરીને વેહેંચવા મેહેતાઓ બેસે છે, અને તે હોલની ત્રણ બાજુપર ફરતી લોખંડની ફરેકાર કીધી છે અને ફરેકારની અંદર પાંચ સાત ઘરના બારણાઓ કરી તેઓની પાછળ નાના ખાંચાઓ રાખેલા છે અને દરેક ખાંચાવાળા ખાણાની કુંચી જે પોસ્ટ આફીસમાં પોતાના બાક્ષ રાખવાની ફી આપે છે તેની પાસે હોય છે અને તેઓના કાગજો બાહારથી આવે છે ત્યારે ખાચામા મુકેલા હોય છે તે તેઓના માણસો કાહાડી લઇ જઇ પોતે બાહાર મોકલવા લાવેલા કાગજો તેમાં મુકી જાય છે અને કુંચી તે ધણી પાસેજ રહે છે. એ દરેક ખાંચાને બાક્ષ કરી કહે છે અને તેને નંબરો આપેલા હોય છે, અને તે બાક્ષ રાખનાર ધણી પોતાનું સરનામું લખે છે ત્યારે પોતાના એ પોસ્ટ બાક્ષનો નંબર સાથે લખે છે. જેમકે શેઠ ફલાણા પોસ્ટ આફીસ બાક્ષ નંબર ૪૫૪ તો તે બાક્ષમાં પોસ્ટવાળો કાગજ નાખી રાખે છે કે પેલા ધણીના માણસો જ્યારે ગમે ત્યારે લઇ જાય; નહીં તો પોસ્ટ વેહેંચતી વખતે પોસ્ટનો સીપાઇ તે તેની આફીસમાં યા ઘરમાં પોહોંચાડેછે. ત્યાંથી નિકળેલા કસટમ હાઊસવાળી ઇમારત જોવા ગયા હતા. એની ઇમારત ઈંડયે સ્ટ્રીટના છેડા પર આવેલી છે. (અમોએ આજ સુધીમાં યુરોપ અને અમેરિકાની મુસાફરીમા હિંદુસ્તાનનું નામ પેહેલ વેહેલું જ મોહોલાને આપેલું સાંભળ્યું હતું) એ ઈમારત ગ્રેનાઇટ પથ્થરની ઘણી મોટી બાંધી છે ને તે ૧૦ લાખ ડાલર ખરચીને સને ૧૮૪૭—માં ઉઘાડી હતી એની વચમાં મોટો ગુંબજ આવેલો છે ને ફરતા

એક એક પથ્થરના મોટા થાભળાઓ આવેલા છે જે દરેક ૪૨ ટન વજનનો કહે છે ત્યાથી નિકળેલા (State Street) સ્ટેટ સ્ટ્રીટને મથાને જુનુ સ્ટેટ હાઉસ આવેલુ છે તે જોયુ હતુ. એ જગ્યાપર અસલ પેહેલુ સ્ટેટ હાઉસ સને ૧૬૫૭ મા બાધ્યુ હતુ પણ હમણા જે ઈમારત છે તે પાછળથી ૧૭૪૭ મા બાધી હતી ઈહાથી અમેરિકાને મળેલુ છુટાપણુ પેહેલ વેહેલુ એ શેહેરમા જાહેર કીધુ હતુ એ બાહારથી કાઈ ઘણુ જોવાલાયક નથી ને નવુ સ્ટેટ હાઉસ બધાયા પછી તે આફીસો દાખલ વેપારીઓ વાપડે છે સ્કોલેસ્કવેર (Scollay Square) મોહોલામા જોન વીનથ્રોપનુ બ્રોન્ઝ ધાતુનુ પુતળુ જોઈ સીટી હાલ (મ્યુનીસીપલ હાલ) પર ગયા હતા જે ઈમારત ૫) લાખ ડાલર ખરચીને બાધી છે પણ અદરથી કાઈ ઘણી જોવાલાયક નથી ત્યાથી નિકળીને બોસ્ટન મ્યુઝીયમ પર ગયા હતા એ જગ્યા પર સારો સગ્રહ જુદી જુદી ચીજોનો કીધો છે તથા નાટકશાળા પણ એજ જગ્યા પર જુદા ભાગમા બનાવેલી છે એ નાટકશાળાની દરેક મોહોલામાની બારી ઉપર વિજળીની બતીના ફાણુસો લટકતા હતા જેથી દેખાવ મજેનો લાગતો હતો ત્યાથી કોમન્સ (Commons) કરીને એક નાનો જેવો પાર્ક છે ત્યા ગયા હતા જ્યા ફ્લેગ સ્ટાફ હીલ કરીને ટેકડી છે તે ઉપર ગોલજરો જે લડાઈમા માર્યા ગયના તેઓનો સ્થળ મુકેલો છે તે પુતળાની બેઠકની આસપાસ ચાર ખુણે (Peace) સલાહ, (History) તવારીખ, Army) લશ્કર અને (Navy) દરિયાઈ લશ્કરી બામદને બતાવનારા ચાર મોટા પુતળાઓ બ્રાન્ઝ ધાતુના મુક્યા છે ને તેઓની વચમા એજ ધાતુ પર લડાઈને લગતા બનાવો ઘણા ઝીણા આકારોમા કોતરેના કીધા છે તેઓની ઉપર ૭૦ ફીટ એકજ પથ્થરનો થામલો મુકી તેની ઉપર અમેરિકાને તપાસનાર ફરેસ્તા (Genius of America) નુ પુતળુ ઉભુ રાખ્યુ છે એ યાદીના બના પુતળા ઉપર ૭૫૦૦૦ ડાલર યાને દોઢ લાખ રૂપિયા બેઠા છે અને તે સને ૧૮૭૭ મા ખુ તુ મુકયુ હતુ એ પાર્કની આસપાસ ઈંડાના તરગર રેલ્વામીએન ફેરો આવેલ છે જેએ ઘણા માગી બાધ

ચીનાં ઈંગ્રેજી ઢબનાં બાંધેલાં છે તેઓ દરેકને જરા ઊંચા બાંધ્યાંછે અને મજેની સીડીઓ તેપર જવાની મુકી છે તેને મથાળે નાના "પોર્ટિકો" કીધાછે જેઓના થાંભળાઓ ઘણા ખરા સંગેમરમર યા પાલીશ કીધેલા રંગીન ગ્રેનાઇટના છે અને તે સીડીઓની પડોશની જગ્યાપર બાગો નાના નાના ફુલપાંનના બનાવેલા છે. એ પ્રમાણે નજદીક એક માઇલ સુધી એવાં ઘેરો આવેલાં છે તેથી તેઓનો દેખાવ ઘણો ભપકાદાર તથા સોભઇતો લાગે છે. એ મોહોલો બીકન (Beacon) સ્ત્રીટના નામથી ઓળખાય છે. ઇહાની જગ્યા લંડનના હાઇડપાર્કની આસપાસની ઇમારતોવાળી જગ્યા માફક ફેશનએબલ ગણાયછે અને તેથી તે ઘણી કિમતી કહેવાય છે. ત્યાંથી તેજ મોહોલાના બીજા નાકાની સામે એક જાહેર બાગ આવેલો છે ત્યાં ગયા હતા. એ બાગ ૨૩ એકર જગ્યા રોકે છે ને ફુલપાંનથી ઘણો સરસ શીંગારેલો છે તથા જગેજગ મોટા તળાવો તથા તે ઊપર મજબુત પુલો તથા પુતળાંઓ ગોઠવી ઘણી શોભાયમાંન જગ્યા બનાવી દીધી છે. જેણે અમેરિકાને ઈંગ્રેજોના હાથથી છોડવી પોતે પેહેલો પ્રેસીડંટ થયો હતો તેનું પુતળું ઘોડાપર બેસાડેલું છે. તે પુતળું ૨૨ ફીટ ઊંચુ છે અને ૧૬ ફીટની બેઠક ઉપર તે ગોઠવેલું છે તે સને ૧૮૬૯ માં ખુલ્લું મુક્યું હતું. એ ઊપરાંત એક બીજું બ્રાન્ઝનું પુતળું એડવર્ડ એવરેટનું પણ મુકેલું છે તથા બીજાં બે ત્રણ પુતળાંઓ ઇહાં ગોઠવેલાં છે. ત્યાંથી નિકળી નવો સ્ટેટ હોલ જોવા ગયા હતા. એ હોલ ઉપર લખેલા બીકન સ્ત્રીટને બીજે નાકે આવેલો છે તેની ઉપરનો ગુંબજ ધાતુનાં પતરાંથી ઢાંકી ગીલીટ કીધેલો હોવાથી બોસ્ટનના બધા ઊંચા ભાગોપરથી તે દીસે છે. તે બીકનહીલ ઉપર બાંધેલું છે અને તેની આગળ બાગ તથા સીડીઓ મજેની ફરતી કીધી છે તે સને ૧૭૯૮માં ખુલ્લો મુકયો હતો. ઇહા મેસેચુસેટસ (Masachusetts)નાં રાજને લગતી રાજદુવારી સભા તથા સેનેટ મલે છે. એનો નિચલો હોલ થાંભલાઓપર બાંધેલો છે ને તેની આસપાસ ગોખલારોકાં આરકાંઓ કરી તેમાં વખણાયલા પુરશોના પુતળાંઓ મુકેલાં છે જે પુતળાંની આસપાસપરદાની માફક રીજમીટના

વાવટાઓ ગોઠવેલા છે ને એ ગોખલાઓને બાહારથી એકેકો મોટો કાચ જડી લેઇ બંધ કીધેલા છે. હોલની સામે વચમાં એક ઓરડો છે તેમાં જેનરલ વાશીંગટનનું મોડું બાવલું મુકેલું છે ને તેને પણ વાવટાઓથી શણગારી આગળથી તે ઓરડાને કાચથી બંધ કરી લીધો છે. એ ઇમારત ૧૭૩ ફીટ લાંબી ને ૧૧૦ ફીટ તેના ગુંબજના મથાળાં સુધી ઉંચી છે. એને ઇહાંનાં રાજનાં પાર્લામેંટ હાઉસ (જેને અમેરિકનો સ્ટેટ હાઉસ કહે છે) દાખલ વાપરે છે. એના બાગમાં બે જાણીતા લોકોના પુતળાંઓ મુકેલાં છે. ત્યાંથી નિકળેલા ઇહાંનો સૌથી પોહળો રસ્તાવાળો મોહોલો જેને કોમનવેલ્થ એવેન્યું કહે છે ત્યાં ગયા હતા. એ મોહોલો ૨૫૦ ફીટ પોહોળો છે તેમાં વચમે લાંબોને લાંબો બાગ કીધો છે ને તેની આસપાસ બે રસ્તા ગાડી ઘોડાના તથા બે રસ્તા રાહદારીઓનાં કીધા છે ને તેઓની બાજુપર હારબંધ એકજ ઢબનાં ઘેરો બાંધેલા છે તેથી શોભે છે ને તે ૧॥ માઇલ લાંબો સીધોને સીધો આવેલો છે.

ત્યાંથી અરધો મોહોલો ચાલ્યા પછી વેસ્ટચેસ્ટરપાર્ક કરીને બીજો મોહોલો આડકટરો એ મોહોલાને પસાર કરે છે તેમાં ગયા હતા. એ રસ્તો ૯૦ ફીટ પોહોળો છે ને તેની વચમાં પણ લાંબોને લાંબો બાગ કીધો છે જેમાં ફુલના રોપાઓ તરેહવાર કયારાના આકારમાં કીધેલા છે ક્રોમ્વે અવેન્યુમા તો મોટા ઝાડોનો પાર્ક વચમાં છે પણ આએ ચેસ્ટર પાર્કના મોહોલાની વચમાં તો બાગ કીધોછે એટલો ફરક છે (ને તેથી એ સાંકડો પણ રાખેલોછે) ને આસપાસ ઇહાં પણ એકજ ઢબનાં કટેરાથી ઘેરી લીધેલા નાના બાગો સાથનાં ઘેરો આવેલાં છે તેથી ઘણોજ સરસ લાગે છે. એ ચેસ્ટર પાર્કનો છેડો વળી બેક બે પાર્ક નામના મોહોલામાં છેડાપર આવેછે ત્યાં જઈને ત્યાં આવેલું હુન્નર કામોનું પ્રદરશણ જોયું હતું જ્યાં અસલનાં રોમન તથા ગ્રીસના બનાવતોનાં પુતળાંઓ, ઇજીપશીયન મમીસો, આપણા અસલ ઈરાન શેહેનશાહાતના વખતના ખીલારોકા અક્ષરની તખ્તીઓ તથા કોતરકામો ઈત્યાદીનો ઘણો સારો સંગ્રહ કીધોછે. એ ઉપ્રાત આઇલ પેન્ટીંગો તથા જમીનમાંથી ખણી બાહાર કાહાડેલી અસલી બનાવનો ઈત્યાદીનો

એ સઘળું જોઈને પછી બીજું કાંઈ જોવાલાયક નહીં હોવાથી સાંજના ૬ વાગેને આગની ગાડીમાં બેસીને બોસ્ટન શેહેર છોડયું હતું.

બોસ્ટન શેહેર ઉતર અમેરિકામાં આટલાંન્ટીક મહાસાગરને મથાળે ...નું છે અને આગળ એ ખંડનું સૌથી મોટું વેપારી બંદર ગણાતું હતું અને હજીબી જોકે એનો વેપાર સારો છે તોબી ન્યુયોર્કે એને તોડી નાખ્યું છે. એની વસ્તી આસરે સાડાચાર લાખ માણસોની કહેવાય છે. એ શેહેરવાલી જગ્યા વીલીયમ બ્લેકસ્ટન નામના એક ઈગ્રેજ પાદરીએ સને ૧૬૨૩ માં શોધી કાહાડી હતી અને પાછળથી મેસેચુસેટસ બે કોલોની(Masachusets Bay Colony) વાળાઓએ તેને ૩૦ પાઊંડની કિમતે ઉપલા પાદરી પાસેથી વેચાતી લીધી હતી અને તે કંપનીના વડા જોનસન અને કોટનના અસલ ઇંગલંડના વતન બોસ્ટન શેહેરપરથી એ જગ્યાને બોસ્ટનનું નામ આપ્યું હતું અને જોન વરનઠ રોપ નામનો પેહેલો ગવરનર એનો સને ૧૬૩૦ માં થયો હતો. ૧૭૭૩ માં ઇગ્રેજ સરકારે ચાહપર જગાત ઘણી વધારી તેથી ઈહાં બલવો થયો હતો અને બોસ્ટનના લોકોએ ચાહ વેચાતી લેવાની યા તેપર જગાત આપવાની પોતામાં બંધી કીધી અને તેના વાહાણો જે બારામાં તેને લીધે પડેલાં હતાં તે ઉપર કેટલાએકો જંગલી ઇંડીયનોનો વેશ લેઈને ગયા અને તેમાંની ચાહની પેટીઓ દરિયામાં ખાલી કરી નાખી હતી. રેવોલ્યુશનની શરૂઆત ઈહાંથી થઈ હતી અને આખરે ઇગ્રેજોને એ શેહેર સને ૧૮૭૯ માં ખાલી કરી જવું પડયું હતું. ત્યાર પછી એ શેહેર વેપાર તથા વસ્તીમાં ઘણું આગળ વધી ગયું હતું. સને ૧૮૭૨ માં એ શેહેરમાં ઘણી મોટી આગ લાગી હતી જેથી ૬૫ એકર જેટલી જમીનપરનાં ઘરોનો નાશ પામવાથી આઠ કરોડ ડાલરની નુકશાની ગઇ હતી; પણ ત્યારપછી મજેનાં પથ્થરની તથા ઇટ ચુનાની બાંધણીનાં ઘરો શોભઈતાં બંધાયાં હતાં ને તેથી તેના મોહોલાઓ સરસ અને ઘરો મજેનાં રોણકદાર હમણાં દીસે છે. ઘરોની બાંધણી લંડન શેહેરને તથા તેનાં ગામડાંઓને ઘણી મળતી આવે છે. કોઇ કોઇ ઇમારતો તદન સંગે

મરમરની બાંધેલીઓ છે અને ઘરે સારૂં ઘણા મોટા કદના પથ્થરો વાપરેલા છે. અમો સાંજના ૭ વાગેને આગની ગાડીમાં નિકળ્યા હતા તે ફોલરીવર કરી જગયા છે ત્યાંની Old Colony Steam Boat Company ની સ્ટીમર બ્રીસ્ટલ ઉપર બેઠા હતા ને સાડા ૭ વાગે તે હંકારી હતી. એ સ્ટીમર નદીઓમાં ફરતી બધી સ્ટીમરો કરતાં મોટી અને સરસ શણગારેલી છે એ ઘણી લાંબી છે અને તેને ફરતી ત્રણ થરમાં ઉપર હેઠે મળીને ૨૫૦ કેબીનો છે ને તેની વચમાં લાંબાંને લાંબાં બે માલ સુધીનાં દીવાનખાનાં કીધાં છે, જેને ઘણા સરસ જાણે મેહેલ શણગાર્યો હોય તેમ શણગારેલાં છે. બધેબધ, કેબીનો સુધાં વિજળીની બતીઓ જથ્થાબંધ કીધી છે, હોટલ માફક ખાનાના રેસટરાંઓ કીધાં છે તેમાં ઘણું સરસ બેંડ રાખેલું છે અને બધી રીતે સારી જોગવાઈ કીધી છે. એ કંપનીની સ્ટીમરોની તારીફ અમે ઇંગલાંડથીજ સાંભળતા આવ્યા હતા ને તેથીજ બોસ્ટનથી આગગાડીને બદલે એમાં જવાનો ઠરાવ ઘણા જણાઓની ભલામણપરથી કીધો હતો ને તેજ મુજબ અમે સર્વે સરસ રીતની શણગારેલી તથા ભપકાદાર સ્ટીમર એ જોઇ છે. એની સીડીઓ મેહેલની સીડીઓ હોય તેમ પોહોળી છે. ફરતી બધે ગેલરીઓ છે જ્યાંથી ખુરસીઓ ઉપર બેસીને પોતાની કેબીનોની સામેથી દરિયો યા નદીનો દેખાવ જેવાય છે. દીવાનખાનાની ઉપરની બાજુ પર પણ ફરતી ગેલરી કીધી છે અને તે ઉપરથી જ્યારે દીવાનખાનું ભરાઇ ગયું હોય છે ત્યારે કેબીનમાં રહેનારાઓ બેસીને કોનસર્ટ તથા મ્યુઝીક વાગતું સાંભળે છે. આજે મોડી રાત સુધી એ મુજબ વાજું વાગતું હતું અને લોકો મોજ ભોગવતું હતું. આ સ્ટીમર ૩૦૦૦ ટનની તથા ૩૭૦૦ ઘોડાના બળની છે અને ૧૦૦૦ ઉતારૂઓ લઇ જઈ શકે છે. તેમા ૭૦૦ પેહેલા વર્ગનાને કેબીનોમાં બર્ડ મળે છે અને બાકીનાઓને બાહાર બિછાણા કરી આપે છે. એને સને ૧૮૬૭ માં બાંધી છે પણ તેમાં વારા ફરતી સુધારો કર્યા જાય છે અને જાણે નવી બાંધી હોય તેમ ફરનીચર સુધાં

લાગે છે. તે કલાકના ૧૭ માઇલને હસાબે દોડે છે અને બોસ્ટનથી ન્યુયોર્ક ૧૮૬ માઈલ છે તે ૧૧ કલાકમાં પસાર કરે છે.

તા૦ ૧૯ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—સહવારના ઉઠયા ત્યારે સ્ટીમર એઉ બાજુથી જમીન વચ્ચે ચાલતી હતી. પેહેલાં ધુમસ હોવાથી દેખાવ જોઈ શકયા નહી હતા પણ સાત વાગે ધુમસ ઊઘરી ગયો હતો તે વખ્તે લોંગ આયલંડ અને મેન લેંડ (Main Land) ની વચ્ચે અમો હતા, આ વખ્તે લોંગ આયલંડ ડાબા હાથપર હતું અને અમારી સ્ટીમર બ્રુકલીન શેહેરની બીજી ગમથી ન્યુયોર્ક તરફ જતી હતી. એક બાજુપરથી એક કિલ્લો જેને સકારલેટ ફોર્ટ કહે છે તે પસાર કીધો હતો જે ઉપર ઘણી તોપો ગોઠવેલી છે તેની થોડે આગળ આવ્યા કે હેલ ગેટ (Hell Gate) નામની જગ્યા આવે છે, જેની વચગે એક મોટો ખડક આવેલો છે તે તરફ પાણી આગળ ઘણાં છાળકાં હતાં અને ઘણાં વાહાંણો ત્યાં ખરાબે અથડીને ભાગતાં હતાં પણ થોડાંએક વરસપર એ ખડકને દારૂથી સુરંગ મારીને ઉરાડી પાણી ઊંડા કીધાં છે અને હમણા ત્યાંથી થયલી ખાડીમાંથી ગમે એટલી મોટી સ્ટીમરો જાવઆવ કરે છે પણ હજી સઘળો ખડક ઉડાવવા સારૂ બીજી ઘણી મોટી સુરંગ ખણાય છે અને તે ઉડાર્યા પછી રસ્તો તદન ખુલ્લો થશે. તે પસાર કીધા પછી એક ગમ (જમણી બાજુ) ન્યુયોર્ક અને ડાબી બાજુ બ્રુકલીનનાં શેહેરો મળ્યાં હતાં અને ઘણા લાંબા ટપ્પા સુધી તે મુજબ અમારી સ્ટીમર ચાલી હતી એને એઉ બાજુપર ડંકાઓ તથા ગોદીઓ મળતી હતી. એકગમ આગલ યુનાઈટેડ સ્ટેટસની મનવારો બંધાવા માંડી હતી પણ લડાઇ બંધ થવાથી ઘણીઓને અધુરી નાખી મુકેલી હજી ત્યાં પડેલી છે. અમો નોર્ઠ રીવરમાં પેઠા પછી બોટોની તથા નાની મોટી સ્ટીમરો અને વાહાંણોની ઘણી મોટી આવજાવ મળી હતી. કોઇ વખ્તે અમારી સ્ટીમરની ચારે બાજુ ઘણી તેઓ આંગ ઉપર આવતી હોય તેમ લાગતું હતું. હમે ગામડાંઓને ગએકી વખતે ૧૨ નાની મોટી સ્ટીમરો એ બાજુ ચાલતી

હતી અને તે મુજબ આખો વખ્ત મળ્યા કીધી હતી, એમાંનો મોટો ભાગ ફ્રી સ્ટીમરોનો હતો જેઓ ઊતારૂઓ તથા માલ નદીને એક કાંઠેથી બીજે કાંઠે લાવ લઈજાવ કરતી હતી. અમો આજે સહવારે ૮ વાગેને ન્યુયોર્કના કિનારાપર ઊતરીને પાછા હોફ્મેન હાઉસ હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો. એ હોફ્મેન હાઉસ નામનું હોટલ બે ધણીનું છે અને તે આખા ન્યુયોર્કમાં સૌથી સરસ ગણાય છે તેની અંદર ૭૦૦ ઉપર ઓરડાઓ છે પણ તેનો હોલ તથા ચાલો ઈત્યાદી ઘણું સરસ શણગારેલું છે. એના ધણીઓએ મોટી કિમત ખરચીને ઊંચા ઓઈલપેનટીંગસો, પુતળાંઓ તથા ભરતકામ ખરીદી ઇહાં મુકયું છે અને જાણે કોઇ કરોડપતીનો મેહલ હોય તેમ શણગારેલું છે. એમાં પાંચ સાત ઓરડાઓના સેતસો (Set of Rooms) કીધા છે, જેમાં દરેક સેતના જમવાનો, બેસવાનો તથા સુવાનો. ઓરડાઓમાં ઘણુંજ ઊંચું ફ્રનીચર મુકેલું છે અને તેઓમાં કોઇને ઇરાની, કોઈને મોરીસ અને કોઈને તરકીશ, ચીનાઇ, જાપાનીસ, ઈન્ડીયન એવી જાતના નામો આપેલાં છે. અને તેઓને તે રીતના ફ્રનીચરોથી શણગારેલા છે. એવા એક ભાગના રોજ ૭૫ ડાલર ભાડું લે છે એવા ઓરડાઓ કરોડપતીઓ યા ઈહાંની કાનગ્રેસના મેમબરો યા ઊંચી પદવીની ગાનારીઓ તથા નાટક કરનારાઓજ વાપરે છે. બીજા હાલોમાંથી ઘણીજ ઊંચી સાટીન તથા મખમલના ગીલીટ કીધેલા કોચો, ખુરસીઓ તથા દેવાલપર પરદાઓ કીધેલા છે. કોઈ દેવાલોપર સાટીન ઉપર ઉપસાવેલાં ભરતકામો જડી લીધાં છે, આરસીઓ પણ તેવીજ ઊંચી જાતનીઓ છે અને ગાલીચાઓ એટલા તો જાડા છે કે પગ જાણે અંદર ડુબી જાય તેવા ઊંચી કિમતના છે. તે સઘળી રીતે ઘણું સરસ એ હોટલ શણગારેલું છે. આજે આખો દિવસ કાંઇ જોવાલાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં.

**તા૦ ૨૦ મી આગસ્ટ ૧૮૮૭**—આજે અમોએ ન્યુયોર્ક શેહેર છોડયું તેની આગમચ સવારનાં સ્ટેટયુ ઓવ લીબરટી નામનું જે પુતળું ઇહાંના બારાંમાં બેદલોસ ટાપુ (Badloes Island) ઉપર

મુકેલું છે તે સ્ટીમ ટગમાં બેસીને જોઈ આવ્યા હતા. એ ટાપુ ઘણો નાનો એક બાગ હોય તેવો છે ને તેમાં એક મોટી બેઠક ઉપર એ બરાંજ ધાતુનું બનાવેલું પુતળું મુકેલું છે, જે એટલું ગંજાવર છે કે તેની વીગત અમોને એક છુટા કાગજ ઉપર ત્યાં મળી હતી ને જાણવાજોગ જાણી નીચે ઉતારી લખ્યે છીયે:—

| | ફીટ. | ઇચ. |
|---|---|---|
| પુતળાંની ઉંચાઈ બેઠકથી તે હાથમાં મસાલ ધરેલીછે ત્યાં સુધીની ........................ | ૧૫૧ | ૧ |
| પીડેસટલના પાયાથી તે મસાલ સુધીની ઊંચાઇ.............. | ૩૦૫ | ૬ |
| પગની એડીથી હાથનાં મથાળાં સુધી . ...................... | ૧૧૧ | ૬ |
| હાથની લંબાઇ પોંહોંચાની .............................. | ૧૬ | ૫ |
| હાથના અંગોઠાની પાસનાં આંગળાંની લંબાઇ ............ | ૮ | ૦ |
| તેનો ઘેરાવો બીજા સાંધા આગળનો ................ | ૭ | ૬ |
| હાથના નખની લંબાઇ .. ........................ ... ..... | ૧ | ૧ |
| હાથના નખની પોહોળાઈ ........ .................... | ૦ | ૧૦ |
| હુડીથી ખોપરી સુધી માથાની લંબાઈ......... .. ....... .. | ૧૭ | ૩ |
| બેઉ કાનની વચમાં માથાંની પોહોળાઈ .................. | ૧૦ | ૦ |
| બેઉ આંખોની વચમાંની જગ્યા ......................... ... | ૨ | ૬ |
| નાકની લંબાઇ .......................................... | ૪ | ૬ |
| આખા હાથની લંબાઈ .................................. | ૪૨ | ૦ |
| હાથની બાજુનો ઘેરાવો ..... ........................ ... | ૧૨ | ૦ |
| કમર જાડાઇમાં ........ ........ . ................ ...... | ૩૫ | ૦ |
| મોઢાની તથા હોઠની પોહોળાઇ.............................. | ૩ | ૦ |
| બેઠકની ઊંચાઇ............................................ | ૮૯ | ૦ |
| બેઠકની ચોરસાઇ દરેક બાજુની પાયા આગળથી ......... | ૬૨ | ૦ |
| ધા બેઠકની ચોરસાઈ મથાલાં આગળ............................ | ૪૦ | ૦ |
| કદાર છની તેઅૂરનો ગરીશીયન થાંભલો ........................ | ૭૨ | ૦ |
| ામડાંઓને ૯ એકી તખ્તી મારેલી છે તેની લંબાઇ ............ | ૨૩ | ૫ |

| | ફીટ. | ઈંચ. |
|---|---|---|
| બેઠકની ઊપર તખ્તી મારેલી છે તેની પોહોળાઇ.......... | ૧૩ | ૭ |
| બેઠકની ઉપર તખ્તી મારેલી છે તેની જાડાઇ..... ......... | ૨ | ૦ |
| પાયાની ઊંડાઈ.................................................... | ૬૫ | ૦ |
| પાયાની બાજુઓ ચોરસાઈમાં નીચેથી......................... | ૯૧ | ૦ |
| પાયાની બાજુઓ ચોરસાઇમાં જમીનની ઊપરથી ......... | ૬૬ | ૭ |

પુતળાંનું પોતાનું વજન ૪૫૦૦૦૦ રતલ ઇઆને ૨૨૫ ટન છે. તેમાં બ્રાંજ ધાતુ વાપરી છે, તેજ ફક્ત ૨૦૦૦૦૦ રતલ છે, એના માથાની અંદર ૪૦ માણસો મઝેથી ઊભાં રહી શકે છે અને એના હાથમાં જે બળતી મસાલ છે તે એટલી મોટી છે કે તેમાં ૧૨ માણસો ઊભાં રહી શકે છે. એ પુતળાંમાં ઉપર જવા સારૂ અંદરથી સીડી કીધી છે તે બેઠકથી તે માથા સુધી ૧૫૪ ટપ્પાની છે અને તેનો જમણો હાથ જેમાં મસાલ ધરેલી છે તેમાંની સીડી હાથની અંદર છે તે ૫૪ ટપ્પાની ગોળ છે, એવું ગંજાવર એ પુતળું છે. તેને કાંઇ આખું એકદમ ઓતેલું નથી, પણ લોખંડની ફ્રેમ ચોકસ ઉભી કરીને તેની ઉપર ફરતી બ્રાંજની પટીઓ જડી તે બ્રાંજ ઊપર સઘળો ઘટમ કીધો છે અને જ્યારે તે ગોઠવ્યું ત્યારે એ પ્રમાણે પેહેલાં ફ્રેમ ઉભી કરીને તેની ઊપર બ્રાંજ જડયું હતું એ ઘણું લોક રોજ જોવા જાય છે તે સારૂ કીનારેથી સ્ટીમરો ઘણી ત્યાં આવ જાવ કરે છે. જેમાં તેની ફીના આવવા જવાના મળી ૨૫ સેંટ લે છે. વળી એ બેડલોઓના ટાપુ ઊપર એક રેસટોરાંબી છે, જ્યાં લોકો મોજ કરવા તથા પીકનીક કરવા ઉતરી પડે છે તથા એ ટાપુ ઉપર થોડાએક લશ્કરી માણસો તેની તપાસ કરવા રાખેલા છે. કીનારેથી ત્યાં જતાં ફક્ત ૧૫ મીનીટ લાગેછે અને બધું મળીને પોણા કલાકમાં જોઈને પાછું અવાઇ શકાય છે. આજે સાંજના ૫ વાગેને ફીલાડેલફીયા જવા સારૂ ન્યુયોર્ક છોડયું હતું. ન્યુયોર્ક શેહેર બધી રીતે જોવાલાયક છે. એની વીગતો વારા ફરતી અને બની તેમ લખતા ગયા છીયે તેથી વધુ લખતા નથી. અસલ એ શેહેરની જગ્યાને છહાંના ઈંડીયનસો (Manhattan) મેનહેટન યાને એક જગ્યા કે જ્યાં બધાં જણાં છાકટાં થાય છે

કરી કહેતા હતા તેને ૧૫૨૪ નાં સાલમાં વેરાંનઝાની (Veranzani) નામનાં ફ્લોરેન્સ શેહેરનાં રહેનારે પેહેલવેહેલું શોધી કહાડ્યું હતું, પણ ઘણાઓ એ માન મી૦ હડસન નામનો એક વલંદો જે ડચ ઇસ્ટ ઈંડીય ન્પનીનો એક વાહાણ ખેડનાર (Navigator) હતો તેને આપે છે એ ધણીએ સને ૧૬૦૯નાં સાલમાં ન્યુયોર્કનાં બે (Bay) માં હાફ મુન (Half Moon) નામનાં બારકસમાં લંગર નાંખ્યું હતું અને પાછળથી ત્યાંની નદીમાં આગળ વધ્યો હતો તેથી એ નદીનું નામ એ ધણીનું હડસન રીવર કરી છે. એને ઈંહાંનાં અસલી રેહેવાસીઓએ સારો આવકાર આપ્યો ને તેવોની આગળ જો ગોરાં માણુમો ઈંહાં રહેતો તેઓ ખુશી થાય એવી મરજી બતાવી તેને એક ગાયનાં ચામડાં જેટલી જગ્યા તેનાં માગવાથી આપવાની કબુલાત આપી. તેથી મી૦ હડસને તે ચામડાંને એક છેડેથી ઘણીજ ઝીણી પટીમા લાંબીને લાંબી કાપી કે જેથી ઘણીજ મોટી જગ્યા ઘેરી શકાય. તેની આવી તાલ જોઇ જંગલીઓ અજબ તથા ખુશી થયા ને તેને ગમે એટલી જગ્યા લેવા દીધી.

ડેલા ફીલાડેલફિયા (Philadelphia) જે ૯૦ મૈલ દુર છે ત્યાં રાતનાં ૮—૫ મીનીટે પુગ્યા અને કોન્ટીનેનટલ હોટલમા ઉતારો લીધો હતો. એ ફીલાડેલફિયા વાળી જગ્યા સને ૧૬૩૭ માં સ્વીડીશ લોકોએ શોધી કાહાડી હતી અને વસાવી પણ હતી જેઓના દેવળો તથા થોડીક વસ્તી હજી ઇહા છે પણ થોડા વખતમા તેને વલંદાઓએ જીતી લીધી હતી અને તેઓ પાસેથી ઇંગ્રેજોએ જીતી લઇને ત્યાં પેહેલુ સંસ્થાન સને ૧૬૮૨ માં તેઓએ ઉભું કીધું હતું અને અમેરિકનો જ્યારે છુટા પડ્યા ત્યારે એ પણ તેઓમા સામેલ થયુ હતુ અને ન્યુયોર્ક શેહેરને સૌથી પેહેલું યુનાઇટેડ સ્ટેટસનું પાયતખ્ત શેહેર કીધું હતુ. તે પછી બદલીને ફીલાડેલફિયાને સને ૧૭૯૦માં પાયતખ્ત બનાવ્યું ને વળી ઇહાંથી સને ૧૮૦૦ના સાલમાં તેને વોશીંગટનમાં લઇ ગયા હતા જે હજી સુધી તે પાયતખ્ત શેહેર ગણાય છે ફીલાડેલફિયા શેહેર ઘણું મોટું છે અને તે ૨૮ × ૧૩ મૈલ જેટલી જગ્યા રોકેછે અને તેમા ૧૨ લાખ આદમીની વસ્તી હમણા કહે છે. એ શેહેરની ઉગમણ તથા આથમણે બે નદીઓ (Delaware અને Schulkill) દીલાવર અને સ્કુલકીલ નામની આવી છે ને તે બેઉ નદીઓ દખણ તરફ મળી જઇને શેહેરને ત્યાથી ઘેરે છે. ફકત ઉત્તર તરફથી આ શેહેર જમીન સાથે જોડાયલું છે અમો હોટલમાથી તરત શેહેરમા ફરવા નીકળ્યા હતા અને અમારા હોટલવાળો મોહોલો જેને (Chesnut Street) ચેસનટ સ્ટ્રીટ કહે છે તે મોહોલાની એક બાજુપર ફર્યા હતા અને અમોને જોવાલાયક થોડી જગ્યાઓપર એક અમેરિકન જે ઉપના હોટલમા હતો અને ઇહાનો રેહેવાસી છે તે પોતે ફરવાને મસે લઇ ગયો હતો ને બધી વિગતો મઝેની સમજાવતો હતો. રાત પડી જવાથી જોકે દુકાનો સઘળી બંધ (કોઇજ ઉઘાડી) હતી તોબી તેઓમાનીના મોટા ભાગમા અંદરથી રોશની ઘણી રાખી હતી તેથી કાચની બારીઓમાથી સઘળુ અંદરનું દીસતુ હતુ

અમો પેહેલા પોસ્ટ આફીસવાળી ઇમારતે અમારૂં ધ્યાન ખેચ્યુ ત્યા ગયા હતા જે ઉઘાડી હતી, તેથી અંદર જઇને જોઇ હતી. તેની

તથા તેની પડોશનાં મારકેટ સ્ટ્રીટમાં જોઇ હતી: એકગમ એક ઘરમાં ચોથા માલથી સામે બીજા ઘરની દેવાલ ઉપર કપડું નાખી તે ઉપર મેજીક લેનટર્ન (Magic Lantern) થી જાતજાતની જાહેર ખબરોનાં ઓળાઓ પાડતા હતા ને દરેક મીનીટે એક જાહેર ખબર તે ઉપર તે ઓળાથી પડતી હતી, જે રસ્તામાં રાહદારીઓ ઉભા રહીને જોતા હતા. એ જાહેર ખબરો કોઈ સાદા અક્ષરથી લખેલી ને કોઇમાં ચિત્રોથી આપેલી હતી, તેથી લોકો પેલા ચિત્રો તથા દેખાવા જોવા ઉભા રેહેતા કે પેલું જાહેર ખબર વાચું આંતરે આંતરે આવે તેથી તેને જોવાની ફરજ પડે. અમો થોડો વાર ઉભા હતા તેમાં રેલ્વેવાલાઓની જાહેર ખબર કોઇ સારી જગ્યા પરથી તેઓની ગાડી પસાર થતી હશે તેના દેખાવો પડતા અને તેની હેઠલ તે રેલ્વેનું નામ પડતું. કોઇ ફુવારા વેચનારે તેનો દેખાવ ફુવારો ઉડતો હોય તેમ તેને કલાથી ચલાવતા હતા. વળી કોઇ કાપડની દુકાનવાળાની સાદી જાહેર ખબર પડતી ત્યાર પછી કોઇ નાટકનાં એકટીંગનો દેખાવ પડતો, કોઇ ઘડિયાળીનાં ઘડિયાળનો સાંચો ચક્રો સાથે ચાલુ હાલતમાં પડતો અને ઊંદર કાંઇ ખાવા આપે તેની પાછળ બિલાડી એકદમ નિકળી આવે કે ઊંદર નાંહાસી જાય. ઝુઓલોજીકલ ગાર્ડનની જાહેર ખબરમાં ઘણી જાતનાં જાનવરોની હાર ચાલે અને તેઓને મથાલે પંખેરાઓ ઉડે એ પ્રમાણે જાહેર ખબરો પડતી હતી. જાહેર ખબર આપનારાં અમેરિકનોની બરાબર બીજો કોઇ દેશ નહીં હશે. કોઈબી રીતે લોકોનું ધ્યાન તે ઉપર ખેંચવું તે સારૂ રાતના મોટી ઊંચી માલપરની દેવાલોપર જાહેર ખબરો લખીને યા તેને મલતા ચીતારો પાડીને તે દેખાવા સારૂં આખી રાત તેની સામે વિજળીનો બતીના પડછાયા પાડી રાખે છે. કોઈનું ઘર બેઠાં ઘરની પાસે ઊંચુ બાંધેલું હોય તો તે બાજુની ખાલી દેવાલપર ગંજાવર અક્ષરે જાહેર ખબર પડેલીજ હશે. આગની ગાડીની રસ્તાની બાજુના કટેરા ઉપરથી એકસોથી બસો ફીટ લંબાઇની એક એક જાહેર ખબરો તથા બીજી ગણત્રી વગરની નાની ખબરો જોશો, એવી ઘણી રીતે ઈહાં જાહેર ખબરો કરે છે.

તા૦ ૨૧ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજ આખો દિવસ ફીલાડેલફિયાની જોવાલાયક જગ્યા જોઇ આવ્યા હતા. પેહેલાં અમો ગીરાર્ડ કાલેજ પર ગયા હતા. એ કાલેજ આખા અમેરિકામાં સૌથી મોટીછે. તેની ઈમારત એજ નામના રસ્તા પર સગેમરમરની બાંધેલી એક ટેકડી ઉપર આવેલી છે, તેને સારૂ ઘણી મોટી જગ્યા ઘેરી લીધી છે અને છુટી છુટી ઇમારતો કીધી છે તેમાં તેનાં પ્રોફેસરો તથા માસ્ટરો રહે છે. એ કાલેજમાં હમણાં ૧૧૦૦ છોકરાઓ શીખવા જાય છે. આસરે ૭૦ વરસની વાત ઉપર મી૦ (Gerrard) ગીરાર્ડ નામનો શખ્સ પોતાનાં વીલમાં એ કાલેજ સ્થાપવા ૨૦ લાખ ડાલરની મોટી રકમ આપી ગયો હતો, જે મીલકતોમાં રોકેલી હોવાથી હમણાં તેની કિમત ઘણી વધી જઇને ૫ કરોડ ડાલરની થઇ છે તેથી તેની ઉપજથી ઘણી મોટી છે ને ખરચ કરતાં આવક વધે છે. તેમાંથી નવી મીલકતો લેયા જાય છે. તે પ્રમાણે આખા ગામડાઓ તથા ફીલાડેલફિયાનાં મોહોલાઓ એ ખાતાંને હસ્તક થયા છે એને સારૂં સરકાર ટ્રસ્ટીઓ ઠેરવે છે તે પોતે સઘળા વહીવટની દેખરેખ રાખે છે. એ મી૦ ગીરાર્ડે ઉપલી રકમ આપતી વખ્તે બોલી કીધી છે કે એ કાલેજમાં કોઈબી જાતનો ધર્મ શીખવવો નહીં ને પાદરીઓને અંદર દાખલ કરવા અથવા આવવા દેવા નહી પણ છોકરાંઓને નીતી૰બધી રીતે શીખવવી. એ જોઈને પછી (Fairmont Park) ફેરમાન્ટ પાર્કમાં ગયા હતા. એ પાર્ક જેટલો મોટો પાર્ક અમેરિકામાં શું પણ યુરોપમાં પણ નથી એમ કહે છે. એ પાર્ક ૨૯૭૧ એકર જમીન રોકે છે. એની સાથે યુરોપના બીજા પાર્કસો, નીચે પ્રમાણે સરખામણી કરવા લખ્યાં છેઃ—વીંડસર પાર્ક ૧૮૦૦, બોઈ ડાબોલો (પેરીસનો) ૨૧૫૮, (Prater) પ્રેટર ૨૫૦૦ અને રીચમંડ (ઈંગલંડનો) ૨૪૬૮ એકરનો છે. ઉપલો ફેરમોંટ પાર્ક ૬ માઇલ પોહોળો અને ૫ માઈલ લાંબો છે ને તેની અંદર ફીલાડેલફિયાને પાણી પુગાડવાનાં તલાવો જે ઉપર ફુંવારાઓ તથા પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે તે આવેલા છે, તથા જીવતાં જાનવરોનાં સંગ્રહનું મ્યુઝીયમ છે તે જોવા ગયા હતા જ્યાં ઘણી જા-

તના જાનવરો રાખેલાં છે તેમાં (Anoconda) એનોકોન્ડા નામનો ઘણો મોટો સાંપ આવે છે તે હતો જે એક મોટા હરણને આખું ગળી જઇ શકે તેવો મોટો છે અને અમેરિકાના જંગલોમાં મળે છે. બીજો એક સાંપ જેને રેટલ સ્નેક (Rattle snake) કહે છે તે હતો જેની પુછડીપર છેડેથી નવ દશ ગાંઠ જેવી હોય છે તેને જે વખતે અમો હતા ત્યારે કોઇએ છેડવાથી તે ઉશ્કેરાઇને પોતાના ઘુંઘરા વજાડવા પડી ગયો જેનો અવાજ એક મોટો તીર જાનવર અવાજ કરે છે તેને મળતો આવતો હતો તે વખતે પેલી પુછડીના ગાંઠો ઘણી ઝડપથી હીલવતો હતો અને તેમાંથી ઉપલો અવાજ ઘણો લંબાણ વખત સુધી કાહાડીને પોતાનું ડોકું ઊંચું કોઇપર મારવા સારૂ તૈયાર રાખી મુકતો હતો. એ સાંપ આસરે ત્રણ ફીટ જેટલો લાંબો અને બે ઇંચ પોહોળો આવે છે અને તેનું ઝેર ઘણું જોરાવર નાગની માફક કહે છે.

મ્યુઝીયમમાં ટીબેટ દેશનું (Yak) યેએક નામનું બળદની જાતનું જાનવર હતું જેનાં બદનપરના બાલો છેક ભોંય સુધી લાંબા હતા ને આંગ જરા ઠીંગણું પણ ઘણું લાંબુ તેનાં પ્રમાણ પ્રમાણે હતું તથા બીજાં ઘણાં જાનવરો, પંખેરાંઓ ઇત્યાદી જોવાલાયક હતાં. એ જુયોલોજીકલ મ્યુઝીયમ એક ખાનગી ગ્રહસ્થનું છે જેને પાર્કમાંની જગ્યા મફત આપી છે કે એને લગતાં ઘરો તથા પીંજરાઓ બાંધીને લોકોને દેખાડે ને તેની ફી ૨૫ સેંટસ લે છે પણ કેટલાંએક વરસની મુદત પછી એ સઘળું પાર્કનાં ટ્રસ્ટીઓ અસ્તક થશે· પાર્કની બીજીગમ ફીલાડેલફ્યાનું સેંટીનેનટલ એકઝીબીશન ભરાયું હતું તેની યાદદાસ્ત દાખલ મેમોરીયલ હોલ મયુઝીયમ બાંધેલું છે. તે જોયું હતું. એની ઇમારતખી સંગેમરમરનાં સફેદ તથા રંગીન પથ્થરની બાંધી છે તે ઉપર ૧૫ લાખ ડાલર ખરચ બેઠો હતો. તેમાં હુનરને લગતી ઘણી બનાવટોનો સારો, માફકસરનો સંગ્રહ કીધેલો છે. તેમાં પુતળાંઓ, ચિત્રો, ભરતકામો તથા દુનિયાનાં બીજા ઘણા ભાગોની બનાવટોનાં નમુનાઓ રાખેલા છે. ઇહાંનો "ઇન-

ડીપેનડન્સ'' હોલ કરીને ઈમારત છે તેનો નમુનો જરમન સીલ્વર ધાતુનો તથા સોનાં રૂપાંનો ઘોર ચહડાવેલો બનાવી મુકેલો છે, જે આસરે ફીટ જેટલો લાંબો પોહોળો હશે, તેમાં તે મેહેલની બનાવત આબેહુબ કીધી છે. તેનો મીનારો તથા તે ઉપર ચાલુ ઘડિયાળ તથા દીવાનખાના, ઓરડાઓ ઉપ્રાંત તેઓમાંનું ફરનીચર કોચો, ખુરસી, ઝુંમર અને ઓઇલપેનટીંગસો વગેરે જેમ તે ઇમારતમાં હશે તેમજ સઘળું બનાવી મુકેલું છે તે જોવાલાયક છે. તેમાંના ૧૬૦ ચિત્રો અસલના વખણાયલાં અમેરિકન રાજસભાના પ્રમુખો તથા સેનાધિપતિઓના છે. એ ઉપ્રાંત એ પાર્કમાં મોટાં બનાવતના સરોવરો, તલાવો, ફુવારાઓ કીધા છે તથા નદીને પણ એજ પાર્કમાં લીધી છે જે એ બાગને ઘણા ભાગોમાં વારા ફરતી વેહેંચી નાખે છે, અને તે ઉપર મઝેના પુલો બાંધ્યા છે તથા કિનારે ગાડીમાં ફરવા જવા સારૂ મઝેના રસ્તાઓ ઝાડપાનના છાયા છે હેઠળ કીધા છે. તે ઉપ્રાંત એમાં ઝાડપાનની વિદ્યાને લગતાં હોલસો તથા કાચના ઘરો તથા બીજી એવી ઇમારતો તો છુટી છુટી આવી છે. એ બાગનો થોડો ભાગ જોઇને પછી યુનીવરસિટિની ઇમારત જોવા ગયા હતા તે ડારબી (Darby) એવીન્યુમાં આવેલી છે, અને છુટી છુટી ઇમારતો લીલા રંગના સંગેમરમરની બાંધેલી છે તેથી તેનો દેખાવ જુદોજ લાગે છે. તેમાં હાલ ૧૦૦૦ છોકરાઓ શીખે છે તે સારૂ મઝેની ઈમારતો જુદા જુદા આકારની મોટી બાંધેલી છે. ત્યાંથી નિકળેલા ઈનડીપેનડંસ હોલ (Independence Hall) જોયો હતો જે ચેસનંટ સ્ત્રીટમાં આવેલો છે. એમાં અમેરિકાની યુનાટેડ સ્ટેટસની પેહેલી કાનગ્રેસ ભરી હતી. એની સીડીપરથી છુટાપણું પેહેલું જાહેર કીધું હતું અને એમાંજ તે બાબેનો છુટાપણાનો ઢંઢેરો ઇહાં તા૦ ૪ થી જુલાઈ ૧૭૭૬ માં વાંચ્યો હતો તે વખ્તના ઓરડાનું ફરનીચર સઘળું તેવીજ હાલતમાં રાખી મુકયું છે અને ઇહાં પણ વોશીંગટનને બધાં લશ્કરનો વડો ઠરાવ્યો હતો. એ વિષે ઇહાંનું લોકો એ જગ્યાપર ઘણું પ્યાર તથા મગરરી બતાવી લોકોને દેખાડે છે. એનોજ નમુનો

અમોએ મ્યુઝીયમમા ધાતુનો બનાવેલો જોયો હતો એની બાહાર વોશીંગટનનુ પુતળુ મુકેલુ છે જે અમેરિકામા બધેનધ થયના ઉત્તરા ણુમાથી જેમ બીજા શેહેરોમા મુકયા છે તેમ હહા પણ મુકેલુ છે જે ફ૩ સારૂ (Washington Monument Association) નામની કમીટી તે વખ્તે થઈ હતી અને તેના ફડમાથી ઘણા પુતળાઓ ઉભા કીધા હતા ત્યાથી નિકળેલા ઇહાની બધી ઈમારતમા સરસ ઇમારત જે નવી જાહેર ઇમારત તથા સીટી હોલને નામે ઓળખાય છે તે જોઈ હતી એ ઇમારત બરોદસ્રીદ અને મારકેટ સ્ત્રીટની વચમા છુટી ચારે બાજુથી ખોલ્લી આવેલી છે તે તદન સગેમરમરના પથ્થરની બાધેલો છે અને એક આખો મોહોલાનો ગાળો રોકે છે તે ૪૭૦ ફીટ પોહોળી અને ૪૮૬ ફીટ લાબી ઇમારત છે જેની વચમા એક મોટો ૨૦૦ ચોરસ ફીટનો ચોક રાખેલો છે ને તે ચોક નહી ગણતા સાડાચાર એકર જમીન એ ઈમારત રોકે છે તેનો બાહારનો દેખાવ ઘણોજ ભપકાદાર નકશી, પુતળાઓ, થાભળાઓ, આરકાઓ તથા બીજી રીતે શણગારીને કીધો છે ને ચાર મજલા જેટલી ઉચી બાધી તેની વચમા એજ પથ્થરનો મિનારો બાધે છે જે હજી અધુરો છે જે જ્યારે પુરો થશે ત્યારે ૫૩૫ ફીટ ઊચો થશે એવો ઊચો મિનારો બીજે કેથે નથી. સેટપીટર રોમનોનુ દેવળ છે તેનો મિનારો આજ સુધી સૌથી ઊચો ગણાય છે તેનેથી પણ થોડા ફીટ એ ઊચો બાધવાનો છે ને તે મિનારાને હમણા સુધી બધાવ્યોછે તે દેખાવે ઘણો ખુબસુરત લાગે છે એ ઇમારતનો પાયો સને ૧૮૭૨ મા નાખ્યો હતો પણ તે હજી બધી પુરી થઇ નથી તેથી તેમા આફીસો કશુ આવેલુ નથી એની ચારો બાજુપર વચમાથી નાના મિનારાઓ છે તથા તેજ માફક ચારે ખુણે બેઉ બાજુપર બીજા મિનારાઓ ઉભા છાપડારોકા કીધા છે અને સઘળા મિનારાવાળા ભાગો ઘણી સરસ નકશી તથા પુતળાઓથી મઢી લીધા છે એવી સરસ બાધણીની ઈમારત જવરેજ જોવામા આવે છે એની ઉપર બે કરોડ ડાલર ઉપર ખરચી ચુકા છે અને જ્યારે તે પુરી થશે ત્યારે નજદીક સવા બે કરોડ ડાલર ઈઆને

વળી તેને એકથી તરત ઉભી રાખી શકે છે. એવી સારી તાલ કીધાથી ઘોડાના ખરચનો બચાવ થાય છે ને વળી સ્ટીમથી ગાડી જો ચલાવે તો રસ્તે જનારનાં ઘોડાઓ મસ્તી કરે તેનોબી બચાવ થાય છે. ફક્ત ગાડી દોડયા કરે છે ને એક એનજીનનોજ ચલાવાનો ખરચ થાય છે. મુંબઇમાંબી જો એમ હોય તો ટ્રામ કંપનીવાળાને ઘણો ફાયદો થાય ને દર સાલ ગરમીની મોહોસમમાં તેઓમાં સંખ્યાબંધ ઘોડાઓ મરવાથી જે નુકશાની થાય છે તે બચે. અમો એવી ગાડીમાં બેસીને ફર્યા હતા ને શેહેરબી જોયું હતું. ઇહાં જોવા મેલે સંગેમરમરનો પથ્થર ઘણોજ સસતો છે તે થોડે દુરથી આવે છે. પેનસીલવેનીયાનું સંસ્થાન જેમાં ફીલાડેલફિયા શેહેર આવેલું છે તેના સંગેમરમરના પથ્થર વખણાય છે. અમો કોઇબી મોહોલામાં ફરીએ ત્યાંના મોટા ભાગના ઘરોની સીહડીઓ, ટપ્પા તથા બારી બારણાની બરસાખો સઘળું એજ સંગેમરમરનું બનાવેલું દીસે છે. તેઓની વાટાઓ વટીક સંગેમરમરના છે ને દર મોહોલામાં કોઈ કોઇ ઘરો તો તદન સંગેમરમરનાંજ બાંધેલાં દીસે છે. તેમાં અમારાં હોટલવાલો મોહોલો ચેસ્ટનટ સ્ટ્રીટમાં વગર ગણત્રીની સંગેમરમરના પથ્થરની ઇમારતો દીસે છે તે જાણે એનોજ મોહોલો હોય તેમ લાગે છે. ગ્રેનીટનો પથ્થરબી એજ કિમતે યા સામો વધારે મોંઘો મળે છે. એ પથ્થર લાલ રંગનો તથા રેતીની માફક ચલકતો છે તેથી તેની ઇમારતો પણ શોભે છે. કોઇ ઈમારતો સ્લેટના રંગના સંગેમરમરની ને કોઇજ જવલે લીલા રંગના સંગેમરમરની છે. પણ મોટો ભાગ નીચેના વાટા સિવાય (જે સંગેમરમર યા ગ્રેનીટની રાખે છે) લાલ ઇંટની બાંધેલી છે. ઇહાં જાહેર ઇમારતો ઘણી છે ને તે મુજબ અમેરિકાના ઘણા ખરા મોટા શેહેરોમાંબી હોય છે. જોયામેલે આ શેહેરોની મ્યુનીસીપાલીટીઓ એવી ઈમારતો ઉપર મોટો ખરચ કરે છે ને તેનેજ લીધે બધી ગમના રસ્તાઓ ઘણી બિસ્માર હાલતમાં રહે છે. ફીલાડેલફિયાના રસ્તાઓ ન્યુયોર્કના જેવા ટેકા ધરીઆના તથા ખાડા ખબોચિયાના છે. એ શેહેરમાં બીજું કાંઇ જોવાલાયક નહીં હોવાથી સાંજનાં ૫ વાગે આગની ગાડીમાં બેસીને તે છોડયું હતું

ને વાશીંગટન (Washington) જે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની રાજધાણી શેહેર છે ત્યાં રાતના ૧૦ વાગેને જઇ પુગ્યા હતા. અમોને રસ્તામાં દેખાવ સારો મળ્યો હતો. જગ્યા વારા ફરતી ઉપસેલી તથા નાની નાની ટેકરીઓ ઝાડોથી ભરેલી તથા નદીઓ વારા ફરતી મલતી હતી. બાલટીમોર કરીને શેહેર છે ત્યાં રાતનાં ૮ વાગે અમારી ટ્રેન પુગી હતી. એ જગ્યાપર એક મોટી નદી જેવી ખાડી આવેછે તે ઉપર પુલ બાંધયો નથી પણ "સ્ટીમ ટગ" રાખી તે ઉપર અમારી આખી ટ્રેન ઉતારઓ સુધાં તેરવીને બીજે નાકે લઇ ગયા હતા જે નવાઈ જેવું લાગતું હતું. એ રેલ બાલટીમોર એંડ ઓહાઇઓ રેલરોડ કંપનીની હતી અને બીજી બે કંપનીઓની ટ્રેનો પોતાના જુદા રસ્તાઓથી ફીલાડેલફિયા અને વાશીંગટન તથા બીજા ગામો તરફ દોડે છે. અમેરિકામાં એ મુજબ એક એક જગ્યા પર બે ટ્રેન કંપનીઓ ઊભી થઇ અને લાઇનોથી અમેરિકાનાં બધા ભાગો ઊતર તરફના ભરી નાખ્યા છે અને તેઓ વચ્ચે હરીફાઇ ઘણી ચાલવા લાગી હતી અને ખોટ જવા લાગી હતી પણ થોડુંક થયું તેઓએ સંપ કરીને એકજ ભાવ માઇલે રાખ્યોછે અને ખરચ બાદ કરતાં જે વધે તે સઘળી કંપનીઓ પોતાના માઇલોજ પ્રમાણે વેહેંચી લીયેછે હમણાં સુધી યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં એક લાખ પાંત્રીસ હજાર માઇલ જેટલી રેલવેની લાઇનો નાખેલી છે અને હજી નવી લાઇનો ઊઘાડ્યા જાય છે. કોઇ સાલ તો સને ૧૮૮૨ ની માફક ૧૦૦૦૦ માઇલ એક વરસમાં ઉઘાડે છે. અમોએ વાશીંગટનમા (Riggs House) રીગ્સ હાઊસ નામના હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો.

તા૦ ૨૨ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના પેહેલાં વાશીંગટન શેહેરનો વખણાયલો કેપીટાલ (Capitol) નામનો મેહેલ જ્યાં યુનાઈટેડ સ્ટેટસની કાનગ્રેસ યાને પાર્લામેંટ ભરાય છે તે જોવા ગયા હતા. એ મેહેલ જાણે ત્રણ મેહેલનો એક મેહેલ કીધો હોય તેમ બાંધેલો છે અને તે ટેકરી ઉપર આવ્યાથી તેની ઉપર જવા

આજના વટાવે ૭ કરોડ રૂપિયા ખરચાઈ રહેશે, એવું ગંજાવર એ કામ છે. એ જોઇને એનીજ સામે મેસોનીક હોલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ ઈમારત ઘણી શોભીતી અને મોટી છે. તેની ઉપર એક મોટો મિનારો કીધો છે અને અંદર મેસોનીક ઢપ પ્રમાણે દીવાનખાનાઓ તથા ઓરડાઓ સઘળું બાંધી શણગારેલું છે. એ ઇમારત સને ૧૮૭૩માં ૧૩ લાખ ડાલર ખરચીને બાંધી હતી તે સારૂ ડીબેનચરો મેસનઓએજ લીધા હતા અને હમણા ઘણાખરા તેની આવકમાંથી અપાઇ જવા આવ્યા છે. એવી મોટી મેસોનીક ઇમારત અમે કેયે જોઇ નથી. એ જોઇને પછી કસ્ટમ હાઉસ જેબી સંગેમરમરની ઈમારત છે તે જોઇ હતી. એને બાહેરથી મોટા થાંભળાઓ મુંબઇના ટાઉન હાલ માફક કીધા છે ને ૫ લાખ ડાલર તે ઉપર ખરચીને સને ૧૮૨૪ માં બાંધી હતી, તે જોઇને પછી કારપેનટર્સ હાલ, ટંકસાલ ઇત્યાદી જોવાલાયક ઈમારત બહારથીજ જોઇ હતી. આજે રવિવાર હોવાથી સઘળું બંધ હતું તેથી અંદરથી જોવાઈ શકાયું હતું નહીં. અમો ઉપર મુજબ બધે ફર્યા તે વખતે શેહેર પણ સાથે જોતા ગયા હતા. એ ફીલાડેલફીયા શેહેર બરાબર ગોઠવીને સરખા ભાગોમાં બાંધ્યું છે ને મોહોલાઓ સીધાને સીધા ૮ થી ૯ માઈલ લાંબાં રાખ્યા છે ને તેને આડા રસ્તાઓ તથા મોહોલાઓ પણ એવાજ મોટા કીધા છે. ઇહાં મોહોલામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જતાં મોહોલાઓને નામ આપેલાં છે તેમાં વચમાંના મુખ્ય મોહોલાને (Market Street) કહે છે ને ઉગમણથી આથમણ બાજુએ જતા રસ્તાને નંબર આપેલાં છે. હવે એ રસ્તાઓ એક એકને આડે આવીને કાપે છે. તેની વચમાંની ઇમારતોને "બ્લોક્સ" કહે છે ને તે દરેક "બ્લાક" ના ઘરોને નંબર હોય છે ને તેઓ એકથી ૧૦૦ સુધીનાં રાખેછે. તેમાં એક બાજુ એકીનાં નંબર (જેમકે ૧-૩-૫-૭) અને બીજી બાજુનાં ઘરોને બેકીના નંબર (જેમકે ૨-૪-૬-૮) એમ રાખે છે. હવે એક ઘેર ૧૩ માં મોહલામાં ૫ માં નંબરનું જોઇયે તો તેનો નંબર ૧૩૦૫ કાગળમાં લખે તો ૧૩ માં મોહલાનો નંબર ૫ મો સમજે છે. એવા

ઘણા મોહોલા છે જેઓનાં ઘરો દર મોહોલે તેનાં નંબર સાથે મુકે ને સમજણ દાખલ પેહેલાં ઘેરોના નંબરો ૧૦૦ થી ૨૦૦ સુધી, બીજા નંબરના મોહોલાના નંબર ૨૦૧ થી ૩૦૦ સુધી, ત્રીજાનાં ૩૦૧ થી ૪૦૦ સુધી એમ છેલો ૪૨ મા નંબરના મોહોલાનાં ઘરોના નંબર ૪૨૦૧ થી ૪૩૦૦ સુધી એમ કીધા છે, જેથી ઠેકાણું તરત માલમ પડી આવે છે. દરએક બ્લોકના મોહોલામાં કાંઈ ૧૦૦ ઘેર આવનાં નથી પણ જેટલાં હોય તેટલાંને નંબર કરે છે. બાકીના મુકી દીયે છે. જેમકે એક મોહોલામાં ૮૦ ઘરો બેઉ બાજુ મળીને છે ને તે મોહોલાનો નંબર ૫ મો છે તો ૫૦૧ થી ૫૮૦ સુધી તેનાં ચાલુ નંબરો મારે છે—,,—બાકીનાં રહી જાય ને ત્યાર પછી છઠો મોહોલો આવે તેના ૬૦૧ થી શરૂ કરે છે. કોઇબી મોહોલામાં ૧૦૦ ની ઉપર ઘેરો છેજ નહીં તેથી વધુ નંબરની જરૂર હોતી નથી. દર માઈલે ૨૦ મોહોલાની સરેરાસ આવી છે. મોહોલાઓ મુકેઆ પછી હારબંધ નાલા નાલા બંગલાઓ આવેછે.

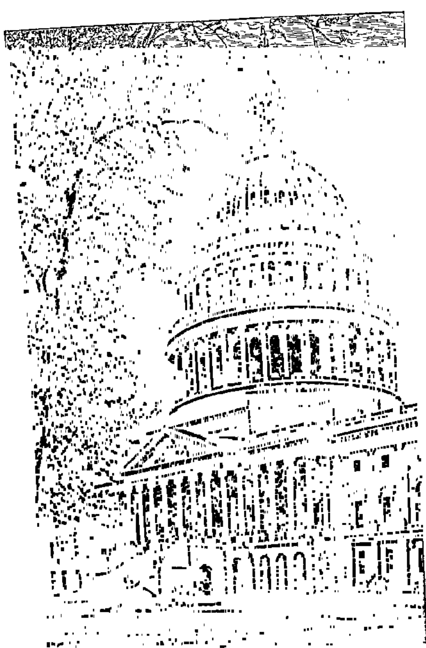
મોહોલાઓમાં ઈહાં (Cable Car) કેબલકાર દોડે છે જે મુંબઇના ટ્રામ્વે જેવી ગાડીઓ પાટાપર વગર ઘોડા યા એનજીને જાણે જાદુથી દોડતી હોય તેમ લાગે છે. પણ તેના પાટાઓની વચમાં ખાંચો રસ્તામાં સીધો કીધેલો છે, તેમાં તારનું દોરડું આખો વખત ગોલને ગોલ દોડીયા કરે છે જે દોરડાંને રસ્તાઓ પરથી ફેરવીને જ્યાંથી શરૂ થયું હોય ત્યાં આવીને પાછું એ મુજબ ગોળને ગોળ ઘણા મોહોલાઓનો ચકરાવો લઇને આવ્યા કરે છે. તે દોરડાંને એક છેડે એક સ્ટીમ એનજીન રાખેલું છે જેથી તે દોરડું ચાલ્યા કરે છે. હવે ટ્રામ્ની ગાડીનાં બે પૈડાંની વચમાંથી ગાડીની હેઠલ એક જાતની લાંબી ચાંપ રાખે છે જે ચાંપ અલગી હોય ત્યારે દોરડાંને અથડતી નથી તેથી ગાડી ઉભી રહે છે પણ ચલાવવી હોય ત્યારે ઉપરથી એક માણસ તે ચાંપને દાબે છે કે તે ચાંપ પેલા તારનાં દોરડાંને મજબુત પકડની માફક પકડે છે તેથી પેલું દોરડું જે દોડીયા કરે છે તેની સાથે ગાડી પણ દોડે છે ને જયારે ગાડી ઉભી રાખવી હોય છે ત્યારે ચાંપ છોડી દીધી કે ગાડી છુટી થવાથી દોરડું ચાલે તોબી ગાડી ઉભી રહી જાય છે ને

વળી તેને એકદમ તરત ઉભી રાખી શકે છે. એવી સારી તાલ કીધા ઘોડાના ખરચનો બચાવ થાય છે ને વળી સ્ટીમથી ગાડી જો ચલ તો રસ્તે જતારનાં ઘોડાઓ મસ્તી કરે તેનોબી બચાવ થાય છે. ક? ગાડી દોડયા કરે છે ને એક એનજીનનોજ ચલાવાનો ખરચ થાય ं મુંબઇમાંબી જો એમ હોય તો ટ્રામ કંપનીવાળાને ઘણો ફાયદો થા ને દર સાલ ગરમીની મોહોસમમાં તેઓના સંખ્યાબંધ ઘોડાઓ મરવાથ જે નુકશાની થાય છે તે બચે. અમો એવી ગાડીમાં બેસીને ફર્યા હત મે શેહેરબી જોયુ હતું. ઇહા જોવા મેલે સગેમરમરનો પથ્થર ઘણોજ સસતો છે તે થોડે દુરથી આવે છે. પેનસીલવેનીયાનું સંસ્થાન જેમ ફીલાડેલફિયા શેહેર આવેલું છે તેના સંગેમરમરના પથ્થર વખણાય છે અમો કોઇબી મોહોલામાં ફરીએ ત્યાંના મોટા ભાગના ઘરોની સીહડીઓ ટપ્પા તથા બારી બારણાની બરસાખો સઘળું એજ સંગેમરમરનું બનાવેલું દીસે છે. તેઓની વાટાઓ વટીક સગેમરમરના છે ને દર મોહોલામાં કોઈ કોઇ ઘરે તો તદન સંગેમરમરનાંજ બાંધેલાં દીસે છે. તેમાં અમારા હોટલવાલો મોહોલો ચેસ્ટનટ સ્ટ્રીટમાં વગર ગણત્રીની સંગેમરમરના પથ્થરની ઇમારતો દીસે છે તે જાણે એનોજ મોહોલો હોય તેમ લાગે છે. ગ્રેનીટનો પથ્થરબી એજ કિમતે યા સામો વધારે મોંઘો મળે છે. એ પથ્થર લાલ રંગનો તથા રેતીની માફક ચલકતો છે તેથી તેની ઇમારતો પણ શોભે છે. કોઇ ઈમારતો સ્લેટના રંગના સંગેમરમરની ને કોઇજ જવલે લીલા રંગના સગેમરમરની છે. પણ મોટો ભાગ નીચેના વાટા સિવાય (જે સગેમરમર યા ગ્રેનીટની રાખે. છે) લાલ ઇટની બાંધેલી છે. ઇહાં જાહેર ઇમારતો ઘણી છે ને તે મુજબ અમેરિકાના ઘણા ખરા મોટા શેહેરોમાંબી હોય છે. જોયામેલે આ શેહેરોની મ્યુનીસીપાલીટીઓ એવી ઈમારતો ઉપર મોટો ખરચ કરે છે ને તેનેજ લીધે બધી ગમના રસ્તાઓ ઘણી બિસ્માર હાલતમાં રહે છે." ફીલાડેલફિયાના રસ્તાઓ ન્યુયોર્કના જેવા ટેકા ધરીઆના તથા ખાડા ખબોચિયાના છે. એ શેહેરમા બીજું કાંઇ જોવાલાયક નહીં હોવાથી સાંજનાં ૫ વાગે આગની ગાડીમાં બેસીને તે છોડયું હતું

તે વાશીંગટન (Washington) જે યુનાઇટેડ સ્ટેટસની રાજધાણી શેહેર છે ત્યાં રાતના ૧૦ વાગેને જઇ પુગ્યા હતા. અમોને રસ્તામાં દેખાવ સારો મળ્યો હતો. જગ્યા વારા ફરતી ઉપસેલી તથા નાની નાની ટેકરીઓ ઝાડોથી ભરેલી તથા નદીઓ વારા ફરતી મલતી હતી. બાલટીમોર કરીને શેહેર છે ત્યાં રાતનાં ૮ વાગે અમારી ટ્રેન પુગી હતી. એ જગ્યાપર એક મોટી નદી જેવી ખાડી આવેછે તે ઉપર પુલ બાંધયો નથી પણ "સ્ટીમ ટગ" રાખી તે ઉપર અમારી આખી ટ્રેન ઉતારઓ સુધાં તેરવીને બીજે નાકે લઇ ગયા હતા જે નવાઈ જેવું લાગતું હતું. એ રેલ બાલટીમોર એંડ ઓહાઇઓ રેલરોડ કંપનીની હતી અને બીજી બે કંપનીઓની ટ્રેનો પોતાના જુદા રસ્તાઓથી ફીલાડેલફિયા અને વાશીંગટન તથા બીજા ગામો તરફ દોડે છે. અમેરિકામાં એ મુજબ એક એક જગ્યા પર બે ટ્રેન કંપનીઓ ઊભી થઇ અને લાઈનોથી અમેરિકાના બધા ભાગો ઊતર તરફના ભરી નાખ્યા છે અને તેઓ વચ્ચે હરીફાઇ ઘણી ચાલવા લાગી હતી અને ખોટ જવા લાગી હતી પણ થોડુંક થયું તેઓએ સંપ કરીને એકજ ભાવ માઇલે રાખ્યોછે અને ખરચ બાદ કરતાં જે વધે તે સઘળી કંપનીઓ પોતાના માઇલોજ પ્રમાણે વેહેચી લીયેછે હમણાં સુધી યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં એક લાખ પાંત્રીસ હજાર માઇલ જેટલી રેલવેની લાઇનો નાખેલી છે અને હજી નવી લાઇનો ઊઘાડ્યા જાય છે. કોઇ સાલ તો સને ૧૮૮૨ ની માફક ૧૦૦૦૦ માઇલ એક વરસમાં ઉઘાડે છે. અમોએ વાશીગટનમા (Riggs House) રીગ્સ હાઊસ નામના હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો.

તા૦ ૨૨ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના પેહેલા વાશીંગટન શેહેરનો વખણાયલો કેપીટોલ (Capitol) નામનો મેહેલ જ્યા યુનાઈટેડ સ્ટેટસની કાનગ્રેસ યાને પાર્લામેંટ ભરાય છે તે જોવા ગયા હતા. એ મેહેલ જાણે ત્રણ મેહેલનો એક મેહેલ કીધો હોય તેમ બાંધેલો છે અને તે ટેકરી ઉપર આવ્યાથી તેની ઉપર જવા

સાર મહેલની ઊંચી સીડીઓ બાંધી છે અને મેહેલની સામે એક મોટો ચોક રાખેલો છે, જ્યાં લસ્કરની કવાયદ થાય છે તથા નવો પ્રેસીડંટ થાય છે ત્યારે એ મેહેલની સીડીના ઉપરના ટપ્પા ઉપર તેને ઉભો રાખીને પોતાના ઓધાના સોગંદ આપે છે ત્યારે રૈયત એ ચોકમાંથી ઊભી રહીને તેને જોય છે. એ મેહેલની વચમાંના ભાગેપર એક મોટો ગુંબજરોકો (વેલાતના સેંટપાલના દેવળને મળતો) મિનારો કીધો છે, જે તદન લોખંડનો બાંધીને ઉપર સફેદ રંગ કીધો છે અને તેની ઉપર ફરતા થાંભળાઓ કીધા છે તેથી ડોમ શોભે છે. એ ડોમની ઉપર "સ્વતંત્રપણાનું" પુતળું ૧૯ ફીટ અને ૩ ઈંચની ઊંચાઈનું બ્રોન્ઝ ધાતુનું મુકેલું છે તે મળીને સઘળી ઊંચાઇ એ મિનારાની ૩૦૭॥ ફીટની છે. એ કેપીટોલની બધી ઇમારતના છાપરાંપર ત્રાંબુ જડી લીધેલું છે. અમો એ કેપીટોલના વચલા ભાગમાંથી અંદર દાખલ થયા હતા જે ભાગ પેલા ગુંબજની હેઠલ આવેલો છે. એના દાખલ થવાના બારણા બ્રોન્ઝ ધાતુના ૧૯ ફીટ ઊંચાઈના છે તે ઉપર દરેક બારણામાં પાંચ થડમાં ઘણી સરસ નકશીનું કામ કીધેલું છે. તેમાં એકમાં કોલમ્બસની જીંદગીનો હેવાલ અમેરિકા શોધી કહાડયું તે બાબેનો કોતરેલો છે અને એવા બે દરવાજાઓ ઉગમણુ તથા આથમણુ બાજુના દાખલ થવાના ભાગેમા મુકેલા છે તેઓને મ્યુનીકથી બનાવીને ઈહાં લાવેલા છે. તેમાંની નકશી ઘણી સરસ બધા માણસોના તથા જાનવરોના પુતળાં સઘળાં જાણે છુટા છુટા હોય તેવી રીતે કોતરીને બનાવેલાં છે. એ દરેક દરવાજાની ૩૦૦૦૦ ડાલર કિંમત બેઠી છે. એ દરવાજામાંથી એ ગોળ હોલ જેને "રોટન્ડા" કહે છે તેમાં ગયા હતા. તે ૯૬ ફીટ વ્યાસનો છે અને તેની શીલીંગ જે ગુંબજની બનેલી છે તે ૧૮૦ ફીટ ઊંચી છે. એ ગુંબજરોકી શીલીંગને ફરતો બધે ચીતાર પાડેલો છે જેમાં અમેરિકાને લગતા બધા ભાગો શોધી કાહાડ્યા તથા શી રીતે જંગલીઓ સાથે તે બાબે મીલાપ થયો તેની વિગતો ચિતારેલી છે અને હજી થોડો ભાગ રહ્યો છે તે ચીતારવાનું કામ ચાલે છે, એની ગુંબજરોકી શીલીંગપર પણ એક ઘણો મોટો ચીતાર



કેપીટલ—વાશીંગટન.

પેજ ૩૫૬.

૧૦૦ થાંભળાઓ છે. એ ઈમારત ૭૫૦ ફીટ લંબાઇમાં છે તે બાંધવા ઉપર ૧૩ા કરોડ ડાલર(માને વગર વટાવે ત્રણ કરોડ રૂપિયા) બેઠાછે ને સને ૧૮૨૧ માં એનો વચલો ભાગ પેહેલો બાંધ્યો હતો ને પાછળથી બે બાજુની પાંખો સને ૧૮૫૧ માં બાંધી હતી. એની જુની ઇમારતનો પાયો વોશીંગટને પોતે ૧૭૯૩માં નાખ્યો હતો, પણ તે ઈમારત ઇંગ્રેજોએ વોશીંગટન લીધું હતું ત્યારે બલી ગઇ હતી. એ ઇમારત બધી રીતે જેવાલાયક છે. એ ઇમારતમાં જે હાઊસ ઓવ સેનેટ મળેછે તે ઈંગલંડના હાઊસ ઓવ લોર્ડસને મળતી આવે છે, તેમાં દરેક રાજ્ય બે પ્રતીનીધી મોકલાવે છે, અને તે મુજબ હમણાં ૩૮) રાજ્યો જોડાયલાં છે તેના ૭૬ સભાસદો બેસે છે અને દરેક ડીસ્ત્રીક્ટ (સ્ટેટ ડીસ્ત્રીક્ટમાં વેંહેંચાયલાં છે જેમકે મુંબઇ પ્રેસીડનસીમાં સુરત, અમદાવાદ, પુના, ઇત્યાદી છે તેમ) બે પ્રતીનીધી મોકલે છે. જેઓ આસરે ૩૩૪ છે, તેઓ સઘળા પેહેલું ધારા તથા સ્ટેટસોનો વહીવત પસાર કરીને તે સેનેટમાં જાય છે પછી ત્યાં પસાર થાય છે. તેપર ફક્ત પ્રેસીડંટ સહી કરે છે. ત્યાંથી નિકલીને પેનસીલવેનીયા એવેન્યુમાં થઇને વોશીંગટન સ્થંભ જોવા ગયા હતા. એ એક ઘણો ઊંચો ૫૫૫ ફીટનો કલીઓપેટ્રાની નીડલને મળતો સ્થંભ કાઢેલો છે, તે સને ૧૮૪૮ માં શરૂ કીધો હતો તે ગ્રેનાઇટનો બાંધીને તેની ઊપર ફરતો સફેદ સંગેમરમર જડી લીધો છે અને તેની હેઠલ એક મોટો ઓરડો છે જેમાં દેશદેશના મોકલાવેલા પથરા મુકેલા છે અને તેવા કોઈ કોઈ કકડાઓ ક્યાંથી આવેલા તેની વિગતો કોતરેલી છે. એ સ્થંભ થાંભલાને મથાલેથી એલ્યુમીનિયમ કરીને સોનાના જેવી ઓથી ધાતુ આવે છે, તેને મઢી લીધો છે જે ૧૧૨ા આંઉસ વજનમાં છે. એ બાંધવામાં ૫૦૦૦૦ તન સંગેમરમર વપરાયો છે અને બધો મલીને તે ઉપર ૧૧ લાખ ડાલર ખરચ બેઠો છે. મથાલે જવા સારૂ એલીવેટર રાખેલું છે, પણ હમણા તે ઉપર કોઈને જવા દેતા નથી, કારણ કે લોકો ઉપર જઇને પોતાનાં નામો કોતરીને તેને ખરાબ કરે છે. ત્યાંથી નિકળેલા તીજોરી ખાતાંની ઇમારત જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત અમો ઉતર્યા છીયે તે

હોટલની સામેજ પેનસીલવેનીયા એવેન્યુ પંદરમાં સ્ત્રીટમાં આવેલી છે અને ગ્રેનાઇટ પથ્થરની ૫૮૦ × ૩૦૦ ફીટની બાંધેલી છે, તેને બાહારથી મજેના મોટા થાંભલાઓ આવ્યાથી એ ઇમારત સારી શોભે છે. અંદરથી એની મોટી સીડી તથા આરીસોને હેઠલની બાજુથી રંગીન સંગેમરમર જડી લીધો છે. અમોને ત્યાંના (Cash Room) કે જ્યાં રોકડ નાણું રાખે છે તે ઓરડા તથા નોટો રાખવાની જગ્યા સઘળું બતાવ્યું હતું, તથા ઈહાંની બેંકોને પોતાને ચાલુ નોટો કાહાડવાનો હક આપે છે, તે હક આપવા આગમજ તે બેંકો સરકારી વ્યાજની નોટો ઈહાં ડીપાઝીટ મુકે છે અને તેઓને તે ઉપર સેંકરે નવું ટકા જેટલી નોટો કાહાડવાનો હક આપે છે. ઈહાં લોકો નોટો ફાટી જાય છે તથા રદ થવા આવે છે તે બદલવા મોકલે છે, તેની તપાસ રાખવા સાઈ ઘણી ઓરતોને કામે રાખે છે, જેઓ પેહેલાં તે ખરી ખોટી છે તે તપાસે છે, પછી તે નોટોના ચોકા ઉપર તે ઓરત પોતાની નામ નિશાણી મુકી ખરી નોટો છે કરી લખે છે ત્યારે તેનાં નાણાં આપે છે. તે જો ખોટી નિકળી તો તેનો નંબર ફાડી નાખીને તેનાં બનાવનાર ધણીને પાછી આપે છે, પણ જો ખોટી નોટ પસાર થઇ તો (પાછળથી તેના બે ભાગ કરીને વળી બીજી ઓરતોને છેલ્લે તપાસવા આપે છે, તેઓ જો શોધી કાહાડે તો જે ઓરતે 'પેહેલાં તપાસી હોય છે, તેની પાસથી તેનાં નાણાં ભરી લીયે છે. એ સઘળું જોઇને પછી તેની પડોશમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રેસીડંટને રહેવાનું મકાન જેને (White House) વાહીટ હાઉસ કરી કહે છે જોવા તે ગયા હતા. તે સફેદ પોચા પથ્થરનું બાંધેલું છે, તે ૧૭૦ ફીટ લંબાઇમાં છે જેની અંદરના ઓરડાઓ તથા દીવાનખાનાંઓ સારાં શણગારેલાં છે અને ઓરડાઓને જેવા એક રંગના ફરનીચરથી શણગારેલા તેવા રંગના નામથી 'જેમકે સફેદ' ઓરડો, લાલ ઓરડો એમ પિછાણે છે. એ મેહેલમાં અસલના થઇ ગયલા બધા પ્રેસીડંટોની તથા તેઓની બાનુઓની સબીઓ ટાંગેલી છે. એ જોઇને પછી એની સામેની બાજુપર, રાજ્ય તથા લડાઇખાનાં અને દરિયાઇ ખાતાંની ગંજાવર ઇમારત આવેલી છે.

તે જોઇ હતી, તે સઘળી આગથી નહીં બળે એવી બાંધેલી છે અને ૫૬૭ ફીટ લાંબી તથા ૩૪૨ ફીટ ઊંડી છે, તે ઊપર ૫૦ લાખ ડાલર બેઠા છે. એમાંના સેક્રેટરી ઑવ સ્ટેટ તથા એલચીઓના ઓરડાઓ સારા શણગારેલા છે, તથા એક પાંખમાં લડાઇને લગતી બાબદોનું મ્યુઝીયમ કીધું છે, જ્યાં અસલની લડાઇના વખતની તોપો, બંદુકો, ઈત્યાદીનો સંગ્રહ સારો કીધો છે. હમણાં નવી જાતની તોપો અમેરિકામાં શોધી કાહાડી છે તે ઈહાં રાખેલી છે, જેથી કરીને ૧૦૦૦ ગોળીઓ એક મીનીટમાં મારી શકાય છે, એમ ત્યાંનો ભોમિયો કહેતો હતો. પછી તે અમેરિકન ગપીની તોપો હોય તો કોણ જાણે. એ જોઇને પછી ઈહાંની પેટંટ આફીસ (Patent Office) જોવા ગયા હતા.

એ પેટંટ આફીસ ઘણી શોભીતી તથા મોટી ચાર મજલાની બાંધેલી છે અને (F. Street) એફ. સ્ટ્રીટનાં સાતમાં મોહોલામાં આવેલી છે. અમેરિકા નવી નવી શોધો કરવામાં ઘણું મશહુર થયેલું છે, તેનો દાખલો એ ઈમારતમાં જે જે પેટંટો લેવા મુકેલા નમુનાઓ છે તેથી માલમ પડે છે. કાંઈ વગર ગણત્રીના કાચના મોટા કેશોમાં ગંજાવર ઈમારત ભરીને પેટંટસોના નમુનાઓ મુકેલા છે, જેઓ ઊપર વિગત તથા નંબરો મારેલાં છે, તેમાં અમોએ ચાલતાં ચાલતાં એક લાખની ઉપરનો નંબર મારેલો જોયો હતો અને તેથીબી વધતો હોય તો નવાઇ નથી. એની ઇમારત સંગેમરમર તથા સફેદ સેંટસ્ટોનની બાંધેલી છે. ત્યાંથી નિકળીને પોસ્ટ આફીસ જોઇ હતી, એબી સંગેમરમરની ઘણી સરસ અને મોટી હવેલી છે અને તેને બાહારથી મોટી પોહોળી સીડી તથા થાંભલા હોવાથી શોભે છે. તે ૩૦૦ ફીટ લંબાઇમાં છે અને બાંધવાની સને ૧૮૩૯ માં શરૂ કીધી હતી તે સને ૧૮૬૫ મા તૈયાર થઈ હતી. પણ ઇહાંની Dead Letter Office જે કાગજોના ધણી નહીં મળે તે રાખવાની આફીસ ઘણી જોવાલાયક છે અને લોકો પોસ્ટની મારફતે શું શું તથા કેવી ચીજો મોકલાવે છે તે એ જોયાથી આપણુને વિચાર આવે છે. દર સાલ એવાં કાગજો તથા પેકેજોની સરાસરી ૪૮॥ લાખની આવેછે, યાને રોજની ૧૫૬૭૩ ની સરા-

સરી આવે છે એ કાગલો આખા યુનાઈટેડ સ્ટેટસનાં જાણવાં, કેમકે આખા સ્ટેટસની વડી પોસ્ટ આફીસ ઇહાં રાખેલી છે. એમાંનાં ૧૪૧૩૪ કાગળો ઉપરતો સરનામાંજ તદન લખેલાં હતાં નહી, પરચુટણ કાગજના પેકેટો એવા વગર ધણીયાતાં ૬૯૬૯૭ હતાં. એવાં કાગળોમાંથી ૩૩૭૭૦ ડાલરની નોટો મળી હતી તથા હુંડી અને ચેકો તથા મનીઆરડર નજદીક ૧૫૦૬૯૪૮ ડાલરની કિમતના તેમાં હતા જેમાંના મોકલનાર ધણીઓના પટા મળ્યા તેઓને તેનો મોટો ભાગ પાછો પોંહોંચાડયો હતો. પૈસા ન આપેલા પેકેટો તથા વગર ધણીનાં બીજાં તેવા પેકેટોમાંથી કોઇ કોઇ વખત ઘણી નવાઇની ચીજો નિકળે છે અને તે દેખાડવા સારૂં તેનું એક મ્યુઝીયમ ત્રણ કબાટો ભરીને કીધું છે તેમાં જીવતા સાંપો, માણસનાં ડોકાંની તુમરી, એક માણસનો કાન છુટો કાપેલો, કોઈનું આંગલું, ડાયનેમાઇટ ઉડારવાના ઘડિયાળ જેવા સાંચાઓ ગોલીથી ભરેલી બંદુકો તેની ચાંપ ચડાવેલી સુધાં, માણસને ઉરાડી મુકે તેવી કાંઈ મેળવણીની કાત્રીડજો જેના પેકેટને જો પાણી યા ચુક લાગે તો તો ઉડીને ખરાબી કરે તેવી એ ચીજો ઉપાંત ભરતકામ, રૂમાલો, રેશમી કાપડ ઈત્યાદી જેની ઊપર ઇહાં જગાત ઘણી મોટી છે, તે બચાવવા પોસ્ટની મારફતે મોકલેલું તે પકડાઇ આવેલું. એવી ઘણી જોવા લાયક ચીજો હતી, કોઇનો સુનાનો ભુકો બે ત્રણ ગમથી આવેલો તેખી ત્યાં દીસે છે. એ જોઇને પછી ઇહાં જો કે મ્યુઝીયમો તથા આર્ટગેલેરી તથા તેવાં બીજાં મકાનો જોવાનાં હતાં, પણ એ ખાતાંને લગતું કોઇ મરી ગયું હતું, તેથી સઘળું ત્રણ દિવસ બંધ હતું તેથી તે જોવાની તક હાથ લાગે નહીં કરીને બપોરના ૩—૧૫ ની ટ્રેનમાં વાશીંગટન છોડયું હતું. વાશીંગટન શેહેર વરજીનીયાના સ્ટેટમાં આવેલું છે અને આખાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ ઓવ અમેરિકાનું પાયતખ્ત શેહેર કહે છે. એની વસ્તી આસરે ૫૦૦૦૦ માણસોની છે, પણ જગ્યા ઘણી મોટી રોકે છે. આગળ ચાલતાં વસ્તી ઘણી વધી જવાની આશા રાખીને મોહોલાઓ ઘણા લાંબા અને મોટા રાખ્યા છે. એ પોટામેક (Potomac) નદી પર આવેલું છે અને એ જગ્યા જેનરલ વોશીંગટને પોતે જોઈને પસંદ

કીધી હતી અને સને ૧૭૯૦ માં તે શેહેર પેહેલું વસાવી સને ૧૮૦૦ ના સાલમાં પાયતખ્ત ત્યાં લાવ્યા હતા. એના મોહોલાઓ પણ અમેરિકાનાં બીજાં શેહેરોના મોહોલાઓ માફક સીધા તથા આડા કીધા છે અને આડકટરા મોટા રસ્તાઓ કરી તેને એવીન્યુસનાં નામો આપેલા છે અને તેઓને યુનાઇટેડ સ્ટેટનાં તે વખતનાં ૧૫ સ્ટેટસો હતાં તેના નામથી ઓળખે છે. તેમાં પેનસીલવેનીયા નામનો એવીન્યુ સૌથી સરસ છે અને તેમાં સઘળી સરકારી ઇમારતો આવી છે. એના મોહોલાઓ કેપીટાલથી શરૂ થાય છે અને તેઓને એ., બી., સી. ના નામથી બોલાવે છે. કેપીટાલથી પેહેલાં ત્રણ મોટાં એવીન્યુસો નિકળે છે, જેને ઉત્તર, દક્ષિણ તથા ઉગમણના કેપીટલ સ્ટ્રીટથી બોલાવે છે અને બીજા મોહોલાઓ જે ઉગમણ તથા આથમણ તરફ જાય છે તેને મુળાક્ષરનાં નામો આપેલાં છે અને દર અક્ષરના બે મોહોલા છે, જેમકે પેહેલા મોહોલાને A સ્ટ્રીટ નોર્ઠ અને બીજા મોહોલાને A સ્ટ્રીટ સાઉઠ એમ જે બાજુપર આવ્યા હોય છે તેમ તેને પિછાણે છે. મોહોલાઓ ૭૦ થી ૧૦૦ ફીટ પોહોળા અને એવીન્યુસો ૧૩૦ થી ૧૬૦ ફીટ સુધીના પોહોળા છે અને રસ્તાઓ જેપર અમે ફર્યા હતા તે એસફાલ્ટના કીધેલા હોવાથી મજેહના લાગે છે અને અમેરિકામાં આવ્યા પછી એજ શેહેરના રસ્તાઓ સારા સફાઇદાર જોયા હતા. અમોએ વોશીંગટન શેહેર સાંજના ૩—૧૫ મીનીટે છોડયું હતું અને આગની ગાડીમાં આખી રાત ગુજારી હતી.

તા૦ ૨૩ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના સીનસીનેટી નામનાં સ્ટેશન પર ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી લુઇસવીલ જવા સારૂ એક સ્ટેશનપરથી ઘોડાની બસમાં બેસીને શેહેરને બીજે નાકે બીજાં સ્ટેશન પર જવું પડયું હતું. એ શેહેરમાં સારૂં મોટી મોટી માર્કસરની ઇમારતનું બાંધેલું છે. અમો ત્યાંથી પાછા કલાક ૮—૧૫ મીનીટે ઉપડયા હતા તે લુઇસવીલનાં શેહેર તરફ કલાક ૧૨—૩૦ મીનીટે આવી પુગ્યા હતા અને ત્યાંથી એક કલાકે પાછા ઉપડેલા મેમ્ફેસ જંકશન કરી સ્ટેશન છે જ્યાંથી અમેરિકાના વખણાયલા



મેમથના ગોકા જનતડી—અમરી ।

લાગે છે. એની તપાસ કીધા મુજબ ગમે તેટલી ઠંડી યા ગરમી બાહાર જમીન ઉપર પડે પણ એ ખોની અંદર હમેશાં ૫૫થી ૫૬ ડીગ્રી જેટલી હવા રહે છે. ઠંડીના દિવસો પર ઇંહાંની જગ્યા પર પારો બંધાઇ (Zero) તેનીબી હેઠલ ૩૦ ડીગ્રી ઠંડી થાય છે ને ગરમીનાં દિવસોપર ૧૦૦ ડીગ્રી સુધી પારો ચહડે છે, પણ એ ખોમાં ઉપર મુજબ એકજ રીતની હવા રહે છે. ખોમાં અંદર પેઠા કે જાણે એક મોટી ગલી હોય તેમ લાંબો ને લાંબો રસ્તો આસરે ૫૦ વાર સુધી મળે છે ને પછી ત્યાંથી પોહોળો ઘણો થાય છે. એ ખોમાંથી (niter) નાઈટર જાતનો ખાર હાથ લાગ્યો હતો તેમાંથી સુરોખાર બનાવવાના મોટાં લાકડાંનાં પેનાઓ (Vats) બનાવેલાં તથા તેમાં ભરાતું તથા એમાં પાણી ભરવા સારૂં બાહારથી લાકડાંની નલી મુકી લાવેલા છે તેબી સઘળું જેમનું તેમ પડેલું છે. ઇહાં સુધી રસ્તો જરા ધેકાધરીયાનો મળે છે, પણ ત્યાર પછી જેમ અંદર જતા ગયા તેમ રસ્તો ઘણોજ ખરાબ આવે છે જહાં મોટા મોટા પથરાઓ પડેલા છે જેના ઢગલાઓપરથી ઘણું તપાસીને આપણને ચાલવું પડે છે.

ભોંયરાંમાં ગયા પછી રસ્તાની સીલીંગ ૬૦ ફીટ સુધી ઊંચી થાય છે અને મોટાં મોટાં દીવાનખાનાંઓ હોય તેમ ખાંચાઓ નિકળી આવે છે. જેઓની સીલીંગ તદન સફાઇ જાણે પાલીશ કીધી હોય તેવી છે તેમાં કોઇ તદન ચપતી અને કોઇ તદન ગોળ આવે છે, અને વચમા તેને જોકે કશો ટેકો નથી તોબી આસપાસના ખડકની દેવાળ ઊપર તે ટકી રહે છે. એવા મોટા ઓરડાઓને જુદાં જુદાં નામો તે કોઇ આકારને મળતાં હોય તેમ આપે છે. જેમકે એક ગમ એક ઓરડો ૮૦ ફીટ લાંબો તથા પોહોળો અને ૪૦ ફીટ ઊંચો છે, તેની વચમાં જાણે બંદગી કરવાની બેઠક (Pulpit) હોય તેમ છે, તેથી તેને દેવળ (Church) કરી નામ આપ્યું છે. એક ગમ આગળ વધતાં એક ઘણો મોટો પથ્થર મુડદાંની પેટીના આકારનો પડેલો છે, તેથી તે (Giant's Coffin) રાક્ષશની મુડદાંની પેટી નામ આપ્યું છે. તે પથ્થર ૪૦ ફીટ લાંબો, ૨૦ ફીટ પોહોળો અને ૮

ફીટ ઉંડો છે. અંદર જાત જાતના પથરોના આકારો એ પ્રમાણે પડેલા છે જેઓ કોઈ હાથ્થીને, કોઇ કાચબાને, કોઇ સ્ટીમરનાં સુકાણુ-વાલા ભાગને મળતા એ પ્રમાને હોય છે તેમ તેને તે મુજબ નામો આપેલાં હોય છે. એ ખોહમાં છેક ૩૫૮ ફીટ સુધી નિચે જવાય છે, તેથી અંધારૂ એટલું તો પડે છે કે અમારી સાથે નજદીક ૪૦ મરદ ઓરતો બતી સાથ હતાં તોબી જ્યાં અમો હોઇયે ત્યાંજ થોડો ઊજાસ પડતો, બાકીનો રસ્તો કે ડુંગરના પથ્થર અથવા ખડક કાંઇ નહીં હોય તેવું લાગે છે. એક ગમથી ખડકની અંદર મોટી ફ્રાત પડેલી છે, તે જગ્યા પર ગયા તેની આગમજથી એક ભોમિયાએ તેની પાછળ જઇને ત્યાંથી બતીનો ઉજાસ કીધો અને અમારી સાથના ભોમિયાએ તે ઊપંર અમારી નજર પાડી કહ્યું કે જુઓ પેલું વેલીંગટનનું પુતળું છે, તો આબાદ જાણે પુતળું હોય તેમ તે ફાટની વચમાં ઊજાસ હોવાથી તેના જેવો આકાર દેખાતો હતો અને આસપાસ અંધારૂં હોવાથી જાણે તે પુતળું અલગ હોય તેમ દેખાતું હતું. એક ગમ સ્ટાર (Star) ચેમબર કરીને છે, ત્યાં અમને લઇ જઇને પછી અમારી પાસથી સઘળી બતીઓ લઇ લીધી અને અંધારામાં મુકીને ભોમિયાઓ એક ગમથી બાજુપર ભરાયા અને ઉજાસ ફક્ત સીલીંગ-પર નાખ્યો તેથી જાણે ખોહો ઊઘડી ગયો હોય અને આસમાન તથા તારા દીસતા હોય તેવું લાગતું હતું. એ બાજુની સીલીંગપર લોખંડનો કાટ બંધાયલો છે તેની વચમાં છુટા છુટા સફેદ ખાંચાઓ રહ્યા છે, જેથી બતી દુર લઇ જાય છે ત્યારે તે સીલીંગ જે ઘણી ઊંચાણમાં છે તે આપણી આંખે જોઇ શકતા નથી અને જાણે વાદળ હોય તેમ તેનો દેખાવ થઇ જાય છે. એ પ્રમાણે દેખાડીને પછી ભોમિયો ત્યાંથી જતો રહ્યો કે અમો અંધારામાં રહી ગયા જે વખ્તનું અંધારૂં એવું તો હતું કે આંખની આગળ આંગળી યા સફેદ કપડું ધરીયે તોબી કાંઇ દીસે નહીં. પછી આસ્તે રહીને દુરથી જાણે સુરજ ઉગતો હોય તેમ પરોઢિયાંનો જેવો ઉજાસ પડવા માંડયો અને પેલા ભોમિયાઓ મરઘા તથા બીજા જાનુવરોની બોલીઓ બોલવા લાગ્યા અને જાણે

આસમાનપર વાદળાં થતાં હોય તેમ સીલીંગ દેખાવા લાગી અને કાંઈ દેખાવ ઘણો સરસ દીસવા લાગતો જેની વિગત અમો અતરે સમજાવી શકતા નથી. કોઇ ગમ પાણી એકઠું થયલું તેને સરોવરનું નામ આપેલું, કોઇ ગમ પાણીનો અરધા ઇંચ જેટલો ઝરો પડે તેને (Cascade) કેસકેડનું નામ આપેલું એમ દેખાડતા અમોને આસરે ત્રણથી ચાર માઇલ જેટલા અંદર તે ખોહોમાં બધે ફેરવ્યા હતા. એક ગમ રાઇટસ રોટેન્ડા કરીને હોલ છે જે ૪૦૦ ફીટ ઘેરાવામાં અને ૧૦ થી ૪૫ ફીટ ઊંચાઇમાં છે. જેને કશા થામલા જેવું હતું નહીં અને તે કેમ થોભ્યો હશે તે અજાયબ લાગે છે. એકગમ પાણીની અંદરના ખારથી બંધાયલા પથરા જેને સ્ટેલેકટાઇટસ કહે છે તેના ઝુમખાઓના ઝુમખાઓ લટકતા હતા, જેઓ ઉપર બતીનો ઊજાસ પડે ત્યારે ચળકે તથા કોઇની પાછળ બતી ધરેતો ઊજરદ્દુ તેમાંથી દીસે એવા હતા. ત્યાં બપોરિઆની રોશની કરી અમોને બતાવ્યાથી તેનો દેખાવ ઘણો સારો લાગતો હતો અને તેને (Fairy Grotto) પરીયાંનું રેહેઠાણ નામ આપેલું છે. એક ગમ બે એકર જેટલું મોટું ભોંયરું છે તેને (Chief city) મુખ્ય શેહર કરી નામ આપેલું છે. એકગમ લાંબીને લાંબી ગેલરી જેવું દેવાલની બાજુપરથી ઉપરથી બનેલું છે અને જાણે કોઇ દીવાનખાનામાં ફરતી ગેલરી હોય તેમ બનેલી છે. એકગમ આસરે ત્રીશ વરસની વાતપર દશ ખઈથી રીબતાં માણસોને ઈંહાં ખોહોની અંદર નાના પથ્થરનાં ઘરો બાંધીને લાવીને રાખ્યાં હતાં, કે ઇહાંની ઘણી સાફ હવાથી તેઓને સારૂં થાય. એ ખોહોમાં પવન લદન નહીં હોવાથી ધુળની રજકન કશી ઉડતી નથી અને હવા ખુદરતી રીતે ઘણી સાફ અંદરથી રેહ છે, પણ તે આજારી માણસોમાનું એક તો જે દીને આવ્યું તેજ દિને તથા બીજા બે ચાર દિવસોમાં બીજાઓથી મરણ પામ્યાથી પાછા બાહાર તેઓને લઇ ગયા હતા. ભોમિયાના કેહેવા મુજબ તેઓ મરણતોલ હાલતમાં હતા, ત્યારેજ છેલ્લા ઉપાય દાખલ ઈહાં લાવી તેઓને રાખ્યા હતા તેથી મરણ પામ્યા હતા. એક મી૰ મીચલ

કરી શખ્સ ઈહાં ખોહોમાં ૫) મહિના રહ્યો હતો, તેથી આખર એજ દરદથી મરણ પામ્યો હતો, પણ તેવો શાર્ કોટરીઓ બાંધેલી તેજ હાલતમાં પડેલીઓ છે. કોઇ ગમ ઊંડા ખોહો કુવાની માફક જમીનની અંદર પડેલા છે અને તેજ માફક આપણે ઊભા રહીને તે જોઇયે છીયે તેને મથાલેથી આવેલા છે જે બધા મળીને આસરે ૩૦૦ ફીટ ઊંડાણના હશે જેમાં બળતા કાગજના કકડા તેલમાં બોલેલા નાખે છે ત્યારે તેને અંદરથી ઘણે સારો દેખાવ લાગે છે. કોઈ ગમ પાણીનાં તીપાવાથી તેના ખારના બંધાયલા ઉપરથી હેઠલ આવેલા સ્ટેલેકટાઇટસ (Stelactites) અને હેઠલથી બધાઇ ઉપર ચડતાં (Stalagmites) સ્ટેલેગમાઇટસો મળી જઈને થામલાઓ બની ગયા છે અને તેઓ મોટા હોલોમાં હોવાથી સારા શોભે છે. એક ગમ રેજીસ્ટર હોલ કરીનો મોટો ઓરડો છે તેપર ત્યા જોવા જનારાઓનાં હજારો નામો બધેબધ લખેલાં છે તથા કેટલાએકો તો પોતાના નામના કાર્ડો પથ્થરના ઢગલાઓ પર મુકી ગયા છે. એ પથ્થરના ઢગલાઓને જુદા જુદા યુનાઈટેડ સ્ટેટનાં શેહેરોના તથા સ્ટેટસના નામો આપેલાં છે અને તે ઉપર તે સ્ટેટનો કોઇ રેહેવાસી જેવા આવે છે તે એક પથરો મુકી જાય છે જેથી તેના ઢગલાઓ છેક ૧૦ ફીટ સુધીના ઊંચા થઈ ગયા છે, તે દરેક ઢગલા ઉપર લાકડાંનાં પાટિયાં પર સ્ટેટસનાં નામો લખી રાખેલા છે. એ પ્રમાણે જેઇને પાછા ફર્યા હતા, તે રાતના ૧૦—૩૦ મીનીટે ખોહોની બાહાર આવ્યા હતા અને ભોમિયાના કેહેવા મુજબ આઠ માઇલ એ નાના રસ્તાથી અંદર એ ગોફાઓમાં ફર્યા હતા.

તા૦ ૨૪ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ૯ વાગેને મેમથ ગોફાઓના મોટા રસ્તા પર અંદર ગયા હતા. થોડો વાર ગઈ કાલનેજ રસ્તે "રાક્ષશના કફર્ન" સુધી ગયા પછી તેની પાછળથી રસ્તો લાંબો છે ત્યાં ગયા હતા. એ વખ્તે અમોને ચાલવાની ઘણી મુશ્કેલી નડી હતી. રસ્તો આડા અતાડા મોટા નાના પથ્થરના ઢગલાઓનો હતો અને મથાલેથી સીલીંગ ભાગ્યેજ ચાર ફીટ ઊંચી હોય તેથી કમરે વાંકુ

વળીને ચાલવાનું ઘણું ભારી પડયું હતું. એ જગ્યાનું નામ બરાબર રીતે (Valley of Humility) નમનતાઇની ખાડી કરીને આપેલું છે. આસરે દોઢસોએક વાર સુધી એમ ચાલ્યા પછી સીલીંગ ઊંચી મળી તેથી ખુશી થઇને ઊભા થઇને આગળ ચાલ્યા કે વળી બીજી પીડામાં પડયા. તે રસ્તો આડો અતાડો અને ઘણોજ સાંકડો હોવાથી અમોને તેમાંથી પસાર થવાની ઘણી મેહેનત પડી હતી અને દબાઈ ચંપાઇને તેમાંથી પસાર થવું પડયું હતું. એ જગ્યાને પણ વાજબી નામ (Fatman's misery) ઢીંગા માણુસનું દુઃખ કરીને આપેલું છે.

એ જગ્યાનો રસ્તો આસરે ૧૮ ઇંચ પોહોળાઇમાં અને ૨૩૬ ફીટ લંબાઇનો છે તેમાં ૮ ખાંચાઓ સાંપની ચાલની માફક પડેલા છે. એ પસાર કીધા પછી આગળ વધ્યા હતા અને જાતજાતના હોલો તથા આકારો પસાર કરતાં એકો રીવર (Echo River) કરીને નદી છે ત્યાં જઈ લાગ્યા. એ નદી પોણો માઇલ લાંબી છે અને તેમાં બોટમાં બેસીને પસાર કરવું પડેછે. એવી ઊંડી જગ્યામાં નદી શી રીતે થઇ હશે તે માલમ પડતું નથી અને એનું પાણી બોહોમાંથી થઇને ધારવા મુજબ બોહોની બહાર ગ્રીન રીવર કરીને નદી છે તેમાં જાય છે. એ નદી આસરે ૨૦ થી તે ૨૦૦ ફીટ સુધીની પોહોળી અને આસરે ૧૫ થી ૩૦ ફીટ ઊંડાં પાણીની છે તેમાં નવાઇ જેવું એ છે કે માછલીઓ પેદા થયલી છે, પણ તે સઘળી માછલીઓને આંખ નથી, ફકત આંખને બદલે ખાલી પરદો હોય તેમ છે. તેઓને નાની જાલમાં સેહેલાઇથી પકડી શકાય છે, પણ તેઓ એવી હોશિયાર રહે છે કે જો ઝડપથી પકડી નહિ હોય તો તેઓને ધાર્યા મેલે પવનના હિલવાથી માલમ પડે છે તો નાસી જાય છે. એ માછલીઓ આસરે એથી ૭ ઇચ જેટલી લાંબી છે, તે રંગે તદન સફેદ છે, તથા કોઇ બીલોરના જેવી પારદર્શક (Transparent) છે. એ માછલી ઉપ્રાંત કાલમી જેવી નાની ઝીણી બીજી માછલી પણ ઇહાં તેવીજ વગર આંખની તથા સફેદ રંગની તથા બીલોર જેવી મળે છે. તેઓને બહાર હવામાં લાવીને રાખે છે અને પાણીમાં રાખે છે તોબી એક

અજવાળિયાંથી વધારે જીવતી નથી. ખોદાતાલાની ખુદરત મુજબ એઓ અંધારામાંજ જન્મી અને રહેવાથી આંખનું કશું કામ તેઓને પડતું નથી. તેથી ઘણાં વરસો પછી આંખ જતી રહે છે અને તે હોતી નથી. અમારા ભોમિયાએ એક માછલી જાલથી પકડીને ઉપરના જેવી બતાવી હતી. અમે ચાર બોટોમાં (આસરે ૪૦ જણાં આશરેથી હતાં) બેસીને નદી પસાર કીધી હતી. તેમાં પેહેલાં તો ખડક ઘણો નિચો હોવાથી અમો બધાઓને તદન છેક કમરેથી વાંકુ વળીને થોડો વતો પસાર કરવો પડયો હતો. ખડક ભાયગે ૩ ફીટથી બોટથી ઉંચો હશે. આગળ ચાલતાં ખડક પાછો ઉંચો થયો અને પછી મજેથી નદી પસાર કીધી હતી. ઈહાં નદીને મથાલે તથા બાજુપર ટનલરોકો ખડક હોવાથી પડધા ઘણો સરસ થાય છે તે બતાવવા સારૂ અમારા ભોમિયાએ ગાયનના બેચાર બોલો બોલી સંભળાવ્યા કે જેણે પડધાથી બધો નદીનો ભાગ ભરી નાખીને જાણે ઘણાં જણાંઓ ગાયન સાથે ઘણા મીઠાં અવાજે ગાતાં હોય તેવો લાગતો હતો અને ગાયનના સઘળા સુરો બરાબર રીતે મેળવ્યાથી જેવો સુસ્વર પેદા થાય તેવો તેમાંથી નિકળતો હતો. પાણી પર હલેસુ જોરથી માર્યું તેનો અવાજ જાણે તોપો ફુટતી હોય તેઓ બધી ગમથી દોડતો હતો અને જો તે હલેસું બોટની ઉપર અફાલેતો જાણે વાદળ ગગડતું હોય તેમ અવાજ થતા હતા. વળી અમારી સાથવાલી મડમોએ બોટમાં બેસીને ગીતો ગાયાં હતાં તેથી ઘણાં મધુર લાગતાં હતાં. એ પ્રમાણે મજા કરતા નદીને પેલે કાંઠે ઉતર્યા હતા. નદીના બેઉ કાંઠાપર દરિયાની રેતી જેવી ઘણે લંબાણ સુધી રેતી મળે છે, અમોને નદીમાં પેઠા આગમજ ઘણો મોટો હોલ મળ્યો હતો જેને મેમથડોમ (Mamoth Dome)નું નામ આપેલું છે. તે હોલ આસરે ૪૦૦ ફીટ લાંબો, ૧૫૦ ફીટ પોહોળો અને ૮૦ થી ૨૫૦ ફીટ સુધીનો ઉંચો હતો. એની અંદર બંધાયલા થાભલાઓ ૮૦ ફીટ ઉંચાઇમાં અને ૨૫ ફીટ વ્યાસના હતાં. એ થાંભલા (Gray Oolite) ગ્રે ઉલાઈટ નામના પથ્થરના બનેલા છે અને તેની ઉપર સ્ટેલેગમાઇટ પીળા રંગનો બંધાઈને જાણે નકશીકામ કીધું હોય તેવા દીસે છે. ઉપલી નદી

ઉપરાંત એક બીજી નાની નદી જેને (Styx) સ્ટીક્ષ કહે છે, તે મળી હતી. જે ૪૦૦ ફીટ લાંબી છે અને ૪૦ ફીટ પોહોળી છે તેની ઊપર કુદરતી પુલ બંધાયલો છે જે ઉપરથી પસાર થવું પડે છે. એ પુલ ભાયગે ત્રણ ફીટ પોહોળો હશે તેથી તેની બેઉ બાજુપર કટેરા ભરી લીધા છે. એ છેલ્લી નદી પછી એક સરોવર આવે છે તેવી એ નદી જેટલો મોટો છે. એ બધામાંથી માછલીઓ આંખ વગરની જડે છે એ પ્રમાણે જોતા જોતા એક મોટા દીવાનખાનામાં જઈ લાગ્યા જ્યાં અમારી સાથે ભાતિયું બાંધી આપ્યું હતું તે બધાઓએ ભોંયપર પથ્થરાઓની બેઠક કરી બેસીને ખાધું હતું અને ખુબ મજાહ કીધી હતી. તે પુરું કીધા પછી અમોને આજે સાંજના ૫ વાગાની ટ્રેનમાં જવાતું હતું તેથી અમો પાછા ફર્યા, પણ અમારી સાથવાલાઓ હજી આગળ બીજા પાંચ માઈલ જવાનું છે ત્યાં ગયા હતા. જો એ મોટે રસ્તે ફરી આવે તો બધા મળીને ૧૬ માઈલ જેટલું ચાલવું પડે છે. અમો આસરે ૪॥ માઇલ અંદર ગયા તેટલાં ૧૨ ઉપર વાગી ગયા હતા તેથી ટુકે રસ્તે પાછા ફર્યા જેથી બે માઈલનો બચાવ થયો હતો, પણ એ ટુકો રસ્તો જેને કોર્કસ્ક્રુ કહે છે તે આસરે ૩૦૦ વાર જેટલો તબક્કો ઘણોજ બીકત હતો. કોઈ ગમ તો આંગ માય નહી તેટલી જગ્યા અને વળી ભાયગે સાથે ત્રણ ફીટ ઊંચાણમાં હોય તેથી વાકું ચાલવું પડે અને રસ્તો નહી હોવાથી પથરા ઉપર ટીંગાઇને જાણે ઊપર ચહડવુ પડે એટલા ટપ્પા ઊંચા હતા અને પથરાઓ પગની હેઠલ અલગા તે ખસી જાય એવી રીતનો રસ્તો હતો અને અમો જો કે નજદીક આઠ નવ માઇલ આજે ખોહોમાં ચાલ્યા તો થાકયા નહી, પણ આટલા નાના રસ્તાએ અમને તદન થાકવી નાખ્યા હતા. જો ખબર હતે કે રસ્તો આવો ખરાબ છે તો અમો લંબાણ રસ્તે જતે પણ ઇહાં જતે નહીં. અમે એ મુજબ તે પસાર કરીને ખોહોના મોંડાંની નજદીકમાં નિકળ્યા અને ગોફાઓની બાહાર બપોરના ૩ વાગે આવ્યા હતા. અમો એ મુજબ ગોફાઓમાં નજદીક ૬ કલાક તદન અંધારામાં રેહેવાથી જ્યારે પેહેલી રોશની અંદરથી નિકળતા દુરથી જોઈ ત્યારે ચાંદનું પડતું હોય

ખણો કે વળી પાછા ટનલો જેને ગેલરીઓ (Galleries) કહે છે તે આજુબાજુ ખણવા માંડે છે, અને જ્યાં ખાનની નસના દોરા આવ્યા હોય ત્યાં સુધી ખણીને તે ખાન સાથના પથ્થરો કાહાડી લે છે અને જ્યારે એ પ્રમાણે ઊંડાણમાં આગળ વધે છે ત્યારે ત્યાં કાહાડી લીધેલા પથ્થરની જગ્યા ઉપર લાકડાંના ટેકાઓ આપીને ઉપરની જમીન તે ઉપર ટેકવે છે. એ લાકડું ઘણું જાડું ૧૨થી ૧૫ ઇંચ ચોરસ લે છે, તોભી ઉપરથી ભારનું બાજુપર દબાણ એટલું તો કોઈ ગમ થાય છે કે તેને પણ ભાંગી નાખીને પેટું બાહર કાહાડે છે, પણ તેમ થવા આગમજ તેની નિશાણી માલમ પડે છે તેથી તરત બીજા ટેકાઓ આપે છે અને વળી એ ટેકા એટલા નજદીક નજદીક આપે છે કે, તેની દેવાલજ બની જાય છે. ખણવાની આગમજ એ મુજબ ચોરસ આરકાં માફક બાજુ ઉપરથી ડુંગરને ખણીને ટેકા આપીને પછી તેની વચમાંના ભાગમાં સુરંગ ખણી દારૂથી તેને ઉડારે છે. એ પ્રમાણે પાંચ દશ ફીટ સુધી જાડી તેની નેસ હોય છે તે કાહાડી લીધી કે તે ગેલરી રદ થાય છે અને વળી પેલો મેનશાફ્ટ નિચે ખણીને ઊંડાણમાં પાછી ગેલરીઓ ખણ્યા જાય છે. એ સોનાં રૂપાંની ખાણની નેસ આડકટરી ઉપરથી નિચે ઉતરતી જાય છે જેમ થવા પેહેલાં ૧૦૦ ફીટ મળી તો પછી આડકટરી તેનેથી નિચે ૨૦૦, ૩૦૦ એમ ચાલુ નિચે જતી જાય છે, તેથી પેહેલો શાફ્ટ કોઈ વખ્ત એમ નિચેથી આડા જવાને લીધે દૂર ઘણો પડી જાય છે, ત્યારે મથાળેથી પેહેલા શાફ્ટથી જેટલો જોઈયે એટલો દુરથી બીજો નવો શાફ્ટ પેલી નિચે ગયલી ખાન સુધી ઊંડો ખણે છે અને તેમાંથી કામ ચલાવી કોઈ વખ્તે તે બેઉ શાફ્ટેના ટનલો સાથે મેળવી નાખે છે. જે રદ પથ્થરો નિકળે છે તેને ખાનની બાહાર નાખીને તેના ટેકાઓ બનાવી દીધા છે. અમો લખનાં ભુલી ગયા કે એ ખાનવાલું ગામ 'વરજીનિયા સીટી દરિયાની સપાટીથી ૬૦૦૦ ફીટ ઊંચું છે અને 'છુટા છુટા વગર ઝાડપાનનાં ઉજડ ડુંગરોનું બનેલું છે જેમાંથી સોનાં રૂપાંની ખાન મળે છે. હવે પથરા ખણીને તેને લીફ્ટથી બહાર લાવ્યા કે તેને પરોશમાં પથ્થર

ભાંજવાની મીલ હોલ છે ત્યાં લઈ જઈને મોટા લોખંડનાં ખાંડણી પરા હોય તેવા હારબંધ સાંચાઓમાં તે નાખે છે જેમાં પાણી સાથે તે ભેળાને ખાંડણી પરાથી (જેને સ્ટામ્પ Stamp કરી ઈહાં કહે છે) છુંદીને ભુકો કરે છે, અને તે ભુકો પાણી ભેગો નલીઓમાં થઈને પરોશની બીજી ઈમારતમાં જાય છે જ્યાં મોટી પાણીની ટાંકી હોય છે તેમાં ઘોયરોકો તે પુરે છે ત્યાંથી વળી તે બીજા દલવાના જેવા સંચાથી ચુરોભુકો થાય છે, અને પાણીની સાથે પડોશની બીજી ટાંકીમાં જાય છે એ મુજબ છેક મેદા જેવો તેનો ભુકો એવી પાંચ સાત ટાંકીઓમાં થવા પછી છેલ્લી એક ટાંકીમાં મટોડા જેવું થઈને તે પાણી પડે છે.

તે ટાંકીમાં જીવતો પારો નાખેલો હોય છે તે પેલી પથ્થરની અંદરના ધાતુના ભુકાને પકડી લે છે અને પારો જાતે ભારી હોવાથી તે ટાંકીની હેઠલ બેસી જાય છે અને પેલું કચરાનું પાણી ઉપરથી વેહેતું જાય છે. તે વેહેતું પાણી કાહાડી નાખતા નથી પણ પાછી બીજી ટાંકીઓમાંથી પસાર કરી તેમાંથી રહી ગયલી ધાતુ પારાથી બધી કાહાડી લે છે. હવે પારા સાથ મળેલી ધાતુ જે પારાના જેવીજ પાણી જેવી ભેળાઈને થાય છે, તેને એક કોથળી કપડાંની હોય છે, તેમાંથી નલીએ કરી પરભારી પેલી ટાંકીમાંથીજ પસાર કરે છે કે પારો જે વેહેતો હોય છે તે પેલી કોથળીનાં કપડાંનાં દોરાઓમાંથી નિકળી પડી નિચે ટાંકી હોય છે તેમાં એકઠો થાય છે, અને તેને પાછો પવન અથવા પાણીના જોરથી ભુકો થયલો ધાતુ સાથના પથ્થરવાલી ટાંકીમાં પાછી ધાતુ કાહાડવા મોકલે છે. હવે પેલી કોથળીમાંથી છુટો પારો નિકળી જવાથી પેલી ધાતુ જે બીજાં પારા સાથે વળગેલી રહે છે તે કોથળીની હેઠલ એકઠી થાય છે અને તે ઝીણી રેતીના જેવી લાગે છે પણ પારો ઉપર હોવાથી રૂપાંના જેવો લાગે છે. હવે એ ધાતુને એક ભઠ્ઠીમાં લઇ જઇને તેને ગરમ કરે છે જેથી પારો જે પ્રવાહી રૂપનો છે તે સ્ટીમની સાથે ઉપર ઉડી જાય છે અને પેલી ધાતુ સાફ નિચે પડી રહે છે, અને પારાથી છુટી થાય છે પણ

પેલા બાફની સાથના પારાને રદ થવા દેતા નથી. તે સ્ટીમની સા
ઉપર જાય છે તે સ્ટીમ એક નલીમાંથી પસાર થઈને હેઠાણમાં ઠં
પાણીથી પાછી પાણીના આકારની (Condense) થાય છે કે પેલે
બાફરોકો પારો પાછો પોતાના અસલી આકારમાં આવેછે, અને કામે
લાગે છે. એ જીવતો પારો ઘણો કિમતી હોવાથી તેને કાંઈબી રીતે
રદ થવા દેતા નથી. હવે પેલી ધાતુ જે રહી તે ભેળસેળ સોના તથ
રૂપાંની હોય છે, તેના તેવીજ હાલતમાં લાથા બનાવે છે, અને બજારમાં
વેચે છે જે લેનારાઓ તેમાંથી પાછળથી બેઉ ધાતુ છુટી પાડે છે, પણ
એ ભેળ ધાતુના લાથામાં કેટલા ભાગ સોનું તથા કેટલા બાગ રૂપું
હોય છે તથા તેમાં વખતે બીજી હલકી ધાતુ જેવું કે ત્રાંબું તથા
લોખંડ હોય છે તે જાણવા સારૂ પેલા લાથા બનાવતી વખ્તે તેમાંથી
ચાર પાંચ આંઉસ ધાતુ પેહેલાં જુદી કાહાડી લઈને તેને તપાસ કરે
છે, અને બધી ધાતુ છુટી પાડે છે, તે કરવા સારૂં પેહેલાં એક નાની
પિયાલી હાડકાંની બાળેલી રાખની બનાવેલી આવે છે જેમાં પેલી ધાતુ
મુકીને તે પિયાલી ભઠ્ઠીમાં મુકીને ઘણી લાલ ગરમ કરે છે. હવે એ હાડ-
કાંની રાખમાં એવી ખુબી હોય છેકે, સોનાં રૂપાં શિવાય બીજી હલકી
ધાતુને જ્યારે ગરમ થાય છે ત્યારે પોતાની અંદર ચુસી (absorb)
લીયે છે અને બાકીની સોનાં રૂપાં ભેળી ધાતુ એક ટાંચનીના માથા
જેટલી બની વચમાં રહે છે. હવે એ ધાતુને પાછી છુટી પાડવા
સારૂ નાઈટ્રીક એસીડમાં નાખે છે જેમાં એવી ખુબી છે કે સોના
સિવાય બીજી કોઈબી ધાતુને તે ખાઈ જાય છે, એટલે રૂપાનો ભાગ
પોતાની અંદર ખેંચી લે છે અને બાકી સોનું નક્કર રહી જાય છે.
એ પ્રમાણે પેહેલાં જે ધાતુ નાખે છે તે તોલેલી હોય છે, તેમાંથી
કેટલા ટકા સોનું નિકળ્યું તે પાછું તોલીને કહી શકે છે તથા રૂપું
જુદું કીધા આગમચ બેઉનો વજન સાથે કીધાથી તે જેટલું હતું
તેમાંથી સોનાનો વજન બાદ કીધો કે રૂપું તેમાં કેટલા ટકા હોય છે,
તેબી માલમ પડે છે અને તે ગણત્રી મુજબ પેલા ભેળ ધાતુના
લાથાઓ બજારમાં વેચે છે તે દરેક લાથા સાથ કેટલા ટકા સોનું

તથા રૂપું તેમાં છે તેની જામીનગીરી આપે છે અને તે લાયામાંથી એક આંઊસ જેટલી પેલી ધાતુ એ ખાનના ધણી રાખે છે, અને જો વરસ દહાડામાં કાંઈ પેલા લાયામાંથી ઓછું વધતું સોનું રૂપું નિકળવાની ફ્રિયાદ આવે છે તો તેમાંથી રાખેલી એક આઊંસ ધાતુની પાછી તપાસ કરી જોય છે અને જો ફરક માલમ પડે તો પાછી કિમત ફરકની ભરી આપે છે. પણ એક વરસ પછી તેનો જવાબ દેતા નથી અને કારભારીના કહેવા મુજબ કોઈ વખ્તે જવલેજ એવી ફ્રિયાદ આવે છે. એ ધાતુમાં બે ભાગ રૂપું અને એક ભાગ સોનું સરેરાસ નિકળે છે. ખાનમાંથી ધાતુ સાથના પથ્થરો જે કહાડે છે તે સફેદ તથા ઘેરા બ્લુ રંગના ભેળસેળ આવે છે, અને આપણે અંજાના ધણીઓ તેને જોઈએ તો અંદર સોનું કે રૂપું છે તે માલમ પડતુ નથી પણ ખાલી પથ્થર જેવા લાગે છે. એ પથ્થરની અંદર પાતળા કાળા રંગનાં પડ રહે છે તે એ ધાતુ છે અને વધતા ઓછા ભાગ મુજબ તે પથ્થરમાંથી ધાતુ નિકળે છે અને પેહેલાં ખાન ખણી કે પથ્થરની તપાસ કરી જોય છે અને જો તેમાંથી દરેક ટને ૧૫ ડાલરની કિમત ઉપરતું સોનું રૂપું નિકળે છે તોજ તે ખાન આગળ ખણે છે, નહીં તો રદ નાખે છે કારણ કે દર ટન પથ્થરે ખરચ ૧૫ ડાલરનો ધાતુ કાઢતાં બધો મળીને થાય છે. તે નિકળે તોજ નફો કરે, નહીં તો ખોટ જાય છે. એ ખાનમાં હમણા ૮૦ માણસો કામે લગાડેલા છે જેઓ દરેકને રોજના આઠ કલાક કામ કરવાના ૪ ડાલર આપતા હતા, તે હમણા કમાઈ ઓછી થવાથી ૧૦ કલાક કામ લઈને તેટલોજ લવાજમ આપે છે. તેઓ રોજ ૪૦૦ ટન પથ્થર ધાતુ સાથનો કાઢે છે અને તે સારૂ જબરી મેહેનત તેઓને કરવી પડે છે. અમોએ તે લોકને ફક્ત પાટલુન ઉપરજ કામ કરતા જોયા હતા, અને પસીને ગરકાવ હાલતમાં હતા. તેઓ થોડા વખ્ત કામ કરે છે અને થોડા વખ્ત થાક લઈને પાછું કામ કરે છે. અમોને બધે અંદર જ્યાં કામ ચાલતું હતું ત્યાં ફેરવીને દેખાડયું હતું અને જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં સોનાં રૂપાંની ખાનના પથ્થર બેઊ બાજુ ઉપર તથા

પગની નિચે વટીક દેખાતા હતા. અમોને અંદર ગરમી ઘણી પડવા લાગી હતી (જોકે પવનનાં સંચાથી ત્યાં બધે સાફ હવા ફેલાવેલી હતી.) તેથી અમો થોડા ભાગમાં ફરીને બાહાર આવ્યા હતા. એવી ગેલરીઓ અંદર સેંકડો માઈલની ખણી છે અને તેમાંથી ધાતુના પથ્થર કાહાડીને ૨૯ નાખેલી હતી તે પાછી હમણાં ધાતુ કાહાડવા ચાલુ કીધી છે. તેમાંથી ધાતુ પણ સારા જથ્થામાં મળવા લાગી છે. અંદર જગે જગે મીનબતીઓ બળતી હતી અને આઈસનાં પાણીનાં વાસણો મુકેલાં હતાં. એ ખાનમાંથી પાણી બાહાર કાહાડવાની એક જુદી કંપની છે, જે બધી ઈહાંની ખાનોમાંથી પાણી બાહાર કાહાડીને દર ટને કાંઈ લવાજમ (આસરે એક ડાલર ધારૂં છું) લીએ છે. આ કંપનીને (Sutro Tunnel) સુટ્રો ટનલ કંપની કહે છે અને જો કે તેને ઉપલી એક કંપનીમાંથી ગયે સાલ ૧૦૫૦૦૦ ડાલર મળ્યા હતા અને તે મુજબ બીજી કંપનીઓની ખાનોમાંથીબી મળે છે તોબી અસલ તેની કાપણ ટનલો ખણીને પાણી બાહાર કાહાડી લઈ જવામાં એટલી રોકાઈ ગઈ કે કરજ કરવું પડયું હતું અને સાંભળવા મુજબ તેના માગનારાઓએ કંપની બંધ કરાવી વેચાવી નાખવા માગે છે, એવી ખરાબ હાલતમાં કરજને લીધે આવી ગઈ છે. અમોને વરજીનિયા કોનસોલીડેટેડ માઈન્સન હિસાબની ચોપડી સને ૧૮૮૬ ની તા૦ ૧ લી અકટોબર સુધીનાં એક પુરાં થયલાં વરસની મળી છે તેમાંથી જાણવાલાયક રકમો નિચે મુજબ ફકત યાદી દાખલ ઉતારી લીધી છે.

પથ્થર સુધાની ખાન કાહાડી ૯૮૮૩૪ ટન તેમાંથી ૧૨૯૭૮૮૩ ડાલરની ધાતુ નિકળી. જેમાં ડાલર ૬૫૫૬૪૭નું સોનું અને ડાલર ૬૩૮૨૩૪નું રૂપું નિકળ્યું હતું અને દર ટન પથ્થરે ડાલર ૧૩ ૧૩/૧૦૦ જેટલી ધાતુ મળી હતી. એ ઉપરાંત બીજી પરચુરણ કમાઈ જેવું, કે દાબેલી કોંપેલી હવા, સામાન ઈત્યાદી બીજી કંપનીઓને પુરૂં પાડયું તેના સા મળીને જુમલે ડાલર ૧૪૧૮૦૦૦ની ઉપજ થઈ હતી. ખરચની મોટી રકમમાં પગારના ડાલર ૨૭૪૮૪૩, હથિયારના ડાલર ૧૯૧૫૭૩, સુટ્રો-ટનલને પાણી કાહાડવાની મેહેનતના ડાલર ૯૮૮૩૪, પથ્થર ભાંજીને

ધાતુ કાઢાડવાના ખરચના ડાલર ૯૦૭૭૮૯, ખુલિયનના ડીસકાઊંટના ડાલર ૧૬૧૨૪૫ એ મુજબના મોટા તથા નાનો ખરચમાં બાલવાના લાકડાંના ડાલર ૫૦૧૪૧ અને ટેકા આપવાના લાકડાના ડાલર ૮૭૯૩૪ આઈસ ડાલર ૭૧૯૮નું, મીનબતી ડાલર ૭૦૧૭ની, ગનપાઊડર ડાલર ૨૦૮૪૪નો; એ મુજબ બીજો પરચુરણ ખરચ બાદ કરતાં શેરહોલડરોને ફકત ડાલર ૬૪૮૦૦ વીયાજ આપ્યું છે, પણ હિસાબ જોતાં હાથમાં આગલા સાલની બાકી પેહેલાં ડાલર ૭૯૦૦૦ની હતી તે ફકત હમણાં ૪૪૫૦૦ની છે, તેથી સામી વેહેચણી આપવામાં આગળા બાકીના લેવા પડ્યા છે. બાકી ખરો હિસાબ ગણતાં આસરે ડાલર ૩૧૦૦૦ નફો થયો છે અને તેથી આગળ ભાવ જે ઘણા શેરોના બેસી ગયા હતા તેને ટેકો મળ્યો છે. હમણા જે લાકડાં બાળીને સંચાકામ સ્ટીમ પાવરથી ચલાવે છે તેને બદલે પાણીના પાવરથી ચલાવાની ગોઠવણ થાય છે, અને છએક મહિનામાં તેમ ચાલશે તો લાકડાંમાંથી નજદીક અરધા અરધ બંચાવ થશે એમ કહે છે. અમો ખાનમાંથી બાહાર આવ્યા પછી અમારી માવજત ઘણી સારી કીધી હતી અને અમોને ગરમ પાણીમાં નહવાડ્યા હતા કે પસીનો પડેલો સાફ થઈ જાય. અમો વરજીનિયાના ગામમાં ફરીને પછી આગનીગાડીમાં સાંજના ૫—૧૫ મીનીટે એ શેહેર છોડયું હતું. એ શેહેર આગળ વધારે વસ્તીવાળું હતું પણ ઈહાંથી ધાતુની આવક આસ્તે આસ્તે ઓછી થવા માંડ્યાથી લોક તે ગામ છોડી ગયું છે, અને હમણા ભાગ્યે ૧૫૦૦૦ માણસોની વસ્તી ઈહાં હશે. શેહેરમાં કાંઈ જોવાલાયક નથી. નાના નાના કામચલાઊ લાકડાંના ઘરોના મોહોલાઓ બનેલાછે. અમો ઈહાંથી નિકળેલા રાતનાં રીનોનાં સ્ટેશનપર કલાક ૮ વાગે આવીને ત્યાંનાં સ્ટેશન હોટલમાંજ રહ્યા હતા.

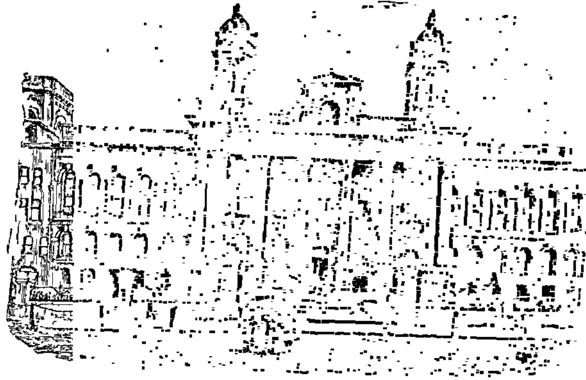
**તા૦ ૪ થી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના કલાક ૬—૩૦ મીનીટે રીનો સ્ટેશનપરથી આગગાડીમાં બેસીને નિકળેલા બપોરના બે વાગેને સેક્રેમેન્ટો નામની જગ્યાપર પુગ્યા હતા. અમો

નિકળ્યા ત્યારે હવા ઘણી ઠંડી લાગતી હતી, અને 'હરમામીટર કલાક' ૮ વાગે ૪૭ ડીગ્રીપર હતો. રસ્તામાં પાહડોનો દેખાવ સારો મળ્યો હતો, અને સીરા નીવાડા (Seirra Nevada) ના પાહાડને મથાળે પુગ્યા ત્યારે આસરે ૭૧૦૦ ફીટ દરિયાની સપાટીથી ઊંચા હતા અને ઈહાંથી પણ આસપાસના તેથી ઊંચા પાહડો તથા સરોવરો તથા નદીઓ અને ખીનોથી દેખાવ ઘણો રળીયામણો લાગતો હતો. કોઈ કોઈ ખીનો તો એટલી ઊંડી હતી કે નિચે આપણે જોઈ પણ શકીયે નહી, પણ જેમ એ પાહડની ઊંચાંણ જગ્યાની નજદીક આવતા ગયા તેમ બરફ પડતો અટકાવવાનાં છાપડાંઓ છુટાં છુટાં મળતાં હતાં. છેક મથાલાંપર તો એમાંના એક છાપડાંને પસાર કરતાં બેથી હઠી કલાક લાગ્યા હતા, એટલું લાંબુ છાપડું ટનલની માફક સાંભળવા મુજબ ચાલીશ માઇલ ઊપરતું લાંબુ છે, જેમાં બાજુપરથી વારાફરતી ખાંચાઓ કાપેલા હોવાથી આસપાસનો કુદરતી દેખાવ દીસતો હતો અને એ છાપડાંમાંથીજ ટરનર સરોવર પણ જોયો હતો. એ સરોવર પર આસરે ૧૫ વરસ થયા મી૦ ટનર તથા થોડાક મિત્રો ખાવા પીવા આવ્યા હશે .તે વખ્તે આગગાડી કાંઈ ઈહાં હતી નહીં, પણ એકાએક તોફાન થઇ આવ્યું અને બરફનો વરસાદ એટલો તો જોરમાં પડયો કે રસ્તો સઘળો ઢંકાઇ ગયો અને તેથી તેઓ ભુલા પડ્યા અને ભુખના માર્યા એક એકને મારીને માણસોનાં ગોસપર ગુજરાંણ કીધું હતું તે દિવસથી એ સરોવરનું નામ લેક ટરનર કરીને આપ્યું છે, અને તે મુજબ ઈહાં બરફનાં તોફાનો વારાફરતી અને ઘણાં સખત થાય છે, તેથી આવાં મોટાં "સ્નો શેડસ" બાંધેલાં છે. અમો સેક્રેમેન્ટો આવીને થોભ્યા હતા અને સાંજનાં પાંચ વાગેની બીજી ટ્રેનમાં બેસીને (Lathrope) લેથ્રપનાં સ્ટેશનપર કલાક આઠ વાગેને ઊતર્યા હતા. ઇહાં ઊતરવાનું કારણ એ હતું કે આ સ્ટેશનપરથી યેસોમેતી વેલી (Yessomite Velley) કરીને જગ્યા ઘણી વખણાયલી છે, જ્યાં ૩૦૦ થી ૫૦૦ ફીટ ઊંચાં અને ૯૦ ફીટનાં ઘેરાવાના ઝાડો ઊગેલાં છે, તથા ખીનનો દેખાવ અને પાણીના ધોધો ઘણા જોવાલાયક

છે, તે જોવા જઇયે પણ ઈંહીં ખબર કાઢઆથી પકી ખાતરી મળી નહીં કે તે ખીણુ જોઇને સેંટ ફ્રાનસીસ્કો જતાં કેટલા દિવસ લાગશે તેથી સાંધું આડી વાલીને રાતનાં તેજ સ્ટેશનનાં હોટલમાં રહ્યા હતા અને વિચાર કીધો કે જો બનશે તો આવતી કાલે સેંટ ફ્રાનસીસ્કોથી એ ખીણમાં જઇ આવીશું.

તા૦ ૫ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં કલાક ૯—૪૫ મીનીટની ટ્રેનમાં બેસીને લેદ્પથી નિકળેલા સેંટ ફ્રાનસીસ્કો (St. Francisco) બપોરના કલાક ૧૧ વાગે પુગ્યા હતા. રસ્તામાં બધી સપાટ જગ્યા મળી હતી પણ તે ઘણીજ ફલવંત કાળા રંગની મરોડીની હતી અને તે ઊપર મોટો ભાગ ઘઊંની રોપણી થાય છે, જેની હમણા કાપણી થઇ ચુકી છે, અને પાછી જમીન ખેડાતી હતી. એ જમીન ખેડવાની પાંચ દશ હોરની એક હોર હોય તેમ જુદા જુદા તેને દાંતા કીધેલા છે, અને તેને ચાર ઘોડા જોડીને તેને જમીન ખેડે છે. જે મુજબ એક માણસ એવી હોરથી ઘણા એકરો એક દિવસમાં ખેડી શકે છે. એ ઘઊંની વાવણી ઊપરાંત આખા રસ્તાપર વારાફરતી ફ્રુતનાં ઝાડો તથા દરાખના વેળાઓનાં ખેતરોનાં ખેતરો દેખાતાં હતાં. જે ઉપર જાત જાતની દરાખના મોટા ઝુમખાઓ લટકતા હતા. તે ઘણા જોવાલાયક હતા, અને તેજ મુજબ પીચ, પુલુમસ-સફે ઈત્યાદી જાત જાતનાં ઝાડોબી જાણે મેવાથી ઝુલાઇ પડતાં હતાં. એવી ફલફલાદી ભરેલી જગ્યા જવલેજ આપણા જોવામાં આવે છે, અને સાંભળવા મુજબ કેલીફોરનિયા કે જેમાં સેંટ ફ્રાનસીસ્કો આવેલું છે, તેમાં દરાખનો દારૂ એટલો હમણાં બનાવે છે કે ફ્રાન્સની પણ તે બાબે બરાબરી કરી શકે છે. આગળ ચાલતાં તે દેશને એ બાબે ટક્કર મારશે. અમોએ ઈંહીંનો બનાવેલો વાઈન ચાખ્યો હતો, જે અમોને ઘણોજ સ્વાદદાર માલમ પડયો હતો. સેંટ ફ્રાનસીસ્કોની આવવાની એક કલાક આગમજથી સેક્રેમેન્ટો નામની નદી મળી હતી, જેને કિનારેથીજ આખો બાકીનો રસ્તો પસાર કીધો

હતો. નદીપર 'ઘ...વા ઘણાં શેહેરો આવેલાં છે, જેનાં બંદરપર મોટાં
દાલી વાહાણો વારાફરતી ...ર ઉભી ઉભેલાં જ્યાંત્યાંખ દેખાતાં હતાં. એ '
પરથી વાહાણો ભરીને ... (Sજવો તથા દારૂ બીજા અમેરિકાનાં દે
... શીટ ઉપરાંત એજ ખંડના ઉગમણુ ભાગ
માં જાય છે, અને તે ઉ...ી ઊ ૫ છે તે જુદી. એવી આગગા
આગગાડીઓ ભરીને મેવો જા...ણો ૨ જનારી ફ્રુટની ટ્રેન કહે છે તે
(Fast Fruit Train) ઝડપમાં ... કે નિ...ન ફરૂત બગડે તે આગમજ
સામાનની ટ્રેન કરતાં ઝડપમાં જાય ... જગ્યા વજણપર વેચાય છે
ચાડી આપે છે. ઈંહીંની ફરૂત ... છુટાં છુવળી અમો ધારીયે
ઘણી મોટાં કદની તથા સ્વાદદાર અને ... ફરતાં ભારી ટ્રેન નદીને
હિંદુસ્તાન કરતાં પણ સસતી મળે છે. અ... સાંભળ 'બેસીને '
ઉભી રહી હતી, અને ત્યાંથી સ્ટીમ ફેરીમાં ઊતારૂઓ ... ચકરતી
સેંટ ફ્રાનસીસકો શેહેરમાં ઊતર્યા હતા, અમે ત્યાંના પેલેસ હોટલમાં ઉતારો
લીધો હતો. એ હોટલ અમેરિકાના 'સૌથી મોટા હોટલોમાનું' એક ગણાય છે, અને આખા એક મોહોલાની ચારો બાજુ પોતાની ઈમારથી રોકે છે, અને તેને સાત માળ છે. વચમાં એક મોટો ચોક છે, તેને ફરતી મજેની શોભતી બાંધણીના થાભળાઓ ઉપર ઇમારત બાંધેલી છે, અને તે થાભળાઓની વચમાંના આરકાઓમાં દરેકમાં ત્રણ વિજળીની બતીઓ ૭ માળ સુધીની મુકેલી છે. તે ચોકને મથાળે એક મોટું કાચનું છાપરૂં જડેલું છે જેમાંથી ઉજરદં પડવા ઉપરાંત વરસાદથી બચાવ થાય છે, જેથી હોટલમાં રહેનારાઓ ત્યાં બેસે છે અને મોજ મારે છે. જમીનની ફરસબધી સંગેમરમરની છે, અને ચોકની ફરતી ગેલરીના ૬ માલ સુધીના થાભળાઓ સઘળા એવા તો સરસ સફેદ રંગના રંગેલા છે કે, જાણે બધી ઇમારત અંદરથી સંગેમરમરની હોય તેવી લાગે છે. એ હોટલમાં આસરે ૭૫૫ મોટા ઓરડાઓ છે, અને એકી વખ્તે તેમાં ૨૫૦૦ માણસો રહી શકે છે. મોટા ભાગના ઓરડાઓ મજેના કુસાદે છે, અને તેઓની સાથેજ નાહવાના તથા બીજા પરચુટણ કામના ઓરડાઓ કીધેલા છે, જે મુજબ કાઈજ હોટલોમાં જોવામાં



સીટી હાલ—સાન ફ્રાન્સીસ્કો.

આવે છે. હોટલોમાં મોટા મોટા હોલો છે, તે ઘણા સારાં ચિત્રો તથા ફરનીચરથી શણગારેલા છે, અને બધી રીતે સરસ હોટલ દીસે છે. એની ઈમારત બધી મળીને આસરે ત્રણ એકર જગ્યા રોકે છે. અમો એ હોટલમાંથી લંચ લઈને પેહેલાં યોસીમેતીની ખીણ જોવા સારૂ ખબર કાહાડી હતી, પણ જાણીને દિલગીર થયા કે ત્યાં જઇને પાછા દોડાદોડ કરતાંબી આવતાં તા૦ ૧૦મીની સહવારના ૧૧ વાગશે, અને અમો ચેકોહામાં જવાના છીયે તે સ્ટીમરબી તેજ દિને ઊપડવાની હોવાથી અમોને માંડી વાલવું પડયું હતું. બપોરના ઇહાંના મોંટગોમરી તથા મારકેટ સ્ત્રીટોમાં ફર્યા હતા, જે મોહોલાઓમાં ઇહાંની જાણીતી આરીસો, બેંકો તથા વિમા કંપની તથા હોટલોની ઈમારતો મોટી મોટી અને રોણકદાર બાંધણીની આવેલી છે. ઇહાંની ઇમારતોમાં જે મોહોલાને છેડે ઇમારતો આવે છે તેઓ ઉપર ઘણા ખરા મોહોલાઓના નાકાની બાજુ ઉપર મિનારાઓ જાતજાતના કાઢેલા હોય છે, તેથી દેખાવ મોહોલાઓનો સારો લાગે છે, અને ઇમારતોની બારી ત્રણ ખુણાની બાહારથી જુકાવેલી અને તેઓની આસપાસ થાભલાઓ હોવાથી પુરી રોણકદાર ઇમારતો લાગે છે. રસ્તાઓબી ઘણાજ પોહોળા છે જે ઉપરથી ચાર લાઇન તો ટ્રામ તથા કેબલ કારસોની દોડે છે, અને બાકીની બાજુઓ ઉપર ઘોડાની ગાડીઓનો અને તેની બાજુ ઉપર મોટા કુસાદે ફુટપાટો આવેલા છે. સેંટ ફ્રાનસીસકોનું શેહેર જાણે ટેકડીઓની વચમાં આવ્યું હોય તેમ છે, અને ઉપર લખેલા જેવા મોહોલાઓ પસાર કીધા કે, (જેઓ સપાટ જમીન ઉપર આસરે બે માઇલ જેટલા લાંબા હશે) ટેકડીઓ ખચીત જ્યાંબી જાવો ત્યાં મળે છે, જે ઉપરના મોહોલાઓના રસ્તા ઘણાજ ઢળાવદાર રાખેલા છે, તેહાં બધે કેબલ કારસ (તારના દોરડાંથી ચાલતી ચીકાગો અને ફીલેડેલફિયાના શેહેરો જેવી ટ્રામો) દોડે છે, અને કોઈ વખ્તે એટલી ઢળાવવાલી જગ્યા આવે છે કે, ગાડી જાણે ઉભી થતી હોય તેમ લાગે છે.

અમો ઉપલા મોહોલાઓ જોઇને પછી (Height Street) હાઇટ સ્ટ્રીટને નાકે ગોલડન ગેટ પાર્ક (Golden Gate Park) છે, તે જોવા ગયા હતા. એ બાગ શેહેરને નાકે ટેકડીપર આવેલો છે. તેનો મોટો ભાગ અમેરિકાના બાગો માફક મોટાં ઝાડો તથા ગાડી ઘોડાના રસ્તાઓનો બનેલો છે, પણ ઘોડો દરવાજા આગળનો ભાગ મઝેનાં ફુલપાન તથા ઘાસના ક્યારાઓનો કાઢેલો છે, જેમાંના ક્યારાઓની ગોઠવણ ઘણી તારીફ લાયક છે, અને તેમાં કાંઈ જાતજાતની રંગીન ગલીચાઓ જેવી તરાંહો તથા કિનારીઓ બનાવી છે. તેઓની વચમાં અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસના છેલ્લા મારી ગયલા પ્રેસીડંટ ગારફીલ્ડનું પુતળું મુકેલું છે, તથા એક બાજુપર ટેરેસીસ બનાવીને ઝાડનું કાચનું મોહું ઘર (Conservatory) બાંધેલું છે, જેમાંના ઝાડો કાંઈ ઘણાં જોવાલાયક નથી. ફર્નેસો તથા પામ્સ અને એવા ગરમ દેશનાં ઝાડો ત્યાં ઉગાડેલાં છે. આજે રાતના અમારા હોટલ આગળથી એક ઘણું મોહું સરઘસ વાજાંઓ સાથે ખાટકીઓનું ગયું હતું, પેહલાં થોડા જણાં પગે ચાલતા હતા જેવો દર એકના હાથમાં એકકી મસાલ હતી અને કોઇ કોઈના હાથમાં મોટા વાવટાઓ હતા. તે ઉપર ખાટકીઓની મંડળી અને તેઓ પાસેથીજ ગોસ વેચાતું લેજો અને ચીનાઓ પાસે ચીનાઇ ગોસ ના લેતા એમ વારાફરતી લખેલું હતું. તે પગે ચાલનારાઓની પાછળ ગાડીનું સરઘસ હતું જેમાં એકથી તે ચચાર ઘોડાનીબી ગાડીઓ હતી, જેમાં ખાટકીની મોટી દુકાન રાખનારાઓ ભપકામાં બેઠેલા હતા અને સાથે પોતાનાં નામો અને આગળ જણાવેલાં લેખના વાવટાઓ લીધેલા હતા અને મોઢાંમાં તંબાકુની બીડીઓ પીતા ઠઉ પેર બેસીને આસપાસ જોતા હતા. એ સરઘસને Butchers' League (બુચર્સ લીગ) કરીને કેહેતા હતા. સેંટ ફ્રાનસીસ્કોમાં ચીનાઓનું જોર ઘણું વધી પડયું છે, અને તેઓ ચીનથી દર સાલ સંખ્યાબંધ ઈહાં આવવા લાગ્યા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસના ઘણાખરાં શેહેરોમાં તે લોકો લાગુ પડી ગયા અને પોતે જાતે કરકસરથી રેહેનારા હોવાથી અમેરિકનો થાને જીનસો ઘણી સસ્તી



સાન ફ્રાન્સીસકોનો એક મોહોલો.

પેજ ૪૧૮.

બનાવીને વેચવા માંડી તથા સુથાર, લુહાર તથા કારીગરીને લગતી બીજી મજુરી તથા ખેતીવાડી તથા બીજી બધી બાબદોમાં સસ્તે ભાવે કામ કરવા લાગ્યાથી અમેરિકાનોને ભારી પડી ગયું અને તેઓના કામદારો જે મોટા રોજે કામ કરતા હતા તેઓને કામ મેળવવા સારૂ ઓછો રોજ લેવો પડ્યો અને તેઓની રહેવાની રીતભાત જરા છુટા હાથની તથા ખરચાલુ હોવાથી આવક તથા ખરચના તાંટીયા મેળવવાનું મુશ્કેલ પડી ગયું તેથી ઈંહાંના લોકોએ અમેરિકન સરકારને એ બાબે અરજીઓ કીધી તેમાં એવી દલીલ લાવ્યા કે ચીનાઓ એવીતો નજીસાત રીતે તથા કંગાલ હાલતમાં રહે છે કે તેથી શેહેરોની તંદરોસ્તીમાં બિગાડો થાય અને તેઓ વળી ચીનથી ઈંહાં આવી કમાઈ કરી પૈસા મેળવ્યા કે પાછા પોતાને દેશ જતા રહે છે તેથી અમેરિકાનો પૈસો ત્યાં બધો તણાઈ જવાથી અમેરિકનોને ઘણું ખમવું પડે છે, અને પડશે અને મજુરીનો ભાવ તેઓએ ઓસારી નાખ્યાથી અમોને ભુખે મરવું પડશે ઈત્યાદી. એવાં એવાં બાહાનાં કાહડ્યાં અને પછી તો તોફાન મચાવી ચીનાઓની સાથે મારામારી કરવા લાગ્યા અને ઘણા જણાઓ એવી મારામારીમાં મરી પણ ગયાથી આખરે યુનાઈટેડ સ્ટેટસની સરકારે ધારો બાંધ્યો છે કે જે ચીનાઓ ઈંહાં જનમેલા હોય અથવા ઘણા વરસના રહેલા હોય તેઓએજ ઈંહાં રહેવું અથવા પોતાને દેશ જાવઆવ કરવું, પણ નવા ચીનાઓને ઇહાં આવવાનો હોકમ નથી. જ્યાો ચીનાઓ જે જથ્થાબંધ ઈંહાં આવવા માંડ્યા હતા તે બંધ થયા છે, પણ હજી તે લોકો તાલ તલાવતથી થોડા ઘણા આવ્યા જાય છે. જેઓ ઈંહાંના રહેવાસી છે તેઓ ચીન જાયછે ત્યારે તે લોકને એક જાતની પાસ આપે છે કે તેને લીધે તેઓ પાછા આવી શકે. બધાઓને ઘણીખરી એવી પાસો આપે છે, જેઓ પોતાના દેશમાં રહેવા જાયતે તેજ પાસમાં નવા ચીનાઓને ઈહાં મોકલે છે. અને સામી તે પાસ તે નવા ચીનાને વેચવાથી સારી રકમ મેળવે છે. ઈંહાં બધા યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં એક લાખ ઉપર ચીનાછે તેમાં સેંટ ફ્રાનસીસ્કોમાં ૪૦૦૦૦ છે, જેઓ ઘણી જાતનો ધંધો કરે છે, તેમાં

ખાટકીઓનોબી છે અને સસતું ગોસ વેચે છે, જેથી ઉપલા ખાટકી-ઓએ એસોસીએશન કીધી છે અને સરઘસો કહાડી લોકોને સમજાવે છે કે ચીનાઓ ખરાબ અને રદી ગોસ વેચે છે તેથી તેઓ પાસેથી ના લેવો પણ પોતાના હમદરદીઓ પાસેથી લેવો કે તેઓને મદદ મળે અને એજ મુજબ બીજા ધંધાદારીઓબી કરવા લાગ્યા છે, અને ચીના-ઓપર અમેરિકનોનો ડોળો ઘણો કડવો હજી છે તેથી જ્યારે ચીનાઓ બાબે વાત થાય છે ત્યારે જાણે તેઓ જાનવર હોય તેમ તેઓને ધીરે ધિક્કારીને બોલે છે. અમો ધારીયે છીયે કે કોઇ વખ્ત એ બાબે ઓછી જાતમાં મારામારી મોટી થવાની છે. ચીનાઓબી સંપીલા ઘણા છે. અને બને ત્યાં સુધી એકએકને મદદ કરે છે. તેઓમાંથી મંડળી ઉભી થઇ છે અને કાંઈબી વાંકમાં આવે છે તો એકએકને પૈસાની મદદ કરી બચાવ કરે છે, અને મારામારીમાં ટોળાંને ટોળાં ઉતરી પડે છે. એ લોક બધા શેહેરના એક ભાગમાં હેલાએલા રહે છે, તેમ સેંટ ફ્રાન-સીસ્કોમાંબી ચીનાઇ શેહેર(Chinese Town)કરીને હેલાએલી જગ્યામાં એ ૪૦૦૦૦ ચીનાઓ રહે છે.

તા૦ ૬ થી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે પેહેલાં ઈહાંના પૈસાદાર લોકોને રેહેવાનો મોહોલો (California Street) કેલીફોર-નિયા સ્ટ્રીટમાં ફરી આવ્યા હતાં. એ મોહોલો ઘણા ઢળાવવાળો નાની નાની ટીકડીઓપર બંધાયલો છે, અને તેપર જવા સારૂ કેબલ–કાર યાને તારથી ચાલતી ટ્રામ દોડે છે. ત્યાંના ઘરોનો ઘણો મોટો ભાગ લાકડાં તથા પાટિયાંનો બાંધેલો છે પણ બધી હવેલીઓ ઘણી રોણકદાર જાત-જાતની ટપની અને નકશીથી ભરપુર બનાવેલી છે, અને તેઓને દર વખ્તે નવી રંગવાથી તેઓ નવી ઇમારતો હોય તેમ દીપે છે. ઘણીખરી ઇમારતોનાં છાપરાંઓ તથા બારીનાં મથાળાંઓ મિનારાથી રોકી કીધા છે અને થાંભળાઓ બાહાર દેખાતા રાખવાથી તેનો દેખાવ સારો આપે છે. એ મોહોલો આસરે હદી માઇલ જેટલો ચહડ ઊતરનો આવેલો છે અને ઘરો છુટાં છુટાં નાના નાના ફુલપાન

તથા ઘાસના લૉન્સના બાગો વચ્ચે બાંધેલાં છે તથા ઝાડને બચાવવા માટે કાચના ઘરો પડોસમાં રાખેલાં છે. ત્યાંથી નિકળેલા મોંટગોમરી સ્ટ્રીટમાંથી જતા (Western Grain and Stock Exchange) વેસ્ટર્ન ગ્રેન અને સ્ટૉક એક્ષચેંજ જોયો હતો. એ ઈમારત માફકસરની છે તેમાં ઈહાં (જુગારી લોક કહીયે તો ચાલે) લોકો અજબ રીતનો સટો રમે છે. એક મોટો હોલ છે ત્યાં જાણે નાટકશાળામાં જોવા બેઠા હોય તેમ સેંકડો લોક હારબંધ ખુરશીઓપર બેઠા હતા અને પોતપોતામાં સટો રમતા હતા. તેઓની સામેની બાજુપર મોટાં પાટિયાંઓ મારેલાં હતાં અને તેની એક બાજુપર એક જાતનો વિજળીથી ચાલતો સંચો હતો જે સંચાની અંદર જુદા જુદા આંકડાઓ માડેલાં કાગજ નાખેલાં હતાં જે કાગજોને વિજળીનો સંચો અંદર ખુબ હિલવીને પછી એક કાગજ એક દેખઈતાં ખાંચા પર બાહાર લાવતો. જે ઉપર આંકડા માડેલા અને પેલા સટો રમનારાઓની જાણ માટે ત્યાં ઊભાં રાખેલાં માણસો તે આંકડા પેલા મોટાં પાટિયાં ઉપર માંડે ને પછી સટો રમનારાઓ જે ભાવે પોતપોતામાં વેચ લે કીધી હોય તેનો હિસાબ ઉપલા આંકડાનાં ભાવ મુજબ કરીને વધાર ઘટાડાની આપ લે કરતા હતા. ધારો કે એક જણે ઘઊંનો ભાવ ૬૮ દોકડા ઠેરવીને ૧૦૦૦ સેનતાલ (૧૦૦ રતલનો એક સેનતાલ ઘઊંનો ઈહાં કહેવાય છે) માલ ચોઢેથી લીધો, હવે પેલો વિજળીના સંચાવાલો આંકડો જો ૬૯ નિકળ્યો તો લેનાર ધણી ને વેચનાર ધણી ૧ દોકડા લેખે હજાર સેનતાલ પર ભાવ ભરી આપે, પણ જો ૬૭ નિકળ્યો તો લેનાર ધણી વેચનારને એક દોકડા લેખે ભરી આપે. એ પ્રમાણે દરેક મીનીટે તે વિજળીનાં સંચામાંથી ભાવ બાહાર દેખાયા કરે અને આખો વખત જુગાર અથવા સટો ચાલુ રહે છે. પણ ઉપલા આંકડાઓ છે તેમાં ઘણામાં ઘણા બે દોકડા જેટલો ફરક રાખ્યો છે અને ઓછામાં ઓછો નંબર ૬૫ તો વધતામાં વધતો નંબર ૬૭ નો રહે છે, તેની વચમાં દોકડાનાં સો ભાગમા વેહેંચી નાખેલાં છે. જે જોઇને અમો ઘણા દિલગીર અને અજબ થયા હતા કે ઈહાંની સરકાર આ મુજબ

લોકોને ઉઘાડે છોક જુગાર રમવા દીયે છે પણ એમાં રમનારાઓનો મોટો ભાગ બિચારા ગરીબ કામદારો તથા વચલે વાંધેનાં લોકોનો છે, જેઓ પોતાની સકમાઈ આવી રીતે ખોઈને કરજદાર થઈ જાય છે.

એ જોઈને પછી (Woodward Gardens) ઉડવર્ડ ગારડન કરીને એક બાગ છે ત્યાં જોવા ગયા હતા. એ શેહેરને એક નાકે આવેલો છે, જ્યાંનો બાગ તેના ફુલપાનોના કિયારા તથા ઝાડોથી તથા પાણીના નાના તળાવો અને પુલોથી શણગારેલો છે, તથા તેમાં એક મજેની શોભીતી મસીદ જેવું રેસટરાં બાંધેલું છે, જ્યાં વાજું વાગવાની તથા લોકોને ફરવા હરવાની જગ્યા રાખેલી છે, પણ ઈહાં જોવાલાયક તો મુવેલાં અને જીવતાં જાનવરોનો સંગ્રહ કીધેલો છે તે છે. જીવતાં જાનવરોમાં બીજાં શેહેરોના સંગ્રહ માફક સીંહ, વાઘો, બાલારીંછ, હરનો, લામાસ અને મુંબઈના ગોદા એવાં જાનવરો અને પંખેરાંઓ છે. મુવેલાં જાનવરોનો સંગ્રહ પણ માફકસરનો છે પણ તેમાં એક કબાટમાં ખુદરતના ઢંગના નમુનાઓ જેવાકે કદરૂપાં અને કુદરતથી ઉલટાં જનમેલાં જાનવરો છે તે જોવાલાયક છે. જેમાં એક ડુક્કરનું બચ્ચું છે તેનું મોહું વાંદરાના જેવું છે, મરઘીનું પીલુંછે તેની પીઠ પર પુછડી આગળથી બીજા બે પગ ઊધા ઉગેલા છે, મેંઢાનું બચ્ચું છે તેની ડોક જાણે ઊંધી હોય તેમ તેની આંખ, નાક કાન સઘળું ડોકાના નિચેના ભાગમાં છે અને મોહુ તદન નથી, એક બિલાડીનાં બચ્ચાંને પાછળા પગજ નહીં મળે, એક કુત્રાંનાં બચ્ચાંને ડોકામાં એકજ આંખ ફક્ત વચમાં છે, મોહું, નાક કશું મળે નહીં, બે ડુક્કરના બચ્ચાં પીઠની ઉપરથી એક એક સાથ વલગેલાં, બકરાંનાં બચ્ચાંને એક બાજુપર હારબંધ બીજા ચાર પગ ઉગેલા. એ મુજબનું જોવાલાયક તે કબાટમાં ગોઠવેલું હતું. એ ઉપરાંત એક ૫૦૦ ફીટ ઊંચા ઝાડ જેને જંગલના બાપ (Father of the Forest) કરીને કહે છે તેની છાલ આસરે ૯ ઈંચ જાડી મુકેલીછે. કપટાન કુક જેણે દુનિયાની સફર કરીને ઘણાં તાપુઓ શોધી કાહાડ્યા હતાં તેને હાવાઈ (Hawai) ના ટાપુપર ત્યાંના જંગ

માણસોએ એક કાવાનત (Cava-nut) નાં ઝાડ હેઠળ મારી નાખ્યો હતો, તે ઝાડનું થડ ઈત્યાદી મુકેલું છે. ઈહાંના બાગમાં એક ગોળ તળાવ છે જેની અંદર મેલામાં ફેરવવાની ચકરી આવે છે, તેવી ચકરી પાણીમાં તરતી રાખી છે, જેને મથાળે સર બાંધેલા છે તેથી પવને તે ચકરી લોકોને બેસાડીને ફેરવે છે. એ સઘળું જોઈને પાછા હોટલમાં આવીને રાતનાં જમીને ચીનાઈ શેહેર (Chinese Town) જોવા સારૂ એક ભોમિયો જે તેઓની બોલી તથા રીતભાત સઘળું જાણે છે તેને લઈને ગયા હતા. એ ચીનાઈ શેહેર સેનફ્રાનસીસ્કોનો એક ભાગછે, અને ત્યાં આસરે ૧૨ મોહોલાઓમાં ૪૦૦૦૦ ચીનાઓ રહે છે, તેઓ સિવાય બીજું કોઈ ત્યાં રહેતું નથી. અને અમો ત્યાં બધે ફર્યા તે જાણે ચીનમાં ફરતા હોઇએ તેવું લાગતું હતું જો કે ઈહાંનાં ઘરો અમેરિકન ઢપપર બાંધેલાં છે તોથી તેઓ ઘણાખરા આટી ગેહેલીઓ હોય તેમ અંદરથી ઊંડાં અને નાની નાની કોયળીઓનાં બનાવેલાં છે, અને થોડાંએક ચીનાઈ દેવળો સિવાય તે બધાંના ધણીઓ અમેરિકનોજ છે. અમો પેહેલા યંગ વો (Young Wo) નામની એક ચીનાઓની મંડળી છે, તેનાં મકાનમાં ગયા હતા. ઇંયા મંડળીને લગતી સભાઓ સારૂ એક હોલ સારો ચીનાઈ ફરનીચરથી શણગારેલો છે, જ્યાં બધી રીતની પોતપોતાની ખટપટ તથા મારામારીનો ફડચો તેના વડાઓ કરે છે, અને કોર્ટમાં જતા નથી. એ લોકોમાં એટલો-સંપ છે કે અગરજો એક ચીનાએ બીજા ચીનાનું ખુન કીધું હોય અને તેમ કરતાં તેને બીજા ચીનાઓએ જોયોબી હોય તો તે સરકારને જણાવતા નથી, અને ઘણીબી તજવીજ સરકાર કરે અથવા ઈનામબી છપાવે પણ તેઓને જાહેર પાડતા નથી. પણ પોતપોતામાંજ તેનો ઈનસાફ છુપો કરે છે, અને જો તકસીર પુરવાર થઈ તો તેને મોટો દંડ કરે છે, તે જો પેલો ખુની આપી શકે તો તેમ, દંડ નહી તો તેની મંડળીવાલાઓ પોતપોતામાં ઉઘરાણું કરીને તે દંડ આપે છે. જે મરનાર ધણીનાં બઇરી છોકરાં નહી હોય તો સગાંઓને મળે છે. એ પ્રમાણે ઇનસાફ કરવાનાં કારણમાં ચીનાઓ જણાવે છે કે ખુન

થયું અને માણસનો જીવતો ગયો હવે તે કાંઇ પાછો જીવતો થવાનો નથી અને જો ખુનીની તપાસ થાય અને કેદ જાય તેમાં મરનારના સગાંવાહલાંને શું ફાયદો તેથી બેહેતર કે તેઓને પૈસા મળે તો તેઓ સુખી થાય અને દુઃખમાં ઉમેરો નહીં થાય. એ પ્રમાણે જો એક ચીનાએ મારામારીમાં ખુન જાણી જોઇને નહીં કીધું હોય તો તેને બંચાવી લે છે, પણ જો વારા ફરતી તેજ ધણી ખુન કરે છે તો પછી તેને સરકારને સ્વાધીન કરી દે છે. એ મંડળીને લગતું દેવળ એજ મકાનનાં માલપર છે, જે હોન્વેગ કરીને આગળ એઓનો મોટો શેહેનશાહ થઇ ગયો છે, તેને દેવતા બનાવીને તે સારૂં બાંધેલું છે, જેમાં તેની મુરતી એક ઊંચાં તખ્ત ઊપર બેસાડી છે, અને તેની આસપાસ બે તેના સહલાકાર વજીરો બેસાડેલા છે જેઓની એ લોકો બંદગી કરે છે. એની સામે એક દીવો રાત દિવસ બળતો મુકેલો છે, તથા એક જાતનું અફરગાન્યું છે, તેમાં સુખડ બાલેલી રાખ મુકી અગરબતીઓ બાલે છે. ચીનાઓ ભણવા આવે છે, ત્યારે એક સાદરીપર પડીને ભણે છે અને મીનબતી લાવેલી સલગાવે છે, જે સારૂં ત્યાં ધાતુના વાસણો રાખેલાં છે, અને પછી સાથે લાવેલાં બંદગીના કાગજો બાલે છે, કે બંદગી હવા સાથે આસમાનપર દેવતાને પુગે. એ પુટળાંઓની આસપાસ ખોટાં ફુલો કસબી તથા કાગજોનાં બનાવેલા મુકેલાં છે. બધે ચીનાઇ ફાણસો લટકાવેલાં છે, અને દેવાલપર આસપાસ મોટાં પાટિયાંઓપર કોઈ મરી ગયલા ચીનાઓનાં સગાંઓએ મુકાવેલા લેખો ટાંગેલા છે. જેમાં તે મરનારનું નામ લખે છે અને તે ત્યાં મુકી રાખવા સારૂં પૈસા આપ્યા જાય છે. મુરતીની સામેથી ભાલાઓ મુકેલા છે, જેથી શેહેતાંન આવતો અટકે છે. દેવળમાં ભકિત કરનારાઓ જે બક્ષેસ આપે છે તેની ઊપજ દર સાલ લીલાંઊથી વેચાય છે અને તે લેનાર ધણીના સ્વાધીનમાં દેવળ રહે છે, તેની ઊપજ ઉપલી મંડળી પોતાના વપરાસ સારૂં રાખે છે તથા દેવળપર ખરચ પણ તેમાંથીજ કરે છે. એ જોઇને બીડી બનાવનારાઓની મંડળીના ઘરમાં ગયા હતા. જ્યાં પણ ઉપલા ઢંગ વાઉ જેનીજ સઘળી વિગતો

છે. તેનું દેવળ Kwang Tai કુવાંન ટાઇ નામના લડાયક સેનાપતીને અર્પણ કીધેલું છે, તેનું પુતળું આપણા રૂસ્તમ પેહેલવાનની સખીઓને મળતું આવે છે. એ કુવાન ટાઇ સારૂ કહે છે કે તેના જેવો લડાયક પેહેલવાન દુનિયામાં (અલબતાં ચીનાઇ દુનિયા ગણવી) કંઠે થયો નથી, તે ઉપરથી આપણને શક જાય છે કે આપણો ઇરાની રૂસ્તમ તો એ કુવાંન ટાઇ નહીં હોય? ત્યાંથી નિકળેલા એક ઘેરમાં ગયા હતા જેને અમેરિકનો ઘોરસ્તાનના નામથી પિછાંણે છે. એ ઘરમાં ચીનાઓ મરણ પામે છે, તેના મુડદાંને લાંબા દિવસ એક ભોંયરૂ છે, તેમાં રાખતા હતા અને તે કોહાવા માડે કે પછી પાણીમાં તેને નાખી સુલાપર ખુબ ઉકાલી તેનું માસ હાડકાંઓપરથી સઘળું ઓખવી કાહાડતા હતા. તે હાડકાંઓને એક નાના દાબડામાં બંધ કરીને તે મરનારનું નામ નિશાંણ તે ઉપર લખી રાખતા હતા અને પછી ચીન જતી સ્ટીમરોમાં તેને ચીન દાટવા સારૂ મોકલાવી આપતા હતા, પણ અમેરિકન સરકારે ચાર પાંચ વરસ થયાં મુડદાંઓને એ ધામાં રાખવાનું તથા તેનું માસ ઊકાલવાનું બંધ કરાવ્યું છે. તેઓને દાટવાનો હુકમ કીધો છે તોબી ત્રણ વરસ પછી જો કોઇની ખુશી હોય તો સરકારમાં શી ભરીને તે મુડદું પાછું ખણી કાહડી તેના હાડકાંઓ ચીન મોકલાવે છે. એ મુજબ દર મેલ સ્ટીમરે ઘણા ડાબડા એ હાડકાંઓના હજી પણ ચીન જાય છે જ્યાં દટાવાની ચીનાઓની ઘણી ખુશી છે કારણકે દર સાલ તેઓના એવા તેહેવાર આવે છે કે તે વખતે તેઓનાં છોકરાંઓ અથવા સગાંવાહલાંઓ ઘોરસ્તાનમાં જઇ તેઓની ઘોર આગળ બંદગી કરે અને ખોરાકી મુકે. કોઈજ ઘણો નાચાર હોય છે તેનાજ હાડકાં અમેરિકામાં રહે છે. બાકીના બધાનાં ચીનજ દટાવા જાય છે. એ ઊપલાં ઘરનું મુડદાંનાલું ભોંયરૂ હમણા બંધ કરાવેલું છે, પણ ચીનાઓ ત્યાં વસે છે અને આગળ પણ તેજ મુજબ એમાં વરતા હતા. એવાં એવાં ચેહેલી જેવાં ઘરોમાં ૨૦૦૦ ચીનાઓ એક એક ઘરમાં રહે છે, તેઓ નાના નાના ઓરડાઓમાં અભરાઈના ભરોતી માફક બિછાણાઓ કરીને સુવે છે, અને ઘણા નજીસાતથી રહે છે.

તેઓના ઓરડાઓમાં તો આપણાથી નાક ધર્યા વગર ઉભા રહેવાય નહીં, તેઓના બબરચીખાનાંબી નાનાં અને ચુલ્લાઓથી ભરી નાખેલાં છે. અમેરિકન ચુલાઓ ધુમાડો જવાની ચીમની સાથના હોવા છતાં તેમાં રાંધતા નથી પણ નાના લોખંડના પૈડાંવાલા ચુલાઓપર રાંધે છે અને તેથી બબરચીખાનાંમાં ધુમાડો એટલો થાય છે કે ખમાતો નથી તોબી તેની દરકાર ચીનાઓ કરતા નથી. કોઈ કોઈ ગમતો બબરચીખાનાની બરાબર સામેજ સંડાસ રાખે છે તેથી ત્યાંની બો ખમાતી નથી, પણ ચીનાઓ કાંઈ ખરેખરજ નજીસ દેખું, તેની સામેજ રાંધીને ખાય છે. એવી એક ચેહેલી રોકું ઘર જેને અમેરિકનોએ ઠઠામાં (Palace Hotel) પૅલેસ હોટલ નામ આપ્યું છે તે અમોએ જોયું હતું, પણ અંદર તેના નાના ચોકમાં ગયા કે ઉભા રહી શકીયા નહીં અને તરત પાછા બાહાર આવ્યા હતા. એવી ચેહેલીઓપર જવાની ગળીઓબી ભાયગે ત્રણ ચાર ફીટ મોહોળી હશે. અમે આગળ ચાલતાં એક મોહોલ્લામાં ઘર જોયું હતું જે ખાલી બંધ પડેલું છે, તેને સારૂં કહે છે કે આસરે દસ મહિના થયા એના ઘરધણીએ ચીના રેહેનાર ઉપર ભાડું વધારવા માગયું જે પેલા ચીનાને ભારી પડવાથી ના પડયું, તેથી તેને જોરથી કોર્ટના હુકમે ખાલી કરાવ્યું હતું, પણ ચીનાઓએ તેનો ખાર લેવા એ ઘરને કોઇબી ભાડે નહીં લે કરી સંપ કીધો છે જેથી હજી તે ખાલી પડેલું છે. એ ઘરમાં કોઇ અમેરિકન તો કદી રહે નહીં અને કોઈ બીજો ચીનો લેબી નહીં, તેથી આખરે અસલ રહેનાર ચીના સાથેજ સમજુતી કરીને ઘરધણી તેનેજ ભાડે આપશે તો ઘર ભરાશે, નહીં તો બીજાને ગમે એટલું સસ્તે ભાડે આપે તોબી કોઇ લે નહીં. એવો સંપ અહીયાંના ચીનાઓમાં છે. ત્યાંથી ચીનાઓનું સૌથી મોટું દેવળ તુ-સેત કે કરીને છે તે જોયું હતું. એ દેવળનો મોહોલો આઠમણ તરફ આવેલો છે, પણ ચીનાઓ દેવળ ઉગમણ તરફ મોહો કરી બાંધે છે, તેથી આઠમણ તરફ તેની પીઠ કરીને એક નાની ગલીમાંથી તે રસ્તે અંદર જાય છે, જ્યાં ઉગમણે દેવળનું મોઢું કીધું છે. અને તે તુ સેટ કે

( Tu let Fo ) નામના શેહેનશાહને અર્પણ કીધેલું છે. એમાંની મુરતીઓ માણુસના કદના આકાર જેટલી મોટી છે, અને જાણે શેહેનશાહની દરબાર ભરી હોય તેમ તેઓને પક્ષાંથી વાળીને હારબંધ ચહડ ઉતર બેસાડેલી છે ચીનાઓમા ડાબા હાથ ઉપર બેસાડે તો તે માનની જગ્યા ગણાય છે તેથી શેહેનશાહના ડાબા હાથ ઊપર તેને સલાહ આપનાર વજીરને બેસાડેલો છે અને જમણા હાથ ઊપર તેથી ઉતરતી પદવીનો પણ બીજા બધા વજીરોથી ચઢનો કેળવણીખાતાનો વજીર છે, જેની પાસે લડાઇનો વજીર બેસાડેલો છે એ ઘણો ઘણો લડાયક હતો, અને આખી જીદગી લડાઇઓમા દેશદેશ ગુજારી હતી તેની ચામડીનો રગ શામલો થયો હશે, તેથી તેને કાલા રગનો તથા ખુની આખનો પાડેલો છે એ દેવળમા બધે લાકડાંના કોતરકામ તથા નકશીના પરદાઓ ઘણી સરસ કારીગરીના બનાવી મુકેલા છે, જેમા આખા એક એક લાકડામા ઊપલા શેહેનશાહની જીંદગીના હેવાલો સલગ પુતળાઓ સાથના કોતરેલા છે, અને બધી રીતે ભપકાદાર એ દેવળ બનાવેલુ છે એ દેવળ ટેકડી ઊપર (આખુ ચીનાઈ શેહેરખી એજ માફક ટેકડી ઊપર) છે ત્યાથી શેહેરનો દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે ત્યાથી નિકળેના અનદુલખાણા ઉપર ગયા હતા. જ્યાં લાબા લાબા બાજતો ઊપર ચીનાઓ પડ્યા પડ્યા અફીમ ખાલીઓમા મુકી તેને સલગાવી નળીઓને રસ્તે તેનો ધુમાડો લેતા હતાં જેમાના કોઈ કોઇ તો ત્યાજ કેફ ચડ્યાથી હાથમાથી પેલી નળી પડતી મુકી પડી રહેલા તરેહવાર રૂપમા દીસતા હતા એ અફીમ મેહેતાજીની નિશાળમા આગલ ખડ્યા વાપરતા હતા તેવા ખડ્યાપા ભરે છે પછી તેની અદર બાજુથી છેદ પાડી તેમાથી નળી પસાર કરે છે અને મોઢાપર બનાવેલું અફીમ મુકી તેને દીવાપર ધરે છે અને પછી તેનો ધુમાડો નળી વાટે મોઢામા લે છે. એ સારૂ દરેક જણની આગળ નાના ફાનસોમા બત્તી રાખે છે પીનારાઓ સારૂ એક લાકડાનો તકિયો મુકેલો હોય છે, તેપર માથુ મુકીને સુઈને અફીમને ધુમાડો લીયે છે ઘણા અફીમ પીનારાઓના હાલ હાડકા પાસરાં જેવા થઈ

રહે છે, તોબી એ લખ તેઓ છોડી શક્તા નથી. ત્યાંથી નિકળેલા ચીનાઓના ફ્રીમેસનનાં દેવળમાં ગયા હતા. અમો સાંભળીને અજબ થયા કે, ચીનાઓ ફ્રીમેસન કયે દહાડે થાય છે, પણ ખબર કહાડતાં માલમ પડયું કે, એ લોકોમાંથી ૨૦૦૦ વરસ થયાં એક જાતની મેસનરી જેવીજ મંડળી છે, જેમાં મરદોનેજ લે છે અને એક બીજાને નિશાણીઓથી પિછાણે છે તથા અંદર સામેલ થવાની ક્રીયા સઘળું કરે છે, પણ તે જુદીજ રીતની છે અને ફ્રીમેસનરીને મળતી નથી. એ લોકોના દીવાનખાનાંમાં હારબંધ ચીનાઈ ખુરસીઓ ગોઠવેલી છે, અને ફરનીચર સારૂં છે, પણ બીજું કશું પણ દીસતું નથી. એ દીવાનખાનમાં નવા સામેલ થનાર ઉમેદવારને કાંઈ ક્રીયા કરીને પછી પરોશના ઓરડામાં એક દેવળ છે ત્યાં લઈ જઈને એ દેવળમાં મેસનરી પેહેલાં એ લોકમાં ઊભી કરનારની સુરતી છે, જ્યાં કાગળો તથા અગરબતી અને સુખડ બાળી તેને સોગંદ આપે છે. ત્યાંથી નિકળેલા ઈહાંની ગલીચુચીઓમાં જ્યાં જુગારખાનાઓ બેસુમાર છે, ત્યાં ફરીયા હતા. એ જુગાર રમવાનું સરકાર અટકાવે છે, તેથી ચીનાઓ જે ઘરોને જુગારખાના દાખલ વાપરે છે તેની દેવાલ લોખંડની જાડી બોઈલરોની પ્લેટની બનાવે છે, દર બીજું કે ત્રીજું ઘર એવા મોહોલામાં આવી રીતનાં જાડાં લોખંડના બાંધેલાં દેખાતાં હતાં. હવે જો પોલીસનો કોઈ અમલદાર ત્યાં આવે તો, દર ઘરની બાહાર બારણાં આગળ એક માણસ ઉભેલું હોય છે તે તરત પેલું બારણું બંધ કરીને અંદરવાળાઓને જણાવા દોડી જાય છે અને પેલો અમલદાર ઘર આગળ આવીને ગમે એટલું હથોડીથી બારણાં તથા દેવાલપર ઠોકે પણ તે તરત ભાંજી શકતો નથી અને અંદરથી આની ચીનાઓ બારણું ઉઘાડે તે આગમય નાની જાલીમાંથી તેને પુછે છે કે તું કોણ છે, શું કામ આવ્યો છે એમ કરીને વખ્ત કાહડે છે, તેટલાં ઉપર મળેલા જુગારીઓ જુગારનો સઘળો સામાન ભાંજી બાળી નાખે છે કે પેલા અમલદારો જ્યારે અંદર આવે ત્યારે તેઓ પાસે કશી સાહેદી જુગાર રમવાની મળતી નથી અને જાણે ખાલી અમથા મોજ

કરવા મળ્યા હોય તેમ બતાવે છે. પોલીસવાલાઓ એ બધી તાલ જાણે છે, પણ નાચાર છે કે ઉપરની તાલને લીધે પકડી શકતા નથી. અમો એ મોહોલ્લામાં ફરતા હતા ત્યારે ઝપાઝપ એવાં બારણાંઓ અમોને વખ્તે છુપા લેબાસના અમલદારો હોય કરી સમજીને બંધ કરી નાખતા હતા. ત્યાંથી પાછા મોટા રસ્તાપર આવીને ચીનાઇ નાટકશાળા જોવા ગયા હતા. અંદર જવાની જે ધણી અરધો ડાલર ફી આપે છે તેને સ્ટેજ ઉપર તથા પરદાઓની પાછળ જવાની છુટ છે. બાકીનાઓ પાસથી પા ડાલર લેછે તેઓ નાટકશાળામાં બેસીને જોયછે. નાટક દરરોજ રાતના થાએ છે તોમી આખું ઘર ચીનાઓથી ભરાઇ ગયું હતું. નાટકશાળા એક લાંબા હોલ જેવી છે, જેને છેડે તખ્તા ઉપર નાટક થાય છે, પણ તેને પરદા સીનરી કશું મળે નહીં. બેઠકોને મથાળે ગેલરી છે ત્યાં ઓરતોનો સાર જુદો બેઠકો છે, જ્યાં ઘણી ચીનીઓ ભપકાદાર પોશાકમાં ખુલ્લે મોઢે બેઠેલીઓ હતી. અમો સ્ટેજની પાછળને રસ્તે અંદર બધા નાટકીઓને જોઇને નાટક કરવાના તખ્તા ઉપરજ ખુરસીઓ આપ્યાથી બેઠા હતા. નાટકીઓ બધા મરદોજ છે, ઓરતો નાટક કરતી નથી, નાટકમાં કાંઈ દમ જેવું હતું નહીં. અમો આસરે અરધો કલાક ચોભ્યા તેટલા વખ્તમાં બે જણાઓ ઓરતોના પોશાકમાં ગીતના આકારે આમનસામન વાત કરતા હતા. જેનો સાર પુછતાં એમ માલમ પડયું કે એક શેહેનશાહની ઓરતની બેન ઘણી ગરીબ હાલતમાં હતી તેનો ભાઈ જે ઠોલ્યા જેવો હતો, તે પોતાની બેઉ બેનોની પાસે આવજાવ કરી પેલી શેહેનશાહ થયલી બેન પાસથી જણસ તથા રૂપિયા લાવી ગરીબ હાલતની વિધવા બેનને આપતો હતો, અને તે મેળવવા શેહેનશાહબાનું પોતાના શેહેનશાહ વરને પટાવી સમજાવીને કાંઈનું કાંઈ મેળવતી હતી. એ પ્રમાણેના નાટકની ગમત અમે અરધા કલાકમાં જોઈ હતી. પણ તેમાં એકટીંગમાં કે ગાયનમાં કશો દમ હતો નહીં.

ઓરતના પોશાકના નાટકકારોનો સાદ ઓરતના જેવો ઝીણો હતો પણ ગાયનનો રાગ એકજ જાતનો હોય તેવો લાગતો હતો. મરદો-મી બને ત્યાં સુધી ઉંચો અને ઝીણો સાદ કાહાડતાં હતાં. વાજાંમાં

એક સારંગી એક તારની મુંબઈમાં ગોપીચંદ રાજાના ગીતો ગાનારાઓ વજાડે છે તેને આબાદ સાદ તથા દેખાવમાં મળતી હતી અને વળી આખાં બેંડમાં ઢોલ, પીપોડી તથા છમછમિમાં મુંબઇનાં ટકોરખાનાને મળતું હતું. ગાયન અચકી અચકીને ગાતા હોય તેવી રૂપનું હતું. અમોને તો એ જોઇને કંટાળો આવ્યાથી પાછા જલદી સાંથી બાહાર નિકળ્યા હતા. એ નાટક રોજ સાંજનાં પાંચથી રાતનાં બાર વાગ્યા સુધી થાયછે અને હેરફેર જુદી જાતનાં નાટકો થાયછે. અમો લખતાં ભુલી ગયા કે એનાં એકટીંગમાં લડાઈપર જવાની તૈયારી સારૂં સોલજરો તૈયાર થયલા સ્ટેજના પરદાની પાછળ અમે જોયા હતા જેઓ મોઢાંપર રંગ જાતજાતનાં લગાડી શેહેતાન યા દેવના જેવા કદરબીહામનાં દેખાવના તૈયાર થયલા હતા જે ઘણા હસવા લાયક લાગતા હતા આગળ ચીનની લડાઈઓમાં એ માફક સોલજરો વેશ પેહેરી જાણે સામા ધણીને બિહીવડાવના હતા. નાટકશાળામાંથી નિકળીને ચીનાંઓનું અહીંયાં સૌથી સરસ રેસટરાં છે, સાં ગયા હતા. એને ઘણું સારી રીતે ચીનાઈ ફાશીન શણગારેલું છે. પરદાઓ તથા ફરનીચર સઘળું ચીનાઈ સીસમી તેમાં સીપ ઈનલેડ કામેલાનું છે તથા ચીનાઇ પરદાઓ નકશીના બનાવેલા છે. ઈહાં બાહાર દેશાવરોથી આવતા અમેરિકનો તથા યુરોપિયનો ચીનાઈ રીતનું રાંધેલું ખાવા આવે છે. સાંભળવા મુજબ એકી વખતે એક ટેબલપર ૫૦ જાતનાં પકવાનો સુધી ઈહાં આપે છે. અમો ગયા સારે થોડાએક ચીનાઓ તથા ચીનીઓ સ. વાજીંત્ર સાથે ગાયણ કરી પોતપોતામાં મોજ કરતાં હતાં. ઓરતોને, સાદ મઝેનો ઝીણો હતો પણ અમો ગાયણ નાટકશાળામાં સાંભળી આવ્યા તેના રાગને મળતું હતું. અમોએ ચાહ માગવાથી તે તથા થોડીએક ચીનાઇ સુકી ફ્રુત અને મુરંબો અમારી આગળ મુકયો હતો. ચાહ પણી ઊંચી અને સારી બનાવટની આપી હતી પણ તેમાં દુધ કે ખાંડ કશું નાખેલું હતુ નહીં. તે ચાખીને જો કે સ્વાદદાર હતી તોબી ખાંડ દુધ વગર પીવા ગમી નહીં. અમારી આગળ એ લોકો ચોખામાંથી આમસુ નામનો દારૂ બનાવે છે તેબી ચાખવા સારૂ લાવી મુકયો હતો,

જે ધણોખરો મુંબઇમાં છાસ્તીમાં તારનો દારૂ (ઊરાખ) બનાવે છે તેને મળતો આવતો હતો. હોલમાં વચમાં ૧૫ જણા સાર ટેબલ બિછાવેલી તૈયાર હતી, જેપર એક એક મુસલમાનોને ભઠયારખાંનામાં ખાવાનાં પ્યાલાં આપે છે, તેવા ઘટમનાં પ્યાલાં તથા નાની નાની બબે રકાબીઓ મુકી હતી અને તેમા એકમાં તરબુચ અને ખરબુચાનાં બીજો ભુજેલાં મુકેલાં હતાં અને તેમાં જોયા મેળે ચીનાઓ એને ઘણુ પસંદ કરતા હશે કારણકે દરેક છુટી છુટી મુકેલી ખુરસીઓની આમ-સમી ટેબલો ઉપર એ ચીજોની રકાબી મુકેલી હતી. એ રેસટરાંનું નામ, બન, સન, લો Bun, Sun, Low, કરીને આપેલું છે. ત્યાંથી નિકળેલા એક ચીનાઈ આંધલી ઓરત આજે ૩૫ વરસ થયાં એકજ ઓરડામાં પડી રહી છે જેને ઈહાં સાધુ કરી કહે છે, ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં જોવાનું કાંઈ નથી. પણ માણસ જાત કેવી નજીસ રીતે બિલાડી તથા કુતરાંઓ સાથ રહી શકે છે, તેનો એક એ નમુનો હતો. ઓરડો આશરે ૬ ચોરસ ફીટ સ્કવેર હશે તેમાં તે બુધી અને એક બીજો મરદ ૧૦, ૧૫ બિલાડી તથા કુતરાં સાથે રહે છે, તે જગ્યા એવી તો નજીસ વાસ આવે છે કે અમો વધનો વખ્ત ત્યાં થોભી શકયા નહી. ત્યાંથી ગામના બીજા ભાગોમાં ફરીને પછી હોટલમાં આવ્યા હતા.

**તા૦ ૭ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭**—આજે ઈહાંથી ત્રણ માઇલ દુર ગોલડન ગેટ પાર્કની પડોસમાં સરતના રસ્તાપર જાનવરોનું પ્રદરશણ તથા ઘોડાની સરત હતી તે જોવા ગયા હતા. જાનવરોમાં ગાય, ગોઢા અને ઘોડાઓ હતા જેઓમાં કોઈ કોઈ જાનવરો ઘણાં સારાં હતાં. ગાય ગોઢાઓનું કદ કોઈ તો રાક્ષી હતું અને તેવી ગાયો ત્રણ મણ સુધી દુધ આપી શકે છે. એક ગોઢાની કિમત એક હજાર ડાલર સુધીની હતી. ઘોડાઓમાં બે ચાર ઘોડાઓ ઘણા દેખાવલા તથા સારા બાંધાના હતા. બાકીના કાંઈ પણ દમવાલા હતા નહીં. ઘોડાની સરતથી તેવીજ દમ વગરની જેવી હતી અને જેમ સરતમા દમ નહીં તેમ ભીડ પણ ઘણીજ થોડી આશરે ૫૦૦થી ૭૦૦ માણસોની હશે,

જ્યાં સરત દોડાવે છે ત્યાં ફરતી જગ્યા બંધ ઘેરી લીધી છે, તેથી પૈસા આપે તોજ અંદર જવાય જેથી ગીરદી હતી નહી. સરતના ઘોડાઓથી માફકસરના હતા, અને ચાર સરત દોડવાની હતી. તેમાં પેહેલી બે વાગેને શરૂ થઇ અને અમો પાંચ વાગે ત્યાંથી નિકળ્યા ત્યારે ચોથી તો થવાની હતી. એટલો વચમાં વખ્ત કાહાડતા હતા. પણ ઇહાં સરતના જુગાર ઉપ્રાંત એક બીજો જુગાર પણ ચાલતો હતો તેમાં એક લાકડાંના નાના થાબળા સાથે નબરો માડેલી ચકરડી હતી જે ફેરવીને જે નંબર તેમાં રમનારાઓએ કબજ કીધાં હોય તે નંબર જો આવે તો તેઓને ચોક્સ રકમ સરત રમનારાઓએ અંદર મુકેલી રકમ માફક મળે. બીજીગમ એક ગોળ ચકરડાંપર નાના રમકડાના ઘોડાઓ સરત રમતા હોય તેમ ચાંપ દાબી તે ઘોડાઓ કમાનના જોરથી દોડે છે અને તેમાં રમનારાઓ તે ઘોડાઓમાંથી એક એક પસંદ કરે છે ને જો પેહેલો આવે તો તેનેબી અંદર રમતમાં એકઠી થયલી રકમમાંથી કાંઇ મળે છે. એ મુજબ બેટીંગ ઉપ્રાંત જુગારી રમત પણ ચાલતી હતી. અમો ધારીયે છીયે કે અમેરિકન લોકે જેવા જુગારી તથા સટોલીયા લોક બીજે કેઠે હશે નહીં. તેમાં ગરીબ લોક ઊપર મુજબની તથા સેન ફ્રાનસીસ્કોના એક્ષચેજમાં ચાલે છે તેવી રીતે નાનો જુગાર તથા સટો રમે છે ને કરોડપતીઓ કરોડો રૂપિયાનો સટો ઊઠાવી ઊપર જેવા ગરીબ અને વચલેવાંધેનાં લોકની કમબખ્તી કરે છે. એવા લોકો ત્રણ ચાર જણા મળી જઇને એક બાબદ જેમકે શેરોનો સટો એક કંપનીનો ઊઠાવે છે. તેઓ શેરો પેહેલાં હરૂસે બને ત્યાં સુધી વેચાતા લઇ પોતા પાસે પૈસાના જોરથી એકઠા કરે છે ને પછી વાયદો કાહાડી શેરોનો ભાવ ઊપર લઇ જઈ પોતે લોકો પાસથી વેચાતા લેયા જાય છે. હવે કંપનીના શેરો જો ૫૦૦૦૦ હોય છે, તો એક લાખ શેરો સુધી તેઓ એકના બેવડા યા તેવડા ભાવ સુધી વધારીને વાયદાના પચોતા લે છે ને લોકો આવો મોટો ભાવ વધી ગયલો જેઈને આંગપર વેચ્યા જાય છે પછી જ્યારે વાયદો પાકે છે ત્યારે શેરો આપી શકતા નથી ને શેરોનો મોઢે માગ્યો ભાવ પેલા સટોલીયાએ

કાપી લે છે ને પોતે મોટો તડાકો મારી ગરીબ લોકને પાયમાલ કરે છે. એ મુજબ હમણા બે મહિનાપર થોડાક પૈસાદાર વેપારીઓએ ઘઊંનો સટો ઊઠાવ્યો હતો અને ભાવ વધારી એક હાથ કરવા ગયા અને જ્યારે વાયદો પાકો ત્યારે આગ્રે વખતે ન ધારેલો પાક મોટો થવાથી તથા ઘઊંનો ભાવ ઈંહીં વૃધી જવાથી બીજા દેશાવરોથી એટલો તો ઘઊં આગગાડીમાં વધુ નુર આપીનેબી લાવ્યા, કે પેલા સટો ઊઠાવનારાઓ કરોડપતી હોવા છતાં અને બેંકોમાં માલ મુકી તે ઊપર થોડી છુટ રાખવા છતાં માલ ઉપાડી શકયા નહીં અને આખરે દીવાળું કાહડયું હતું અને પછી ઘઊંનું બજાર થોડા દિવસ લોકોનાં ગભરાટથી એટલું તો ઓસરી ગયું કે તેના ખરા ભાવથીબી ઓછું થઈને પેનીક થઈ ગઈ હતી. એ મુજબ અહીંયાંનાં લોકો સટો ઊઠાવી પોતે ખરાબ થવા ઊપરાંત ગરીબોનેબી ખરાબ કરે છે. આજે રાતનાં (Bush Street) બુશ સ્ટ્રીટ નાટકશાળામાં ગયા હતા જ્યાં ગાયન સાથનો નાટક સારી રીતનો બજાવેલો જોયો હતો પણ અમો ધારી છીએ કે ઈંગ્લંડ તરફના નાટકોને પુગે નહીં.

**તા૦ ૮ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે (Cliff House)** કલીફ હાઊસ કરીને સેન ફ્રાનસીસકોથી આસરે પાંચ મૈલ દુર પેસીફીક મહાસાગરને કાંઠે એક ટેકડી છે ત્યાં ગયા હતા. જ્યાં અહીંનું ઘણું લોક સાંજના કિનારે ફરવા જાય છે. એ જગ્યા પર સમુદ્રની અંદર કિનારેથી આસરે ૧૦૦ વાર દુર ત્રણ ચાર નાની ટેકડીઓ આવેલી છે, જે ઊપર સીલ જાતની માછલીઓ કાંઈ સેંકડો રહે છે અને તેઓ આખો વર્ષ તે ટેકડીઓની ઊપર તથા પાણીમાં રમત ગમત કરે છે, તેને લોકો જોવા સારૂ ખામખા જાય છે. એ સીલ જાનવરોને આગળથી બે પાંખરોકા પગ રહે છે પણ પાછળથી માછલીના પુછડાં જેવું બદન વગર પગનું હોય છે. તેઓ જેમ પાણીમાં તેમ જમીન ઊપર રહી શકે છે અને વળી ફસડાતાં ફસડાતાં જમીનપર તથા ડુંગરની ટેકડીઓપર ચાલી તથા ચહડી શકે છે. એઓ આખો

વેપ્ર બુમ મારતાં કરતાં હતાં, જેઓનો સાદ ગધેડું ધીરે સાદે બુમ મારતું હોય તેને મળતો આવે છે. એ કિનારાપર દરિયાના મોજાઓ ઘણા ઊછળે છે તેથી ફુવારાની માફક તેઓ અથડીને ઊડે છે, તે મજેનું લાગે છે અને હવા પણ ઘણી સારી હોવાથી ત્યાં હોટલો તથા રેસટરાં ઘણાં કાઢેલાં છે. સેન ફ્રાનસીસકોથી ત્યાં જવા સારૂ કેબલકારની ગાડીમાં ગોલડન ગેટપાર્ક સુધીમાં પાંચ સેંટમા જવાય છે અને ત્યાંથી સ્ટીમકાર (ટરામની ગાડીને એનજીનથી ચલાવે છે, તેને સ્ટીમકાર ઈહાં કહે છે) માં પણ એટલાજ સેંટ આપવાથી છેક કિનારે સુધી પોંહોંચાડે છે અને દર પાંચ મીનીટે એવી ગાડીઓ લોકોને લાવ લઈ જાવ ત્યાં કરે છે. ત્યાંથી નિકળેલા (Battle of Chattanooga) ચેટેનુગાની લડાઈનો પેનોરામા જોવા ગયા હતા જ્યાં ઊપલી છેલ્લી ઈહાંની માહોમાહેની લડાઇ સને ૧૮૬૧થી ૧૮૬૫ સુધી થઈ હતી તેમાંની લડાઈની વિગતનો ચિતાર ઘણી સરસ રીતનો બનાવેલો દેખાડે છે. એ લડાઈમાં ૩૦૦૦૦ માણસ બે કલાકમાં મારી ગયું હતું તે લડાઈનો દેખાવ આબેહુબ જાણે ખરો બનતો હોય તેમ દીસે છે, અને જોવાલાયક હતો.

તા૦ ૯ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે ઈહાં મીકેની-કસનું એકઝીબીશન હતું તે જોવા ગયા હતા. એ એક આર્ટ ગેલરીની ઈમારત છે કે જ્યાં અમરિકાની બનાવતો તથા પેદાશને લગતો સંગ્રહ ઘણો સારો અને જોવાલાયક કાઢેલો હતો જેમાં ખેતીવાડીને લગત હથિયારોનો સંગ્રહ ઘણો જોવાલાયક હતો. જાતજાતની હોરો પોતેજ ખણીને મરાડીને છુટી પાડે, બીજી હોરો ખાડાઓ પાડી તેમાંથીજ અનાજ વવાતો જાય, ત્રીજી જાતના સાંચાઓથી અનાજનાં કનસ કપાઈને તેનાં છાલાં તેમાંજ નિકળી જઈ પાછળથી કોઠળાઓમાં ભરાઈને તૈયાર થાય એવી રીતના ઘણી જાતનાં જોવાલાયક હતાં. દરિયાના મોજાના પાવરથી સાંચાકામ ચાલે તેવો સાંચો જેને (Wave Motor) વેવ મોટર, કરી કહે છે, એથી સમુદ્રના મોજાઓ કામે લગાડી શકાય

છે. ધાતુની ખાંણુના પથ્થર ભાંજવાના નવા સાંચાઓ જેમાં એકજ સાંચો સઘળી ખાન ભાંજી બધી રીતે પસાર કરી ધાતુ છુટી પાડી આપે છે. સોનાં તથા બીજી ધાતુની ખાનોના પથ્થરોના નમુનાઓબી ઈહાં ઘણી જાતના હતા. એમાંનો એક સોનાનો લાઠો બનાવેલો છે, તેમાંનો એક નમુનો મુંકેલો હતો, જેનું વજણુ ૫૧૨ રતલ છે, તેની કિમત અસલ માલની ૧૩૫૦૦૦ ડાલરની છે. એ સોનું ખક ખાનમાંથી ૨૫ દહાડામાં કહાડયું હતું. ફરનીચરકામબી ઘણી સરસ જાતનું નવી નવી કલાનું હતું. એ સઘળું જોવાલાયક હતું, પણ સઘળાંથી સરસ તો આ (California State) કેલીફોરનિયા સ્ટેટના બાગોમાં ઊગતી ફ્રૂટના નમુનાઓ હતા, જેથી અરધો ભાગ સંગ્રહસ્થાનનો ભરેલો હતો. ઈહાં જેવાં મોટા કદની ફ્રૂટો અમે જોઈ છે તેવી બીજી કોઈ અમારા જોવામાં આવી નથી. સેફો નાનાં પપેનાંસ જેટલાં, પીચીસો મોટાં મોસંબી જેટલાં, દરાખનો એક એક ઝુમખો સાત રતલની ઊપરનો, એક દરાખનું થડ આસરે બે ફીટ ઊંચું હતું, તેપર નહીં હશે તો ૨૦થી ૩૦ રતલ દરાખના ઝુમખાઓ જાણે હાથથી તદન તેનુંજ ઝાડ બનાવ્યું હોય તેવો હતો. કોઈ કોઈ ઝુમખાતો મોટી રકાબીઓ ભરી નાખે એટલા મોટા હતા. બીટરૂટ ત્રણ ફીટ ઘેરાવામાં અને અઢી ફીટથીબી ઊપર લાંબા, મુળા પણ તેવાજ યા તેથીબી મોટાં કદના, ગાજરોબી તેટલાંજ મોટાં, કારેલાં ત્રણ ફીટ લાંબાં, સલગમ બે ફીટના ઘેરાવાના, કલીફ્લાવર ચાર ફીટ ઘેરાવામાં, કાંદા છ ઈંચ મોટા, કોબી બે ફીટ પોહોળી (વગર પાતરાંએ ફક્ત દરાજ) પ્લુમ્સ જાતની ફ્રૂટ એટલી તો ઊજેલી કે ડાંખળી વટીક દીસે નહીં, એજ માફક બીજી ફ્રૂટો પણ ઊગાડેલી હતી. વેંગણાં જાણે મોટાં છાલ સાથનાં નાળિયર જેટલાં, મકાઈદાંરાના સાંથા ૨૦ ફીટ ઊંચા, ઘઊંના સાંથા તેથી થોડાજ ઓછા એવા મોટા સાંથાઓનાં ખેતરો ઊગાડેલાં છે. જેમાથી દરેક એકરે ૮૦ બુશલ એડસ, ૪૦ બુશલ ઘઊં, ૬૦ બુશલ મકાઈદાંરાં, એ પ્રમાણે પાક ઊતારે છે. એ પ્રમાણે કુંઈ જાત જાતની ફ્રૂટ તથા તરકારી અને અનાજના બેસુમાર નમુ-

નાઓ ત્યાં મુકેલા હતા. કેલીફારનિયામાં એટલી તો ફ્રુટ ઉગે છે કે તેના જેટલી બીજા દેશોમાં કેહે ઊગતી હશે નહીં, અને સસ્તી પણ તેમજ છે. સૌથી મોંગી ફ્રુટ બધે પીચીસ હોય છે, તેવી ફ્રુટના ૧૦૦ નંગના એક મજેના બાક્ષના ૫૦ સેંટ (મુંબઈના ૧ા। રૂપિયો) કિંમત છે, અને જેમાં તો બાક્ષ તથા પેકીંગના ખરચના ૨૦ સેંટ ખરચ થાય છે, તે બાદ જતાં ફક્ત ૧૦૦ નંગના ૩૦ સેંટ યાને ૧૫ પેન્સ ઈંગ્લંડના પૈસા જેતલા ઊપજે છે. જો ઈંગ્લંડનાં એવાં મોટાં કદનાં પીચ લેવા જાવો તો સસતામાં સસતા વખ્તમાં અને તેબી ગામડાંમાં જ્યાં તે ઊગે છે ત્યાં એક નંગ યા બે નંગની એટલી કિંમત આપવી પડે છે. એજ પ્રમાણે બીજી ફ્રુટો ઘણીજ સસતી છે. આ એક્ઝીબીશનમાં ઓઈલ પેનટીંગના ચીત્રો પણ ઘણાં અને જોવાલાયક હતાં. રાતના અમો Alcazer નામની નાટકશાળામાં The Stranglers of Paris નો ખેલ હતો તે જોવા ગયા હતા. એની ઈમારત ઘણી સારી બધી ગીલીટ અને નકશીથી શણગારેલી છે, અને સેંટ ફ્રાનસીસ્કોની બધી નાટકશાળામાં એ "આલકાઝાર ઠીયેટર" સરસ ગણાય છે. ખેલ માફકસરનો હતો, કાંઈ ઘણો દમ જેવો નહી હતો. અમે આવતી કાલે અમેરિકા ખંડ છોડીને પેસીફીક મહાસાગરને રસ્તે જાપાન તરફ જવાના છીયે તેથી અમેરિકાનાં યુનાઈટેડ સ્ટેટસને લગતી થોડી એક જાણવાજોગ વિગતો લખીયે છીયે. એ યુનાઈટેડ સ્ટેટસ ૩૮ મોટા સ્ટેટો અને દેશોની સરકારો મળીને એક મોહટું પ્રજાસત્તાક રાજ બનેલું છે. જે લોકો દરેક સ્ટેટમાંથી બે સેનેટરસો ચુંટીને સેનેટમાં મોકલે છે, તેથી એ સ્ટેટની સેનેટ (જે ઈંગ્લંડના હાઊસ ઓવ લાર્ડસને મળતું આવે છે) ૭૬ જણાથી બનેલી છે. એથી ઊતરતું હાઊસ જેને હાઊસ ઓવ રેપ્રીઝેનટેટીવ કરી કહે છે તેને દરેક ડીસ્ટ્રીકટ ચુંટી કાહાડે છે. એવા ૩૧૬ પ્રતીનીધીઓ એટલા ડીસ્ટ્રીકટોના છે. દરેક ડીસ્ટ્રીક વસ્તીના પ્રમાણ મુજબ ગણાય છે. જેમ વસ્તી વધતી જાય છે તેમ તે પ્રમાણ વધારે છે. આગળ દર ૧૪૩૦૦૦ માણસની વસ્તીની એક ડીસ્ટ્રીકટ ગણતા હતા, પણ ત્યાર પછી છેહ્લી ચુંટણી

વખ્તે કાનગ્રેસમાં ધારો પસાર કરીને ૧૫૩૦૦૦ માણુસની વસ્તી દીઠ એક ડીસ્ત્રીકટ વસ્તી વધી ગયાથી બનાવી છે. એ મુજબ એક સ્ટેટમાંથી બે સેનેટરો (પછી ગમે એટલી તે સ્ટેટની વસ્તી હોય) અને તે સ્ટેટની વસ્તી પ્રમાણે દરેક ડીસ્ત્રીકટ અને દર ૧૫૩૦૦૦ માણુસે એક પ્રતીનીધી હાઊસમાં મોકલે છે, જે બધાઓનું ભેગું નામ કાનગ્રેસ કરીને કહે છે. વળી દરેક ડીસ્ત્રીકટ પોતાનામાંથી એક ઈલેકટર (Elector ઠેરવે છે, જેઓ બધા ઈલેકટરો એકઠા મળીને એક પ્રેસીડંટ તથા વાઇસ પ્રેસીડંટ ચુંટી કાહાડે છે. પ્રેસીડંટનો ઓધો ચાર વરસનો છે, સેનેટરોનો ઓધો ૭ વરસનો અને પ્રતીનીધીઓનો ઓધો બે વરસનો છે. તે મુદત પછી નવા મેમબરો ચુંટી કાહાડે છે, અને જુના મેમબરો ચુંટી કાહાડવા લાયક ગણાય છે. એ કાનગ્રેસ બધા યુનાઇટેડ સ્ટેટસને લગતા ધારા બાંધે છે, તથા પસારબી કરે છે, તેથી તેને Legislative Body (ધારા બાંધનારી સભા) કરીને કેહે છે. તે પસાર કીધા પછી અમલમાં લાવવા પ્રેસીડંટ તે ઊપર સહી કરે છે, તેથી તેને (Executive Body) એકઝીક્યુટીવ બોડી કહે છે.

હવે એ ધારા પસાર કરવામાં એ રાજનાં બંધાણથી ઊલટું હોય છે તો ઈંહાંની વડી કોર્ટના ૯ જડજ હોય છે તેઓ પોતા સામે તે બીલની તકરાર કરી તેને રદ કરી શકે છે જેને (judicial Body) જુડીશીયલ બોડી કહે છે. એ મુજબ ત્રણ ભાગમાં ઈંહાંની સરકાર વેહેંચાયલી છે. એક બીલ નિચલા હાઊસવાલાએ પસાર કીધું તો તે ઊપલા હાઊસ (senators) માં પસાર થવું જોઈયે અને તેજ મુજબ ઊપલા હાઊસનાં બીલો નિચલાં હાઊસે (Representatives) પસાર કરવું જોઈયે. બેઉમાં પસાર થયા પછી પ્રેસીડંટ તે ઊપર સહી કરે કે બીલ પસાર થયનું કહેવાય, પણ જો પ્રેસીડંટ બીલ પસંદ નહીં કરે અને દસ દહાડામાં સહી નહીં કરે તો બીલ પાછું એઊ હાઊસમાં ફરીથી જાય છે અને ત્યાં બે ત્રતીયાંશ ભાગથી જો પસાર પાછું થાય છે તો પ્રેસીડંટની દરકાર વગર તે ધારામાં પસાર થાય છે, પણ જો ઊપલાં વધુ મત નહી મળે તો તે બીલ ઊડી જાય છે. પ્રેસીડંટનો

કરોડો ડાલરની કિમતની કહાડી છે અને ૯૭ કાહડે છે. એ ખાણો ચાલે છે તેમાંની ફક્ત એક ખાણ જેને કોમસ્ટોક લોડ (Comstock Load) કરી કહે છે તેણે સને ૧૮૭૭ ના સાલમાં ૨ાા કરોડ ડાલરની કિમતની ધાતુ કાહાડી હતી. લોખંડની ખાણુનોથી ઈહાં કાંઈ દાગ નથી. ફક્ત આયરન માઉનટન અને પાઇલટ નોબ (Iron Mountain and Pilot Knob) ના પાહાડોમાંજ ૫૦ કરોડ ટન લોખંડ સૌથી ઊંચી જાતનું સમાયલું કહે છે. કલાઇની ખાણ મીસુરી સ્ટેટમાંજ ફક્ત ૫૦૦૦ મૈલની જગ્યા રોકે છે તેમાંથી સને ૧૮૭૭ માં સાડાર્ચ કરોડ રતલ કલાઇ કાહાડી હતી. ત્રાંબું બે સ્ટેટસ સિવાય બધાં સ્ટેટસોમાંથી મળે છે. ગંધકના તો જાણે આખા પાહાડોજ છે, ધદાહોના સ્ટેટના એક પાહાડમાંથી ૮૫ ટકા ગંધક મળે છે. લુસીયના સ્ટેટમાં ગંધક ૧૧૨ ફીટ જેટલા થરોમાં અને ટંકણ ખાર (Borax) નિવાડા સ્ટેટસમાંથી એટલો મળે છે કે દુનિયાંને પુરો પાડી શકે, વાયોમીંગના સ્ટેટમાં સોદાનો ખાર (Sulphot of Soda) ત્યાંના સરોવરમાંથી ૧૫ ફીટ જેટલા જાડા થરોનો મળે છે એ પ્રમાણે એ સ્ટેટસ બધી રીતે ભરપુર છે, અને તે બધી દટાયલી દોલત કહાડવાને મેહેનત કરે છે તો આજે ઈહાંનું લોક દુનિયાના બીજા ભાગોના લોકો કરતાં પૈસાવાલું ઘણું થઇ ગયું છે. જ્યાં સાંભળીયે ત્યાં કરોડોનીજ વાત છે, લાખો તો કાંઇ જાણે બિસાદમાંજ નથી. હમણા જમીન સાફ દોડાદોડી આાથમણના ભાગ તરફ ઘણી થાય છે, ઊગમણ તરફનો ભાગ આગળ આવેલાં લોકોથી વસી ગયો છે અને તેઓએ સરસ જગ્યાઓ ચુંટી લીધાથી હવે આથમણ તરફ બધું બહાર ગામોથી આવતું લોક વસવા લાગ્યું છે અને તેથી ત્યાંનો વેપાર ઘણો વધી ગયા ઉપરાંત જમીનની કિમત પણ દીનપરદીન ઘણી વધતી જાય છે. જો કોઈબી મેહેનતુ માણસ અહીંયાં થોડા પૈસા લઇ આવીને ઊદયમ કરે તો અમે ખચીત કહીયે છીયે કે તે ઘણો ફાવી જાય, પણ તે આવનાર ઘણી ઉદયમવાલો ઉપરાંત હિમતવાન પણ જોઇયે. તેણે જંગલોમાં જ્યાં આસપાસ માઇલો સુધી કાંઇ વસ્તી નહી અને જંગલી

ઈન્ડીયનોની ધાસ્તી ત્યાં રહીને ઉદ્યમ કરવો પડે છે અને પછી થોડા વર્ષમાં તે ફાવી જાય છે. રેલ્વેથી બધેબધ હમણાં સગવડ પણ ઘણી થઈ છે અને હજી પણ એ રેલ્વેઓ દર સાલ વધતી જાય છે. જ્યાં હજારો વરસનાં જંગલોથી જમીન એવી તો ફળવંત થયલી છે કે ત્યાં વરસો સુધી વગર ખાતર આપવે પાકો ઊતર્યા જાય છે. જાનવરો સારૂં ચારાની જગ્યા જોઈયે તેટલી મળે છે અને જ્યાં બારે માસ વરસાદ પડતો નથી, ત્યાં આરટીઝન કુવાઓ (Artisen wells) ઘણાજ થોડા પૈસામાં બનાવી શકાય છે, જેથી જમીનને પાણીની બિસિયાર થોડે ખરચે મળી શકે છે અને વળી એ ખેતીવાડી ઊપરાંત કાંઈ ધાતુની જગ્યા શોધી કાહાડી તો પછી તેનો માલેક તે શોધનાર ઘણી વગર કિમત આપવે થઈ શકે છે. ફક્ત ત્યાંની સરકારને કાંઈ રૉયલટી (Royalty) આપવી પડે છે. ઈહાં એવો ધારો છે કે, ગમે તે ધણીની જગ્યા હોય તે પર જો બીજો પરભાડો શખસ કાંઈબી ખાણ શોધી કાહાડે અને પોતે તે ચલાવવા માગે તો તેને તે મળે છે અને કિમત કશી આપવી પડતી નથી. અમેરિકાનું લોક ઘણું ખરૂં ભેસરાળ છે અને આપણી સાથે કાંઈ ઓળખાણ કરવાની વાત જોતાં નથી, પણ તરત ભેળાઈ જાય છે. જેઓ પૈસાદાર અને સારી કેળવણીવાલા છે તેઓ રીતભાતે સારા અને સ્વભાવે ઠંડા છે, પણ અભણ અને નવા આવેલા લોકો ઘણા હલકા અને ઊતાવાળા સ્વભાવના છે. દરેક જણની પાસે રીવાલવરતો હમેંજ હશે અને જરા વધારે તકરારમાં આવ્યા કે તરત તે બાહાર નિકળેલીજ છે અને એ મુજબ ઘણાં ખુનો થાય છે પણ કોઈનેજ તે કારણસર ફાંસી દીધેલા સંભળાય છે. ઈનસાફ જેવો બાદશાહી રાજ્યોમાં સખત છે. તેવો ઈહાં દીસતો નથી. છુટ ઘણી મુકાય છે, તેવા ઘણા દાખલાઓ અમારા સાંભલવામાં આવ્યા છે. એક સારા ભોભાવાલા શખ્સે કોર્ટમાં સાક્ષી આપતી વખ્તે તિરસ્કાર કીધો હશે તેને ઘણો સમજાવ્યો પણ તેવણ હઠીલા હોવાથી આખરે તેવણને કેદ મોકલ્યા પણ તેવણ વગવાલા હોવાથી ગમે ત્યારે જેલમાંથી બાહાર જઈને પોતાને ઘેર છોકરાંઓને મળવા જાય અને ખોલા

રસ્તાપર ગાડીઘોડેખી ફરે તે બાબે જ્યારે ન્યુસપેપરોમા ઘણું છપાયું ત્યારે તેની તજવીજ આસ્તે રહીને થઇ છે, અને તેવણને આવી છુટ આપવા સારૂ કાઇબી સીક્ષા વગર પાછા કેદમા જવા ફરમાવ્યુ અને તેના જેલરને જરા ધમકી આપી હતી રૈયતને ગનગમતા માણસે એકબારગી ખુનમી કીધું હોય તો રૈયત તેને જેલમાથી આપખુદીથી છોડવી લાવે છે પછી તેનો ઇનસાફ આસ્તે રહીને થાય છે, પણ રૈયતને અનગમતા લોકો જેવાકે સીધીઓ અને ચીનાઓએ જો કોઈ ગોરા માણસનુ ખુન કીધુ હોય તો તેને તરત નજદીકના ઝાડપર વગર ઇનસાફ કરવે રૈયત લટકાવી દે છે બધું લોક પોતપોતાના ધંધામા પડેલુ તેથી પોતાની સરકારને આપેલા કરોનો શી રીતે ખરચ થાય છે તેનીબી કશી દરકાર કોઈ કરતુ નથી, અને જ્યારે ઘણા કરો વધી જાય છે ત્યારે તેની ખોલ કરવા નિકળે છે ત્યારે હિસાબમા લખો ડાલરોના ગબારા માલમ પડે છે દરેક જણને ચુટણીની વખ્તે મત આપવાનો હક હોવાથી જુદી જુદી મંડળી થઇ તેઓ પોતાના મતો જેઓ તેઓની બાબદને લગતી તરફેણ થવાની કબુલત આપે તેઓને મત ગોયા વેચાતા આપે છે એ મુજબ હાલ આઇરીશમેનો તથા જરમનોનો જોર ઘણો વધી પડયો છે તેઓ પોતાના મતો જેને આપવા માગે છે, તેઓ પાસ આઇરીશમેનોને સરકારી ચાકરીઓ તથા ઓધા આપવાની કબુલાતો લે છે અને પછી મત તેની તરફેણમા આપે છે જ્યારે ચુટણીનો વખ્ત આવે છે ત્યારે અમેરિકનો પોતપોતાની તરફના ડીમોક્રેટીક યા રીપબ્લીકન, દાખલનાઓને મત આપે છે, તેથી નજદીક સરખા મતો એ બેઊ બાજુપર થાય છે, પણ પેલા થોડા આઇરીશમેનો જેઓ રાજદ્વારી બાબદોની કશી દરકાર કરતા નથી, તેઓ જે તરફવાળાઓ આઇરીશમેનને ઓધાઓ આપવાની કબુલાત આપે છે તેઓની તરફ પોતાના મતો આપવાથી તેના વધુ મત થાય છે, અને તે સરકાર હાકીમીમા આવે છે, કે પછી આઇરીશમેનોનુ કામ થઇ જાય છે એ આઇરીશમેનો કેથલીક ધરમના હોવાથી તેઓના પાદરીઓ જેમ કહે છે તેમ તેઓ કરવાને બંધાયલા છે તેથી તે પાદ

રીઓ એ બાબેની લગામ પોતાને હાથ રાખીને ગમે તેને એઓનાં મતો અપાવી કેટલીક ધરમ સાઈ કાંઈને.કાંઇ ફાયદાભરેલું તેના બદલામા લીએ છે. એ બાબદસર હમણા અમેરિકનોમાં ઘણી જોશભરેલી તકરારો ચાલે છે, તથા ચોપડીઓ છપાય છે, કે એ પ્રમાણે ચાલવા દીધુ તો આગળ ચાલતા અમેરિકન યુનાઈટેડ સ્ટેટ કેટલીકોના હાથમા તદન જતું રહેશે અને ધરમની છુટ જે હમણા છે તે સઘળી બંધ થઈ જશે.

જરમનો ધરમની કાંઇ દરકાર કરતા નથી, તેમજ રાજદ્વારી બાબદોનીથી દરકાર કરતા નથી, પણ એઓનો મોટો ભાગ ધંધાદારી હોવાથી, તથા દારૂ વેચનારાઓ તથા બનાવનારાઓ હોવાથી, એ બાબે જે તેઓને અડચણ નહી કરે તેઓને મતો આપી વધુ મત તેઓની તરફેણમા કરે છે. ઇહા દારૂનો ખપ ઘણો વધી ગયો છે, તે અટકાવવા સારૂ ધારા બાંધવાના બીલો આવે છે, પણ એ જરમનોના વગને લીધે તે પસાર થઈ શકતા નથી. વળી એજ પ્રમાણે ઈહાના પૈસાદાર લોકોનોથી પૈસાના જોરથી વગ ઘણો વધી ગયો છે, અને તેઓથી પોતાને મનગમતા ધારાઓ લાચ આપીને પસાર કરાવે છે દાખના દાખલ હમણા અમેરિકામા રૂપાંની ખાણુ ઘણી નિકળવાથી રૂપાના ભાવ ઘણો પડી ગયો છે, અને ઇહાની સરકારને સોનાનું ચલણ કરવા સારૂ એ કારણને લીધે ઘણી ભનામણુ થાય છે, અને ઘણી વખ્ત બીલામી આવ્યા પણ પેલા રૂપાની ખાણના ઘણીઓ ઘણા પૈસાદાર હોવાથી ગમે તેવી રીતે પોતાનો વગ ચલાવી તે ધારો પસાર કરવા દેતા નથી તો નથી પણ સામુ સરકારની તીજોરીને દર મહિને મોટી રકમનુ રૂપુ વેચાતુ લેવાના ધારા કઢાડીને ફરજ પાડે છે, અને તે સઘળુ રૂપુ તીજોરીમાં એકઠુ થાય છે, જે ઉપર હુંડી યા સરટીફીકેટો આપી લોકો બાહારથી નાણું કઢાવી વેપાર કરે છે. વળી એજ મુજબ એક કંપની (જેને ઈહા સીંડીકેટ કરી કહે છે) ઊભી થઇને રેલ્વે લાઈન બાંધવાનુ માથે લીધુ હવે તે જ્યા બાંધવાની છે ત્યા બીજી રેલ્વેઓની લાઈન છે તેથી તેને લગતી સરકારી કમીટીના-

રસ્તાપર ગાડીઘોડેઓ ફરે તે બાગે જ્યારે ન્યુસપેપરોમા ઘણું છપાયું ત્યારે તેની તજવીજ આસ્તે રહીને થઇ છે, અને તેવણને આવી છુટ આપવા સારૂ કાઇમી સીક્ષા વગર પાછા કેદમા જવા ફરમાવ્યુ અને તેના જેલરને જરા ધમકી આપી હતી રૈયતને મનગમતા માણસે એહબારગી ખુનમી કીધું હોય તો રૈયત તેને જેલમાથી આપખુદીથી છોડવી લાવે છે પછી તેનો ઈનસાફ આસ્તે રહીને થાય છે, પણ રૈયતને અનગમતા લોગ જેવાકે સીવીઓ અને ચીનાઓએ જો કોઈ ગોરા માણસનુ ખુન કીધુ હોય તો તેને તરત નજદીકના ઝાડપર વગર ઇનસાફ કરવે રૈયત લટકાવી દે છે બધુ લોક પોતપોતાના ધંધામા પડેલું તેથી પોતાની સરકારને આપેના ફંડનો શી રીતે ખરચ થાય છે તેનીબી કશી દરકાર કોઈ કરતું નથી, અને જ્યારે ઘણા કરો વધી જાય છે ત્યારે તેની ખોજ કરવા નિકળે છે ત્યારે હિસાબમાં લખો ડાલરોના ગબારા માલમ પડે છે દરેક જણને ચુટણીની વખ્તે મત આપવાનો હક હોવાથી જુદી જુદી મડળી થઈ તેઓ પોતાના મતો જેઓ તેઓની બાબદને લગતી તરફેણ થવાની કબુલત આપે તેઓને મત ગોયા વેચાતા આપે છે એ મુજબ હાલ આઈરીશમેનો તથા જરમનોનો જોર ઘણો વધી પડયો છે, તેઓ પોતાના મતો જેને આપ-વા માગે છે, તેઓ પાસ આઈરીશમેનોને સરકારી ચાકરીઓ તથા ઓધા આપવાની કબુલાતો લે છે અને પછી મત તેની તરફેણમા આપે છે જ્યારે ચુટણીનો વખ્ત આવે છે ત્યારે અમેરિકનો પોત પોતાની તરફના ડીમોક્રેટીક યા રીપબલીકન, દાખલનાઓને મત આપે છે, તેથી નજદીક સરખા મનો એ બેઉ બાજુપર થાય છે, પણ પેલા થોડા આઇરીશમેનો જેઓ રાજદ્વારી બાબદોની કશી દરકાર કરતા નથી, તેઓ જે તરફવાળાઓ આઇરીશમેનને ઓધાઓ આપવાની કબુ-લાત આપે છે તેઓની તરફ પોતાના મતો આપવાથી તેના વધુ મત થાય છે, અને તે સરકાર હાકમીમા આવે છે, કે પછી આઇરીશમેનોનુ કામ થઇ જાય છે એ આઇરીશમેનો કેઠનીક ધરમના હોવાથી તેઓના

[1] જેમ કહે છે તેમ તેઓ કરનાને બધાયના છે તેથી તે પાદ

રીઓ એ બાબેની લગામ પોતાને હાથ રાખીને ગમે તેને એઓનાં મતો અપાવી કેટલીક ધરમ સારૂ કાંઇને.કાંઇ ફાયદાભરેલું તેના બદલામાં લીએ છે. એ બાબદસર હમણા અમેરિકનોમાં ઘણી જોશભરેલી તકરારો ચાલે છે, તથા ચોપડીઓ છપાય છે, કે એ પ્રમાણે ચાલવા દીધું તો આગળ ચાલતાં અમેરિકન યુનાઇટેડ સ્ટેટ કેટલીકોના હાથમાં તદ્દન જતું રહેશે અને ધરમની છુટ જે હમણા છે તે સઘળી બંધ થઈ જશે.

જરમનો ધરમની કાંઇ દરકાર કરતા નથી, તેમજ રાજદ્વારી બાબદોનીબી.દરકાર કરતા નથી, પણ એઓનો મોટો ભાગ ધંધાદારી હોવાથી, તથા દારૂ વેચનારાઓ તથા બનાવનારાઓ હોવાથી, એ બાબે જે તેઓને અડચણ નહી કરે તેઓને મતો આપી વધુ મત તેઓની તરફેણમાં કરે છે. ઇહાં દારૂનો ખપ ઘણો વધી ગયો છે, તે અટકાવવા સારૂ ધારા બાંધવાની બીલો આવે છે, પણ એ જરમનોના વગને લીધે તે.પસાર થઈ શકતાં નથી. વળી એજ પ્રમાણે ઈહાંના પૈસાદાર લોકોનોબી પૈસાના જોરથી વગ ઘણો વધી ગયો છે, અને તેઓબી પોતાને મનગમતા ધારાઓ લાંચ આપીને પસાર કરાવે છે. દાખલા દાખલ હમણા અમેરિકામાં રૂપાંની ખાણ ઘણી નિકળવાથી રૂપાના ભાવ ઘણો પડી ગયો છે, અને ઈહાંની સરકારને સોનાનું ચલણ કરવા સારૂ એ કારણને લીધે ઘણી ભલામણ થાય છે, અને ઘણી વખત બીલોબી આવ્યાં પણ પેલા રૂપાંની ખાણના ધણીઓ ઘણા પૈસાદાર હોવાથી ગમે તેવી રીતે પોતાનો વગ ચલાવી તે ધારો પ્રસાર કરવા દેતા નથી તો નથી પણ સામુ સરકારની તીજોરીને દર મહિને મોટી રકમનું રૂપું વેચાતું લેવાના ધારા કહાડીને ફરજ પાડે છે, અને તે સઘળું રૂપું તીજોરીમાં એકઠું થાય છે, જે ઉપર હુંડી યા સરટીફીકેટો આપી લોકો બાહારથી નાણું કહડાવી વેપાર કરે છે. વળી એજ મુજબ એક કંપની (જેને ઇહાં સીંડીકેટ કરી કહે છે) ઊભી થઇને રેલ્વે લાઈન બાંધવાનું માથે લીધું. હવે તે જ્યાં બાંધવાની છે ત્યાં બીજી રેલ્વેઓની લાઈન છે તેથી તેને લગતી સરકારી કમીટીના-

લાઆપર અરજીઓ થવાંથી ના પાડવાના હતા. પણ તે કંપની ઊભી કરનારાઓએ તેઓને ઘણી મોટી લાંચો, સાંભળવા મુજબ લાખ ઉપર ડાલરની દરેક જણને આપીને તેની પરવાનગી મેળવી હતી. એ પરવાનગી મળવામાં કંપનીને ફાયદો એ છે કે, જ્યાં રેલ્વેની લાઇનો આવે તેની આસપાસ એક એકર જેટલી જાડી જગ્યા તે રેલ્વેને મફત બેઉ બાજુની મળે છે અને તે જગ્યામાં વસેલી જગ્યા હોવાથી અને રેલ્વેને તે પોતાના લાભ સારૂં વેચવાની છુટ હોવાથી તથા લાઇન આવ્યાથી તેની કિમત સામી વધારે થાય તેથી ઘણો ફાયદો થાય છે, અને તે કંપની ઊભી કરનારા પૈસાદાર શખ્સો શેરો પોતેજ રાખીને પછી ઊપલી લાઇન બાંધવાની રજા મેળવી કે ગામમાં હોહા કરી મુકી છે. શેરોનો ભાવ એકદમ બજારમાં વધી જાય છે કે, પોતાના શેરો નફે વેચી ખાય છે. પછી જે થવાનું હોય તે પાછળથી થઈ રહે. આવી રીતની લાંચ આપેલી હમણા પકડાઇ છે અને તે લાંચ લેનારાઓમાંના કેટલાએક નાસી ગયા અને કેટલાક પકડાયા તેઓને કેદખાનાની સજા પણ થઈ છે, પણ પેલા લાંચ આપનારાઓ છુટા ફરે છે, તેઓને કોઈ પુછતુંખી નથી. એ પ્રમાણે થોડું ઘણું અંધેર લાગવગથી ઇહાં ચાલે છે. Triumphant Democracy by Andrew Carnegie નામની ચોપડી અમારા વાંચવામાં આવી છે, તેમાં સને ૧૮૭૮ ના સાલમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસની જગ્યામાં રોપણી કેઈ જાતની અને કેટલી જગ્યા પર કીધેલી છે તે આપેલું છે, તે નિચે મુજબ છેઃ— રૂઊ, ૧૯૧૬૦ માઇલ જગ્યા પર ૫૦૭૩૫૩૧ ગાંસડી, ઘઉં ૫૦૧૭૦ માઇલપર, ૪૨૦૧૨૨૪૦ બુશલ મકાઈદાણા ૮૦૦૦૦ માઇલ જગ્યા પર ૧૩૮૮૨૧૮૭૫૦ બુશલ, ઓટસ ૨૦૫૦૦ માઈલ પર ૪૧ કરોડ બુશલ બારલી. ૨૮૦૦ માઇલપર સવાચાર કરોડ બુશલ, સુકો પેડો (Hay.) ૪૨૦૦૦ માઇલપર ૪ કરોડ ટન વજનનો, રાઇ ૨૪૩૫ માઈલપર છઠી કરોડ બુશલ, પપેટા ૨૭૭૬ માઈલપર સાડા.બાર કરોડ બુશલ, બક વીટન, (Buck Wheat) ૧૦૧૧ માઇલ જગ્યાપર સવા કરોડ બુશલની રોપણી ઊતર્યો હતો. એજ ચોપડીની ગણત્રી મુજબ યુનાઇટેડ

સ્ટેટસની દોલત નજદીક ૪૯ અબજ ડાલરની સને ૧૮૮૦ માં ગણે છે. જ્યારે ઈંગલંડનાં યુનાઇટેડ કીંગડમ જે યુરોપમાં સૌથી પૈસાદાર મુલક ગણાય છે, તેની દોલત સને ૧૮૮૨ માં ૪૩ાા અબજડાલરની ગણાતી હતી. એ મુજબ થોડાં વરસમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ પોતાની મેહેનતની દોલતથી આજે દુનિયામાં સૌથી પૈસાદાર મુલક ગણાય છે. ઇંહાં દરેક છોકરાંને શીખવવાની ફરજનો ધારો છે અને તેથી કરીને બધું લોક સમજુ તથા શીખેલું હોવાથી બધી રીતે પોતાનું કામકાજ વિચારી કરે છે અને તેથીજ અમેરિકા ઘણું ફાવી નિકળ્યું છે. જે દેશાવરોથી લોક આવે છે તેઓમાનાંજ થોડા જણા અભણ આવે છે, બધાઓને ઇંગ્રેજી બોલીમાંજ કેળવણી મળે છે, તેથી જો કે જુદી જુદી પ્રજાના લોકો ઇંહાં સઘળાં છે, તોબી એકજ બોલીથી એક પ્રજા હોય તેમ થયલાં છે. વળી કેળવણીમાં લડાઇને લગતી થોડી ઘણી કેળવણી મળે છે તથા લોક બધું વેરાણ જગ્યામાં રહેવાથી બંદુક તથા બીજાં હથિયાર વાપરવાની તેઓને ટેવ છે, તેથી જાણે આખી મરદ રૈયત લડાયક હોય તેમ છે. અને જ્યારેબી અગત હોય ત્યારે તેઓ પોતાના પસંદ કીધેલા દેશ સારૂં લડવા બાહાર નિકળી પડે છે અને હુમણાની ગણત્રી મુજબ એવા લડાયક માણુસો સીતેર લાખ ૭ મહીનામાં તૈયાર થઇ શકે છે, જેથી અમેરિકાના જેટલું લશ્કર બીજે કેઠે આખી દુનિયામાં નથી એમ કહેવાઇ શકાય. અને ઊપર મુજબ રૈયત પોતેજ લશ્કર હોવાથી ખરૂં લશ્કર આસરે ૨૫૦૦૦ માણુસોનુંજ ઇન્ડયનોને અટકાવવા અને દબાણમાં રાખવા તથા બીજી તપાસ સારૂં રાખેલું છે તે ઊપર દર સાલ દરિયાઈ કાફલો મળીને ,૬ાા કરોડનો ખરચ છે. સને ૧૮૬૦ માં ગોલામોને છુટાપણું આપવા બાબે લડાઇ થઇ તે આગમજ સરેટનું કરજ ભાયગે ૩ કરોડ ડાલરનું હતું, પણ લડાઇમાં ખરચ ઘણો થઇ ગયો અને બેઉ બાજુનું કરજ યુનાઈટેડ સ્ટેટસને માથે પડવાથી તે વધીને સને ૧૮૬૬માં ત્રણ અબજ ડાલરનું થઇ ગયું હતું, જેનું વ્યાજ ફક્ત ૧૫ કરોડ ડાલર દર સાલ ભરવું પડયું હતું, તેથી કરો ઘણા નાખ્યા હતા, અને આવકના ઉપરનો કર

૫ ટકાનો પણ નાખ્યો હતો. એ વખ્તે ઉપલા કરોથી કરીને નજદીક ૫૬ કરોડ ડાલરની સરકારને આમદાની આવતી થઇ. (સને ૧૮૬૦માં તે ફક્ત સાડા પાંચ કરોડ ડાલરની હતી) અને તેમાંથી કરજ ઘણું જલદી અપાવા લાગ્યું, તે હમણા આસરે સવા અબજ ડાલરનું રેહ્યું છે અને બધા કરો (આવકનો કર એટલે (Income Tax) સુધા) કહાડી નાખ્યા છે, ફક્ત રૈયતને પોતાનો કર (Internal) દારૂ અને તમાખુ ઊપરજ આપવો પડે છે, બાકીનો જગાતમા ઊપજાવે છે.

સને ૧૮૮૩ના હિસાબ મુજબ યુનાઇટેડ સ્ટેટસની સરકારને બધી આવક તે સાલની ૪૦ કરોડ ડાલરની છે, તેમા દારૂ અને તમાખુની આવક સાત કરોડ ડાલરની છે, ઉપલી આવકમાથી મોટા ખરચની રકમો નીચે મુજબ થાય છે—કરજનું વ્યાજ ૫ કરોડ ડાલર, લડાઇની વખ્તે જખમી થયલાઓ તથા મરી ગયલાઓના કુટુંબોને પેનશન દાખલ ૬॥ કરોડ ડાલર, જ્નથુકના લશ્કર તથા દરિયાઇ કાફલા ઉપરખી ૬॥ કરોડ ડાલર, અસલી રહેવાસી ઈન્ડીયનો હમણા આસરે ૩૧૦૦૦૦ સલામત છે, તેઓને લવાજમ, ખોરાકી પોશાકી દાખલ ૬૨ લાખ ડાલર અને પ્રેસીડંટ તથા કાનગ્રેસના લવાજમના ૨૧ લાખ ડાલર આપે છે, બાકીનો બીજો પરચુરણ ખરચ થાય છે અમેરિકામા નવાં શેહેરો તેઓની વસ્તી તથા જમીનની કિમત શી રીતે થોડા વખ્તમાં વધી જાય છે તેના દાખલાઓ થોડા ટ્રાયમફન્ટ ડીમોક્રેસી નામની આગળ જણાવેલી ચોપડીમાથી ઉતાર્યા છે. ચીકાગો શેહેરમા સને ૧૮૪૦ મા ૪૫૦૦ માણસોની વસ્તી હતી તે ૧૮૫૦ મા ૩૦૦૦૦ ની અને ૧૮૬૦ મા ૧૧૨૦૦૦ ની અને હમણા ૭૦૦૦૦૦ ની થઇ છે એનો વેપાર પણ એ મુજબ ઊપતા ૫૦ વરસમા ઘણો વધી ગયો છે. તેમા જનાવરોનો વેપાર આગળ એ ગામ અમોએ જોયું સારે તેની વિગતમા લખેલો છે બાધકામમા લાકડું દર સાલ નજદીક બે અબજ ફીટ તથા છાપરાપર નળીયાને બદલે પાટિયા જેવા (શીંગલ્ઝ) લાકડાંના કકડા વેહેરીને ત્યા કારખાનાઓમા બનાવે છે, તેવા પાટિયા નેવુ કરોડ બનાવે છે અનાજ ૨૦ કરોડ બુશલનો દર સાલ ત્યા

આવે છે, જે પાછો બીજા દેશાવરોમાં ત્યાંથી જાય છે. ત્યાં અનાજ ભરવાની ૨૮ એલીવેટરોની વખારો છે, જેમાં એકી વખ્તે ૨૬૦ લાખ બુશલ અનાજ રહી શકે છે. જાનવરોમાં દર સાલ મુખ્ય કરી ગાય ઢોર ૧૦ લાખ અને ૫૦ લાખ ડુકરો આવે છે, જેની દરરોજની રાસ ૨૫૦૦૦ની આવે છે. લોખંડની રેલ (Steel) વરસ દહાડે પાંચ લાખ ટન ત્યાંનાં કારખાનાઓમાં બને છે. સેનફ્રાનસીસ્કોબી ઘણુંજ વધી ગયલાં શેહેરમાંનું એક શેહેર ગણાય છે. એમાં સને ૧૮૪૪માં ૫૦ માણસો પેહલાં વસવા ગયાં હતાં, અને હાલ ૨॥ થી ૩ લાખ માણસની વસ્તી થઇ ગઇ છે. ૧૮૪૭માં ત્યાંની જગ્યાના ભાગો કરીને વેચ્યા હતા ત્યારે તેના દર ભાગના ૧૦થી ૨૦ પાઊંડ ઊપજ્યા હતા. ૬ વરસ પછી ૧૮૫૦માં તેની કિમત વધીને દર ભાગના ૧૬૦ પાઊંડથી ૨૦૦ પાઊંડ થયા, સને ૧૮૫૮માં તેના ૨૦૦૦ પાઊંડ અને સને ૧૮૮૧ માં તેવા એક ભાગના ૫૦૦૦૦ પાઊંડની કિમત થઈ ગઈ હતી અને હવે તો કોણ જાણે તેથીની ઘણી વધી ગયલી હોવી જોઇયે. એ મુજબ ૩૭ વરસમાં જમીનની કિમત ૨૦ પાઊંડ ઊપરથી વધીને ૫૦૦૦૦ પાઊંડ ઊપર ગઇ છે. જરસી જે ન્યુયોર્કની સામે છે, તેની વસ્તી ૧૮૪૦મા ૩૦૭૨ જણની હતી, તે ૧૮૮૦ માં ૧૨૦૭૨૨ની થઇ ગઇ છે, પણ ન્યુયોર્કની બીજી ગમના બ્રુકલીલ શેહેરમાં સને ૧૮૩૦માં ૧૨૦૦૦ની વસ્તી હતી તે સને ૧૮૮૦માં ૫૬૬૦૦૦ નીથઇ ગઈ છે. Cleveland (કલીવલેંડ) કરીને Ohio (ઓહીઓ) પ્રગણામાં શેહેર છે તેની વસ્તી સને ૧૮૩૦માં ૧૦૦૦ ની હતી તે સને ૧૮૮૦માં ૧૬૦૦૦૦ની થઇ ગઇ છે. મીલીવાંનકી (Milewanky) શેહેરમાં સને ૧૮૩૪માં ફક્ત બે લાકડાંનાં ઘરો હતાં તે હમણાં ૧૨૫૦૦૦ની વસ્તીવાળું થયું છે. એમા અનાજનો વેપાર ઘણો ખીલી ગયો છે. સને ૧૮૪૧માં ત્યાંથી પેહેલવેહેલો ઘઊં ૪૦૦૦ બુશલ દેશાવર ખાતે ગયો હતો. એ એક વરસનો વેપાર ૧૫ વરસમાં વધીને દરરોજના જેટલો થયો (યાને રોજ ૪૦૦૦ બુશલ અનાજ ત્યાંથી દેશાવરો ખાતે જવા લાગ્યો) અને હમણા દર કલાકે તેટલો

ધણી ત્યાંથી ચઢે છે. હમણાં ત્યાં દર કલાકે ૭૦૦૦ બુશલ ધણી વાહાણો તથા રેલ્વેનાં ગાડાંઓમાંથી ઉતારી વખારમાં લઇ જઇ તેને તોલી પાછો કોથળીઓમાં ભરીને તૈયાર કોઇથી માણસના હાથ લગાડ્યા વિના સઘળું સંચાથી થાય છે. "મીનીઆપોલીસ" અને સેંટપોલ નામનાં મીનીસોટા પ્રગણાનાં ગામો સને ૧૮૪૨ માં ૩૦૦૦ ની વસ્તીવાલાં હતાં અને સને ૧૮૬૪ સુધી તેઓ ઇન્ડીયનસોથી ઘણા હેરાન થતા હતા, પણ તેઓ વધીને પેહેલું શેહેર સને ૧૮૮૦ માં ૪૭૦૦૦ ની અને સને ૧૮૮૫ માં ૧૩૦૦૦૦ ની વસ્તીનું તથા છેલ્લું શેહેર સને ૧૮૮૦ માં ૪૧૦૦૦ અને ૧૮૮૫ મા ૧૧૧૦૦૦ ની વસ્તીનું થઇ ગયું છે. એઓનો લાકડાં તથા અનાજનો વેપાર ઘણો મોટો છે, તેમાં મીનીઆપોલીસમાં ધણીનો આટો ઘણા મોટા જથ્થામાં બનાવી દેશાવરો ખાતે મોકલે છે. ત્યાંની આટાની ગીરો દરરોજ ૩૦૦૦૦ બારલો યાને પીપો આટો કહાડે છે, તેમાંની એક મીલ દરરોજ ૭૦૦૦ કહાડે છે. વરસ દહાડે ત્યાં ૫૨ લાખ આટાનાં પીપો ભરી આટો બનાવ્યો હતો. વળી આટા ઉપરાંત ત્યાંની બીજી બનાવટોનાં પણ કારખાનાં ઘણાં છે, જેઓમાંથી વરસ દહાડે ૧૨ કરોડ રૂપિયાનો માલ બને છે. કાનસાસ નામનાં શેહેરની વસ્તી સને ૧૮૫૫ માં ૩૦૦ માણસોની હતી તે ૧૮૭૦ માં ૩૦૦૦૦ ની અને ૧૮૮૦ માં ૬૩૦૦૦ અને ૧૮૮૫ માં ૧૨૫૦૦૦ ની થઇ છે અને ત્યાંની મીલકતોની ગણત્રી કાપેલી કિમત સને ૧૮૮૪ માં ૩૬૮ કરોડની ગણાઇ છે, અને ત્યાંનો વેપાર ૩૩૬ કરોડનો દર સાલનો થયો છે. ઈંહાં પણ જાનવરોને કાપીને ગોશ દેશાવરો મોકલવાનાં કારખાનાઓ છે. દર સાલ ત્યાં ૧૨ાા લાખ ડુક્કરોનું પોર્ક બનાવે છે, અને ૧૫૦૦ ગાય ઢોરનું ગોશ દર અઠવાડિયે બને છે. તે ઉપરાંત જીવતાં જાનવરોનો વેપાર પણ ત્યાં ઘણો છે દર સાલ ૨૫ લાખ ગાય ઢોર, ડુક્કર, ઘોડા, ખચર અને મેંઢાં વેચાય છે. સને ૧૮૩૦ થી સને ૧૮૮૦ સુધીના ૫૦ વરસમાં આલીઘેની શેહેરની વસ્તી ૨૮૦૦ થી ૭૯૦૦૦ ની, પીટસબર્ગની ૧૨૦૦૦ થી ૧૫૬૦૦૦ ની, ફીલાડેલફ્રિયાની ૮૦૦૦૦ થી ૮૫૦૦૦૦ની, સીનસીનેટીની

૨૪૦૦૦ થી ૨૫૫૦૦૦ની, ડીટરોઇટની ૨૦૦૦થી ૧૧૬૦૦૦ ની એ પ્રમાણે બીજાં ઘણો શેહેરોની વસ્તી વધી ગઇ છે.

**તા૦ ૧૦ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭**—આજે સેનફ્રાનસીસ્કોથી ઓકસીડેંટલ એંડ ઓરીએંટલ સ્ટીમશીપ કંપનીની સ્ટીમર "બેલજીક" (Belgic) માં સવાર થઇ અમેરિકાને છેલ્લી સલામ કીધી હતી આજે ૩॥ વાગેને અમારી સ્ટીમરે બંદર છોડયું હતું, પણ અમો ભાગ્યેજ અરધો કલાક આગળ બારામાંજ વધ્યા નહીં તેટલાં ધુમસ ઘણો જોરાવર થઇ આવ્યો અને ૧૦૦ વાર દુરનું કાંઇ દીસવા લાગ્યું નહીં. ત્યાં બારાંમાં ખડકો તથા ટેકડીઓ અને ટાપુઓ ઘણા હોવાથી તેપર અથડી નહીં પડીયે કરી સ્ટીમરને પાછી લંગર કરવાની ફરજ પડી હતી અને આખી રાત ત્યાંજ ગુજારવી પડી હતી. આખો વખ્ત સ્ટીમર પરથી ઘાંટ વજાડવામાં આવ્યો હતો કે કોઈ બીજી સ્ટીમર આવીને ધુમસમાં તેને અથડી પડે નહીં, અને તેજ મુજબ દીવાદાંડીની ટેકડી ઊપરથી સીસોટીઓ પણ વારાફરતી વજાડતા હતા, કે તેની ઉપર પણ કોઇ વાહાણ અથડી પડે નહીં. સેનફ્રાનસીસ્કોનું બારૂં ત્રણ ગમથી જમીનથી ઘેરાયલું છે, તેમાં જવાના રસ્તાને સોનેરી દરવાજો (Golden Gate) કરીને નામ બરાબર આપેલું છે. કારણકે ઇંહાંથી કેલીફોરનિયાના સ્ટેટપર ઊતરવાનું બારૂં છે અને જેટલું સોનું ઇંહાંથી મળ્યું છે અને મળશે તેટલું બીજી જગ્યાઓ ઊપરથી કદાચજ મળે છે. બારૂ ઘણું કુસાદે છે, અને તેમાં હજારો વાહાંણો સેહેલાઇથી લંગર કરી શકે, તેટલી જગ્યા છે. અમારી સ્ટીમર બેલજીક વાઈટ સ્ટાર લાઇનની કંપનીની છે, પણ અમેરિકામાં ઓક્સીડેંટલ અને ઓરીએંટલ સ્ટીમશીપ કંપની ઉભી થઇ તેને એ ઉપલી કંપની તથા બીજી સ્ટીમરો ની કંપની જેઓ વચ્ચે હરીફાઇ ચાલતી હતી તેઓની ચાર વરસની બોલીએ સ્ટીમરો ચારટર કીધી છે. અને તે કંપનીને હિસાબે સેનફ્રાનસીસ્કો અને યોકોહામા તથા હાંગકાંગ વચ્ચે આવજાવ કરે છે. ઇંહાં અમેરિકન તથા યુરોપીયન ઉતારૂઓની આવજાવ એટલેન્ટીક

મહાસાગર જેવી નથી તેથી દબીને સ્ટીમરોમાં થોડીજ રાખે છે અને વધતામાં વધતા ૫૦ ઉતારૂઓની ઉપર લઈ શકે નહીં. તુટક પરના (Steerage) ઉતારૂઓ જેઓનો બધો ભાગ ચીનાઓનોજ છે. તેઓને આસરે ૧૦૦૦ સુધી એકી વખ્તે લઇ શકે છે.

એ ચીનાઓથી કમાઇ સારી હોવાને લીધે તેઓને બધી રીતની સારી જોગવાઈ તથા સગવડ કરી આપેલી છે. તેઓને સારૂ અફીમ પીવાના ઓરડાઓ કીધા છે, ખોરાકી આપે છે અને વળી એવી કબુલાત છે કે જ્યારે કોઇ ચીનો ઉતારૂ મરણ પામે તો તેને દરિયામાં નહીં નાખે, પણ તેનું પેટ ચીરી તેને એમબાંમ (Embalm) કરીને તેણે જે મહકની પાસેજ લીધી હોય ત્યાં તેનાં સ્વાનને કિનારે ઊતારે. એ મુજબ અમોએ બીજે કોઇ સાંભળ્યું નથી કે ઉતારૂ મરી જાય તો તેનાં સ્વાનને કનારે લઈ જવા સ્ટીમરોપર રાખે. પેટ ચીરી તે કોહી ન જાય તેવી વસ્તુઓ તેમાં ભરી કરવાના ૩૦ ડાલર લેવામાં આવે છે અને જો મરનાર ધણી પાસ તેટલા પૈસા નહી હોય તો બીજા ચીના ઊતારૂઓ ઉઘરાણું કરી તેને પુરા કરી આપે છે. સેનફ્રાનસીસકોથી યોકોહામા જવાના પેહેલા વર્ગના ડાલર ૨૦૦ લેખે અને વહાણુના આગલા ભાગ ઉપરની ઓરડીના ૫૦ ડાલર લેખે ઉતારૂઓના લીયે છે. માલની આવજાવમાં સેનફ્રાનસીસકોથી ઘઊંનો આટો જાપાન, ચીન તરફ ઘણો જાછે. અમારી સ્ટીમર આસરે ૩૦૦૦ ટનની છે, તે સઘળી એનેથીજ ભરેલી છે, અને ચીન તથા જાપાનથી ચાહ તથા રેશમનો મોટો ભાગ તથા ચીનાઓ અમેરિકામા રહે છે તેઓ સારૂ ચોખા તથા સુકી ખોરાકી અને પોશાક લાવે છે. ચીનાઓ અમેરિકાના ચોખા ખાતા નથી, પણ ચીનથી આવેલા ચોખા ખાય છે, તેની મોટી રકમની ત્યાં આવક છે. અમારી સાથ આસરે ૨૬ પેહેલા વર્ગના ઉતારૂઓ છે, જેઓનો મોટો ભાગ પાદરીઓનો છે જેઓ જાપાન તથા ચીન તરફના રહેવાસીઓને ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાવવા સારૂ જાય છે. એ ઉપરાંત આસરે ૪૫૦ ચીના ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓ છે, જેઓ આખો દીવસ પાસા તથા પાનાથી ખુલ્લેચોક જુગાર રમે છે, પણ બીજી રીતે ઘણા ગરીબ સ્વભાવના છે.

**તા૦ ૧૧ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના ધુમસ નરમ પડવાથી અમારી સ્ટીમરે કલાક ૬॥ વાગે લંગર ઉચક્યું હતું અને સેનફ્રાનસીસ્કોનું બારૂં તથા અમેરિકા ખંડ છોડયો હતો. આસરે કલાક નવ વાગેને દરિયો જરા જોર કરી રહ્યો હતો અને તે આખો દિવસ તેમજ રહ્યો હતો.

**તા૦ ૧૨ મીથી તા૦ ૧૭ સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭**—દરિઓ પાછો તા૦ ૧૨ મીથી નરમ પડયો તે ઉપલા સઘળા દિવસો ઉપર ઘણો નરમ હતો. કોઈ વખ્ત દરિયો જોકે ઉપરથી તલાવ જેવો થંભ દેખાતો હતો, તોપણ અંદરથી મોજાંનો ઉઠાવ કાંઈ કારણસર મોટો હોવાથી સ્ટીમર ડોલ ખાતી હતી. આટલું છતાંબી બધા દિવસો મજેના પસાર થયા હતા.

**તા૦ ૧૮ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭**—આજે આપણા શેહેનશાહી જરથોસ્તી પારસીઓના નવાં વરસનો દિવસ અમારી ગણત્રી મુજબ હતો. પણ આજે મુંબઇમાં બહમન રોજ તેમજ તા૦ ૧૯ મી સપટેમ્બરનો દિવસ હોવો જોઇયે. અમો મુંબઈ છોડ્યા પછી અત્યાર સુધી આથમણુ તરફજ (ઉત્તર દખણ ગયા છીયે પણ ઉગમણ તરફ ગયા નથી) અમારી મુસાફરી ચાલુ છે તે અમો મુંબઇથી આગળ વધતા ગયા તેમ અમો રોજ ૨૦ યા ૨૫ મીનીટ ખોહતા ગયા હતા. એ મુજબ દર લોનજીટીયુડની એક ડીગ્રી યાને ૬૦ માઇલે ચાર મીનીટનો ફરક પડે છે. મુંબઇની લોનજીટીયુડ લંડનથી ૭૨ ડીગરી ઉગમણે હોવાથી મુંબઈથી લંડન જતાં અમોએ કલાક ૪ ને ૫૧ મીનીટ ખોઇ હતી. યાને મુબઇમાં જ્યારે સાંજના કલાક ૪ ને ૫૧ નો વખ્ત હશે, ત્યારે લંડનમાં બપોરના ૧૨ વાગતા હતા, અમે લંડનથી નિકળેલા ન્યુયોર્ક પુગ્યા હતા, જ્યાંની લોનજીટીયુડ આસરે લંડનથી ૭૫ ડીગરી આથમણે હોવાથી કલાક ૪ ને ૪૫ મીનીટ અને ન્યુયોર્કથી વળી આથમણે સેનફ્રાનસીસ્કો ગયા જેની લોનજીટીયુડ ૧૨૦ લંડનથી આથમણે હોવાથી યાને ન્યુયોર્કથી ૪૫ ડીગ્રીનો ફરક હોવાથી બીજા આસરે

કલાક ૩ ને ૧૫ મીનીટ ખોઇ હતી. આજે અમો પેસીફીક મહાસાગરની માંહે લોનજીટીયુડ ૧૬૫ માં હોવાથી બીજા કલાક ત્રણ સેનફ્રાનસીસ્કોથી ખોયા હતા, જે મુજબ મુંબઈથી આજ દિન સુધી આસરે ૧૬ કલાક ખોયા છે, યાને આજે અમો ઈહાં સ્ટીમર ઉપર સહવારના ૯ વાગે છીયે તો મુંબઇમાં તે વેળાએ રાતના એક વાગો હશે યાને પપેતી પુરી થઈ હશે તે ધ્યાનમાં રાખીને ગઈ કાલે મુંબઈની ગણત્રી અને આજે ઈહાંની ગણત્રીના મળી બે પપેતીના દિવસો ગુજર્યા હતા. ઉપલી ગણત્રી પ્રમાણે અમો આવતી પરમ દિને યાને તા૦ ૨૦ મીની રાતના ૧૮૦ મી ડીગ્રીની લોનજીટીયુડ પસાર કરીશું ત્યારે લંડનથી ૧૨ કલાકનો બરાબર ફરક પડશે તેથી દરિયાઇ નેવીગેશન (Navigation) ના ધારા મુજબ ત્યાંથી ઉગમણુ ભાગ આપની પૃથ્વીનો શરૂ થશે અને તેની પછીનો બીજો દિવસ મુકી દેવો પડશે એટલે તા૦ ૨૧ મી અને બુધવારનો દિવસ ચુકાવીને તા૦ ૨૦ મી પછી એકદમ બીજે દિને તા૦ ૨૨ મી ગણાશે, કે જેથી કરી પાછા ત્યાંથી આઠમણે જ્યારે પુગે ત્યારે ત્યાં તે વખ્ત બરાબર મળી રહે અને તેજ મુજબ બધા દેશનો પણ વખ્ત બરાબર મળતો આવે છે. અગરજને કોઈ ધણી લંડનથી ઊગમણેજ મુસાફરી કરી પેહેલાં હિંદુસ્તાન તથા ચીન અને જાપાનને રસ્તે આએ ઊપલી ૧૮૦ ડીગ્રીની લોનજીટીયુડમાં આવતે તો દરરોજ વખ્ત ઓસરવાને બદલે વધારો આવતે, અને લંડનથી ૧ કલાક વધારે ઈહાં તે ગણી રહેતે. વાસ્તે ઈહાં જે વાહાણો સફર કરે છે તેઓ બે દિવસનો એક દિવસ ગણે છે, કે તેને અમેરિકાને રસ્તે ઉગમણથી લંડન જતાં પોતાની મેળે વખ્ત તથા દિવસ મળી રહે.

**તા૦ ૧૯ મી અને તા૦ ૨૦ સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭**—ઉપલા દિવસોમાં કાંઈ નોધ લેવા જોગ બન્યું નથી. હેલા દિવસે રાતના બાર વાગેને "મેરીડીયન" ૧૮૦ ની ડીગ્રી પસાર કીધી હતી અને દુનિયાનો આઠમણનો ભાગ. છોડી ઉધમણના ભાગમાં હવે અમારી સ્ટીમર ચાલવા લાગી હતી.

**તા૦ ૨૧ મી અને બુધવારનો દિવસ આવતી કાલે મુકી** દઇને તા૦ ૨૨ મી અને બ્રેસપતવાર ગણાશે અને તેમજ રોજ સરેવર પણ છોડી દેવો પડશે.

**તા૦ ૨૨ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭**—અમોએ તા૦ ૧૮ મીની નોંધમાં ખુલાસો કીધો છે તેમ ગઇ કાલે તા૦ ૨૦ મી હતી તો તા૦ ૨૧ મી ચુકાવીને આજે તા૦ ૨૨ મી ગણવા માડી છે. અમારી-વાલી સ્ટીમર જ્યારે ચીનથી પાછી અમેરિકા જશે ત્યારે ૧૮૦ મી ડીગ્રીની "લોનજીટીયુડપર" પાછી એક તારીખ બે દિવસ ગણશે કે જેથી અમેરિકાનો વખ્ત મળી રહેશે.

**તા૦ ૨૩ મીથી તા૦ ૨૮ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭**—ઉપલા દિવસો પાસીફીક મહાસાગરમાં ગુજાર્યા હતા અને કાંઇપણ લખવા જોગ એ દિવસોમાં બન્યું નથી. અમો સેનફ્રાનસીસ્કોથી નિકળ્યા ત્યારથી આજ સુધી એક પણ વાહાણ જોવામાં આવ્યું નથી. છેલ્લા બે ચાર દિવસો ઉપર વારાફરતી વરસાદ મળ્યા કીધો હતો, અને માફ-કસરની ગરમી ચાલ્યા કીધી હતી. સ્ટીમર દરરોજ કેટલા નોટ યાને દરિયાઈ માઈલ ચાલી તેની વિગતનું પાટિયું મારે છે, તે પ્રમાણે આ-વતી કાલે અમારી એ સફર પુરી થશે ત્યાં સુધી જુમલે સેનફ્રાનસી-સ્કોથી યોકોહામા સુધી ૫૬૦૪ નોટસ તે ૬૦ નોટસના ૫૯ માઈલને હિસાબે ૪૮૫૬ માઇલ પુરા થશે. દુનિયાના મહાસાગરોમાં એ પાસીફીક મહાસાગર" સૌથી મોટો કહેવાય છે, જે ૮ કરોડ માઈલના વિસ્તાર જેટલો છે. લંડનથી અમેરિકા જતાં આટલાન્ટીક મહાસાગર ૪ કરોડ અને ઇન્ડીયન મહાસાગર બે કરોડ માઈલના વિસ્તારનો ગણાય છે.

**તા૦ ૨૯ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના ૬ વાગેથી જમીન દેખાવા લાગી હતી. તે એક અલાયદો ડુંગર જેવો હતો, આસરે આઠ વાગેને દુરથી યોકોહામા જે જાપાન દેશનું વેપારી બંદર છે તે દેખાવા લાગ્યું હતું અને અમો "તોકીઓ બે" માં દાખલ

થયા હતા. એ વખ્તે આસપાસનાં નાલાં નાલાં અને લાંબી ટોંચ દરિયામાં નિકળી આવેલા પાહાડોથી બેઉ બાજુ દરિયાથી ઘેરાયલી હતી, પણ આગળ ચાલતાં જમીન જમણી બાજુથી દુર ગઈ અને જાણે તે બાજુ ઉપર મોટો દરિયોજ હોય તેમ જણાવા લાગ્યું હતું. આજ સહવારથી વાદળ ઘેરાઇ આવેલું તથા દવ જેવું હોવાથી દુરનો દેખાવ અમો બરાબર જોઇ શકયા ન હતા. "બે" માં પેસ કે ગણત્રી વગરની માછીમારની બોટો જેને ઈહાં "સામપાન" કરીને કહે છે, તે દિરા લાગી હતી. સાંભળવા મુજબ એ તોફીઓ "બે" માંથી માછલી ઘણી મળે: છે, જેનો શેકાર કરવા સારૂ ઉપલી બોટો ઉપરાંત કયાં મગરમચ્છોબી આવે છે. એ મગરમચ્છો હમેશાં મોટા સમુદ્રોમાંજ વસે છે, પણ અમોએ આજે છુટા છવાયા એઓને આએ તોફીઓના અખાતમાં જોયાં હતાં, જેઓ ગમત કરતાં તથા પાણી હવામાં ફુવારા માફક ઉડારતાં હતા. માછીમારોની બોટોના ડોલો તથા સડ કાંઇ જુદીજ તરાહનાં અમોએ પેહેલવેહેલા અત્રે જોયાં છે. તેઓ ઉભા ડોલ ઉપર સીધાજ સડ છેક મથાળેથી નિચે સુધી જાણે પરદાઓ હોય તેમ રાખે છે તેથી દરિયામાં બધે પરદાઓની દેવાલો તરતી હોય તેવો દેખાવ લાગે છે. એ લોકોના એવા સડોથી, અમારા સાંભળવા મુજબ જો પીઠનો પવન હોય તોજ બોટ ચલાવી શકાય છે. જો સામેનો યા આરો બાજુનો પવન હોય છે તો તે આવા સીધા સડોમાં પકડી શકાતો નથી અને તેથી બોટવાલાઓ હેરીમાં પણ મારી શકતા નથી, અને તેવે વખ્તે સડ ઊતારી પાડીને ત્યાં પડી રહે છે અથવા તો હલેસાંથી બોટ ચલાવે છે. હલેસાં મારવાનું પણ સુધરેલા દેશો માફક નથી. પણ બે જણા મોટાં લાંબાં હલેસાં લઈ ઉભા રહીને તેનેથી આચકા આપી બોટો ચલાવે છે. બોટોનો દેખાવ મુંબઇની નાની ફતેહમારીઓને મળતો આવે છે. એ તોફીઆેનો "બે" ઘણો મોટો છે અને એમાંના પાણી ઘણું થંબાર વાગેન હોય તેમ જમીનના ઘેરાનથી લાગે છે. અમારી સ્ટીમરે દનિયાનો આઠોને બારાંમાં લંગર કીધુ હતું. એ વખ્તે બાડે ફેરવ-'મર ... બોટોથી સ્ટીમરની બાજુ બધી ઘેરાઈ હતી અને

બોટવાલાઓ સ્ટીમર ઉપર ચહડી આવવા લાગ્યા પણ ત્યાંના દાદર ઉપર એક અમલદારને ઉભો રાખ્યો હતો જે થોડાઓને આવવા દેતો હતો અને થોડાઓને અટકાવતો હતો અને નાં કેહેવા છતાં જો બોટવાલાઓ ઊપર આવતા તો તેઓને લાત મુકીના ધક્કેલા મારી હેઠે પાછા ઉતારતો હતો, જે તે બિચારાઓ મુગા મુગા ખમતા હતા. એ ઉપરાંત ઘણા જણાઓ બાજુના દોરડાંપરથી તથા બીજી આડકતરી રીતે સ્ટીમર પર ચહડી આવી ચીના ઉતારૂઓને પોતાના ઘરાક કરી લેતા હતા. યુરોપિયન ઊતારૂઓ સારૂ તો યોકોહામાનાં ગ્રાન્ડ હોટલની સ્ટીમ ટગ આવેલી હતી, તે પેલા બોટવાલાઓ જાણતા હોવાથી તેઓને હેરાન કરતા હતા નહીં, પણ ચીનાઓને તો જાણે પોતાનો માલ હોય તેમ પકડી બેસતા હતા. અમોને લેવા સારૂં અત્રેની જાણીતી પેહેડીવાલ મેસર્સ એડમસન બેલેની કંપનીએ પોતાની આફીસનું માણસ મોકલ્યું હતું, તથા મુંબઈવાલા હોરા શેઠ ઇબરાહીમ આદમઅલી અંબાતી જેવણની ઈહાં પેહેડી છે તેવણના સગા આબેદીન શેખઅલી લેવા આવ્યા હતા, અને પોતાને ત્યાં ઊતારો આપવાની અમોને ઓહોસ કીધી હતી. પણ અમો ગ્રાન્ડ હોટલમાં ઊતરવાના હોવાથી આભાર સાથ તે ના પાડી હતી. એવણ શેઠે અમારી બધી મેનીજ સામાન કિનારે ઊતારવાની પોતાને હસ્તક લીધાથી અમોએ પેલી યુરોપિયન પેહેડીવાલાઓને તસ્દી આપી હતી નહીં, પણ આભાર માની તેના માણસને વિદાય કીધો હતો. અમો કલાક ૧૦—૩૦ મીનીટે કિનારે હોટલની સ્ટીમ ટગમાં ઊતર્યા હતા. કિનારે કસ્ટમ હાઊસવાલાઓને જગાત સારૂ અમારો સામાન દેખાડવા કોથલાઓ હોટેલવાલાઓને સોંપીને હોટલમાં ગયા હતા. બંદર પર ઉતરવાનો ડક્કો લાકડાંનો માફકસર સારો બાંધેલો છે, અને ત્યાંથી છેક હોટલ સુધી જવાનો રસ્તો દરિયે કિનારેજ હતો. અમો બંદરપર ઊતર્યા કે જીનરીક્ષા નામની ઈહાં ભાડુતી ગાડીઓ ફરે છે તેના માણસોઓ અમોને ઘેરી લીધા હતા. એ જીનરીક્ષા બચ્ચાંઓને ફેરવવાની ગાડીઓ આવે છે તેને મળતી પણ એક માણસ મજેની સગવડે બેસે તેવી મોટી આવે છે અને તે બે પૈડાંની ધમન તથા પુલ સાથની

છે જેને એક માણસ આગળથી પુલને છેડે આડુ લાકડું પની રોકું હોય છે તેપર આગ હથેલીને ઘસડે છે અને તેઓ આખો વખ્ત ગાડી લઈને આસરે કલાકના ૭ માઈલને હિસાબે દોડે છે, એઓનો પોશાક તદન મળાં કપડાનો અંગપર એસતો બનાવેલો છે પણ ટોપી કાંઈ અજબ રીતની પેહેરે છે, એ ટોપી સફેદ રંગની જાણે ચુનો સુકવાની ગમેલ આવે છે તેવા ઘટમની, તેના પોકળ ભાગમા, કામથીની બનાવેલી માથાપર રહે તેના ખાચાની આવે છે, બાહારથી તેનું કદ ગમેલના જેટલુંજ મોટુ છે, પણ પેલો કામથીનો ખાચો કામથીના ટેકાઓ આપી તેની સાથે મેળવી લીધેલો છે એ ટોપી સઘળી એજ જણુમતી હલકી બનાવેલી છે ને તે કામથી ઉપર ચામડુ સફેદ ચોટાડી દીધેલું છે જેથી તડકુ તથા વરસાદથી તેઓના માથાનો બચાવ થાય છે પણ દેખાવ જાણે ઊંધી ગમેલ માથાપર મુકી હોય તેવો લાગે છે એ જીનરીક્ષાવાલાઓ સઘળા મજબુત બાંધાના છે અને આખો દિવસ તમોને ગાડીમા લઇ જ્યા ગમે ત્યા દોડતા ફેરવે છે સાભળવા મુજબ એ લોકો દિવસના ૪૦ માઇલ સુધી જઈ શકે છે અને થાકતા નથી અને બીજે દિને પણ પાછી તેટલીજ મજલ કરવાને તૈયાર થાય છે અમો કિનારાને રસ્તે હોટલમા ગયા હતા એ હોટલ ફ્રેન્ચ ઢપપર રાખેલુ છે ને બધી રીતે યુરોપના જેવી તેમા આવજત થાય છે હોટલની મજેનું દરિયે કિનારે કુશાદે એક માલનુ બાધેલુ છે ને ઓરડાઓ સઘળું સગવડથી બનાવેલું છે ને બધી રીતે યુરોપિયન ઢપપર રાખેલુ છે ફક્ત મેનેજર તથા ઊપરીઓ સિવાય સઘલા કામદરો જાપાનીસો છે જેઓ ઝડપથી સઘલું કામકાજ કરે છે

હોટલના હજુરીયાઓ સઘળા કાળા કપડા પેહેરે છે અને પગમા મોજા પણ તેજ રંગના બુટ વગર હોવાથી તથા સઘળા બંધ બેસતા કપડા હોવાથી અને મોજાનો અંગોઠવાનો ભાગ તદન તેનાજ ઘટમનો છુટો હોવાથી તેઓનો દેખાવ કાંઈ ઘણો સારો લાગતો નથી અત્રેનું બધુ લોક એજ પ્રમાણે મોજા પેહેરે છે ઓ તેનો અંગોઠો છુટો રાખવાથી તેઓ જે ચપળરોકા જોડા પેહેરે છે

તેને છેડેથી બે દોરી જેવું હોય છે તે અંગોઠાની આસપાસથી યાને અંગોઠો તેની વચમાં લઇને તે દોરી પાછળા ભાગ સાથે ચંપલને-મળી જાય છે જ્યાં ચંપલના જેવીજ આડી દોરીઓ હોય છે જેમાં પગ ખોસીને તેઓ ચાલે છે. એ ચંપલો અહીં જાતજાતની છે, કોઇતો ઘાસનાંજ ગુંઠેલાં તળિયાં સાથે છે, જે એટલી તો સસ્તી મળે છે કે ઘડી ઘડી બદલવાને લોકોને ભારી પડતું નથી. અહીંનું ચલણુ (Yen) ઈઅન કરીને છે જે મેક્ષીકન ડાલરની યાને મુંબઈના સવાએ રૂપિયાની કિમતની બરાબર ગણાય છે. તે ઈઅનના ૧૦૦ દોકડા કીધા છે જેને (Sen) સેન કરી કહે છે તેવા એક દોકડાએ ઊપલાં ઘાસનાં ચંપલ મળી શકે છે અને તે મુજબ બનાવેલાં હોવાથી જીનરીક્ષાવાલાઓને પણ તે બે દિવસ સુધી જવાબ દીયે છે ત્યારે સાધારણ ચાલનારાઓને તે વધારે દિવસ ચાલતાં હશે. બીજાં ચંપલનાં તળિયાં ચામડાંનાં વગર એડીનાં આવે છે, કોઈના કાથાની દોરીનાં ગુંઠેલાં આવે છે. વળી એ ચંપલો ઊપરાંત લોકો લાકડાંની આપણા મોબેદો પેહેરે છે તેવી પાવડીઓ પેહેરે છે પણ અંગોઠાવાળી જગ્યા પર લાકડાંની ખુટીને બદલે ઊપર લખ્યા મુજબ દોરીથીજ કામ લીયે છે. એ પાવડીનાં તળિયાંની હેઠલાં વચમાંથી આસરે ત્રણ ઈંચને છેટે બે ઊભાં લાકડાંની પટીઓ બેથી ત્રણ ઈંચ ઊંચી હોય છે જેથી તે પેહેરનારાઓને ચાલવાની અમારા જોવા મુજબ અગવડ ઘણી પડે છે. અમો નથી ધારતા કે તે લોકો ઝડપથી દોડી શકે. ઊડલાઈ જ્યાં વગર રહે નહીં અને ચાલે છે તેણી જાણે દોલતા ચાલતા હોય તેમ લાગે છે, અમોએ નાસ્તો કીધા પછી ગામમા ફરી આવ્યા હતા. એ યોકોહામાં શેહેર જાપાનની છેક ઉગમણે આવેલું છે અને જાપાનના ત્રણ ચાર બંદરો જે બાહરના દેશીઓને વેપાર કરવા ખુલ્લાં મુકેલાં છે તેમાંનું એક એ અને સને ૧૮૫૯માં પેહેલવેહેલું તે ખુલ્લું કીધું. તેની આગમજ અહીં માછીમારોનું નાનું ગામડું હતું પણ હમણા તે મઝેનું આસરે ૮૪૦૦૦ માણુસોની વસ્તીવાલું શેહેર થઈ ગયું છે. તેમાં સને ૧૮૮૫ ની સે-

જરા ખાચો રાખીને ફરે છે, આગળથી બાન પાછળ લઈ જતા જગ
કાન આગળથી તે નિચા લઇને તથા ઉપસાવીને લઇ જાય છે તેથી માથા
ચાને બાન વણુ બની ગમથી બહાર ઉપસેના જાણે ફરતા ચોટલાઓ હોય
તેમ લાગે છે પાછળથી ગરદન આગળથી બાન ઉપર લઇને ચોટલો બાધે છે
તેથી ઓરતોની ગરદન મોટી હોય તેમ લાગે છે અને તેઓને શોભાવે
છે જાપાનીસોના મોહાનો ઘટમ ચીનાઓને મળતો છે પણ વધારે
ખુબસુરત છે રગ પણ ઘઉંના જેવો યા મેહેદીપર છે તેથી ઘણો
ખરો યુરોપના દખણુ ભાગના રેહેવાસીઓને મળતો આવે છે આખો
વાકી બદામરોકી છે અને ગાનના હાડકા ઘણુા બહાર નિમ્ળેલા નથી
પણ ઇહાના લોકને અરીણુ ખાવાની મનાઇ હોવાથી આગે ભરેલા અને
તદરોસ્ત હોવાથી જરા નિમ્ળેલા હોય છે તે માનમ પડતા નથી
એઓ તો દેખાવે મજેના છે અને તદરોસ્તીની નિશાની દાખન ગાન
ઉપર રતાશ પણ ઘણી ઓરતો તથા બચ્ચાઓને દીસે છે તેઓના
મરદો મેહેનતુ હોવાથી તેઓનો બાધો મજબુત અને ખીલેલો લાગે છે,
જો કે મોટો ભાગ કદે ઠીંગણો છે અને કોઇજ જવને પાચ ફીટની
ઉપરના મળે છે જાપાનીસોની વસ્તી જોવા પ્રમાણે ઘણી વધતી હશે
કારણુ કે જ્યાની અમો ફરતા હતા ત્યા છોકરાઓના ઢગલે ઢગના દી
સતા હતા અને વળી આઠ, દશ વરસની ઉમરની છોકરી હોય તેઓની
પીઠની પાછળ બીજુ બચ્ચુ એકુ વરસની ઉમરનુ બાધેનુ હોવુજ
જોઇયે ઇહાની ઓરતો તથા મરદો સઘળા કામ કરે છે તેથી તેઓ
પોતાની છોકરીઓને નાના બચાઓ સોપી જાય છે પણુ તે છોકરીઓને
બહાર ફરવાનો શોખ હોવાથી બચાઓ પીઠ પાછળ બાધીને જાણે
કપડાની ગાસડી લઈ ચાનતા હોય તેમ લાગે છે ફક્ત તેનુ ડોકુ
બહાર દીસે છે ઓરતો પણ કામે જાય છે ત્યારે એજ માફક પો
તાના બચાને પીઠપર લઇને જાય છે ગામ પણ તેમજ કરે છે
પીઠને બન્ને બગનમા લેવુ એ સારુ લાગતુ નથી એમ ઇહા સમજે
બચ્ચાઓને એ મુજબની ટેવ હોવાથી જ્યા સુધી ચાર વરસના
ઇ છે ત્યાં સુધી એજ માફક પોતાની મા અથવા બેનની પીઠ પાછળ

વળગીને ચહડી બેસે છે તેઓને બાધવાની યા પકડવાની જરૂર રહેતી નથી. એ દેખાવ રસ્તામા ઘણો નવાઇ જેવો લાગે છે.

મરદોના માથાપરના બાલ અસલી ફાશીનના રાખે છે તેઓ મુંબઈના મારવાડીઓ માફક આગળથી વચલો ભાગ બોડાવે છે અને પાછળથી કાપેલા બાલ ટુકા રાખી ચોટલી જેવુ ગરદન ઉપરથી ઉલટાની માથાની વચમા ચીટકાવી મુકે છે પણ હમણા જાપાનમા જેવો યુરોપિયન ઢપ પ્રમાણે સુધારો એકદમ કરવા નિકળ્યા છે તેઓ યુરોપિયન માફક ટુકા કાપેલા બાલ બધા માથા ઉપર રાખે છે પણ તેઓ તેની તે પ્રમાણે તપાસ રાખતા નથી અને બાલ વધારે મોટા થવા દીયે છે તથા તેને હોરતા નહી હોવાથી જાણે ખભરાયલા જેવા લાગે છે જાપાની-સોનો મોટો ભાગ ઉઘાડે માથેજ ઓરત બચા સુધા ફરે છે પણ યુરો-પિયન ઢપવાલા તેઓના જેવીજ નાની ટોપીઓ પેહેરે છે તથા પોશાક વટીક તેવો પેહેરે છે. કોઈ તો જાપાનીસ પોશાક ઉપર યુરોપિયન ટોપી પેહેરે છે તેથી ઘણા કઢગા લાગે છે જે જાપાનીસો ચાકરી હોય છે તેઓને કોણ ધણીનો માણુસ છે તે પરખાવા સારૂ મુબઇમા પતા આપે છે તેને બદલે તેના કપડા ઉપર પાછળથી છાપેલા અક્ષરો તેના નામના રાખે છે, અને તે જાણે તરાહ પાડી હોય તેવી રીતથી કાળા કપડા ઉપર સફેદ રગના પાડેલા હોય છે અમો તો પેહેલા તેને કાઇ તરાહ પાડેલી હશે કરી સમજ્યા પણ ખબર કાહાડતા તેતો તેઓના ધણીઓની નિશાન નિકળી આવી હતી એજ મુજબ મ્યુનીસીપાલીટીના કચરા-પતીઓ, આગવાનાઓ, ઇસાદીને પણ દર માણુસની પીઠ ઉપર નિશા-નીઓ ગોળ ચકરડા પાડીને તેમા કોર્ષેલી હતી અમો યુરોપિયન ટા-ઉનમાજ આજે ફર્યા હતા ને આખો દિવસ વરસાદ હોવાથી બીજી ગમ ફરી શકયા હતા નહીં અમારો વિચાર જાપાનના અદરના ગામોમા જવાનો હોવાથી અહિના ધારા મુજબ પાસપોર્ટ કહડાવા બ્રીટીશ કોન-નશયુલેટમા ગયા હતા જ્યાથી અમોને આવતી કાલે તે મોકલી આપ વાની કબુલાત આપી છે અમો મુબઇની પાસપોર્ટ સાથે લાવેલા છીએ પણ ઇહિ તે ચાનતી નથી જાપાનીસ ધારા મુજબ પરદેશી-

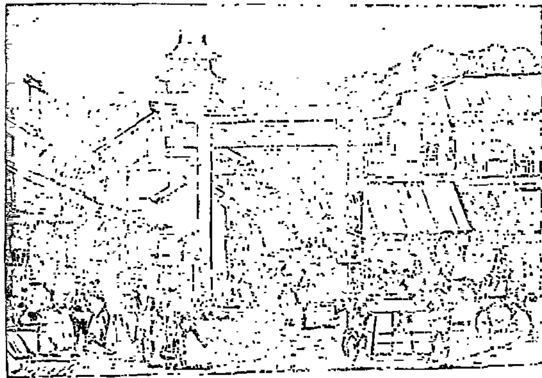
અને મોટાં શેહેરો તથા વેપાર સારૂ ખુલ્લાં મુકેલાં બંદરોમાંજ ફરવાનો હુકમ છે પણ જેઓને અંદરનાં ગામોમાં જવું હોય તેઓએ પોતાના દેશના કોનસલ હસ્તક જુદી પાસપોર્ટ જાપાનીસ અમલદાર પાસથી મેળવવી જોઈયે જે અહીંયાંવાલા, તોકીયો કરી જાપાન દેશનું મુખ્ય શેહેર છે ત્યાં મોકલીને ત્યાંનાં કોનસલ હસ્તક મંગાવી આપે છે. ઈહાંનો ડેપ્યુટી કોનસલ બાહાર ગયલો હોવાથી તેના હાથ નિચેનાએ અમોને તે પાસપોર્ટ મંગાવી આપવાની તથા તે સારૂ ખામખા એક માણસ ટોકીયો મોકલવાની કબુલાત આપી હતી અને અમોને અહીં જોઈને હિંદુસ્તાનના રહેવાસી દાખલ તેને ઘણી ખુશી બતાવી હતી ને કાંઈબી મદદ જોઈતી હોય તે આપવાની મરજી બતાવી હતી.

તા૦ ૩૦ મી સપટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સવારથી વાદળ ખોલ્લું હતું અને સુરજ પ્રકાશતો હતો તેથી આખો દિવસ જાપાનીસ ટાઉન જોવામાં કાહડયો હતો. ઈહાં કાંઈ ઇમારતો મોટી અને જોવા લાયક નથી કે જોઈયે. અમોએ ગય કાલની નોંધમાં લખ્યું છે તેમ સઘળાં એકાં ઘરો છે, ફક્ત સરકારી ઇમારતોમાં કસ્ટમ હાઉસ, ગવરનરની આફીસવાલું મકાન, તાર અને પોસ્ટ આફીસ જરા મોટી ઇમારતો છે, અને એક બે ઇમારતોપર ઘડિયાળ સાથનાં જાપાનીસ ઘપના મિનારાઓ છે. જાપાનીસ ટાઉનના ધોરી રસ્તાઓ સારા છે, અને ત્યાંની દુકાનોમાંની જાપાનીસ બનાવટો ઘણી જાત જાતની મનપસંદ અને માફકસરની સસતી વેચાય છે. દુકાનદારો ઘણાજ નમનતાઈવાલા હોય છે, તમો અંદર જાવો તો ગુંટણ આગળ બેઉ હાથની હથેલી એકએકપર મુકી વાંકા વળી તમોને નમે છે અનેતમો માગો તે ચીજો બાહાર કાહાડીને બતાવે છે અને તમો કાંઈબી લીધા વગર ગમે એટલી મેહેનત તેઓ પાસે કરાવી પાછા ફરો તોબી તેઓ આગળની માફકજ પાછા નમીને તમોને વિદાયા કરે છે અને જરા પણ કચવાયલું મોહું દેખાડતાં નથી, પણ આખો વખ્ત હસતે મોઢેજ અને નમતા રહે છે. જાપાનીસ જેવા નમનતાઈવાલા લોકો ઘણાજ થોડા હશે.

રસ્તામાંથી તેઓ એક એકને મળે છે ત્યારે ઉપર લખવા મુજબ નમે છે અને સુધરેલા સાહેબો જો કે યુરોપિયન માફક તોપીઓ ઉતારે છે, તોબી આગળી ચાલ મુજબ તેઓ વાંકા વળી જાય છે. એ લોકોની દુકાનો તથા ઘરોમાં બેસવાની યુરોપિયન સારૂં ખુરસી થોડી રાખે છે, બાકીના જાપાનીસો તો જેમ મુસલમાન લોકો નિમાજ કરતી વખ્તે ગુંઠણભડીયે પાછળ પગ કરીને તેને એકગમ ફેરવીને બેસે છે તેમ બેસે છે. સારી પદવીવાળાં માણસો (ઈંહાં તો દુકાનદારો પદવીવાલા છે) આગળ પેગામ લાવનારાઓ તથા એવી હલકી પદવીવાલાઓ આવે છે ત્યારે આખો વખ્ત પેલો હલકી પદવીવાલો નમ્યા કરે છે ને વાંકોને વાંકો ઉભો રહે છે તે વખ્તે હાથની હથેલીઓ જોડી આગળ ધરી રાખે છે ને જો વખત વધતો લેવો હોય તો ભોંયપર ગુંઠણભડીયે ઉપર મુજબ બેસી જાય છે પણ સીધો ઉભો રહી શકે નહીં. એ મુજબ અમો દુકાનોપર ફરતા હતા ત્યારે ત્યાં જોતા હતા જે મજેતું નવાઇ જેવું લાગતું હતું. એ જાપાનીસ ટાઊનમાં દુકાનો ઘણી કાંઇ વગર ગણત્રીની ઈંહાંની બનાવતોની છે જ્યાં (Laquor Ware) લાખની બનાવતનું વારનીશનું ફરનીચર તથા લાકડાં, હાથીદાંત, શીપ, અબનુસ ઇત્યાદી ગોઠવીને તરાંહો ઘણી સરસ પાડેલી હોય છે. બ્રાન્ઝ ધાતુની બનાવતો પણ ઘણી સરસ અને તારીફલાયક છે. પંખેરાંઓ તેનાં બનાવે છે તેનાં પીછો જાણે છુટાં હોય તેમ દીસે છે ને ઘટમ સઘળું મજેતું કરે છે. રેશમી કાપડની બનાવત ઈંહાં ચીન કરતાં પણ સરસ કહે છે, તે ઉપરનું ભરતકામથી ઘણું સારૂં રેશમ તથા કસબનું બનાવે છે તેમાં ઝાડો, પંખેરાંઓ, જાનવરો તથા ફુલોની તરાંહ ઘણી અચછી રીતે પાડે છે વળી ઈંહાંના ચિતારાઓ પણ કોઇ કોઈ ઘણા હુશિયાર છે. રેશમી રોમાલ યા પરદાઓપર આપણી સબીઓ હાથે ઘણી સારી અને આબાદ આકારની પાડી આપે છે. અમોએ ઘણા નમુનાઓ ઇગ્રેજોની પડાવેલી એવી રોમાલપરની સબીઓના જોયા હતા જે સારી રીતે લાઈટ શેડ આપીને પાડેલા હતા અને વળી તેની કાંઇ ઘણી કિમત લેતા નથી આસરે પાંચ ડાલરમાં એક સબી

તેવી પાડી આપે છે. યુરોપિયન ધપનું જેમી તમો 'પસંદ કરો તેની નકલ ઇહાંના કારીગરો ઘણી સરસ કરી આપે છે અને કિમત કાંઇ ઘણી લેતા નથી ઇહાનું કોરીકામ ઘણુંજ ઊંચુ છે અને ગામડાઓ-માથી તે બની આવે છે તે ઉપર હાથના કાપેલા ચીતારો તથા ગીલીટો અને રંગ મજેના રંગથી કાપેલા હોય છે અને તેની કિમત જોતા ઘણો સસનો વેલાતના ભાવો સાથે મગ્ખાવતા લાગે છે. રેશમના ટાગવાના પરદાઓપર રેશમી ભરતકામ ઉપરાન ખોટા કસબનુ કસબી ભરતકામબી ઘણુ સરસ અને ઊપમાવેલી તરાહનુ બનાવે છે એ ઉપમાવેલા ભરતકામપર માણુસો પાડે છે તેઓનો પોશાક કપડાંથીજ તે ઊપર સીવીને પેહેરાવે છે તેથી જાણે ખરેખરા પુતળાં ગોઠવ્યા હોય તેમ તેઓ દીસે છે. કસબી ભરતકામ રેશમી ભરતકામ કરતા સસતું બનાવે છે તેનુ કારણ એ કે કસબ સવળો ખોટો અને કાગજપર વરખની માફક વળગાવેલો દોરા માફક કરી વાપરે છે તેથી તે ઘણો સસતો થાય છે એ ઊપરાત રમકડાઓ તથા બીજી પરચુટણ બના-વતો ઘણી જાતની હમારા જોવામા આવી હતી જે બધાઓની કિમત માફકસરની લાગે છે દુકાનદારો ઘણો વધારીને ભાવ માગતા નથી પણ થોડોજ ફરક રાખી માગણી કરે છે તેથી આપણુને ઘણા ઠગાવાની ધાસ્તી રેહેતી નથી અને જોવા બેસે લોક દયાનતદાર લાગે છે"

ઇહાની દુકાનો મુબઇની ગામડી મોટી દુકાનોને મળતી આવે છે. ' કોઇજ દુકાત વેનાતી ઢબ ઉપર હશે જાપાનીસ ટાઉનની ઈમા-રતો જાપાનીસ ઢબ ઉપર બાધી છે. તેઓ ઘણીખરી નીચે દુકાનો જરા ઊચી ઉભરણીની બાધી તે ઉપર બેઠા પુણા અને મહાબલેશ્વરને મળતા મજલા બાધે છે, પણ એના છાપરાં જરા વધારે ઢળાવવાળા કરી તે ઉપર પાટિયા જડીને ચીકટ મરોડી પાથરી માગલોરી નલીયાં જેવા બેઠા નલીયાઓ તે ઉપર ચોટાડી દીયે છે. કે ફરીથી ચારવા પડે નહીં. પણ તે વધારે જાડા હોવાથી તથા મરોડી તેની નિચે હોવાથી તે ઘણા ભારી જેવા લાગે છે અને વળી તેમા વધારો કરવા છાપડાના મોભ તથા ગોનીયા ઉપર ચુનાના તથા નલીયાના '



જાપાનનો એક મોહોનો

મોટા બેથી ત્રણ ફીટ ઊંચા વાંટા કરી લીયે છે, જે નકશીના આકારમાં વારાફરતી એક એક ઉપર ગોઠવે છે,જેથી છાપડાંનો દેખાવ કાંઈ ઓર તરેહનો લાગે છે. ગોનીયા છાપડાંને છેડે આવ્યા કે તેને જરા અંદરની બાજુથી .વાંક આપે છે તેથી છાપડાં શોભે છે. ઘરો બધાં લાકડાંના બાંધેલાં હોવાથી આગની ધાસ્તી અત્રે ઘણી છે અને જ્યારેબી આગ લાગે છે ત્યારે આખો મોહોલો થોડા વખ્તમાં બળી જાય છે. તે ત્યારે દુકાનવાલાઓ જોકે અમલો લાકડાંનો બાંધે છે તોબી તેની આસપાસ ફરતી ઇટ ચુનાની દેવાલ બાંધી લે છે અને બારી બારણાં જે લાકડાંના હોય છે તેની બાહાર જાડી દેવાલ રાખે છે, જેમાં લોખંડના બારણાં સેરવવાના રાખી રાતના તેનેથીજ દુકાનો બંધ કરે છે, અને આગની વખ્તે સઘળાં બારી બારણાં જે એવીજ રીતના બનાવેલાં હોય છે તે બંધ કરી નાખવાથી આગમાંથી તે ઘર બચી જાય છે. ઇહાંની ઇમારતોનો વિમો તો કોઈ ઉતારેજ નહીં એટલી ધાસ્તી આગની વખત રહે છે, પણ આવી રીતની ઈમારતોનો તથા તેના સામાનનો વિમો ઉતારે છે. જાપાનીસ દુકાનો જોઇને પછી શેહેરમાં ફરતાં ફરતાં જાનવરો તથા પંખેરાઓની દુકાનો ઉપર અમો ગયા હતા, જ્યાં વખણાયલાં જાપાનીસ કુત્રાઓ જેઓ ઘણા નાના કદના તથા બેહોં મોઢાના આવે છે, તથા મરઘાઓ કોઈ ઘણાંજ નાના કદનાં અને કોઇ મોટા હતા, જે છેલ્લાઓની પુછડીનાં પીછો પાંચથી છ ફીટ સુધીના લાંબા હતાં, જે ઘણા જોવાલાયક છે. તેઓની પુછડી ખરાબ નહીં થાય તે સારૂં પીંજરાંઓમાં ૭ ફીટ ઊંચા રાખી હેઠલથી ખાંચાઓ રાખે છે જેમાંથી પુછડીના પીછો નિચે સીધા ને સીધા રહે છે. એવા મરઘાઓ દર જોડીને ૨૦ યએન યાને ડાલરે વેચાય છે. જાપાનીસોની બોલી ઘણીખરી હિંદુસ્તાનના ટેલગી બોલીને મળતી આવે છે અને સાંભળવા મુજબ તે જલદી શીખાઇ શકાય છે. અમે અત્રેના બજારમાં ગયા હતા, જ્યાં સારી ફ્રુટ તથા તરકારી વેચાતી હતી, ફ્રુટમાં પીચીસ, સેફ, દરાખ, અંજીર, ઉપરાંત પાકી કરીને એક નવી જાતની ફ્રુટ જોઇ હતી, એ ફ્રુટ તામોટાના જેવા આકાર તથા રંગની આવે છે,

પણ તેની અંદરનો ભાવ પ્લુમ્સ ફ્રુટને મળતો છે તથા તેના બીજા અંદુસના જેવા છે. એ બે જાતના આવે છે, એક જાત કડણ આવે છે, તેનો સ્વાદ ગલેલીની છાલના જેવો પણ જરા મીઠાશ ઉપર છે. બીજો પોચા ટામેટાં જેવા છે તેનો પ્લમ્સ જેવો સ્વાદ છે. એ ઉપરાંત તાજા ઉનાફ પણ ઈહાં વેચાતાં હતાં જે સુકાં જેવા સ્વાદમાં સારાં લાગતાં નથી. ઈહાંની ગામડી દુકાનો ઉપર નિશાની દાખલ કાગજનાં ફાનસોપર અક્ષરોથી વિગત લખે છે. એક હકીમની દુકાન ઉપર બાહાર મોટી કાગજની સીસી બનાવી ટાંગેલી હતી. હોટલો પરખી મોટાં નામનાં ફાણુસો ટાંગે છે. નાટકશાળાઓપર લાંબાં અને પાતળાં કાગજના વાવટાઓ વિગતો લખીને બેશુમાર બાહાર ટાંગે છે. જાપાનીસોને જોયા મેસે નાટકોનો તથા બીજી ગમતોનો ઘણો શોખ હોવો જોઈયે કારણકે એ બાજુપર દર બીજે અને ત્રીજે ઘેરે એવી ગમતોનાં મકાનો હતાં. એકગમ પાણીમાં તરવાની કસરત, બીજીગમ અંગબલની કસરત, કોઈ ગમ છાંનપુતળાંનાં નાચની માફક તથા એ લોકોની ઓરતો નાચ તથા કસરત કરી બતાવે છે, અને કોઈ ગમ નાટકની માફક ખેલો થાય છે. અમોએ એક બે ખેલ અમથા જોયા હતા. નાટકરોકો ખેલ કરે છે તે આપણુને જો કે સમજણ પડતી નથી, તોબી એ લોકોનું આકટીંગ જોવા પ્રમાણે સારૂં લાગતું હતું અને ચીનાઓનો નાટક અમે સેંન ફ્રાનસીસ્કોમા જોયો હતો તે કરતાં આ ખેલ ઘણો સારો હતો. નાચ કરનારાઓ નાટકના તખ્તાની પાછળથી ધારા પ્રમાણે આવતા નથી, પણ તમાશગીરોની વચ્ચેથી એક બાજુપર નાનો રસ્તો રાખે છે તે રસ્તે તખ્તાપર જાય છે. નાટક સહવારથી રાત સુધી ચાલે છે, તે જોવા આવનારાઓ સારૂં જમીનપર ભેડકો કીધી છે, જેઓ ભોંયપર સાદડીપર બેસીને જોય છે. કેટલાકો અમો ગયા ત્યારે ત્યાં પળ્યા પળ્યા ઊંઘાતા હતા, કેટલાકો પોતા સાથ ખોરાકી તથા ચાહ લાવેલા તે ખાતાપીતા હતા અને જાણે પોતાનાં ઘરમાં બેઠા હોય તેની રીતે ઈહાં વર્તતા હતા, એક બીજાઓ સાથ બેસીને વાતો કરતા હતા, બીડી પીતા હતા અને પોતાનાં નાનાં છોકરાંઓ વડીકને ત્યાં લાવીને ઘરબાર માંડી

બેઠા હતા. એ લોકોનાં નાટકશાળાના પરદાઓ બદલવાનું ઈહાં નથી, પણ તેને બદલે નાટક કરવાનો આખો તખ્તો જે પૈડાં ઉપર હોય છે તે ફેરવે છે, અને પાછળો ભાગ આગળ લાવે છે અને તેમાં નાચ કરનારાઓથી સાથ તૈયાર ઉભા રહેલા ફરે છે. આખો વખ્ત એક ઢોલ તથા નાની સારંગી ઉપર ગાયન વજાવ્યા તથા ગાયા કરતા હતા. અ- મોએ થોડા વખ્ત એ નાટક જોઈને પછી બાહાર ગયા હતા. નાચમાં સમંજણ પડવા પ્રમાણેનો કોઇ સારાં માણુસને પોતાની ગોહોરદાર ઉપર કોઈ બીજા શખ્સ સાથ દોસ્તી પડવાનો શક ગયો હશે અને તે મોહોરદાર પોતાનાં નાનાં બાલક (એ બાલક એક નાનું પુતળું પેટ દાબે ત્યારે અવાજ કરે તેવી જાતનું હતું) સાથે તેના ઓરડામાં હસતી હસતી ધણીને ખુશીથી મળવા આવતી હતી, પણ ધણીએ તેણીને એ બાબદ ધમકાવીને ઘરની બાહેર જવા કહ્યું તેથી તેણી એકદમ ફંગ- લાઈને રડી પડી હતી તેટલાં એક પડોશી મળવા આવ્યો, જે બારણાંની બાહેર ઊભો રહીને અંદરનું સઘળું તોફાન જોતો હતો અને જેવો પેલો ઘરધણી પૈલી ઓરતને ધકો મારી બાહર કાહાડી મુકવા જાયછે તેવોજ સામો આવીને તેને અટકાવીને કાંઇ તરેહતરેહની રીતે ઠઠ્ઠા મ- શ્કરી સાથ સમજાવતો હતો. એ સઘળું જાણે બરાબર બનતું હોય તેમ તેઓ ભજી બતાવતા હતા તેથી સમજણ થોડી થોડી પડતી હતી. ત્યાંથી નિકળેલા ઈહાંનું પાણીને લગતું બાંધકામ જોવા ગયા હતા. અ- ત્યાર સુધી ઈહાં કુવાઓ ખોદીને તેનું પાણી વાપરે છે અને થોડા ફીટ ઊંડો ખોદે છે તો મઝેનું પાણી મળે છે. પણ વારા ફરતી રોગો ફાટી નિકળવાથી ઉપલું બાંધકામ હાલ બધાઈને તૈયાર થયું છે અને દુરથી પાહાડનું પાણી લાવી ઈહાં તલાવ બાંધ્યો છે તેમાં પાણી ગાલીને પછી શેહેરને પુરૂં પાડશે. એ તલાવ ડુંગર ઊપર બાંધેલો છે અને તે શેહેરથી આસરે ૨૦૦ ફુટ ઊંચો હશે. ત્યાંથી શેહેરનો દેખાવ પણ સારો દીસે છે અને તે જાણે બે ડુંગરાની વચ્ચે લાંબુને લાંબુ બંધા- યલું હોય તેમ લાગે છે. જાપાનીસો હમણા બધી રીતે સુધારો કરે છે તેમાં એ પાણીના પણ સુધારાથી રૈયતને સુખ ઘણું થશે. અમો

શેહેરમાં ફરતા હતા ત્યારે જાપાનીઓ ઘરમા બધુ કામકાજ કરતા તથા રાંધતા હતા, તે અમો સઘળું રસ્તા ઉપરથી જોઈ શક્તા હતા એ લોકો પોતાના ઘરોની બાહેર સેરકવાના બારણા રાખે છે, તથા દરેક અંદરના ઓરડાઓની ભેગવાનો પાનલના હોય છે દિવસે તે સઘળા ખીસાડી નાખીને જાણે એકજ ઓરડાનુ ઘેર હોય તેમ બનાવી દીએ છે, તેથી રસ્તાપરથી છેક ઘરના પાછલા ભાગ સુધીનુ બધુ દીસે છે રાતના પાછા તે પાનનો બંધ કરીને તેના જુદા ઓરડાઓ બનાવી દીએ છે એ લોકોમા ઓરત મરદનો કંઈ મનાહજે નથી, અને તો-ટેરના મોહોલામા બસે ત્રણ ત્રણ હમામખાનાઓ હોય છે ત્યા મરદો તથા ઓરતો સઘળા ખોલ્લે દિલે એક એકને જોઈ શકે તેમ અંગોલ કરે છે તેઓને અસલ એકજ તાળીમા સાથે અંગોળ કરવાની ટેવ હતી, પણ હમણા સુધારો ચાલે છે તે માટેનો અમલ કરીને જુદી જુદી પણ પાસે પાસેની તાકીઓમા મરદો તથા ઓરતો જુદા અંગોળ કરે છે, પણ અંદર જતા આવતા તેઓ એકએકને જોઇ શકે છે અને રસ્તાપરથી તથા બારીઓના રંગીન કાચોમાથી રાહદારીઓ તેઓને અંગોળ કરતા જોય છે તેની આ લોકો કશી દરકાર કરતા નથી

**તા૦ ૧ લી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના કલાક ૧૧ વાગેને યોકોહામાથી આગની ગાડીમા બેસીને ટોકીઓ શહેર છે ત્યા જવા સારૂ નિકળ્યા હતા, ઈહાની આગની ગાડી નાના માપની છે પણ ગાડીઓ મજેતી બનાવેલી છે અને વેલાતની માફક તેના ત્રણ વર્ગો કીધા છે ત્રીજા વર્ગની ગાડી લાકડાની બેઠકોની આડી એક એકની પીઠ કરતી કીધી છે પણ બીજા અને પેહેલા વર્ગની બેઠકો ઉભીને ઉભી ગાડીની બાજુએ કીધી છે, અને તેના દરેકના ત્રણ ભાગ કીધા છે બીજા વર્ગની બેઠકો નેતરની અને પેહેલા વર્ગની લાલ ચામડાની ગાદીની કીધેલી છે એ રેલ્વે ઈંગ્રેજોની એક કંપનીએ બાંધી છે, પણ સઘળો કારોબાર જાપાનીસોજ ચલાવે છે ગાડીઓ કલાકના આસરે ૧૬ મૈલને હિસાબે ચાલે છે આગનીગાડી સીનાગાવા કરીને સ્ટેશન છે

ત્યાં સુધી દરિએ કિનારેજ દોડતી હતી અને બધે ખેતીવાડી કીધેલી તથા જાણે ચાલુ ગામડાંઓ હોય તેમ વસ્તી દેખાતી હતી. ખેતીવાડીમાં મોટો ભાગ ચોખાના પાકનો હતો, બાકીની તરકારીઓનાં બાગો કીધેલા દીસ્તા હતા. અમોએ ૬૬ માઇલની મુસાફરી આજે સાંજ સુધીમાં આગગાડીમાં કીધી અને ઉતસોનોમીયાં સુધી ગયા તેનો મોટો ભાગ એવો મળ્યો હતો. જમીન પણ કાળી ભમર જેવી અને છુટી મટોડીની જાણે ખાતરજ હોય તેવી દીસ્તી હતી અને તે ઊપર ભરપુર રોપણી તરકારીની દીસ્તી હતી. ઇંહાં ખાતર દાખલ માણસનું નરખ વાપરે છે તેથી તરકારી ઘણા મોટાં કદની થાય છે. અમોએ મુલા ત્રણ ફીટ જેટલા લાંબા જોયા હતા અને તેજ મુજબ બીજી તરકારી જમીનમાં થતી હતી. ઇંહાં બધાં શેહેરો તથા ગામડાઓમાં હલાલખોરો હોતા નથી, પણ ખેતીવાડી કરનારાઓ પોતાનાં માણસો રાખે છે જેઓ ઘરોમાં ખાડાની અંદર પીપો મુકી આવે છે અને તે દર વખ્તે ખાલી કરી જાય છે, અને બધેબધ નેહેરો હોવાથી તેનાં પીપો ભરીને બોટોમાં લાધી તેનાં ખેતરો તરફ લઈ જાય છે. એ મુજબ યોકોહામામાં અમોએ બોટો નેહેરોથી પસાર થતી જોઈ હતી પણ તેના પીપોના મોહોડાં બંધ કીધેલાં હોવાથી અમોને જણાવ્યા વગર તે બોટો એ કારણસરની છે એમ સમજ્યા હતા નહીં. આજે વાદળ જોકે આખો દિવસ ઘેરાયલું હતું અને છુટો છવાયો વરસાદખી પડતો હતો તોખી હવા ખુલ્લી હોવાથી દુરથી ફુજીયામાંનો પાહાડ દીસતો હતો. એ પાહાડ જાપાન દેશમાં સૌથી ઊંચો છે અને તેની ઉપર હમેશ બરફ પડી રહે છે. એ પ્રમાણેનો દેખાવ જોતા રસ્તામાં બે ગમ ગાડીઓ જંક્ષન સ્ટેશનોપર બદલીને સાંજનાં પોણાપાંચ વાગે ઉતસોનોમીયાના સ્ટેશનપર પુગ્યા હતા. ઇંહાં આગગાડી આગળ નીકો તરફ ચાલતી નથી તેથી રાતના રેહેવાનો ઠરાવ કીધો હતો કે કાલે સહવારનાં ઇંહાંથી નીકો ગામ ૧૮ મૈલ દુર છે ત્યાં જઈશું. અમો યચંગાઆ નામના જાપાનીસ હોટલ જેને ચાહનાં ઘેર કરી પિછાણે છે ત્યાં ઊતર્યા હતા. એ હોટલ જાપાનીસો ચલાવે છે. સરકારના હુકમ પ્રમાણે બાહારના દેશીઓને ભીતરના

ભાગમાં હોટલો ચલાવવાનો યા કોઈ ધંધો કરવાનો હુકમ નથી અને તેને લીધેજ જેઓ અંદરના ભાગમાં જાય છે તેઓને પાસપોર્ટ લેવી પડે છે. તેઓ શું કારણસર અંદરના ગામોમાં જાય છે તે જણાવવું પડે છે. અમો ઉતર્યા તે હોટલ એક માળનું માફકસરનું મોહું છે, અને તેમાં ઓરડાઓ મઝેના કુસાદે કાગજના પરદાઓ કરીને કીધેલા છે, પણ અંદર ગલીચા સિવાય બીજું કશું ફરનીચર રાખતા નથી પણ ઈંગ્રેજો જ્યારે આવે ત્યારે એક ટેબલ અને એક ખુરસી તે ઓરડામાં ગોઠવી આપે છે. અમો હોટલમાં અંદર ગયા ત્યારે અમારી સામે સપાટો લાવીને મુકી હતી કે તેમાં પગ બુટ સુધાં રાખીને અંદર જઈયે. જાપાનીસોનાં ઘેરમાં સાદડીઓ જડેલી તથા જમીનનાં પાટિયાં પાલીશ કીધેલાં હોય છે તેથી તે ઉપર રસ્તામાં ચાલવાના બુટ સાથે કોઈને ચાલવા દેતા નથી અને એ લોકો બધા પોતાના ઘરોની ઘણી સફાઈથી રાખે છે, અમો તે સપાટ પેહેરીને મકાનમાં ગયા હતા. ઈંહા અમોને દરેક ઓરડાના ૭૫ દોકડા ભાડું આપવું પડ્યું હતું અને જાપાનીસ ખાવાનું આપણને ખાવા ગમે નહી કારણકે તેલમાં સઘળું રાંધે છે તેથી હોટલવાલાએ બીજીગમથી યુરોપિયન ફાશીનનું ખાણું કોઈ બનાવતો હશે ત્યાંથી અમોને વેચાતું મંગાવીને આપ્યું હતું. અમારી સાથે એ હોટલમાં બીજા ત્રણ અમેરીકનો ઉતરેલા છે અને બધાઓને પોતાના ઓરડાઓમાં ખાવાનું લાવી આપ્યું હતું. ખાણું માફકસરનું વગર મીઠાં તથા વગર સ્વાદનું રાધેલું હતું, પણ તેની ઉપરજ ફાકા-ના કરવા પડ્યા હતા. અમારા ઓરડાઓ માળપર છે અને તેની અ-ગાસીપરનું બારણું કાચનું અને સેરવવાનું છે. અમારી સાથે મી૦ ઈબરામજીબી આવેલા છે અને અમો ત્રણે જણના ઓરડાઓ હારબંધ પાસે પાસે છે તેની વચમાંથી સેરવવાના કાગજના પરદાઓ છે, જે ખુલ્લા હોય છે ત્યારે આખો એક હોલ હોય તેમ થાય છે. રાતના અમોને જમીનપર મઝેના બિછાના કરી આપ્યા હતાં અને તકિયાને બદલે ઓઢવાની સુજની રૂની ભરેલી આવે છે તેવીને ગોળ વીટા કરીને લેવો પડ્યો હતો, કારણકે જાપાનીસો લાકડાના નાના ચોરસ

તકિઆઓ વાપરે છે, તેપર સુઈએ તો બીજે દીને ગરદન રહી જાય. ઓઢવા સારૂ પણ એવીજ સુજની આપી હતી અને કાચની પરદારોકી બારીમાંથી પવનની ફુંક આવતી હતી તેથી આવી જાડી સુજની બહુ કામ લાગી હતી, અને ઠંડી માલમ પડી હતી નહીં.

**તા૦ ૨ જી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના કલાક ૮ વાગેને ઊતસોનોમીયાં (Utsonomia) થી નીકો (Nikko) જવા સાઈ જીનરીક્ષાની ગાડીમાં નિકળ્યા હતા તે ત્યાં બપોરના કલાક ૧—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા. એ નીકો ગામ ઊતસોનોમીયાંથી ૧૮ મૈલ આસરે દુર છે. આખે રસ્તે વારા ફરતી વસ્તી મળતી હતી અને ગામડાંઓ પણ આસરે એક યા બે મૈલને તફાવતે મળ્યા કરતાં હતાં. અરધા અરધ રસ્તે મઝેનાં ઘણા મોટા ઝાડો રસ્તાની બેઊ બાજુપર હારબંધ છેક નીકો શેહર સુધી રોપેલાં છે, જેથી જાણે કોઇ બાગમાં આપણે ફરવા નિકળ્યા હોય તેવું લાગે છે. એ ઝાડો ઘણાં ઊંચાં આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલાં અને જાડાઈમાં પણ ઘણાં, કોઈ કોઈ તો નિચેથી ૨૫ ફીટ ઉપર ઘેરાવાનાં અને તદન સરવ જેવાં સીધાં છે, જેઓની છેક મથાળેથી ડાલીઓ રસ્તાની વચમાં એકએકની સાથે મળી ગઈ છે તેથી સુરજના તાપથી રાહાદારીઓનો બંચાવ સારો થતો હશે. અમોને તો આજે આખો દિવસ ઘેરાયલું વાદળ મળ્યું હતું તેથી સુરજ તદન જોયો નથી. ઈહાંના રસ્તાપરના ગામડાંઓનાં ઘરો ઘણા ખરાં લાકડાંનાં છે પણ તેઓના છાપરાં ઘાસના મહાબલેશ્વરના બંગલાઓનાં છાપરાં જેવાં જાડાં બનાવે છે અને કોઈ કોઈના તો લાકડાંની પટી બે દોરા જેટલી પાતળી આસરે બે ઇંચ પોહોળી અને એક ફુટ લાંબી નળીઆં માફક એકએકની ઊપર ગોઠવીને ઊપરથી વનજીની પતીઓ જડી લીયે છે. એ પતીઓ દેવદારી લાકડાંની બનાવે છે. એ દેવદારી ખપાટિયાંની ચીર જેપાનીસો એટલી તો કોઈ વખ્તે પાતળી બનાવેછે કે તે કાગજ લખવામાં વપરાઈ શકે છે. એવી જાતનાં કાગજો તથા પરબીડાંઓ યોકોહોમાની દુકાનોપર વેચાતાં જોયાં હતાં. અમો

નીકોમાં સુઝુકીયા (Suzukia) નામના જાપાંનીસ રી હાઊસમાં ઉતારો લીધો હતો. ઈહાં રોજનાં માણુસ દીઠ બે ઇઅન યાને ડાલર લીયે છે અને ખાવાનું યુરોપીયન ફાશાનનું માફકસરનું સારૂં આપે છે, ઓરડાઓમાં ફરનીચર ઊતસોતોમીયાનાં હોટલ માફકજ છે, પણ લાકડાંની પતીના કોચો સુવા સારૂ આપે છે અમો સાંજના ૪ વાગેને હોટલથી આસરે ત્રણ મૈલ દુર ડુંગર ઊપર નીકોનો વાટરફોલ (જેને થાકી કરી કહે છે) તે જોવા ગયા હતા. ઈહાં જવાનો રસ્તો ડુંગરો પર બીકટ હોવાથી ત્યાં જીનરીક્ષા ગાડી જતી નથી પણ એક જાતની પાલખીમાં જવાય છે. એ પાલખી ડોલીના જેવી છે. તેની બેઠક બેઠાંરોકી આપણે પલાઠી મારીને બેસી શકીયે તેટલી છે જેને એક લાંબા બાંબુ ઊપર લટકાવીને બે માણુસો ખાંધપર ઊચકીને ચાલે છે તેની બેઠક કાથાની દોરડીની જાલી જેવી વણતની છે તથા પાછળ અઢીંગવાની પીઠ પણ તેજ જાતની બનાવેલી છે, પણ એને ઊચકનારા જાપાનીસો, ધારા માફક ઠીંગણા હોવાથી બાંબુ ઘણો નિચો બાંધે છે જેથી આપણને ડોકી એક બાજુએ રાખીને બેસવુ પડે છે અને વળી ઊપર છત્રી જેવું હોવાથી માથે પાઘડી પેહેરાઈ શકાતી નથી.

અમોએ એક નદી જેનો મોટો ભાગ સુકાઈ ગયલો છે તે એક લાકડાનાં પુલ ઊપરથી પસાર કીધી હતી. એ પુલની પડોશમાં એક બીજો પુલ (Laquerware) જાપાંનીસ લેકરવેરનો લાલ રંગનો બનાવેલો છે જે ઊપર થોડીએક ગીલીટ કીધેલી છે. એ પુલ હમેશાં બંધ રાખે છે પણ જાપાનનો રાજા યા વડો પાદરી આવે છે ત્યારે તેનેજ પસાર થવા ઊઘાડે છે, જે ઊપરથી ઈહાંનાં એ લોકોનાં વખણાયલાં દેહેરાંઓમાં જવાય છે. એ પુલ પસાર કીધા પછી ડુંગરો પસાર થઈને નદીને બીજી વખતે એક તેમાંથી કીધેલી પગથીપરથી પસાર કીધી હતી જે ઊપરથી નદી જ્યારે પુર જોરમાં હોય ત્યારે જવાઈ શકાય તેવું લાગતું નથી. એ મુજબ આસરે એક મૈલ ગયા કે થાક લેવાનું ઝુંપડું આવે છે જ્યાં

ચાહ રાહાદારીઓને પુછે છે. ત્યાંથી ડુંગરો ઉપર થઇને ધોધ જોવાની જગ્યા ઉપર દોઢ કલાકે જઇ પુગ્યા હતા. આજે આખો દિવસ વાદળ ઘેરાયલું હતું ને અમો અરધે રસ્તે ગયા પછી વરસાદ પડવા લાગ્યો હતો, પણ તે પુનામાં જેમ ઝોરમાં પડે છે તેમ પડવાથી અમોને કશી અડચણ પડી હતી નહી પણ મતોડીની જગ્યા હોવાથી રસ્તો જે ઘણો સાંકડો હતો તે સડકનો થઇ ગયો હતો. અમોને ધોધ બરાબર સામેથી પડતાં દીસ્તો હતો જે જોવા સારૂ એક મઝેનું છાપરું નાખેલું છે ત્યાંથી ચાહ પીવાની દુકાન હતી. અમો જ્યાંથી જઈયે છીયે અને કેડબી ઠોબયે છે તો ત્યાંવાલા નાનાં પ્યાલાંઓમાં ચાહ લાવીને અમોને તો શું પણ કોલીઓનેબી આપે છે. એ ચાહ પાણી જેવી વગર ખાંડ તથા દુધની હોવાથી અમોને પીવા ગમતી નથી પણ નામને ખાતર હોઠને લગાડવી પડે છે, નહી તો ઈહિંના ધારા મુજબ આપનાર ધણીને અપમાન કીધેલું કહેવાય છે. ધોધ આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલો લાંબો એ તખ્ખે પડતો હતો અને કાંઈ ઘણો જોવાલાયક નથી. આસપાસનો દેખાવ ઘણો જોવાલાયક હોવો જોઈયે. અમો તો તેથી બરાબર ધુમસ અને વરસાદને લીધે જોઈ શકયા હતા નહી પણ જે દીસ્યું તે ઊપરથી કાંઈ સંખ્યાબંધ નાના મોટા ડુંગરો હોવાથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. અમો તે જોઇને પાછા હોટલમાં આવતાં સાંજના ૬ વાગા હતા. આજે ઠંડીનો પારો ૬૦ ડીગ્રી સુધી ઘણોખરો આખો દિવસ હતો, ઠંડી પવન નહી હોવાને લીધે મનપસંદ લાગતી હતી, પણ વરસાદજી ઘણા હેરાન કરે છે અને જો એ પ્રમાણે રેહેશે તો અમો જે ચુસેનજીનો લેક જોવા જવાના ઈરાદાથી ઈહીં આવ્યા છીયે તે વિચાર છોડી દેવો પડશે, કારણકે ત્યાંથી આજે સાંજના એ ઇંગ્રેજી લેડી આવી છે તેના કહેવા મુજબ ત્યાં ધુમસ તથા વરસાદ એટલો છે કે, કશું જોઈ શકતા નથી અને બે દિવસ તે ત્યાં લેકપર રહી, પણ ઉઘાડ મલ્યો નહી અને કાંઈ જોઈ શકી નહી તેથી પાછી ફરી હતી.

**તા૦ ૩ જી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે નીકોનાં વખણાયલાં

નીકોમાં સુઝુકીયા (Suzukia) નામના જાપાનીસ ટી હાઊસમાં ઉતારો લીધો હતો. ઈહાં રોજનાં માણસ દીઠ બે ઈએન યાને ડાલર લીએ છે અને ખાવાનું યુરોપીયન ફેશનનું માફકસરતું સારૂં આપે છે, ઓરડાઓમાં ફરનીચર જાતસોનોભીયાનાં હોટલ માફકજ છે, પણ લાકડાંની પતીના કોચો સુવા સારૂ આપે છે અમો સાંજના ૪ વાગેને હોટલથી આસરે ત્રણ મૈલ દુર ડુંગર ઊપર નીકોનો વાટરફોલ (જેને યાકી કરી કહે છે) તે જોવા ગયા હતા. ઈહાં જવાનો રસ્તો ડુંગરો પર બીકટ હોવાથી ત્યાં જીનરીક્ષા ગાડી જતી નથી પણ એક જાતની પાલખીમાં જવાય છે. એ પાલખી ડોલીના જેવી છે. તેની બેઠક બેઠાંરોકી આપણે પલાઠી મારીને બેસી શકીયે તેટલી છે જેને એક લાંબા બાંબુ ઊપર લટકાવીને બે માણસો ખાંધપર ઊચકીને ચાલે છે તેની બેઠક કાથાની દોરડીની જાલી જેવી વણતની છે તથા પાછળ અઠીંગવાની પીઠ પણ તેજ જાતની બનાવેલી છે, પણ એને ઊચકનારા જાપાનીસો, ધારા માફક ઠીંગણા હોવાથી બાંબુ ઘણો નિચો બાંધે છે જેથી આપણને ડોકી એક બાજુએ રાખીને બેસવુ પડે છે અને વળી ઊપર છત્રી જેવું હોવાથી માથે પાઘડી પેહેરાઈ શકાતી નથી.

અમોએ એક નદી જેનો મોટો ભાગ સુકાઈ ગયલો છે તે એક લાકડાનાં પુલ ઊપરથી પસાર કીધી હતી. એ પુલની પડોશમાં એક બીજો પુલ (Laquerware) જાપાંનીસ લેકરવેરનો લાલ રંગનો બનાવેલો છે જે ઊપર થોડીએક ગીલીટ કીધેલી છે. એ પુલ હમેશાં બંધ રાખે છે પણ જાપાનનો રાજા યા વડો પાદરી આવે છે ત્યારે તેનેજ પસાર થવા ઊઘાડે છે, જે ઊપરથી ઈહાંનાં એ લોકોનાં વખણાયલાં દેહેરાંઓમાં જવાય છે. એ પુલ પસાર કીધા પછી ડુંગરો પસાર થઈને નદીને બાજી વખ્તે એક તેમાંથી કીધેલી પગથીપરથી પસાર કીધી હતી જે ઉપરથી નદી જ્યારે પુર જોરમાં હોય ત્યારે જવાઈ શકાય તેવું લાગતુ નથી. એ મુજબ આસરે એક મૈલ ગયા કે થાક દેવાનુ ઝુપડું આવે છે ત્યા

ચાહ રાહાદારીઓને પુછે છે. ત્યાંથી ડુંગરો ઉપર થઇને ધોધ જોવાની જગ્યા ઉપર દોઢ કલાકે જઈ પુગ્યા હતા. આજે આખો દિવસ વાદળ ઘેરાયલું હતું ને અમો અરધે રસ્તે ગયા પછી વરસાદ પડવા લાગ્યો હતો, પણ તે પુનામાં જેમ ઝોરમાં પડે છે તેમ પડવાથી અમોને કશી અડચણ પડી હતી નહી પણ મતોડીની જગ્યા હોવાથી રસ્તો જે ઘણો સાંકડો હતો તે સડકનો થઇ ગયો હતો. અમોને ધોધ બરાબર સામેથી પડતાં દીસ્તો હતો જે જોવા સારૂ એક મજેનું છાપરું નાખેલું છે ત્યાંઅી ચાહ પીવાની દુકાન હતી. અમો જ્યાંબી જઈયે છીયે અને કેરેબી ઠોબયે છે તો ત્યાંવાલા નાનાં પ્યાલાંઓમાં ચાહ લાવીને અમોને તો શું પણ કાલીઓનેબી આપે છે. એ ચાહ પાણી જેવી વગર ખાંડ તથા દુધની હોવાથી અમોને પીવા ગમતી નથી પણ નામને ખાતર હોઠને લગાડવી પડે છે, નહી તો ઈહાંના ધારા મુજબ આપનાર ધણીને અપમાન કીધેલું કહેવાય છે. ધોધ આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલો લાંબો એ તપે પડતો હતો અને કાંઈ ઘણો જોવાલાયક નથી. આસપાસનો દેખાવ ઘણો જોવાલાયક હોવો જોઇયે. અમો તો તેબી બરાબર ધુમસ અને વરસાદને લીધે જોઈ શકયા હતા નહી પણ જે દીસ્યું તે ઉપરથી કાંઈ સંખ્યાબંધ નાના મોટા ડુંગરો હોવાથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. અમો તે જોઇને પાછા હોટલમાં આવતાં સાંજના ૬ વાગા હતા. આજે ઠંડીનો પારો ૬૦ ડીગ્રી સુધી ઘણોખરો આખો દિવસ હતો, ઠંડી પવન નહી હોવાને લીધે મનપસંદ લાગતી હતી, પણ વરસાદજી ઘણા હેરાન કરે છે અને જો એ પ્રમાણે રેહેશે તો અમો જે ચુસેનજીનો લેક જોવા જવાના ઈરાદાથી ઈહાં આવ્યા છીયે તે વિચાર છોડી દેવો પડશે, કારણકે ત્યાંથી આજે સાંજના એ ઇંગ્રેજી લેડી આવી છે તેના કેહેવા મુજબ ત્યાં ધુમસ તથા વરસાદ એટલો છે કે, કશું જોઈ શકાતું નથી અને એ દિવસ તે ત્યાં લેકપર રહી, પણ ઉઘાડ મલ્યો નહી અને કાંઈ જોઈ શકી નહી તેથી પાછી ફરી હતી.'

**તા૦ ૩ જી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે નીકોનાં વખણાયલાં

દેહેરાંઓ જોવા ગયા હતા. એ દેહેરાંઓને ઈહાં દાયુચ તથા ઉતેર કરી કેહે છે. એ ઊપર જવા આગમચ ગઈ કાલવાલો લેકરવેરનો બનાવેલો પુલ જોયો હતો. એ પુલ સને ૧૬૩૫ માં બાંધ્યો હતો અને તે ૮૪ ફીટ લાંબો અને ૧૮ ફીટ પોહોળો છે. એને ઈહાં એનેબી આસી કરી કહે છે અને નદી દાયાગાવા (Daiyagawa) ઊપર તે બાંધેલો છે. તે લાલ રંગનો, લેકરવેરનો બાંધેલો છે અને ઘણો મજબુત છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં શાન બુટસુ દો (Shan Butsu Do) નામનું દેહેરૂં છે તે જોયું હતું. એ દેહેરાંમાં જવા આગમચ એક જાપાનીસ તથા ઇંગ્રેજી બોલીમાં નોટીસ મારેલી છે કે, જેકોઈ ઘણી એ દેહેરાંનાં ફંડમાં કાંઈ નાણું આપશે તેનાં નામો યાદગારી દાખલ રાખવામાં આવશે અને એ મુજબ દેહેરાના દરવાજાની બાહાર એક મોટો ઊભો તખ્તો લાકડાંનો કીધો છે તેમાં કાંઇ વગર ગણત્રીની નાની નાની દેવદારી લાકડાંની પટીઓપર એવાં નાણાં ભરનારાઓનાં નામો લખી મુકેલાં છે. એનો દરવાજો નકશી કરીને તે ઉપર છાપરૂં કીધેલું છે તેમાં થઈને દેહેરાંપર જવાય છે જે ઉપર જવા મજેની પોહોળી સીડીઓ કીધી છે, ઈહાં અમારી પાંસે બુટો કઢાવીને અમો સાથે આગમચથી સપાત લઇ ગયા હતા તે પેહેરાવી હતી. જો એમ સપાત લઈએ નહી તો ઈસતાકીન ઉપર ચાલવું પડે છે અને તેમબી ચાલ્યે તો અંદર બધે મજેની સાદરી જડેલી છે તેથી તે ખરાબબી થતાં નથી. એ દેહેરૂં બહારથી બેવડાં છાપરાં એકની ઊપર એક વચમાં આસરે ૧૦ ફીટનો ખાંચો રાખી બાંધેલાં છે. તેનાં છજાઓં ઘણાંજ બહાર કહાડેલાં છે તેમાં ઉપરનાં છાપડાંના છજાઓં નીચલાં થાંને જરા નાંખલા છે. એ દરવાજા સારૂ ત્રણ મોટાં બારણાંઓછે તેમાંથી એક મોટાં દીવાંનખાંનામાં જવાયછે એ હોલની દેવાલ તથા સીલીંગ ઘણું રંગીન લેકરવેરની ગીલીટ તથા નકશીનું બાંધેલું છે તેમાંથી એક બીજા અંદરના હોલમાં જવાય છે જ્યાં ત્રણ ઘણી મોટી બુધની મુર્તીઓ મુકેલી છે તેઓને એક મોટી બેઠક ઉપર લોતસ

જાતનાં મોટાં ત્રણ ફુલોની અંદર પલાંથી મારી બેસાડેલાં છે. એ પુતળાંઓ લોતસ ફ્લાવર સુધાં આસરે ૨૩ ફીટ ઉંચાં હશે તેઓની પાછળ સઘળી ગીલીટની બેઠકો કીધી છે. એમાંનું વચમાંનું પુતળું માણસનાં આકારનું છે. બીજું પુતળું ત્રણ માથાંનું અને ચાર હાથનું છે. ત્રીજું પુતળું એક માથાનું અને ઘણા હાથોનું છે. ઈંહાં અંધારૂં જેવું હોવાથી અમો બરાબર એ પુતળા જોઇ શકયા હતા નહી. ઇહીં જાપાનીસો ભણવા આવે છે ત્યારે પેહેલાં સીડી ઊપર એક લોખંડનો મોટો બાકસ મુકેલો હોય છે તેની સામે ગુઠણ ભંઉચે પડીને બેઊ હાથે બે વખ્ત તાબડા ફોડે છે કે જેથી એ લોકના ધારવા મુજબ દેવીનું ધાન તેઓ ઊપર ખેંચાય. તે પછી હાથ જોડીને થોડો વખ્ત ભાવગે એક બે મીનીટ કાંઈ ભણે છે અને પેલા લોખંડના બાકસમાં જેમ ગુંજાસ હોય તેમ પૈસા નાખે છે પણ ઘણાખરા એક, બે "રીંગ" કરીને ઈંહાંનો સૌથી હલકો પૈસો છે તે નાખે છે એવા એક હજાર રીંગનો એક ઈયન યાને ડાલર થાય છે. એ પૈસા ભણતા ભણતા ઉડારીને નાખવાથી ઘણાઓ બાહાર જમીન ઊપર પણ પડે છે જે જ્યારે કચરો વાલવા આવે ત્યારે ઉચકીને પેલા બાકસમાં નાખે છે ત્યાં સુધી ઊઘાડા પડી રહે છે પણ કોઇ તેને ઉચકી યા ચોરી જતુ. નથી. એ મુજબ બધી દેવીઓ તથા દેહેરાઓ આગળ અમોએ ઘણા પૈસા પડેલા જોયા હતા. એ ઊપર મુજબ ભણીને પછી અંદર દેહેરાંમાં જાય છે અને ત્યાગી એજ માફક દેવીની સામે ભણે છે. કોઇ કોઈ કાગજો ઊપર લખી લાવેલા ભણવાની દુવાઓ દેવીની સામે ટાંગી જાય છે. કોઈ કાગજની કાપનીઓની તથા બાલોની પીડીઓ પણ એ મુજબ માનનાકીધેલી હોય છે તે ટાગી જાય છે. એ લોકો ભણવા આવે છે ત્યારે કોઈ કોઈ બારણા આગળ ઘાટો તથા ગોગસો યાને થાલીઓ હોય છે તે મોટે મોટે વજાડે છે. પુતળાંવાલા ઓરડાની બાહાર દીવાનખાનામા એ લોકોના ગુરૂઓ જેને બોઝા કરીને કહે છે તેની બેસવાની જગ્યા છે જેને મથાળે પીતળનું છત્ર કીધું છે.

જ્યા બારણાંની ઉપર કમ્મી ફાનખાનના પરદાઓ નાખેલા છે એ દેહેરાની પાછળ બીજા ઓરડામા હારબંધ ઘણા પુતળાઓ ગોઠવેલા છે જે આગળના વખણાયલા લોકોને ખોદાઈ ઓધો આપીને તેઓના બનાવી પુજા કરે છે જાપાનમા બે જાતનો ધરમ છે, તેમા બુધનો અને શીનટો (Shinto) નો છે પેહેલા ધરમમા જોકે બુધનજ પુતળાને માને છે તોભી ઈહા અમતના ચીનટો ધરમ સાથ તે મળી જઈને બીજા પુતળાઓ તેમા મુકવા લાગ્યા છે સીનટોનો ધરમ અસ્લી જાપાનીસ ધરમ છે અને તેમાં વખણાયલા તથ ધરમાતુ લોકોના પુતળાઓ તથા બીજા કઈ હજારો દેવતાઓની મુર્તીઓને પુજે છે, પણ પાછળથી ચીનમા થઈને બુધનો ધરમ ઈહા લાગુ પડ્યાથી જો કે હમણાનો શેહેનશાહ સીનટો ધરમની તરફેણ છે તોભી બુધ ધરમ પાળનારાઓ ઘણા વધી ગયા છે અને જાપાનીસ રૈયતનો ઘણો મોટો ભાગ બુધને ધરમ માને છે બુધ ધરમના ગુરૂઓ માથુ બોરાવે છે, અને તેઓને બોદ્ઝુ કરી કહે છે સીનતો ધરમના ગુરૂઓને "કાનનુસી" (Kannushi) કરી કહેછે બુધ ધરમની દેવીઓને હાતોકી (Hotoke) કરી કહે છે અને સીનતો ધરમની દેવીઓ જે ૧૪૦૦૦ ને આસરે છે તેઓને કામી (Kami) ને નામે ઓળખે છે જાપાનીસો ખેતીવાડી કરનારા તથા ગામડાઓમા રેહેનારાઓનો મોટો ભાગ સીનતોના અને શેહેરમા રેહેનારાઓ બુધનો ધરમ પાળે છે, બાકીના હમણાના સુધરેલા અને ચીખેના લોકો મેકની દરમાન કરતા નથી ઈહા ખ્રીસ્તી ધરમનોભી ફેલાવો ઘણો થાય છે અને બુ લોક દર સાલ વટલતા જાય છે અમો ઉપલુ ત્રણ બુધાનુ દેહેરૂ જોઈને પછી તેની પડોશમાના ચોકમા બ્રાન્ઝ ધાતુનો એક અખન થાભનો છે તે જોયો હતો તે ૪૨ ફીટ ઊંચો છે સને ૧૬૪૩ મા ઊભો કીધો હતો એને સો—રીન—ટુ (So rin To) કરીને કહે છે એ થાભનો ગોળ છે અને તે ઉપર જુદી જુદી ઉપસેલી જાનવરોના તસવીરો પાડેલી છે, અને તેને મથાળે એક લાબા સળીયા ઊપર છમછમીયા જેવુ ઘાટ લટકતા

સાયનું ઊભું કીધેલું છે. એ બાજુનાં દરવાજાની આસપાસ અંદરથી એ બીજા બેઠા થંભો નકશીથી કોતરેલા એજ ધાતુના મુકેલા છે તે જોઈને તેની પડોશમાં "ઇઆસુ" (Iyeasu) નામનું ઇહાંનું સૌથી સરસ દેહેરું છે તે જોવા ગયા હતા.

એ દેહેરાંની બહાર બીજા લોકો તેનાં સમારકામ કરવાનાં ફંડમાં નાણું ભરે તેઓના નામોની તખ્તીઓ મારેલી હતી જેમાં ઘણાં ઇગ્રેજો વઢીકના નામો હતાં જેઓમાં કોઇએ ૨૫ તો કોઇએ એક ઇઅન ભરેલો હતો. એની પડોશમાં ઘણી મોટી રકમ ભરનારાઓનાં નામો જરા મોટા અક્ષરની પતીઓપર છુટાં લખેલાં હતાં જેમાં ઇહાંના શેહેનશાહ જેને મીકાડો (Mikado) ના નામથી ઓળખે છે તેણે બે હજાર ઈઅન ભરેલા જણાવે છે. એ દેહેરામાં જવાની આગમચ એક પાંચ મજલાનો પેગોડા (મિનારા રોકું દેહેરું) આવેલો છે જેને "તો" (To) કરીને કહે છે તે ૧૦૪ ફીટ ઊંચાઈમાં છે અને દેખાવે ઘણો સારો લાગે છે. તે લાલ રંગનાં લેકરવેરનો લાકડાંના માચડાપર બાંધેલો છે અને જાણે પાંચ મજલા હોય તેમ તેનાં પાંચ છાપરાંઓ તથા ગેલરીઓથી દીસે છે. એનાં છાપરાંઓ પણ બાજુએ ૧૮ ફીટ લાંબા છે અને દરેક છાપરું જેમ ઉપરના માલોપર આવે છે તેમ તે જરા નાનાં થતાં જાય છે અને તે સરખી રીતે એ મુજબ થવાથી દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે. એની અંદર ત્રણ પુતળાંઓ નિચેના ભાગમાં બેસાડેલાં છે. એ મિનારાનું નામ ગો-જેન-ન-ધો કહે છે. તે સને ૧૬૫૦ માં એક ઉમરાવે (જેને દાયેમીયો કરી કહે છે) બધાવ્યો હતો. એ મિનારો મુકીને ઈઆસુનાં દેહેરાંમાં જવાનો દરવાજો પેહેલો આવે છે. એ ઊપર બે મોટાં સીંહ જાનવરનાં ગીલીટ કીધેલાં પુતળાં બેસાડેલાં છે. ઇહાંના કમપાઊંડમાં ઘણાં મોટાં પાઈન જાતનાં ઝાડો બેઊ બાજુપર રોપેલાં છે જે ઘણાંજ ઊંચાં અને મોટાં છે. એવાં ઝાડો જાપાનમાં ઘણા રસતાઓપર રોપેલાં છે. આએ ઝાડો આસરે દોઢસો ફીટ ઊંચાઈમાં સીધા સરોવર જેવાં

જ્યાં બારણાંની ઉપર કસબી કીનખાબના પરદાઓ નાખેલા છે. એ દેહેરાંની પાછળ બીજા ઓરડામાં હારબંધ ઘણાં પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે જે આગળના વખણાયલા લોકોને બોલાઈ ઓપી આપીને તેઓનાં બનાવી પુંજા કરે છે. જાપાનમાં બે જાતનો ધરમ છે, તેમાં બુધનો અને શીનટો (Shinto) નો છે. પેહેલા ધરમમાં જોકે બુધનાંજ પુતળાંને માને છે તોબી ઈહાં અસલના શીનટો ધરમ સાથ તે મળી જઈને બીજાં પુતળાંઓ તેમાં મુકવા લાગ્યા છે. સીનટોનો ધરમ અસલી જાપાનીસ ધરમ છે અને તેમાં વખણાયલા તથા ધરમાતુ લોકોનાં પુતળાંઓ તથા બીજા કાંઈ હજારો દેવતાઓની મુર્તીઓને પુંજે છે, પણ પાછળથી ચીનમાં થઈને બુધનો ધરમ ઈહાં લાગુ પડ્યાથી જો કે હમણાનો શેહેનશાહ સીનટો ધરમની તરફેણ છે તોબી બુધ ધરમ પાળનારાઓ ઘણા વધી ગયા છે અને જાપાનીસ રૈયતનો ઘણો મોટો ભાગ બુધનો ધરમ પાલે છે. બુધ ધરમના ગુરૂઓ માંથું બોરાવે છે, અને તેઓને બોદઝુ કરી કહે છે. સીનતો ધરમના ગુરૂઓને "કાનુસી" (Kannushi) કરી કહેછે. બુધ ધરમની દેવીઓને હાતોકી (Hatoke) કરી કહે છે અને સીનતો ધરમની દેવીઓ જે ૧૪૦૦૦ ને આસરે છે તેઓને કામી (Kami) ને નામે ઓળખે છે. જાપાનીસો ખેતીવાડી કરનારા તથા ગામડાંઓમાં રેહેનારાઓનો મોટો ભાગ સીનતોના અને શેહેરમાં રેહેનારાઓ બુધનો ધરમ પાળે છે, બાકીના હમણાના સુધરેલા અને શીખેલા લોકો બેઉની દરકાર કરતા નથી. ઈહાં ખ્રીસ્તી ધરમનોબી ફેલાવો ઘણો થાય છે અને ઘુ લોક દર સાલ વટલતા જાય છે. અમો ઉપલું ત્રણ બુધાનું દેહેરૂં જોઈને પછી તેની પડોશમાંના ચોકમાં બ્રાન્ઝ ધાતુનો એક અખન થાંભલો છે તે જોયો હતો. તે ૪૨ ફીટ ઊંચો છે સને ૧૬૪૩ માં ઊભો કીધો હતો. એને સો—રીન—ટુ (So rin To) કરીને કહે છે. એ થાંભલો ગોળ છે અને તે ઉપર જુદી જુદી ઉપસેલી જાનવરોની તસવીરો પાડેલી છે, અને તેને મથાળે એક લાંબા સળીયા ઊપર છમછમીયાં જેવું ઘાંટ લકટતા

સાથનું ઊભું કીધેલું છે. એ બાજુનાં દરવાજાની આસપાસ અંદરથી બે બીજા બેઠા થંભો નકશીથી કોતરેલા એજ ધાતુના મુકેલા છે તે જોઈને તેની પડોશમાં "ઇઆસુ" (Iyeasu) નામનું ઇહાંનું સૌથી સરસ દેહેરું છે તે જોવા ગયા હતા.

એ દેહેરાંની બહાર બીજા લોકો તેનાં સમારકામ કરવાનાં ફંડમાં નાણું ભરે તેઓના નામોની તખ્તીઓ મારેલી હતી જેમાં ઘણાં ઇગ્રેજો વટીકના નામો હતાં જેઓમાં કોઇએ ૨૫ તો કોઇએ એક ઇઅન ભરેલો હતો. એની પડોશમાં ઘણી મોટી રકમ ભરનારાઓનાં નામો જરા મોટા અક્ષરની પતીઓપર છુટાં લખેલાં હતાં જેમાં ઇહાંના શેહેનશાહ જેને મીકાડો (Mikado) ના નામથી ઓળખે છે તેણે બે હજાર ઈઅન ભરેલા જણાવે છે. એ દેહેરામાં જવાની આગમચ એક પાંચ મજલાનો પેગોડા (મિનારા રોકું દેહેરું) આવેલો છે જેને "તો" (To) કરીને કેહે છે તે ૧૦૪ ફીટ ઊચાઈમાં છે અને દેખાવે ઘણો સારો લાગે છે. તે લાલ રંગનાં લેકરવેરનો લાકડાંના માચડાપર બાંધેલો છે અને જાણે પાંચ મજલા હોય તેમ તેનાં પાંચ છાપરાંઓ તથા ગેલરીઓથી દીસે છે. એનાં છાપરાંઓ પણ બાજુએ ૧૮ ફીટ લાંબા છે અને દરેક છાપરું જેમ ઉપરના માલોપર આવે છે તેમ તે જરા નાનાં થતાં જાય છે અને તે સરખી રીતે એ મુજબ થવાથી દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે. એની અંદર ત્રણ પુતળાંઓ નિચેના ભાગમાં બેસાડેલાં છે. એ મિનારાનું નામ ગો–જે–ન–ચો કહે છે. તે સને ૧૬૫૦ માં એક ઉમરાવે (જેને દાયેમીયો કરી કહે છે) બંધાવ્યો હતો. એ મિનારો મુકીને ઈઆસુનાં દેહેરાંમાં જવાનો દરવાજો પેહેલો આવે છે. એ ઊપર બે મોટાં સીંહ જાનવરનાં ગીલીટ કીધેલાં પુતળાં બેસાડેલાં છે. ઇહાંના કમપાઊંડમાં ઘણાં મોટાં પાઈન જાતનાં ઝાડો બેઊ બાજુપર રોપેલાં છે જે ઘણાંજ ઊંચાં અને મોટાં છે. એવાં ઝાડો જાપાનમાં ઘણા રસ્તાઓપર રોપેલાં છે. આએ ઝાડો આસરે દોઢસો ફીટ ઊચાઈમાં સીધા સરોવર જેવાં

એક ચોરસ બેઠક ઉપર રાખી મુકે છે તે ઘાંટ રોકાં છે. ઈહાં એ લોકો આખો વખ્ત એક દીવો રાતદીસ બળતો રાખે છે અને કદી બુજ-વતા નથી તથા એક જાતનું અફરગાનું રાખે છે, તેમાં સુખડ તથા એવી બીજી સુગંધી લાકડાંની સલીઓ ક્રિયાને વખ્તે બાળે છે. એ લોકો ભક્તી કરે છે ત્યારે બ્રાહમણો હારબંધ ગોળ કુંડાલાંમાં બેસે છે, અને હાથમાં દાનાની દારદી લઈને જેમ બને છે તેમ જલદીથી એઓની બોલીમાં બોદાયના યા જે દેવીને પુજતા હોય તેનાં નામો વગર ચોખવે બોલાજ કરે છે. એક જન ઘોજ લઈને બેસે છે જે રેતીનાં ઘડિયાલનાં ગલાસ આવે છે તેવા ઘાટમનાં હોય છે તે ઉપર જેમ બોલે છે તેમ દર બોલે ઠોકયો જાય છે. અમોએ એ મુજબ ભક્તી કરતાં ઉપલાં દેહેરાં-ઓની પાછળ બીજાં નાનાં દેહેરાંઓ છે ત્યાં જોયા હતા. એ લોકોના તેહેવારના દિવસોપર ભણવા સારૂ હાથનાં લખેલાં લાંબીપતી જેવાં પાર્ચમેંટ કાગજો છે જેમાંથી વાંચીને ગાયનની રીતે ભણે છે. એવા પાર્ચમેંટોને ગોળ વીંતા કરીને પેટીઓમાં મુકી તેઓને દીવાનખાનાઓની વચમાં રાખે છે. એ ઉપલી દેવીવાલી જગ્યાની પડોશમાં બેઉ બાજુએ બે ઓરડા છે તેમાં એકમાં એને લગતા બ્રાહમણોને અને બીજી ગમ ઈહાંના શેહેનશા યા તેનાં ખાનદાનનાને ભણવા મારૂ બનાવેલા છે જ્યાં અસલના વખણાયલાં લોકોનાં પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે જેની માનતા કરે છે. એ મુજબ ઈહાંનાં દેહેરાંઓમાં બુધની તથા સીનતોની બેઉ ધર્મની ક્રિયાઓ ભેળસેળ થઈ ગયલી છે. એ ઓરડાઓમાં ઇનલેડ કીધે-લાં લાકડાંઓથી દેવાલપર ઉપસેલાં ઝાડો તથા પંખેરાંઓની તરાંહ બનાવેલી છે જે જોવાલાયક છે. એ મુજબ આગે આખું દેહરૂ આખાં જાપાન દેશમાં સરસ અને જોવાલાયક કેહેવાય છે. પણ અમો દલગીર છીયે કે તેની પુરતી વિગતો આપી શક્તા નથી. ઈહાંનાં પંખેરાંઓની તસ્વીરો તથા ફુલ, ઝાડપાન જે સઘળું કોતરેલું તથા રંગેલું છે, તે ઘણું આબેહુબ મળતું આવે તેવું છે. ધાટઘટમ વગરનાં એવાં કોત-રકામ હોય તેવું બેડોલ નથી. એ સઘળું કોતરકામ તથા રંગ આજે ૨૫૦ વરસપર કીધેલો છે અને તે જપાનનો કોઈ વખણાયલો કારીગર

નામે "હીદારીજીન ગોરો" કરીને ડાબે હાથે કામ કરનાર હતો તેનું બનાવેલું છે તે ઘણો હુશિયાર હોવો જોઇયે તેથી તેને સાઇ એક ઈશ્વરીનાં લોકો માને છે તેમ (તુફાતો) વાર્તા સંભળાય છે કે એ ઘણી વખંણુંયો તે આગમજ જાપાનનાં પાયતખ્ત શેહેર તોકીઓમાં એક ઓરત ઉપર આશક પડયો હતો. પણ તે ઓરત મોટાં ખાનદાનની પૈસાદાર હતી અને પોતે ઘણો ગરીબ હોવાથી તેની સાથે લગન કરી શકયો નહી તેથી નાસીપાસ થઇને પાછો પોતાને વતન ગયો, પણ પેલી ઓરત એટલી તો તેનાં ધ્યાનમાં ઠસી ગઇ હતી કે તેની એક મુર્તી તેણે બનાવી જે એવી તો આબેહુબ હતી કે તેમાં પોતાની મેળે જીવ આવ્યો અને પેલા કારીગર સાથે તે પાછળથી સુખમાં રહી હતી.

અલબતાં એ કાંઇ બને તેવું નથી, પણ એ કાંઇની ઉપરથી તે કારીગર કોઈ ઘણો હુશિયાર હોવો જોઇયે એવું માલમ પડે છે. તેના એક નમુના દાખલ એક બિલાડીનું પુતળું ઊપલું દેહેરૂ છે, તેની પડોશમાંથી જેને વાસ્તે એ દેહેરૂ બાંધ્યું છે તેની ઘોર ઊપર જવાનો રસ્તો છે તેના દરવાજા મથાળે મુકેલું છે. તેની ઘણી તારીફ યુરોપિયનો વડીક કરે છે અને ખરેખર ઘણીજ આબેહુબ જાણે હમણા ચાલશે એવી બનાવેલી છે. અમો ઊપલું દેહેરૂં જોઇને "ઈઆસની" ઘોર જોવા સારૂ એ રસ્તે આસરે ૨૦૦ સીડીઓ ચડીને ડુંગરને મથાળે ગયા હતા. એ સીડીઓની આસપાસની ખીણોમાં ઉપર લખેલાં ઊંચાં ઝાડોનું જગલ ઉગેલું છે. જેમાંના કોઈ કોઇ તો છેક નિચાણમાં ઊગેલાં એ ડુંગર કરતાં પણ ઊંચાં હતાં. એ ઘોર એક નાનો કમપાઊંડ ઘેરીને તેની વચમાં ૬ ખુણાની બેઠક ઉપર ઘાટ રેકું એક મોટું વાસણ મુકેલું છે, જેની અંદરથી ઓરડો હોય તેમ છે, અને તેની બાહાર બારણું મુકેલું સઘળું જે છે તે બ્રાન્ઝ ધાતુનું બનાવેલું છે. તેની સામે એક ટેબલ ઉપર સારસની જાતનું પંખેરૂ (Stork) બ્રાન્ઝનું બનાવી તેના મોઢાંમાં મીનબતી મુકવાનો ખાંચો કીધો છે, તથા પડોશમાં એજ ધાતુનું બ્રુફરગાન્યું તથા બીજું એક વાસણ લોટસ જાતના ફુલ (કમર કાકરીના

એક ચોરસ બેઠક ઉપર રાખી મુકે છે તે ઘાંટ રોકાં છે. ઈહાં એ લોકો આખો વખ્ત એક દીવા રાતદીસ બળતો રાખે છે અને કદી બુજવતા નથી તથા એક જાતનું અફરગાન્યું રાખે છે, તેમાં સુખડ તથા એવી બીજી સુગંધી લાકડાંની સળીઓ ક્રિયાને વખ્તે બાળે છે. એ લોકો ભક્તી કરે છે ત્યારે બ્રાહમણો હારબંધ ગોળ કુંડાલાંમાં બેસે છે, અને હાથમાં દાનાની હારદી લઈને જેમ બને છે તેમ જલદીથી એઓની બોલીમાં ખોદાયના યા જે દેવીને પુજતા હોય તેનાં નામો વગર યોખવે બોલાજ કરે છે. એક જન ઘોલ લઇને બેસે છે જે રેતીનાં ઘડિયાલનાં ગલાસ આવે છે તેવા ઘટમનાં હોય છે તે ઉપર જેમ બોલે છે તેમ દર બોલે ઠોકયો જાય છે. અમોએ એ મુજબ ભક્તી કરતાં ઉપલાં દેહેરાંઓની પાછળ બીજાં નાનાં દેહેરાંઓ છે ત્યાં જોયા હતા. એ લોકોના તેહેવારના દિવસોપર ભણવા સારૂ હાથનાં લખેલાં લાંબીપતી જેવાં પાર્થમેંટ કાગજો છે જેમાંથી વાંચીને ગાયનની રીતે ભણે છે. એવા પાર્થમેંટોને ગોળ વીતા કરીને પેટીઓમાં મુકી તેઓને દીવાનખાનાઓની વચમાં રાખે છે. એ ઉપલી દેવીવાલી જગ્યાની પડોશમાં બેઊ બાજુએ બે ઓરડા છે તેમાં એકમાં એને લગતા બ્રાહમણોને અને બીજી ગમ ઈહાંના શેહેનશા યા તેનાં ખાનદાનનાને ભણવા સાર બનાવેલા છે જ્યાં અસલના વખણાયલાં લોકોનાં પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે જેની માનતા કરે છે. એ મુજબ ઈહાંનાં દેહેરાંઓમાં બુધની તથા સીનતોની બેઊ ધર્મની ક્રિયાઓ ભેળસેળ થઈ ગયલી છે. એ ઓરડાઓમાં ઇનલેડ કીધેલાં લાકડાંઓથી દેવાલપર ઊપસેલાં ઝાડો તથા પંખેરાંઓની તરાહ બનાવેલી છે જે જોવાલાયક છે. એ મુજબ આગ્રે આખું દેહેરૂં આખાં જાપાન દેશમાં સરસ અને જોવાલાયક કેહેવાય છે. પણ અમો દલગીર છીયે કે તેની પુરતી વિગતો આપી શકતા નથી. ઈહાંનાં પંખેરાંઓની તસ્વીરો તથા ફુલ, ઝાડપાન જે સઘળું કોતરેલું તથા રંગેલું છે, તે ઘણું આબેહુબ મળતું આવે તેવું છે. ઘાટઘટમ વગરનાં એવાં કોતરકામ હોય તેવું બેડોલ નથી. એ સઘળું કોતરકામ તથા રંગ આજે ૨૫૦ વરસપર કીધેલો છે અને તે જાપાનનો કોઈ વખણાયલો કારીગર

દાખલ જોવા લાયક છે. એ બધાં દેહેરાંઓ લાકડાંના આસરે પાંચથી છ ફીટ ઉંચા માચડાઓપર બાંધેલાં છે, અને તેઓને જાણે બે મજલા હોય તેમ છુટાં બબે છાપડાં મિનારા રોકાં ફીપેલાં છે. અમો આજે બપોરનાં નીકોના ગામમાં ફર્યા હતા, એ એકજ મોહોલ્લાનું બનેલું છે, અને આસરે એક મૈલ જેટલું લાંબુ હશે, સાં કાંઇ જોવા લાયક નથી. ફક્ત દુકાનોમાં જાપાનીસ બનાવતની જાત જાતની ચીજો વેચાય છે, તેનો ભાવ ઘણો મોંઘો માગે છે. એ ગામ જાણે ત્રણ પાહાડોની હારની વચ્ચે આવેલું છે અને આસપાસનો દેખાવ સારો છે. ઇહાના પાહાડોનું નામ નીકોઝટાન કરીને છે, તે ઉપરથી ગામનું નામ પણ નીકો કરીને પાડેલું છે. અમો આજ સુધાં બે દિવસ ઇહાં રહ્યા હતા, પણ આખો વખ્ત વાદળ ઘેરાયલું તથા બપોર પછી વરસાદ મળ્યા કીધો હતો અને ધુમસ પણ ઘણી રેહેતી હતી, તેથી આવતી કાલે યુસેનજીનો સરોવર જોવાનું માડીવાલીને તોકિયો જવાનું ઠેરવ્યું છે. આખો દિવસ ઠંડી પણ સારી ૫૫ અને ૬૦ ડીગ્રીની વચમાં રહેતી હતી પણ પવન નહીં હોવાથી તે માલમ પડતી નથી. ગામડાંનાં ઘરો વટીક જાપાનીસો ઘણાં સફાઈદાર રાખે છે, ગમે તેવુ નાનુ અને ગરીબનું ઝુંપડું જુવો તો તેમાંભી લાકડાની બેઠકો મજેની ચળકતી પાલીશ કીપેલી હતી અને તે ઉપર ચટાઇ વચમાંના ભાગપર જડેલી હોય છે. એ જગ્યા ઉપર દિવસનાં તેઓ બેસીને કામકાજ કરે છે અને રાતનાં બિછાણાં પાંથરીને સુએ છે. રાંધવાનો ચુલો ઘરની બરાબર વચમાં એક ત્રણ ચોરસ ફીટ જેટલો ખાડો બાંધી લઇ તેમાં રાખ મુકીને કરે છે, અને તે પર રાંધે છે, અને આખો દીવસ તેનાં અંગાર ઉપર ચાહેની કીટલી ગી રાખે છે, જે આખો દિવસ તે લોકો પાણીને બદલે પીએ છે અને જેભી મળવા આવે છે તેને નાની પ્યાલીમા પાય છે. એ ચુલો આખો દિવસ રેહેવાસીઓને ગરમી પણ આપે છે, અને તેની આસપાસ ઉંચી બેઠકો રાખેલી હોય છે. અમોએ આગળ લખ્યું છે તેમ રાતના ફરેકારોમાં પરદા સેરવીને જુદા જુદા ઓરડાઓ બનાવી દે છે, પણ દિસના તો પરદાઓ કાહાડી નાખ્યાથી આખું ઘેર એકજ દીવાનખાનાનું હોય

તેમ બહારથી છેક અંદર સુધીનું ખુલ્લું દીસે છે. જાપાનીસો એક એકને મળવા અથવા કામેકાજે આવે છે તારે છેક ભોંય સુધી નમીને બેઉ આમનસામન નમસ્કાર કરે છે, પછી પરોણા આગળ ચાહની પ્યાલી તથા અંગાર મુકે છે કે પરોણો તે ચાહ થોડી થોડી પીયે છે અને પોતાની પાસે બીડી પીવાની નાની આસરે નવ આંગળની પીતળની નલી જેને છેડે એક અરધા ઇંચ જેટલી પ્યાલી રોકું મોહોડું હોય છે તેમાં પોતાની પાસેથી એક પાકીટમાંથી ઝીણો દીપેસો તમાકું મુકી પેલા અંગારપર સલગાવીને તે પીયે છે પણ તેમાં એટલો તો થોડો તમાકુ રહે છે કે એક બે વખ્ત ધુમાડો મોહોડાંમાં લીધો કે પુરો થઈ જાય છે પછી કામકાજ હોય તે કરે છે. જાપાનીસોની ઓરતો પરણ્યા પછી આંખના ભવાં ટુપી નાખે છે તેથી બોડકાં જેવાં લાગે છે અને દાંત ને કાળા રગે છે તેથી ઘોહામનાં મોહોડાંને બગાડી નાખે છે પણ તે લોકો તેને ખુબસુરતીમાં ગણે છે. ઓરતો ઘણી ખરી પીઠ આગળથી જરા વાંકી વળેલી હોય છે કારણ કે બચપણથીજ નાનાં છોકરાંઓને પીઠપર બાંધીને વાંકાં ચાલે છે તેથી પાછળથી તે ઢપ રહી જાય છે. એ લોકો પગમાં ઊચી એડીની પાવડી પેહેરે છે તેથી ચાલતાં જાણે ડોલતાં હોય તેમ ચાલે છે તથા પગ ભોંયપર ઘસડીને ચાલવું પડે છે. અમોએ આગળ એઓના પોશાક વિષે લખતાં એકજ જભો પેહેરે છે કરી લખ્યું છે. પણ તેની ઉપર નાનું વાસકુટ હોય તેમ બીજો પણ તદન છુટો વગર કસ યા બટનનો કોટ પેહેરે છે તેની બોંય ઘણીજ મોટી પોહોળી હોય છે. તે બોંયની અંદર કોથલી માફક નિચેથી સીવી લીધાથી તેઓના ગજવાં દાખલ કામ લાગે છે.અને કાંઈબી લઇ જવું હોય તો ગજવાંને બદલે તેમાં મુકે છે અને હાથ નિચા રાખી ચાલે છે તોબી તે પડી જતું નથી પણ કોથલી માફક તેમાં લટકી રહે છે. જ્યારે ઠંડી લાગે છે ત્યારે એ લોકો પોતાના હાથ એ બોંયની અંદર ખેંચી લે છે તેથી પેલી બોંય ઉભી હાથના હુંઠા હોય તેમ અને બાયુસો વગર હાથનાં હોય તેમ લાગે છે એ પ્રમાણે હમણા ઇહાં ઠંડી હોવાથી જાણે બધા માણસો હુંઠા હોય તેમ ફરતા હરતા દીસે છે. જાપાનીસો ઘણા હસમુખા સ્વ-

ભાવના છે, કોઈબી રીતે કુંજરા દિસ્તા નથી. જ્યાંબી ફરોહરો આં લોક હસતું અને ખુશ મીજાજી દીસે છે. તમો તેઓની મશકરી કરો તોબી હસવામાં લે છે અને મીજાજ ખોતા નથી. બચાંઓ વટીક હસતે સુખડેનાં છે તેઓને રડતાંબી આપણે જોતા નથી. આગળ લખ્યું છે તેમ છોકરીઓ નાનાં બચાંને પીઠ ઊપર બાંધીને ફરે છે અને તે ઢગ-લાબંધ મળે છે. પણ અમે એકબી છોકરૂં ઘણું રડતું જોયું નથી, જો કાંઈ કારણસર રડે છે તો જરાકમાં પાછું ગુગું રહી જાય છે. તેઓ છોકરીઓની પાછળ પીઠ ઉપર ડોકું ઝુલતું બાજુ ઉપર નાખીને મજેથી ઉંઘાય છે અને કશી રીતે પોતાને ઉચકનારને અડચણ કરતાં નથી. જો કોઇ જરા હસવાની વાત કરે તો એક પછી એક જાણે વા ઉડયો હોય તેમ બધાઓ એક નાકેથી બીજે નાકે હસે છે અને ગમે તેવી મશ્કરી કરો તોબી ખુશ મીજાજમાં લે છે. જાપાનીસોના ગરીબોના વટીક ઘરોની પાછળ નાનો જેવો બાગ રાખે છે તેમાં નાની પાણીની હોજ તથા જાત જાતની ઢપના ફુલનાં ઝાડો થોડાં ઘણાં રાખે છે અને જરા પૈસાવાલો હોય છે તો હોજેમાં સોનેરી માછલીઓ પણ જીવતી રાખે છે અને જેમ એ લોકો ઘરબાર સાફ રાખે છે તેમ પોતાના બદનનેબી રાખે છે ;અને બધા જણા દરરોજ અને કોઇ દિવસમાં બે વખ્ત નાહે છે જે સારૂ સંખ્યાબંધ હમામખાનાઓ રાખેલાં હોય છે. ઓરતો જોકે પોતે ખુબસુરત સફેદ મોહાંની તથા ઠંડીને લીધે રતાશ-વાલા ગાલની હોય છે તોબી મોહાં ઉપર પોદર નાખે છે અને રંગ પણ કોસમેટીક જેવો કોઇ કોઈ લગાડે છે તથા હોઠને કાંઇ દવા લગાડી લાલ કરે છે. તેથી લોકો વીસ, પચીસ વરસની ઉમરના થાય છે તેટલાં અઘોર જેવાં બની જાય છે, અને બધી ખુબસુરતી ખોહી દે છે.

તા૦ ૪ થી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સદવારના કલાક સાડા૭ વાગેને અમો જીનરીક્ષામા બેસીને નીકોગામ છોડયું હતુ અને જીન-રીક્ષાવાલાને અમોએ જરા ઇનામ આપવા કહી ઉતસોનોમીયાના સ્ટેશ-નપર આગનીગાડી જે સવા દશ વાગે ઉપડવાની હતી ત્યાં વખ્તસર લઇ

જવા કલાથી એ લોકોએ ત્યાં જવાના ૧૮ માઇલ ૩॥ કલાકમાં દોડતા પસાર કરી અમોને ત્યાં ૯—૪૫ એ ઉતાર્યા હતા. ફક્ત રસ્તામાં પાંચ મીનીટ થાક તેઓએ લીધી હતી, બાકીનો બધો વખત એ લોકે દોડતા ૧૮ માઇલ પુરા કીધા હતા એવા સરસ એ જીનરીકશાનાં કોલીઓ દોડે છે. એઓ ૬૨ ગાડીએ બે જણા હતા જેઓને દરેકને ૬૬ દોકરા (આસરે દોઢ રૂપિયો) મેહેનતના આપ્યા હતા. અમો ઉતગેનોમીયાથી આગગાડીમાં સવા દશ વાગે નિકળેલા તોકિયો જે જાપાન દેશનું પાયતખ્ત શેહેર છે ત્યાં બપોરના કલાક બે વાગે પુગ્યા હતા અને ત્યાંના તોકિયો હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. એ હોટલ યુરોપિયન ઢબ ઉપર જાપાનીસોએ રાખેલુ છે પણ ઘણું મોહુ ન હોવાથી અમો ગયા ત્યારે ઓરડાઓ ભરાઇ ગયા હતા તેથી અમોને ઉપરના હોલમાં પરદાઓ મુકીને ઓરડા કરી આપ્યા હતા અમો પીનો નામનાં સ્ટેશનપર ઈંહાં આવવા સારૂ ઉતર્યા હતા જ્યાંથી ત્રણ માઇલ દુર એ હોટલ કિલ્લામાં આવેલુ છે તે બધો ટપ્પો ઘરોથી ભરેલો હતો પણ ઈંહાં ઘરો બધાં બેઠાં યા એક મજલાનાં હોવાથી અને વસ્તી અગિયાર લાખ માણસોની ઉપર હોવાથી જગ્યા ઘણી મોટી રોકે છે એ તોકિયો શેહેર નવ માઇલ લાંબુ અને આઠ માઈલ પોહોળું હ્યાને ૭૨ ચોરસ માઇલ જગ્યા રોકે છે. તેની વસ્તી સને ૧૮૮૫ ની સેનસસ મુજબ ૧૧૦૩૫૩૦ અને ૨૫૨૩૫૪ ઘરોની છે. વસ્તીમાં ૧૯૭ પરદેશીઓ અને બાકીના જાપાનીસો છે. શેહેરની વચોવચમાં મટોડાંના ટેકરા કરી તેની બાહારની બાજુથી પથરા ગોઠવીને કિલ્લો કીધો છે જેની આસપાસની ફરતી ચર પાણીની કીધેલી છે, જેમાં પાણી એ શેહેર દરિયે કિનારે હોવાથી તેમાંથી આવે છે. કિલ્લામાં યુરોપિયનોના રેહેઠાંણુ તથા સરકારી આફીસો અને સોલજરોની બરાખો ચાલેલી છે. કિલ્લો ઘણા મોટા ઘેરાવાનો છે પણ કોટનો મોટો ભાગ હમણા પાડી નાખ્યો છે. એ કિલ્લાની વચમા બીજી ચર કરીને કિલ્લા જેવી દેવાલમા ઈંહાનો શેહેનશાહ જેને મીકાડો કહે છે તેનો મેહેલ તથા બાગ આવેલો છે જેથી ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે. અમો બપોરના શેહેરના થોડાક બાગમા ફરી આવ્યા હતા, પણ

શેહેર અમારા હોટલથી ઘણું દુર હોવાથી થોડોજ ભાગ જોયો હતો. એ શેહેર અસલ સને ૧૬૦૪ ની આગમજ માછીમારનું ગામ હતું પણ તેને ઈહાંનો વડો પાદરી જેને શોહગન (Shogun) કરી કહે છે તેણે પોતાનું રાજધાની શેહેર દાખલ વસાવ્યું હતું. એ વખ્તેથી સને ૧૮૬૮ સુધી થોડું ઘણું વધી ગયું હતું પણ એ છેલ્લાં વરસે જ્યારે જાપાન જે અસલ બે પાદશાહો હસ્તક (તાઈકુન કરી ઘરમનો પાદશાહ જેનો દોર ઘણો ચાલતો હતો અને મીકાડો અસલનો ખરો પાદશાહ કરી બે જણા રાજ ચાલવતા હતા) હતું તે એકલા મીકાડો હસ્તક થયું ત્યારે એને આખા દેશનું પાયતખ્ત બનાવી મીકાડો પોતે ઈહાં રેહેવા આવ્યા પછી તે ઘણી ઝડપથી વધી ગયું છે અને ઈહાં ઘણો સુધારો થયો છે. આગની ગાડીઓ, ટ્રામકારસો તથા મજેના સફાઈદાર રસ્તાઓ બનાવ્યા છે અને રફતે રફતે યુરોપિયન ઢપપર લાવવા માડયું છે. અમો જે શેહેરના ભાગમાં ફરીયા તે ગરીબ લોકોને તથા વેપારીઓને વસવાનો છે તેથી ત્યાંના ઘરો કાંયબી જોવાલાયક નથી. બધાં ઘરો નાનાં આસરે ૨૫ ફીટ જેટલાં પોહોળાં એક માલના છે અને તેબી બેઠા માળો છે અને તે બધાં ઘરોની હેઠે પરચુરણ દુકાનો માહેલી છે. અમો ઇહાં ઘણા દુર જવાથી શેહેરનો સારો ભાગ છે તે જોઇ શક્યા ન હતા તે આવતી કાલપર રાખ્યું છે. આજેબી ઈહાં સાંજ પછી ઝીણો ઝીણો વરસાદ પડ્યા કીધો હતો પણ રાતના તો ઘણો જોરમાં વરસાદ વધી ગયો હતો અને આખી રાત તે ચાલુ રહ્યો હતો. ઠંડી "નીકો" કરતાં થોડી છે અને ૬૫ ડીગ્રીની નીચે જતી નથી.

તા૦ ૫ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ ઘણો વરસાદ પડયા કીધો હતો તેથી બાહાર કેડે ફરવા જવાયું નહીં હતું.

તા૦ ૬ થી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે દિવસ ખુલ્લો હોવાથી તોકિયો શેહેરની જોવાલાયક જગ્યાઓ જોઈ આવ્યા હતા. પેહલાં શીબા (Shiba) કરીને ઈહાંનાં વખણાયલા દેહેરાંઓની ઘેરી લીધેલી જગ્યા છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેહેરાંઓમાં જવા સારૂ ત્રણ

દરવાજા પસાર કરવા પડે છે તે ઉપર મજેની નક્શી તથા ગીલીટ કીધેલી છે અને તેનાં બારણા ખુલ્લી આરપાર નકશીનાં બનાવી તે ઉપર રંગ તથા ગીલીટ કીધેલી હોવાથી તે શોભે છે. અમોને એ દેહેરાં દેખાડવા સારૂં ત્યાંનો એક ગોરજી સાથે આવ્યો હતો. દરવાજામાં પેહેલાં પેશ કે અંદરનાં ચોકમાં કાંઈ વગર ગણત્રીના આખા કાળા પથ્થરની બેઠકો બાંધેલી છે જે ઉપર દીવા મુકવાની જગ્યા રાખે છે. એ ચોકમાંથી બીજે દરવાજે પસાર કરી બીજા ચોકમાં ગયા ત્યાં આગળનાં જેવા પણ બ્રાન્ઝ ધાતુની દીવા મુકવાની મોટી બેઠકો કીધી છે જેઓ કાંઈ સેંકડો હારબંધ અને જથ્થામાં મુકેલી છે. એવી દીવા-ની બેઠકો આસરે છથી સાત ફીટ જેટલી ઊંચી છ ખુણાની હોય છે, તેમાંનાં બે ખુણામાં ખાંચા રાખી અંદર પોકલ ફાનસ માફક હોય છે, તેમાં મોટા દીવસોપર બતીઓ સલગાવે છે. એ દીવાની બેઠકો લોકોએ માનતા દાખલ તથા ઈહાંના આગળ મરણ પામેલા શોહગન-સોનાં માન દાખલ તેને માનનારાઓ ચઢાવે છે અને જેઓ દેહેરાંઓ જાપાનમાં છે ત્યાં એવી દીવાની બેઠકો લોકની મુકેલી હોય છે.

બીજા દરવાજાપર પણ આગળા માફક નકશી છે તેની ઉપર ચાર ગોળ દોરડાંના વલ આપેલા જેવા થાભલાઓને મથાળે છાપરું કીધું છે. એ થાભલાઓપરથી ડ્રેગન જાતના સાંપની મુર્તિઓ ઉપસેલી તરાંહની કોતરેલી છે. એ મુજબ ત્રણ દરવાજા પસાર કીધા કે, દેહેરૂં આવે છે જેના બારણાપર પતરાં જડીને નક્શી કીધેલી છે તથા અંદ-રથી ડ્રેગન જાતના સાંપો તરેહતરેહની નકશીમાં સીલીંગ તથા દેવાલો, બારણાબારી ઉપર પાડેલા છે અને તેપર ગીલીટ તથા રંગ કીધેલા છે. ઈહાં મુર્તિઓ મુકેલી દેખાતી નથી પણ એક બંધ કબાટરોકુ દેહેરૂં અંદરથી છે તેમાં રાખે છે. એની વીગતો "નીકો" ના દેહેરાંઓ અમે જોયાં તેને મળતી આવે છે પણ નક્શીઓ જુદી તરાંહ અને -ની ઉતરતી છે. એ દેહેરાંની પાછળ એક મોટો હાલ હોય તેમજ ડું દેહેરૂં છે જ્યાં કાંઈબી પુતળાંઓ નથી પણ તેની સામેથી ૧૫૦

વરસપર મરી ગયલા એક મોટા શેહગનની ઘોર છે તેની સામે ભણવા સારૂ એ દેહેરૂં બાંધેલું છે, જેની જમીન મજેની ચળકતા લેકરવેરનાં લાકડાંની કાળા રંગની બનાવેલી છે અને દેવાલપર તથા સીલીંગપર નકશીઓ માફકસરની કાઢેલી તે જોઇને પછી શેહગનવાલી ઘોરપર ગયા હતા. જે ચુના તથા પથ્થરની "નીક્કોમાં" ઘોરો છે તેને મળતી બાંધેલી છે તે કાંઈ જોવાલાયક નથી. એ જગ્યાપર ત્રણ ચાર એવાં દેહેરાંઓ છે તેમાં ઊપલું લખેલું "શીબાઝેજેજી" નામનું દેહેરૂં સૌથી સરસ છે. એ જોઈને પછી તોકિયોનો વખણાયલો પાર્ક (Veno) વીનો કરીને છે તે જોવા ગયા હતા. એ પાર્ક મોટી જગ્યા રોકે છે અને વીનો કરીને નાનો ડુંગર છે તેપર આવેલો છે. એના બાગમાં મજેના કયારાઓ ઝાડપાનના કીધા છે અને વચમાં એક મ્યુઝિયમની એક મજલાની ઇહાંના હિસાબ પ્રમાણે મોટી ઈમારત આવેલી છે જે બે ત્રણ વરસ થયાં જોકે ઊઘાડયું છે તોબી તેમાંનો સંગ્રહ ઘણો સારો અને જોવાલાયક છે. જાપાન દેશની હુનરની બનાવટોનાં નમુના ઈહાં ઘણા ગોઠવેલા છે તેમાં કારીકામ જે ઘણું ઉચું અને મોટાં કદનું બનાવે છે તે જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત લેકરવેર ઘરોના તથા પુલો અને વાહાંણોના જાપાનીસ નમુનાઓ, અસલના પેહેરવાના કપડાં, બખતરો તથા હથિયારો, પેટીઓ તથા બીજી બનાવટો, વાજીંત્રો, તેમ સારંગી પુલ હોય તેવી રીતની તથા બીજા આકારોની બનાવેલી, સીસોડીઓ જાણે આરગનમાં નલીઓ ગોઠવી હોય તેવી રીતે ગોઠવી એક ગમથી ફુક મારીને વજાડવાની, દેહેરાંમાં મુકવાની મોટી લોઢીઓ તથા પરઘમો આસરે ૧૫ ફીટ જેટલા ઊંચા એવી સઘળી જાપાનીસ બનાવટો ગોઠવેલી છે. એ ઊપરાંત યુરોપને લગતી થોડી બનાવટોબી ઈહાં રાખેલી છે. જાનવરોના હાડપીંજરોનોબી સારો સંગ્રહ છે તેમાં જોવા લાયકમાં મરઘાઓ જેની પુછડીઓના પીછો ૧૨ ફીટ જેટલાં મોટાં નિચે ગુચડું વાળીને મુકેલાં છે. ઇહાં એક જાતના કરચલાંની માછલી આવે છે જેઓનું આંગ આસરે દોઢ ફીટ ઘેરાવાનું અને પગો દરેક ૫ ફીટ જેટલા

લાંબા અને માણુસનાં પગનાં હાડકાં જેટલા જાડા છે. એઓનો પગ લાંબા કરીને ભરે છે ત્યારે ૧૨ ફીટ જેટલા મોટા ભરાય છે. એવાં મોટાં કરચલાં અમે બીજી ગમ કેહે જોયાં નથી. કોરાઓનો સંગ્રહબી ઘણો સારો છે તેમાં બાગમાં મુકવાના અણીદાર અને અર્ધ ગોળ કોરાઓ આવે છે તેવા કોરા ૪ ફીટ જેટલા પોહોળા અને એક ફુટ ઉપર જાડા હતા. દરિયામાંથી પરવાલાં મળે છે તેનાં જાણેકે ઝાડો હોય તેવાં મોટાં ૪ થી ૫ ફીટ જેટલા ઊંચા અને તેટલાંબી પોહોળા હશે અને જાણે વગર પાદડાંનું ઝાડ હોય તેવા લાગે છે. અસલ જાપાનમાં વપરાતી પાલખીઓ ચોરસ બેઠકની માણુસ મજેથી બેસી શકે તેવી મોટી અને આઠ હમાલો ઉચકે તેવા દાંડાની છે. હમણા એમાની પાલખીઓમાં ઓરતો બેસતી નથી પણ આગળ તેમાંજ ફરતી હતી. તેની ચારો બાજુપર મજેનાં પરદાઓ છે અને જાપાનીસ લેકરવેરની ફુલ ગીલીટની તરેહની બનાવેલી છે. શેહેનશાહ સારૂ ગાડી સુરતની હમની જાતની ગાડીના જેવી પણ માણુસ અંદર ઊભું રહી શકે તેટલી મોટી છે તેબી ઉપરના જેવી જાપાનીસ લેકરવેરની બનાવેલી છે અને તેમાં ઘોડાઓ જોડવાનો પુલ છે. એ સિવાય થોડાંએક ચિત્રો તથા ધાતુઓના નમુનાઓ ઇત્યાદીથી સંગ્રહસ્થાન ભરેલું છે, તે જોઇને એની પડોશમાં જુઓલોજીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા જ્યાં થોડાંએક જીવતાં જાનવરોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે પણ નવાઈનાં જાનવરો તેમાં કાંઈ જોવામાં આવતાં નથી. આપણી મુંબઈ તરફની બેંસને ઈહાં નવાઈ દાખલ રાખેલી છે કારણુ કે તે મળતી નથી. તે જોઈને પછી "આસાકીઆ" નામનાં શેહેરની અંદર દેહેરાંઓ સારૂ ઘેરી લીધેલી જગ્યા જોવા ગયા હતા. ઈહાં જવા સારૂ એક ઘણો લાંબો મોહોલો એકજ ઢપના ઘરોનો પસાર કરવો પડે છે જેની હેદલ કાંઈ વગર ગણ્યુત્રીની દુકાનો મેલો ભરાયો હોય તેમ રમકડાં તથા મીઠાઈની માડેલીઓ છે અને હજારો લોક એ રસ્તે ઉપલા દેહેરાંમાં બંદગી કરવા જાય છે અને અમો ગયા ત્યારેબી જાણે એક મેલો હોય તેમ લોક તે દેહેરાંમાં આવજાવ કરતું હતું અને બધો રસ્તો તેઓથી ઉભાઈ જતો હતો. એ દેહેરાંમાં જવાના કમપાઊંડના દરવાજા

ઊપર બે ગંજાવર કાગજનાં ફાણુસો ટાંગેલાં છે જેઓ ૧૦ ફીટ લાંબા અને ૭ ફીટ ઘેરાવામાં હશે. કમપાઊંડમાંથી કાંઈ વગર ગણુત્રીનાં નાના દેહેરાંઓ છુટાં છુટાં તરેહતરેહની બાંધનીનાં આવેલાં છે, પણ આસાકિયાનું દેહેરૂં સૌથી તેઓમાં મોહટું છે. એ દેહેરાંમાં બધા લોકો જોડા બુટ સુધાં જઈ શકે છે. એ દેહેરૂં બીજાં દેહેરાંઓને મળતું નકશી તથા ગીલીટથી ભરપુર છે પણ ઈહાં હજારો લોકો રોજ ભણવા આવે છે તેઓ સારૂં એક ઘણી મોટી લાખંડની પેટી પૈસા નાખવાની ભક્તિ કરવાની જગ્યા સામે મુકેલી છે જેમાં આખો વખ્ત લોકો પૈસા નાખ્યા કરતા હતા અને ધારા મુજબ તાબરા ફોડી હાથ જોડી નમસ્કાર ગુઠણપર પડી કરતા હતા. ઇહાં સામો એક ઓરડો છે જે હમેશાં બંધ રાખે છે જેની અંદર તદન સોનાની બનાવતની આસરે હઢી ઇંચ જેટલી મોટી પુતળી છે પણ તે કોઈને બતાવતા નથી ફક્ત મોટો ધર્મ ગુરૂજ અંદર જઇ શકે છે. એ સિવાય વચમાં કાંઈ પુતળી નથી પણ હારબંધ એક ઊંચી જગ્યા ઊપર ફાણુસો તથા બીજાં વાસણો ગોઠવેલાંછે જેની સામે લોકો ભક્તી કરે છે પણ એ દેહેરાંમાં બીજી છુટી છુટી મુર્તિઓ ઘણી નાના નાના દેહેરાંરાંકી બેઠકોમાં મુકેલી છે, તેમ જમણા હાથ ઊપર એક જોર આપતારી દેવી છે જેને બધા ભણવા આવનારાઓ તેના મોહઢાં, પીઠ, પેટ, પગ તથા હાથોપર પોતાના હાથ ફેરવી તેવાજ પોતાના બદનના ભાગ ઉપર તે હાથ પાછો ફેરવે છે કે તે દેવીનું જોર તેઓને બધા ભાગમાં ઉતરે. એને લીધે એ દેવી એટલી તો ઘસાઇ ગઈ છે કે તેના મોહોડાં તથા બદનનો ઘટમ તદન માલમ પડતો નથી પણ જાણે ખાલી લાકડાંમાં જરા આકાર પડેલો હોય તેમ દીસે છે. એ દેહેરાંના ઓટલાપર એક ફાણુસ પેલા દરવાજાનાં ફાણુસો કરતાં પણ દોઢું મોહટું કાગજનું બનાવેલું ટાંગેલું છે, અને દેહેરાંની અંદરખી કાંઈ વગર ગણુત્રીનાં એવાં નાનાં મોટાં ફાણુસો લોકોએ ચહડાવેલાં દીસે છે જેથી બધી સીલીંગની ખુબી ઢંકાઈ ગઈ છે. એ જોઈને પછી એક જેપાનીસ નાટકશાળા જોવા ગયા હતા. એ નાટકશાળા યોકોહામાની નાટકશાળા અમે જોઈ તે કરતાં સારી છે, અને અમો ત્યાં અરધો કલાક

ચોપ્યા હતા. બે દેખાવો બદલ્યા તેથી સારા હતા. એકમાં શીઆલાની રૂતુનો દેખાવ ઘણો સારો હતો પણ અમો નાટક થોડો બાગ જોયો પછી ખેલ (Ballet) ને મળતો નાચ તથા સોવાંગ આવ્યે હતો જેમાં ઉપલો દેખાવ હતો અને તેમાં લોકો ઠંડીમાં ઠરતા આવત હોય તેમ છત્રીઓથી બરફના વરસાદથી બચાવ કરતા નાચતા આવજાવ કરતા હતા અને તેમાં નાના છોકરાઓ પણ સામેલ થઈ વાજીંત્રના અવા જની બરાબર પગલાંઓ નાખીને નાચ ઘણો સારો કરતા હતા. નાટ કીઓ ચોકોહામાની માફક તમાસગીરોની વચમાંથીજ આવજાવ કરત હતા અને તેઓ ભુલ કરે તે તપાસવા સારૂ બીજાં અલાઓધાં માણસે તદન સુધ કાળા પોશાગમાં ઉઘાડે છોક નાટકશાળાના તખ્તાપર ઠેક કુદતા હોય તેવી રીતની ચાલથી નાટકીઓને પ્રોમપ્ટ (Prompt) ક તેઓની પાછળ દોડતા હતા જેથી ગમત સારી પડતી હતી પણ જા નીસોને કશી તેની દરકાર નથી. એજ મુજબ તખ્તા ઉપરથી સામા પણ નાટક ચાલે ત્યારે તેઓ આવી જીચકી જતા હતા. અમો થોડે વાર તે જોઈને પછી ટાકીઓની મોટી દુકાનોવાલા મોહોલામાં ફરી હોટલમાં ગયા હતા. ઈહાંની દુકાનો માફકસરની મોટી મુંબઈમાં જુમા મસીદ આગળ ફરનીચર તથા બીલોરકામવાલાઓની દુકાનોને મળત આવે છે, અને જાપાનની બનાવતની સઘળી ચીજો ત્યાં મળે છે. તોકિયોમ થોડીએક સરકારી આફીસો, બીજા દેશના એલચીઓના બંગલાઓ તથ દાયોબીયાંના બંગલા તથા ઈમારતો સિવાય મોટી ઈમારતો કશી દીસતી નથી. દાયોબીયો યાને ઈહાંના અસલના ફીયુડલ ઉમરાવોના મહેલોને ફરતી દેવાલને બદલે માણસોને રહેવાની કોયડીઓ તથા તબેલાઓ બાંધે લા છે તેથી તેઓની ઈમારતો બહારથી દીસતી નથી. એ સિવાય બીજું ઈહાં કાંઈ જેવાલાયક નથી ઈહાંબી ચોકોહામાની માફક બધે નેહેરો ફાયેલી છે જેમાંથી શેહેરના અંદરના ભાગોમાં સામાન લાવજાવ થઈ શકે છે અને વળી તેમાં સઘળું ગતરનું પાણી પણ પડે છે તેથી કોઈ ગમ તે નેહેરો નાની હોવાથી એવીતો ગદલી અને વાસ મારતી છે કે . અજબ થઈએ છીએ કે ત્યાં આસપાસ ઘરોમાં લોક કેમ વસી શકે·

હશે. અંદરના મોહોલાઓમાં રોશણી વદીક કરતા નથી. ફક્ત મોટા ઘોરી થોડાએક રસ્તાઓપર ગેસલાઇટ અને થોડાએકપર કેરોસીન તેલની બતી કરે છે પણ અંધારા રસ્તાઓપર બધા મોહોલામાં દુકાનો ઘરની હેડળ હોવાથી તેઓની બતીનું અજવાળું સારૂં પડે છે, અને જીનરીક્ષાની ગાડીઓ સાથે તેને ખેંચનાર કોલીઓના હાથમાં કાગજનાં લાંબાં ફાણુસો સલગાવેલાં હોય છે અને જ્યાં જાઓ ત્યાં સંખ્યાબંધ એ જીનરીક્ષાઓ દોડતી મળવાથી તેઓની બતીઓનો દેખાવ અંધારા મોહોલામાં ઘણો સારો લાગેછે. ઇંહાં પાણી સીપવાની જુદી રીત જોઇ હતી. રસ્તામાં પાણી સીપવા સારૂ એક માણુસ કાવરમાં બે પીપ પાણીથી ભરેલાં ટાંગે છે, અને તે પીપમાં નિચે આંધરાં પાડેલાં હોય છે તેમાંથી જેમ તે માણુસ ચાલતો જાયછે તેમ પાણી તેની બેઉ ગમથી સીપાતું જાય છે. એ પાણી સીપવાનું ત્યાંના મોહોલાવાલાઓને માથે રાખે છે, જેઓ પોતપોતામાં ઊઘરાણું કરીને સીપનારને થોડોએક પગાર આપે છે કે તે પાણી સહવારના પોહોરમાં સીપીને પછી પોતાનો બીજો ધંધો કરે છે.

મોહોલાઓમાં નાનાં મોટાં ગાડાંઓમાં દુકાનો પરચુટણ સામાનની માડીને ઘરે ઘર વેચે છે. મીઠાઈની એવી દુકાનોવાલા ઘાંટ યા ઢોલ વજાડી બચાંઓનાં ધ્યાન પોતાના માલ તરફ ખેંચે છે. બધા રસ્તાઓ જીનરીક્ષા ગાડીથી ઊભાઈ જાય છે, અને જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં એના ઢગલાને ઢગલા દીસે છે. સાંભળવા મુજબ એવી ૫૦૦૦૦ ઉપર જીનરીક્ષા તોકિયો શેહેરમાં હશે એટલો એનો ખપ છે. ઘોડાની ગાડી તો મોટા ઓધેદારોજ વાપરે છે, જેઓ તથા બીજાં ઘણાં સુધરેલાં લોકો યુરોપિયન પોશાક ઇંહાં પેહેરે છે, તેઓનો પોશાક ઘણો ઘીલો અને ઊંચો નિચો બનાવેલો હોય છે, તેથી એઓ તદન શોભતાં નથી. નિશાળે જતાં છોકરાંઓ એવાં પોશાક ઉપરાંત જરમન લશકરનાં જેવી ટોપીઓ પેહેરે છે તેથી પોતાનાં ઠીંગણાં આગપર મોટા ઘેરાવાની ટોપીથી ઘણાં કઢંગાં લાગે છે. એઓ જોકે યુરોપિયન ઢપપર પોશાક પેહેરે છે તથા સલામ કરતી વખ્તે ટોપીઓ ઉતારે છે તોબી પોતાની અસલી ઢપ મુક્તાં નથી. ઘણા વાંકા વળીને એકએકને ઉપર મુજબ

નમે છે. ઈંહાંનો શેહેનશાહબી યુરોપિયન પોશાક પેહેરે છે. એની શેહેનશાહબાનુએ હમણાજ ઈંગ્રેજી પોશાક પેહેરવા માંડ્યો છે અને ઘોડાપર બેસવાનું પણ શીખવા માંડયું છે જે બાબે આજનાંજ ઈંહાંનાં છાપામાં છપાયલું હતું.

તોકિયો શેહેર જાપાન દેશનું પાયતખ્ત શેહેર હોવાથી વસ્તી ઘણી મોટી છે. તેઓની રીતભાત જોવા સિવાય બીજું કાંઈ અમો જોવાલાયક ઈંહાં જોતા નથી. નાના નાના ઘરોના વગર ગણત્રીના માહોલાઓ સિવાય બીજું કશું નથી.

**તા૦ ૭ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના ક્લાક ૯—૨૦ મીનીટે તોકિયોથી ઇકાવો (Ikao) કરીને ગરમ પાણીના ઝરાઓવાલી જગ્યા છે તે જોવા સારૂ આગની ગાડીમાં નિકળ્યા હતા. આજે ગાડીપર જતાં રસ્તામાં જાપાનીસનું મુરદું દાટવા લઈ જતા હતા તેની મઈએત મળી હતી.

એ લોકોમાં માણસ જ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે તરત એક ચોખંડા દેવદારી દાબડામાં મુડદાંના પગ ગુઠણ બંદી વાળીને બેઠેલું મુકેછે, અને તે દાબડામાં હલકી જાતની સુકી ચાહેનાં પાંદડાં તથા બીજાં સુગંધી પાંદડાંથી ખીચોખીચ ભરે છે કે મુરદું અંદર હીલે નહીં. મુડદાંને દાબડામાં મુકવા આગમજ ધોઈને સફેદ કપડાં પેહેરાવે છે, તેને દાટવા લઇ જવા સારૂ તે દાબડાને બે લાંબાં લાકડાં ઉપર મુકી તેને ચાર કુલીઓ પાસે ખાંધ મરાવીને દાટવાની જગ્યાપર લઇ જાય છે. તેની આસપાસ ચાર જણા કાગજનાં ફાણુસો લઇને રસ્તામાં ચાલે છે તથા સાથે બાંબુના ફલાવરવાસો લઇ જાય છે તેની પાછળ અમોએ જે મઈએત જોઈ તેમાં જનારાં લોકો જીનરીક્ષામાં બેસીને જાય છે. દાટતી વેળા કુલીઓજ દાટે છે, સગાંવાહાલાં કોઇ અડકતાં નથી અને ઘોરની આસપાસ પેલાં ફાણુસો તથા ફલાવરવાસો ગારે છે અને ઘોરની ઉપર તીર કામઠાં તથા ખોરાકી અને દારૂ મુકે છે, તથા થોડો દારૂ ઘોરની ઉપર મરોડીમાં રેડે છે. એ મુજબ દરરોજ ૪૯ દિવસો સુધી કરે છે. દાટી આવ્યા પછી બધાંઓને દારૂ પાય છે. અમો સ્ટેશનપરથી ઉપર લખવા

મુજબ કલાક ૯—૨૦ મીનીટે નિકળેલા "માહીબાસ" કરીને રેલ્વેનું સ્ટેશન ૬૮ માઈલ દુર છે ત્યાં બપોરના કલાક ૧—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા. ઈહાંથી ઇકાઓ આસરે ૧૫ માઇલ દુર છે ત્યાં જીનરીક્ષામાં જવાય છે, પણ અમો સ્ટેશનપર પુગ્યા ત્યારે વરસાદ ઘણો પડવા લાગ્યો હતો તેથી જીનરીક્ષાવાલાઓએ "ઈકાઓ" જવાની આનાકાની કરી બીજા ઊતારૂઓને ગામમાં લઈ ગયા અને અમો ગાડી વગર સ્ટેશનપર ઊભા રહ્યા. અમારી સાથે ભાઈ ઈબરાહીમજી ખંભાતી આવેલા હતા તેવણે ઘણીબી શોધ કીધી પણ જીનરીક્ષા મળી શકી નહીં અને મળી તેનાં પુરતાં માણસો હતાં નહીં તેથી પાંચ વાગા સુધી સ્ટેશનપરજ થોભીને પછી "માહીબાસ" નું ગામ જે આસરે એક માઈલ દુર છે, ત્યાંનાં જાપાનીસ હાટેલમાં આજે રાત સારૂં ઉતારો લીધો હતો જ્યાં યુરોપિયનો ઊતરતા નહીં હોવાથી તેઓની રીતનું ખાણું ત્યાં પકાવી શકતા હતા નહીં. જાપાનીસ ખાણું એવું તો બેસ્વાદ હોય છે કે તે ખાવા કદી ગમે નહીં તેથી અમારી સાથે ભાઈ ઈબરાહીમજી ખંભાતી આવેલા હતા તેવણે બબરચી આગળ ઊભા રહીને આપણું ખાવાનું કેમ બનાવવું તેની થોડી ઘણી સમજ તે બબરચીને આપી હતી. એ વખ્તેનું જાપાનીસો ખાણુંબી પકાવતા હતા તે અમોએ જોયું હતું. જાપાનમાં એક જાતના પાણીના સાંપો આસરે એકથી બે ફીટ લાંબા મળે છે. તેને જીવતા પકડીને તેના માથાંમાં એક ઝીણો પાતળો ખીલો ખોસી પાટિયાં સાથે ઠોકી દે પછી તેનું પેટ ચીરી તેમાંથી કચરો જેવું કાંઇ હોય તે છરીથીજ કાહાડી નાંખે છે તથા અંદરનો લાંબો કાંતો પણ કાહાડી લે છે પછી તેનું ડોકું છુટું પાડીને તેને મીઠાં તેલ તથા સરકામાં રાંધે છે. એ સાંપને પકડે છે તથા માથામાં ખીલો ખોસે છે ત્યારે જેમ નાનાં પીલાં અવાજ કરે તેમ અવાજ કરે છે. એ સાંપ તથા તેનાં બચાં કાંઇ જથ્થાબંધ મળે છે તેને પાણીનાં પીપમાં જીવતા રાખી મુકી ગરજ વખ્તે તેમાંથી કાહાડીને ખાય છે. એ સાંપ માણસને કરડતા નથી અને ઝેરી પણ નથી, દેખાવે લાંબા લેવતા હોય તેવા લાગે છે. એ ઉપરાંત તરકારીને કોઈ વખ્તે તેલમાં અને કોઇ વખ્તે સર-

વાગે જઈ પુગ્યા હતા, અને આગગાડી આવવાને ઘણો વખત હોવાથી ગામડાંમાં ફરી આવ્યા હતા. ઈહાં પણ રેશમના રેંટીયાઓ ઘણા ઘરોમાં ચાલતા હતા અને તેના કકુનસોના ટેલાઓ ઘોડાઓપર બધાઈને રસ્તાપર જતા હતાં ઈહાંના જાપાનના ભાગોમાં ભારબરદારી જાનવર દાખલ ઘોડાઓને કામે લગાડે છે, અને જેમ બળદને તેની પીઠની બેઉ બાજુપર હિંદુસ્તાનના વણજારીઓ સામાન બાંધે છે તેમ તેઓપર સામાન લાધે છે. એ ઘોડાઓને ઈહાં નાલ મારતા નથી, પણ પગે દોરડાંનાં ગુંડેલાં મોજાં જેવી કાયલીઓ બાંધે છે. ગામમાં રેશમને રંગવાની ઘણી દુકાનો ઊપરાંત એક નાનું જેવું રંગવાનું કારખાનું પણ હતું જ્યાં બધે લાલ કિરમજી રંગ રેશમી કાપડ ઊપર ચહડાવતા હતા. એ ગામ એકજ મોહોલાનું બે હારનાં ઘરોનું બાંધેલું છે, અને બધે નિચલા ભાગોમાં દુકાનો ઊપર લોક તે પોતાનો ધંધો ચલાવતું હતું. જોયા મેસે એ ગામડાંમાં બાહાર દેશાવરનું લોક ઘણુંજ થોડું આવતું હશે, કારણ કે જ્યાંબી અમો ફરતા હતા ત્યાં અમારી પાછળ લોકની ભીડ અમોને જેવા સારૂ મળતી હતી. ગામમાં ઉપર લખેલા સિવાય બીજું કશું જેવાતું નથી. અમો ત્યાંથી કલાક ૧૨—૨૦ મીનીટે આગગાડીમાં નિકળ્યા હતા તે યોકોહામાં રાતનાં ૭ વાગેને આવી પુગ્યા હતા અને.પાછા ગ્રાન્ડ હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો.

**તા૦ ૧૦ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના યોકોહામાથી આગની ગાડીમાં બેસીને ફુજીઆમાં નામનાં સ્ટેશનપર આસરે ૧૫ માઈલ દુર છે ત્યાં ૭—૫૦ મીનીટના નિકળેલા ૮—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા, અને ત્યાંથી.જીનરીક્ષા કરીને નિકળ્યા તે આસરે પાંચ માઇલ દુર દાયુતસ કરીને બુધનું એક ગંજાવર બ્રાન્ઝ ધાતુનું પુતળું છેતે જેયું હતું. એ પુતળું પલાંઠી મારીને બેસાડેલું છે, તેની નિચે પથ્થરની બેઠક.કાયેલી છે જાપાનમાં એવાં બેજ મોટા પુતળાં છે, અને એવાં મોટાં બ્રાન્ઝ ધાતુનાં પુતળાં દુનિયામાં પણ ઘણાંજ થોડાં

હશે. તે પ્રણું મજેનું કારીગીરીથી જાણે ખેદા ઉપર ધ્યાન આપીને એહું હોય તેવું બનાવેલું છે. એ કામાકુરા કરીને દેહેરાંઓની જગ્યાની નજદીકમાં આવેલું છે. એ પુતળું સને ૧૨૫૨ ના સાલમાં ઓટીને બનાવ્યું છે, જેનો બનાવનાર કોઈ "ગોરીમેન" કરીને હતો અને તે "યોરીતોમો" નામના શેહોગનનાં હુકમથી બનાવ્યું હતું. એની ઉપર એક દેહેરૂં બાંધેલું હતું જે સને ૧૪૯૪ ના સાલમાં દરિયાના એક ગંજાવર મોજાથી પોવાઈ ગયું હતું ત્યારનું એ પુતળું ખુલ્લામાં રહેલું છે, અને એને પણ થોડી ઘણી નુકશાણી થઈ હતી, તે પાછળથી સમારી હતી. એ પુતળાંનું કદ નિચે મુજબ છેઃ—ઊંચાઈ ૫૦ ફીટ ૬ ઈંચ, દોકું ઊચું ૮ ફીટ ૬ ઈંચ, કાન ૬ ફીટ ૬ ઈંચ, આંખ ૪ ફીટ, નાક ૩ ફીટ ૮॥ ઇંચ, મોઢાંની પોહોળાઈ ૩ ફીટ ૨॥ ઈંચ, તેના અંગોઠાની ગોળાઈ ૩ ઈંચ, તેનો ખોળો ૩૬ ફીટ, વ્યાસમાં અને કમર ૯૮ ફીટ ગોળાઈમાં છે, એને હાથનાં આંગલાંમાં આંગળાં ભેરવીને હડેલી ઉપર રાખી પાડેલું છે, જે હડેલીની અંદર ઈંગ્રેજો અને બીજા જેવા આવનારાઓ ઊભા રહીને એ પુતળાંની સાથે સબી પડાવે છે એટલું મોટું છે. એ જોઈને પછી એનેથી આસરે સવા માઈલ દુર કામાકુરાનું દેહેરૂં છે તે જેવા ગયા હતા. એ દેહેરાંમાં કાંઈ જેવા લાયક નથી, એની પડોશમાં એક જુનું દેહેરૂં હતું, તેને હમણાં સમારીને નવા જેવું ઈહાંના શેહેનશાહે બનાવ્યું છે, તેની વળી પડોશમાં એક બીજું નવું દેહેરૂં શેહેનશાહખાનુ હમણાં બંધાવે છે, તે નજદીક તૈયાર થવા આવ્યું છે. શેહેનશાહવાલાં દેહેરાંપર થોડીએક નકશી છે, બાકીનાં ચિત્રો ઝાડો અને પંખેરાંનાં ચીતારેલાં છે, અને તે બધું લાલ તથા કાળા ચળકતા લેકરવેરનું બાંધેલુ છે. પેહેલું કામાકુરાનું દેહેરૂં આગળ ઈહાં જે ઊમરાવો (દાયમીયોસો) હતા તેનું બંધાવેલું છે અને તે ઊપર ઘણી સીડીઓ ચહડીને જવું પડે છે તેની નિચે સામેથી એક ઘણું મોટું ઝાડ છે જેની ગોળાઈ ઓછામાં ઓછી ૨૫ ફીટની હશે અને ઊંચાઈ પણ ઘણી છે. એ ૧૦૦૦ વરસની ઊપરનું કહેવાય છે. તેની નિચે આગળના વખતમાં ગુનેહગારોને ગરદન મારતા હતા. એ

દેહેરાંમાં અસલનો સામાન તથા હથિયાર અને બખતરો તથા વાજી પ્રસાદીનું નાનું જેવું એક મ્યુઝિયમ છે. એમાંની તલવારોપર મીન કામ કીધેલું છે અને તેની મ્યાનો સોનાં તથા રૂપાંથી શણગારેલી છે તીર, કામઠાં રાખવાનું એક સ્ટેન્ડ છે તેની ઉપરથી સોનાં રૂપાં અ મોતીની જડતથી શણગાર કીધેલો છે. તલવારની બનાવતનીબી તારી ઘણી છે. ઈહાં તીર મુકવા સારૂ એક બાંબુ નલી જેવો છે જે અરધો ભાગ મથાળેથી વેહેંચાઈ જઈને તેનાથી બે સીધા ગોળ બાં બની ગયા છે તે જોવાલાયક છે. એ સઘળું મ્યુઝિયમ અસલ શોહોગનોને લગતું છે. એ જોઈને ત્યાંથી નીકળેલા આસરે બે મ માઈલ દુર ઈનોસીમા કરીને દરિયે કિનારે એક અલાહેદું ટાપુ છે ત ગયા હતા. એ બાજુપર આસપાસનો દેખાવ દરિયાના છુટા છુટા અ નાના નાના અખાતોથી અને નજદીકની ફરતી લીલોતરી તથા દુરના પાહાડો થી સારી લાગે છે. આજે વાદળ ઘણું ખુલ્લું હોવાથી ઈહાંનો સૌથી ઊં પાહાડ "ફુજ્યામાં" (Fugiama) કરીને છે તે ઘણો સરસ અ આસપાસના પાહાડોથી ઊંચો અને જાણે હવામાં હોય તેમ દીસ હતો. એ પાહાડ આસરે ૧૨૩૦૦ ફીટ ઊંચો છે, અને હમશાં ઉપર બરફ પડેલું રેહે છે એ "ઈનોસીમાના ટાપુ" પર કોઈ વ ઓટ થાય છે ત્યારે ચાલીને જવાય છે પણ ભરતીની વખ્તે બોટમ જવું પડે છે. ઈહાં દરિયાઈ કોરાની અને બીજી પરચુરણ બનાવટ ઘણી વેચાય છે. માછલી પુશ્કળ મળે છે અને તેઓને મોટા તલા વમાં જીવતી રાખી મુકે છે કે જ્યારે ગમે ત્યારે તેને કાહાડી શ અમે આગળ તોકિયોના મ્યુઝિયમમાં જે મોટાં કરચલાં જોયાં તેન વિગત લખી છે તેવાં મોટાં કરચલાં આ ટાપુ આગળના દરિયામાંથ મળે છે, અને કોઈ કોઈ તો જો તેના પગ લાંબા કરી ભર્યા હોય તે ૧૬ ફીટ સુધીના લંબાઈમાં તેઓ થાય છે. ઈહાંના દરિયામાંથી એ જાતના પાણીનાં વાદળાંબી મળે છે. એ સઘળું જોઈને પાછાં યુઆકોહામાં સાંજનાં ૩—૩૦ એ આવી પુગ્યા હતા.



ફુજીઆમા જાપાનનો પવિત્ર પાહાડ

પેજ ૪૭૬

તા૦ ૧૧ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે આગની ગાડીમાં સહવારના કલાક ૧૧ વાગે બેસીને તોકિયોની પરોસમાં "ઉજી" કરીને ગામ છે ત્યાં જવા નિકળ્યા હતા. અમો "સીનબાસી"ના સ્ટેશને ઊપર ઊતર્યા અને ત્યાંથી જીનરીક્ષાની ગાડીમાં બેસીને આસરે પાંચ માઈલ સુધી "વીનો" કરીને તોકિયોનું સ્ટેશન છે ત્યાં ગયા હતા, અને ત્યાંથી પાછા આગગાડીમાં બેસીને ઊપલા "ઊજી" ગામનાં સ્ટેશન ઊપર ઉતર્યા હતા, અને ત્યાંની એક સુતર કાંતવાની મીલ છે તે જોઇ હતી. એ મીલ આસરે ૭૫૦ સ્પીનડલની નાની રમકડાં જેવી એક બંગલામાં બાંધી હોય તેવી છે. એ સને ૧૮૬૮ માં બાંધી હતી. તેમાં હમણાના સુધારાના રીંગ ટ્રોસ્ટલો નાખેલા છે, પણ રૂ જાપાનનોજ વાપરવાથી ૧૬ નંબર સુધીનું સુતર કાહાડે છે. પણ હુશિયાર મેનેજર યા સ્પીનીંગ માસ્તર કોઈ ન હોવાથી અને સઘળું કારખાનું જાપાનીસોથીજ ચલાવાથી રાસ સારા પાંચ આંઉસનીખી આવતી નથી. કામ સઘળું કરકસરથી ચલાવે છે અને પાણીના પાવરથી એનજીન ચાલે છે. તે ઉપરાંત એઓના માલનો ભાવ મુંબઈના સુતર કરતાં દર ગાંસડીએ નજદીક ૨૦ ડાલર વધતા આવવાથી તેઓ નફો સારો કરતા હશે. કારખાનામાં બધા મળીને ૩૦ મજુરો કામ કરે છે. તેમાં ૨૩ છોકરીઓ અને ૭ મરદો છે, એ મુજબ નફો કરતા હોવાથી જાપાન દેશમાં નજદીક ૨૫ રૂના કારખાનાઓ ઉભાં થયલાં છે તેમાં સૌથી નાનું ઉપલું કારખાનું છે.

મોટાં કારખાનાઓ કોબીની તરફ ઓસાકા કરી શેહેર છે ત્યાં છે. જાપાનીસો અમે આગળ લખ્યું છે તેમ પોતાનાં દેશની બનાવતના માલોને ઘણું ઉતેજન આપે છે તેમજ આ સુતરનેબી ઉતેજન આપવા મોટા ભાવ આપી પેહેલાં તેને ખરીદે છે. હાલ એ લોકોનાં કારખાનાના નંબર ૧૨ નો ભાવ ડાલર ૯૮ અને નંબર ૧૬ નો ડાલર ૧૦૫ સુધીનો છે. જ્યારે મુંબઈનાં નંબર ૨૦ ના ૮૫ ડાલર ભાવ છે. એટલો મોટો ફરક એઓ રાખે છે અને મુંબઈનાં સુતરને ત્યાંથી ઈંહાં લાવવાનો ખરચ તથા જાપાનની જગાત લઇ તે ઉપલી કિમતમાંથી

બાદ થવો જોઈયે જે ઈહાંની બનાવતનાં સુતરપર થતો નથી. જાપાનમાં વેલાતી ઉંચા નંબરના સુતરનો ખપ ઘણો મોટા છે અને આસરે એક લાખ ગાંસડી ત્યાંથી ઈહાં દરસાલ આવે છે જ્યારે મુંબઈનાં ઉતરતા નંબરની આસરે ૨૦૦૦૦ ગાંસડીઓ આવતી હશે. ઈહાંનાં કારખાનાઓમાં મુંબઈ તરફનો રૂથી વાપરી નંબર ૨૦ સુધી સુતર કાહાડે છે તે સારૂ રૂ શેહેંગાઈથી ચીનાઈ રૂને નામે આવે છે, (ચીનાઈ રૂ આવે છે તે જુદો છે.) જાપાનનો રૂ સફેદાઈપર સારો છે પણ તાર નાનો હોય છે. એ કારખાના સારૂં ઈનજીન ચલાવા પાણી આસરે ૩૦ માઈલ દુરથી સરકાર એ શેહેરમાં લાવેલી છે તેમાંથી અરધો માઈલ પરથી કારખાનામાં લાવે છે, અને કોલસાનો બંચાવ તેથી થાય છે. એ શેહેરમાં કાગજે તથા કાચ અને બીજી બનાવતોના કારખાનાઓ આવેલાં છે, પણ વખ્ત નહીં હોવાથી તે જોઈ શક્યા નહીં. અમો ત્યાંથી જીનરીક્ષામાંજ બેસીને તોકિયોનાં શેહેરમાં ચાર માઈલ અરધા કલાકે આવી પુગ્યા હતા, અને ત્યાંના બજારોમાં ફરીને સીનબાસીનાં સ્ટેશન ઉપર જીનરીક્ષામાંજ ગયા હતા. એ બધો લતો આસરે આઠ માઈલનો તોકિયો શેહેરનોજ બનેલો છે, અને બધે ગીચ વસ્તી હતી, અમો "યોકોહામા" સાંજના ૫—૪૫ મીનીટે આવી પુગ્યા હતા અને આજે રાતના ઈહાંથી કોબી શેહેર જવા સારૂ પી. અને ઓ કંપનીની સ્ટીમર ટીબેટમાં રાતના ૧૧ વાગેને ચહડ્યા હતા, કારણકે પાછળી રાતના બે વાગેને સ્ટીમર હંકારવાની છાપેલી હતી તેથી આગમજથી જવું પડયું હતું.

તા૦ ૧૨ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના સાડા પાંચ વાગેને અમારી સ્ટીમરે યોકોહામાનું બારૂં છોડયું હતું. સ્ટીમર "ટીબેટ" આસરે ૩૦૦૦ ટનની છે, અને જોકે જુનામાંની એક આગબોટ ગણાય છે તોબી ઘણી સારી ફરાગતવાલી છે. અમારી સોથે આસરે ૨૦ ઉતારૂઓ છે. આખો દિવસ દરિયો ઘણોજ થંબ હતો, અને સ્ટીમર જાણે ઉભેલી હોય તેમ કશા પણ ડોલા ખાતી હતી નહીં. બેઉ બાજુ ઉપર પાહાડો દુરથી દેખાતા હતા.

તા૦ ૧૩ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારથી જાણે એક ખારીમાં સ્ટીમર ચાલતી હોય તેમ લાગતું હતું, અને બેઉ બાજુ ઉપર જરા દુરથી પાહાડોની અલગાર લાગેલી હતી. આસરે નવ વાગેને પાહાડની એક અણી દરિયામાં નિકળેલી પસાર કીધા પછી એક ગમના પાહાડો પાછા દુર થવા લાગ્યા અને કોબીની નજદીકમાં અમો આવી લાગ્યા. આસરે ૧૧ વાગેને સ્ટીમરે પોતાના ડંકા આગળ લંગર કીધું હતું. કોબીનો દેખાવ દરિયામાંથી સારો લાગે છે, અને ત્રણ ગમના અરધા ચાંદ રોકા ડુંગરોની હેઠાણમાં એ શેહેર દરિયે કિનારે આવેલું છે. અમે સ્ટીમર ઉપરથી ઉતરીને જીનરીક્ષામા બેસીને "હીઓગો" નામના હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. ઈહાંના હોટલો "યાકોહામાં"ના હોટલો જેટલાં મોટાં નથી પણ સઘળું યુરોપિયન ઢપપર રાખેલું છે. અમો બપોરનું જમીને શેહેરમાં ફરવા નિકળ્યા હતા. ઈહાં કાંઇ જોવા લાયક નથી ફક્ત આસરે એક માઈલપર એક પાણીનો ધોધ છે તે ઈહાં આવનારાઓ જોવા જાય છે, ત્યાં અમોબી ગયા હતા. એ ધોધ ડુંગરોની વચમાંથી આસરે ૬૦ ફીટ જેટલો ઊચો પડે છે, પણ પોહોળાઈમાં ભાગ્યેજ ૫) ફીટબી હશે, એની આસપાસ ઝાડ અને ફર્નસોની લીલોતરી તથા છાયો ઘણો સારો લાગે છે, તે જોઇ બજારમાંની જાપાનીસ નવાઇની બનાવતોની દુકાનો જોઇને પાછા હોટલમા આવ્યા હતા. એ કોબી શેહેર જાપાનીસોએ જે વેપાર સારૂ ચાર પાંચ બંદરો દેશીઓને માટે ખુલ્લાં મુકયાં છે તેમાંનું એક છે, અને ઇહાં આપણા મુંબઈથી સુતર વેચાવા સારૂ સારી રકમનું આવે છે. શેહેર નાનું આસરે ૮૦૦૦૦ ની વસ્તીવાલું લાગે છે તેમાં ૪૦૦ પરદેશીઓ કહેવાય છે, અને વેપારની બાબદમાં જાપાનમાં બીજું બંદર (યોકોહામાથી ઉતરતું) ગણાય છે દરિયે કિનારે થોડીએક ઈમારતો યુરોપિયન ઢપપર માફકસરની બાંધેલી છે, બાકીનું અંદરનું દેશી ગામ જેને હ્યોગો કરી કહે છે ત્યાં બેઠા અને નીચા ઘરો આવેલાં છે.

તા૦ ૧૪ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૧૦ વાગેને આગની ગાડીમાં બેસીને "કોબીથી" ઓસાકા શેહેર

જે આસરે ૨૦ માઈલ દુર છે. ત્યાં કલાક ૧૧ વાગેને પુગ્યા હતા એ "ઓસાકા" શેહેર ઘણું મોટું છે અને ઇહાં ઘણો મોટો વેપાર ચાલવા ઉપરાંત જાત જાતના કારખાનાઓ આવેલાં છે જેઓની સંખ્યાબંધ ચીમનીઓ દુરથી દીસે છે. ઈહાંનાં કારખાંનાઓમાં મોટાં બે કારખાંના રૂ તથા સુતર કાંતવાના છે, પણ આજે કાંઈ કારણસર તેઓ બંધ હોવાથી જોઇ શકયા ન હતા પણ કીઓતો શેહેરથી પાછા ફરતી વખ્તે જોવાનો વિચાર રાખ્યો છે. અમો ઈહાંનો કિલ્લો જોવા ગયા હતા જે જાપાનના મજબુત કિલ્લાઓમાંનો એક ગણાય છે અને મજબુત મોટા મોટા પથ્થરોનો બાંધી તેને ફરતી ઊંડી પાણીની ચર રાખેલી છે. એમાં જવા સારૂ ત્રણ જુદા જુદા એક પછી એક કિલ્લા તથા દરવાજા પસાર કરવા પડે છે. એ કિલ્લો સને ૧૫૮૩ ના સાલમાં "શોહગન-કોઇ-તાય-કો-સામાં" કરી હતો તેણે બાંધ્યો હતો, અને જોકે ઘણો મજબુત છતાં થોડાજ વખ્ત સને ૧૮૬૯ ના બળવા વખ્તે તે તકી શકયો પણ આખરે મોટી તોપોથી તેમાં ગબારૂં પાડી તે લીધો હતો. હમણા ત્યાં સોલજરોની બરાખો કાયેલી છે, પણ એ હાયાણમાં આવવાથી ત્યાંથી "ઓસાકા" શેહેરનો દેખાવ સારો દેખાય છે તેથી લોકો એ કિલ્લો જોવા જાય છે જે સારૂ અમોને ઈહાંની સરકારી આફીસમાંથી રજા પેહેલાં લેવી પડી હતી. એ કિલ્લાની નિચે બે બાજુપરથી શેહેર નિચાણમાં આવેલું છે બાકીની બાજુઓપર જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં રોપણીથી ભરપુર ખેતરો દીસ્તાં હતાં તથા દુરથી એકગમ દરિયો અને બીજીગમ મોટા ડુંગરો દેખાતા હતા. એ કિલ્લાની નિચેથીજ જરા દુર તોપ બનાવવાનું કારખાનું આવેલું છે જ્યાં ઘણી સારી તોપો બનાવે છે એમ કહે છે. એ કિલ્લા સિવાય એક બે દેહેરાંઓ નંઠવાં છે તે વિગેરે બીજું કાંઇ ઈહાં જોવા લાયક નથી પણ ઇહાંની ટંકસાલ ઘણા જણા જોવા જાય છે. અમોએ બીજી ટંકસાલો આગળ જોયલી હોવાથી ત્યાં ગયા હતા નહીં. ઉપરનાં કારખાનાઓ ઉપરાંત ઈહાં કાચ, કાગળ, બીલોરકામ ઇત્યાદી બનાવવાનાં ઘણાં કારખાનાઓ છે જેથી એ ઓસાકા શેહેરને જાપાનનું મેનચેસ્ટર દાખલ ગણ્યું છે

વળી ઈહાં બે નદીઓ શેહેરની વચ્ચેથી થોડે થોડે છેટે પસાર થાય છે, જેમાંથી નાની સ્ટીમરો તથા વાહાણો ઘણે ઉપર સુધી જઈ શકે છે, અને દરિયા સાથે તેનો સંબધ થાય છે. એ નદીઓમાથી જગે જગ દર બે ત્રણ મોહોલાને આંતરે ઉભી તથા આડી કનાલો બેસુમાર આવેલી છે, જેમાંથી શેહેરના ઘણા ખરા ભાગોમાં માલ લાવ લઈજાવ કરવાનું ઘણું સેહેલું પડે છે તથા જ્યાં નદી આવેલી છે તેને કાંઠે તો એ ડોલી મોટાં વાહાણોને ગોદી માફક લઈને સમારકામ પણ કરે છે. એ કેનાલો તથા નદીઓને લીધે "ઓસાકા"ને ઉગમણુ તરફનું વેનીસ કરીનેબી કહે છે. અમો શેહેરમા નજદીક ત્રણ કલાક જીનરીક્ષામાં ફર્યા હતા તેટલા કાંઇ બેશુમાર પુલો એ કેનાલો તથા નદીઓ પરથી પસાર કીધા હતા. શેહેર પોતેબી ઘણું મોટું ઘેરાવાનું બેઠાં ઘરોને લીધે છે. એની વસ્તી આસરે ૮૦૦૦૦૦ માણસોની કહેવાય છે. ઈહાં હમણા એક નવું હોટલ બંધાયુ છે, પણ ત્યા સુવાના ઓરડાઓની સગવડ હજી બરાબર કીધેલી ન હોવાથી અમો જે ઈહાં રહેવાના હતા તે વિચાર છોડી દઈને સાજના કલાક પની ટ્રેનમાં બેસીને "કીઓતો" જે અસલ પાયતખ્ત શેહેર હતું ત્યા ગયા હતા, જ્યાનાં સ્ટેશનપર કલાક ૬—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા. અમોને છેક કોબીથી તે "કીઓતો" સુધીના આસરે ૬૩ માઇલ સુધી બધી રોપણીનાં ખેતરો મળ્યા હતા જેમા મોટો ભાગ ચોખાનો હતો, પણ કોઇ કોઇ ગમ ૨ના ખેતરો તેમાં ઘણાં ખરાં ઓસાકો શેહેરની નજદીકમાં મળ્યાં હતાં. જે ઉપર ૨ હમણા વિણવા લાયક તૈયાર થયલો દેખાતો હતો.

જાપાન દેશની જમીનને ખાતર આપીને વરસાદ બારો માસનો હોવાથી તથા કેટેબી દસ બાર ફીટ જમીન ખની કે પાણી મળી આવવાથી વરસના ત્રણથી ચાર પાક તે પરથી લીયે છે, તેમાં કોઇ તરફ વસંત રૂતુમાં બરફ થોડા ઘણો પડે છે ત્યારેબી રોપણી ચાલે છે અને તે વખ્તે ગાજર તથા બીજી એવી તરકારી રોપે છે, જે સાંભલવા મુજબ જમીનપર પડેલાં બરફની ઉપરથી ઊગી બાહાર નિકળે છે. પણ આજે

પ્રમાણે વરસના ઘણા પાક કરવાથી જમીનને જરા પણ વિસામો મળતો નથી, તેથી આગળ ચાલતાં એ ખરાબ થશે એવો સંભવ બીજાઓ રાખે છે અને હમણાંથી માણસનું જોરાવર ખાતર આપવાથીજ આવો પાક મળે છે, નહીં તો ફ્રે ઊતરી જ્યા વગર રહે નહીં. આએ વરસનો ચોખાનો પાક એટલો તો મોટો થવાની આશા છે કે આગળ કોઇ સાલભી થયો નહીં હશે એમ કહે છે, પણ રૂનો પાક તેથી ઊલટો ઘણો થોડો નિકળવાની બીહીક હોવાથી ચીન તરફ તેની ખરીદી હમણાથી થવા લાગી છે. અમે યાઆમી (Yaami) નામના હોટલમાં કીઓતોમાં ઊતારો લીધો છે, જે જો કે જાપાનીસોએ રાખેલું છે તોભી મજેનું યુરોપિયન ઢબ ઉપર સઘળું છે. હમણાં થોડુંક થયુંજ એ બંધાયું છે અને ડુંગર ઉપર આવ્યાથી શેહેરનો દેખાવ ઘણો સારો દીસે છે, અને યુરોપિયનો ઘણાખરા ઇંહાંજ ઊતારો લે છે.

તા૦ ૧૫ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સુહવારના કલાક ૮—૩૦ મીનીટે કીયોતોથી જીનરીક્ષામાં બેસીને નિકળેલા કલાક ૯—૪૫ મીનીટે બીવા (Bema) નામનો સરોવર છે તે જોવા ગયા હતા. રસ્તામાં આખો વખ્ત જાણે એકજ ગામમાંથી પસાર થતા હોઇયે તેમ વસ્તી અને ઘરો ના માઇલ સુધી મળ્યાં હતાં અને માલની આવજાવ પણ ઘણા મોટા પાયા ઉપર બધે ચાલતી હતી. જોકે કીયોતોથી છેક લેક બીવા સુધી આગનીગાડી દોડે છે તોભી ગાડાંઓમાં માલ લાધીને લાવ લઇજાવ કરે છે. ગાડાંમાં મોટો ભાગ માણસો બલદની માફક જોડાઇને ઘસડતા હતા, તેઓ બલદની ધુસરીના જેવુંજ પોતાની છાતી આગળ બાંધીને છાતીના જોરથીજ ગાડાંઓ ખેંચતા હતાં, અને રસ્તાનો મોટો ભાગ ઢળાવવાલા ડુંગરો ઊપર જવાનો હોવાથી બેથી ચાર જણા એ મુજબ ગાડાંમાં જોતરાઇને ઘસડતા હતા. તેમાં ઓરતો અને દશ બાર વરસનાં બચાંઓ વડીક-ભાગ લેતાં હતાં. કોઈ કોઇ ગાડાંઓમાં બલદ જોડેલા હતા. એ બલદો ઘણાજ મજબુત અંગે કદાવર અને દેખાવે વેલાતી ગાયને

મળતા આવે છે, અને રંગે મોટો ભાગ સુધ કાળા છે, અને ઘણો માલ સેહેલથી ઘસડી શકે છે રસ્તાની આસપાસ નાના મોટા ડુંગરોથી દેખાવ સારો લાગે છે ખામખા જીનરીકક્ષામાજ પગ રસ્તે ગયા અને આગની ગાડીમા ગયા હતા નહી, અને આગની ગાડી પાહાડોને લીધે લબાણુ રસ્તે જવાથી બેઊ એકજ વખ્તે થોડે તફાવતે ત્યા પુગે છે અમો સરોવરના મથાળા ઊપર એશીબા (Eshiba) કરીને ગામ છે ત્યા જઈને ત્યાથી એક નાની સ્ટીમ લાચમા સવાર થઇ એ સરોવર ઊપર ફરી આવ્યા હતા એ સ્ટીમ લાચમા ફરવાની ઉતારૂ દીઠ ૨૦ સેન (યાને દોકડા) તુર લે છે, અને તેમા ૩૦ ઉતારૂઓ બેસી શકે છે જેઓ સઘળાને તુટક ઊપર સાદરી પાથરીને જમીન ઊપર બેસાડે છે, પણ જો આપણે આખી સ્ટીમર લેક ઊપરની "બે" જોવા લાયક જગ્યાપર ફરી આવવા સારૂ માથે રાખયે છીયે તો ચાર ઇયન (યાને ડાનર) લે છે અમો આખી સ્ટીમર માથે રાખીને સરોવર ઊપરની એ જગ્યાઓ જોઇ આવ્યા હતા એ સરોવર સાભળવા મુજબ ૮૦ માઈલ લાબો અને આસરે ૭ માઈલ પોહોળો છે, તેથી બેઊ બાજુના કિનારા સ્ટીમર પરથી મજેના દીસે છે, અને આસપાસ ફરતા મોટા નાના પાહાડો આવેલા અને તેઓ ઊપરની લીલોતરી તથા નિચાણમાની ખેતીવાડીથી તથા સરોવરની અદર માછીમારોની તથા બીજી બોટો અને મઝા કરવાની બે ત્રણ સ્ટીમરો ફરતી હોવાથી દેખાવ ઘણો રળિયામણો લાગતો હતો અમો પેહેલા કારટસાકીના કરીને ડાબા હાથના કિનારા પરની એક જગ્યાપર ઊતર્યા હતા એ જગ્યા પર નાનુ ગામડુ છે, કાઇ જોવા લાયક નથી પણ ત્યાનુ પાઈન (Pino) જાતનુ એક ગંજાવર ઝાડ ઘણુ જોવા લાયક છે એ ઝાડ ઊચાઇમા ભાયગે વીસ ફીટ હશે, પણ તેની ડાખલીઓ મોટા દરખ્ત જેવી જાડી થઇને અમો ધારયે છીયે કે તેઓ નજદીક ૭૫ ફીટ સુધીની આજુબાજુએ ફેલાઇ ગઇ છે એ ડાખલીઓને નીચે ઝુનાઇ પડતી અટકાવવા સારૂ ઘણા મજબુત લાકડાના ટેકા જગેજગ આપેલા છે, એ મુજબ એની ડાખલીઓ ફરતી ચારે

બાજુએ ફેલાઈને ઘણો મોટો ઘેરાવો ઘેરી લીધો છે. એટલું લાંબ-લીઓથી ફેલાઇ ગયલું મોટું ઝાડ અમે કંઈ દીઠું નથી. તેનું થડ આશરે ૨૭ ફીટ ઘેરાવામાં હશે. એ ઝાડ ૨૦૦૦ વરસનું જુનું કહેવાય છે. અમારા ધારવા મુજબ એ ઝાડ જે ધારા મુજબ ઊંચું જાય છે તેને ઊપરથી કાપવા કીધાથી તેની ડાલીને જોર મળ્યું છે, અને એ ડાલીને નિચે જોઇતી ઊંચાઇએ લાવી નિચેના ટકાઓ સાથે બાંધ્યાથી તેઓ તે હાલતમાં લાંબી ફેલાઈ ગઇ હશે. એજ મુજબ બીજાં એજ જાતનાં ઝાડો જે હમણા નાના છે તેને કીધેલાં અમે બીજી એ સરોવરની આસપાસની દેહેરાંઓવાલી જગ્યામાં જોયાં હતાં. તે ઊપરથી એનેખી એમ કીધું હશે એવું ધારયે છીયે. એના છાંયડા હેઠળ જો ૧૦૦૦ માણસો બેસે તો તે બધાને છાયડો અમો ધારયે છીયે કે મળી શકે એટલો મોટો ઘેરાવો છે. અમો એ ઝાડ જોઇને પાછા સ્ટીમરમાં બેસીને નિકળેલા એ બીવા સરોવરનું પાણી જ્યાંથી નદીના આકારમાં બહાર પડે છે તે જગ્યા ઉપર ગયા હતા. એ નદીનું મુખ આશરે ૧૦૦૦ વાર જેટલું પોહોળું છે, પણ આગલ જતા તે સાંકડી થતી જાય છે. અમો તેમાં થઇને એશિવામાં નામનું ગામ એને કિનારે છે, ત્યાં ઊતર્યા હતા. તે બાજુ ઊપર જમીન આસપાસ નજદીક આવ્યાથી અને તે બધી લીલોતરીથી ભરપુર હોવાથી તથા તેની પાછળના ડુંગરો તથા પાહાડો ઉપર કોઇ ગમ ઝાડ પાન અને કોઇ ગમ ખાલી હોવાથી તથા સુરજ જરા ઘેરાણમાં હોવાથી વાદળનો છાંયો તેઓ ઊપર પડવાથી લાઇત તથા શેડની અસર ઘણી સારી લાગતી હતી. સરોવરમાં એ બાજુ ઊપર કાંઇ વગર ગણત્રીની બોટો પાણી છાલકાં હોવાથી તેમાથી કોરા કહાડતી હતી. એ કહાડવા સારૂ એક લાંબા વાંસને છેડે જાલ રોકી એક નાની કોથલી બાંધી તે વાંસને પાણીમાં જમીનની અંદર દાબે છે, અને પછી તેને પાછો બહાર કહાડે છે ત્યારે ઊપલા કોરા જીવતા જાનવરો સાથે કોથલીમા ઉચકાઇ આવે છે. બાબર કહાડતા એ કોરા તથા તેમાંની ઝીણી માછલીઓને ખાતરના કામમા વાપરે છે,

વળી બીજી કેટલીક ઓરા લૈવંતાની જાતની ઇલ નામની માછલી પણ ઠીક તાલથી પકડે છે. એ સારૂ પોકલ બાંબુઓને પાણીની અંદર પોચી જમીનમાં ઊપરથી બીજા બાંબુએ ઠોકી ઘાલે છે, અને એ મુજબ હારબંધ છુટે છુટે તણાવતે તેવા બાંબુઓને ઘાલી તેઓને એક રસીથી બીજા એક લાંબા બાંબુ સાથે બાંધી રાખેછે. હવે એ દટાયલા પોકલ બાંબુને ઊપલી "ઈલ" માછલી પોતાના દર સમજી તેમાં ભરાય છે. તેઓને બીજે દીને પેલા માછીમારા બાંબુ બહાર ખેંચી કહાડી પકડે છે. એ સરોવરમાં ઘણી જાત જાતની માછલીઓ મળે છે, તેમાં સામન માછલી જે આપણી રામસ માછલીને મલતી આવે છે તથા સામનટરાઉટ ( Salmon Trout ) જાતની માગન જેવી માછલી ઘણી મળે છે. એ છેલ્લી માછલી સોનેરી માછલીના જેવી લાલ રંગની પણ આવે છે, જે ઘણી સારી દેખાવે લાગે છે. એ માછલીઓને ભર સરોવરમાંથી પકડી પાણીની ટાંકીઓમાંજ જીવતી કિનારે લાવે છે, અને પછી તેને સારૂ લાકડાંના નજદીક નજદીક ગોઠવેલા સળિયાનાં પીંજરાંમાં નાખે છે. એ પીંજરૂં આશરે પાંચથી છ ફીટ લાંબું અને બેથી ત્રણ ફીટ પોહોળું હોય છે, જેઓને ગામડાંઓની નજદીક સરોવરને કિનારે ગળુ સુધીના પાણીમાં દાટી રાખે છે, જેથી માછલી તેમાં જીવતી માગો ત્યાં સુધી રહી શકે છે અને ગરજ વખ્તે નાની જાલ લાકડીને છેડે બાંધીને તેની અંદર તેઓને પકડી બહાર કહાડે છે. એવાં માછલીના પીંજરાંઓ કાંઈ જયાબંધ ગામડાંઓની સામે દેખાતાં હતાં. અમો કિનારે ઉતરીને પડોશના એક નાના ડુંગર ઊપર દેહેરૂં છે ત્યાં ગયા હતા. દેહેરૂં કાંઇ જોવા લાયક નથી, પણ કુદરતી રોક વર્ક મોટા પાયાપર તેના બાગમાં બનેલા છે તે ઘણા જોવા લાયક છે. પથરો આડા અટાડા અને એક એકની ઊપર શોભતી રીતે જાણે માણસે હાથે ગોઠવ્યા હોય તેમ પડેલા છે, અને વચમાં ફરવા હરવાના રસ્તા જેવા ખાંચાઓ રહેલા હોવાથી જાણે બાગમાં ગોઠવેલા હોય તેમ લાગે છે.

એ જોઇને પાછા સ્ટીમરપર સવાર થઇને ફ્લીબાના કિનારાપર પાછા આશરે સાડા બાર વાગે આવી પુગ્યા હતા, અને ત્યાંની ટી હાઉસમાં તેની સામેના માછલીના પીંજરાંમાંથી તાજી છવતી સામન માછલી કઢાવીને તે તથા સાથે બીજું બાંધી લાવલા હતા તેનું ટીફીન કીધું હતું અને પાછા બે વાગે નિકલેલા ફાયેતોમાં સવા ત્રણ વાગે આવી ઇહાંના બજારમાં બધે ફરી આવ્યા હતા. એ બજાર ઘણું લાંબું છે, અને આસપાસની દુકાનોની વચમાંના રસ્તાપર આખે મોહોલો મથાળેથી બાંણુઓપર પરદા નાખેલાછે, જેથી રસ્તા ઉપર મુદલ તડકું પડતું નથી અને જ્યારે સુરજ નહી હોય છે ત્યારે બાજુએ દોરડીઓ રાખેલી તેથી પરદાઓ ખેંચે છે કે ગોળ લાકડાં ઉપર વીટલાઇ જઇને ઊપરથી ખુલ્લું થઇ જાય છે, જેથી ખરીદનારાઓને ત્યાં ફરવાનું ઘણું સેહેલું થઇ પડે છે, અને અમો આજે સાંજના ચારથી છેક ૭ વાગા સુધી એ મોહોલામાંની જુદી જુદી દુકાનોપર ઇ'હાંની બનાવતો જોવા સારૂં ફર્યા હતા ત્યાં સુધી એ મોહોલામાં એક મેલા જેટલી ગીરદી ચાલુ હતી અને તેને લીધે ઇહાં જીનરીક્ષા ગાડી વગેરે ફેરવવાનો હુકમ નથી, પણ સૌને પગે ફરવુંજ પડે છે. દુકાનો સઘળી હમાં ચીજોથી ભરપુર હતી અને સાંજના ૭ વાગે રોશણી બધે થવાથી જાણે દીવાલીની રોશણી થઇ હોય તેમ બધી દુકાનોપરની કાગજનાં સલગાવેલાં ફાણુસોથી લાગતું હતું. વળી એ મોહોલામાં પુષ્કળ નાટકશાળાઓ તથા બીજી ગમતનાં ઘરો હોવાથી તેઓની બાહાર ગમતને લગતાં કાંઇ વગર ગણત્રીનાં બારણાઓ તથા આખાં ઘરોપર ચીતારો રંગીન હોવાથી ઘણો ભપકો અને જાણે કાંઇ મોટો મહીમાહ હોય તેવું રળિયામણું લાગતું હતું. એ મુજબ દરરોજ એ મોહોલામાં ગીરદી તથા તમાશો થાય છે. આવતી કાલે ઈહાં છેલા બળવાના વખ્તે માર્યા ગયલા સોલજરોને લગનો વારસીક તેહેવાર છે, તેથી આજ રાતથી ગામમાં છુટી છવાઈ ફાણુસોની રોશણી થઇ હતી, અને તેમાં નેહેરોને કાંઠે તેઓ હારબંધ હોવાથી દુરથી ભપકો તેનો સારો લાગતો હતો.

**તા૦ ૧૬ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે ઉપર લખ્યા મુજબ ઈહાં મોટો તેહેવાર હતો, એ તેહેવાર સને ૧૮૬૮ માં હમણાના મીકાદોએ તોકિગોનો શોહોગનને હાથથી જાપાન લઇ તે તરફનો ભાગ છીનવી લીધો તે વખ્તે થયલી લડાઇમાં માર્યા ગયલા સોલજરોની યાદગારીમાં દર સાલ ઈહાં થાય છે અને તે સારૂં દેશે દેશથી લોકો ઉપરાંત શેહેનશાહી ખાનદાનના રાજવંશીઓ તથા બીજા પ્રાંતોના હાકમો વગેરે આવે છે. એ માર્યા ગયલા સોલજરોની યાદગારીનો એક મોટો પથ્થર તે ઉપર તેને લગતી વિગતો કોતરીને અમારાં હોટલથી થોડે દુર એક ડુંગર ઉપર મુકેલો છે ત્યાં એ સઘળો મેલાવડો થયો હતો. અમો હોટલમાંથી તે તમાસો જોવા સારૂ આસરે નવ વાગેને નિકળ્યા હતા પણ તેની આગમચથી રસ્તાઓ સઘળા લોકોની ભીડથી ખીચોખીચ ભરાઇ ગયા હતા, અને ગાડી કશું ત્યાંથી જવાનો હુકમ ન હતો. એ ડુંગરપર જવાની જગ્યા બજારમાં થઇને છે, અને ઉપર જવાનો રસ્તો મજેનો પોહોળો અને માફકસરના ઢળાવનો તથા સીડીનો બાંધેલો છે. કીયા ૧૦ વાગેને શરૂ થવાની આગમચ રૈયતને ત્યાં જઇ આવવાની છુટ હતી તેથી ડુંગરપરનો આ રસ્તો લોકો ઉપરાંત નિશાળોના છોકરા તથા છોકરીઓની આવજા થી ભરાઇ ગયો હતો. જુદી જુદી નિશાળોનાં છોકરાંઓ જુદાં જુદાં ટોળામાં અને તરેહવાર રંગબેરંગી પોશાકોમાં ગમત કરતાં આવજાવ કરતાં હતાં, અને બબેની હારમાં રીજમીટની માફક ચાલતા હતા. એ મુજબ જોતા જોતા અમો છેક પેલા યાદગારીના પથ્થરવાલી જગ્યાપર જઇ લાગ્યા. જ્યાં જતાં રસ્તામાં હારબંધ કાગજના રંગીન ફાણસોની તોરણો કીધી હતી, અને વચમાં એક ઘણું મોટું ખરાં તથા ખોટા ફુલ અને પાંદડાંનું ઘણા સારા ટેસ્ટથી બનાવેલું આરકું હતું, જેમાં પાંદડાં કરતાં એટલાંતો ફુલ વધારે હતાં કે પાંદડાં તદન દીસતાં હતાં નહી, અને ફુલોબી જાતજાતનાં રંગનાં ક્રીસેનઠીઅમસો (જે ઈહાંની શેહેનશાહતનો ક્રેસ્ટ છે) તથા ગોલાબ અને બીજી ઘણી જાતનાં ગોઠવેલાં હોવાથી અસર ઘણીજ સારી લાગતી હતી, અને વળી

તેની આસપાસ ફાનુસોની લટકતી તોરણો ઝંપેલી તેથી પુર શોભતું હતું. દશ વાગ્યાની નજદીકમાં સઘળાં લોકોને ડુંગરપરથી હેઠલ જવાનો હુકમ થયો, અને પેલા યાદગારીવાલો થંભ જે એક માફકસરના ચોગાણુમાં ડુંગરની અધવચમાં મુકેલો છે, તે જગ્યા સઘળી ખાલી થઇ હતી. અમો લોકો બાહાર દેશાવરના હોવાથી (અમારી સાથે બીજાં ઘણાં યુરોપિયનોબી આવેલાં હતાં) અમોને ત્યાં ઉભા રેહેવા દીધા હતા, પણ અમારી સાથનાં જાપાનીસ ભોમિયાઓનેબી હેઠે મોકલાવી દીધા હતા. લોક બધું ઉતરી ગયા પછી તરત માણસોએ રસ્તાને ઝારઝુર કરી ચોગાણુમાં બધે જાડી કાંકરીની રેતી પાંહરી દીધી હતી. પેલા યાદગારીના પથ્થરની બાજુપર એક કામચલાઉ આલટર દેહેરાં જેવું ઉભું કીધેલું હતું તેની સામે લોકોને બેસવા સારૂં બે બાજુપર હારબંધ ખુરસીઓ ગોઠવી હતી, અને વચમાં રસ્તો આલટરપર જવા સારૂં રાખેલો હતો. અમો લોકોને એ આલટરની સામેજ મજેની જગ્યા મળી હતી, અને પાછળથી જાહેર કીયા શરૂ થઇ ત્યારે ખુરસીઓ વટીક લાવીને અમોને આપી હતી, અને અમારી સામેની જગ્યા આગળ કોઇને ઉભા રેહેવા દેતા હતા નહીં. બરાબર ૧૦ ને સુમારે પાદરીઓનું સરઘસ સીડી ઉપર ચહડતું દેખાયું, અને પાદરીઓ સઘળા સીનટો ધર્મના હતા અને શેહેનશાહ મીકાડો ધર્મ પાલે છે, તેથી સઘળી કીયા એજ ધર્મમાં કીધી હતી. સીંટો લોકના ધર્મમાં વખણુાયલાં આદમીઓનાં રૂ ને માને છે, તેથી આજે પેલા માર્યા ગયલા સોલજરોના રૂહની પ્રાર્થના કરવાની કીયા હતી. એ સીંટો ધર્મના પાદરીઓ માથું બોડાવતા નથી (બુધ ધર્મવાલા પાદરી બોડાવે છે) તેઓએ સફેદ અને ઘણો મોટો પોશાક પેહેરેલો હતો, પણ માથાંપર કાંઇ અજબ તરેહની તોપીઓ પેહેરેલી હતી. જોવા મલે એ ધર્મગુરૂઓમાં બે પદવી છે. મોટા ધર્મગુરૂઓ આસરે પાંચેક જણુા હતાં જેઓના માથાંપર બેઠી તોપી અને તેની પાછળથી મથાળે એક ચકરડા જેવો આકાર કરી તેની ઉપરથી પીછાની માફક એક લાંબી પતી પીઠ તરફ ઉપરથી ઉચકાઇને પછી નિચે લટકતી રાખેલી હતી, પણ તેને,

રંગ બધો કાળો હતો. બીજા ધર્મગુરૂઓ જે આસરે વીસેક જણ હતા તેઓને માથે મુંબઈમાં ફકીરો લાકડાંનું ભીખ માગવાનું ચાવલનું વાસણ વાહાણના આરકાનું લઇને ફરે છે તેને મળતા આકારની તોપી હતી. અને જે માથાંપર અલગી ગોઠવેલી હોવાથી તેને પવીથી ગલાં આગળ બાંધી લીધી હતી.

એ પાદરીઓ ઉપર આવીને એક અલાએધા તંબુમાં ગયા જ્યાં તેઓએ પગમાંનાં ચંમપલ રોકાં ખાસડાં બદલીને લાકડાંનાં તલીયાં સાથનાં ભોત રોકાં ખાસડાં પેહેરયાં હતાં, જે ઘણી મોટી સાઈઝનાં હોવાથી તેઓથી ઝડપમાં ચાલી શકાતું હતું નહી. તેઓની પાછળ કોઇ સંખ્યાબંધ રીજમીટના આફીસરો છુટા છુટા આવેલા હતા. એ સઘળાઓ પેલા કામચલાઉ ઑલટરની સાંમે બેઠકોપર હારબંધ આવીને બેસતા ગયા પછી ફીયોતેનો ગવરનર આવ્યો, જે ઘણા ભપકાદાર કસબી ભરતના પોશાકમાં હતો કે જે ઘણોખરો ઇંગલંડના સીવીલીયનોના પોશાકને મળતો હતો. ઈહાં હાજર થયલા સઘળા મોટા મોટા લોકો ઈંગ્રેજી પોશાકમાંજ હતા, પણ જેને ગમે તેવો પોશાક પેહેરી આવ્યા હતા. કોઇ મોરનીંગ ડ્રેસમાં તો કોઈ ઇવીનીંગ ડ્રેસમાં (તેલ કોટમાં), કોઇ નાની બેઠી તોપી તો કોઇ લાંબી તોપી, કોઇના પોશાકો તેનાં આંગનાં પરમાણથીને લાંબા, કોઇનાં પાટલુનો તે કારણથી બુત આગળથી ઉલતાવેલાં, અને ઘણાખરાઓના હાથમાં ધીલાં સફેદ સુતરાઉ મોજાં પેહેરેલાં હતાં. પણ આફીસરો અને સીવીલીયનોનો ડ્રેસ બન્નેનો ભપકાદાર કસબી અને બંધબેસતો સીવેલો હતો. આફીસરોના પોશાકની ઘપ ફ્રેંચ લસ્કરને આબાદ મળતી છે, (જો કે સોલજરોની તોપી જરમન ઘપપર બનાવેલી છે) પણ તેઓ કદે ઠીંગણા હોવાથી તથા ચાલ ઝુલતી હોવાથી દેખાવ લડાયક દીસતો હતો નહી. જેમ જેમ લોક આવતું ગયું તેમ તેઓને હાજર રહેલા ઠેઉવલા આફીસરો રીસીવ કરીને બેઠકપર લઇ જઈ બેસાડતા હતા. એ વખ્તે જો કે યુરોપિયન પોશાકમાં સર્વે જણા હતા તોબી તેઓની જાપાનીસ ઢપની સલાંમ કરતા હતા. જ્યારેથી કોઇ આવે કે તેઓ પાસે જઇ

આમનસામન બન્ને વખ્ત ઘણાજ વાંકા વલીને નમતા હતા જે ઘણું મજેતું લાગતું હતું. એ પ્રમાણે સઘળાઓ બેઠા પછી છેક છેલ્લે શેહેનશાહના રેપરીજેનટેટીવ દાખલ તેનાં ખાંનદાંનનો એક પ્રીન્સ આવ્યો જેને સર્વે જણાઓએ ઉઠી તોપીઓ કાહાડી માન આપ્યું હતું, અને ત્યાર પછી બધાઓ ઉઘાડે માથેજ તે પાછો ગયો ત્યાં સુધી રહ્યા હતા, પણ તેવણે સલામ કરતી વખ્તે તોપી ઉતારી અને તરત પાછી પેહરીને તેમજ આખો વખ્ત બેઠા હતા, ક્રિયા ફક્ત ઘણી ગંભીર આવતી ત્યારેજ તોપી કાહડતો હતો. (ઈહા મારે જણાવવું જોઈએ કે જાપાનીસો જે અસલી ઢપના છે તેઓ માથાંપર કોઈ પણ જાતની તોપી યા કપડું રાખતા નથી પણ ઊઘાડે માથેજ રસ્તાઓમાં વતીક ફરે છે. માથાં ઉપર બાલ અંગ્રેજો માફક કાપેલા છે, રાખે જેને હોરતા નથી પણ છુટા ખભરાયલા રાખવાથી તેઓ તદન શોભતા નથી.) એ પ્રીન્સ સારુ સૌથી આગળ તદન હેલાયદી ખુરસી મુકી હતી તે ઊપર એકલો બેઠા હતો. તે દેખાવે તથા પોશાકમાં ઘણોજ સાદો છે, અને ફ્રોક કોટ (Frock coat) લાંબી તોપી (Beaver hat) તથા કાલા પાતલુનના પોશાકમાં હતો, દેખાવે આસરે ૫૦ વરસની ઊમરનો હશે, પણ જમારથી આવ્યા અને પાછા ગયા ત્યાં સુધી કોઈનીથી સાથે તેવણે વાતચીત કીધી હતી નહી, અને જેખી કોઈ તેની આગળ જતો તે વાંકો વલીને જમીન તરફ નજર રાખી કાંઇ પુછવું હોય તો પુછતો હતો, એટલું માન તેને મળતું હતું. તેવણ આવ્યા પછી કીયા શરૂ થઇ. પેહેલાં વડો પાદરી જે ઘણો બુજરગ ઉમરનો હતો તે પેલા ઓલટર તરફ ગયો અને ત્યાં થોડો વાર પોતે કાંઈ ભણીને પછી એક વાસણમાં પાણી તે ઓલટરપરથી લાવીને પેહેલાં પાદરીઓ બેઠા હતા તેઓ ઉપર જરા જરા છાંટયું. જે વખ્તે તેઓ સઘળા ઉભા થયા હતા, અને ડોકું નિચે નમાવયું હતું, ત્યાર પછી તેણે પેલા પ્રીન્સની ઊપર છાંટયું પણ તેવણ કાંઈ ઉઠયા નહીં. ફક્ત તોપી ઊતારી હતી ત્યાર પછી બીજા અમલદારોપર છાંટયું જેઓમાં કોઈ ઊભું થયું અને કોઈ બેસી રેહેતું. એ મુજબ ચાહરો બાજુપર પાણી

છાંટીને પાછો ઓલટર તરફ ગયો, અને વળી થોડો વાર ભણીને એક ઝાડની લીલી પાંદડાંની ડાંખલી લાવી ઉપર મુજબ સઘળાઓ તરફ ચારે બાજુ હીલવી હતી, અને પછી બીજા મોટા પાદરીઓ સાથે પાછો ભણવા ગયો, જે વખ્તે એક લાંબી જેવી સારંગી ત્યાં લાવ્યા જે ઉપર કાંઈ ગાયન રોકું વગાડીને તેઓ ભણ્યા તે વખ્તે આખી મીજલસ ઊભી થઇ હતી, તેટલાં ડુંગરની હેઠાણમાંથી એક રીજમીટ વાજા સાથે ઉપર આવી ઓલટરની સાંમે બાહારથી ઊભી રહીને માન દાખલ હથિયાર ઊભાં કીધાં (Presented Arms) ને અમારા ધારવા મુજબ મીકાદો (શેહેનશાહ) ની સલાંમતીનું વાજું વગાડયું હતું. જે વખ્તે પેલા પ્રીન્સ સુધાં તોપી ઊતારી ઉભા રહ્યા હતા, પછી સોલજરોએ માર્ચ પાસ્ત કીધી અને પાછા નિચે જતા રહ્યા. એ મુજબ આખો વખ્ત એક રીજમીટ જાય અને બીજી રીજમીટ આવે તેમ યથાજ કીધું હતું. પેલા મોટા પાદરીએ ભણવાનું પુરૂ કીધું કે સઘળા પાદરીઓ બે હારમાં આમનસામન ઊભા રહ્યા, અને તંબુની એક બાજુપરથી ભપકાદાર દીશોમાં પેહેલાં માછલી રામસની જાતની તાજી તથા સાંહન માછલીઓ એક એકના હાથમાંથી પસાર કરતા છેક મોટા પાદરી જે ઓલટરની સાંમે નજદીકમાં ઉભો હતો તેના હાથમાં આપતા હતા. એ પસાર કરતી વખ્તે જેના હાથમાં તે હોય તેને સામો પાદરી વાંકો વળી નમતો અને પછી પેલી દીશ જે નાના ઘસતાંનોપર મુકીને લાવતા હતા તે લેતો હતો ત્યારે તે દીશને વાંકો વળી નમતો પછી તે લેનાર પણી ફરીને બીજા પાદરીને તે પસાર કરતો. એમ ઉપલી માછલી પછી ગોશ, મરઘી, મીઠાઈ, ફલ અને સૌથી છેલ્લા ફુલોના ઢગળાઓ પસાર કીધા હતા, જે સઘળા પેલાં ઓલટર ઉપર ગોઠવીને મુકયા પછી ફરીથી બંદગી કીધી હતી અને પછી વડો પાદરી પોતાની જગ્યાપર જઇને બેઠો કે તેનેથી ઉતરતો પાદરી અને તેની પછી બીજા પાદરીઓ વારાફરતી છુટા છુટા જઇને ઓલટર આગળ બંદગી કરી આવ્યા હતા જેઓ દરેક જણ ત્યાંથી એકએકી ફુલથી બાંધેલી ડાંખલી ઊંચકી લાવતા હતા. પાદરીઓ ભણી રહ્યા

પછી પેલો પ્રીન્સ પોતે ઉઠીને ત્યાં ફુલની ડાંખલી લઈ ગયો, અને ઉભો રહીને ભણ્યો હતો, પછી તેવણ સઘળાઓને નમીને જતા રહ્યા હતા. તેને મુકવા દરવાજા સુધી એક ગવરનર તથા બીજા બે ત્રણ ચોપદારો ગયા હતા. તે ગયા પછી કીઓતોના ગવરનરે ઉઠીને તેની પછી બંદગી કીધી હતી. એ મુજબ તેની પછી કોબીનો ગવરનર અને વારા ફરતી બીજા ઘણા ઓધેદારોએ બંદગી કરી ફુલની ડાંખલીઓ પેલા પાદરીઓ પાસથી લઇને ચહડાવતા હતા. એ સઘળું જોતાં અમોને બે કલાક ઉપર લાગ્યા હતા. અમો ઉપર લખતાં ભુલી ગયા કે જ્યારે બધા પાદરીઓ ભણી રહ્યા ત્યારે સઘળાઓ મીજલસ માંડીને બેઠા હતા અને એક જણ અસલના એ જાપાનીસોના લડાયક પેહેલવાની પોશાકમાં આવીને તેઓની વચમાં ઓલટરની સામે નાચ કીધો હતો તેનો પોશાક ઘણો રંગબેરંગી અને ભરતકામ રેશમી તથા સોનેરીથી મઢી લીધેલો હતો. તેની પાછળ એક લાંબો કડકો રેશમી મડમોના ઘાઘરાની (Trail) માફક ભોંયપર લબરતો હતો, અને મોંહાપર કાંઇ કદરબીયાંમનો માસક (Mask) પેહેરેલો હતો જેમાં આંખો બાહાર નિકળી આવેલી અને નાક ઘણું મોટું અને મોંહાનો રંગ લાલ કીરમજી કીધેલો હતો. એના હાથમાં બે ચળકતી ખંજર જેવી કાંઇ લાકડીઓ હતી, જે લેઇને વજંતર વાગતું હતું તે પ્રમાણે કાંઈ અજબ ચેનચાળા કરીને નાચતો તથા કુદતો હતો. એ નાચવાનો દેખાવ કુસ્તી રમનારાઓ રમવાની આગમચ જે ચેનચાળા કરે છે તેને મળતો અને રામજણી માફક હાથના ચેનચાળા કરતો હતો. વજંતર વાગતું તે એકજ જાતનો તીપુન જોણે શુર લેતા હોય તેને મળતું વાગતું હતું. એ પ્રમાણે આસરે વીશ મીનીટ તેણે નાચ કીધા પછી તે પાછો ગયો જેની જગ્યાપર તેના જેવાજ ભપકાદાર પણ જુદીજ જાતના પોશાક અને લીલા રંગના મોંહાં પેહેરેલા શખ્સે આવી નાચ, ઉપર મુજબજ કીધો હતો, જે પુરો થવા પછી પેલો પ્રીન્સ ભણવા ઉઠયો હતો અને પછી બાહાર ગયો હતો. એ સઘળી ક્રીયા ઘણી ગંભીર રીતે થઇ હતી, અને

ઘણીખરી ખ્રીસ્ટીઓના રોમન કેથલીકસોની ક્રીયાને મળતી આવતી હતી. અમો જ્યાંથી ઊભા રહીને સઘળું જોતા હતા તેની પાછળ ડુંગરની હેઠાણમાંનો દેખાવ અમોને ઘણો સારો દીસતો હતો, જ્ય લોકોને રીજવવા સારૂ ચાર પાંચ જણા ઊપર લખવા મુજબનો નાચ તીર કાંમઠાં લઈને કરતા હતા.

અમો એ સઘળું જોઇને પાછા નિચે ઉતર્યા હતા તે વખ્તે લસ્કરી રીજમીટ ખુબ ઊપર જતી હતી. એમાં ઘોડેસ્વાર રીજમીટના માણુસો ઘોડાઓ નિચે બાધીને ઊપર જતા હતા. તેમાં બોડીગાર્ડસોબી હતા જેઓનો પોશાક અસલી જાપાનીસ ફ્રાશીનનો ઘણો ભપકાદાર હતો, તેઓની ટોપીઓ અસલ મીકાડો ટોપી પેહેરતો હતો તેને મળતી હતી અને તલવારની મ્યાન ઊપર ઊન ગુડી લીપેલું હતું, તેઓનાં મોહોડાં-પર કાનની આગળ બેઉ બાજુપર પંખારોફ્ર બાલની બનાવટો રાખેલી હતી, જેથી કાંઇ અજબ રીતના દેખાતા હતા. અમો ત્યાંથી પાછા હોટલમાં ગયા ત્યાં સુધી આખે રસ્તે અતી ઘણી ગીરદી લોકોની મલી હતી. બપોરના જમીને પાછા નિકળીને તમાસો જોતા જોતા એક નાટ-કશાળામાં આસરે ૫૦ ઊપર ઓરતોનો નાચ લોકોને મફ્ત દેખાડતા હતા તે જોવા ગયા હતા. આજના તેહેવારપર ક્યોતો શેહેરની સૌથી સરસ નાચનારીઓ જલસો કરે છે અને વરસમાં એકજ વખ્ત એ મુજબ થાય છે. અમો ગયા ત્યારે ભીડ એટલી તો મોટી હતી કે બારણાની નજદીક જઈ શક્યા નહીં. ઇહાં દર અરધા કલાકે નાચ પુરો કરી બીજા જોવા આવનારાઓને અંદર લીયે છે અને તે મુજબ એ નાચ સવારના ૧૦ વાગાથી સાંજનાં ૬ વાગા સુધી ચાલુ લોકોને દેખાડવા સારૂ રહે છે. અમો પાછા ફરતા હતા પણ તેટલા અમારી ઓળખના બીજા યુરોપિયનો ત્યાં આવેલા હતા તેઓની સાથનો ભોમિયો હુશિયાર હોવાથી તે અમોને પાછળ રસ્તે લઈ ગયો અને ત્યાંના રખેવાલને સમજાવ્યાથી તરત બારણું ઊઘાડી અમોને અંદર લઈ જઈ સારી જગ્યા આપી હતી. એ વખ્તે નવો નાચ શરૂ થવાનો હતો તેથી છેક પેહેલેથી છેલ્લે સુધીનો એ નાચ જોયો હતો. પરદો પેહેલાં બે બાજુપરનો ઊઘાડયો જ્ય

હારબંધ આસરે ૨૦ છોકરીઓ વાજીંત્ર લઈને બેઠેલી હતી, જેઓએ ગાવાનું તથા વજાડવાનું શરૂ કીધું હતું. ગાતી વખ્તે જાણે ચીચારીઓ પાડે તેમ તેઓ વારાફરતી એકદમ બુમ પાડતી હતી, તેટલાં ધારા મુજબ તમાશગીરોની વચ્ચેથી બીજી છોકરીઓ બેઉ બાજુથી નાચતી નાચતી અંદર આવી હતી જેઓ આસરે ૩૨ જણીઓ હતી. જેઓના હાથમાં પંખા હતા તે સાથે જાતજાતના નાચ અને અદા કરતી હતી, અને નાચ અરધો કલાકજ ચાલવાનો હોવાથી કંટાલો આવે તેમ એ લોકોના ધારા મુજબ તેનો તેજ જાતનો નાચ નહીં પણ ઝડપમાં જાત જાતની ઢપછપ લેતી હતી. કોઇ વખ્તે બબે જણીઓ છુટી પડી જાણે એક જણી બીજીને ગુહણ મંડીયે પડીને અથવા આગળ પાછળ નાચતી જઇને સમજાવે તેને બીજી તેજ માફક નાચતી જાય કોહું ન આપે યા કોઈ વખ્ત તેને પકડીને ઉઠાડે એમ ઘણી જાતના ઢોંગો મજેની રીતથી કરતી હતી. ત્યાર પછી પરદો પડયો અને થોડા વખ્તમાં પાછો ઉઘડયો કે તેમાંથી જાણે એક ઘણોજ સરસ ફુલપાન તથા રોક વર્કનો બાગ બની ગયો, તેમાં કાંઈ વગર ગણત્રીની ઝીણી ઝીણી બતીઓ બળતી તથા લટકતી હતી, અને તે બાગમાં પેલી ઓરતોએ પાછી આવી નાચ કીધો હતો, જે દેખાવ યુરોપના બેલેટને થોડો ઘણો મળતો આવતો હતો. અમો નહી ધારતા હતા કે આવો સરસ નાચ જાપાનીસો કરી શકે છે. અમારી સાથવાલા યુરોપિયનો તથા અમેરિકનો તેનેથી એટલા તો ખુશી થઈ ગયા હતા કે અમારી સાથે તેઓ તે જોઇને બાહાર આવેલા બીજી વખ્ત તેજ નાચ થતો જોવા પાછા અંદર ગયા હતા. અમો ત્યાંથી નિકળીને અમારાંવાલાં હોટલની પરોશનાં દેહેરાં આગળ ઘોડાની શરત હતી તે જોવા ગયા એ શરત રમવા અમલી લશ્કરી પોશાક પેહેરેલા સવારો ટટુ-ઓપર બેસીને કોઇ તલવાર કાહાડી જાણે લડાઇમાં હુમલો કરતા હોય તેમ, એકદમ દોડાવતા હતા, અને એકદમ શરતનો થામશો પસાર કીધો કે ટટુ ઊભું રાખતા હતા. એવી એવી કાંઇ બેશુમાર શરતો ત્રણ વાગેથી પાંચ વાગા સુધી ચાલુ હતી, જે જોવા એટલી તો ગીરદી

હતી કે અમોને આગળની જગ્યા મળી શકી નહીં, તોબી જરા ઊંચાણમાં ટેકડાપરથી તે જોઈ હતી, પણ તેમાં કાંઈ ઘણા દમ જેવું લાગ્યું નહીં તેથી ત્યાંથી પાછા ફરીને શેહેરમાં ગયા, જ્યાંની એક નાટકશાળા જોવા જવાની તજવીજ ઘણીબી કીધી પણ ગીરદીને લીધે ત્યાંબી જવાઇ શકાયું નહીં; તેથી પાછા ફરતાં એક ગમ કસરતનો ખેલ થતો હતો તે જોવા ગયા હતા. એ વખ્તે છેક સાંજ પડવાથી ખેલનો છેડો આવેલો હતો. તોબી કસરત દાખલ મોટી ચોખાની ભરેલી ઠેલીઓ (આસરે ૩૦૦ રતલ વજનની દરેક ઠેલી હશે) ઉંચકી તેને ઉછાલીને તરેહવાર રીતે તેને ઝીલતા હતા, તથા એક ઓરત અને એક મરદ હાથ તથા પગ પાછળથી ટેકવી તેઓની છાતીઓ ઉપર ઉપલી ત્રણ ત્રણ ઠેલીઓ મુકાવી તે ઉપર આડું પાટિયું મુકી તેની ઉપર એક માણસ ઉભો રહ્યો, અને તેના હાથમાં એક બીજી ઠેલી ચોખાની આપી તેને તે ઉછાલી રમત કરવા લાગ્યો જે પેલી ઓરત તરફ જોતાં ઘણું અજાયબ જેવું લાગતું હતું કે, તેણે અલગ છાતી ઊપર શી રીતે એ ૧૨૦૦ રતલની ઊપરનો ભાર ખમ્યો હશે. એટલું જોયું કે, નાચ વખ્ત થઈ જવાથી ખલાસ થમો હતો. અમો ત્યાંથી નિકળેલા મોહોલાઓની દુકાનો તથા ઘરોપર રોશણી કીધેલી જોતા જોતા પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા. રોશણી જો કે દરેક ઘર તથા દુકાને એક એક કાગજનાં ફાણુસની હતી, તોબી તે અંધારી રાત તથા મોહોલા સીધા હોવાથી ઘણી શોભતી હતી. રાતના સાત વાગેથી નદીને કિનારે સાધારણ જાતની આતશબાજી થઇ હતી, તે બે કલાક સુધી ચાલુ રહી હતી, પણ તેમાં બાનો સિવાય કાંઇ જોવા જેવું ન હોવાથી અમો ત્યાં ગયા હતા નહીં. જાપાનમાં જ્યારે એવા મોટા તેહેવારો થાય છે ત્યારે આતશબાજી દીસનાબી થાય છે. તે મુજબ આજેબી બપોરના ૧૨ થી ૫ વાગા સુધી આતશબાજી થઈ હતી. એ દીસની આતશબાજીમાં બાનો હવામાં ઊડાડે છે, જે ઉપર જઇને ફાટે છે ત્યારે તેમાંથી જાત જાતના કાગજના આકારો થઈ આસમાનમાં ઊંચે ઉડે છે

તે જોવા લાયક છે. શતના તો સાધારણુ બાનો જાત જાતના ઊર છે. એ મુજબ આજનો આખો દિવસ બધાઓએ ગમતમાં ગુજાં હતો.

તા૦ ૧૭ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ૪ પોરાથી કલાક ૮—૧૫ મીનીટે જીનરીક્ષામાં બેશીને ઇહાંથી આસ ૧૫ માઇલ દુર કામયાંમા કરીને જગ્યા છે ત્યાં કલાક ૧૧ વાગે પુગ્યા હતા. રસ્તામાં પેહેલાં ખુલ્લાં મેદાંનો ખેતીવાડીથી ભરપુર મળ હતાં પણ પાછળથી મોટા ડુંગરોપર થઇને જવું પડયું હતું. એ તરફને રસ્તો બે પાહાડોની વચ્ચેથી પસાર થાય છે અને થોડો ભાગ આગળ વધ્યે કે જાણે બધી ગમથી પાહાડોથી ઘેરાઈ ગયો હોય તેમ લાગે છે. કોઇ કોઇ પાહાડો તો ૧૦૦૦ ફીટથીબી ઊપરના ઊંચા સામા મલતા હતે જ્યાં એનો દેખાવ ઝાડ પાનોથી ભરેલાને લીધે ઘણો સારો લાગ તો હતો. અમો કામયાંમા પુગ્યા પછી ત્યાંથી ત્યાંની નદીનો વખણા યલો પાણીનો રોહો પસાર કરવા સારૂ એક બોટમાં બેઠા હતા. અને સાથે જીનરીક્ષા ગાડીઓ પણુ તેમાં લીધી હતી. એ બોટ આસરે ૪૦ ફીટ લાંબી અને ૭ ફીટ પોહોળી હશે. તેનું તળિયું તદન એઠું (Flat) પાટિયાં એક એક સાથે ગોઠવીને એવી રીતનું કીધેલું હતું કે તે ઉપર હેઠે ઊચકાઇને સેહેલાઇથી ઢીલી શકે તથા બોટની બાજુઓબી જરા ઊંચી રાખી હતી. એ બોટો તદન બેઠાં તળિયાંની હોવાથી એક ફુટ જેટલાં પાણીમાં તરી શકે છે અને રોહોમાં જતાં નદીને તળિયે એ-ટલા તો પથ્થરો તથા ખડકો આવે છે, કે બોટ જરાબી ઉંડી હોય તો ગાબરૂં નિકળ્યા વિના રહે નહી. બોટમાં માણુસો ખલાસી દાખલ હતા તેમાં એક જણુ બોટના મથાલા આગલ વાંસુ લઇને ખડકો આવે તેને તપાસી લે અને એક પાછલથી સુકાન ફેરવે તથા બીજા બે જણ્ણા ગરજ વખતે હલેસાં મારતા હતા. અમો બોટમાં બેઠા ને ભા-પગે ૧૦૦ ફીટ આગળ પાહાડોની વચમાં ચાલયા નહીં કે ઘણી સંક-ડાસની જગ્યા આવી ને તેમાંથી નદીનું પાણી ઘણા જોસથી ઢળાવ

ઉર્પર દોડવા લાગ્યું જેમાંથી અમારી બોટ ઘણી ઝડપથી પાણીના રોહની સાથે દોડી ગઈ હતી. તે વખતે બોટને ખુબ તપાસવી પડે છે કારણકે જ્યા પાણીના એવા રોહ આવે છે ત્યાં પાહાડોની વચમાં નદી વલાણું એકદમ લે છે અને તે રોહવાળી જગ્યા ભાગ્યે કોઈ વખ્તે તો બેટોથી ત્રણ ચાર ફીટથી પોહોળી હોય અને તેની બેઉ ગમ આડા અટાડા ખડકો નિકળી આવેલા હોવાથી તેની સાથે અથડી નહીં પડે તેની તપાસ ઘણી સંભાળથી લે છે. એ રોહમાં પસાર થતી વખતે નિચેથી પાણી બોટપર એટલું તો જોર કરે છે કે તેનું તળિયું ઉપસી આવે છે અને જાણે હમણા ફોડી નાખે તેમ લાગે છે પણ ઉપર લખ્યા મુજબ તળિયું હિલતું બાધેલું હોવાથી કોઇબી વખ્તે તેને અડચણ થતી નથી. કોઈ વખ્તે કોઇ રોહ આડાં પાણીનો એકદમ આવે છે. તે વખ્તે તળિયાંપર ઘણુંજ જોર આવે છે. પેહેલો રોહ પસાર કીધા પછી આસરે ૧૦૦ વાર ગયા નહીં કે બીજો રોહ મળ્યો હતો અને એ મુજબ વારા ફરતી આસરે ૧૫ થી ૨૦ રોહ અમો કિનારે ઉતર્યા યાં સુધી મળ્યા કીધા હતા. ચોથો અને સાતમો રોહ ઘણો લાંબો હતો અને પાણી પણ ઘણુંજ જોરમાં પવન માફક દોડતું હતું તે રોહનો ઢળાવ કોઈ ગમ ઘણો હોવાથી બોટ જાણે ઉંચી થતી હોય તેમ લાગતું હતું.

એવા મોટા રોહનું જોર કોઇ વખ્તે એટલું તો હતું કે બોટનું તળિયું ઘણું ઉપસવાથી અંદર થોડું થોડું પાણીબી આવતું હતું. જેમ બોટ આગળ વધતી જાય તેમ જાણે કે પસાર થવાનો માર્ગ નહી હોય તેમ સામા ગંજાવર ડુંગરો દીસતા હતા, પણ તેની નજદીક ગયા ને એકદમ વલાણુ લીધી કે તેમાથી રોહની અંદર પાસ થતા હતા, અને ખડકો એટલા તો નજદીક આવતા હતા કે આપણો હાથ તેને લગાડી શકીયે. નદીનાં પાણી ઘણુંાંજ સાફ અને છાલકાં હતાં તેથી જમીન પાણીની અંદરની સઘળી દેખાતી હતી. કોઇ ગમ ભાગ્યે બે ફીટબી ઊંડાં હશે અને કોઈ ગમ તલાવ માફક ઊંડાં હતાં, પણ આખે રસ્તે બેઉ બાજુપર પાહડો ઘણાજ નજદીક મળતા હતા, અને નદી

કોઇ પણ વખ્તે ૫૦ ફીટની ઊપરની પોહોળી થતી હતી નહીં. એ પ્રમાણે રોહ પસાર કરવા ઘણું લોક રોજ જાય છે જેઓને ઊતારીને પાછી આવતી આસરે ૧૦ બોરો અમોને મળી હતી, જેઓને રોહની સામે ઉપર લાવવાની હોવાથી નદીને કાંઠે માણસો તેને દોરી બાંધી તે વખ્તે રોહની ઊપર ખેંચીને પસાર કરતા હતા. એ મુજબ ઘણી મેહેનતે બોરો આઠ કલાકે એ નદીનો ભાગ પસાર કરે છે, પણ અમારી બોટ પાણી સાથે નિચે જતી હોવાથી દોઢ કલાકમાં તેણે આસરે ૧૦ માઇલ પસાર કીધા હતા. આજ સુધી ઘણાં વરસો થયાં એ રોહમાંથી લોકો બોરોમાં પસાર થાય છે, પણ હજી સુધી એકબી અક સમાત બન્યો નથી, એવી સરસ રીતે બોટવાલાઓ તપાસી લીયેછે. એ તરફનો કુદરતી દેખાવ પણ ખરેખર તારીફ લાયક છે, અને તે સારૂં જેબી જાપાન દેશના એ ભાગ તરફ આવે છે તે જોવા સારૂ જાય છે. એ રોહ અમેરિકાના સેન્ટ લોરન્સ નદીના રોહને ઘણાખરા મળતા આવે છે, પણ ત્યાંના રોહની આસપાસ પાહાડો આટલા નજદીક આવતા નથી, તથા ખડકો પણ એટલા બધા જથ્થાબંધ મળતા નથી તોબી સેન્ટ લોરન્સના રોહ ઘણા મોટા અને પોહોળા હોવાથી તેમાંથી સ્ટીમરો પસાર થાય છે, પણ ઇહાં આ બોટથી બીજું મોટું બારકસ પસાર થઇ શકતું નથી. અમો નદીને બીજે કિનારે જ્યાં પાહાડોની ખીન ખલાસ થાય છે ત્યાં "આફ્રાસીઆમાં" કરી કિનારો છે ત્યાં ઉતર્યા હતા, અને લંચ લઇને પાછા જીનરીક્ષામાં બેસી તદન પોહોળા મેદાનોમાં થઇને ૧॥ કલાકમાં કીયોતો પાછા આવી પુગ્યા હતા. બધી રીતે એ રોહો તથા તેને લગતા કુદરતી દેખાવો જોવા લાયક છે, અને ધાસ્તી જેવું ત્યાં કશું નથી.

**તા૦ ૧૮ મો અકટોબર સને ૧૮૮૭**—અમો આજે કીયોટોમાંનું "સાનજુ સાનજેનદો" નામનું દેહેરૂં જેવા ગયા હતા. એ દેહેરૂં સીવોન્જે કેનાન નામના દેવતા સારૂં અને ૧૧૬૨ માં બાંધ્યું હતું. ને ૨૦૦ ફીટ લાંબું છે, અને તેની અંદર વચમા એક મોટી

પુતળા ઉપલા દેવતાની આસરે આઠ ફીટ ઊંચી ઘણા હાથોવાળી મુખ્ય તેની બેઉ બાજુ ઉપર ૧૦ હાર ભરીને બીજી માણસના કદ જેટલી પુતળીઓ મુકેલી છે. જેઓ આસરે પાંચસો પાંચસો બેઉ બાજુ ઉપર મળીને ૧૦૦૦ છે, પણ તેઓ દરેકના હાથમાં બીજી નાની નાની પુતળીઓ આપેલી છે. તે બધી મળીને આસરે ૩૩૩૩ પુતળીઓનું એ દેહેરૂં ગણાય છે. તે બધાઓને ગીલીટ કાયેલી છે, અને દરેકને ૨૪ હાથ છે. તેઓને હારબંધ એક એકની પાછળ ઊભી રાખ્યાથી જાણે રીજમીટ ઊભી હોય તેમ લાગે છે. દેહેરાંમાં એ સિવાય બીજું કશું જોવાનું નથી. ત્યાંથી નિકળેલા એની પડોશમાં જરા સામેથી એક નાનો જેવો સ્થંભ છે, તે જોવા ગયા હતા. એને "મીમીદ જુકા" યાને કાનની ઘોર કરી કહે છે. આગળ જાપાનના બે મોટા સરદારો એ કોરિયાના ટાપુ ઉપર ૬૦૦૦૦ માણુસો લઈને હુમલો કીધો હતો. જેઓએ કાંઈ સંખ્યાબંધ બંધવાઓ પકડી તેઓના કાનો કાપી લાવી ઇહાં તે કાનો દાટેલા છે. તેથી ઉપલું નામ એને આપેલું છે. એ ઘણીખરી નીકોમાંની સોગંનની ઘોરના આકારને મળતી આવેછે, પણ ખાલી જગ્યા ઉપર તે ઘોર ખુલ્લા બાંધેલી છે, બીજું કશું શીણગાર જેવું આસપાસ નથી. એ જોઈને પછી ઇહાંનું કારીકામ બનાવે છે તે જોવા "કીન કોસેનસોબી" નામના શખ્સની દુકાને ગયા હતા. પેહેલાં એની બનાવટોનો ઘટમ હિંદુસ્તાનના કુંભારોની માફક મરોડીને ચક્કર ઊપર મુકીને હાથે માણસો બનાવે છે, પછી તેને ભુજે છે. એનેમલ સારૂં કાંઈ બનાવટ છે તેમાં બોળીને સુકવી પાછું ભુજીને હાથે ચિતાર તે ઉપર પાડે છે. સોનેરી રંગ સારૂં સોનાના પાતળાં પાનાને કાંઈ એસીડમાં પીગલાવીને પીછીથી તેની તરાહ પાડે છે. ઘણું ખરૂ આગળ અમે ઇંગલંડ તરફ એ બનાવટનું કારખાનું જોયું છે તેને મળતું આવે છે. અમો ઇહાંથી નિકળેલા "સીપપોઈયાકી" નામની ખાજી ધાતુ ઉપરનું ઘણું સરસ એનમલ કામ ઇહાં બને છે તે જોવા ગયા હતા. એને ઈગ્રેજીમાં (Clozoni work) કલોઝોની વર્ક કરીને કહે છે, અને સાંભળવા પ્રમાણે આખા જાપાન દેશમાં એજ એ કામની બનાવટની

દુકાન છે. એ બનાવટ સારૂં પેહેલાં ત્રાંબાંનું જોઈતા ઘાટમનું વાસણ લીયે છે, અને તેની ઉપર કાંઈ દવા લગાડીને પછી જોઈતી તરાંહ ચીતારે છે, અને તે ચિતારની ઉપર ઝીણો બાલ જેવો જોઈતી ધાતુનો પણ ઘણુંખરાં રૂપાંનો કકડો ઝીણો ઝીણો કાપી જાલી માફ્રક પેલા-વાસણુપર ચોંટાડે છે, જે મોઝાક વર્ક માફ્રક અંદર એસાડીને પછી ધાતુની બનાવટનો રંગ અંદર પુરે છે, અને જોયતી તરાંહો રંગ સા-થની પાડે છે દરેક રંગ અંદર પુરેઆ પછી કે તેને ભઠ્ઠીમાં તાપ આપી પેલો રંગ વાસણુનાં આંગમાં પેવસ કરે છે. એ મુજબ દર રંગે તાપ આપવો પડે છે, અને છેલ્લે તેને ઓપે છે કે કોરીકામ જેવું એનેમલનું તે વાસણુ બને છે. એ મુજબ એક ફુટ જેટલાં મોટાં વાસ (Vase) ની જોડી બનાવતાં બે વરસ એક માણુસને થાય છે, એમ તેનો બનાવનાર કેહેતો હતો, અને તેમાં નવાઈભી નથી કારણુકે પેલો ઝીણો તાર અતિઘણા ઝીણા કકડાઓ કાપીને વાસણુ ઉપર જોયતી તરાંહ દાખલ એસાડવાને ઘણી મેહેનત પડે છે, અને તે તારની નકશી જાણે કપડાંની નેટ હોય તેવી બનાવે છે, જેનો દરેક ખાંચો છુટા છુટા જોયતાં કદના તાર કાપી તે ચોંટાડીને બનાવે છે, તથા વખ્તે રંગ જુદો જુદો તેમાં પુરતાં અને તેને જોઈતી ગરમી આપતાં પણુ વખ્ત ઘણો લાગે છે, તથા પાલીશ ઓપીને કરે છે, તેની ઉપરજ બે ત્રણુ મહિના થાયછે, કારણુ કે તારની બનાવતને ઓપીનેજ કોરી જેવી સફાઇ અને ચલકતી બનાવે છે. એવા એક ફુટ જેટલાં વાસણુની કિમત ૩૦૦ ડાલરની કહે છે, અને તેને ત્યાં ચાર પાંચ માણુસો કામ કરતાં હતાં તોભી પાંચ કે છ ઝીણુસોજ તૈયાર વેચવાની હતી, એટલું આસ્તે કામ થાય છે. એવા એનેમલ વર્ક લંડનનાં સાઉથ કેનસીંગટન મ્યુઝિયમમાં અમે જોય લાં લખેલાં છે, તેઓની ઘણી મોટી કિમત મ્યુઝિયમે આપેલી એમ જણાવી છે, પણુ તે અસલી બનાવત હતી. હમણાંની નવી બનાવતોની તેટલી કિમત કોઈ આપતું નથી. ત્યાંથી નિકળેલા અમો ઈયાં કુસતી રમનારાઓ ખેલ કરવા આવેલા છે તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં આસરે વીસેક આદમી બે ભાગમાં વેહેંચાઈને એક એક સાથે વાર.

ફરતી કુસતી રમતા હતા. કુસતી જે મુંબઈ તરફ અખાડો થાય છે તેને મળતી આવે છે, પણ એક ધણી તેમાંથી જમીન પર પટકાયો પછી તે ચતો યા ઊંધો પડે તોભી હારી ચુકો. કુસતી રમવા આગમજ એ લોકો ધીંગધતુરા અને ચેનચાળા ઘણા કરે છે, અને તેના પગ જાણે ઘણો વાર બેહાથી બંધાઈ ગયા હોય તેમ તેને આડા અતાડા ફેરવે તથા પોહોળા કરે છે. બાજુપર પાણી મુકેલું તેમાંથી પાણી મોઢાંમાં લઈને ઊંચે ફુવારાં માફક ફુકથી ઉરાડી મોઢાં પર છાંટે છે, અને ઘડી ઘડી જમીનપરથી મટોડી લઇને બેઉ હાથમાં તથા પોતાની બગલમાં ચોલે છે. એ પ્રમાણે ઘણી વાર લગી ચેનચાળા કરીને વખ્ત કાઢે છે. કુસતીની શરૂઆતમાં જો એકુ ધણી જરા આગળથી હુમલો કરે તો ત્યાં ઉભો રહેલો લવાદ તેઓને અટકાવે છે, અને ફરીથી બાઠ બીજા આગમજ વળી ધુળ તથા પાણી લેવાના ચેનચાળા ચાલુ થાય છે. અમો એ કુસતીની રમત જોઇ કંટાલીને ઉઠી ગયા હતા, એ રમત સવારના ૧૦થી સાંજના ૬ વાગા સુધી ચાલુ રેહે છે.

અમો ત્યાંથી નિકળીને એક વખણાયલી નાટકશાળા જોવા ગયા હતા. તેના ખેલનો "પ્લોટ" ઘણો સેહેલો હતો. એક ઉમરાવને પોતાની ઓરતની દયાનતપર શક ગયાથી તે બાહર દેશાવર જુઠ્ઠા ઢોંગ કરીને ગયો પણ શેહેરમાંજ રહીને પોતાની ઓરતને પડોશી સાથે મળતી જોઈ તે બેઉને દારૂમાં ઝેર માણસને કહીને અપાવ્યું જે પીધાથી તેઓને તાણુ થઈ આવી તેટલાં ધણી પોતે આવી ઉભો અને તેઓને તાણુ મારી પેલા યારને મારવા પોતાના નોકરને ફરમાવ્યુ જે નોકર સાથે યારને ખંજર તથા તલવારથી લડાઇ થઈ તેમાં કાંઈ ઘણા વગર વીચારના હુમલાઓ એક બીજાપર કરતા અને દરેક જણને ઓછામાં ઓછા ૨૫ ઘા કલેજાં, છાતીમાં અને બીજા ભાગોમાં કરતા હોય તેમ કરતા અને તેથી વારાફરતી જમીનોપર મુવેલા માફક પડી વળી પાછા ઉઠી એવા ઢોંગ કરતા હતા. જાણે કેટલાએક જીવ એક માણસમા હોય તેમ મરણ પામતા હતા નહીં. એ પ્રમાણે કાંઈ જાત જાતના

નહી મનાય તેવા ઢોંગ કરતા હતા અને ત્યાર પછી દેખાવ બદલાયો ત્યારે સઘળાઓને નાટકના તખ્તા સાથે ફેરવીને બીજો દેખાવ લાવતા હતા. ત્યાર પછી એક ઇનસાફ કરવાનો ખેલ આવ્યો જ્યાં આગલના મોટા ઉમરાવો પોશાક પેહેરતા હતા તે જોવાલાયક હતા. ઉમરાવો જેને દાએમીઓસ કરી કેહે છે તેઓ હમણાના જાપાનીઓ માફક ઢીલાં કપડાંનો જામો પેહેરીને તેની ઉપર બીજો જાણે ખભાં ઉપર ઈપાલેતસ (Epauletts) રીજમીટના આપીસરો પેહેરે છે તેની ધપનાં મોટ બનાવેલાં કપડાં પેહેરે છે જે આગળથી કમર સુધીના અને પાછળથી પગ સુધી લાંબા હોય છે પણ તેઓના લેંગા પગ કરતાં પણ ત્રણે ફીટ લાંબા હશે. તેઓ ચાલે ત્યારે પગ તેમાં ઢંકાઇને પાછળથી તે લેંગાના પાયજા ત્રણ ફીટ લાંબા ભોંયપર લટકે છે જેને લીધે ચાલવાની ઘણી અડચણ પડે છે અને આટી પણ ઘડી ઘડી આવે છે. પાયજામાં આખું બદન માય તેટલા પોહોળા બનાવે છે. એક જણે ઈનસાફમાં ખોટો વાંક કોઇ બીજા સારાં માણસપર મુકયો હતો જે પુરવાર નહી થવાથી તેને ખોટો વાંક ઉમરાવોપર મુકવા સારૂ મોહોતની સજા ફરમાવી, અને અસલ જાપાનમાં એવો ધારો હતો કે કોઇ ઉમરાવને મોહોતની સજા ફરમાવે તે ધણી પોતાના હાથે પોતાના પેટપર તલવાર ફેરવીને આંતરડાં બાહાર કાહડે તો તેનાં ખાનદાનની આબરૂ રહે છે અને તેની દોલત તથા મીલકત સરકાર જપત કરતી નથી અને જાણે કે એમ કીધાથી સંતોષ આપ્યા બરાબર ગણાય છે તે મુજબ ઉપલા ગુનેહગારે ત્યાં કીધું હતું પણ ખાલી તલવાર પેટપર દાબીને બેસી રહ્યો અને તેની આડે લાલ પરદો લાવી જાણે તે મરી ગયો હોય તેમ તેને પરદાની અંદર લઈ ગયા હતા. એ પ્રમાણે જે પોતાના હાથે પેટ ફાડે છે તેને "હરીકીરી" જાપાનીસમાં કહે છે. આગળ એ પ્રમાણે જે કરવાનો હોય તે શેહેનશાહને જણાવતો હતો અને વખ્ત ઠેરવી પોતે સઘ દરબારમાં સગાંવાહલાં સાથે હાજર થઈને એક સાદરી બિછાવી તેપર બેસતો અને પછી તેની આગળ તેને થયલી સજા વાંચી તેને એક ખંજર આપતા હતા જે પોતાના ખોલાપર મુકીને પછી પોતાનો

પોશાક ઉંચકીને પેટ ઉપર તે ખંજર ફેરવી પેટ ચીરી નાખતો હતો. જે વખ્તે તેનો એક સાક્ષી જે ઘણોખરો પોતાનો સગોજ હોય છે તે તલવાર તૈયાર પકડી રાખી પાછળ ઉભો હોય છે તે એકજ ફટકે તેનું ડોકું ઉડાડી નાખતો હતો પણ હમણા સુધારો થવાથી એ "હરી-કીરી" ની ક્રિયા કરતા નથી. પણ એ પ્રમાણે પોતાના હાથથી મરવાનું આગળ ઘણું માનભરેલું સમજતા હતા. એ નાટકશાળા જોઇને પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા.

**તા૦ ૧૯ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—ક્યોટોમાં બીજું કાંઈ જોવાલાયક ન હોવાથી આજે સવારના ૬–૪૫ ની ટ્રેનમાં બેસીને ઓ-સાકા ગયા હતા જ્યાં કલાક ૮ વાગે પુગ્યા હતા અને ત્યાંની એક નાની રૂ કાંટવાની મીલ જોવા ગયા હતા. એ મીલ આસરે ૧૦ વરસની જુની છે પણ તેનું સાચાંકામ જાપાનીસોએ પોતેજ ચલાવવાથી રદ જેવું કરી નાખ્યું હતું. પણ બે વરસપર તેમાં ઘણો ફેરફાર પાછો કરીને નવા રીંગ સ્પીન્ડલો પ્લાટસ બ્રધર મેકરના મુક્યા છે તથા બીજા નવા ૨૦૦૦ સ્પીન્ડલો વધારી હમણા એ મીલ ૮૦૦૦ સ્પીન્ડલોની કીધી છે અને નવા સ્પીન્ડલો ગોઠવવા એક ઇંગ્રેજ ત્યાં ઠામે રાખેલો છે. જુનાં સ્પીન્ડલોમાં બીજી જાતના મ્યુલસો તથા લાર્ડ બ્રધર્સના ક્યારડની મશીનરી હતી. જાપાનમાં એ મીલથી બીજી એકજ મીલ મોટી છે અને તેબી ઓસાકામાં છે પણ તે કોઈને જોવા દેતા નથી. તે મીલમાં હમણાં વધારીને ૩૨૦૦૦ સ્પીન્ડલો કીધા છે, અને થોડા વખ્તમાં તેનેથી બમનાં વધારીને ૬૪૦૦૦ ની મીલ કરવાની છે એમ સાંભળ્યું છે. બાકીની જાપાનમાં બીજી આસરે ૨૦ મીલો છે તેમાં ૨૦૦૦ સ્પીન્ડલવાળીઓ મોટી ગણાય છે, બાકીની ૧૦૦૦ સ્પીન્ડલોની અંદરની છે. સાંભળવા મુજબ પેલી મોટી મીલનાં ૬૪૦૦૦ સ્પીન્ડલો ગણતાં બધાં મળીને એક લાખ સ્પીન્ડલો જાપાનમાં છે એમ ગણી શકાય. પેહેલવેહેલાં અહિંની સરકારે મીલોના સંચાઓ મંગાવી બીજાઓને નેમ્યાપી નાખ્યું ધીરૂં હતું. પણ તેઓએ બરાબર નહી ચલાવ્યા

પડયું અને ખેલ અધુરો મુકયો હતો. એ ખેલબી ઇહાંના ધારા મુજબ સહવારના ૧૦ થી સાંજના ૬ વાગા સુધી ચાલે છે, અને તેમાં જાત જાતનાં નવાઈના ખેલો કરી બતાવે છે એમ અમે સાંભળ્યું હતું, અમે આગની ગાડીમાં બેસીને ઓસાકાથી સાંજના ૪—૨૫ ની ટ્રેનમાં નિકળેલા કલાક ૫—૪૫ મીનીટે કોબી પુગ્યા હતા, અને પાછો યેગો હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો.

તા૦ ૨૦ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સાંજનાં કલાક ૫—૩૦ મીનીટે કોબીથી સ્ટીમર યોકોહામામાં શેહેનગાઈ જવા સારૂં ચહડયા હતા, અને આઠ કલાકે બંદર છોડયું હતું. આજે જાપાન દેશને છોડીયે છીયે તેથી થોડીએક એને લગતી વિગતો નિચે લખીયે છીયે. જાપાન દેશ દુનિયાના છેક ઉગમણુ ભાગપર આવેલું છે અને તે ઘણાં ટાપુઓનું બનેલું છે, તેનો વિસ્તાર ૧૪૯૦૦૦ ચોરસ માઈલનો અને વસ્તી આસરે ત્રણ કરોડ અને હેંસી લાખ માણસોની છે. એમાં બધા મળીને ૩૦૦૦ની ઉપર ટાપુઓ છે, અને મોટા ભાગ બુલન્તા પાહાડોનો તથા ધર્તીકંપથી બાહાર નિકળી આવેલા પાહાડોનો બનેલો છે, એનો સૌથી ઊંચો પાહાડ ફુજીયામાં ૧૨૩૦૦ ફીટનો છે. મોટામાં મોટી નદી ત્યાંની ગાવા કરીને છે તે ફકત ૧૭૦ માઈલ લાંબી છે. સરોવરો પણ ઘણાં છે. રતુમાં હવા ઠંડીની વખ્તે છેક ૩ ડીગ્રી ઝીરોની ઉપર રહે છે, અને ગરમીમાં છેક ૯૪ ડીગ્રી સુધી થાય છે. વરસાદ બાહરેમાસ પડે છે, અને આસરે ૯ ઇંચની રાસ પડે છે. ચંડીના વખ્તમાં યોકોહામાની બાજુપર બરફ ઘણો પડે છે પણ કોબી તરફ (જે દખણે આવેલું છે) કોઈજ વખ્ત તે પડે છે. ઇહાં જેટલા ધર્તીકંપના આંચકા થાય છે તેટલા દુનિયાના ઘણા થોડા ભાગોમાં થતા હશે, અને તેને લીધેજ ઘરો બેઠા તથા લાકડાંનાં બાંધે છે. એની હવા પણ મણીજ સાફ છે, અને ઘણાં દુરના ભાગો જાણે નજદીક હોય તેમ તેને લીધે દીસે છે. દેશમાંથી સોનું, રૂપું, લોખંડ, ત્રાંબુ, કરબો, ગંધક, કોલસો, ખાર, ચુનો, સંગેમરમર ઈત્યાદી મળે છે. પોરસીલેન (ચીની-

કામ ઊંચું) બનાવવાની મરોડીના પાહાડો અને પાહાડો છે, અને ખુદરતી દવાઈના ઝરાઓ પણ જગે જગે મળે છે. એનો વેપાર પણ સારો છે, વરસ દાહાડે આસરે ૩ાા કરોડ યનનો માલ દેશાવરથી આવે છે અને ૩ કરોડ યનનો માલ બાહેર જાય છે. મળી જુમલે ૬ાા કરોડ યનનો (યાને આસરે ૧૫ કરોડ રૂપિયાનો છે) એની શેહેનશાહતની પેદાશ સને ૧૮૮૪ માં ૭૬૦ લાખ યનની હતી. એનું કરજ પોતાના દેશનું ૨૨૪૭૦૦૦૦૦ અને બાહાર દેશાવરના રાજોનું ૨૩૩૧૦૦૦૦૦ મલીને જુમલે ૪૫૭૮૦૦૦૦૦ યન યાને આસરે એક અબજ રૂપિયાનું છે. એના શેહેનશાહને મીકાડો કરી કહે છે અને એનું ખાનદાન ૨૫૦૦ વરસ થયાં રાજ કરતું આવ્યું છે, પણ આસરે ૬૦૦ વરસ ઊપર એનો સેનાધીપતી ધણો જોરાવર થઈ જવાથી તે જાણે એક જુદો રાજા હોય તેમ ટોકિયો ખાતે રાજ કરતો હતો અને મીકાડોને નામનુંજ વડા દાખલ માન આપતો હતો, અને એ છેલા ધણીને નામે પેલો સેનાધીપતી આખા જાપાનમાં રાજ પોતેજ ચલાવતો અને ધર્મના વડા દાખલ મીકાડોને ગણતા હતા. એ સેનાધીપતીઓનાં ખાનદાનો વારા ફરતી પોત પોતામાં લઈને પાંચ છ વખ્ત તેઓના રાજ બદલાઇ જુદા જુદા ખાનદાનનાઓ ત્યાં રાજ કરતા હતા પણ સને ૧૮૬૮ માં હમણાનો (શેહેનશાહ) મીકાડો તખ્તપર આવ્યા પછી ઈંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ તથા અમેરિકનોની મદદથી તે ટોકિયો જેને આગલ યડો કરી કહેત હતા તે જીતી લીધું, અને ત્યાંનો રાજ કરતો સેનાધીપતી જે શોહગન તથા તાઇકુનને નામે ઓળખાતો હતો તેને બહાર દેશનિકાલ કીધો હતો તથા એ વખ્ત સુધી ઈહાંના ઊમરાવો જેઓ પણ ઘણા જે ાવર થઈ ગયલા અને જાણે જુદાં જુદાં રાજ ચલાવતા હોય તેમ બની ગ ‛લા હતા (ઈહાં ફીયુડલ સીસ્ટમ Feudal System ચાલતી હતી. તેઓને પણ તે રીતે, કેટલાકો જેઓએ પોતાનાં ગામ ખુશીથી આપી દીધાં તેઓને ગામની કિમતના દશમાં ભાગ જેટલી નોટો આપીને ૠવા દીધા, અને જેઓ સામા થયા તેઓને લડાઇથી જેર કરી નાબુદ કરી નાખ્યા અને ત્યારથી એકલો એ મીકાડોજ શેહેનશાહત ભોગવે છે.

એને પરદેશીઓએ મદદ કરવાથી તેઓને વેપાર સારૂ પાંચ ૭ બંદરો ખુલાં મુક્યાં હતાં (અને રૈયતને કબુલાત આપી છે કે સને ૧૮૮૦ પછી ઈહાં પાર્લામેન્ટથી રાજ ચલાવશે) અને તે દિવસથી યુરોપિયનોને પોતાને ત્યાં ચાકરી રાખીને દેશમાં ઘણો સુધારો વીશ વરસમાં કરી નાખ્યો છે. રેલ્વે, ટેલીગ્રાફ ગેસલાઈટ ઈહાં લાગુ કીધા ઉપરાંત જાપાનીસોને યુરોપ તરફ કેળવણી આપવા મોકલી તેઓ હસ્તક મનવારો તથા હથિયારો બનાવવાનાં કારખાનાંઓ ચલાવે છે. યુરોપિયન ઢપના પોશાકો પેહેરવા માંડ્યા છે, અને જાપાનીસ તારીખ વારને બદલે ઈંગ્રેજી તારીખ વાર ચાલુ સને ૧૮૭૩ ના સાલથી કીધાં છે. જરમન તથા ફ્રેન્ચ અમલદારો હસ્તક લસ્કરને કવાયદ અપાવે છે, અને પોશાક પણ લસ્કરનો તેઓની ઢપનો કીધો છે. વર્તમાનપત્રો સને ૧૮૭૦ થી છપાવા માંડ્યાં છે રેલ્વે પેહેલી સને ૧૮૭૨ માં શરૂ કીધી તે હમણા આસરે ૩૦૦ માઇલની રેલ્વે ચાલુ છે અને બીજીઓની બાંધણુ થઇ ચુકી છે, જે ૧૨૦૦ માઇલ સુધીની થશે, પણ બધો મુલક પાહાડી હોવાથી તે બાંધવાને વિલંબ ઘણો લાગે છે. રેલ્વેનું કામ નદન જાપાનીસોથીજ ચાલે છે, તેમજ તારખાતુંબી છે. ઈહાંનો અસલ ધર્મ સીન્તો કરીને હતો, પણ પાછળથી બુધનો ધર્મ કોરમોસાથી ઈહાં સને ૫૫૦ ના સાલમાં લાગુ પડ્યો હતો, અને હમણા તે બધો ભેળસેળ થઇ ગયો છે. બુધીસ્ત દેહેરાંઓનાં નામની પાછળ હમેશાં "જી"નો બોલ લગાડે છે, જેમકે તોકિયોનું દેહેરૂં ઓજીજી અને સીનતોનાં દેહેરાંઓનાં નામ પાછળ શુ બોલ લગાડે છે, જેમકે નીક્કોના દેહેરાંનું નામ તુ—સો—ગુ કરીને છે. એ પરથી એ દેહેરાંઓ ઓળખાય શકે છે. બુધીસ્ત બ્રાહમણને બોયંઝુ અને સીનતો બ્રાહમણને કાનુશી કરી કહે છે. સીનતોનાં દેહેરાંમાં મુર્તિઓ રાખતા નથી પણ તેને બદલે મોહોડું જોવાની આરસી ધાતુપર બનાવેલી તથા ફાનુસો કાગજના બનાવેલાં અને કાગજની લાંબી પતીઓ દેહેરાંમાં ભણવાની જગ્યાપર રાખે છે, અને દરેક દેહેરાંની બાહાર બે થાંભલા ઉપર આડાં બે લાકડાં છેક મથાળેથી મુકેલાં દરવાજા અલગા બનાવેલા હોય છે.

બુધીસ્તો પુતળાંઓને પૂંજે છે, અને તેઓના ધર્મગુરૂઓ માથું બોડાવે છે.॥ સીનતોવાલા બોડાવતા નથી. ઈહાંના લોકોમાં એક રેવાજ નવાઈ જેવો છે, તે એ છે કે જ્યારે કોઈને ત્યાં છોકરાની વૃધી થઈ હોય છે ત્યારે તે વરસની તારીખ ૫ મી મેને દિને તેઓ બધાં પોતાનાં ઘરની બાહાર એક માછલી ટાંગે છે અને જો છોકરી આવી હોય તો એક પુતળી બાહાર ટાંગે છે, અને એ દિને તેઓનાં સગાં વાહાલાંઓ તે બચાંઓને વાસ્તે તેઓને લાયકનું કાંઈ ભેટ મોકલે છે, અને તે દિને તે વરસમાં જનમેલાં બધાં છોકરાંઓનું પેહેલું વરસ ઉગેલું ગણાય છે. છોકરીઓનું વરસ તારીખ ૩ જી માર્ચને દિને ઉપલી ધામધુમ સાથે ઉગાડે છે. જો એકજી દિવસ આગમજ તેઓ જનમ્યા હોય તોબી તારીખ ૫ મી મેને દિને છોકરાઓ, અને તારીખ ૩ જી માર્ચને દિને છોકરીઓને પેહેલું વરસ ઉગાડે છે, અને એ બે દિવસોની થોડા દિવસ આગમજ બચાંઓને લાયકનાં રમકડાં જથ્થાબંધ દુકાનોપર વેચાય છે, અને બધાઓને તે દિને ખાણાં પીનાં આપવાં પડે છે. ઈહાંનું કામદાર લોક ઘણું ગરીબ નથી પણ માફકસરનાં સુખી છે. ભીખારીઓ જવલેજ કયે મળે છે, અને બધાંઓ મેહેનતુ ઘણાં છે. જ્યાંબી જોઈયે છે ત્યાં દુકાનો પોતાના ઘરની આગળના ભાગમાં અથવા ભોયતળિએ રાખી ત્યાં કામ કરતા માલમ પડે છે. ભઠિયારખાનાંઓનો તો કાંઈ સુમારજ નથી, તેથી માલમ પડે છે કે મેહેનતુ લોક બધું બાહારજ ખાય છે. મુખ્ય ખોરાક ચાવલનો છે. તેની સાથે જરા તરકારી ઉકાલેલાં પાણીમાં નાખી તેના રસ સાથે ચાવલ ભેળીને તથા સુકી માછલી ભુંજીને યા તો તાજી માછલી કાચી ખાય છે. ખાતી વખ્તે ઉતાવલ પણ ઘણી કરે છે. ચાવલના દુચા મોઢાંમાં મારીને ચાવ્યું, નહીં ચાવ્યું કરી ગલી જાય છે, અને પાછળથી તો ખરડેલાં પિયાલામાં ચાહેનું પાણી નાખી તે ધોઈને પીયે છે. ખાવાની બાબદમાં એઓ ઘણા સુઘડ નથી, બધું ભેળસેળ કરીનેજ ખાય છે. પછી ગમે એટલી વાંણી કાંય નહીં હોય, અને રાંધવાનું પણ ભોંયસીંગના યા મીઠાં તેલમાં તથા સરકામાં રાંધે છે, બાકીનું ફક્ત બાફેલું ખાય છે. મીઠાઈ

જાત જાતની બનાવે છે. તેને તરેહવાર આકારો તથા રંગ આપે છે, પણ ખાધામાં આટા જેવી વગર સ્વાદની હોય છે. એઓનું આવું ખાવાનું છતાં બાવરચીખાનામાં તથા ઘરમાં બધે સુગડાઇ ઘણી સારી રાખે છે, અને વાસણો સઘળાં ચળકતાં સાફ રાખે છે. કશાનેબી હાથ લગાડી રાંધતા નથી. સળિયાથી સઘળું કામ લે છે, ચોલીને ધોવું હોય છે તેબી પાણીમાં સળિયાથીજ ચોલીને ધોય છે. એ લોકોને ખોરાક સસતો તથા સુતરો હોવાથી એક માણસ મહિને દહાડે ત્રણ યને યાને ડાલરમાં રહી શકે છે. ઘરનો સામાન પણ સસતો અને સુતરો વાપડે છે. જેનો બધો ખરચ જુમલે પાંચથી છ યન જેટલો લાગે છે; ભાડું અરધો યન મહિને દિને નાના ઘરોનો આપે છે, પણ મોટો ભાગ પોતાનાજ ઘરોમાં રહે છે.

મજુરીનો લવાજમ નિચે મુજબનો એઓને દરરોજનો મળે છે:—સુથારને ૪૦ થી ૬૦ દોકડા, ખારવાને ૬૫ થી ૭૫ દોકડા, ગાડાંવાળાને ૩૫ થી ૪૫ દોકડા, લાકડાં કાપનારને ૫૦ થી ૭૦ દોકડા, કાગજ ચોટાડનારને ૩૦ થી ૬૦ દોકડા, ઢોંઢેરાને ૬૦ થી ૭૦ દોકડા, લુહારને ૩૦ થી ૫૦ દોકડા, સાદરીવાળાને ૫૦ દોકડા, રંગારીને ૨૫ થી ૩૫ દોકડા, કોલીને ૨૦ થી ૩૦ દોકડા, અને માલીને ૨૫ થી ૫૦ દોકડા, રોજ મળે છે. જાપાનીસો જાતે ઘણા ઠંડા મીજાજના છે. અમો નજદીક ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં અત્રેનાં ઘણાં ગામો તથા ગામડાંઓમાં ફરિયા છીયે, પણ કોઇબી દિને એ લોકોને ગુસ્સે થયલા અમે જોયા નથી. બધાઓ હસને મોઢે એકએકને મળે છે. એક વખ્ત અમો જે જીનરીક્ષામાં બેઠેલા હતા તેનાં ખેંચનાર કોલી સાથ એક સામાનનાં ગાડાંવાળો કોલી સામે આવી અડકી પડયો, તે વખ્તે અમોએ ધાર્યું કે હવે બોલાચાલી ખચીત થશે, પણ નહીં, ઉલટાં બેઉજણા આમણસામણ હસીને કાંઈ બોલીને ચાલી ગયા હતા. જોકે વાંક સામેના ગાડાંવાળાનો હતો તોબી અમારાવાળા કોલીએ દરગુજર કરી હતી. નાનાં છોકરાંઓ પણ રમતમાં ગરીબ લાગે છે, અને અમોએ આગળ કહ્યું છે તેમ બચાંઓ પોતાની માય યા બેનની પાછળ પીઠપર

બાંધી રાખેલાં તેઓને પણ રડતાં જોયાં નથી, એટલાં એ ગરીબ લોક છે. અમોને જીનરીક્ક્ષા જોઈએ ત્યારે પાંચ ૭ જણા તે લઈને દોડી આવે અને અમો ગમે તેમાં બેસીએ ત્યારે રહી ગયલાઓ કદી ચીરડાતા નથી, પણ હસીને ચાલી જાય છે. એ વખ્તે મુંબઈની ભાડુતી ગાડીવાળાઓની માફક ભાવ ઓસારવા છતાં કશીબી આમનસામન બોલાચાલી થતી નથી. વળી ઈહાં એ જીનરીક્ષાવાળાઓને એક બીજા સાથ સારો સંપ હોય છે. જ્યાં એઓનું મઠક હોય છે ત્યાં આગળથી સહવારના તેઓ પોતપોતાનાં નસીબ અજમાવી જાય છે, જે મુજબ નંબર આવે છે તે મુજબ તેઓ પેહેલાં અને છેલ્લાં જાય છે અને જેબી કમાઈ થાય તે બધાઓ સરખે ભાગે વેહેંચી લીયે છે. અમોએ જાપાન દેશની સરકારની ઉપજ ૭ા કરોડ યનની આગળ જણાવી છે, તેમાં જમીનની મેહેસુલના આસરે ૪ા કરોડ છે. દારૂપરની જગાત ૧૬૮ લાખ યન આવે છે. ખરચ પણ આવક જેટલો છે, તેમાં મોટી રકમ વ્યાજની ૨૩૪ લાખ યન છે. શેહેનશાહના પોતાના ખરચના ૧૭ા લાખ યન છે. લશ્કર એક લાખ આદમીનું છે અને તેપર એક કરોડ યન અને દરિયાઈ ખાતાપર ૩૧ લાખ યન થાય છે શેહેનશાહના નોકરોનો લવાજમ ૪ લાખ યન છે. લશ્કર સારૂં દરેક ખાનદાનમાંથી એક છોકરો ઘણોખરો વડાને લીયે છે. જાપાનીસો એક ઓરતને પરણે છે, પણ બીજી ઓરતો વધુ રાખી શકે છે પેહેલી ઓરત પરણેલીનાંજ છોકરાં ખરાં વારસ ગણાય છે. જો તેને પેટે છોકરાં નહીં હોય તો ભાઈ યા બેહેનનાં છોકરાં વારસ થાય છે. પણ બીજી રાખેલી ઓરતનાં છોકરાં વારસ થઇ શકતાં નથી. શેહેનશાહત ઉપર ઓરતો (છોકરીઓ) નો બી હક છે, અને આગળ ઓરતો પણ વારાફરતી એ હક ભોગવી ગઇ છે.

તા૦ ૨૧ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ઊઠયા ત્યારથી સ્ટીમર પરથી બેઊ બાજુપર જમીન ઘણીજ નજદીક દેખાતી હતી અને જાણે એક નાના જેવા સરોવરમાં સ્ટીમર ચાલતી

હોય તેમ બધી ગમ ફરતા મોટા પાહાડો લીલોતરી તથા ખેતીવાડીથી ભરેલા દેખાતા હતા અને બન્ને પાહાડોની હદશોમાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓ દરિયાને કિનારે આવેલાં હતાં. વગર ગણત્રીની સામપાન્સો ( બોટો ) ત્યાં ફરતી હતી. સ્ટીમર જેમ આગળ વધતી જાય તેમ જાણે રસ્તો નહી હોય તેવી રીતે દેખાતું, પણ વલાણુ લીધી કે જાણે એક સરોવર-માંથી બીજા સરોવરમાં ગયા હોઈયે તેમ દરિયો મળ્યા કરતો હતો. એ દરિયામાં વળી બીજા બેશુમાર ટાપુઓ વચમાં બાહેર નિકળી આવેલાં હતાં. કોઇ ૨૦ માઈલ જેટલાં મોટાં તો કોઇ ૧૦૦ વાર જેટલાં હતાં અને બધાપર લીલોતરી તથા ખેતીવાડી દેખાતી હતી, એ વખ્તનો દેખાવ કાંઈ ઘણોજ સરસ હતો અને સ્ટીમરના સઘળા ઉતારૂઓ તે જોવા સારૂં એટલા તો ખંટી દેખાતા હતા કે સવારનું પોહોર હોવાથી રાતનાજ પોશાકમાં ઓવરકોટ નાખીને કેટલા જણા તો ત્યાં આવી ઉભા હતા અને વખ્ત થઈ જવા આવ્યો તોબી બાનુઓબી ત્યાંથી ખસ્તી હતી નહી અને જેથી નવો ઉતારૂ તુતક ઉપર પેહેલાં આવતો તેઓનાં મોહોડાંમાંથી એકજ અવાજ તે દેખાવ જોઇને નિકળતો કે "અરે શું સરસ દેખાવ છે!" એમ સઘળાઓ જોઈને ખુશી થતા હતા. અમો કાંઈબી વીગત એ દેખાવની આપવાની શક્તિ ધરાવતા નથી, એવો સરસ દેખાવ દરિયાની અંદરની દુનિયાના બીજા કોઈબી ભાગમાં હશે નહી એમ બધાઓ ધારે છે. એ જમીનની અંદરનો દરિયો (Inland Soa) કે નામે ઓળખાય છે અને તેની એક ગમ જાપાનની ખુદ જમીન અને બીજી ગમ વગર ગણત્રીના ટાપુઓ આવ્યાથી બનેલો છે તેથી દરિયાના કરતાં સરોવર જેવો લાગે છે. સહવારનાં ૧૦ વાગા પછી એ દેખાવ ગેપ થયો હતો અને ડુંગરો દુર જતા ગયા હતા, જોકે કોઈ નદીમાં જતા હોઈયે તેવું બેઉ ગમની જમીનોથી દેખાતું હતું તોબી પેહેલાં જેવો દેખાવ આજે આખો દિવસ મળીઓ હતો નહી. દરિયો થાળી જેવો આખો વખ્ત હતો. ઈંહાંના દરિયામાંથી એક જાતનું તાતું કરચલું મળે છે જે વેચવા સારૂં એકગમ રાતના અમારી સ્ટીમર બંદર આગળ ઉભી હતી ત્યાં લાવ્યા હતા. એ કરચલું નાનું

એ ઇચ જેટલું છે પણ બદન ઉપર આબાદ માણસનાં મોહોડાંજેવો આકાર છે અને જોતાંવાર કોઇની ધણી જે જાપાનનાં દેહેરાંઓ જોઈ આવ્યો હશે તે કહેશે કે તે દેહેરાંના દરવાજા આગળ જે ચારે દશાના દેવોની મુર્તિ લડાયક આકારમાં હોય છે તેનાં મોહોડાંને આબાદ મળતી એ કરચલાંની ઉપરની મુર્તિ આવે છે. આંખ જાણે મોટી ઝુની, નાક મોહું, મોહડું ઉપર ચહડી ગયલું ઇત્યાદિ ઘણું મળતું આવે છે અને સઘળાં કરચલાં એ દરિયામાંથી એવીજ જાતનાં મળે છે જેમાંનાં બીજે કેયેથી મળતાં નથી. એને સારૂં જાપાનીસોમાં કેહેવત છે કે આગળ એક મોટી લડાઇ થઇ હતી તે વખ્તે એ લોકોનો કોઈ પેહેલવાન હેંગી કરીને હતો તે ઘણી લડાઇઓ જીત્યા પછી આખરે હારી ગયાથી એ દરિયામાં પડીને જીવ આપ્યો. ત્યારથી એ કરચલાં ઉપર તેને આકાર લાગુ પડ્યો છે. એમે લીધે એ કરચલાંઓમે નામ આપી હેગી-ગની, એટલે હેગીનું કરચલું કરી તેઓ ઓળખે છે. એના બેજ સુકવેલા નમુના વેચાવા આવેલા હોવાથી બીજા ઉતારૂઓએ આગળથી લઇ લીધા હતા.

**તા૦ ૨૨ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે સવારના ૧૦ વાગેને નાગાસાકીમાં બારાંમાં જવાના ચેનલમાં પેઠા હતા. એ વખ્તનો દેખાવ એટલો તો સરસ છે કે અમો ગઈ કાલ વાળો કે આજનો સરસ તે કહી શકતા નથી. આજનો દેખાવ ત્રણ ગમ પાહાડોથી ઘેરાયલો હતો અને એક ગમથી સાંકડી જગા ઉપરથી દરિયો નજરે પડતો હતો. એ ઇહાંના પાહાડો જાણે માણસોએ હાથથી, ખુબસુરત દેખાવા સારૂં ગોઠવ્યા હોય તેવા લાગતા હતા. પાહાડો અરધા ચાંદના આકારના એકએકને છેડા આગળથી મળેલા આવ્યા જતા હતા અને જ્યાં તેના ખાંચા ચાંદના અરધા આકારની વચમાં આવે ત્યાં છુટા છુટા એક એક નાના ટાપુઓ નિકળી આવેલા, જેઓપર ઘાસની લીલોતરી ઉપર ત્રણ ચાર છુટાં છુટાં ઝાડો હોવાથી જાણે ખરેખર માણસોએજ રોક વર્ક ગંજાવર કદના એક ગોરા બાગમાં બનાવ્યો હોય તેમ લાગતું

હતું. એ પાહાડોની પાછળના ખાંચાઓમાં બીજા આડટરા પાહાડોની દેવાલ બની રહી હતી અને તે સઘળાઓ ઉપર કાંઈ ઘણીજ ગીચ લીલોતરી હોવાથી ખરેખર એક કુદરતી બાગજ બની રહ્યો હતો.

એવા સરસ દેખાવો કદાચજ જોવામાં આવે છે અને અમે ધારીયે છીયે કે અમેરિકાના સૌથી સરસ દેખાવો લેક જયોર્જના તથા હડસન અને સેંટ લોરેન્સ નદીઓના ગણાય છે તેનેથી એ ટક્કર મારે એવા લાગતા હતા. અને તે અમેરિકનો વડીક કબુલ કરતા હતા. (જેમ થવું ઘણુંજ મુશ્કેલ છે, કારણકે અમેરિકનોને મનસે અમેરિકાથી સઘળું ઉતરતુંજ હોવું જોઇયે ) એનાં બારાંમાં દાખલ થવાનો માર્ગ ઘણોખરો કોનસ્ટન્ટીનોપલના બોસફોરસના ચેનલને મળતો આવે છે, પણ ત્યાં બેઉ બાજુપર મજબુત કિલ્લાઓ બાંધેલા છે. બારાંમાં ઘણી મનવારો તથા સ્ટીમરો લાંગરેલી હતી, ત્યાં અમારી સ્ટીમરે આસરે ૧૧ વાગે લંગર કીધું હતું. ઈહાં નજદીકમાં આવતાં એક છુટી ટેકડી જેમ અમોએ આગળ જણાવી છે તેમ પાહાડોની બાહેર રોકવર્ક માફકની નિકળી આવેલી છે, જે ઉપરથી આગળ ઈહાંના ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલી ગયલા આસરે ૪૦૦૦ જાપાનીસોને લાવીને ડુંગર ઉપરથી નિચે દરિયામાં ગગડાવી દઇ મારી નાખ્યા હતા એમ ઈહાંની તવારીખ ઉપરથી માલમ પડે છે, પણ તે ઉપર ઘણા ઉતારૂઓ શક નાખે છે, કે માત્ર કોઈનું જોડી કાહાડેલું હશે, પછી ખરી કે ખોટી વાતતો સાહેબ જાણે, પણ જાપાનની તવારીખમાં એવી વિગત આપેલી છે. અમારાવાલી સ્ટીમર માલ ઘણો લેવાની હોવાથી આજે આખો દિવસ નાગાસાકીનાં બારાંમાં થોભી હતી, પણ અમો બારાંમાં ગયા ત્યારથી આખો દિવસ એટલો તો જોરથી વરસાદ પડયા કીધો કે કિનારે ઉતરી શકાયું નહીં, તેથી સઘળા ઉતારૂઓ નાસીપાસ થયા હતા. નાગાસાકીમાં આખાં વરસનો મોટો ભાગ વરસાદ પડે છે, તેથી એને વાસ્તે રમુજી કહેવત છે કે મહિનાના ૩૧ દિવસ અત્રે વરસાદ પડે છે, અને આજે અમારી તે બાબે ખાતરી પણ થઈ હતી. છેક રાત સુધી વરસાદ ચાલુજ હતો.

**તા૦ ૨૩ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના ઈંહાં વરસાદે ઉગાર આપ્યાથી અને સ્ટીમર નવ વાગે ઊપડવાની હોવાથી બીજા ઉતારૂઓ સાથ અમે પણ કિનારે ઉતરીને નાગાસાકી શેહેર જોવાની તક હાથ લીધી હતી, અને નવ વાગે સ્ટીમરપર પાછા આવ્યા ત્યારે ૧૧ વાગે તે ઉપડવાની છે એમ માલમ પડયાથી અમો ફરીથી કિનારે ૧૦—૩૦ મીનીટ સુધી ફરી આવ્યા હતા, અને તેટલા વખ્તમાં નાગાસાકીનો મોટો ભાગ જોઇ શકયા હતા. અમો પેહેલાં ઈંહાંના વખણાયલા બ્રોન્ઝના ઘોડાવાલું દેહેરૂં જોઈ આવ્યા હતા. એ દેહેરૂં ડુંગર ઉપર હોવાથી આસરે ૨૦૦ ઉપર સીડી ચહડવી પડે છે, અને ત્યાંથી બારાંનો તથા બીજો આસપાસનો દેખાવ ઘણો સારો દીસે છે. દેહરાંમાં કાંઇ પણ જોવાલાયક નથી, અને તેની અંદરના ભાગમાં ધર્મગુરૂઓ સિવાય કોઇને જવા દેતા નથી. તેના કંપાઊંડમાં એક માફકસરના કદનો બ્રોન્ઝ ધાતુનો ઘોડો મુકેલો છે તે ઉપરથી એ દેહેરૂં ઇંગ્રેજોમાં ઓળખાય છે. ઘોડો કાંઇ મજેનો બનાવેલો નથી, તેનું મોહોડું ઘણું લાંબુ અને આંગ ટુંકુ કરી નાખ્યું છે. ફકત ઈંહાંથી દેખાવ દેહેરાંની થોડે ઉપર ડુંગરપર ગયા પછી બે બેઠક આવે છે ત્યાંથી જોવાની છે. એ જોઇને પછી શેહેરમાં અમો ફર્યા હતા. એ નાગાસાકી જાપાન દેશના તાબામાં છે, અને ત્યાં બધે જાપાનીસો વસે છે. ફકત થોડાક ખ્રીસ્તી ધર્મના પાદરીઓ લોકોને વતલાવવા સારૂં અત્રે સ્કુલ તથા આસપીટલ કાહાડી બેઠા છે. શેહેરનો દેખાવ બંદરમાંથી ઘણો સારો પાહાડોની નિચે દરિયે કિનારે આવવાથી લાગે છે. મોહોલાઓ બીજાં જાપાનીસ શેહેરો માફક સરખા કાપેલા છે, પણ રસ્તાઓપર ઈંહાં વચમાં મોટી લાદીઓ જડી લીધાથી સફાઇ વધારે દીસે છે. અત્રે કાચબાના કોતલાંની બનાવતો ઘણી સરસ અને જાતજાતની બનાવે છે, અને તે સારૂં તથા ઇહાંના ઊંચી જાતના કારીકામની બનાવત સારૂં એ શેહેર વખણાયલું છે. એ સઘળું જોઇને પાછા સ્ટીમર ઉપર કલાક ૧૦—૩૦ મીનીટે ગયા હતા. એ વખ્તે ગઇ રાતના રશિયન સરકારની એક મનવાર આવેલી હોવાથી જાપાનીસ

વાવટા પોતાની મનવારપર ચઢાવી તેને ટોપોનું માન આપતી હતી, જેનો પડધા બધે ફરતા ડુંગરો હોવાથી જાણે ગોળાને ગોળ દોડતો હોય અને બધેથી ટોપો ફુટતી હોય તેમ લાગતો હતો. એ મનવારને કિનારેના કિલ્લાપરથી પાછી સલામતીની ટોપો આપ્યા પછી ઇહાં ફ્રેન્ચ સરકારની મનવાર તેના એડમીરલ સાથ પડેલી હોવાથી તે સરકારનો વાવટો ચઢાવી તેને તથા ત્યાર પછી અમેરિકન મનવારપર પણ એડમીરલ હોવાથી તેનો વાવટો ચઢાવી તેનેબી ટોપોનું માન રશિયન મનવારે વારા ફરતી આપ્યું હતું, જેઓએ તેના ઉતરમાં રશિયન મનવારને વાવટાઓ ચઢાવી ટોપોનું માન આપ્યું હતું. વળી એ વખ્તે ઇંગ્રેજી બે મનવારો પણ ઇહાં લાંગરેલી છે, જેઓપર એડમીરલ ન હોવાથી તેઓ સાથ ટોપોના માનની અદલાબદલી રશિયન મનવારે કીધી હતી નહીં. એ મનવારોપર વારાફરતી બેંડો વાગતાં હતાં, તેથી ઘણું રાળિયામણું ટોપોના અવાજો સાથ લાગતું હતું. અમારી સ્ટીમરમર ફ્રેન્ચ એડમીરલ ઉતારૂ દાખલ શેહેંગાઈ જવા આવ્યો હતો તે અમારી સ્ટીમર ઉપડી ત્યારે તેની ફ્રેન્ચ મનવારની પડોશમાંથી પસાર થતી વખ્તે તે મનવારનાં સઘળા માણસો એડમીરલને માન આપવા તુતકપર ટોપી ઉતારી ઉભા હતા, અને આખો વખ્ત બેંડના શરોદો તે ઉપરથી વજાડયા કીધા હતા. એ મુજબ અમે એ ટોપોના ભડાકા તથા બેંડના સુંદર શરોદો સાથે નાગાસાકીનું બારૂં છોડયું હતું.

તા૦ ૨૪ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ નાગાસાકીથી શેહેંગાઇ જતાં મોટા દરિયામાં ગુજાર્યો હતો કાંઈ જાણવાજોગ બન્યું નથી. આજે સાંજના મગરમચ્છો દરિયામાં ગેલ કરતાં ઘણાં મળ્યાં હતાં અને રૂતુ તદન ખુલ્લી હતી, સાંજ પછી ઠંડી સારી નિકળી હતી.

તા૦ ૨૫ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજ રાતના આસરે કલાક ૩ વાગેને અમારી સ્ટીમર શેહેંગાઈની નજદીકમાં યાંગતીસીકીયાંગ નદીમાં લંગર કરીને પડી હતી તે સહવારના કલાક ૬—૪૫

મીનીટે ઉપડીને ત્યાંથી વોહોંગપુ નદીમાં દાખલ થઇ હતી, એ જગ્યાપર એક ગામડું વુસંગ કરી છે ત્યાં નદી ઘણી છાલકી રહે છે, જેનો (Bar) બાર પસાર કરવા સારૂં હમેશાં દીસનાજ ભરતી હોય છે, ત્યારે સ્ટીમરો અંદર જાય છે. એ યાંગતીસીકીયાંગ નદી ઘણી મોટી છે અને ચીનમાં તો શું પણ આખા એશિયા અને યુરોપમાં પણ તે મોટી કેહેવાય છે. એ નદી ૩૩૨૦ માઈલ લાંબી છે, અને તેનાં પાણીથી સાડાનવ લાખ ચોરસ માઇલ જગ્યા રોકાઇ છે. "વોહોંગપુ" નદી અને એ "યાંગતીસીકીયાંગ" નદીઓ છેક કિનારાપર મલી જાય છે, તેથી છેલ્લી નદી પસાર કરીને પેહેલી નદીમાં જવાય છે. અહિંનાં ઉપલાં ગામડાં આગળથી પસાર થતાં એક મોટો કિલ્લો છે અને તેને થોડે દુરથી પેલો છાલકાં પાણીવાલો બાર આવે છે, નદીની બેઉ બાજુપર બેઠી જમીન આવેલી છે. અમે કલાક ૮ વાગેને શેહેંગાહીના બારાંમાં જાપાનીસ સ્ટીમર કંપનીના ડંકા ઉપર લંગર કીધું હતું, એ વખ્તે અમોને અત્રેની જરતોસ્તી સાહેબોની પેહેડીવાલાઓ લેવા આવ્યા હતા, અને કિનારે તેઓ સાથે ઉતરીને હોટલ ડી કોલોનીઝ જે ફ્રેન્ચ સેટલમેંટવાલી જગ્યાપર છે ત્યાં ઉતારો લીધો હતો. શેહેંગાહીમાં આપણા જરતોસ્તીઓની બે પેહેડી છે, તેમાં શેઠ કાવસજી પાલણજીની તથા તાતાની કંપનીઓ છે, જેઓ સાહેબોએ અમોને કોબી તરફ આગળથી તાર પોતાને ત્યાં મેહેમાન દાખલ ઉતરવાને સારૂં જુદો જુદો કીધો હતો, પણ તે ઘણા ઉપકાર સાથ ના પાડી અમોએ હોટલમાં ઉતરવાનો ઠરાવ આગમજથી કીધેલો જણાવ્યો હતો, તોબી એ સાહેબોની પેહેડીના ઇહાંના આડતિયાઓ અમોને લેવા સ્ટીમરપર આવ્યા હતા, અને આજે આખો દિવસ અમારી મેહેમાનદારી ઘણી સારી કીધી હતી. ઉપલી બે પેહેડીમાં ત્રણ જરતોસ્તી સાહેબો ઉપરાંત બીજા પાંચ સાહેબો છે, જેઓમાં ત્રણ સાહેબો દલાલી એક સાહેબ ડાકટરપણું કરે છે, અને એક બુઝોર્ગ શેઠ રીટાયર થઇ ઇહાં રહેલા છે, જેપણ સને ૧૮૩૩ માં ચીન તરફ પેહેલા આવ્યા હતા તેમાં એકજ વખ્ત સને ૧૮૮૩ માં મુંબઈ જઇ

આવ્યા છે, અમો જે હોટલમાં ઉતરિયા છીયે તે ફ્રેન્ચ હોટલ છે, અને ન્ચ હદમાં આવેલું છે. જે હદમાં સઘળા જરતોસ્તી સાહેબો વસે છે. ઇહાં ઉપલા ૮ મરદો ઉપ્રાંત બે પારસી બાનુઓ પણ રહેલી છે. શેહેંગાહીમાં પરદેશીઓને રહેવાના લતા ત્રણ ભાગમાં વેહેંચાઈને જાણે જુદાં જુદાં નાનાં ગામો હોય તેમ છે. તેમાં ફ્રેન્ચનું, અમેરિકનોનું, ઈંગ્રેજનું એમ છે. પેહેલી સરકારનાં સંસ્થાનવાલી જગ્યા તેઓએ ચીનાઈ સરકારને છેલ્લે "તેપીંગના" બળવા વખ્તે મદદ આપ્યાથી તેઓને આપી દીધી છે. હવેથી તે ફ્રેન્ચ સરકારનીજ મીલકત ગણાય છે. તે ઉપર ચીનાઇ સરકારનો કશો દાવો નથી. પણ ઇંગ્રેજી અને અમેરિકન સરકારોવાલી જગ્યા જોકે તેઓને વસવા આપી છે, અને તેઓની જુદી મ્યુનીસીપાલીટી, કોર્ટ વગેરે છે તોબી જમીન ઉપર હક ચીનાઈ સરકારનો છે. એ બે સરકારોનાં સંસ્થાનથી ફ્રેન્ચ સંસ્થાન એક પાણીની નેહેરથી છુટું પડેલું છે, અને ત્યાં યુરોપિયનો ઉપ્રાંત ચીનાઓનીબી વસ્તી સારી છે. પણ તેનો વહીવટ એ ત્રણુએ સરકારો જુદી જુદી મ્યુનીસીપાલીટીથી ચલાવે છે.

ચીનાઈ ગામ એ સંસ્થાન જે નદીને કાંઠેથી આવેલું છે તેની પાછળ એક બીજી નેહેર મુકયા પછી ઘેરી લીધેલી કોટ જેવી દેવાલની અંદર આવેલું છે. આજે અમો યુરોપયન સંસ્થાનોવાળા ભાગોમાં ફર્યા હતા. તે પેહેલાં આપણા ઈહાંના જરતોસ્તી સાહેબોના ધર્મના મકાન ઉપર ગયા હતા. એ જગ્યા મોટી છે, અને આગલ ત્યા વસ્તી નહીં હોવાથી સસતી લીધેલી છે, પણ હમણા મોટી વસ્તી આસપાસ થઈ જવાથી તેની કિંમતમા ઘણો સારો વધારો થયલો છે, અને તેમાંના અરધા ભાગની જમીન ચીનાઓને નાટકશાળા બાંધવા સારૂં સારી રકમે ભાડે આપેલી છે. જે ઉપરનો અમયો સુધાં બીજા ૧૦ વરસમાં તે પાછી જરતોસ્તીઓને હસ્તક આવશે બાકીની જગ્યા ઉપર મજેનો બાગ બનાવી તેની અંદર સારો જેવો બંગલો બાંધેલો છે, જ્યા સારા દિવસો ઉપર ઈહાંના જરતોસ્તીઓ એકઠા મળે છે. એ

બંગલામાં અમોએ ઉપર લખેલા સૌથી જુના ઈહાંના પારસી રહેવાસી રહે છે જેવણ ઘણી બુરોર્ગ હાલતમાં હાલ આવેલા છે તેથી આગળની આપણી જરતોસ્તીઓની ઈહાંની પેહેડીઓની જાહોજલાલીની યાદી સારી આપે છે. એ બંગલાની પરોશમાં એક અલાહેદી ઘેરી લીધેલી જગ્યા છે જ્યાં આઠ જરતોસ્તીઓ જેઓ શેહેંગાહીમાં બેહેશ્તનશીન થયલા તેઓને દાટેલા છે. જેઓની સાત ઘોરો ઉપર નામ નિશાણીના સ્થંભો સારા મુકેલા છે. જેમાંનો એક શેઠ દોરાબજી નશરવાનજી કામાજીની ઘોર ઉપર તો આપણા પેગમબર સાહેબ અથો જરતોસ્તની પથ્થરમાં કોતરેલી તસ્વીર મુકેલી છે. જેની પરોશમાંજ તેવણના બેટા જેવણ ચેહુંએકપર ઈહાં ગુજર્યા હતા તેવણને દાટેલા છે. તે ઉપર ઘોરનો પથ્થર મુકવાનો રહેલો છે એ ઘોરોમાં સૌથી જુની ઘોર સને ૧૮૫૯ના સાલની છે અને એ જગ્યા ઘણી સફાઈથી ઘાસના લોન્સની માહે રાખેલી છે, અને ઈંગલંડમાંની આપણી જરતોસ્તીઓની દાટવાની જગ્યા કરતાં ઘણી સારી હાલતમાં રાખેલી છે. બાગ પણ ઘણો સારો છે, અને ત્યાં ત્રણ ચાર માલીઓ રાખેલા છે અને ઈહાં આગળ કોઈ બાગો ન હોવાથી યુરોપિયનોના છોકરાઓ ત્યાં ફરવા આવતા હતા અને હમણાંભી કોઈ કોઈ વખ્તે આવે છે. એ જગ્યા ફ્રેન્ચ સંસ્થાનની હદમાં આવેલી છે, અને આપણા બધા જરતોસ્તી-ઓભી એજ હદમાં રહે છે. અમોએ ખબર કાહાડતાં માલમ પડયું કે ઈંગ્રેજી હદમાં એઓ નહીં રહેતા તેનું કારણ એ છે કે ત્યાં માલ ઉપર નજદીક આઠ ટકા જગાત લે છે, પણ ફ્રેન્ચ હદમાં રેહેનારાઓને તેમ જગાત આપવી પડતી નથી. ઈહાંનો વેપાર હિંદુસ્તાન સાથનો અફીમનો છે, તે સારૂં જુદી જુદી પેહેડીઓએ પોતાનાં વાહાણો નદીમાં વખાર દાખલ જાહુક રાખી મુકયાં છે. તેમાં એ અફીમ આવે છે ત્યારે ભરે છે અને વેચે છે ત્યારે ત્યાંથીજ પરભારી ડીલીવરી ચીનાઓને આપે છે. જો કિનારે વખાર રાખી ત્યાં ઉતારે તો પરદેશીઓ પાસેથી ચીનાઈ સરકાર તેની જગાત માગે છે તેથી પરભારી ત્યાંથીજ ચી-નાઓ ઉપાડી જ્યાં મોકલવી હોય છે ત્યાં મોકલાવે છે તો ચીના વેપારી-

એવું દીસ્તું નથી. ઉપલી કાચના કારખાનાની ઇમારત પસાર કરીને, તે રસ્તે છેક પાંચ માઇલ સુધીનો શકાવી નામનો ગાડીમાં જઈ આવવાનો રસ્તો છે ત્યાં જઈ આવ્યા હતા. એ જ્યાપર નદીનું એક નાળું આવેલું છે, તેની આગળ રસ્તો જતો નથી. આજ સાંજનાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાનના કંપાઊંડમાં અત્રેનું ટાઉન બેંડ વાગતું હતું તે સાંભળવા ગયા હતા, જ્યાં થોડાક ફ્રેન્ચો સિવાય બીજા સાંભળવા આવ્યા હતા નહીં. અઠવાડિયામાં એક વાર એ બેંડ અત્રે વાગે છે.

**તા૦ ૨૭ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે શેહેરગાઈના ત્રણ ચાર મોટા ગાડી હાંકવા લાયક રસ્તાઓ નદી કાંઠે છે તેમાંના એકમાં અમો ફરવા ગયા હતા, જ્યાં બધે રૂનાં ખેતરો સિવાય કશું જોવાનું નથી. રસ્તામાં અત્રે એક રૂની સુતર કાંતવાની મીલ આગળ ઉભી થતી હતી તેની પડી ભાગેલી ઈમારત પસાર કીધી હતી. સાંભળવા મુજબ એનું કામ પેહેલે ચીનાઇ સરકારે ચાલવા દીધું અને પછી કોણુ જાણે શું ફાંટો આવ્યો કે તે બંધાતી બંધ કરવાનો ઓચિંતો હુકમ કાહડયો હતો. હમણા ઈહાંના "ડેલી ટાઈમ્સ" માં છપાવા મુજબ સરકારે હુકમ કાહાડયો છે કે ચીનના કોઈ પણ મુલકમાં રૂનું સુતર યા કાપડ બનાવવાનાં કારખાનાં કાહાડવાં નહીં, અને એ ધારો પરદેશીઓને પણ લાગુ પાડેલો છે. એ કરવાનું કારણ એવું માલમ પડે છે કે સરકારને ધાસ્તી લાગે છે કે કારખાનાંઓ ઉભાં થયાં તો પછી ગરીબ સુતર કાંતનારા તથા વણકરો ભુખે મરશે અને કમાશે નહીં. એ પ્રમાણે ઈહાંની સરકાર હજી રૈયતને અસલી બનાવતોને વળગી રહેવાનું સામુ ઊતેજન આપી પોતાનાજ હકમાં ગેરફાયદો કરે છે. છતો ઈહાં રૂ ઉગે છે, અને તે રૂ જોતાં કાંઇ ઘણા નાના તારનો લાગતો નથી, પણ તેને ઈહાંજ બધો ખપાવવાને બદલે બધા દેશાવરો ખાતે નિકાસ થાય છે. કોઇબી રીતે પોતાના દેશમાં સુધારો કરવા સરકાર ખુશી દીસ્તી નથી. હમણા લંડન તરફ જતી ચીનાઈ ચાહ દિનપરદિન હલકી માલમ પડી છે, તે સારૂં-પુરો

પિયનોએ તપાસ ચલાવવા સરકારને ઘણુંએ સમજાવ્યું, પણ સઘળું ફોકટમાં ગયું હતું. પણ હમણા ઈંગલંડ તરફ એનો ખપ તથા ભાવ ઘણોજ પડી જવાથી સરકારી મેહેસુલ ઘણી ઓછી થઇ ગઇ ત્યારે આરતે રહીને મેહેસુલને ખાતરજ યુરોપિયનોની એ બાબે સલાહ પુછે છે કે અમોએ શી રીતે એમાં સુધારો કરવો તે બતાવી આપવું. એમ કહેવાનું એ લોકને અલબતે ઘણું ભારી પડયું હશે, કારણ કે પોતાનામાં મગરૂરી પોતે ઘણી રાખે છે, અને સઘળું ચીનને પુગે નહીં એવો ખોટો વિચાર એઓનો છે. જો કોઇ અમલદાર યુરોપ તરફ ફરી આવે અને ત્યાંનો સઘળો સુધારો જુએ અને તેની પોતાની ખાત્રીબી થાય કે યુરોપિયનો સુધારામાં ઘણા આગળ વધ્યા છે તોબી જ્યારે પાછો ચીન આવે અને સરકારી ઓધેદારો ઈહાંના શેહેનશાહ પાસે જ્યારે જાય ત્યારે યુરોપિયનોને જંગલી છે કરી કહે છે અને ત્યાં કોઈ પણ ચીનને પુગે એવું નથી કરી કહેવાની ફરજ પડે છે; નહીં તો પછી જો કાંઇબી તારીફ કીધી તો તેવણનું કાટલું નિકળી જાય છે. આજે અમારાં હોટલની સામે એક મોટો વેપારી મરણ પામ્યો હશે તેને ઘણી ધામધુમથી દાટવાની જગ્યાપર લઇ જતાં જોવાની તક અમોને મળી હતી. એ પાયદસ્તને બદલે એક સરઘસ કહીએ તો ચાલે. પેહેલાં ચીનાઇ વાજાં વાગતાં આગળ ચાલ્યાં પછી બાચીના રોફી ખુરસી યા પાલખીઓમાં કાંઈ જાતજાતની એઓની ક્રિયાને લગતાં વાસણો અને પાછળ એઓના ધર્મગુરૂઓ ચચારની હારમાં કાંઇ નિશાણો જેમ કેટલાક પાદરીઓ ક્રોસ લઇને આવે છે તેમ લઇને ચાલતા હના

તેઓનો પોશાક પણ એજ પાદરીઓને મળતો ચીકનના તથા કસબના ભરતનો રેશમી હતો. તેઓની પાછળ વળી બીજી પાલખીઓમાં મરનારની તસ્વીર તથા તેની આગળ ખાવાનું મુકેલું તથા અગરબતીઓ બલતી લઇને થોડા જણા ચાલતા હતા, તેની પાછળ એક જણ ટટુની ઊપર સફેદ પોશાકમાં બેસીને જતો હતો, જે મરનારનો કાંઇ અતલગનો સગો હોવો જોઇએ. ત્યાર પછી એક બપકાદાર પાલખીમાં કોઇ ઘણાજ બપકાદાર પોશાકમાં આવ્યું, જેને વારતે

કહે છે કે અત્રેના કોઇ મોટા માદરીન (ઓધેદાર)ની તરફથી તે માન આપવા આવ્યો હશે. એ મુજબ સરઘસ ગયા પછી આંસરે ખા કલાકનો ખાંચો પડયો અને વળી પાછું આગળની માફકનુંજ બીજું સરઘસ નિકળ્યું. તેની પાછળ મુડદાંની પેટી ૧૨ કોલીઓ ઊંચકીને ચાલતા હતા. એ પેટી ઘણીજ જાડાં લાકડાંની મજબુત બનાવવાથી ભારી ઘણી હોય છે. તેની પાછળ શોગ કરનારા તેના મરદ બેશીઓ સફેદ પોશાકમાં કોઇ ચાલતા તો કોઈ જીનર્ક્ષામાં અને કોઈ ઘોડાપર એમ જતા હતા તેઓની પાછળ પાલખીઓમાં બાહેરની દિલાસો આપવા આવેલી ઓરતો ખુલ્લે પરદે ભપકાદાર પોશાક તથા જરિયાન સાથે ચાલતી હતી, અને સૌથી છેલ્લે ઘરની ઓરતો સફેદ શોગના પોશાકમા પાલખીઓમાં તથા જીનરીક્ષામાં ખુલ્લી બેઠેલી આવી, જેઓના માથાપર પણ શોગની નિશાણી દાખલ સફેદ કપડાંના પાના બાધેલા હતા. તેઓની પાછળ બે બંધ પાલખીઓમાં ધારવા મુજબ મરનારની બે વિધવાઓ હતી, જે પાલખીને વટીક સફેદ કપડાંથી ઢાંકેલી હતી. તેઓ જેવાં બાહેર આવ્યાં તેવાં કાંઇ કારણસર પાયદસ્તની દરકાર કીધા વીના પાલખી ઉંચકનારાઓ સાથ પરદો જરા ઊંચકીને મરાવા પડ્યાં હતાં અને પછી પાલખી પાછી જ્યારે ચાલી ત્યારે પરદો નાખીને મોટે સાહદે અંદરથી રૂદન કરવા લાગ્યાં હતાં, જે જાણે દેખાડવા કરતાં હોય તેમ દીસતું હતું. ફક્ત એ બે જણીઓજ રડતી હતી. બાકીનું આખું સરઘસ સગાંઓ સુધાં કાંઇ જાણે દરકાર નહી કરતાં હોય તેમ આસપાસ થડે પેરે જોઇને ચાલતાં હતાં. સાંભળવા મુજબ એ મરનાર ઘણી દોઢ મહિનો થયો મરણ પામ્યો છે, પણ તેવણે આગમજથી જગ્યા દાટવાની નક્કી કીધી નહીં હશે તેથી સ્વપ્નામાં આવીને તે બતાવે ત્યાં સુધી તેને પેટીમાં હવા ન જાય તેમ બંધ કરીને રાખી મુકયો હતો, તે હમણાં કોઇને સ્વપ્નો આવ્યો હશે તેથી દાટવા લઇ ગયા હતા. એ વખ્તે બંદુકોના તથા ફટાકડાના અવાજે તેના બારણા આગળ ચારે દશા તરફ કરતા હતા કે તેનો જીવ ભુતના આકારમાં ઘર આગળ રહી નહીં જાય; પણ

ઉપલા અવાજોથી તેને તાહસવાની ફરજ પડે. ચીનાઓ મરનારનાં બદનને માન ઘણું આપે છે, પણ જીવતા મેલે તેના જીવની દરકાર કરતા નથી. આજ રાતના અમો ઘણે મહિને અત્રેના બધા જરથોસ્તી સાહેબો સાથે ખાનું લીધાથી ઘણા ખુશી થયા હતા.

તા૦ ૨૮ મો અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે અમો શેહેંગાઈના ચીનાઈ શેહેરવાલા ભાગમાં ફરી આવ્યા હતા. એ શેહેર એક ઈંટનો કોટ આસરે બે ફીટ જાડાઈનો બાંધેલો છે તેની અંદર આવેલું છે, જેનો દરવાજો દરરોજ રાતના નવ વાગતે બંધ થાય છે. એ શેહેરની અંદરના રસ્તાઓ ઘણાજ સાંકડાં છે. કોઇ તો ભાગ્યે ચાર ફીટના હશે, જ્યાં અમો ઈહાંની પાલખીશકી માચીનમાં ફરતા હતા ત્યા તે માચીન જતી વખ્તે લોકોને ઘરોની દેવાલો આગળ દબાઇને ઊભું રેહેવું પડતું એટલી થોડી જગ્યા બાકી માચીનની આસપાસ તેવા મોહોલાઓના રસ્તાઓપર રહેતી હતી, અને મોટામાં મોટા રસ્તા ભાગ્યે ૧૦ ફીટની ઉપરના હશે. જ્યાં ફરીયે ત્યાં મોહોલાઓ સઘળા ગલીચાથી ભરેલા અને તેના તથા મોહોલાઓની વચમાં કોઇ કોઇ ગમની પાણીની નેહેરો જેમાંનું પાણી થોડું હોવાથી લાબસી જેવા ગલલા કીચલ તથા બીજી નજીસાતથી ભરપુર હોવાથી ઘણોખરો વખ્ત નાકે રૂમાલ દાબી રાખવો પડતો હતો. અમો અજબ થઈયે છીયે કે આવી જગ્યાપર આટલી ગીચ વસ્તી કેમ રહી શકતી હશે, અને જ્યાં કાંઇ ખરાબ ઉકતો રોગ ફેલાતો હશે ત્યાં સંખ્યાબંધ લોકો મરણ પામવાં જોઇયે. વળી મોહોલામાં ઘરોની બાહેર જરા ઉપરથી બાંબુઓ બાહેર કાહાડી તે ઉપર ધોયલાં યા મેલાં કપડાંઓ સુકવવા નાખ્યાં હતાં તથા નામનાં પાટિયાંઓ દુકાનોની બાહેર લટકાવેલાં તેથી મોહોલામાં અડચણ પુરી પડતી હતી, અને અમારી પાલખીને વારા ફરતી તેઓ અપડતાં હતા. જો સામી બીજી માચીન આવે તો એકને બાજુપર છેક દબાઇને ઉભું રેહેવું પડનું હતું ત્યારે સામી માચીન પસાર થતી હતી. અમોને એક ગમ મોહોલામાં હાવ ચીન

તરફથી જરમની જતો ચીનો એલચી મળ્યો હતો, જે કોઈ પદવીવાલો માદરીન હોવાથી તેની આગળ આસરે ૧૦ પાયદલ ચોબદારો ઉભી અણીદાર અને લાંબી ટોપીઓ પેહેરી દોડતા હતા, જેઓએ અમારી માચીન બાજુપર ઉભી રખાવી હતી. તેઓની પાછળ એક જણ ઘોડેસ્વાર થઈ ચાલતો હતો, અને તેની પાછળ બીજા પાયદળ ચોબદારોની વચમાં ઉપલો માદરીન એક માચીનમાં બેશીને આવ્યો, જેની પાછળ પણ થોડાક ઘોડેસ્વારો દોડતા હતા. એ માદરીનનાં માથાંપર ટોપીને મથાળે એક પીછી જેવું પાછળથી લટકતું હતું, જે તેના ઓધાની નિશાણી કહેવાય છે. મોહોલાઓ સાંકડા ઉપરાંત ઘણા આડા અટાડા બાંધેલા છે, અને જો કોઈ અજાણ્યો શખ્સ ભોમિયા વગર જાય તો ખચીત તે ભુલો પડ્યા વગર રહે નહીં. ઘેરો સઘળાં બેઠી બાંધણીનાં એક માલનાં હતાં, જેથી હવા ત્યાં થોડી ઘણી આવતી હશે. મોહોલ્લાઓમાં મોટો ભાગ દુકાનો ઘરોની નિચે આવેલી છે, જ્યાં કોઈ કોઈ ગમ તો માલ ઘણો સારો વેચાતો હતો. કોઈ દુકાનો ખોરાકીની હતી, જેમાં દેખઈતાં કોહેલાં ઈંડાંઓ પણ વેચવા મુકેલાં હતાં, જેનાં તદન કાળાં રંગનાં કોટલાં થઈ રહ્યાં હતાં. આવાં વાસ મારતાં ઈંડાં ચીનાઓ ઘણી ખુશીથી ખાય છે, અને કોઈ પુછે છે કે આવું ખરાબ ઈંડું તમો લોક કાંય ખાવો છો? ત્યારે ઠઉ પેટે જવાબ આપવામાં આવે છે કે, એ તો બરાબર પાકું થયલું છે. તાજા ઈંડાં તો તેઓને મનશે કાચાં હોય છે. પકાવેલી ખોરાકી પણ જગેજગ વેચાતી હતી, તથા રસ્તાઓ નાના હોવાથી તેવી દુકાનો આગળ ભીડ ઘણી લાગતી હતી. ચીના મરદોનો પોશાક મુંબઈમાં ચીનાઓ પેહેરે છે તેવોજ છે, પણ હમણાં થંડીની મોહોસમ નજદીક આવ્યાથી ઘણી મોટી બાંયના ટુંકા ડગલાઓ પેહેરે છે, જે બાંય આસરે એક ફુટ હાથ કરતાં બાહાર રહે છે જેમાં બીજો હાથ આમનસામન ખોશીને ચાલે છે, તથા થંડીને લીધેજ માથાંપર ટોપીઓ પણ પેહેરે છે જે નાની, બેઠી કાળા રંગની હોય છે. એને મથાળે વચમાંથી એક લાલ મોટાં બટન જેવું રાખે છે. ઓરતોનો પોશાકથી સાદો. આંગ ઢંકાય તેવો છે. ચીનાઓ

પોતાની ઓરતોના પગ ઘણા નાના રાખવા સારૂ પંકાયલા છે, અને આપણે સાંભળતા હતા કે તેમ પૈસાદાર ખાનદાનની ઓરતોનાજ હોય છે, પણ અમે તો અત્રે રસ્તામાં ઘણી ઓરતો નાના પગની એકમેકને પકડીને ચાલતાં જોઈ હતી જેઓ કાંઈ પૈસાદાર હોય તેવું તેઓના પોશાકપરથી દેખાતું હતું નહીં. એઓના પગ આપણી ઓરતોના પગ કરતાં અરધા કદના હતા, અને ડોળતી ડોળતી તેઓ ચાલે છે, પણ સાંભળવા મુજબ પૈસાદાર ઓરતોના પગો તો તેનેથીબી અરધા કદનાં યા બે ઈંચ જેટલા હોય છે. જે ઓરતો રસ્તામાં ચાલતી નથી અને ઘણી ખરી પરદેપોશ રહે છે. અમોને રસ્તામાં મળતી ઓરતોના આંગ મોટાં અને પગ નાના હતા, તેથી ઘણી કઢંગી તેઓ દેખાતી હતી. છોકરીઓનાં માથાપરના બાલોના ચોટલા બે બાજુપર કાનની પાછળ બાંધે છે, તથા બાલમાં ફુલો તથા નકશીની બનાવટો ખોસે છે. મોટી ઓરતો ઘણી ખરી ચોટલો પાછળથી આપણી ઓરતો માફક બાંધે છે, અને માથાપર ફરતી કાળાં કપડાંની પતી માથાબાના સહી બાંધે છે પણ તેથી માથાંનો વચલો ભાગ તથા ચોટલા ખુલા રાખે છે. ઓરતોને જણુસ પેહેરવાનો પણ શોખ દીસે છે. ઘણી ખરી બધી ઓરતોના કાનમાં એક સુનાની કડીની અંદર એક જાતના લીલા રંગના કિમતી પથ્થર (Jade Stone) ની કડી લટકતી રહે છે તે પેહેરે છે, અને કોઈતો લાંબા એરીંગને ઘાટના પણ એજ જાતના પેહેરે છે. નાના બાલકોનાં માથાપર રંગીન તથા જાતજાતની ટોપીઓ પેહેરાવે છે, જેમાં ઘણી જાતના ઝવેહરાતો નાનાં નાનાં ખોસેલાં હોય છે. એક ઘેર જોવા અમારી સાથનો ચીનો ભોમિયો અમોને લઈ ગયો હતો એ ઘર એ લોકોનાં દેહેડાંઓ લગતું હતું. દેહેડાંઓને ચીનાઓ ચાસ હાઉસને નામે ઓળખે છે. ઘર જાણે ગલીગુંચીઓનું બાંધ્યું હોય તેવી રીતનું છે. એક પછી એક ગોળ અને ગોળ ગલીઓ તથા બારણાંઓ પસાર કરીને અંદરનો બાગ અમોને દેખાડ્યો હતો. બાગમા તો ઝાડનું નામ મળે નહીં, પણ હાથના બનાવેલા રોક વર્કસો કાંઈ વગર વગત્રીના હતા.

જેમાંના કોઈ કોઈ તો જાણે ડુંગરો ખણીને બનાવ્યા હોય તેવા મોટા પથરાના અને દશથી પંદર ફીટ ઊંચા તથા આખાં ઘરની લંબાઈઓના હતા જેની અંદર (Grottos) નાના ખોહ તથા ગલીગુંચીઓ બનાવેલી હતી. તે રોક વર્કસોની નજદીક વારાફરતી નાની નાની પાણીઓની ટાંકીઓ તેમાં કમરકાકરીના વેલા ઉગેલા સાથની દેખાતી હતી. એ બધી ગોઠવણ સારી કીધેલી છે અને આગળ કોઈ શોખીન ધણીએ બનાવેલું હોવું જોઈયે. પણ હમણા સઘળું બેદરકારીથી પડેલું છે. ત્યાંથી નિકળી અહીંયાંના ગવરનરનું મકાન જોવા ગયા હતા. પણ ત્યાં અમોને રજા મળેલી નહીં હોવાથી અંદર જવા દીધા હતા નહીં. અહીંયાં દરવાજા ઉપર ચીનાઈ સોલજરોને અમે પેહેલ વેહેલા જોયા હતા. જેઓનો પોશાક બલુ કપડાંનો હતો તે ઊપર ફરતી પોહોળી લાલ પતી સીવેલી હતી તથા માથા ઉપર પાઘડી માફક થોડું એક કપડું વિટાલેલું હતું. પોશાક સઘળો ચીઠડે હાલ જેવો હતો અને જો અમોને તેઓ સોલ્જરો છે કરી ઓળખાવે નહીં તો બેગારી છે કરી સમજતે. ગવરનરના ઘરની બાહરના કંપાઊડના દરવાજા ઊપર બે પથરના બનાવેલા કદરૂપા સીંહો હતા અને તેજ માફક કદરૂપા વાઘો દીવાલ ઉપર ચિતારેલા હતા. તે ઘર જોઈ શકયા નહીં તેથી અમારો ચીનો ભોમિયો જે મેસર્સ તાતાની કંપનીનો કોમપરાદોર હતો (અમારી સાથે ધારા મુજબ ઈંહાં બે ત્રણ જરતોસ્તી સાહેબો હતા.) તે એક મોટા વેપારીનું ઘર દેખાડવા લઈ જાઊં કરી કહીને તેને બદલે તો કોઈ ટી હાઊસ હતું ત્યાં લઈ ગયો. એ ઘરની ગલીગુંચીથી આપણે એકલા ફરીયે તો ભુલા પડીયે તેવું હતું તેની બાહારની બાજુ ઉપર તો એક નાની દુકાન હતી પણ અંદરથી એક મોટો કંપાઊંડ તથા ઘર હતું. ત્યાંથી આગળ ચાસ હાઊસની વિગત લખી છે તેમ રોક-વર્ક તથા પાણીની ટાંકીઓ હતી. જોવા પરે આગળ કોઈ પૈસાદાર શખસનું ઘર હશે. પણ હમણા તો ત્યાં ચીનાઓનાં જાહેર ખાણાંઓ વારાફરતી થાય છે અને જાણુકનું ટી હાઊસ દાખલ વપરાય છે. ઈંહાં કાંઈ પણ જોવા લાયક હતું નહીં. અમો શેહેરમાં ફરીને પછી એના કોટ ઊપર ગયા જ્યાં રસ્તા કોટની



ચીનાઈ ઘરનો સંગાર.

ઉપરજ તેની દેવાલની બાજુથી બાંધેલા છે ત્યાંથી શેહેરનો થોડો ઘણો દેખાવ સારો દીસે છે. તે જોઈને તેજ રસ્તે એક દેહેરૂં (ચ્યાસ હાઉસ) જોવા ગયા હતા. એ દેહેરૂં નાનું જેવું છે અને કાંઈ દમ જેવું તેમાં હતું નહીં, ફક્ત એક દાઢી સાથનું પુતળું હતું. જેની સામે ઝીણી સલી જેવી અગરબતીઓ ભણવા આવનારાઓ સલગાવીને એક વાસણમાં રાખ હતી તેમાં ખોસતા હતા અને સેનફ્રાનસીસ્કોમાં અમોએ જે ચીનાઓનાં દેહેરાં જોયાં હતાં, તેના કરતાં ઘણું ઉતરતું હતું. એ દેહેરાંનો માળ ઉપર પછવાડેથી બીજા નાનાં નાનાં પુતળાંઓ મુકેલાં હતાં. જેમાંના એકના માથાં ઉપર જાણે મુંબઈના ભાટિયાઓની પાઘડી હોય તેવો પોશાક પેહેરાવેલો હતો. બારીઓને કાચને બદલે નાના ચોરસ માઈકાના કકડાઓ જડેલા હતા. એ જગ્યા, ઉપર અમોને ચાહ પુછી હતી તે પીને પાછા નિકળી યુરોપિયન શેહેરમાં આવ્યા હતા.

**તા૦ ૨૯ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે સવારથી આખા દિવસની મેજબાની અત્રના જરતોસ્તી સાહેબોએ નદી ઉપર બોટમાં આપી હતી તેમાં સેહેલ કરવામાં ગુજાર્યો હતો. ઈહાં એવી સેહેલ કરવાની બોટો ઘણી મલે છે જેમાં ઈગ્રેજો વારાફરતી શેકારગાહ જવા નદીને રસ્તે અંદર જાય છે અને તેમાંજ કેટલાક દિવસ સુધી સુવું તથા ખાવું પડે છે તેથી તે સારી સગવડની બાંધેલી છે. તેમાં ત્રણ જણ સારૂં "બેડ" છે તથા ટેબલ, ખુરશી સઘળું રાખે છે. અમો નદીમાં થઈને પછી એક માકકસરની ક્રીક (Creek) માં ગયા હતા અને ત્યાં એક પેગોડા તથા દેહેરૂં છે તે જોવા કિનારે ઊતર્યા હતા. એ પેગોડા છ માળનો છે અને જો કે ઘણી સદીઓ થયાં બંધાવેલો છે તોબી તેના ચુના તથા ઈંટ કામનો એક પોપરો પણ ખરેલો દેખાતો નથી. એ સઘળો પેગોડા ઈંટ અને ચુનાનોજ છે પણ અંદરથી ઉપર મથાળે જવા સારૂં સીડી રોકા દાદર રાખેલા છે, દર માળે ફરતી અગાશીઓ રાખેલી છે જ્યાંથી શેહેનગાહીનાં સંસ્થાનવાળી જગ્યા તથા નદી સુધાં દીસે છે. આસ

પાસની જગ્યા નજર કર્યે ત્યાં સુધીની બેડી છે, ફક્ત ઘણે દુરથી એક ઘણીજ નાની ડુંગરી છે તે ત્યાંનો પેગોડાનો રખેવાલ ઘણી મગરૂરી સાથે બતાવતો હતો. એ પેગોડા આસરે ૭૫ ફીટ ઊંચો હશે અને દર સાલે અગાશીને મથાલેથી નાના છાપરાંઓ તેને ફરતાં ધારા મુજબ કાધાં છે. એ જોઇને એનીજ પડોશમાં શેહેનગાર્ડનું સૌથી મોટું દેહેરૂં છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેહેરૂં પાંચ દેહેરાંનું એક બાંધ્યું હોય તેમ છે ને એકની પછી એક તેઓની ઇમારતો છુટી છુટી આવેલી છે. એ દેહેરૂં બુધીસ્તોનું છે તેમાં પેહેલાંમાં બુધનું પુતળું આસરે ૧૦ ફીટ જેટલું મોટુ તેને એક પગે પલાંથી તથા બીજો પગ વાલીને ઉભો રાખી બેસાડેલું છે, પણ તેનું મોહડું હમેશની માફક ખોદાપર ધ્યાન રાખતું પાડે છે તેને બદલે હસતું પાડેલું છે તથા પેટ મોટું બહાર નિકળી આવેલું છે. તે જોઇને તેની પાછળનાં બીજા દેહેરાંમાં ગયા, જેમાં પણ ઊપર મુજબનું મોટું બુધનું પુતળું બેસાડયું હતું ને તેજ ઓરડામાં તેની બે બાઉની બેજુ દેવાલ આગળ ચાર મોટાં આસરે ૧૫ ફી ટ જેટલાં ઊભાં રાખેલા પુતળાંઓ ગોઠવયાં છે જેઓ આગળ કોઈ લડાયક શખ્સો થઇ ગયા હશે તેઓના છે, તેમાં એકના હાથમાં સાંપ આપેલો છે જેના મોહડામાંથી તે શખ્સે જાણે સાંપનો મોહરો જે કાંદાના જેવા આબાદ આકારનો છે તે કાહડી લીધો છે તે પાછો લેવા સાંપ તેની આસપાસ વિંટલાઈને કોશેશ કરતો પાડેલો છે. બીજા ધણીનાં હાથમાં સારંગી આપેલી છે તેનું મોહડું ઓરત પેહેલવાન હોય તેવું પાડેલું છે. તે જોઇને ત્રીજાં દેહેરાં આગળ ગયા જેમાં એક નાનો ડુંગર હોય તેમ બનાવત લાકડાં તથા ગીલીટની દેવાલ જેવી કરીને તેના ઊપર ઘણાં પુતળાંઓ નાનાં નાનાં ગોઠવેલાં છે તેઓ બધાંની આગળથી બુધનું પુતળું મોટા કદનું એક વચમાં બેસાડી તેની આજુબાજુ બે બીજાં એનાંજ પુતળાં ઊભાં રાખેલાં છે જે સઘળાંઓની બેઠક કમલના ફુલ ઉપર કાધેલી છે. એ ઓરડાની બે બાજુની દેવાલો આગળ માણસના કદના ૩૬ પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે જેમાં કોઈ એ લોકોના આગળા પાદશાહો તથા ગોરજીઓ હતાં.

એ જોઈને ચોથાં દેહેરાંમાં ગયા હતા જેમાં એક ઓરતનું પુતળું છે જેનાં મોહડાં ઉપર ઝીણા સલી જેવા ખાંસુનો બનાવેલો બુરખો નાખેલો છે. એ દેવીની પુંજા જેઓને ફરજંદની વૃધી થતી નથી તેઓ કરે છે. ઇહાં પણ એની આસપાસ નાનાં નાનાં પુતળાંઓ ઘણાં ગોઠવેલાં છે. પાંચમાં દેહેરાંમાં બુધનું એક મોટું પુતળું ઉભેલું મુકેલું છે જેની આસપાસ બીજાં ૩૬ પુતળાંઓ બુધનાજ માણુસના કદના બનાવેલાં રાખ્યાં છે. એની સામે ૩ મોટાં સારી નકશીનાં બ્રોન્ઝ ધાતુનાં બનાવેલાં ફાણુસો ટાંગેલાં છે. દેહેરાંના થાંભલાઓ પર સોનેરી ગીલીટ ચહડાવેલાં નકશીના પતરાંઓ જડેલાં અને એ બધાં પાંચ દેહેરાંઓમાં એ છેલ્લું સારૂં છે. બધાઓની ઈમારતોમાં કાંઇ ફ્રમ નથી અને છાપરાંઓ એકની ઉપર એક જરા ખાંચો રાખીને બાંધેલાં છે જેના છેડાઓ બોટના આકારના ચીનાઈ બાંધણીના કાપેલા છે. એ સિવાય બીજું કાંઈ ત્યાં જોવાનું હતું નહીં તેથી પાછા બોટમાં બેસીને ક્રીકમાંથી નદીમાં આવીને રાતના ૮ વાગા સુધી ત્યાંજ રહ્યા હતા અને ખાણું લેઈને પછી ઇહાં સૌથી સરસ નાટકશાળા છે તે જોવા ગયા હતા. જેમાંનું એકટીંગ ઘણું માફકસરનું હતું, પણ પોશાક ઘણા ભપકાદાર કસબી તથા રેશમી ભરતોના હતા. એ નાટક નાના નાના નાટકો અથવા રમુજીફારસોના હતા તેમાં એક એક લડાઈને લગતો હતો.જેવખ્તે ઢોલ તથા બીજાં વાજીંત્રોનો એટલો તો મોટો અવાજ કરતા હતા કે જાણે કાનના બેહેર ફાડી નાખે ને પેહેલવાનોના મોઢાં પરના મોઢાંઓ ઘણા કદરબીહાંમના દેવોના પેહેરેલાં હતાં અને ખરી લડાઇની વિગતો જણાવાને બદલે બુમ બરાડા ખુબ મારતા હતા અને ઘોડેસ્વાર લશ્કર બતાવવા માણુસો હાથમાં લાકડીઓ લઈ જાણે ઘોડા દોડાવતા હોય તેમ ચાલતા હતા. કોઈ વખ્તે તેમાં ધાતું પડે તેવા સાહદે ગીતો ગાતા હતા જેથી તેઓનું ગલું સુંકું થાય તે સારૂં ત્યાં તખ્તા ઉપરજ બીજું માણુસ આવી તેઓને નાના પ્યાલાંમાં તે માણુસ પોતાના હાથેજ તેવોને ચાહ પાતો હતો. એ સઘળું જોઈને રાતના બાર વાગે હોટલમાં આવી સુતા નહીં તેટલાં કલાક ૧૨–૪૫ મીનીટે અમારા હોટલથી ત્રીજા મોહોલામાં એક મોટી આગ

લાગવાથી તેના ગડબડાટને લીધે પાણું ઉડવું પડ્યું હતું. આગના ભડકાંથી બધે ઉજરડું થઈ ગયું હતું ને ચીંગારીઓ તથા બલેલાં કાગળોના કકડા ઘણા દુર સુધી ઊંચે ઉડતા હતા અને ચીનાઓનાં ઘરો લાકડાં તથા વનજીનાં બાંધેલાં હોવાથી તેમાં આગ લાગેલી હોવાથી તેને ચીંગારીઓ જાણે આતશબાજી થતી હોય તેમ ઉડતી હતી. આગ લાગી તેવીજ અમારી પડોસમાં આવેલાં એક ફ્રેન્ચ દેવલનો ઘાંટ જોરથી વજાડવા માંડયો હતો અને તરત યુરોપીયનો જેઓમાં કેટલાએક વોલનટિયરો બંબાવાળા દાખલ છે તેઓ બુંબાઓ લેઈ આવ્યા હતા અને જોકે આગ લાગી તે ગલી ઘણી સાંકડી હોવાથી બુંબા નજદીકમાં લઈ જઈ શક્યા નહી તોબી ઘણી મેહેનત કરી તે આગ આસરે બે વાગે બુજાવી હતી પણ તેટલા વખ્તમાં તે તરફની ઇમારતોનો એક ભાગ બળીને ભસમ થઇ ગયો હતો, અને તે ઘરોની આસપાસની ગલીઓ વચમાં આવ્યાથીજ આગ આગળ વધતી અટકી હતી. અમો ધારીયે છીયે કે તેથી આસરે ૫૦ ઘરો ઓછાંમાં ઓછાં બલી ગયાં હતાં. એવી આગની વખ્તે ચીનાઓ જેઓ અરોસપડોસમાં હોય છે તેઓ ગભરાઈ જઈને કસી તે બુજાવા સારૂ મદદ કરતા નથી, અને કેટલાકો તો પોતાના ઘરમાં આગ લાગવા છતાં પોતાના સામાનને પકડીને ઘરમાં બેસી રહે છે, અને ઘણું સમજાવ્યા છતાંબી બાહાર નિકળતા નથી, ત્યારે યુરોપિયનો તેઓને જોરથી બાહાર ખેંચી કાહાડે છે, નહીં તો કે અંદર બળી જયા વગર રેહે નહીં. એટલી ઝડપથી ઇહાં આગ વધી જાય છે. વળી દુર રેહેનારા ચીનાઓ એવી મોટી આગના ભભુકા દુરથી જોઇ જાણે આતશબાજીથી ગમત મેળવતા હોય તેમ ખુશીના પોકારો મોહું ભડકું થાય ત્યારે કરે છે, એટલા બીનકદર તે લોકો છે. જો યુરોપિયનો આજે મદદ નહી કરતે તો આગથી અતિઘણી નુકશાની થયા વિના રેહેતે નહીં. એવી વખ્તે ચીનાઓને આગ લાગેલા સ્થલ તરફ જતા અટકાવાનો હુકમ છે કારણ કે મદદ કીધાને બદલે સામી અડચણ કરે છે, અને લોકોના ગભરાટની વચ્ચે તેઓનો માલ પણ ચોરી જાય છે. સાંભળવા પ્રમાણે જ્યારે ચીનાઓ

શેહેરોમાં આગ લાગે છે ત્યારે ચીનાઓની ઓરતો જેઓ ઘણા નાના પગોની હોય છે તેઓ નાહાસી શક્તી નથી તેઓને તથા કોઈ વખ્તે પૈસાવાલા ચીનાઓને પણ લુચ્છા લોકો ઉઠાવી લેઇ જાય છે, અને પછી તેઓ સારૂં મોહું દામ પાછું છોડવવાનું માગે છે. અથવા ચીની જો ખુબસુરત હોય છે તો તેઓને બીજે ગામ લેઈ જઇને વેચે છે. એ મુજબ ઈંહાના લોકો ખરાબ છે, અને તેવી લુટ કરવા સારૂં કોઇ વખ્તે તો ખામખા આગ પણ લગાડે છે. તેવાં માણસો જ્યારે પકડાય ત્યારે તેઓને ગરદન મારવાની શીક્ષા સરકાર કરે છે.

તા૦ ૩૦ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કેલાક ૧૦ વાગે જરમન લોઇડ કંપનીની સ્ટીમર શેશન (Sachsen) ઉપર સ્વાર થઇને શેહેંગાહી છોડયું હતું, અને હાંગકાંગ જવા સારૂં ઊપડ્યા હતા. અમારાવાલી એ સ્ટીમર તા૦ ૨૭ મીએ ઉપડવાની હતી, પણ ચીનાઈ સરકાર તરફનો એક એલચી જરમની જવાનો હતો તેનો તે દિવસ સારા સગનો નહી લાગવાથી તેને જો સ્ટીમર આજ દીન સુધી થોભાવે તો તેમાં જવાની મરજી બતાવી હતી અને દીન સુધી થોભવે તો તેમાં જવાની મરજી બતાવી હતી અને હમણા ઈંહાં સ્ટીમર કંપનીઓની હરીફાઇ ઘણી ચાલે છે, તથા જરમન ચીનાઓ સાથે વેપાર ચલાવવા ખંતી હોવાથી તેઓને બને તેમ ખુશી રાખવા માગે છે. તેથી એ સ્ટીમર જે જરમન મેલ લેઇ જાય છે તેને થોભાવવા સારૂં ઈંહાંના જરમન કાનસલે તાર કરી રજા મંગાવી હતી. અમારી સ્ટીમર ઉપરના સ્ટુઅરટોનું વાજું પણ રાખેલું છે, તેઓ અમો સ્ટીમરપર ચહડ્યા ત્યારથી વજાડતા હતા, અને સ્ટીમર ઉપડી ત્યારે પેલો જરમની જતો ચીનાઇ એલચી પણ ઉપર હતો. જે કોઇ ઊંચી પદવીનો માદરીન હોવાથી તેના માનમાં અમો જેથી ચીનાઇ મનવારો તથા કીલ્લાઓ પસાર કરતા હતા ત્યાંથી તોપોનું માન મળતું હતું, અને નાગાશાકીની માફક અમોએ શેહેંગાહી શેહેર પણ વાજાનાં સરોદ તથા તોપોના ધડાકાના અવાજે સમેત છોડયું હતું. આ વખ્તે ઉપલા માદરીન સાથે તેની બાયડી તથા ઉમરે પુગેલી છોકરી ઘણુ

બીજાં માણસો સાથે જરમની જતી હોવાથી સારાં ખાનદાનની ઓરતો જોવાની અમોને ટક સારી મલી હતી. એઓના ઓરતોનો પોશાક રંગીન અને ભપકાદાર રેશમનો હતો, પણ તેઓના મોહડાંપર સફેદ તથા લાલ રંગ હોવાથી તેઓ ઘણાં કઢંગાં દીસતાં હતા, અને છતે સારે ઘટમે તેઓ ખરાબ દીસતી હતા. તેઓના પગોળી એટલા તો નાના હતા, કે જાણે પગની પાટલી હોયજ નહીં, પણ ખાલી ઠુંઠું હોય તેમ લાગતું હતું. જેની ઉપર રંગીન તથા ફસબી બુટ પેહેરેલા હતા, પણ તે જાણે લાકડી ઊપર પેહેરેલાં હોય તેમ લાગતાં હતાં. તે બુટ ભાગ્યેજ બે ઇંચ લબાઈમાં હશે. એ ઓરતો ચાલતી વખ્તે બીજી ઓરતોનો ટેકો લેઈને ચાલતી હતી. સ્ટીમર ઊપડી ત્યાં સુધી તુતક ઊપર તેઓ રહીને પછી પોતાની કેબીનમાં આખો વખ્ત તેઓ રહ્યાં હતા. અમે આસરે ૧૨ વાગેને યાંગસીક્યાંગ નદીનું મુખ પસાર કીધું હતું, જે આશરે નવ માઇલ પોહોળાઇમાં હતું. એવી મોટી એ નદી છે, અને તે મુક્યા પછી યલો સી અથવા પીલા દરિયામાં દાખલ થયા હતા, જે જગ્યાનું પાણી નદીના પાણી જેવું મટોડીથી પીલા રંગનું હોય તેવું દીસતું હતું, અને તે ઉપરથી એનું નામ પીલો દરિયો આપેલું લાગે છે. એવા રંગનું પાણી દરિયામાં અમે બીજે કેઊ જોયું નથી, અને અમો ધારીયે છીયે કે એમાં યાંગસીકીયાંગ જેવી મોટી નદીનો પાણી પડે છે તેથી તેનો રંગ નદીના ગડલા પાણી જેવો થાય છે. આખો દિવસ આજનો ઘેરાયલો હતો, અને રાતના જરાક વરસાદબી પડયો હતો, પણ દરિયો મજેનો થંભ હતો, અને અમારી સ્ટીમર કિનારેથી આસરે પચાસ માઇલ દુર કિનારે ઘીસે તેમ ચાલતી હતી! શેહેગાહીનું શેહેર સને ૧૮૪૨માં પરદેશીઓને વેપાર સારૂં ખુલ્લું મુકયું હતું તે વખ્તે હમણા જ્યાં પરદેશીઓ રહે છે તે જગ્યા તદન વેરાન અને (Marshy) પાણીથી પોચી બનેલી હતી પણ તેને પરદેશીઓએ સુધારીને હમણા એક મજેના શેહેર જેવું બનાવ્યું છે અને ઇહાંથી ચીનાની ઊત્તર તરફનો વેપાર ખુબ ખીલ્યો છે. વસ્તી પરદેશીઓની આસરે ચાર હજારની છે, અને એ લોકોના સંસ્થા,

નોમાં આસરે દોઢ લાખ ચીનાઓ વસે છે. તે ઉપરાંત શેહેંગાહીના અસલ ચીનાઇ શેહેરમાં બીજી ચારથી પાંચ લાખની વસ્તી છે.

**તા૦ ૩૧મી અકટોબર સને ૧૮૮૭**—આજે આખો દીવસ ચાઇનીસ સી અથવા ચીનાઇ દરિયામાં ગુજાર્યો હતો. અમારીવાલી સ્ટીમર ગેશન આસરે ૩૫૦૦ ટનની છે, એનાં સલુનો તથા દાઈનીંગ હોલ ઘણા સરસ રીતે ગીલીટ તથા ઓઇલ પેનટીંગ અને નકશીથી શણગારેલો છે; અને બધે ઉંચી રેશમની તથા ગીલીટ કીધેલાં ચામડાં ઓની ખુરશી તથા કોચો મુકયા છે તથા ઈલેકટરીક લાઇટ સઘળી જગ્યાપર લીધેલી છે, જે રાતનાં સળગાવે છે ત્યારે જાણે લાઈટ (ઇલ-યુમીનેશન) કોઈ મેહેલમાં કીધી હોય તેમ દુરથી લાગે છે. અમોએ શેહેંગાહીમાં પણ એ સ્ટીમર પર એ મુજબ ત્રણ ચાર દિવસ લાગત લાઇટ કીધેલી જોઇ હતી. સ્ટીમર ઉપર અમે આગળ લખ્યું છે તેમ ૭ માણસોનું એક વાજું છે, જેઓ સહવારના તથા રાતના મળી બે વખ્ત દરરોજ વાજું વગાડે છે. તેઓએ સહવારના બરાસના વાજીંત્રો અને રાતના સ્ત્રીંગના (વાયલીન) વાજીંત્રો ઘણાં સારી રીતે વજાડ્યાં હતાં, અને જાણે દરિયામાં હોવાને બદલે જમીનપર કંઈ મોજ કરતા હોઇયે તેવું લાગતું હતું, જેમાં હમણાં પુનમનો વખ્ત હોવાથી ચાંદરણું પણ ઘણું સરસ પડતું હતું. સ્ટીમરનો કપટાન તથા ઓફીસરો અને માણસો ઘણાં નમનતાઇવાલાં છે, અને આસરે ૧૦ પેહેલા કલાસના ઉતારૂઓ હોવાથી વખ્ત મજેનો નિકળી જતો હતો.

**તા૦ ૧લી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારથી જમીનની નજદીકમાંથી કિનારો જોતાં જોતાં અમારી સ્ટીમર ચાલતી હતી, અને ગઇ રાતના ફોરમોસાના ચેનલમાં પેઠા હતા. બધેબધ ચીનાઓના જણુકસો માછલી પકડવા સારૂં નિકળેલા દીસતા હતા, જેઓ સ્ટીમરની ઘણી નજદીકમાંથી પસાર થતા હતા. એ બોટોના સઢો કપડાંને બદલે સાદરાના બનાવેલા હતા, અને તે સઢો વચમાં એક નાનો અને આસપાસ બે મોટા હોવાથી જાણે પતંગયાં દરિયામાં તરતાં

હોય તેમ દીસે છે. સઢોનો આકાર પણ પતંગયાંની પાંખને મળતો આવે છે. અમોને આસરે પાંચ વાગે સાંજથી હાંગકાંગનો ડુંગર દીસવા લાગ્યો હતો. એ જગ્યાપરનો કિનારો સઘળો નાના મોટા ડુંગરો તથા ટાપુઓથી ભરેલો છે. અમો નજદીક આવ્યે તેટલાં તો સુરજ અસ્ત પામ્યો હતો, અને અંધારૂં પણ જલદી પડવાથી આસપાસનો દેખાવ બરાબર જોઇ શક્યા નહીં. જ્યારે એક પાહાડની નજદીકમાં આવીને વહાણ લીધી ત્યારે એકદમ હાંગકાંગનું બારૂં સામું મળ્યું જ્યાંથી શેહેરનો દેખાવ રાતના બતીઓ હોવાથી તથા ચાંદરણું તરતજ નિકળવાથી ઘણો સારો દીસવા લાગ્યો. એ હાંગકાંગનું શેહેર ડુંગર ઉપર ચહડ ઉતર મોહોલાઓનું બંધાયલું છે, તેથી સઘળા આગળના તથા પાછળના મોહોલાઓના ઘરોની લાઇટની અસર ઘણી સારી મારતી હતી. અમારી સ્ટીમર શેહેરની સામે પોતાનો ડક્કો છે ત્યાં જઈને કલાક સાત વાગે ઉભી હતી, અને અમોને હાંગકાંગથી સ્ટીમર પર થોડાક ઇહાંના જરતોસ્તી સાહેબો લેવા આવ્યા હતા તેઓ સાથે એ સ્ટીમરનો ડક્કો જેને કઉલુન વોરફ કહે છે તે ઉપરથી સ્ટીમ લાંચમાં બેસીને કિનારે ગયા હતા, અને અમારે વાસ્તે શેઠ ફ્રામરોઝ અરદેશર ચીનાઇએ (Caine Street) કેથન સ્ટ્રીટમાં એક બંગલો તૈયાર રાખેલો હતો ત્યાં ઊતારો લીધો હતો. એ બંગલો ડુંગર ઉપર સાતમાં ઘરપર (દર ચહડતા મોહોલાએ એક ઘર) તે મુજબ સાતમાં મોહોલામાં ડુંગરપર આવેલો છે, અને ચાંદરણું હોવાથી ત્યાંથી રાતના બારાંની આસપાસના ડુંગરોનો દેખાવ સારો દીસ્તો હતો.

**તા૦ ૨૭ નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના ઇહાંના થોડાએક જરતોસ્તી સાહેબો મળવા આવ્યા હતા, તેઓને તથા બીજી વેહેડીવાલા સાહેબોની મુલાકાતે જઈ આવયા હતા, જે વખ્તે ઇહાંના કેટલાએક મોહોલાઓ પણ જોયા હતા. બારાંની સામેનો મોહોલો જ્યાં ઘણીખરી યુરોપિયનોની આફીસો આવેલી છે તેને (Pria) પરાયા કરી નામ આપેલું છે, તેની પાછળનો મોહોલો ઇહાં સૌથી સરસ

ગણાય છે તેને ક્વીન્સ રોડ નામ આપેલું છે. ત્યાર પછીના મોહોલાઓ ડુંગર ઉપર આવેલા છે, જેની ઉપર જવાના રસ્તા ઘણા ઢળાવવાળા અને કોઈ તો ઘણી બેડી સીડીઓના કીધેલા છે. ઈહાં આપણી મહારાણીની જુબીલી કરવા સારૂં બધેબધ ધામધુમ થઇ રહી હતી, અને રસ્તે મોહોલે આરકાંઓ ઊભાં કીધેલાં દીસે છે. દરિયામાંથી કિનારે ઉતરિયે છીયે તે બાજુ ઉપર પરદેશીઓને રહેવાના મકાનો બાંધેલાં છે, અને તેની પછી આઠમણુ ચીનાઓને રહેવાના મોહોલાઓ આવેલા છે, જેઓના રસ્તા પણ સારા પોહોળા અને ઘરો એક હારમાં સરખાં બંધાવેલાં છે ત્યાં સફાઈ પણ સારી રાખેલી છે. આપણી જરતોસ્તીઓની ૮૦ માણસોની વસ્તી છે તેમાં બે બાનુઓ છે. એઓમાં પાંચ પેહેડીઓ છે બાકીના સાહેબો દવાલી તથા પરચુટણ સામાનનો વેપાર તથા દુકાણો માંડે છે. પાંચ પેહેડીઓમાં નશરવાનજી બમનજી મોદીની કંપની, ફરામજી હોરમસજી મેહેતાની કંપની, કાવસજી પાલણજીની કંપની, તાતાની કંપની અને ઈ. એન મેહેતાની કંપની કરીને છે. જરતોસ્તીઓ સાથે ઈહાંના યુરોપિયનો ઘણા એખલાસથી ચાલે છે, અને તેઓને માન ઘણું સારૂ છે.

અમો ચીનાઓના મોહોલાઓમાં ફરતા ફરતા એક મોટા ચીના વેપારીનું ઘર જોવા ગયા હતા જેની નિચે તેની વખાર તથા આફીસ હતી. માળ ઉપર એક નાનો જેવો હાલ છે જેની દેવાલ પાનેલરોકી તસ્વીરો કાચ તથા કાગજપર ચિતારેલી બનાવેલી છે, અને પરદાઓ સારા નકશી તથા ગીલીટના બનાવેલા છે. થોડીક મોટી ચીનાઈ સીસમી પાટિયાંની ખુરશીઓ અને વચમાં એક ગોળ તેબલ રાખેલી છે, તે સિવાય બીજું કશું ફરનીચર હતું નહીં. દીવાનખાનાની સામે એઓના એક દેવના (યાશ) ની સબી મુકેલી છે જેની સામે બતી બળતી હતી અને માલુંગા જાતની ફ્રુટ મુકેલી હતી. એ ચીનો ઘણા દેશાવરોનો વેપાર કરે છે તેમાં સીંગાપોરથી એને ત્યાં આવેલી અનીનાસ તથા કેરાંમાંથી બનાવેલા બ્રાન્ડીની બાટલીઓથી હતી. અમોએ આગળ એવું સાંભળ્યું હતું નહી કે કેરાં તથા અનીનાસમાંથી બ્રાન્ડી બને

સ્ટીમરો છુટી છુટી લંગર નાખીને પડેલી ઉપરાંત બીજી નાની સ્ટીમ-લાંચો તથા ચીનાઇ શામપાનસો (નાધલી બોટો) અને જુનક્ષો (મોટી બરેલા જેવી બોટો) ની આવજાવથી દેખાવ સારો લાગતો હતો, અને આંખ ત્યાંથી ખીસવા ગમતું હતું નહી. ઇહાં વાહાણો તથા સ્ટીમરોની આવજાવથી ઘણી છે અને બારામાં આસરે ૫૦ ઉપર મોટાં બારકસો પડેલાં હતાં. અમારી નિચે હાંગકાંગનું શેહેર જેને વિક્ટોરિયા સીટી કરીને કહે છે, તેથી મજેનું દીસતું હતું, જે તેના પાહાડપર બાંધેલા ઘર ઉપર ઘરનાં ઘરો તથા ઝાડપાનથી ઘણું શોભીતું લાગતું હતું. એ હોંગકોંગની જગ્યા ચીન દેશમાં આવેલી છે, પણ ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. એનું નામ હોંગકોંગ એટલે સાર બારૂં કરીને આપેલું છે અને સને ૧૮૪૧ માં ચીનાઇ સરકારે તે ઇંગ્રેજોને આપી દીધું હતું, ત્યારે ઇંહાં થોડાંએક ઝુપડાં સિવાય કશું હતું નહી. તેને બદલે હમણા આસરે ૧૮૦૦૦૦ માણસોવાલું મોટું શેહેર બની ગયું છે જેઓમાં આસરે ૮૦૦૦ પરદેશીઓ છે બાકીના ચીનાઓ વસે છે. એ છેલાં માણસો કનતાન તથા આસપાસનાં બીજાં ચીનાઇ શેહેરોમાંથી હમણાં જથ્થાબંધ આવીને વસવા લાગ્યાં છે, અને તેથી જમીનની કિમત ઘણી વધી ગઇ છે. ચીનાઇ રાજમાં હાડમાર થવાને બદલે તેઓ ઇંગ્રેજી અદલ રાજ વધારે પસંદ કરે છે. ઇહાં ચોરીને બદલે તેઓને કેદખાનાની સજા થાય છે ત્યારે પોતાનાં શેહેરોમાં તેઓને ગરદન મારે છે. કેદખાનાની સજાની ચીનાઓ કશી દરકાર કરતા નથી, અને સાફ કહે છે કે અમોને તો મજેનું ખાવાપીવાનું મળે છે તેથી બંદીખાનું પસંદ કરીયે છીયે. વચમે બાંધી મારવાની સજા કાહડી નાખવાથી ચોરીનો તથા બીજો ગુનાહ વધી ગયો હતો, તેથી વેલાતની સરકારની રજા મંગાવી એ શીક્ષા પાછી ચાલુ કરવાની ફરજ પડી છે. આ તરફના ચીનાઓ ઘણાજ લુચ્ચા અને ચોર માણસો છે. રસ્તે ચાલતાં લોકોને લુટવાને વિલંબ લગાડતા નથી. જો કોઇ પરદેશી નર ઘડિયાળનો છેડો દેખાતો બાહાર રાખીને એકલો ફરતો મળે, તો તેને તરત ગળાફાંસમાં ઝુંટાવી લઇને પાછી નહાસી જાય છે. તે ચીનાઇ બાગમાં ગયો કે પકડાવો મુસ્કેલ પડે છે

કોઈ વખ્તે તો જેને લુટવો હોય છે, તેની આંખમાં મરચાં અથવા ધુળ છાંટીને પછી તેના ગભરાટની વખ્તે લુટી લે છે અને એ કારણને લીધે ઈહાં કોઇપણ ચીનાને રાતના નવ વાગા પછી પરવાના વગર રસ્તા પર ફરવાનો હુકમ નથી, પછી ગમે તેવો આબરૂદાર કાંય નહીં હોય. તેમજ કિનારે તેઓની બોટ પણ રાખવાનો હુકમ નથી, ઈહાં પોલીસ દાખલ હિંદુસ્તાનથી મંગાવેલા શીખ લોકો તથા બદઆ તથા પરદેશીઓને રાખેલા છે, જેઓનો ત્રાસ સારો પેઠો છે. હાંગકાંગ આસરે ૧૧ માઇલ લાંબી અને બેથી પાંચ માઇલની પોહોળાઇની જગ્યા રોકે છે. તેનો બધો ઘેરાવો આસરે ૨૭ માઇલનો છે. તેમાંનો મોટો ભાગ છુટા છુટા ડુંગરોનો બારાંને ફરતો આવેલો છે ને તે ઉપર ખેતીવાડી કશી થતી નથી. સઘળી ખાધાની જણસો સારૂં મકાઉ અને કનતાન શેહેરો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ત્યાંથી રોજ સ્ટીમરો ભરાઇને સઘળું આવે છે. પાણી સારૂ ડુંગર ઉપર બાંધકામો કીધેલાં છે જે સારૂં પાણી આપે છે. ઈહાં શાકર અથવા ખાંડ બનાવવાના ૩ કારખાના ઉપરાંત એક કાચ બનાવવાનું તથા એક દોરડાં બનાવવાનુ અને એક બે રમ તથા શાકી નામનો ચીનાઇ દારૂ બનાવવાનાં કારખાનાઓ છે પણ એ ચીનના દખણ તરફના મુલકોપર આવેલું હોવાથી ઈહાં ઘણો વેપાર તેઓ સાથે ચલાવે છે તથા કોલસો ભરવાના મદક દાખલ ઘણી સ્ટીમરો ઈહાંથી આવજાવ કરે છે તેને લીધે વસી ગયું છે. સને ૧૮૮૪ માં ઈહાં ૧૮૦૦૦ વાહાણો તથા સ્ટીમરો અને નાનાં બારકસો એના બારામાં આવ્યાં હતાં તથા ૨૦૦૦૦ બહાર ગયાં હતાં જેઓનો ૯૦ લાખ ટનનો જુમલો આવે છે. એ સંસ્થાનનો વહીવટ એ લોકો જુદોજ ચલાવે છે. તેની આવક સને ૧૮૮૬માં ૧૨૭૪૯૭૩ અને ખરચ ૧૧૫૨૩૮૨ ડાલરનો થયો હતો.

તા૦ ૩ જી નવેમબર સને ૧૮૮૭—હાંગકાંગમાં તા૦ ૯ મી અને તા૦ ૧૦ મીએ આપણી મહારાણીજીની જુબીલીની ધામધુમ થવાની હોવાથી તે વખ્તે જોઈ શકીયે તે આગમજ અમે બીજા આ

સપાસનાં શેહેરો જોવાના ઇરાદાથી આજે સવારના ટેનકાંગ નામની નદીમાં ફરતી બોટમાં બેસીને કનટાન શેહેર તરફ જવા નિકળ્યા હતા. એ સ્ટીમ બોટ આસરે બેથી હઠી હજાર ટનની છે, અને અમેરિકાની નદીઓમાં ફરતી બોટોની ઢપપર ૩ તુતકની બાંધેલી છે પણ તેના જેવી ઘણી ભપકાદાર શણગારેલી નથી, અને તેમજ એની મોટી સઢુનો પણ નથી, તે સિવાય બીજી બધી રીતે તેઓને મળતી આવે છે. એ કનટાન જવા સારૂં ઇહાંથી સહવારસાંજ મળી બે વખ બોટો જાય છે. અમારી બોટ હેનકાંગ આઠ વાગે ડંકાપરથી નિકળી અને સામેની બાજુથી પાહાડોની વચમાંના ખાંચામાં થઇને એક દરિયાના અખાતમાં પેઠી હતી. એ અખાતને એક બાજુપર મોટી જમીન અનેબીજી બાજુએ ટાપુઓ દુરથી આવેલા છે એ પસાર કીધા પછી કલાક ૧૨ વાગેને ચોકીઆંગ યાને મોતીની નદીમાં પેઠા હતા. ઇહા એ નદી કનટાન શેહેર સુધી જાય છે. ઇહાં એમાં દાખલ થતાં બે બાજુએ નજદીક ડુંગરો આવ્યા છે જે ઊપર છેલી ફ્રેન્ચ સાથની લડાઈ વખતે કિલ્લાઓ મજબુત બાંધેલા દીસે છે જે ઊપર ઘણી તોપો ગોઠવેલી છે. એ જગ્યાને બોગ કરીને કહે છે. સાંથી નદી શરૂ થાય છે જે પેહેલા ઘણી પોહોળી મળવા પછી સાંકડી થતી જાય છે. તેની આસપાસ બેહાં ખેતરો છે જેની દુરથી નાની નાની ટેકડીઓ આવેલી છે. આગળ ચાલતાં વાંમપુનું નાનું ગામડું આવે છે જ્યા સુધી કનટાન વેપારીનો માલ લેવા જતી મોટી સ્ટીમરો હમણા જઇને ઊભી રહે છે અને કનટાનથી ઇહાં ૧૦ માઇલ દુર બોટોમાં માલ ભરી લાવી સ્ટીમરોમાં ભરે છે. આગળ બધી સ્ટીમરો કનટાન સુધી જતી હતી, પણ ફ્રેન્ચ લડાઇ પછી વાંમપુની કનટાનની બાજુપરની નદીમાં લાકડાંઓ ઘાલી તેમાં પથરાઓ પુરી નદીના મોટા ભાગનો મારગ પોહોળાઇએ બંધ કરી નાખી એકજ સ્ટીમર જાય તેટલી જગ્યા છેક કિનારાની બાજુથી રાખી છે. જ્યાં પાણી છાલકાં હોવાથી ૧૫ ફીટની ઊપરની ફરતી સ્ટીમરો તેમાંથી પસાર થઇ શકતી નથી. એ વાંમપુના ગામ આગળ તેને લીધે થોડી એક મોટી સ્ટીમરો માલ લેવા પોહોંચી હતી, અને જે મોટાં વહાંણો આવે છે તેને પણ એ પછી

અંદર જવાનો હુકમ નથી. ઈહાં કનટાન શેહેરના જરતોસ્તી રેહેવાસીઓનાં રૂવાંનોને દાટવાની જગ્યા પણ છે. તેઓને કનટાનમાં દાટવાનો હોકમ નહીં હોવાથી બોટોમાં ઈહાં લાવી દાટે છે. તેને સારૂ એક જગ્યા ઘેરી લઈ તેમાં નાનો જેવો બંગલો પણ ક્રિયા સારૂ રાખેલો છે, જ્યાં કોઇ કોઇ ધંબારો કનટાનના જરતોસ્તીઓ કરવા સારૂ પણ જાય છે. વાંમપુથી જરા આગળ એક મોટો આંઠ માળનો પેગોડા (દેહેડાને લગતો મિનારો શેહેંગાઈની વિગતમાં લખ્યો છે તેવો) બાંધેલો છે, જે આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલો ઊંચો એક ટેકડી ઉપર તદન એલાહેદો બાંધેલો છે જેથી ફરતો તે દીસે છે. એની જોવા મેલે કાંઈ હમણા દરકાર કરતું નથી, કારણકે તેના નજદીક બધા માળોપર દેવાલોમાથી મોટાં ઝાડો ઉગી નિકળ્યાં છે. એ મિનારો આસરે ત્રણસો વરસનો જુનો છે, પણ એવો મજબુત બાંધેલો છે કે આવી બેદરકારી છતાં હજી ટકી રહેલો છે. એવા પેગોડાઓ વારાફરતી કનટાન સુધી ૪ અમોને મળ્યા હતા, જેઓ બધાની એવીજ હાલત દીસે છે. એ પેગોડાઓના મજલાઓપર છાપરાં ન હોવાથી તથા ગેલરીઓ પણ ન હોવાથી ઇટાલીના પીસા શેહેરના ઝુલતા મિનારાની ઢપને મળતો આવે છે. થોડુંક આગળ ચાલવા પછી વળી બીજો એક નદીના રસ્તાનો અટકાવ ઉપર આગળ લખવા મુજબનો પસાર કીધો હતો, અને કનટાન શેહેરની જેમ નજદીકમાં આવતા ગયા તેમ હવે નદીમાં સંખ્યાબંધ બોટો મલવા લાગી હતી. ઈહાં કોઈ કોઈ મોટી બોટોને પવન નહી હોય છે ત્યારે નવી રીતે હંકારતા જોઈ હતી. એ બોટોને પાછળથી સુકાનની જગ્યા આગળ એક મોટી રેંહેત જેવું બનાવેલું છે જેને બોટમાંથી માણસો પગે ચલાવીને તેના આંચકાથી જેમ સ્ટીમરો ઈસક્રોરથી ચલાવે છે તેમ ચલાવતા હતા. એવી મોટી બોટોને હલેસા મારવા તેઓ પાણીથી ઘણી બહાર રહેવાથી જોવા મેલે મુશકેલ પડે છે તેથી એ મુજબ રેંહેતથી ચલાવતા હશે. કનટાન શેહેરની નજદીકમા આવ્યા ત્યારે દારબંધ બેઊ કિનારાઓપર

બોટોના જાણે મોહોલા બનાવ્યા હોય તેમ લાંબી લાંબી હારોમાં વચ્ચે રસ્તો રાખીને ઉભી રાખી હતી, જેમાં ચીનાઓનાં કુટુંબો પોતાનો જનમારો રહીને કહાડે છે. તેઓનું ખાવું, પીવું, સુવું, રહેવું સઘળું એવી બોટોમાંજ છે. બચ્ચાંઓ જાણે ઘેરમાં રમતાં હોય તેમ બોટોમાં દોડાદોડી કરતાં હતાં. એવો ઘણા ખરા તરી જાણે છે, પણ જો કોઈ નહીં જાણતું હોય અને નદીમાં અકસમાતથી પડે તો તેને કોઈ આગળ પાછળનું મદદ કરતું નથી, પણ ડુબવા દે છે અને તેવામાં કોઈ મુસાફર પુછે છે ત્યારે કેહે છે કે ખોદાનો હુકમ હશે ત્યારેજ એ પાણીમાં પડયો છે તેનો હુકમ એને ડુબાડવાનો હશે તે અમોથી તેની સામે થવાય નહીં કરી જોયા કરે છે. વળી ડુબી જવા પછી તે બીજી ગમ બે ત્રણ દિવસે જ્યારે ઉપર તરી આવે છે ત્યારેબી કોઈ તેને બહાર કહાડતુ નથી તેથી એવાં મુડદાંઓ વારાફરતી નદીમાં ફુગી ગયલી હાલતમાં પછાડા ખાતાં મળે છે, અને જ્યારે પાણીની ભરતી થાય છે ત્યારેજ દરિયા તરફ ધસડાઈ જાય છે. સરકાર જરીક તેની દરકાર કરતી નથી. ઉપલી બોટોમાંની વસ્તી કનટાનની નદીમાં ઘણી મોટી આસરે એક લાખ માણુસ ઉપરની કેહેવાય છે. ઈહાં નજદીકમાં જમીનની ઘર બાંધવા સારૂં એટલી તંગી છે, કે નદીને કિનારે પાણીની અંદર થાંભલાઓ ગારીનેબી તે ઉપર ઝુપડાં જેવાં ઘરો બાંધી લોકો વસે છે, અને નદીમાં બોટોની એટલી તો ગીચ થાય છે કે જાણે નદી હોય નહીં તેમ માલમ પડે છે. ઈહાંનાં દરીયાના કાંઠાઓપર ફરનાર ચીનાઈ જુનકો પણ ઘણાં આવજાવ કરતા હતા જેઓ બધા ઉપર ચાંચિયા ચોરોની ધાસ્તીને લીધે નાની નાની બબે તોપો રાખે છે તે જ્યારે ચાંચિયા લુટવા આવે ત્યારે કામ લાગે, પણ તેઓની હાલત કાટ ખાઈ ગયલી હતી, અને અમો ધાસ્તી રાખીયે છીયે કે જો કોઈ વખ્તે તેને ફોડે તો ચાંચીયાઓને બદલે તેના ફાટવાથી પોતાના જુનકના માણુસો માર્યા જાય. વળી એ ઉપરાંત સરકારી લડાઈના અસલી તરેહના જુનકો પણ ઈહાં મળતા હતા, જેઓ ઉપર પાંચ છ તોપો નાની નાની તુતકપર જેમ ગમે તેમ ગોઠવેલી દીસતી હતી. એ જુનકો ચાંચી

થાઓના બારકસો પકડવા સારૂં રાખ્યા છે, પણ સાંભળવા પ્રમાણે ઈહાં એવાઈ એટલી છે કે સામા તેઓ ચાંચિયાઓ સાથે મળી જઈને લુટમાં ભાગ લે છે. આ લતાના ચીનાઓ જબરા લુટારૂ છે અને કોઈ કોઈ વખ્તે તો જે સ્ટીમર ઉપર તેઓ ઉતારૂઓ હોય છે તેજ સ્ટીમરના માણસોને મારી નાખી તેને લુટે છે. એ પ્રમાણે આગળ ઘણી વખ્ત બનવાથી હમણાં એ ચીનાઈ ઉતારૂઓ લઈ જનારી સ્ટીમરોમા એવો ધારો કહાડયો છે કે, ચીના ઉતારૂઓને માલ ભરવાનાં ભંડારમાં બેસાડી સ્ટીમર બારૂં છોડે છે ત્યારે તેઓને તે ભંડારનુ ઉપરનું ઢાકણુ જે જાળીનું હોય છે તે બંધ કરીને અંદર કેદીની માફક રાખે છે તથા સ્ટીમર ઉપર બંદુક, રીવાલવરો તથા તલવારો ઈત્યાદિ હમેશા તૈયાર અને ભરેલી રાખે છે. એ મુજબ અમારીવાળી આજની સ્ટીમરમાંથી ચીનાઓને બકરાંની માફક ભંડારમા બંધ કીધા હતા. એ બોટોમાં કોઈ વખ્તે બે હજાર સુધી ચીનાઓને એકી વખ્તે લાવ લઈજાવ કરે છે. અમારી સ્ટીમર લંગર કરે તેની ઘણી આગમજથી બીજી બોટામા ચીનાઓ આવી તેની આસપાસ ફરી વળ્યા હતા, અને કોઈ કોઈ તો બને તેવી રીતે ચાલતી સ્ટીમરે ચઢી આવતા હતા. ચીનાઈ કસ્ટમ હાઉસની બોટ આવી તેનેથી નજદીક આવવા દે નહીં, પણ તેમાના ઇંગ્રેજ ઓધેદારના હાથમા કોડાથી હતી તેને કરીને ચીનાઓની બોટો ઉપર ફટકાઓ લગાવા લાગ્યા ત્યારેજ તેની બોટને રસ્તો મળ્યો હતો. અમારાવાળી સ્ટીમરે પોતાના ડકા પર લગર કીધા પછી અમોને લેવા કનટાનવાલા શેઠ બમનજી પાલણજી કરજીયા બોટ લઈ આવ્યા હતા, તેવણ સાથે બેસીને કનટાન શેહેરની પેલી બાજુ નદીને કાઠે તેવણના હોનામનાં મકાનમા ઉતારો લીધો હતો. અમારી સ્ટીમરે બે વાગે લંગર કીધું હતુ. અમો જરા થોભીને પછી કનટાનના શેહેરમાં ફરવા ગયા હતા. એના મોહોલાઓ કોઇ કોઇ શેહેંગાહી શેહેરના મોહોલાઓ કરતાં મોટા હતા અને કોઈ કોઈ ગમ નજીસાત હતી તોબી શેહેંગાહી જેટલા ઘણા નજીસાતબી નહી હતા બધા રસ્તાઓ પર નિચે ગટરો રાખીને ઉપર લાંબી લાડીઓ જડેલી છે, પણ રસ્તા પરથી કાવારેમા

પાણી બધાઓ લઈ જાય છે તેથી તેના ટીપાવાને લીધે જરા સરકના અને ભીણાયલા હોય છે.

ઘેરા ઘણાં ખરાં બેઠી બાંધણીનાં છે, અને નિચે બધે દુકાનો આ-વેલી છે. અમો કસ્ટમ હાઉસમાંથી પેટેલાં કિનારે ઉતર્યા હતા. ઈંહાં જે અફીમ ઉપર તથા બીજી વસ્તુઓ પર જગાત લીયે છે તે સાર રોકડ લેતા નથી, પણ જેટલી જગાતની રકમ થઈ હોય તેની ચિઠ્ઠી આપે છે, ને મુજબના રોકડા ડાલરો બાકસોમાં ભરીને શેહેરમાં તીજોરીખાતું છે ત્યાં ભરી આવે છે અને રસીટ પાછી લાવવામાં આવે છે ત્યારે માલ પસાર થવા દીયે છે. ચીન દેશનું પોતાનું રૂપાનું કશુ ચલણ નથી, પણ અમેરિકાથી મેક્ષીકન ડાલરો પડાઈને આવે છે તે ચાલે છે. એ ડાલરો શરાફોને ત્યાં ભરાય છે ત્યારે તેઓ પોતાના નામના છાપ તે ઉપર મારે છે જેમ ઘણા છાપો પડવાથી ડાલરો મંડાઇને ડોઈયાં જેવા થઇને પછી આખરે તેના કકડા ભુકલા અને ભુકો થઇ જાય છે, પણ દર વખ્તે ભરનારા ડાલરો તથા ભુકો સઘલો તોલીને આપ લે કરે છે, અને સવાએ તોલા રૂપાને એક ડાલરની કિમત ધણે છે. એ ડાલરો ગણવા સારૂં - શરાફો પોતાને ત્યાં જુદાં માણુસો રાખે છે, જેઓ ખોટા ખરા ડાલરો યા તેનો ભુકો પણ પારખી શકે છે. એ મુજબ અમોએ આજે એક ગમ ઝીણો ભુકો ડાલરોનો હતો તેને ખરો ખોટો છુટો પાડતા જોયો હતો. રસ્તામાંની ઘણી દુકાનો ઉપર ખાધ ખોરાકી વેચાતી હતી તેમાં કાંઈ સંખ્યાબંધ દુકાનોમાં સુકવેલા ઉંદરોને તેમનાં બે ફાડચાં કરી ડોકાં સુધાં વેચવા ટાંગેલા દીસતા હતા. એ ઊપરાંત ઘુવડ, બગલાં તથા બીજાં જીવતાં મરઘાં બતકાં ઉપરાંત મારેલાં મરઘાં બતકાંનાં છુટા છુટા કકડાઓ પણ કરીને વેચવા માટે ટાંગ્યા હતા, જે સઘળા વજન ઉપર જે માગે તેને વેચે છે. ચીનાઓ સાંભળવા મુજબ કાંઇપણ ચીજ ખાવામાં ચુકતા નથી, એવા તેઓ નજીસ છે. અમો ફરતા ફરતા આપણા મુંબઇમાં વખણાયલા રેશમી કાપડીઆ થાઇકુવાની દુકાન ઉપર ગયા હતા. એ ધણી ઘણો મોટો રેશમનો વેપારી છે, પણ માલ અમે જોવા

માગ્યો ત્યારે ધણો થોડો તેની પાસેથી નિકળ્યો હતો તે ધણીને જો હુકમ મળે તો થોડા વખતમા કહો તેવુ રેશમી કાપડ બનાવી આપે છે ઊચી દોરીની ગાજના એક ટાકાના ૧૬ ડાનર તે માગતો હતો આ ધણીનુ ઘેર વણુ કગાન જેવુ દીસે છે અને સવણુ ખાની હોય તેમ રાખ્યુ છે અત્રે દરેક ચીનાના ઘેરમા દેવીની સબીઓ રાખે છે તેની સામે અગરબતી તથા દીવો સળગાવેલો રાખે છે, અને તે દેવી જે કાગજની બનાવેલી હોય છે, તેની આસપાસ કાગજના રંગીન ફુલો તથા બીજી જણસો ગોઠવી તેને ભપકાદાર પૈસાવાલા લોકો કરે છે, અને એક વરસ તેને જરાપણ સાફસુફ કીધા વગર જાલા ભરાઇ જાય તોબી રાખે છે ત્યાર પછી તેને કાહાડી નાખી નવા ફુલો લાવી મુકે છે વળી દુકાનોની બાહેર દર દુકાને એક નાનુ ચાસનુ ઘર રાખે છે ત્યા સાજના બતીની વખ્તે દુકાનનુ બારણુ બધ કીધા આગમજ એક નાની બતી પદર મીનીટ બળે તેટનુ તેન ભરેની તથા અગરબતી જે ઘણીજ ઝીણી અને સસની આવે છે તે સળગાવીને પછી દુકાન બધ કરે છે સરાફોની તથા બીજી મોટી દુકાનોનાગા મોહોનાઓને નાકે મજબુત દરવા જાઓ હોય છે તે રાતના ૯ વાગેને ચોરોની બીકથી બધ કરે છે અને દુકાન દીઠ ઉઘરાણુ કરીને ચોકી સારૂ દર દરવાજે બને માણસો રાખે છે જેઓ ઓળખીતાને દરવાજા ઊઘાડી મોહોનાઓમા આવવા દે છે સરકારની બેદરકારીને લીધે એ મુજબ રૈયતનેજ પોતાનો બ ચાવ કરવાની તજવીજ કરવી પડે છે એક મોહોનામા ફરતા ત્યા મથાળે સફેદ કાગલનુ એક મોટુ ફાણુસ ટાગેનુ જોયુ હતુ તે ખબર પડવા મુજબ જે ઘરમા કોઇ મરણ પામ્યુ હોય તેના બારણા આગળ નિશાની દાખલ ટાગે છે જ્યા સુધી તે મુડદાને દાટે નહી ત્યા સુધી તેને ટાગી છે એ મુડદાઓને બધ પેટીમા રાખે કે જેમાની કોઠ કોઇ પેટીઓ ઘણુજ ઊંચા લાકડાની મોટા ઉમરાવો સારૂ બનાવે છે તેઓની કિમત સાભળવા મુજબ પાચ હજાર ડાલરનીબી ઉપર થાય છે મુડદાને દાટવા પછી તેના ઘર આગળ વારા ફરતી કાગેસ

સલગાવીને બાળે છે, જે મુજબ અમોએ આજે એક મોહાલામાં તથા એક બોટમાં પણ બાળતાં જોયાં હતાં. તે સારૂ એક જાડું, કાગજનું વાસણ બનાવી તેમાં નાનાં પાતળાં કાગજની પટીઓ સલગાવે છે, અને તેને બારણાનાં ઊંમર આગળ બળતું મુકે છે, અને છેક સઘળું ભશમ થાય છે ત્યારે તેની રાખ ઊરાડી નાખે છે. એ પાતળાં કાગજો સલગેલી હાલતમાં હવામાં ઉડતાં પણ અમોએ મોહોલામાં જોયાં હતાં, જેથી આગ લાગવાનો સંભવ ઘણો રહે છે. એ પ્રમાણે કાગજો બાળવાથી તથા સહવાર સાંજ અગરબતીઓ ઘરના ચાસ આગળ બાળવાથી ચીનાઓમાં મરકી એઓની નજીસાતને લીધે ફેલાતી ધારવા મુજબ અટકતી હશે. અમોને શેહેરમાં ફરતા છેક સાંજ પડી અંધારૂં થવા આવ્યું હતું. એ વખ્તે સઘળા ચીનાઓનો ખાવાનો વખ્ત હોવાથી ઘરેઘર તેઓ ઢગલા થઇ ગોળ ચકરાવામાં ખાણાની આસપાસ બેસીને સઘળા સાથે ખાતા દીસ્તા હતા. એઓમાં એવો ધારો છે કે ઘેરના શેઠ અને ચાકર નફર અને ક્યરાપતી વટીક મી સાથેજ બેસીને એક ભાણામાંથી ખાય છે, કશો અંતર રાખતા નથી, અને શેઠને પોતાને જો વધતા ચાવલ જોઇયે તો પોતે ઉઠીને દુર વાસણ હોય છે તો તેમાંથી ચાવલ લાવીને પાછો સાથે બેસીને જમે છે. પણ એ સઘળું ખાતી વખ્તેજ હોય છે, ત્યાર પછી શેઠ અને ચાકર વચ્ચેનો અંતર પાછો શરૂ થાય છે, અને શેઠની આગળ તે બેસી શકતો નથી. અમે શેહેરમાંની એક પરચુરણ સામાન વેચવાની દુકાન ઊપર ગયા હતા, જ્યાં ચીનીઓ નાના પગ રાખે છે તે કેવી રીતના ઉઘાડા હોયછે ત્યારે દીસેછે તેના નમુનાઓ આબેહુબ બનાવી વેચવા મુકેલા જોયા હતા. તે ઉપ-રથી માલમ પડે છે કે, બચાના પગના અંગોઠા સિવાય બીજાં ચાર આંગળાં તેની પાનીના ભાગ સુધી મરડી નાખીને પાતલી તરફ દાબીને, પછી તેને પાટાથી આંધી લીયે છે, જેથી પગનો ઊપરનો ભાગ નિચે વળી જાય છે. ફકત અંગોઠો તેની જગ્યાપર રેહે છે. એ મુજબ પગ કુમલા હોવાથી તેના હાડકાં મરડાઇને તળિયાં સાથે આંગળાં મળીને વળી જાય છે, અને નાનું બુટ પેહેરાવી રાખવાથી તે વધતા

નથી. એને લીધે જ્યાંથી પગ વળે છે ત્યાંથી એક ચીરા જેવું પડીને તેમાંથી હમેશાં રસી વેહે છે. ચાલતી વખ્તે ફક્ત એડી ઉપરજ તેઓને ચાલવું પડે છે. અમે શેહેરમાં ફરીને પછી શામીન કરીને, મુસાફરો સારૂં અલાએદી જગ્યા જે કીધી છે ત્યાં ગયા હતા. એ જગ્યા અને શેહેરને એક નાની ખાદી ( Creek ) થી છુટી પાડી છે, પણ બે પુલોથી તેપર આવજાવ થઈ શકે છે એ પુલ પસાર કરતાં અમોને ચીનાઈ સરકારના સોલજરો જેઓ પોલીસનું કામ કરે છે, તેઓ હાથમાં ફાણુસો લઈને હારબંધ આસરે એક દજન જણાં શેહેરમાં ફરવા નિકળેલા મળ્યા હતા, જેઓમાં કોઈ પાસે ભાલા તો કોઈ પાસે તલવાર અને કોઈ પાસે બંદુક એમ હથીયાર હતાં. એ લોકો રાતના વારાફરતી રોણ ફરવા નિકળે છે, ત્યારે પોકાર મારતા જાય છે, અને તેને લીધે ચોરોને પકડવાને બદલે સામા નસાડી મુકતા હશે એવા ૫૦૦ સોલજરોની ચોકી યુરોપિયનો રેહે છે તે જગ્યામાં રાખી છે, જેઓ જ્યારે ચીનાઓ હુલડ કરે ત્યારે અટકાવવા કામ લાગે છે. એવાં હુલડો ઈહાં વારાફરતી થાય છે ત્યારે પરદેશીઓના ઘરો બાળી નાખે છે. એ ચોકી સને ૧૮૮૩ પછી રાખવા માંડી છે, જે સાલમાં એક સ્ટીમર ઉપરના કોઈ માણસે ચીનાઓ સ્ટીમર ઉપર ઘણા એકઠા થઈ જાય છે તેઓમાંના એકને આંચકો મારતાં તે નદીમાં પડી મરણ પામ્યો હશે જે સારૂ ચીનાઓ ઉસ્કેરાઈને તે ચીનાને આંચકો મારનાર ધણીને માગ્યો, પણ કપટાને જોયું કે આપું તો તેને તરત મારી નાખશે, તેથી આપ્યો નહીં, અને ચીનાઓએ આપે નહીં ત્યાં સુધી સ્ટીમર હંકારવા દીધી નહીં, અને કન્ટાનના વાઈસરાયને કેહેવાડ્યું. જેણે હુકમ કીધો કે હું આવું ત્યાં સુધી સ્ટીમર થોભાવવી જેથી કપતાનને સ્ટીમરમાં ઊતારૂઓ છતાં થોભાવવાની ફરજ પડી હતી. પણ ચીનાઓ તેટલાં તો ઘણા ઉસ્કેરાઈ જઈને સ્ટીમર ઉપર પથરાએ, ફેંકવા લાગ્યા, તેથી સ્ટીમરને નદીની અધવચમાં લઈ જઈ ઉભી રાખી હવે ચીનાઓનું ટોળું ઘણું વધી ગયું અને તેઓ વેર લેવા ઈંગ્રેજોની રેહેવાની જગ્યા જે શામીનમાં છે, ત્યાં ઊતરી પડ્યા, અને પુલ બાંધી

નાખ્યો તથા કેરોસીન તેલ લાવી એક પછી એક ઇંગ્રેજોના બંગલાઓ લુટીને સલગાવવા લાગ્યા. એ બાજે પરદેશીઓ તરફથી કનટાનના વાઇસરાયને કહેવાડયું કે ચીનાઓ ખરાબી કરે છે તે અટકાવો. તેથી તેણે થોડાક સોલજરો મોકલ્યા પણ પુલ ઉપર એટલો તો ચીનો હતો કે ત્યાંથી તેઓ પસાર થઇ શક્યા નહી અને તેટલાં તો આઠ વીશ બંગલાઓ સલગાવી મુક્યા હતા. આખરે ઇંગ્રેજે હથિયાર બંદુકો લઇને ચીનાઓ સામે જવા નિકળ્યા પણ તેની આગમચ માદરીનને કહેવાડયું કે અમારો બંચાવ કર, તેનો જવાબ મળ્યો કે ચીનાઓને પુલ ઉપરથી ખીસાડો તો અમો સોલજરોને મદદ કરવા શામીનમાં મોકલીયે. પણ જો પરદેશીઓ ચીનાઓને ખીસાડી શકે તો પછી મદદ શું કામ મગાવતે. જ્યારે બંદુકોથી કેટલાક ચીનાઓને જખમી કીધા અને સામો ધસારો થોડાક ઇંગ્રેજોએ કીધો ત્યારે ચીનાઓ નાહાશી ગયા હતા. એ મુજબના બાલી નાખેલા બગલાઓમાંનો એક હજી તે હાલતમા પડેલો દીસે છે. બાકીનાઓ પાછા બંધાઈ ગયા છે તેના બદલામાં મોટી રકમનો ચીનાઈ સરકારપર દાવો કીધો ત્યારે કમીશન ઠરાવીને બે લાખ ડાલરે પતાવ્યું હતું અને ત્યાર પછી સોલજરોની ચોકી ચીનાઓએ એજ પુલપર રાખી છે જે પરથી કોઈબી ચીનાને બાહારના પરદેશીઓના લતા તરફ જવાને હુકમ નથી. અમો ઇંગ્રેજો રહે છે જેને (Shameen) શામીન કરીને કહે છે ત્યાં ફર્યા હતા. એ જગ્યાને આસપાસથી જાણે ટાપુ હોય તેમ પાણી રાખેલું છે અને તેમાં આસરે ૪૦ બંગલાઓ છે જેમાં પરદેશીઓ સિવાય કોઇ રહેતું નથી. સને ૧૮૫૭ ની ચીન સાથની લડાઇ પછી અસલી જગ્યા જ્યા ફેકટરી હતી તે બદલીને ઇહાં સને ૧૮૫૯ માં ઉભું ટાપુ જે ખાલી મરોડીની જગ્યા હતી તેને બાંધીને મજેનું બનાવ્યુ છે અને ફરતો પુશનો સવાત્રણ લાખ ડાલર ખરચીને બાંધ્યો છે જેમાનો પાંચમો ભાગ ખરચ ફ્રેન્ચ અને બાકીનો ભાગ ઇંગ્રેજ સરકારે આપ્યો હતો. એ શામીનનો ટાપુ આસરે ના માઇલ લાંબો અને પોહોળાઇમાં ાા માઇલ જેટલો હશે. અમો તે જોઈને પછી ત્યાંથી પાછા બોટમાં

ખેશીને અમારા ઉતારાવાળી જગ્યાપર ગયા હતા. એ વખતે નજદીક સાત વાગવા આવ્યા હતા તોપણ નદીમાં બોટોની આવજાવ ઘણી હતી. કોઈ કોઇ બોટોમાં ખાવાનો સામાન વેચવા સારૂ તેમાં બતી કરીને બધે ફેરવતા હતા. કોઈપર ચાસનાં કાગજો સલગાવી થોડાં બળે એટલે નદીમાં તરતા મુકી દેતા હતા. ત્યાં કોઇ બોટોમાં એક બીજાને નદી છોડવા આગમજ સલામતી આપવા સારૂ થાલીઓ મોટે સાદે વજાડતા હતા એ પ્રમાણે જેમ કિનારે લોકો વસે છે ને ચાલે છે તેમ એ નદીપરની વસ્તીમાં બનતું હતું.

**તા૦ ૪ થી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે કનટાંનનાં શેહેરમાં તથા તેમાંની જોવાલાએક જગ્યાઓપર ફર્યા હતા. રસ્તામાં એકગમ એક આખો લાંબાને લાંબા મોહોલામાં દર ઘરને મથાળેથી રસ્તાની ઉપર એ ઘરોની વચમાં આરકાંઓ કરીને તે ઉપર જાતજાતના એ ચીનાઓનાં ધર્મને લગતા ખેલો તથા કસરતના ખેલો, બાગો ઇત્યાદિનાં કાગજકામનાં નમુનાઓ બનાવી તેને રંગ તથા ગીલીટથી શીંગારીને ટાંગેલાં હતાં. જે ઉપર ઘણાં પુતળાંઓ નાના કદનાં ગોઠવેલાં હતાં ને કોઇ કોઇતો ચાવીના હોવાથી હિલચાલ કરતાં હતા. એમાનાદર બે આરકાંઓની વચમાંના ગાળાઓમાં બતીનાં ઝુમરો ટાંગીને તેઓને પણ ઘણાં સરસ ફુલો તથા ફુમટાંઓથી સણગારેલા હતા અને એ મુજબ આખા મોહોલાનો રસ્તો મજેનો રળિયામણો લાગતો હતો. ખબર કાહાડતાં માલમ પડયું કે ચીનાઓનો નવમો મહિનો ઘણો મોટો ગણાય છે, તે વખતે એક મોહોલામાં ત્રણ દિવસ એ મુજબ ધામધુમ કરીને પછી બીજા મોહોલામાં લઇ જાય છે અને એ પ્રમાણે તે બાજુના સઘળા મોહોલાઓમાં એક મહિનામાં પુરાં કરે છે. એ વખતે સઘળાઓ ઈંહાં ભક્તિ કરવા આવે છે તેથી મોહોલામાંનું સૌથી સારૂ ઘેર હોય છે ત્યાં તેની જગ્યા કરે છે. અમો પેહેલા શુવાતોઝીનાં વેપારીઓનો ગીલડ છે) એ ગીલડની સમજણ સેન ફ્રાનસીસ્કોની ચીનાઓની વિગતમાં આપેલી છે (તેને લગતું દેહેરં હાલ જોવા ગયા હતા.

એ દેહેરૂં ઇદાના દેહેરાંઓમાં ઘણું સરસ ગણાય છે અને તે બાંધવાપર એક લાખ ડાલર ઊપર ખરચ બેઠો છે તેના દરવાજા ઘણી સરસ નકશીના પુતળાંઓ સુધાંનાં બનાવેલા છે. એ દરવાજાઓ આસરે બાર ફીટ જેટલા ઊંચા છે. દેહેરાંમાં ટીનદાઉ યાને બેહસ્તના ધણીનું ગીલીટનું મોટું પુતળું છે જેની આસપાસની ઘુંમટ તથા તખત ઘણું સરસ નકશીનું એક છાપરાની ઊંચાઇ સુધીનું કીધું છે જે નકશી લાકડાંની અંદર પણ ઘર એકની પાછળ એક એમ છેક અંદર સુધીની કોતરેલી છે. એ પુતળીઓની સામે એક મોટા અફ્રગાનિયામાં અગરનાં લાકડાંનો આસરે બે ફીટ ઊંચો અને ૪ ઇંચ જાડો કકડો બળતો સલગાવી રાખે છે તથા એક અગરબતીનું ગુચ્છ સલગાવી ટાંગેલું જે ચાર દિવસ લાગત બળે એટલું મોટું હતું એની પડોશમાં ગાયણનો જલસો કરવાની જગ્યા ઓટલારોકી કીધી છે પણ ફરનીચર કશું હતું નહી. એને લગતો બાગ છે ત્યાં રોકવક તથા તલાવો કીધેલા છે તથા બાગમાં જવા સારૂ ગોળ આકારના રસ્તાઓ કીધેલા હોવાથી તેમાંથી દેખાવ જાણે આરસીની ફ્રેમમાં જોતા હોઇએ તેવો લાગે છે.

એ દેહેરાંનાં કંપાઊંડના દરવાજાપરના છાપરાપરની ઊલવેલ પાંચ ગેહેની છે જે દરેકપર આરપાર નકશી કીધેલી છે, અને બધી ગમ ગીલીટ તથા રંગ પણ દીધેલો હતો. એ દરવાજાની બાહાર બીજા એક કંપાઊંડમાં જુદી ઇમારત છે તેમાં એ દેહેરાંને બાંધનારાઓ જેઓએ ૧૦૦ ડાલરની ઊપર આપ્યા હોય તેઓનાં નામો બે બાજુ પર અને જેઓએ ૧૦૦૦ ડાલરની ઊપર આપ્યા હોય તેઓનાં વચમે લાકડાંની પતીઓપર પાડીને ગોઠવેલાં છે. જે એની સામે પણ બંદગી કરવાનાં અફ્રગાનિયાં ઇત્યાદી મુકેલાં છે. એ નામોવાળા ધણીઓ મરણ પામવા પછી તે નામો મુકવામાં આવે છે એ પેહેલા દેહેરાંના કંપાઊંડમાં બે પથ્થરનાં બનાવેલા સીંહનાં પુતળાં મુકેલાં છે, જેઓનાં મોહડાંની અંદરથી એક ગોળ પથ્થરનો દડો કોતરેલો છે જે છુટો મોહડાંની બાહેર નિકળવા વગર અંદર ફર્યા

કરે છે, ત્યાંથી નિકલેલા કનટાન શેહેરના ગુનેહગારોને ગરદન મારવાની જગ્યા છે. ત્યાં અમારો બોમિયો અમને લઇ ગયો હતો. એ જગ્યા એક મોહોલો છે જેની ગલીમાં હમણા મટોડીનાં વાસણો બનાવેલાં સુકાવા મુકેલાં છે પણ જયારે કોઇને ગરદન મારવાની હોય છે ત્યારે તે સઘળું ખિસાડી નાખે છે, અને જ્યારે તે ખાલી થાય છે ત્યારે આસરે ૭૫ ફીટ લાંબી અને ૨૫ ફીટ જેટલી પોહોળી એ જગા થાય છે. ઈહાં દર સાલ આસરે ૩૦૦ જણાને ગરદન મારે છે પણ જયારે હુલડ થાય છે ત્યારે હજારો માણસોને ઇહાં ગરદન મારે છે જે વખ્તે *તેઓને હારબંધ ગુઠણ મંડીએ બેસાડી તેઓના હાથ પીઠ પાછળ બાંધીને તેઓની ચોટલી માથાપર મોઢાં તરફ ઉલટાવીને પછી જલાદ એકજ ફટકે ડોકું તલવારથી ઉડારી નાખે છે. એ મુજબ સને ૧૮૫૫-ના બળવામાં ૫૦૦૦૦ માણસોને ઇહાં એક વરસમાં ગરદન માર્યા હતા. ગરદન મારેલાંનાં ડોકાં એક વેહેરની તોપલીમાં પડે છે તે કહાડીને ત્યાં મોટા પથ્થરના જીહલાનો મુકેલા છે તેમાં ભરે છે. અમો ત્યાં ગયા ત્યારે ત્યાંનો જલાદ અમોને મળ્યો હતો જેણે પોતાની તલવાર લાવીને અમોને દેખાડી હતી જે ઘણી ભારી પણ તેજ ધારની હતી અને પુછતાં બોલ્યો કે ૧૦ વરસ થયાં તે જલાદનું કામ કરે છે. હજારો માણસોને એણે ગરદન માર્યા છે તથા પેલા પથ્થરના જીહલામાં ડોકાંઓ પડેલાં હવાં તે બતાવ્યાં તેથી તે જીહલાઓ તદન ભરપુર હતા. વળી એક જણનું ડોકું ત્યાં રાખેલા લાકડાના માચડા ઉપર ટાંગેલું હતું, તેબી બતાવીને બોલ્યો કે પાંચ મહિનાપર એને ગરદન માર્યો હતો. જલાદ આંગે કદાવર છે, અને કાંઇ પણ રીતે ખુની જેવો માલમ પડતો નથી. એની સાથે બીજા ત્રણ જણા જલાદનું કામ કરે છે. જે માચડાપર ડોકું ટાંગેલું હતું તે ઉપર કોઈ વખ્તે પોતાના મા અથવા બાપના ખુન કરનારને રીબાવી રીબાવી મારે છે. તેને તે માચડા સાથે બાંધીને પછી એક દહાડે તેનો એક કાન, બીજે દહાડે બીજો કાન. પછી નાક, આંગલાં, હાથ તથા પગ કાપી જુદા કરે છે અને અને છેક છેલ્લે તેને ફાંસીથી મારે છે. મા યા બાપને મારવા જેવો ખરાબ બીજો કોઈ ગુનાહ ચીનાઓમાં

ગણાતો નથી તેથી આવી ખરાબ શીક્ષા કરે છે. એ જગ્યાપરથી ઈંદ્રાનું પાણીથી વખ્ત દેખાડવાનું ઘડિયાળ છે તે જોવા ગયા હતા. એને સારૂ ચૈદુરના કિલ્લાના એક દરવાજાપર દેહેરૂં બાંધેલું છે જ્યાંના એક ઓરડામા એક દેવીની આગળથી સીડીની માફક સહડ ઉતર ચાર ચરૂઓ મુકેલા છે, જેની દરએકની હેઠલ એક છેદ છે જેમાથી પાણી ટીપે ટીપે પડે છે એ મુજબ છેક ઉપરનાં ચરૂમાનું પાણી ટીપાઇ બીજામા અને તેમાથી ત્રીજામા તથા તેમાથી ચોથો ચરૂ જે છેક નિચે છે તેમા પડે છે. એ છેલ્લા ચરૂમાએક જાતનું નાનું ધાતુનું બોહિયું મુકેલું છે તેની ઉપરની એક પતીપર કલાકના અક્ષરો મારેલા છે. હવે એ ચરૂમા પાણી પડે અને ભરાતું જાય તેમ પેલું બોહિયું ઉપર તરવાથી ઉચકાતું જાય છે અને તેની સાથેની કલાક માડેલી પતી ચરૂની ઉપર ઢાંકણું છે તેમાંના એક બાચામાથી ઉપર આવતી જાય છે તેથી કલાક કેટલા તે બરાબર માલમ પડે છે દર બાર કલાકે સાંજના તથા સવારના ૬ વાગેને નિચેના ચરૂમાનું પાણી પાછુ કાહાડી નાખીને ઊપરના પેહેલા ચરૂમા ભરે છે એ મુજબ એ ઘડિયાળ સને ૧૩૨૪ના સાલથી હજી સુધી ચાલુ રાખેલું છે. તે જોઇને પછી એક બીજુ દેહેર જોવા ગયા હતા. એ દેહેરામા બુધીસ્ત ધર્મ મુજબ દોજખમા શીરીતે સજા થાય છે તેના લાકડાના મોટા આકારો બતાવના સારૂ મુકેલા છે તેની સામે ઈનસાફ કરનારને બેસાડયો છે. એવીજ સજા આગળ ચીનાઓમા ગુનેહગારોને કરતા હતા એ બતાવવા સારૂ દેહેરામા દસ ઓરડા જુદા કીધા છે તેમા એક હારના પેહેલા ઓરડામા માણુસ મુવા પછી જાનવરના આકારમાં થાય છે (Trans migration), બીજામા ગુનેહગારને એક ઘાણીમા પીલે છે જેનુ લોહી તેલને બદલે બાહાર પડે છે તે કુતરાઓ ચાટે છે, ત્રીજામા કકડતા તેલમા ગુનેહગારને ઊકાળે છે અને તેને લોખડના ચીમતાઓથી તેવની અંદર દાબી રાખે છે, ચોથામા એક ગરમ આતશ જેવો લાલ કીધેલા મોટા ઘાટ હેઠલ ગુનેહગારને રાખી તેની ઊપર તે ઘાટ ઢાકે છે અને પાચમામા ગરદન મારવાની શીક્ષા બતાવી છે એ પાચ

ઓરડાઓની સામેની બીજી હારમાનો પેહેલો ઓરડો ખાલી છે, બીજામાં માણુસને બે પાટિયા વચ્ચે સુવાડીને માથા આગળથી તેને કરવતે વેહેરીને બે ભાગ કરે છે, ત્રીજામા પાછો માણુસ મુવા પછી જાનવરના આકારમા થાય છે તે બતાવે છે, ચોથામા ગુનેહગારને ઊંધો ભોય ઉપર નાખી તેની જાગ ઉપર પોહોળી પણુ પાતળી પતીએ માર મારે છે અને પાચમામા ગુનેહગારની તપાસ થતી કોર્ટ કીધી છે એ પ્રમાણે જાનવરના આકારમા જવા સિવાયની બધી જાતની ઉપર જણાવેલી સજા ચીનાઓને ઇહા આગળ કરતા હતા પણુ તેમાની કમકમાટભરેલી સજા હમણુા કરતા નથી. ફકત ગરદન મારવાની તથા જાગ ઉપર મારવાની શીક્ષા રાખી છે. એ દેહેરામા લોકો પુજા કરવા ઘણુજ આવે છે તેથી તેના પુંજારીઓ ઇજારો લે છે. જેના દર સાલ ૩૮૦૦ ડાલર સરકારને ભરે છે અને ઇહા હાથપરથી નસીબ પારખનારા, જુગારીઓ, દાતના ડાકટરો તથા બીજા હકીમો, સામાન વેચનારાઓ ઈત્યાદી પોતાના ધધા ચલાવે છે ભીખારીઓ પણુ ઘણાજ છે, જેઓ પોતાના હાથમા નાની વાસુની ટોપનીઓ લઇને આપણુા દિલ સાથે અથડાવીને ભીખ માગે છે.

-

અમો ઇહાનાં આધળા ભીખારીઓને નવી રીતે ભીખ માગતા દુકાનો ઉપર જોયા હતા જેઓ વણીખરી ઓરતો હોય છે, તેઓ મોટા વેપારીની દુકાનપર જઇને પથારી માડી બેસે છે, અને જ્યાં સુધી તેઓ કાઇ આપે નહી ત્યા સુધી એક થાળી વજાડયા કરે છે જેથી તે આખરે કટાળી જાય છે, ત્યારે તેને કાઇ આપીને પતાવે છે. એ મુજબ એક બે જણુા કરતા નથી, પણુ તેવા મોહોલામાં દર પાચ સાત દુકાનને અતરે ભીખ માગતી આધળી ઓરતોને અમોએ જોઇ હતી અમો ઉપર લખેલા દેહેરામાથી નિકળીને કનટાનનો અસલ તારતાર જનરલ મા ગવરનગ રેહેતો હતો તે મેહેલ જોવા ગયા. એ જગા સને ૧૮૪૧ ની ચીનની લડાઈમા ઇગ્રેજોએ વાહાણોપરથી તોપના ગોળા મારી તારાજ કીધેલી હજી દીસે છે, પણુ ત્યા એક બીજો બગલો બાધેલો છે જેમા ઇગ્રેજ કા-

નસલ કોઇ વખ્તે રહે છે. અત્રે કાંઈ જોવાલાયક નથી. ત્યાંથી નિકળીને અમો ફુલનો પેગોડા જોવા ગયા હતા. એ પેગોડા ૧૭૦ ફીટ ઊંચો નવ થરનો બાંધેલો છે, અને જોકે તે સને ૫૦૦ ના સાલમાં બંધાયલો કહેવાય છે તોબી હમણા જેવીને તેવી સારી હાલતમાં રહેલો છે પણ થોડા વરસ ઉપર એને ૧૦૦૦૦ ડાલર ખરચીને સમાર્યો છે એના મથાલા ઉપરથી ત્યાના રખેવાલના કહેવા મુજબ આગળ એક છોકરૂં પડીને મરણ પામ્યુ ત્યારથી જવાનુ બંધ કીધુ છે, એ આઠ ખુણાનો બાંધેલો છે, અને તેના દરેક થરના છાપરાના આઠે ખુણા ઉપર ધારો લટકાવેલા છે એની અંદર બધા મજલાઓ ઉપર પુતળા ગોઠવેલા છે, જેની સંખ્યા ૮૮ ની કહે છે એ પેગોડાની પડોશમા એક ઓટલા જેવુ દેહેરૂ છે તેની દેવાલપર એનો નકશો પથ્થર ઉપર કોતરીને ચિતારેલો છે, જેમા સઘળા પુતળાઓ પણ બતાવ્યા છે અમોને એ પેગોડા બરાબર જોવાને બન્યુ નહી, કારણ કે અમો જ્યાંબી જતા ત્યા અમોને જોવા સારૂ ચીનાઓની અતિ ભીડ થતી હતી. એ કારણસર એ જગાનો રખેવાળ બારણુ બંધ કરીને ભીડને બાહાર રાખવાની કોશેશ કરતો હતો, પણ એ જગા જાહેર હોવાથી ચીનાઓ અંદર જવાનુ તોફાન કરતા હતા, તેથી તે રખેવાલે અમોને જલદીથી બાહેર જવા કહ્યુ હતુ એજ મુજબ અમો એક જુગારખાનું રસ્તામા મળ્યુ તે જોવા ગયા હતા, પણ ત્યાબી અમોને જોવા અમારી પછવાડે ચીનાઓ ઉભાઇ ગયા કે એ જુગારખાનાના રખેવાલે અમોને કાલાવાલા કરીને બહાર જવા કહ્યુ હતુ. નહીં તો તે વખ્તે રમતના પૈસા ઉપર ચીનાઓ લુટ ચલાવશે એવી તેને ધાસ્તી હતી અને રમ પણ બંધ પડી જવાથી અમોને બાહાર પાછુ જવાની ફરજ પડી હતી એ જુગાર શી રીતે રમાય છે તેની સમજ અમોને બીજી ગમથી મેળવવી પડી હતી જુગારખાનુ રાખનાર ધણી પોતાની સામે ટેબલ ઉપર ૧, ૨, ૩, ૪ એવા આંકડા છુટા છુટા મુકે છે હવે જેઓ જુગાર રમવા આવે છે તેઓ પોતાની મુજબ મુજબ ગમે તે નંબર ઉપર પૈસા મુકે છે એ પ્રમાણે ચારો નંબરો ઉપર પૈસા મુકાય

કે ધરધણી એક મુઠો ભરીને શપાકા એક પ્યાલામાં ભરે છે, અને તેને બીજો ધણી બધાઓનાં દેખતાં પોતાની બોય ઊંચી ચહડાવી સલીએ કરીને છુટા પાડી ચચારને હિસાબે જુદા પાડયો જાય છે, છેલ્લે જો એક શપાકો બાકી રહે તો એકવાલા આંક ઉપર જેણે પૈસા મુકયા હોય તે કરતાં તેનો ત્રણ ગણા પૈસા જુગારખાનાવાલો આપે છે. જો બે રહ્યા તો બીજા નંબરવાલાને અને ત્રણ શપાકા રહયા, તો ત્રીજા નંબરવાલાને અને ચારો પુરા થઇ કાંઇ શપાકા બાકી નહી રહે તો ચોથા નંબર ઉપર મુકનાર ધણીને જેટલી રકમ તેઓએ મુકી હોય તે થાને ત્રણગણી આપે છે. એમ કીધાથી જુગારખાનાવાલાને ફાયદો ત્રેણ જણા જે હારે તેના પૈસા મળવાનો થાય છે જેમકે ધારો કે દરેક જણે જુદા જુદા નંબર ઉપર એકેક રૂપિયો મુકયો છે, અને શપાકાનો ઢગલો છુટો પાડતાં બાકી બે શપાકા રહ્યા, તો બીજા નંબરવાલાને રૂ૩ યાને તેનો મુકેલો રૂપિયો એકના ત્રણગણા ધરધણી આપી બાકીના પોતે ઊંચકી લેવાથી રૂપિયો એક તે કમાવા બરોબર થાય છે. એ મુજબ જુગારખાનાવાલાઓ ઘણું કમાય છે, તેથી તેઓને જુગરખાનાં રાખવાનાં લાઇસંસ સરકાર પાસેથી લેવાં પડે છે. અત્રે જોકે જુગારખાનું અટકાવત- નથી, પણ સોરતી કાહાડનાર જો કોઇ પકડાય છે, તો તેને કેદ નાખવા ઉપ્રાંત તેનું ઘરબાર સઘળું વેચી નાખે છે. તોપણ અમોએ ચીનાઓને સોરટીની ટીકીટો વેચતા જોયા હતા, જેઓ સીપાઈઓને લાંચ આપીને પોતાનો ધંધો બીનદેહેરતે ચલાવે છે, અને જે કોઈ પડોશી એથી કંટાલીને સરકારમાં જાહેર કરે છે, તો તેઓ તેનુ ઘરબાર લુટી આગ લગાડે છે. અમો ફુલાવર પેગોડા ( જેનું નામ તેન મોહોલાને ફુલનો મોહોલો કરી છે તેપરથી આપેલું છે ) જોઈ પાંચ જીનનું દેહેરૂં જોવા ગયા હતા, જ્યાં પાંચ પથ્થરનાં બનાવેલાં મેંઢાં મુકેલાં છે, જેને સારૂં કહે છે કે પાંચ દેવતા પાંચ મેંઢાં ઉપર સવાર થઈ હવામાંથી કનતાન શેહેરવાલી એ જગ્યાપર ઉતર્યા હતા, અને પછી એ મેંઢાં પથ્થર થઇ ગયાં હતાં તેને આ દેહેરાંમાં સાચવી રાખ્યાં છે, અને તેની પુંજા કરે છે. એ ઉપરથી કનતાન શેહેરને મેંઢાંઓનું શેહેર

ફરીનેબી ચીનાઓ ઓળખે છે. એ દેહેરૂં કાંઇ જોવાલાયક નથી પણ તેની સામેનો દરવાજો જે મોટાં બે આરકાંનો ઘણો મજબુત બનાવેલો છે તેની વચમાં એક ગંજાવર ઘાંટ ટાંગેલો છે, જે ૧૦૦૦૦ રતલ વજનનો છે. એ ઘાંટની હથોડી કાહાડી નાખી છે, અને કોઈ પણ દિવસે તેને વજાડતા નથી. તેને સારૂં એવો વેહેમ છે કે જો તે વાગે તો કનટાન શેહેરની ખરાબી થાય. સને ૧૮૫૭ ની ઇંગ્રેજ સાથની ચીનાઓની લડાઇમાં ઇંગ્રેજોની મનવારપરથી એક તોપનો ગોળો એ ઘાંટ ઉપર પડી તેનો એક કકડોભાંજી નાખીને અવાજ આખરે થયો હતો, અને કનટાન ઉપર ખરેખર આફત તે વખ્તે આવી પડી હતી, કારણ કે એ શેહેરને ઇંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચોએ જીતીને પાંચ વરસ તેનો કબજો રાખ્યો હતો. એ ગોળાથી ભાંગેલો ભાગ હજી જેમનો તેમ દીસે છે. એ દેહેરાંપર માલ હોવાથી કનટાન શેહેર જે બેઠું છે તેનો દેખાવ દુરવેરનો ઘણો સારો દીસે છે. એ પછી જેલ જોવા ગયા હતા, જે ગીચ વસતીવાલા ભાગમાં એક મજબુત ઘર હોય તેમ બાંધેલી છે. અમોને બારણાંમાંથી કેદીઓને બતાવ્યા હતા, જેઓના હાથ પગમાં બેડી નાખેલી હતી, અને તેઓ છુટા ફરતા હતા. કશી રીતે આ કમનસીબ શખ્સો ઉપર ધાક હોય તેવું દીસતું હતું નહી, કારણ કે અમો ગયા ત્યારે તેઓ પોત પોતામાં ઠઠા મશ્કરી કરતા હતા તથા બીડીઓ પીતા હતા. અમોને જોઇને તેઓ બારણાં આગળ આવી ભીખારીઓ માફક પૈસા માગવા લાગ્યા હતા. એની પડોશના મોહોલામાં બીજું ઘેર છે ત્યાં કેદીઓને ગલાંમાં લાકડાનાં ચોરસ મોટા કકડા નાખીને રાખેલા છે. એને "કાનગુ" કરી કેહે છે. એ પ્રમાણે આખો વખ્ત ગલાંમાં તે કાનગુ રાખવાથી તેઓને ઘણી અડચણ ભારથી ખમવી પડે છે, અને ખાવાનું દિવસમાં એકજ વખ્ત તેઓને આપે છે ત્યારેજ તથા સુતી વખ્તે તે કાનગુ તેઓનાં ગલાંમાંથી કાહાડે છે. એ સજા સૌથી હલકી ગણાય છે. કનટાનમાં જો કે આસરે ૧૨ પારસીઓ છે તેઓને વારાફરતી કામે શેહેરમાં જવું પડે છે, પણ તેઓ વેપારી વારમાંજ ફરી આવવાથી અંદરના ભાગોમાં જવલેજ જાય છે

તેથી પારસીઓને જેવાને ચીનાઓ રસ્તામાં એકઠા મળે છે. ચીનાઓ બધા પરદેશીઓને ફ્રાનકોઈ એટલે પારકા શેહેરના કરીને કહે છે, અને તેઓને હમેશાં ધિક્કારની નજરથી જોય છે. તે એટલાં સુધી કે જેમ આપણે બચ્ચાંને "બાઉ" આયો કરી બીહીવાડીયે છીયે તેમ ચીનાઓ પોતાનાં બચ્ચાંઓને પારકા લોકોથી ફ્રાનકોઈ કહીને બીહીવડાવે છે. ત્યાર પછી અમો ૫૦૦ દેવીવાલું દેહેરું જેવા ગયા હતા. એ દેહેરું સને ૫૦૩ માં સ્થાપ્યું હતું, પણ સને ૧૮૫૫ માં તે ફરીથી બાંધેલું છે. એનાં માનનારાઓએ માનતાની મોટી રકમો આપવાથી એ ઘણું પૈસાવાલું દેહેરું ગણાય છે. એ દેહેરાંમાં એક મોટું ચોરસ દીવાનખાનું છે, જેમાં બુધનું એક મોટું પુતળું મુકીને તેની આસપાસ બધી દેવાલોની બાજુએ તથા વચમાં હારબંધ ૫૦૦ મોટાં પુતળાંઓ જુદી જુદી ઢપનાં બેસાડેલાં છે, જેઓ બુધના ચેલાઓ હતા. તે બધા ઉપર રંગ તથા ગીલીટ ચહડાવેલી છે, અને દરેકના ચેહેરા પણ મજાહની રીતના જુદા જુદા પાડેલા છે. તેઓ ચુનાના પ્લાસ્ટરના બનાવેલા છે. બુધના પુતળાંનાં ડાબા હાથ ઉપર મારકોપોલો જે સૌથી પેહેલો, પેહેલો યુરોપિયન ચીન દેશ ફરી આવ્યો હતો તેનું પુતળું મુકેલું છે, જેને માથે ઇંગ્રેજી ટોપી તથા તોગા જાતનો રોમન લોકો જે લાંબો જબ્બો ખાંધ ઉપર નાખતા હતા તેવો પોશાક પેહેરાવેલો છે. એ દેહરાંની બાજુએ એક અલાયધી હવેલીમાં સંગેમરમરનો આસરે ૨૦ ફીટ ઊંચો પેગોડા બનાવીને મુકેલો છે, જે નવ થરનો છે તે ઉપર ફુલની તથા બીજી નકશી સારી કાઢી છે. એ ઉપર દસ હજાર ડાલરનો ખરચ બેઠો છે એમ તેનો રખેવાલ કેહેતો હતો. અમો શેહેરમાં જે જુદા જુદા મોહોલામાં ફર્યા હતા, ત્યાં જાતજાતની કારીગીરીઓની દુકાનો હારબંધ મળતી હતી. કોઇ મોહોલામાં ઘણીખરી દુકાનો કાપડિયાની, કોઇમાં બુટવાલાની, કોઈમાં જેદ જાતનો ઘણો કિંમતી પથ્થર જે ચીનાઓ પસંદ કરે છે, અને જે બરમાહ દેશથી આવે છે તેનીજ બનાવતની દુકાનો, કોઈ મોહોલામાં બહિયારખાનાજ, કોઇ સુતરના વેપારી, કોઇ અફીમના વેપારી એમ જુદા જુદા મોહોલાઓમાં

અકેક જાતની બનાવતોની દુકાનો હતી. ખોરાકી વેચનારાઓની દુકાનમાં એકમાં હમારો ભોમિયો હમોને લઈ ગયો હતો, જ્યાં બીલાડી કુતરાંઓના આતરડાં કાહાડી નાખીને તેઓની બે ફાર કરી તેઓનું ગોશ વેચતા હતા, જે જણાવવા સારૂં બીલાડી તથા કુતરાંના ડોકાં તથા પુછરાં તેની સાથેજ રહેવા દીધેલાં હતાં, અને તેઓને દેખતાં દુકાનો ઉપર ટાગેલાં હતા. એક દુકાન ઉપર ગયા ત્યાં સોરી જાતનું ખલીર જેવું પંનખેરૂ, ગુવડ તથા ગલોરી વતીક જીવતી ખાવા સારૂં વેચતા હતા. એ ગલોરી મુંબાઇમાં આવેચ તેવી સફેદ તથા સુંવાળાં ચામડાંની નહી, પણ સુધ કાળી અને ખરબચડા મસા ઉગ્યા હોય તેવાં ચામડાંની આસરે ત્રણથી ચાર ઈંચ જેટલી લાંબીઓ હતી, જેવોને ઝીના સળીઆઓના પીંજરાંઓમાં વેચવા સારૂં રાખેલી હતી. ચીનાઓ જોવામેળે કાંઇ પણ ચીજ ખાવાની બાકી રાખતા નથી. ફસારી વતીક સુકવીને ફોલમીની માફક ભુંજી ખાય છે. ચીનાઓનો મોટો ખોરાક ચાવલ તથા માછલીનો છે. તેમાં કનટાન શેહેરમાં જેટલી જીવતી માછલી વેચાતી અમોએ જોઈ તેટલી બીજે કયે નથી એટલી એની ખાવા તથા ખપ પણ છે દર મોહોલામાં પાંચ યા પચીસ દુકાને માછલીવાળાની હશે. એ માછલી બારણા આગળ નાની પાણીની ટાંકીમાં જીવતી રાખે છે. તેઓ રામસ તથા મોટી બોઈ જેવી છે તે જીવતીજ કાપી તેના લોહીથી ગગરતી વેચે છે, તોજ ચીનાઓ લે છે. તેથી જે મુવેલી હોયચ તો હરસે બીજી માછલીનું લોહી તેની ઉપર રેડી લોકોને વેચે.છે. કેટલીએક ગોશ વેચવાની દુકાનોપર થારીઓમાં પ્યાલા મ રીતે લોહી પણ વેચતા હતા. જે ઘણું ખરૂં, ડુક્કરનું હોવું જોઇએ, કારણકે ઈંહાં ડુક્કરનું ગોશ ઘણું સસતું હોવાથી ચીનાઓમાં તેનો મોટો ખપ છે. ઈંહાં મેંઢાં બકરાં તથા ગાયનું ગોશ ઘણાખરા પરદે

વેચે છે. એ પંખેરાં ચોખાના ખેતરોમાં ટોળાંને ટોળાં આવી રાતનાં ત્યાંજ રહે છે, તે વખતે તેઓ ઉપર જાલ પાંથરીને તેમાં પકડે છે, તેએટલાં એકી વખ્તે પકડાય છે કે તેવોને છુટાં છુટાં જીવતાં પકડવાં મુશ્કેલ પડવાથી તે જાલનાં છેડા પકડી જાલ સુધાં તેઓને જમીન ઉપર પતકી મારી નાખીને લાવે છે. એના સીનામાંથી ઘણું થોડું માસ નિકળે છે. રસ્તામાં મોહોલાઓમાં હજામોનીબી દુકાણુ ઘણી હતી, જેઓ હજામત કરાવનારનાં હાથમાં એક રકાબી આપે છે, અને તેમાં તેનાં બોરેલા બાલ અસતોરાપરથી સાફ કરે છે. તેઓ આખા દિલની માયાં સુધાં ચમપી વટીક કરે છે. દુકાનોના બાહેર સર્વે જણા એક પથ્થરની અંદર ઊભું લાકડું ખોસીને પોતાનું નામ તથા વેચવા મુકેલી ચીજો સોનેરી અક્ષરે લખે છે જેથી રસ્તા સઘળા એવાં પાટિયાંઓથી ભરચકર લાગે છે, અને જો રસ્તા સાંકડા હોય છે તો પુરી અડચણ પડે છે. મોહોલાઓ સાંકડા હોવાથી આગ ઘણી જલદી વધી જાય છે, તે બુજાવવા સારૂં ઊંચી બનાવતો વેચનારની દુકાનો તથા વેપારીઓના ઘરોનાં છાપરાં ઉપર હારબંધ પાણીનાં ગારકાંઓ ગોઠવી રાખે છે, જેનો દેખાવ દેહેરાંનાં ઊંચા માળોપરથી ઘણો નવાઇ જેવો લાગે છે ચીનાઓને પંખા રાખવાનો શોખ ઘણો છે. કોઈ કોઈ તો પંખા ખાતા ખાતા રસ્તામાં લટકમટકની ચાલે ચાલતા હતા, અને કોઈ પંખાને ગડી વાળી પોતાની ગરદન પાછળ પીઠપર કપડાંમાં ખોસીને બાહાર ઘણુ દેખાડતા રાખતા હતા.

એ પ્રમાણે સઘળું જોઈને પછી બોટોમાં બેસીને પાછા ફરીને ચીનાઓનો બાગ જોવા ગયા હતા. ચીનાઓ ઝાડપાનની વીદયામાં ઘણુ હુશીયાર અને સારા બાગબાન છે. તે મુજબ એ બાગમાં સઘળી જાતની ફ્રુટ કુંડાંઓનાં ઝાડો ઉપર ઉંગાડેલી હતી. નાના બે ફીટના મોસમબી તથા ખાતાં લીંબુ ઈત્યાદીનાં ઝાડો ફુલોથી ભરાઈ ગયલાં હતાં. વળી એ લોકો મોટી ઉમરનાં ઝાડો તેનાં જાડાં પડ ત્યાં કુંડાંમાં ઉંગાડે છે, જે જાણે મોટાં ઝાડોનાં રમકડાં મુકયાં હોય

તેવાં લાગે છે. કોઈ કોઈ કુંડાઓમાંનાં ઝાડોની ડાંખલીઓ એવી રીતે કાપેલી કે તેથી કરીને તેની ઉપર જ્યારે પાંદડાંનો બાહાર આવેલો હોય છે, ત્યારે તરેહવાર આકારો બની રહે છે. તેમાં માણસોન પુતળાં પણ એજ માફકનાં બનાવેલાં હતાં, જે ઉપર તારનું અંગ બનાવી મોહોડું તથા હાથ પગ કોરીના રાખે છે, અને પછી તે તાર પર ઝીનાં પાદડાંનાં વેલા બરાબર કાપીને ચહડાવેલા હોવાથી જાણે આબાદ ઝાડ માણસના આકારનું ઉગેલું હોય તેમ લાગે છે. એજ પ્રમાણે હરણ, મોર, સીંહ તથા બીજાં જાનવરો ઉપરાંત દેહેરાં તેનાં ઘાંટ સુધાં બનાવેલાં દીસતાં હતાં. એ જોઈને ઈંહાંની નદીપરની ફુલની બોટો (Flower boats) જોવા ગયા હતા. એ બોટો મોટી ત્રણ ચાર ઓરડાની બનાવેલી હોય છે, તથા તેઓની આગલી બાજુ પર ઝાળીની ગેલેરી રાખે છે. બોટો ઘણી સરસ દીવાનખાનાંની માફક શણગારેલી હોય છે, તેમાં કોઇમાં તો અંદરથી ઊંચી ભરતકામની સાટીન તથા કસબી કપડાંઓથી મઢી લીધેલી હોય છે, તથા કોચ, ખુરસી, ટેબલ સઘળું એવીજ ઢપનું શણગારેલું રાખે છે. ઝુંમરોમાં રોજ ઘણી રોશની કરે છે, અને ચીતારાઓની આરસીઓ તથા મોહોડાં જોવાના આયનાઓ ટાંગેલા છે. એ બોટોમાં પૈસાદાર લોક મોજ કરવા જાય છે, અને જેઓ પોતાની ગુંજાસ પ્રમાણે એક બોટ આખી રાત સારું ભાડે રાખે છે, જેનું ભાડું પાંચથી પચીસ ડાલર સુધીનું જેવી તે શણગારેલી હોય છે તેમ આપે છે. પછી તેઓને ગમે એટલી ગાનારી છોકરીઓ મંગાવી તેઓ પાસ આખી રાત ગાનું ગવડાવે છે, અને પોતે પોતાના દોસ્તોને તેડીને આખી રાત ખાઇપીને મોજમજાહ ભોગવે છે. એ ગાનારીઓ માથાં ઉપર ખુશબોદાર ફુલો ગુંથી આવે છે, અને જ્યારે મોહોસમ હોય ત્યારે એ લોક મોગરાં, ચંપેલી તથા એવાં બીજાં ખુશબોદાર ફુલોથી ગુંથી લે છે તેથી એ બોટોને ફુલની બોટો (Flower boats) નામ આપેલું છે. ત્યાણી કાંઈ સંખ્યાબંધ બોટો એકેક સાથે સાંકળે બાંધીને હારબંધ ઘરોની શેરીની માફક ઉભી રાખે છે, જે બધીઓ ઉપર તેઓની

આગળની ગેલેરીઓપરથી જવાય છે. એ બોટોની સામે બીજી તેવીજ બોટોની હાર હોય છે, જેની વચમાં પાણીનો રસ્તો એક નાની બોટ જાય તેટલો રાખે છે, તે ભાગપર બોટો આડી મુકીને પુલરોકા રસ્તા બનાવેલા છે, જે ઉપરથી એક બોટના મોહોલામાંથી બીજી બોટના મોહોલામાં જવાય છે. વળી એ બોટોમાં ખાણું પુરૂં પાડવા દુકાનો તથા ભઠીયારખાણાં રાખેલાં છે. બોટોની હાર આસરે ત્રીશની એક હશે, અને તેવી આઠ હારવાલા ઈહાંના ચાર મોહોલાઓમાં અમે ફર્યાં હતા. જ્યાં બધે ગાયન તથા ખાણાંપીનાં ચાલતાં હતાં, અને હવા પણ આજે ગરમ હોવાથી ઘણા જણા ગેલેરીપર બેસીને ગીતો સાંભળતા હતા. એ પછી આજે સહવારના જે મોહોલામાં ધામધુમ થઈ હતી તે મોહોલામાં રોશણી જોવા ગયા હતા, પણ અમો થોડે રસ્તે ગયા નહી તેટલામાં ચીનાઓની ભીડ વધી ગઇ, તેથી બાહારથી થોડી ઘણી ધામધુમ જોઈને પાછા ફરીયા હતા. કનટાન શેહેર ઘણી મોટી વસ્તીવાલું છે. એની વસ્તી કોઇ દશ અને કોઇ વીસથી બાવીસ લાખ માણસની કહે છે, પણ અમો ધારીએ છીયે જે એ કનટાન શેહેર તેનાં પ્રગણાં સાથે તથા નદીને પેલે પારનું ગામ હોનામ સઘળું સાથે લેતાં ઓછામાં ઓછી પંદરથી સતાર લાખ માણસની વસ્તી હશે. આવી વસ્તી મોટી છતાં શેહેરનો વીસ્તાર તેનાં ઘરો બેઠી બાંધણીનાં જોતાં ઘણો મોટો નથી. કિલ્લાની અંદરનું શેહેર આસરે છ માઇલનાં ઘેરાવાનું છે, પણ તેનાં પ્રગણાં સુધાં દશ માઇલ ઘેરાવામાં છે. એને લીધે ઘણી રૈયતને બોટોમાં રહીને પોતાનો વખ્ત કાહાડવો પડે છે. એ બોટો તેઓ ભાડે પણ ફેરવે છે, અને જ્યારે તેઓ એક દિવસના ૪૦ દોકડા કમાય ત્યારે પોતાની બોટ ફરતી બંધ કરીને બીજી બોટવાલાઓને કમાવાની ટક આપવાનો એ લોકોનો ધારો છે. અમોએ એક બોટ બે દિવસ સુધી ફરવા રાખી હતી, જેમાં બે બેહેનો, એક માય અને બે નાનાં છોકરાં કરી પાંચ જણાં રેહેતાં હતાં. ઓરતો પોતેજ હલેસાં મારે છે, ઘરાકોને બેસવાની જગ્યા ૭ જણાં બેસે તેટલી છે, અને તેને પીકચરો, નાનાં ઘડીઆલ, મોહોડું જોવાનીઆર-

શી તથા એ લોકોની દેવી સવળું શણગારીને એક ખુણાંમાં મુકે છે. ગમે તેવોબી ગરીબ ચીનો હોય તે પોતાનો ચાસ (દેવ) ઘેરમાં એક ખુણાં- માં એ મુજબ રાખે છે, અને સહવાર સાંજ તેની સાંમે અગરબતી તથા દીવો બાલે છે, અને જો તે દીને વધતી કમાઇ થઈ હોય તો ફટાકડાનું એક નાનું બંદલબી તેની બોટ યા ઘેરની આગળ ફોડે છે. એ મુજબ સાંજનાં ઘણી ગમથી ફટાકડાના અવાજ આવતા હતા. શેહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટી શું ચીજ છે તે ચીનને લગતાં કોઇબી ગા- મમાં સરકાર યા રૈયત જાણતી નથી. ઉપર મુજબનાં ફોડેલા ફટાક- ડાનાં કાગલો તથા બીજી એવી જણસો કાગલ બનાવનારાઓનાં રાખેલાં માણસો પાછાં કાગલ બનાવવાના કામસર ઉંચકી જાય છે. રસ્તા ઉપર ગલીચી ઘણી થાય છે, તે દર ઘરવાલા પોતાને ગમે ત્યારે સાફ કરી ઉંચકીને દર બે ચાર મોહોલે પાણીની ખાડી હોય છે તેમાં નાખે છે, જે બધું કોહીને નીચે એકઠું થાય છે. જો પાણીનો જોસ હોય છે તો નદીમાં બધું ધસડાઇ જાય છે, નહી તો તે કોહેલો કચરો અ- નાજનાં ખેતરોમાં આવી ભરાઈ જાય છે, તે ખાતર દાખલ કામ લાગે છે. રસ્તે રસ્તે ખાધાની રદ થયલી ચીજો તો કદી જોવોજ નહીં, કારણ કે હાડકાબી કામમા લાવવા વેચાય છે. એ મુજબ પોતાની મેલે મ્યુનિસિપાલિટીનાં કામો થયા જાય છે, નહી તો નજીસાટ ઘણી એકઠી થાય. ઈહાં કુતરાં યા કોઇબી રખડતાં જાનવરો દીસતાં નથી, તેઓનેમી શું કામ રહેવા દે. જો બીનધણીયાંતાં હોય તો તેબી ખાઈ જાય એવા ચીનાઓ છે. કનટાન શેહેર હાંગકાંગથી ૯૦ અને મકા- ઉથી ૮૮ માઇલ દુર છે, અને પરદેશી વેપાર સારૂં ચીનનું સોથી પેહેલું બંદર એ ઉઘડયું હતું. આઠમી અને નવમી સદીથી આરબ લોકો ઈહાં વેપાર કરવા આવતા હતા. યુરોપિયનોમાં પોરચુગલનો એક નાવીક (Navigator) ઈ. પી. ડી. આનડરેડ (E. P. D. An- drade) કનટાનમાં પેહેલ વેહેલો સને ૧૫૧૭ માં આવ્યો હતો, અને અંગ્રેજોનો એક કાફલો સને ૧૬૩૭ માં પેહેલો ઇહાં આવ્યો હતો, અને સને ૧૬૮૪થી ઈસ્ટ ઇંડીયા કંપનીએ ચીન સાથે વેપાર ચલા-

વવા માડ્યો, તે સને ૧૮૩૪ સુધી તેઓજ એ મુજબ કરતા હતા. પણ ત્યાર પછી બીજાં યુરોપિયન રાજે સારૂં વેપાર ખુલ્લો મુક્યો હતો. સને ૧૮૪૧ ની લડાઈ વખતે ઇંગ્રેજો એ શેહેરને તારાજ કરવા માંગતા હતા, પણ તેઓને ૬૦ લાખ ડાલર ઊંચકો (Indemnity) આપવાથી, તે બચ્યું હતું. છેલી લડાઈ સને ૧૮૫૭ માં થઈ ત્યારે ઇંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચો ભેગા મળી એ શેહેરનો કબજો લીધો હતો, અને ચાર વરસ સુધી તેઓને હસ્તક તે રહ્યું હતુ આગળ દેશાવરના વેપારીઓની હોંગ વાલી જગ્યા હમણા (તેને સને ૧૮૫૬ માં સળગાવી દીધા પછી) ચીનાઓને હસ્તક છે, અને તેની આગળની નદીનો ભાગ કેટલોએક પુરીને ત્યા હાલ ચીનાઓની વસ્તી થઈ છે. એ છેલી લડાઈ આગમજ કોઈથી પરદેશીને શેહેરની અંદર જવાનો હુકમ હતો નહી. પણ જ્યારે ઇંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચોએ લીધેલુ શેહેર પાછું ચીનાઈ સરકારને આપ્યું ત્યારથી પરદેશીઓને શેહેરમા જવાની છુટની ખોલી કીધી હતી. કનટાનનો વેપાર આગળ એકલું ચીનાઇ બંદર હોવાથી ઘણો મોટો હતો, પણ પાછળથી ઉત્તર તરફનાં બીજાં બંદરો ઊઘડયાથી તે પડી ભાગો છે તોથી વેપાર રેશમ, ચાહ અને બીજી ચીજોનો સારો થાય છે. તથા અફીમ અને મુંબઈનું સુતર પણ ઇહાંથી અંદરના ભાગમાં જાય છે. ઇહા આપણા આસરે દશ બાર જરતોસ્તીઓ હોનામમાં રહે છે, તેઓ ઘણાખરા મુબઇની દુકાનો જે ચીનાઈ કાપડ તથા સામાન વેચે છે તેના આડતીયાઓ તથા પગાદાર માણુસો છે. એકુ બે જણુ મુબઇ તથા હાંગકાંગ સાથે આડતયાનુ કામ કરે છે.

**તા૦ ૫ મો નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે સહવારના આઠ વાગે સ્ટીમર કીંગચીઓમાં કનટાન શેહેર છોડ્યું હતું, અને મકાઊ સાંજનાં ૪—૩૦ એ ઉતર્યા હતા. એ સ્ટીમર ઇહાંની મકાઊ તથા હાંગકાંગ વચ્ચે ફરતી સ્ટીમરોમા સૌથી નાની આસરે ૩૦૦ ટનની છે, પણ મોટો ભાગ નદીમાથી અને થોડો ભાગ દરિયાના કિનારાની નજદીકથી રસ્તો કાપવાથી ઠંબ ચાલતી હતી. ઇહાંની સ્ટીમરોમાં

જીવતી માછલીઓ કનટાનથી લઈ જવા મોટી ટાંકીઓ રાખે છે, જેમાં પાણી ભરીને જીવતી માછલીઓ મુકે છે, પણ તે એટલી બધી તેમાં ભરે છે કે જગ્યાની કોતાઇને લીધે પવન વગર તે ગુંગલાઈ જાય. તે અટકાવવા આખો વખ્ત તેમાંથી પાણી બાહાર કાહાડીને તેજ પાણી તે ટાંકી ઉપર એક તખ હોય છે તેમાં બાલડીઓએ રેડીયા કરે છે, જેમાંથી ફુંવારાની માફક નલીમાંથી પાણું ઉડીને તે ટાંકીમાં પડે છે. એ મુજબ આખો વખ્ત તે માછલીના ધણીઓ મકાઊ પુગ્યા ત્યાં સુધી કરીયા કરતા હતા, અને હાક્તું એ શું ચીજ છે તે કશું જાણુતા નહી હોય તેમ આખો વખ્ત બાલડીએ પાણી નામીયા કરતા હતા. એથી પાણી સાબુના ફીન જેવું થતું હતું. આ વખ્તેબી વેમપુ પ્માતે અમારી સ્ટીમર બાયગે પાંચ મીનીટ ઉભી હશે, પણ અમારી સ્ટીમર ઉપરના પરસરે આપણા પારસીઓનું ધરમનું મકાન તથા દાટવાની જગ્યા જે નદી કિનારે એક નાની ટેકડી ઉપર છે તે દેખાડયું હતું. તે એક નાનો બંગલો દેવાલથી ઘેરી લીધેલો છે, તેની પડોશમાં ઝાડોથી બરેલી ટેકડી ઉપર થોડીએક ઘેરો દીસ્તી હતી. તથા રસ્તોબી સીડી માફક ટેકડી ઉપર કોતરેલો દીસ્તો હતો. અમોએ બોગના કિલાઓ પસાર કીધા પછી રસ્તામાં તે વખ્તે અમારી અરધો કલાક અગાઉથી ઉપડેલી સ્ટીમર હાંગકાંગ જતી મળી હતી, જે જો કે મોટી હતી તે છતાં તેમાં ચીના ઉતારૂઓ બ હજાર માણુસો હોવાથી ધીમી ચલાવવી પડી હતી. હાલ જુબીલીની ધામધુમ જોવા સારૂં દરરોજ હાંગકાંગ તરફ ચીનાઓ જાય છે. ગઈ કાલે રાતના ૩૦૦૦ ચીના લઈને એક સ્ટીમર ઉપડી હતી, અને બીજી ફાલતુ સ્ટીમરો પણ માંડવી પડે છે, એટલું લોક અત્યારથી હાંગકાંગ જવા લાગ્યું છે. અમો સાંજના ચાર વાગે મકાઊની દીવાદાંડી આગળ આવ્યા, જ્યાંથી શેહેરનાં પરાયાગરાંડી નામના રસ્તાપરની હવેલીઓ દીસ્વા લાગી. ઈંદોનાં બારાંમાં ઘણુંજ થોડાં વાહાણો દીસ્તાં હતાં, અને વેપાર જેવું કશું દીસ્તું નથી. ફક્ત ચીના બેગારીઓ માલ ઊચકી લઈ જવાની દોડાદોડી સ્ટીમર ઉપર જ્યાંથીબી ચહડાય ત્યાંથી અંદર આવીને કરતા

હતા. અમો કિનારે ઉતરીને ડુંગરની પરાયાગરાંડીની બાજુએ જરતોસ્તીઓ માટે ધરમશાલા છે ત્યાં ઉતારો લીધો હતો. એ મકાઊ શેહેર ટેકડી ઉપર હોવાથી ઢળાવવાલા રસ્તા પસાર કરવા પડે છે, અને રસ્તા પણ ઘણા સાંકડાં છે. એ ધરમશાલામાં બધી રીતની સગવડ કીધેલી છે અને સરસામન પણ સારો રાખેલો છે. હાંગકાંગના જરતોસ્તીઓ ઘણાખરા ઈહીં મોજ કરવા સનીવાર અને રવીવારે આવે છે, તેથી સાફ્સુફ પણ સારૂં રાખેલું છે. રજાની રી ના ડાલર એક- અઠવાડીયાંની રાખી છે અને એક પારસી રખેવાળ થોડુ સુધી હતો, પણ હાલ તે મુંબઇ જવાથી તેને બદલે એક ચીનાને રાખ્યો છે. એ મકાનમાં ચાર ઓરડા હેઠે અને ચાર ઓરડા માળપર મળી આઠ મજાના ઓરડા છે. એ પરાયાગરાંડી (Pria Grande) નો રસ્તો દરિયે કિનારે લાંબોને લાંબો છે, ત્યાં બે મજલાનાં ઘરો આવેલાં છે, તેને એક છેડે સરકારી બાગ આવેલો છે, ત્યાં વચમાં બેંડ સ્ટેંડ પણ બાંધેલું છે અને કોઈ વખ્તે વાજુંં વાગે છે. એ જોઇને ર ડારીન ફરાંસીસ્કો નામના રસ્તા ઉપર ગયા જ્યાં પોરટુગીઝની ક્લબ તથા સોલજરોની બરાખ તથા ગવરનરનો મહેલ આવેલો છે. તેની સાંમેના કિનારે એક બેટરી હાલ બંધાય છે, જે ઉપર આસરે દશ ટનની તોપો ગોઠવાતી હતી. ઇહાં હમણાં એવી ધાસ્તી છે કે ચીનાઈ સરકાર મકાઉ પાછું લઇ લેશે, તેથી સઘળે બચાવની તૈયારી થાય છે. અફીમની જગાત ચીનની સરકારે વધારીને ૬૦ ના ૧૮૦ તેલ સુધી કીધી છે, તેમાં પોરટુગીઝો સામેલ થતા નથી, તેથી સલાહમાં ભંગ થવાનો સંભવ હતો, અને કનટાનનો વાઇસરાય એક વખ્તે દમ બતાવી બોલ્યો હશે કે હું, ચાહું ત્યારે મકાઉને એક સપાટામાં ઝીતી લેવું, તેથી ગભરાઈને સઘળે લડાઇની તથા બચાવની તયારી ચાલે છે.

**તા૦ ૬ ઠી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે આપણા જરતોસ્તીઓની અવલમંજલ પોહોંચાડવાની જગ્યા જે દીવાદાંડી આગળ ટેકડી ઉપર ઊંચાંણમાં આવેલી છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા જાણે બાગમાં ત્રેસીસ બનાવ્યા હોય તેમ પાંચ ટપાની ફરતી દેવાલ

બાંધી લઈને બનાવી છે. ઈહાં ૧૪ જરતોસ્તીઓને દાટેલા છે, જેમાં સૌથી જુની ઘોર શેઠ ખરશેદજી ફરામજી વાડયાની છે, જેવણ સને ૧૮૨૯ માં એહેસ્તનશીન થયા છે, અને સૌથી છેલ્લું રવાંન ઇસવી સને ૧૮૭૦ માં થયું હતું, ત્યાર પછી જોવામેળે એકબી પારસી મકાઉમાં રહેતો નથી. સને ૧૮૩૯ થી ૧૮૪૯ સુધીમાં ૧૧ રવાનો અને એક સને ૧૮૫૭ માં થયલું છે. એ ઉપરથી લાગે છે કે સને ૧૮૪૯ પછી ઈહાં જુજ જરતોસ્તીઓ હશે, અને હાંગકાંગ વસ્યાથી ઈહાંના વેપાર સાથે પારસીઓથી ત્યાં ગયલા હોવા જોઈયે. એ બધી ઘોરો એકજ ધપની બાધેલી છે. એ જગ્યા ઉપર કુદરતી રોશણી પડોશની દીવાદાંડી ઉપરથી રાતનાં હમેશાં પડે છે એટલી નજદીકમાં તે આવેલી છે. એ જગ્યાની જરા દુરથી ડુંગરની નિચે મકાઊ શેહેરને મીઠું ઝરાનું પાણી મલવા સારૂં એ દેવાલના ફુંવારા બનાવેલા છે. ઈહાં ડુંગરપરના ઝરાને લાવાંને એક ડુંગરને અડાતો ફુંવારો બાંધી તેમાં માછલીનો આકાર પાડી તેનાં મોહોડાંમાંથી પાણી પડતું કીધું છે, જે ઝરાનું હોવાથી ઘણાજણા પીવા સારૂં મગાવે છે. એની પડોશમાં ગવરનરને મોજ કરવાનો બાગ છે, જેમાં એક ગમ નાંખલો તલાવ બનાવી તે ઉપર પુલ બાંધ્યો છે, અને થોડાં ઝાડપાન પણ છે તથા એક નાંખલો બંગલો પણ છે અને તેમાં ખુરસી, કોચ અને ટેબલ સિવાય બીજું કશું દીસ્તું નહી. એ પછી ચીનાઓનાં દેહેરાંમાં ગયા. એ દેહેરૂં નવ દેહેરાંનું એક હોય તેમ હારબંધ ત્રણ ત્રણની લાઇનમાં એકેક લાઇનની પછવાડે બાંધેલાં છે. ઈહાં એક ઓરત (જેના નાંખલા પગ હતા તેથી કાંઇ સારાં માણસની હશે. (પોતાનું ધારેલું કામ પાર પડશે કે નહી તેની તપાસ કરવામાં આવી હતી ચીનાઓનાં દેહેરાંમાં બે લાકડાંના કટકા એક ગોળ લાકડાંના બે ભાગ ઉભા કીધા હોય તેવી જાતના અરધગોળ રાખે છે, જેને કાંઇ ભણીને મનમાં વીચારી જમીન ઉપર નાખે છે, જો બેઉ ચટા પડયા તો કામ પાર પડે, જો એક ચટો અને એક ઊંધો પડે તો આધાધુધુ યાને વચ્ચે કામ પડે યા નહી પડે, અને જો બેઉ ઊંધા પડે તો કામ

પારેજ નહી પડે એમ તેઓ માને છે. તે મુજબ ઉપલી ઓરતે ગુંદણુ મંડયે પડી ઘણી વખ્તે લાકડાંના કટકા ભાંય ઉપર નાખ્યા હતા, અને પછી પોતે ઊંધે મસતકે નાગસતી કરતી હોય તેમ પડીને ત્રણ વખ્ત પોતાનું કપાલ જમીન સાથે જરા જોરથી અફાડયું હતું, પછી ઉઠીને પોતા સાથે લાવેલાં લખેલાં કાગજોમાંનુ એક સળગાવી લોખંડનાં એક વાસણમાં મુકયું હતું, અને બીજું કાગજ લઈ તે જાણે દેવીની સાંમે પંખો નાખતી હોય તેમ ઘણીવાર કરી તેથી સળગાવી મુકયું. પછી ત્યાં અગરબતી તથા મીનબતી બળતી હતી તેની રાખ એક કાગજમાં વીંટાલી સાથે લેઇ ગઈ હતી જતી વેળા દેવીને બે હાથના આંગળાં વાળી સાથે કરીને અંગોઠાના આંગળાં તે ઉપર વાળીને સલામ કરતી પાછી ગઈ હતી. એ પછી એક રેશમ બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. ઈહાં કીડાઓ ઉપરથી રેશમ ઓરતો હાથે કાહાડે છે, પણ સંચાથી ચાલતા રેહેંતીયા ઉપર તે પોતાની મેળે વીટલાય છે, એથી કરીને ઓરતો બેઉ હાથે રેશમ ખેંચવાનું કામ કરી શકે છે. જો સંચાથી રેહેંતીયો નહી ચાલે તો એક હાથે રેહેંતીયો ચલાવવો પડવાથી રેશમ ઘણું કાહાડી શકાય નહી. વળી બંબ નલી મારફતે વરાલ પોંહોંચાડેલી તેથી તેનેજ પાણી ગરમ પોતાની મેળે કરે છે, અને તેમાં કીડાના કકુનમો નાખી રેશમ ખેંચે છે. એ રેશમ ઘણું ઉચું અને તદન સફેદ રંગનું નિકળે છે, જેનો મોટો ભાગ આંતીઓ થઈને ફ્રાન્સ દેશ તરફ જાય છે એમ ત્યાંનો મેનેજર કેહેતો હતો. ઓરતોનો સહવારના છથી સાંજના છ સુધીનો રોજ ત્રણ આના જેટલો છે. ત્યાંથી નિકળેલા કેમેએનસ ( Camoens ) નો બાગ જોવા ગયા હતા, જે ડુંગર ઉપર હોવાથી ત્યાંના પથરો કાંઇ તરેહવાર આકારના જગેજગ પડેલા છે, જે ઘણાખરા ઉપર એક વડનું ઝાડ પોતાની જર વીંટાલી ઊગે છે, તેથી દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે. એકગમ બે મોટા પથરો છુટા પડેલા તેની ઉપર એક બીજો પથરો આડો પડી એક જાતનું આરકુ ( Grotto ) બની રહ્યું છે, જ્યાં પોરટુગીસોનો એક વખાણાયલો કેમોએનસ કરી કવી થઇ ગયો છે તેનું પુતળું તે આરકાંની અંદર મુકેલુ છે, અને તેની પડોશમાં થોડીએક મોટી

તખ્તીઓ ઉપર તેની જોડેલી કવીતા કોતરેલી છે. એ બાગમાં બીજું કશું જોવાલાયક નથી. ફકત બાગના રસ્તા સંખ્યાબંધ કાપેલા છે ત્યાં લોકો ફરી આવે છે. એ પછી શેહેરમાં ફરતા ફરતા ઈહાંનું એક જુગારખાનું જોવા ગયા હતા. એ જુગારખાનાનાં કાહાડવાનો કંટરાકટનું લીલાંઉ સરકાર ૬૨ સાલ કરે છે. આએ સાલ જેનાં ૧૩૦૦૦૦ ડાલર ઉપજ્યા હતા એને ફ્રાનટાન ( Fantan ) કરી ઈહાં કહે છે. જુગાર રમવાની વિગત જેમ ફનટાનની વિગત અમે લખી છે તેજ પ્રમાણે ચાલે છે, પણ જીતનાર ધણીને એકને બદલે પોણાત્રણ ગણા મળે છે, કારણ કે ૨૫ ટકા પેહેલી રકમ તે મુકે તેની ઉપર કમીશન દાખલ જુગારખાનું રાખનાર ધણી કાપી લે છે. અમો ગયા તારે થોડાએક ચીનાઓ રમતા હતા, જેઓ મોટામાં મોટી રકમ એકી વખ્તે ૧૫ ડાલરની મુકતા હતા. ઈહાં સરકારના ધારાનું પાટિયું મારેલું છે તે ઉપરથી એકી વખ્તે ૧૫૦૦ ડાલરની ઉપર રમવાનો હોકમ નથી, પણ જો કોઈને તેમ વધતા રમવાની ખુશી હોય તો આગમચથી જુગારખાનાવાલા સાથે તેનો લખીને બંદોબસ્ત કરીને રમે એમ લખેલું છે. એવાં ૧૬ જુગારખાનાં મકાઉમાં ઊઘાડેલાં છે ને સાંભલવા મુજબ તેમા રમવા સારૂં અંગ્રેજી રૈયત પણ છેક હાંગકાંગ વેરથી ઈહાં આવે છે ને ઘણા જણા ખુવાર થઈ પાછા જાય છે. મકાઉની નદી જ્યાં બારૂં છે તેની આસપાસ મોટા ડુંગરો આવેલા હોવાથી તથા દરિયો જરા દુર હોવાથી પરતાગાલનડેના દરીયા કરતાં ઈહાં વાહાણો તથા સટીમરોને લંગર કરવાનું ઠીક પડે છે, તેથી સઘલી વેપારી તથા ઉતારૂની સટીમરો ઈહાંજ આવે છે. એ બાજુનાં ઘરો તથા રસ્તો સીધો અને સરખો છે અને બધાં ઘરો જાણે એકજ ઘાટનાં બાંધ્યાં હોય તેમ પણ જરા બીસમાર હાલતમાં લાગે છે. એ પછી ઈહાંની તુરંગ જોવા ગયા હતા, જે જગ્યા ઘણી સફાઈદાર રાખેલી છે તેમા બધા કેદીઓ ચીનાઓ હતા, જેઓને મોટા મોટા મોટા ઓરડાઓમાં બંધ રાખેલા દીસતા હતા અને તેઓને સુવા સારૂં બાજઠો હતા. તે લોકો કશું કામ કરતા ન હતા, પણ સવારના થોડા

વખત તેઓ પાસે કામ લે છે. વળી કોઇ પૈસાવાલો કેદી હોય છે તો તે માલ ઉપર છુટા ઓરડાઓ પણ ભાડે રાખીને રહે છે, એટલી છુટ તેઓને છે ચીનાઓની રીત પ્રમાણે આવાં સેહેલાં કેદખાનાંમાં તેઓ ખુશીથી જતા હશે. નીચે વળી ખુની કેદી સારૂં જરા અંધારા ઓરડા રાખેલા છે, જ્યાં જમીનની અંદર ડાટેલાં કડાંમાં સાકલ સાથ તેઓના પગ બાંધી રાખે છે. ખુનીઓને ફાંસીની સજા પોરટુગીઝ સરકાર કરતી નથી, પણ જન્મ દેશનીકાલ મોઝેમબીક તરફ કહાડે છે. ઇહાંનાં પોરટુગીઝો ચીનાંઓ સાથે ભેલાવાથી તેઓ સુબછમાં જે ગોવેના પૈસાદાર ફરંગીઓ આવે છે તેને મલતા રંગમા તથા ધરમમાં આવે છે બાકીના યુરોપથી પોરટુગાલના આવેલા શખ્સો ગોરા છે જે ઘણાંજ થોડા ઇહાં રહે છે. મકાઉમા પોરટુગીઝો પેહેલાં સને ૧૫૫૭ માં આવી રહ્યા હતા, તે આગમજ દરીયાઇ ચાંચીયાનું જોર ઘણું હતું તેને ચીનાઇ સરકાર અટકાવી શકતી હતી નહી અને આગલ ચાલતાં ચાંચીવાઓનું જોર એટલું તો વધી ગયુ કે છેક કનટાનનાં શેહેર ઉપર ઘેરો પણ નાખ્યો હતો. એ વખતે પોરટુગીઝોએ મનવારો લાવીને તેઓનો ઘણુ કહાડયો અને દરીયાની સફરો ત્યાર પછી સલામતીથી થવા લાગી હતી, અને વેપારમાં એ મકાઉ શેહેર આગલ વધવા લાગ્યું તે ૧૮ મી સદીમાં એ ઘણું મોટુ વેપારી બંદર કનટાનમાં પરદેશીઓને રેહેવાની અડચણને લીધે થયું હતું. મકાઉ પોરટુગીઝોના હાથમાં કેમ આવ્યું તે બાબે મતફેર છે. કોઈ કહે છે કે તેઓએ લડાઇથી જીતી લીધું અને કોઇ કહે છે કે ભાડે લીધું હતું. પણ એ છેલ્લી વીગત ખરી લાગે છે, કારણ કે સને ૧૮૪૮ સુધી પોરટુગીઝો ચીનાઇ સરકારને દેહેણા દાખલ દર સાલ ૫૦૦ તેલ ભરતા હતા, અને ચીનાઇ કસ્ટમ હાઉસ પણ તે સાલ સુધી ઇહા હતું તેને ઇહાંનો તે વખતના પોરટુગીઝ ગવરનર ફરીરાડી આમરાએ બંધ કરાવી કહાડી નખાવ્યું હતું, અને ચીનાઓનું લશ્કર જ્યારે સામે લડવા ઉતર્યું ત્યારે તેઓની સામે થઇ તેઓને હઠાવી નાખ્યું હતું પણ એને લીધે તે બીચારા ગવરનરને કોઇ ચીનાઓએ ઘેરીને વેર લેવા તેની ગરદન કાપી તેનું ડોકુ કનટાન મોકલાવ્યુ હતુ. પણ તે વરસ પછી પોરટુગીઝો મકાઉના ખરા ધણી

જાહેર મીટીંગ ભરાય છે. ચેમ્બર આવ કામરસની આફીસ પણ ત્યાં છે. તેની એક પાંખમાં નાટકશાલા બાંધી છે જે સારી શણગારેલી છે. તેની બીજી પાંખમાં મ્યુઝીયમ રાખેલું છે. હાંગકાંગની વસ્તી બે લાખ માણસોની હશે, પણ હાલ બાહારગામથી આસરે એક લાખ માણસો વધવાથી ભીડ ઘણી માલમ પડે છે. એ સીટી હોલની સામે ઈંહાંની જાણીતી દેનટ કંપનીના ભાગીયા મી૦ દેનટે એક સારો ફુંવારો બંધાવી આપ્યો છે જે ઉપર પુતળું મુકેલું છે, એની પડોસમાં હાંગકાંગ અને શેહેંગાહી બેંકની ઇમારત આવેલી છે, જે ઈહાંની બધી ઇમારતોમાં ઘણી સરસ ગણાય છે, તેની ઉપર ગોળ ગુંબજ પણ કરેલો છે. એ પછી બપોરનાં ઈહાંનો સૌથી ઊંચો પાહાડ જેને વીકટોરિયા પીક કરીને કહે છે, અને તે દરીયાની સપાટીથી ૧૮૦૦ ફીટ ઊંચો છે ત્યાં ગયા હતા. ઉપર જવાનો રસ્તો મઝાનો ઢલાવનો બાંધેલો છે, જે પસાર કરતાં એક કલાક લાગો હતો. એ પીકની જરા હેઠળમાંથી આસપાસ અંગ્રેજો તથા માલુદીઓના ઉનાળામાં રેહેવાના બંગલા જુદા જુદા પાહાડોની ટોંચ ઉપર આવેલા છે, જે આસરે પચીસ ઉપર હશે, ગવરનરનો બંગલો પણ ત્યાં છે. એ ડુંગર ઉપર સેહેલાઈથી જવા સારૂં લોખંડના તારથી ચાલતી ટરામવે બંધાયલી છે અને તેને થોડું એકપર તપાસ સારૂં ચલાવી હતી, પણ બીજાઓએ તેને હજુર સલામતી ભરેલી નહી ગણવાથી તેનું બીજું સાંચાકામ વેલાતથી મગાવ્યું છે. એ એક કંપની થઈને બાંધે છે ને ઘણીજ ઢલાવવાલી જેવી અમોએ લીસબનમાં જોઈ હતી તેવી છે. પણ ત્યાં પાણીની તાંણને લીધે ઇનજીન અને સ્ટીમના જોરથી ચલાવશે. એ ટરામની લાઈનને મથાલે પુગ્યા કે પાહાડની બેઉ બાજુનો દરીયો દીસવા લાગે છે ત્યાંથી વીકટોરિયા પીક થોડે દુર ઊંચાણમાં છે જ્યાં વાવટાકાઠી રાખેલી છે. ત્યાંથી ચારે બાજુનો દેખાવ ઘણો સરસ લાગે છે. એકગમ હાંગકાંગનું બારૂં તથા શેહેર અને બીજી ત્રણ ગમ પાહાડો અને દરીયો તથા છુટા છુટા ટાપુઓ દીસતા હતા. બારાંમાંના વાહાણો રમકડાં માફક દીસતાં હતાં. અને ઊંચાણમાં હોવાને લીધે પવનની લેહેરી મઝાની ઠંડી આવતી હતી.

એ પછી પાછા ઉતરતી વખ્તે સરકારી બગ જોયો હતો. એ બાગ ટેકડી ઉપર આવેલે છે તેમાં ઝડપાન ખીચોખીચ ઉગેલાં હોવાથી તથા રસ્તાઓ સીડીના અને ઢલાનના હોવાથી બાગનાં ટેરેસીસ, ફુવારા, ફેઆરા ઇત્યાદી સારા શોભે છે ત્યાનું બેંડ સ્ટાંડ કોઇ જરતોસ્તીએ બધાવેલું હોવાથી તેને પારસી બેંડ સ્ટાંડનાં નામથી ઓલખે છે. ત્યાં ચાર પાંચ ફુવારાઓ કોઇ અત્રેના જરતોસ્તીએ રાણીજીની જુબીલીની ખુશાલીમાં શેહેરના ગીચ ભાગોમાં હમણા મુકાવ્યા છે, જેથી પારસીઓની તારીફ ચીન તરફના ન્યુસપેપરોમા થાય છે. એ બધાવનાર પારસીએ પોતાનુ નામ હજુર સુધી બાહેર પાડયું નથી. ઇહિાના જરતોસ્તીઓનો દીલસુરદો તેઓની સખાવતથી બધે વખણાયયો છે. ચીનનાં અદરના શેહેરોમા કાઠની આફત આવી પડે છે કે ઇહિાના જરતોસ્તીઓ સોથી પેહેલાં લીસ્ટ પોતામા ઉભું કરીને મદદ મોકલાવે છે. હમણાં જુબીલીના હીંગામમા પારસીઓએ જાહેર લીસ્ટમા કોઇએ ૧૦૦૦ ડાલર સુધી ની ભરવા ઉપ્રાંત પોત પોતામા યાદગારીનું ધરમખાતું ઇહિાના પારસીઓના ધરમખાતાના ટરસટીઓ હસ્તક પાડવા એક લીસ્ટ કરી તેમાં ૨૬૦૦ ડાલર ભરયા છે.

**તા૦ ૯ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે માહારાણી વીકટોરયાની જુબીલીની ધામધુમનો દિવસ છે તેથી સહવારથી ચીનાઇ વાજાઓનો શોરોદ આવવા માડયો છે વાહાણોને પણ વાવટાઓથી શણગારેલા છે. આજે બપોરનાં અગિયાર વાગે ગવરનરને ત્યા પબલીક રીસેપશન હતું ત્યાં અમો ગયા હતા જ્યા ઘણા ઇંગ્રેજ, મડમો તથા પારસીઓ હાજર હતાં. સહવારના નવ વાગે ચીનાઓનુ રાણી જોગનુ માનપત્ર તેઓ આપી ગયા હતાં તે ગવરનમેટ હાઉસમાં જેવા સાર ખુલ્લુ મુકેલુ હતું એ માનપત્ર મજાનાં રેશમી પીલાં કપડા ઉપર ભરતકામ ઘણુ ઉચી જાતનું કિનારીપર બનાવીને ચીનાઇ બોલીમા અક્ષરો તેની વચમા પણ ભરતકામના બનાવેલા હતા, તેની હેઠળ એક બીજા રંગના કપડાં ઉપર ઇંગ્રેજીમાં તેનો તરજુમો છાપેલો હતો. એ માનપત્ર એક મોટા પરદો હોય તેમ ખુલ્લો મુકેલો હતો, જે આસરે ૧૮ ફીટ લાંબો અને ૫ ફીટ પોહોળો

હશે. નિચે તે વિટાલવાનો દાંડો હાથીદાંતનો બનાવેલો હતો. એ માનપત્ર ઉપર ચીનાઇ ધરો તથા ઝાડપાનનું રેશમથી ભરત કીધું હતું, અને કિનારી ઉપર તરેહવાર જાનવરો તથા પંખેરાંઓ ફુલ પાન સાથે ભરેલાં હતાં. એ ઉપ્રાંત એક મોટું પાટિયું એટલાંજ કદનું બદન ગીલીટ તથા નકશીથી બનાવેલું હતું. જેની ઉપર પણ ચીનાઇ બોલીમાં કાંઈ લખેલું હતું. ગવરનર પોતે દીવાનખાનાંમાં ઉભો રહીને દરેક આવનાર ધણીને શેકહેંડ કરીને આવકાર આપતો હતો. એનું નામ ડીવી રયુકરા કરીને છે. બાર વાગે મધળું ખલાસ થયું હતું. બપોરનાં ચીનાઓનું મોટું સરઘસ નિકળ્યું હતું એ સરઘસ સવારના આઠ વાગેનું નિકળેલું બધા મોહોલાઓમાં છેક સાંજનાં ચાર વાગ્યા સુધી ફર્યું હતું, અને તેઓ ચાલતાં થાકી જાય તે સારૂ દર બે યા ચાર માણસની પાછળ ઈસતાનો તથા ખાસનીઓ લઇને કોલીઓ ચાલતા હતા. વળી ખાવાની ચીજો મીઠાઈ મેવો પણ જાત જાતની પાલખીઓમાં લઇને ચાલતા હતા. એ સરઘસ એટલું લંબું હતું કે તેને એક જગ્યા પસાર કરતાં ત્રણ કલાક લાગ્યા હતા. સરઘસની શરૂઆતમાં એક મોટો અજદા કદર બીહામણો બનુ રંગ ઉપર ગીલીટ કીધેલો હતો. તેની પાછળ તેનુ દિલ આસરે ૨૦૦ ફીટ લાંબું કામડી ઉપર કાગલ ચોંટાડી તે ઉપર રગીન કપડું કાંધેલું બનાવેલુ હતું. એ બદન છુટા છુટા કાનકસુગના બદનના ભાગ જેવું બનાવેલું હતું. જેની નિચે રાખેલાં માણસો તેને ઉપર હેઠળ ઊચકના ચાલવાથી જાણે સાંપ નતો હોય તેમ લાગતું હતું. એ અજદને (Dragon) ચીનાઓ ણું માન આપે છે, અને પોતાના ચાસોમાં એને સૌથી સરસ ગણે છે. જેનાથી ઘર આગળથી સરઘસ પસાર થાય ત્યાંથી ચીનાઓ, ફટાકડા તેની સામે નાખે છે, જે મોટા અવાજથી ફુટવા માંડે ત્યારે તેની નજદીક પેલો સાંપ તેની હેઠળના માણસો લઈ જઇને કુદે તથા નાચે છે. એ મુજબ આખો રસ્તો ફટાકડાના કાગજોથી ઉભરાઈ જતો હતો. એ ઉપલો અજદા તો મોટો હતો પણ બીજા નાના અજદા આસરે દશ ફીટના કાંઇ સખ્યાબંધ સરઘસની વચમાં વારા ફરતી

આવતા હતા. જેઓની આગળ એક માણસ દેાે લઇને તેઓને જ્યારે દેખાડતો ત્યારે જાણે અજદહા બીહોતો હોય તેમ આગળ પાછળ કુદતો નાચતો હતો. સરઘસમાં ચીનાઓની જુદી જુદી ગીલ્ડસ ( guilds ) ના જુદા જુદા ભાગોમાં વેંહેંચાઇને ચાલતા હતાં જેઓમાં હરીફાઇને લીધે એક એકથી સરસ ભપકાદાર વાનટાઓ, પોશાકો તથા પાલખી જેવા તાબુતના આકારની બનાવતો, વાજીંત્રો તથા ભાડે રાખેલાં માણસોને કસબી તથા ભરતના પોશાકો આપીને ચલાવતા હતા. પેહેલાં જે ગીલ્ડનું સરઘસ હોય તે સાથે તેનો મોરો વાવટો કોઈ તો ૧૫ ફીટ જેટલાં લાંબાં કપડાં તે ઉપર કસબી તીલી તથા ભરતકામ ઘણું સરસ કીધેલું તે ચાલતો હતો, જેની પાછળ તાબુત જેવી બનાવતો ચાલતી હતી. એ બનાવત બાંબું તથા કામડીના તથા લાકડાંની બનાવી તે ઉપર કાંઈ બેસુમાર નાનાં નાનાં પુતળાંઓ, ઘરોના તથા બાગોના આકારો, મિનારાઓ તથા મોતીના ઝુમખા તથા ઝાલરો કાચના રંગીન દકાઓ, તથા ધારો ગોપથી રંગીને ગીલીટ કીધેલું હતુ. એ બનાવતો ખરેખર જેવા અને તારીફ કરવાલાયક છે. એ ઉપરાંત લાંબાં પટિયાપર પણ એવીજ રીતની પુતળાં તથા ઘરોની નકશી કોતરેલી બનાવતો હતી. ઉપલી તાબુતરોકી બનાવટોની અંદર જે ધધાને લગતી ગીલ્ડની તે હોર તેની બનાવત મુકતા હતા. જેમકે જેદ પથરની બનાવત કરનારા તે પથરના વાસીસો, રકાબી ઇત્યાદી મુકતા હતા, એની આગળ તથા પાછળ ભાડેના માણસોને કસબી તથા ભરતના પોશાકો પેહેરાવી ચલાવતા હતા, અને કોઇ કોઇ સરઘસમાતો ટટુ ઉપર તથા તાબુતરોકી પાલખીઓમાં નાનાં છોકરાંઓને અસલના પાદશાહ, રાણી તથા પેહેલવાનોના પોશાકો પેહેરાવી બેસાડેલાં હતા, જે બધાઓના મોહો ઉપર સફેદ તથા લાલ રંગ પુષ્કળ લગાડેલો હતો. કોઇ કોઇ છોકરાંઓને તો બાંબું ઉપર એક નાની બેઠક કરી તે ઉપર કમરેથી તારે કરી બાંધીને બેસાડે છે, પછી તેને લાંબા કસબી જબ્બા પેહેરાવી હેક નિચે બોટા ચીનીના નાના પગો લટકતા રાખે અને એક જરા મોટી છોકરીને એક બેઠક

ઉપર બેસાડી જાણે તે ખાંધુ તેનાં હાથમાં આપી તે ઉપર પેહલું નંગું છોકરૂં અલગ ઉભું હોય તેમ બતાવે છે. એ નાના છોકરાંઓ ભાવબે પાંચ છ વરસનાં હશે, અને તેઓને આટલા બધા કલાક એ મુજબ સરઘસમાં ચલાવ્યાથી કોઈ કોઈ તો એટલાં થાકી ગયલાં કે આંચકા તથા વાજીંત્રના કાનના બેહેર ફાડી નાખે તેવા અવાજો છતાંભી તેઓ સુસ્ત બનીને ઊંઘાઈ જતાં હતાં. તથા કોઈના મોહોડાંમાંથી લળ વતીક ગળતી હતી. એ છોકરાંઓ દુરથી જાણે ખાંધુ ઉપર પુતળાં બેસાડ્યાં હોય તેમ તેઓ હીલી નહીં શકવાથી લાગતાં હતાં. બધા દેખાવમાં એ અમોને તદન પસંદ પડયો નહી. બચારાં કુમળાં બાળકો ઉપર એ કાંઈ થોડી જફા હતી નહીં. એ સરઘસવાળાઓ એવાં છોકરાંઓનાં માબાપોને એક બે ડાલર તેઓનાં છોકરાંઓને ફેરવવા સારૂં આપે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક જુદી જુદી ગીલ્ડમાં જુદા જુદા તેના મોટા વેપારીઓ સરઘસમાં ગંભીરપણાથી પંખા ખાતા ચાલતા હતા તથા સરઘસ થોભે ત્યારે બાજતો મુકાવીને બેસતા હતા. અમોને એ સરઘસ અધુરૂં મળ્યું હતું તોભી નજદીક બે કલાક તેને હમારી આગળથી પસાર થતા લાગ્યા હતા. અને તેટલો વખ્ત હમોથી આગળ વધી શકાયું ન હતું. અમો તો પુરૂં થયા પછી થોડાએક મોહોલાઓમાં ફરી બંગલે ગયા હતા, અને રાતના ફરીથી સરઘસ નીકળવાનું હતું તે જોવા કવીન્સ રોડ ઉપર શેઠ ફ્રામજી હોરમસજી મેહેતાની હાઈસવાલા મુકામ ઉપર ગયા જ્યાં એ પેહેડીવાલા શેઠ હોરમસજી મેરવાનજી મેહેતાએ અમારી સારી આવજાત કરીને પાછળથી સ્ટીમ લાંચમાં બારામાં પણ ફેરવી લાવ્યા હતા. અમોને તેવનતી હાઈસપર જતાં અવારૂં થયું હતું, અને એ વખ્તે રસ્તામાં પાલખી તથા જીનરીક્ષા ફરવાનો હોકમ નહી હોવાથી અમોને પગે ચાલીને જવુ પડયું હતું. જે વખ્તે સરઘસ સાહેલા સાથે ભીડ ઘણી હોવાથી સરઘસને ઘણા ભાગોમાં વેહેંચી નાખેલું અમોને વારાફરતી મળતું હતું. રાતના સરઘસ દીસના સરઘસ કરતાં તદન જુદીજ બનાવતોનાં અંદરથી રોશણી મુકેલી દીસે તેવા હતા એ.

સરધસ માછલીવાળાનું હતું જેમાં મોટી મોટી બોધ તથા રામસ . . . કામડી તથા કાંજીની બનાવતનાં કાગળોની હતી, જેમાં રોશણી મુકવાથી માછલી બરોબર દીસતી હતી. તાબુતરોકી બનાવતોથી તદન સફેદ તથા રંગીન ફુલની આરપાર દીસે તેવી બનાવેલી હતી. કાચ ઉપર નેતનાં જેવું કપડું જડેલું, અને ફુલ પાન તેનાજ કાપી બનાવેલા તેથી તેની અંદરની તથા મોહોલાની રોશણીથી ઘણાં શોભતાં હતાં. એ જોયા પછી સ્ટીમ ટ્રામમાં બેસી બારાંમાંથી શેહેરની રોશણીનો બાહાર જોવા ગયા હતા. એ રોશણી કાંઈ જુદીજ તરાહની અને નવાઈ જેવી લાગતી હતી. હાંગકાંગ શેહેર જેમ અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ ડુંગર ઉપર છે, અને મોહોલાનાં ઘણાંખરાં ઘેરો, બંગલાઓ, બાગો, દેવલના મિનારાઓ, ફરાસો તથા ડુંગર ઉપરનાં ઓપન રોડ તથા ટ્રામવેના રસ્તા તથા પાહાડને મથાળેના ભાગને લાઇનની માફક મુકેલી બતીઓ તથા છેક વાવટાકાડી સુધી કીધેલી રોશણી ચીનાઇ તથા જાપાનીસ ફાંણુસોથી મોટો ભાગ અને કોઇ કોઈ ગેસ તથા તેલની બતીઓનો કીધેલો અને કિનારાપરનો પરાંઓના રસ્તા ઉપરની આરીસો તથા બેંકની પાદશાહી ઇમારતો છેક નિચેથી ઉપર સુધી બતીઓનાં ફાણુસોથી ભરી નાખેલી તેનો દેખાવ એવો તો વિચિત્ર લાગતો હતો કે તેની તારીફ અમો કશીબી કરી શકતા નથી. તેમાં ડુંગર ઉપરની રોશણીથી જાણે અંધારામાં હવામાં મેહેલો અને દેવળો બાંધ્યા હોય તેમ દીસતું હતું. અત્રેની જાણીતી અમેરિકન પેહેડી રસલ કંપનીને નામે છે તેઓએ પેતાની ચાર મજલાની હવેલીને ફાંણુસોથી જાણે એક ગંજાવર અમેરિકન વાવટો તારા અને પતાનો બનાવેલો હોય, તેમ શણગારી હતી, જે દેખાવ ઘણોજ સારો લાગતો હતો. સ્ટીમર કંપનીવાળાઓએ સ્ટીમરના આકારો ગેસથી બનાવેલા હતા. કોઇ ગમ રાણીની તસ્વીર રોશણીની તથા ફુલોની બનાવી મુકી હતી. કલાક ટાવર તો જાણે ઝવેરાતનો રંગીન બનાવેલો હતો, વળી જગે જગ આતશબાજી તથા બાંનો જથ્થાબંધ ઉડતા હતા. પાહાડોને મથાળે મોટાં બલતાંની રોશણી સલગાવેલી તથા બધી તરફથી રંગીન બપોરિયા સલગાવેલા

ઉપર બેસાડી જાણે તે બાંબુ તેનાં હાથમાં આપી તે ઉપર પેહલું નંનું છોકરૂં અલગ ઉભું હોય તેમ બતાવે છે. એ નાના છોકરાંઓ ભાગ્યે પાંચ છ વરસનાં હશે, અને તેઓને આટલા બધા કલાક એ મુજબ સરઘસમાં ચલાવ્યાથી કોઈ કોઈ તો એટલાં થાકી ગયલાં કે આંગ્રેજી તથા વાજીંત્રના કાનના બેહેર ફાડી નાખે તેવા અવાજો છતાંબી તેઓ સુસ્ત બનીને ઉંઘાઈ જતાં હતાં. તથા કોઈના મોહોડાંમાંથી લખ વતીક ગળતી હતી. એ છોકરાંઓ દુરથી જાણે બાંબુ ઉપર પુતળાં બેસાડ્યાં હોય તેમ તેઓ હીલી નહીં શકવાથી લાગતાં હતાં. બધા દેખાવમાં એ અમોને તદન પસંદ પડ્યો નહી. બચારાં કુમળાં બાળકો ઉપર એ કાંઈ થોડી જફા હતી નહીં. એ સરઘસવાળાઓ એવાં છોકરાંઓનાં માબાપોને એક બે ડાલર તેઓનાં છોકરાંઓને ફેરવવા સારૂં આપે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક જુદી જુદી ગીલ્ડમાં જુદા જુદા તેના મોટા વેપારીઓ સરઘસમાં ગંભીરપણાથી પંખા ખાતા ચાલતા હતા તથા સરઘસ થોભે ત્યારે બાજતો મુકાવીને બેસતા હતા. અમોને એ સરઘસ અધુરૂં મળ્યું હતું તોબી નજદીક બે કલાક તેને હમારી આગળથી પસાર થતા લાગ્યા હતા. અને તેટલો વખ્ત હમોથી આગળ વધી શકાયું ન હતું. અમો તો પુરૂં થયા પછી થોડા-એક મોહોલાઓમાં ફરી બંગલે ગયા હતા, અને રાતના ફરીથી સરઘસ નીકળવાનું હતું તે જોવા કુવીન્સ રોડ ઉપર શેઠ ફ્રામજી હોરમસજી મેહેતાની હારીસવાલા મુકામ ઉપર ગયા જ્યાં એ પેહેડીવાલા શેઠ હોરમસજી મેરવાનજી મેહેતાએ અમારી સારી માવજાત કરીને પાછળથી સ્ટીમ લાંચમાં બારામાં પણ ફેરવી લાવ્યા હતા. અમોને તેવનની હારીસપર જતાં અવારૂં થયું હતું, અને એ વખ્તે રસ્તામાં પાલખી તથા જીનરીકશા ફરવાનો હોકમ નહી હોવાથી અમોને પગે ચાલીને જવું પડ્યું હતું. જે વખ્તે સરઘસ માહેલા સાથે ભીડ ઘણી હોવાથી સરઘસને ઘણા ભાગોમાં વેહેંચી નાખેલું અમોને વારાફરતી મળતું હતું. રાતના સરઘસ દીસના સરઘસ કરતાં તદન જુદીજ બનાવતોનાં અંદરથી રોશણી મુકેલી દીસે તેવા હતા. એક

ધર્મને લગતી મુર્તિઓની બનાવટો ટાંગેલી હતી, તથા વચમાં માંડવ નાંખીને ઝુંમરો તથા બતીની રોશણી કીધી હતી, જેથી જાણે દીવા-નખાનામાં ફરતા હોય તેવું લાગતું હતું. સાંભળવા મુજબ ચીના-ઓએ પોત પોતામાં પચાસથી સાઠ હજાર ડાલરનું ફંડ જ્યુબીલી સારૂ ઉભું કીધું છે, જેમાંથી દશ હજાર ડાલર જેનરલ ફંડમાં આપ્યા છે. બાકીનામાંથી પોતાની ચેંબર ઓવ કામર્સની ઇમારત બનાવવા તથા લાઇબ્રેરી ઉભી કરવાના છે. એ ઉપ્રાંત તેઓ જે સરઘસો કહાડે છે તેનો ખરચ પણ હજારો ડાલર થયો છે. એ સરઘસો સારૂં કનટાનથી વાજાં વજાડનારા તથા બીજાઓને લાવેલા છે. સઘળી બનાવટો તથા પોશાકો બાંરે મળે છે તેની ત્યાંથી લાવ્યા છે, તથા કેટલાક ગીલ્ડસો તો પોતાને ત્યાં દર સાલ તેઓના તેહેવારો ઉપર સરઘસો કહાડવા રાખી મુકે છે. આજની ધામધુમમાં મોટો ભાગ ચીનાઓનો હતો, અને આખું શેહેર તેઓને માટે મોજ કરવા ખુલ્લું મુકયું હોય તેમ ઉભાઇ જતા હતા સરકારી બાગમાં વટિક માંચરા બાંધી ત્યાં નાટકો તથા ગાયણો ચાલુ રાખ્યાં હતાં.

**તા૦ ૧૦ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે કયે કાંઈ જોવા લાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં. આખો દીવસ ચીનાઓ ગઇ કાલની માફક સરઘસો કહાડીને ફરતા હતા. અને જેઓના ઘોંસ છમછમ્યાના અવાજથી કંટાલો આવતો હતો. સાંજના ફરવા નીકળ્યા ત્યારેબી એ-ઓનાં સરઘસો રસ્તે રસ્તે મલતાં હતાં. આજે રાતના જ્યુબીલી કમીટી તરફથી ઈહાંના સીટી હાલમાં બાલ થયો હતો ત્યાં ગયા હતા જેમાં આસરે ૮૦૦ જણા આવ્યા હતા.

**તા૦ ૧૧ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે બપોર સુધી ઇહાંની ચીનાઈ બનાવટોને લગતી દુકાણોમા ફર્યા હતા. સાંજના કેનડી રોડ ફરીને ડુંગર ઉપર બોવન રોડની હેઠાણમાં રસ્તો છે ત્યાંથી ફરીને કુવી-ન્સ રોડને રસ્તે પાછા ફર્યા હતા અને રાતના ૧૦ વાગેને ઇહાંનાં સર-કારી બાગમાં એલીસ મેમોરીયલ હાસપીટાલને મદદ આપવ. સારૂં આલફ્રેસકો ( Alfresco ) હતો ત્યાં ગયા હતા. જ્યાં ચીનાઓને

લગતી ગમત ઉપ્રાંત ફેનસી બજાર ઈહાંના જાણીતા યુરોપિયનોએ ઉભું કીધું હતું, ત્યાં નાટક અને આતશબાજી પણ કીધી હતી. તે ઉપ્રાંત ચીનાઓ જે સરઘસમાં માછલીના તથા બીજા આકારો લઈને ફરે છે, તેઓને પણ હારબંધ ત્યાં લાવીને ગોઠવી તેમાં રોશણી કીધી હતી, જેનો દેખાવ સારો લાગતો હતો, તથા બાગમાં સંખ્યાબંધ રોશણી કીધી હતી. એ જોવા જવાની ડાલર ૧ ની ફી હતી.

**તા૦ ૧૨ મો નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે અત્રેની વેસ્ટ એંડ તરફ આવેલી રોપ (દોરડાંની) મેન્યુફેક્ટરી જોવા ગયા હતા. એ એક કંપનીની મીલકત છે, જેની કીમત ડાલર ૧૬૦૦૦૦ ની છે. મનીલાથી ઈહાં ગાંસડીઓમાં બંધાઈને સન આવે છે. એ સન ( Hemp ) નું ઝાડ સાંભલવા મુજબ કેલનાં ઝાડનાં જેવું આવે છે તેની છાલમાંથી ભાવો કોહાડીને કાહાડી નાંખી તેના શાખા લાંબી દોરી જેવા હોય છે, તેનું દોરડું વણવામાં આવે છે. એ શાખાને ઇહાં લાવીને પેહેલાં એક જાતના સાંચામાં ઝીના નીપ્પાની માફક સલયા હોય છે તેથી છુટા પાડવા ઉપરાંત કચરો પણ કાહાડી નાખે છે, અને પછી તેમાંજ એક રોલરમાં દબાઈ તે લાંબા અને સરખા થાય છે. એ મુજબ ચાર એવી જાતના સાંચાઓમાં પસાર કરીને પછી બીજા એક સાંચામાં તે-ને મુકે છે જેમાં તે પાછા ઝીના સલીયાઓની વચમાંથી પઈને એક નાનાં હોલમાં તે શાખાના દોરા એકઠા થઈને તેની સામેથી એક ચકર ફરતું રહે છે તેથી વલ ચપાઈને રતું સુતર વણાય છે તેમ એની સુ-તલી થાય છે. એવી સુતલીના પછી જેવી જાડાઈનાં દોરડાં જોઈયે તે-ટલી સુતલીઓને વલ આપી જાડી બનાવતા જાય છે. ઈહાં આપણા હાથની કાંડી જેટલું જાડું દોરડું બનાવે છે. તે જોઈને પછી સાંજના શુઈકીવાન કરીને છેક ઊગમણુ બાગ છે ત્યાં ફર્યા હતા. એ જગ્યા પર જવાનો રસ્તો દરીયેકીનારેથી પરાયાના મારગે છે, પણ બીજું ત્યાં કાંઈ જોવા લાયક નથી.

**તા૦ ૧૩ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે અત્રેના વીક્ટોરીયા હો-ટેલના માલેક શેઠ દોરાબજી નવરોજજીએ તેમના દોઉદુંનના બંગલામાં

બોલાવેલ્યા હતા ત્યાં ગયા હતા ત્યાંથી જગ્યાઓપર અમોને ફેરવ્યા હતા. એ જગ્યાપર આસતે આસતે બંગલાઓ બંધાતા જાય છે, અને દકાંઓ, ગોડાઉનો તથા સરકારી વાહારો બાંધવાની ગોદીઓ આવવાથી આગલ ચાલતાં એ જમીનની કીમત વધી જશે એવું લાગે છે.

**તા૦ ૧૪ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે કલાક ૧૧ વાગેને ઈહાંની ચાઇનીસ શુગર રીફાઇનીંગ ફેકટરી જે જારડીન મેઠીસનની કંપની હસતક છે તે જોવા ગયા હતા. જાવા તથા બતેવયા તરફથી હલકી જાતની લાલ તથા કાલા રંગની ખાંડ ઈહાં મંગાવીને તેને રીફાઇન કરી શાકરીયા ખાંડ સફેદ બનાવે છે. પેહેલાં જાવાની ખાંડને એક મોટાં બધાંનામાં પાણી સાથે નાંખી ઉકાલી તેનો શીરો બનાવે છે. એ વખ્તે બધાંનામાં એક સળયાનો સંચો છે તેથી તે ખાંડ ઉકળે છે, તેને આખો વખ્ત હીલવ્યા કરે છે, અને તેમાંનો કચરો જે ખાંડ થાને હળકો હોય છે તે ઉપર તરી આવે છે તેને કાહાડી નાખે છે. પછી એ શીરો જે તદન કાળાં રંગનો થાય છે, તેને નલીઓમાંથી લઈ જઇને એક બીજાં મોટાં વાસણમાં કોથળીઓ કપડાંની બનાવેલી રાખે છે તેમાંથી ગાલી કાહાડે છે, જેથી મટોડાં જેવો કાંઈબી કચરો હોય છે તે સાફ થઈને નીતરો શીરો બાહાર પડે છે તે જરા સ્વચ્છ લાલ જેવો થાય છે એ શીરાને પછી બીજી મોટી તાંકીઓમાં નાખે છે, જેમાં કોએલા રાખે છે તેનાં પડોમાંથી શીરો ગળાઇને નીતરો સફેદ પાણી જેવો થઇને બાહાર પડે છે. એ પાણીમાં ૫૦ ભાગ ખાંડના અને ૫૦ ભાગ પાણીના હોય છે. તેને એક મોટા જનતરમાં નાખે છે, અને તે જનતરની અંદર સખ્યાબંધ બાફની નળીઓ હોય છે તેથી તે પાણી જેવા શીરામાંથી પાણી વરાલ રૂપે ઉડી જાય છે ત્યાં સુધી કરે છે, અને તેમાંથી ધાડો જેવો બાકી રહેલો શીરો એક જુદા સંચામાં મોકલે છે. એ સંચો એક મોટું ગોળ વાસણ છે, તે સંચાથી ગોળ ચક્કર એટલું તો જોરથી ફરે છે કે તેમાંનો શીરો તેની બાજુએ દબાઈને ચકરાવાના જોરથી (Revolution) તેમાંનું પાણી તદન નીચવાઈ જાય છે, અને સુકી ક્રીસટલ જેવી ખાંડ આસપાસ બંધાઇ જાય

જીવવા દે છે. રસ્તા તથા વેપારની સગવડ કશી કરતા નથી. જે મોટા રસ્તાઓ તથા નેહેરો છે તેને લીધેજ આટલો પણ એ દેશ ટકી રહ્યો છે. તે ઘણા આગળા વખ્તના બનાવેલા છે હમણા તો દેશે દેશની આવકનાં જાણે લીલાંઉ થાય છે, અને જે ઘણી વધતી મેહેસુલ આપે તેની પાસેથી રોકડ લઇને પછી તેની દયા ઉપર તે શેહેરોને રાખે છે. તે ઘણી અલખતાં પોતે કમાવાને ખાતર એ કંટરાકટ લે છે, અને રૈયતને નિચવે છે તેથી લોક બધું ઇંહાંનું ઘણુંજ કંગાલ હાલતમાં રહે છે. હમણાં એ મહિના થયા તીનમીન પ્રગણામાંની યલો રીવર નદીનો બંધ ફુટો હતો. જેથી રેલ આવીને સાંભળવા મુજબ ૧૦ લાખ માણુસો તેથી મરણ પામવા ઉપ્રાંત કરોડો લોક ઘેરબાર વગરનાં થઈ ગયાં છે. હવે તેઓને મદદ થોડીઘણી કીધી, નહીં કીધી તેવું કરીને હમણાં ચીનાઈ વર્તમાનપત્રોમાં છાપ્યું છે કે એ નદીનો પુસતો પાછો બાંધવા સારૂં પૈસા જોઈયે છે. તેથી દેશેદેશના ગવરનરોના તથા બીજા મોટા ઓધાઓને સારૂં માંગણીઓ લેવી અને જે વધતા પૈસા આપે તેને તે આપવી તથા માદરીનના તથા બીજા ખેતાબો પણ વેચીને પૈસા એકઠા કરવા. એ પ્રમાણે ઇંહાં કામ ચાલે છે ત્યારે રૈયત કેમ સુખી રહે? રૈયત ઉપર કર કશો નાંખતા નથી. પણ જગાતથી આવક કરે છે જે ઘણું દમ જેવું ન હોવાથી ઉપર મુજબ ઓધાઓનાં લીલાંઉ થાય છે. જો ચીનાઓ જીત પકડે નહીં અને રેલ્વેઓ બાંધવા દીયે તથા બીજાં એમનાં બંદરોમાં આગબોટ જવા દીએ તો દેશને વેપારથી ઘણો ફાયદો થાય. પણ તેમ કીધાથી લોક સુખે મરે કરી કશું કરતા નથી, અને કરવા બીજાઓને દેતા પણ નથી. થોડુંએક પર શેહેંઘાઈથી પુસંગ સુધી વીશ માઈલની રેલ્વે સડક પરદેશીઓએ બાંધી હતી. તે બીજે વરસે ચીનની સરકારે વેચાતી લેઇને પાછી ભાંજી નાંખી હતી અને હમણાંબી રેલ્વે બાબે ચારવણી ઘણી થાય છે, પણ તેમાં ફતેહ મળે તેવું દીસતું નથી.

**તા૦ ૧૬ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે આખો દિવસ દરિયો જોરમાં હતો, અને સ્ટીમર ઘણા ડોલા ખાતી હતી, વાદલ પણ

ઘણું ગેરાયલું હતું. બપોરના બાર વાગા સુધી સ્ટીમરે ૨૪ કલાકમાં ૩૦૬ માઈલની મંજલ કાપી હતી. અમારી સાથે ઉતારૂઓનો મોટો ભાગ ફ્રેન્ચ રીજમીંટના અમલદારો તોનકવીનથી પોતાને દેશ જવા સારૂં ચહડેલા છે. સ્ટીમરમાં સઘળું ફ્રેન્ચ બોલીમાં કામકાજ થાય છે, પણ થોડાક સ્ટુઅર્ડો ઇંગ્રેજી બોલી શકવાથી અમોને ઝાઝી અડચણ પડતી નથી. ઉતારૂઓ આસરે ૩૦ જણા હશે તેમાં ત્રણ ચીનાઓ મારસેલસ જવા આવેલા છે, બાકીના ડુટક ઉપરના ઉતારૂ ચીનાઓ આસરે એકસો ઉપર હશે જેઓનો મોટો ભાગ સીંગાપોર જવાનો છે. એ લોકોને ડુટક ઉપર રેહેવાથી દરિયો જોરમાં છે તેથી અલબતે ઘણી અડચણ ખમવી પડતી હશે.

**તા૦ ૧૭ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—ગઇ રાતથી દરિયો ઘણો જોરમાં હોવાથી આખી રાત સ્ટીમર એટલી તો ડોલતી હતી, કે રાતનાં ઊંઘ પણ બરાબર આવી ન હતી સહવારનાં પણ એજ માફક આજે હતું અને દરિયાના મોજા જાણે ડુંગર જેવા મોટા લાગતા હતા. તેથી સ્ટીમરનો પાછલો ભાગ જ્યારે ઊચકાતો ત્યારે ફરકોરૂં એકદમ પાણીની બહાર આવવાથી તેનો ઘણો મોટો અવાજ થતો હતો. પવન પણ થોડો ઘણો હતો ધારવા મેલે આ બાજુ પર ચોમાસું બેસવાના દિવસો નજદીકમાં હોવાથી એ મુજબ દરિયો જોરમાં હતો. આખરે કપતાને સ્ટીમરને જમીનની નજદીકથી ચલાવવા માંડી, ત્યારે તેનું ડોલા ખાવાનું જરા નરમ પડયું હતું. સહવારના આઠ વાગેથી એનામ (Annam) દેશનો કિનારો દીસવા લાગ્યો હતો, અને આખો દિવસ છેક સાંજ સુધી એજ માફક સ્ટીમરને કિનારેથી ભાયગે એક માઇલ દુરથી ચલાવી હતી જેથી સઘલા પહાડો તથા જમીન બરોબર દીસતી હતી. બપોર પછી કોચીન ચાએનાનો કિનારો મલવા લાગ્યો હતો, પણ અંધારૂં થવા પછી સ્ટીમર પાછી ભરદરિયે ચલાવી હતી અને તેટલાં દરિયાનું જોર પણ થોડો ઘણો વરસાદ પડવાથી નરમ પડી ગયું હતું. આજે બપોરના ૧૨ વાગા સુધીના ૨૪ કલાકમાં દરિયો સઘળી રીતે જોરમાં હોવાથી ૪૨૬ માઈલની મંજલ સ્ટીમરે કાપી હતી, જે

ફલાકના ૧૮ નોટને આસરે હતી. એટલી ઝડપથી દરિયામાં ચાલેલી સ્ટીમર બીજી અમોએ જોઈ નથી.

તાo ૧૮ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭—આજે પાછલી રાતના ૪—૩૦ મીનીટે અમારી સ્ટીમર ઉપરથી ટોપ પડી ત્યારે,જણ્યું કે અમો ફ્રેન્ચ લોકોના કબજાના ચાએનાના સંસ્થાન સેગોન (Saigon) શેહેરમાં આવી પુગ્યા હતા, અને આસરે ૭ વાગે નદીને કાંઠેના ડંકા ઉપર સ્ટીમર આવી ઉભી હતી. હાંગકાંગથી સેગોન ૯૫૨ માઇલ દુર છે. આજે આખો દિવસ વાદલ ઘેરાએલું તથા વરસાદ આવતો હતો. અમારી સ્ટીમરની સામેથી અમોને બે જરથોસ્તી સાહેબો એજ કંપનીની આફીસમાં જતા દેખાયા હતા. અમોને સ્વપ્નામાબી નહી હતું કે સેગોનમાં જરથોસ્તીઓ હશે તેથી અમો તે આફીસમાં ગયા, અને તેઓ સાથે ઓળખ કીધી જે ઉપરથી માલમ પડયું કે શેઠ પેસતનજી હોરમસજી આજે ૧૫ વરસ થયા ઇહાં અને કેમબોડજ વચે પોતાનો વેપાર ચલાવે છે અને બે વરસ થયાં તેવણુની સાથે તેવણુના ભાણેજ શેઠ દીનશાહજી તલાટી પણ ઇહાં આવેલા છે. તેવણુ સેગોનમાં પરચુટણ સામાનની દુકાન ચાલે છે, પણ સાભલીને દલગીર થયા હતા કે ફ્રેન્ચ સરકારે ગઇ તાo ૧ લી જુલાઇથી વેપારની જણસો ઉપર જગાત ઘણી મોટી નાખવાથી પેહેલા શેઠને પોતાનો ઇહાંનો વહીવટ નહી પરવડતો હોવાથી તે બંધ કરીને તેવણુ અમારીવાલીજ સ્ટીમરમાં સીંગાપોર જવા નિકળ્યા છે, અને એવણુના ભાણેજ બીજા પંદર દિવસમાં દુકાનનો સામાન વેચીને સીંગાપોર જશે. એ સાહેબોની અગાઉ એક સ્ટીમર સેગોન અને કેમબોડજ વચે દોડતી હતી, તથા પદરખાનું તથા સોડાવાટરનું કારખાનું હતું, તે સઘળું, એવણે હમણા વેચી નાખ્યુ છે. એવણ કેમબોડજની મ્યુનિસિપલ કાઉનસીલના એક મેમબર છે, તથા એજ દેશની ખેતીવાડી, વેપાર અને હુનરની કમીટીનાબી સભાસદ છે. આગલ એવણે પોતે એક સ્ટીમર સીયામ દેશના બેનકોક શેહેરમાં બાંધી હતી, અને પાંચ વરસ સુધી તેવણુ પોતે તેના કપતાન હ-

ખલ સીયામ અને કૅમબોડજ વચ્ચે તેને ફેરવતા હતા. પણ પાછળથી તે પરવડ્યું નહી તેથી કેમબોડજમાં જઈ રહી પોતે વેપાર કરવા માંડ્યો હતો, અને આજે એક મહિનો આગાઉ ત્યાંથી સેગોન સુધી પોતાની ધણિયાતી સ્ટીમર ઘણા વરસો થયા ફેરવતા હતા. એવણના કહેવા મુજબ આગળ ઈહાંના વેપારમાં એકના બમણા થતા હતા એટલો નફો હતો, પણ હમણા ગઇ તા૦ ૧ લી જુલાઈથી ફ્રેન્ચ સરકારે પચાશથી સો ટકા સુધી બહાર દેશાવરના માલો ઉપર જગાત નાખવાથી વેપારનો કશ જતો રહ્યો છે, અને તેને લીધે ઘણું વેપારી લોક સેગોન છોડી ગયું છે અને હજીભી જતું રહે છે. એ બાબે ઘણી અરજીઓ ઈહાંના તથા સીંગાપોર અને બીજા દેશોના લોકોએ કીધી પણ તેને કશો વજન મલ્યો નહી. આગળ જે રોજ એક બે સ્ટીમર તથા વાહાંણ આવજાવ કરતાં હતાં તે બધાં બંધ થઇ ગયાં છે અને ભાયગે આઠ દહાડે એક બે વાહાણો માલ લાવ લઇજાવ કરે છે એ જગાત જે નાખી છે તે ફ્રેન્ચ દેશ તથા તેના સંસ્થાનના માલ ઉપર નથી નાખી પણ બીજા દેશાવરોના માલ ઉપર નાખી છે. પણ વેપાર ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો સાથે કંઈ ન હોવાથી સઘળું ઈહીં પડી ભાગ્યું છે. ઈહાં વેલાતી ઉપ્રાંત મુબઇના સુતર તથા કાપડનો પણ વેપાર સિયામ રસ્તે સારો હતો પણ હવે તે બંધ થઈ ગયો છે.

ફ્રેન્ચ ખુદ સિવાય બીજી બધા રેહેવાસીઓને માણસ દીઠ કર (Poll Tax) આપવો પડે છે તથા વેપાર સારૂં લાઈસન્સ પણ લેવું પડે છે. ઈહાં કાંઇ જોવા લાયક નથી પણ શેહેર ફ્રેન્ચને લગતુ હોવાથી તથા નવુ વસાવેલું હોવાથી મોહોલા સીધા અને સરખા તથા બધે છાયડાનાં ઝાડો રોપી ફ્રેન્ચ દેશનાં બીજા શેહેરો માફક રળિયામણુ બનાવેલુ છે. વેપારી ભાગ પરની ઈમારતોબી માફકસરની સારી છે તે તરફ ફરીને ઈહાથી ત્રણ માઈલ દુર જુનુ સૅગોન શેહેર જેને ચુલોં (Chnlon) કરી કહે છે ત્યા ગયા હતા જ્યાની વસ્તી સારી છે પણ કોઈ જોવા લાયક નથી. અત્રે વનસપતીથી જગ્યા લીલોતીરી ભરેલી

લાગતી હતી અને નાળીએરીનાં ઝાડો તથા ગીચ ઝાડપાન ઘણાં દીસતાં હતાં જેઓની ટેહલ નાના ઝાવળીના ઘરો પુરાં છવાયાં હોવાથી રળિયામણાં લાગતાં હતાં. એ પછી ઇહાંનો બોટાનીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા. જ્યાં એક પાર્ક હોય તેમ મોટા ઝાડો રોપીને નિચે ઘાસનાં મેદાન કીધેલાં છે ત્યાંથી ઈહાંતું દેવળ જોવા ગયા જ્યાં ફ્રેન્ચ કોચીન ચાયનાનો ગવરનર જે ૧૫ દિવસ પર ઇહા મરણ પામ્યો છે તેની કોફીન એક ચેપલમા ભપકાથી રાખેલી જોઇ હતી એને ફ્રાન્સ દાટવા લઈ જવાનો છે તેથી બીજા ૫૯ર દિવસ પછી ફ્રેન્ચ ટ્રાન્સપોર્ટ બોટ આવી તેને લઈ જશે. એની પેટી ઉપર હગવાબંધ ફુલોના હારો પડેલા હતા અને આસપાસ રાત દિવસ મીનબતી બાળે છે. એ દેવળ મોટું છે પણ તેમા કંઇ જોવા લાયક નથી. સાત વરસ થયા તે બંધાયુ છે ઇહા એ આદવાડિયા ઉપર સિયામનો એક રાજવંશી વેવાત થઈને આવ્યો હતો તેને ઘણી ઘામઘુમ સાથે એ મરનાર ગવરનરે આવકાર દીધો હતો પણ તે પાછો ગયા પછી બીજેજ દીને માથે લોહી ચહડવાથી ગવરનર એમએક મરણ પામ્યો હતો તેને બદલે પીકીંગની કોર્ટનો ફ્રેન્ચ એલચી આવીને કામ ચલાવે છે. એ ઘણી ફ્રાન્સ જવા સારૂ કેલબો સુધી ગયનો હતો, તેને તાર કરીને ઇહાં પાછો બોલાવ્યો હતો. એ પછી ઝીયોલોજીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા, જ્યાં થોડાએક પખેરા અને જાનવરો રાખેલા છે, પણ જોવા લાયક કાંઇ નથી એ પછી વરસાદઘણો પડવાથી તથા બીજુ કાઇ જોવા લાયક ન હોવાથી પાછા સ્ટીમર ઉપર બપોરના ત્રણ કલાકે ગયા હતા. સેગોન (Saigon) શેહેર કોચીન ચાયનામા સેગોન નદી ઉપર આવેલુ છે એને ફ્રેન્ચ સરકારે સને ૧૮૫૯મા એનેમોસ ગવરમેંટ પાસથી જીતી લીધુ હતુ તે આગમચ કોચીન ચાયનાનો થોડો ભાગ એઓને અસ્તાક હતો. પણ એનેમના રાજા સાથે લડાઈ થવા પછી સેગોન તથા થોડાએક ગામો ફ્રેન્ચ સરકારે લઈ લીધા અને એનેમનો રાજા એઓને તાબે છે જેમ હિંદુસ્તાનના રાજાઓ ઇંગ્રેજ સરકારના આસરા હેઠલ છે તેમ એનેમનો રાજા ફ્રેન્ચને અસ્તાક છે કોચીન ચાયનાની ઉપર ઝ ‘નની ક

કારતે અસ્તક નજદીક ૧૯૮૦૦૦ ચોરસ માઈલ જગા અને ૧૬૩ લાખ માણસની વસ્તી છે જેમાનો મોટો ભાગ એનેમીસ અને ચીનાઓ છે. સેગોનની ખુદ વસ્તી ૧૫૦૦૦ ને આસરે છે એનો વેપાર સને ૧૮૮૪ મા ૨૮૨ લાખ ડાલરનો હતો, જેમા ૧૭ાા લાખનુ કાપડ આવતું હતું વેપારનો સૌથી મોટો ભાગ ચોખાનો હતો તે ઉપ્રાત મરી સોપારી તમાખુ, કાળી ગુવી, કેસર ઇત્યાદીનો હતો, ઇહિાના રેહેવાસીને એનેમીસ, કરી કહે છે તેઓ ઘણાખરા બરમાહ દેશના લોકોને દેખાવમા તથા પેહેરવાસમા મલતા આવે છે તેઓના મરદો માથા ઉપર ઓરતોની માફક મોટા લાબા બાલના ચોટલા બાધીને રાખે છે રંગે ચીનાઓ કરતા જરા શામલા અને કડે ઠીંગણા છે એ લોકો ઘણા આળસુ કેહેવાય છે તેથી બધો વેહેવાર ચીનાઓ અસતક ચાલે છે ખેતીવાડી વગેરે ચીનાઓ કરે છે અને જાણે એનેમીસનો ના ફ્રેન્ચ લોકોને ઉઠયો હોય તેમ તેઓથી બેદરકાર છે અને કશી રીતે વેપાર વનજ કરતા નથી, પણ જરમનો અને ઈગ્રેજો વેપાર ચલાવે છે. જેઓ ઉપર હમણા જગાત નાખવાથી તેઓની પેહેડીઓ બંધ કરવા લાગ્યા છે અને જો એ જગાત થોડા વખ્તમા કહાડી નહી નાખશે તો સઘળું ખરાબી જેવું થઈ જશે ઇહિાની સઘળી પેહેડીઓ તથા દુકાનો સવારના સાતથી દશ અને સાજના ત્રણથી સાત વાગા સુધી ઊઘાડે છે અને વહીવટ તે વખ્તેજ ચલાવે છે બાકીનો વખ્ત ઊંઘાવામા કહાડે છે પણ તેને બદલે રાતના રેસ્ટરાઓ ગાજી રહે છે અને પેરીસ શેહેરની નકલ કરવા સર્વે ફ્રેન્ચ સાહેબો ઇહાના નામની મુવી વાર્ડસોમા ફરવા નિકળે છે તે રાતના એક વાગા સુધી પોતાને મકાને જતા નથી ઇહાના ભારબરદારી જાનવરોમા કેમબોડજથી આવતા બળદો છે જેઓ મુબઈના ભારબરદારી બલદોને મળતા આવે છે ફરવાની તથા ભાડેની ગાડીઓ સીગરામ તથા ફાઈટોનો છે, પણ તેમા જે ટટુઓ જોડે છે તે ઘણાજ નાના કદના પેગુ ટટુથીબી નાના છે પણ તેઓ ઘણા ખડતલ છે અને મોટી ગાડીઓને સેહેલાઈથી નપાટામા વસડી લઇ જાય છે, સેગોનની સઘળી જગા મપાત છે એક નાનો ડુગરબી દીસતો નથી

છે. નહીં તો એથી દેહડું યા કોઈ વખ્તે બેવડું પણ આવે છે કરી કહે છે. બાગમાં ઉપલી ફ્રરતના ઝાડો ઉપરાંત બીજા દેશાવરોનાં પણ ઘણી જાતનાં ઝાડો ઘરો બનાવી તેમાં રાખેલાં છે તેમાં લેસ પ્લાનત (Lace Plant) કરીને પાણીમાં ઊગતું ઝાડ છે જે જાણે દોરાની જાલીનુ લેસ માફક ગુંથેલું હોય તેવા પાતરાંનું છે. ઓરકીડસો (orhids) પણ બેસુમાર છે. એક જાતનો બરડસ નેસ્ટ ફરનને મલતાં મોટાં ઝાડ ઉપર ઊગે છે જે જાણે એક મોટા બાગમાં મુકવાનો કોરો આવે છે તેનેજ આબાદ મલતો છે. એ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં ઝાડો જોવા લાયક છે. એ બાગમાં જીવતાં પંખેરાંનો પણ સંગ્રહ છે. ત્યાંથી નીકલેલા મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એ મ્યુઝીયમને સીંગાપોરને પેહેલો સ્થાપનાર સર સ્ટેમફોરડ રેફલસનું નામ આપેલું છે નો હમણાં સરકારી સ્કુલ જે દરીયે કીનારે છે ત્યાં રાખેલું છે પણ એને સારૂં એક મોટી રાણકદાર ઈમારત બંધાઈ તૈયાર થયલી હમોએ જોઈ છે ત્યાં લઈ જવાના છે. એ મ્યુઝીયમમાં હમોએ નહીં જોયલી જેવી ચીજ જેવું કાંઈ છે નહી, તેથી આપણાં મુંબઈનાં નામના મ્યુઝીયમ કરતાં ઘણું સરસ છે. સીંગાપોરમાં કાચબાઓ ઘણા મોટા આવે છે તેમાંનો એક નમુનો એ મ્યુઝીયમમાં હતો, જે આસરે સાડાપાંચ ફીટ લંબાઇમાં મોટો છે. ' કોઇ કાચબા ત્રણસોથીબી ઉપર રતલ વજનના ઈહાં મલે છે એમ કહે છે. એ પછી ઈહાંનો વોટર વરકસ જે આસરે ત્રણ માઈલ દુર છે તે જોવા ગયા હતા. સીંગાપોરમાં પાણી પોંહોંચાડવા એ જગાના નાના ડુંગરોની એકગમ પુશતો બાંધીને સરોવર બનાવેલો છે. જેની આસપાસની ટેકડીઓ લીલોતરીથી ભરેલી હોવાથી દેખાવ રલીયામણો લાગે છે. વલી પુશતાવાલી જગ્યા પર એક મજાનો બાગ બનાવેલો છે, અને ત્યાંથીજ સરોવરમાંનું ઉભરાતું પાણી જવાનો માર્ગ સીડીના આકારમાં કીધો છે, જે આસરે ૧૦૦ ફીટ પોહોલો અને આઠ ટપાનો હોવાથી પાણીનો ધોધ પડતો હોય તેમ લાગે છે. ઈહાંથી નલમાં પાણી એક દુરનાં ઊંચા ડુંગર તરફ લઇ જઇ તેને મથાલેની ટાંકી (રીઝરવોયર)માં બુંબાથી ઉપર ચઢાવી ત્યાંથી શેહેરને પોંહોંચાડે છે. એ સીવાય સીંગાપોરમાં કાંઇ બીજું જોવા

એ શેહેરમાં ઘરોની બાંધણી કાંઇ રોણકદાર નથી ફક્ત જાહેર ઈમારતો જેવાં કે ટાઉનહાલ, મ્યુઝીયમ, કોર્ટ હાઉસ, ઇત્યાદી જરા બાહારથી દેખાવનાં છે. ઘરો તથા ચાલીઓ, એક યા બે મજલાની હોય તેમ છે તેઓની નીચેથી ઈંહાં જાયુક વરસાદ પડે છે તેથી લોકોના બચાવને સારૂં નાના ફુટપાઠ રાખેલા છે. શેહેરનો મોટો ભાગ દરીયે કીનારે બારાંની સામે રાખેલો છે તેથી એ લતાની જમીનની કીમત ઘણી સારી ઉપજે છે વેપારી લતાને કમરશીયલ સ્કુવેર કહે છે. વચમાં ખાલી જગા ખુલી રાખી ફરતી ઇમારતો કીધી છે. ત્યા બેંકો તથા મોટી દુકાનો અને આફીસો આવેલી છે પણ કાંઇ દમ જેવું નથી. ઇહાંનાં જરતોસ્તીઓને અવલમંજલ પોહોચાડવાની જગા પર સાંજના ગયા હતા. એ જગા અસલ એક ડુંગર ઉપર દરીયે કિનારે બારાંની સામે આવેલી છે પણ આસપાસનો ડુંગર સઘલો ખણી કહાડયો છે. એ જગા ઉપર આસરે વીસ જરતોસ્તીઓની ઘોર છે તથા અંજુમનનો બંગલો છે જે હમણાં ભાડે આપેલો છે. એ સીંગાપોર શેહેર સને ૧૮૧૯ ના સાલમાં અંગ્રેજ સરકાર સારૂં સર સ્ટેમફોરડ રેફેલે લીધું હતું તે સને ૧૮૨૩ સુધી સુમાત્રાને હસ્તક રહીને ઇસ્ટ ઈંડીયા કંપની પાસે ગયું જે હીંદુસ્તાનના દેશનીકાલ કહાડેલા કેદીઓને રાખવા સારૂં સને ૧૮૬૭સુધી વાપર્યું હતું ત્યાર પછી એનડેમન ટાપુ એ કારણસર વાપરવા લાગ્યાથી સીંગાપોરને છુટું સંસ્થાન બનાવ્યું હતું. એ ચીન, તથાં હીંદુસ્તાન અને ઈંગ્લંડની વચમાં આવવાથી વાહાણોને ખોરાકી તથા સ્ટીમરોને કોલસો, પાણી લેવા ઘણું કામમાં આવે છે ને મેલે પેનીન-શુલાનો વેપાર ઇહાંથી ચાલવાથી હમણાં શેહેર દીનપરદીન ઘણું વધતું જાય છે. એની વસ્તી સને ૧૮૮૧ ની ગણત્રી મુજબ ૧૩૯૨૦૮ ની છે તેમાં ૮૬૦૦૦ ચીનાઓ, ૨૨૦૦૦ મલઈ અને બાકીના યુરોપયનો, ઇસ્લામનો અને પરદેશી છે. એનું બારૂં આસપાસ ડુંગરો આવવાથી ઘણું સરસ અને મોહટું કહેવાય છે ને તેનો ભાગ સ્ટીમરો અને ખોરોથી ભરપુર હતો ને જેમ મુંબઈનાં બારામાં સંખ્યાબંધ વાહાંણો રહે છે. તેમ ઇંહાં દીસ્તાં હતાં. ઇંહાંનો વેપાર આસરે ૧૬ કરોડ ડા-લરનો કહેવાય છે. હમોએ સીંગાપોર અને હાંગકાંગ જોયાં તે સાથે

ફ્રેંચનું શેગોન જોયું તે ઉપરથી અગ્રેજ શી રીતે વેપારની બાબદમાં ઉત્તમ છે તે માલમ પડી આવે છે અને નવાં દેશો તથા બંદરોને કેમ ખીલવવાં તેનો દાખલો બીજા યુરોપિયનો અગ્રેજ ઉપરથી લે તો સારૂં. શેગોન અમે આગળ લખ્યું છે તેમ પડી ભાંગવાની હાલતમાં આવ્યું છે તેમજ મનીલા જે સ્પેનને દસ્તક છે તેનાથી તેવાજ હાલ સંભળાય છે. સીંગાપોરમાં પણ શેગોનની માફક નાના ટટુઓ ગાડીમાં જોડે છે જેઓ પીનાંગની બાજુપરથી દીહી કરી પ્રગણું છે ત્યાંથી આવે છે. એ ટટુઓ ઘણા મજબુત અને આખા દીવસ રખડ કરે તોબી થાકે નહીં તેવા છે. કોઈ કોઈ તો ઘણાં સારા દેખાવના આવે છે જે ૪૦૦ ડાલરે જોડી વેચાય છે. આગળ ભાડુતી ગાડીને કોચબાક્ષ ઉપર બેસીને હાંકતા નહીં હતા પણ હાથમાં ટટુને પકડીને દોડતા હતા પણ હાલમાં કોચબાક્ષ જે છેક પૈડાંની બરોબર નીચે રાખે છે તે ઉપર બેસીને હાંકવા લાગા છે. શેગોનથી સીંગાપોર ૫૯૩ માઈલ છે.

**તા૦ ૨૨ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે સવારનાં ૭ વાગે અમારી સ્ટીમરે સીંગાપોરનું બારૂં છોડયું હતું તે **તા૦ ૨૬ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭** ને દીને રાતના કોલંબો બાર વાગે સ્ટીમરે લાંગર નાખ્યું હતું. બધા દિવસે દરિયો થંભ હતો અને જાણવાજેમ કાંઈ બન્યું નહીં. સીલોનનો કિનારો છેલ્લે દિવસે બપોરના બાર વાગેથી દીસવા માંડયો હતો ને ગાલનું બંદર સાંજનાં પાંચ વાગે પસાર કીધું હતું.

**તા૦ ૨૭ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે સવારનાં પેહેલાં અમારી સ્ટીમર ફરાવડી પરબારી એડન જવાની હોવાથી અમો આસટરો હંગેરીયન લાઇડ કંપનીની સ્ટીમર તીતાન્યા જે મુંબઈ જવાની છે તેની પાસેજ લઈ આવ્યા. પછી આખો દિવસ હાથમાં હોવાથી કોલંબો શેહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. અમો આગલ સીલોન આવી ગયલા હોવાથી ઘણું જોવાની ઉલટથી હતી નહીં, પણ ઈહાં મ્યુઝિયમ ઉઘાડેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એમાં જનાવરો, પંખેરાં અને સીલોનને લગતી ઉતપંતી તથા બનાવરોનો સંગ્રહ કીધો છે. એની ઈ-

મારત માફકસરની છે. સને ૧૮૭૭માં એ ઊઘાડેલું હતું. કોલંબોમાં તેનાં બારાંની અંદર બારકસોને સલામતીથી ઉભાં રહેવાં બરેકવોટર બાંધેલ છે જેની ફરતી દીવાલ સારૂ જે બનાવટનાં બ્લોકસો છે તેમાં-નો એક થાંભલારોકો બનાવી તેને પાલીશ કીધો છે તે એવો તો સરસ છે કે જાણે એક આખા ગ્રેનાઈટ પથરને પાલીશ કીધો હોય તેવો લાગે છે. એ બ્લોકસો મોટાં લાકડાંના મોલ્ડોમાં સીમેંટ, નાના પથર તથા બીજી કાંઈ તેવી મેળવણીઓ નાખી તેને વજનથી દાબી એકરસ કરે છે જે પથરનાં જેવું આબાદ મોલ્ડના ઘાટ મુજબ બને છે. એવો અકેકો બ્લોક એક ટનનાં વજનનો બનાવે છે અને તે ઘણા મજબુત હોવાથી ગમે તેવા જોરાવર દરિયાના મોજા ખમી શકે છે. મ્યુઝિયમ અસલની સીનેમન ગારડનમાં બાંધેલું છે અને તેની આસપાસ ઘાસનાં મેદાનો કીધાથી જગા સારી શોભે છે. એ જોયા પછી પી. એંડ ઓ. કંપનીની નવી સ્ટીમર બ્રીટનિયા આજે બારાંમાં આવી છે તે જોવા ગયા હતા. એ સ્ટીમર હમણા જુબીલીની સ્ટીમરો ૪ એ કંપનીએ બંધાવી છે તેમાંની એક છે અને પેહેલી સફર કરવા નિકળી છે. તે પંદર દીવસે વેલાતનો મેલ લેઈ આવી છે. એ સ્ટીમર આસરે ૨૫૦ ઉતારૂઓને આસ્ત્રૂલ્યા લઈ જાય છે ને નવી ઢબ ઉપર બધી રીતે બાંધી છે, પણ અમો એજ કંપનીની સ્ટીમર મેસીલીયામાં પોર્ટ સઈયદથી જીબ્રાલટર ગયા હતા તેના જેવી સરસ ગોઠવણની અમોને લાગતી નથી. ત્યાંથી બ્રેકવોટર જોતા જોતા પાછા કિનારે આવ્યા હતા. એ બ્રેકવોટર આસરે એક માઈલ જેટલી લાંબી કિલ્લા જેવી દરિયાની અંદર દેવાલ બાંધી પાણીનો જોર તોડે છે અને તેમાં ઘણી સ્ટીમરો ઉભી રહી શકે તેટલી જગા છે. એની અંદરનું પાણી જાણે તલાવના પાણી હોય તેમ ઉપલી દેવાલને લીધે રહે છે અને તેથી સામાન ઉતાર ચઢાવ કરવાનું વાહાણોને ઘણ સવલ પડે છે. આગળ એ નહી હતો ત્યારે ખુલ્લા દરિયાને લીધે બારાંમાં જોર રહેતું હતું. આગળ ગાલનું બંદર ચીન તથા આસ્ટ્રેલ્યા જાવઆવ કરતાં બારકસોને કોલસો, પાણી ખોરાકી લેવા કામ આવતુ હતું, પણ આ

સરે આઠ વરસ થયાં કોલંબોમાં એ બ્રેક્વાટર બનાવાને હવેથી એને બધાં બારકસો વાપરે છે, જેથી ઈહાંની વસ્તી આગળ કરતાં સા વધી છે. અમો ત્યાંથી ગોલફેસ કરીને દરિયા કિનારે ફરવાનો રસ્ત જે આસરે ૦॥॥ માઈલ લાંબો છે ત્યાં ગયા હતા, તેની એક બાજ દરિયો અને બીજી ગમ મેદાન આવ્યાથી ઘણું લોક સાંજના ફર આવે છે. કોલંબોનું શેહેર સપાટ જમીનપર આવેલું છે, અને બં રની આગળનો ભાગ આરીસો તથા સરકારી ઈમારતોથી રોકાયલો છે જ્યાં ગવરનમેંટ હાઉસ પણ આવેલું છે આગળ એ જગ્યા ઉપ કોટ હતો, પણ હમણાં ભાંગી નાખ્યો છે. સોલજરોની બરાખો તા આસપીટલ મેદાનમાં આવેલી છે. મેદાનના એક ભાગ ઉપર એ નાનો સરોવર બનાવેલો છે અને તેની પછી શેહેર, બજાર અને કાણ્ણા આવેલી છે. કોલંબોની વસ્તી આસરે બે લાખ માણુસોની છે છે. ઈહાં કાંઈ ઘણુ જોવાલાયક નથી, પણ સીલોનની અંદરના ભાગ જગ્યાઓ કેનડી, નુરેલીયા ઈત્યાદિ પાહાડી આવ્યાથી તે જોવાલાયક છે. સીલોનમાં આગળ કાફીની પેદાશ ઘણી મોટી હતી પણ તે ઝાડોમા કીડ પડવાથી ઘણી મીલકતોનો નાશ થયો ।તેથી સીલોન-૫ ભાગે તેવી હાલતમાં ૧૦ વરસ ઉપર આવી ગયું હતું. પણ ત્ય પછી ચાહ રોપી અને તે ઘણી ફાવી નિકળ્યાથી અગાઉ માફક પા ધીકવા લાગ્યું છે. દશ વરસ પર ભાગ્યે ૧૦૦૦ રતલભી ચા પાકતી હતી તેને બદલે આએ સાલ એક કરોડ રતલ નિકળશે એ કહેવાય છે. ચાહ ઉપ્રાંત કોકો નાલીએર તથા તેનું તેલ અને દોર એલચી, તજ અને એવાં વસાણાંનો મોટો વેપાર સીલોનમાં જગ્યા ઘણીજ ફળવંત છે, અને બારો માસ વરસાદ પડે છે તે ,કાંઈભી ચીજ ઊગાડી શકાય તેવું છે. ઈહાંથી અબનુસ-સેટીન તથા સીસમના લાકડાં ઈત્યાદિનો મોટો વેપાર ચાલે છે. અસલ રેહેવાસીઓને સીનગાલીસ કહે છે તેઓ ઓરતોની માફક માથે ચોટ રાખી તેમાં કાંસકીઓ ખોસે છે. તેઓ ખોટા હીરા માણેક તથા સો સ્યરની વીટીઓ બનાવવામાં તથા કચકડાં (Tortoise Shell

અને અબનુસ તથા હાથીદાંતની ભેળસેળ કારીગરી બનાવવાના કામમાં ઘણા હુશિયાર છે, પણ વેચતી વખ્તે ભાવ એટલો તો માગે છે કે આપણે અજબ થઇયે છીયે. જે માલની કિમત રૂપિયો એક હોય તેના દશગણા માગે છે, અને કોઈ વખ્તે તો રૂપિયા પચાશ પણ માગે છે, પછી લેનાર ઘણી જેટલીબી ઓછી માગણી કરે તોબી તે ઠગાય છે, પણ એ બાબે હવે લોકો ગાઇડ બુક ઉપરથી જાણીતાં થયા છે, તેથી જો રૂપિયા સો માગે છે તો રૂપિયા પાંચની માગણી કરે છે, અને તેવી તકરારમાં ભાવતાલ કરતાં ઘણો વખ્ત ખાલી નિકળી જાય છે. સીલોનમાં જે મીલકતો છે તે ઉપર ઇંહાંના ઘણા રેહેવાસીઓ કામ કરતા નથી તેથી મધરાસ તરફના કોસતાઓ ઉપરથી દર સાલ લખો કુલીઓ ત્યાં કામ કરવા આવજાવ કરે છે. અમો પાછા રાતના સ્ટીમર "તીતેનીયા" ઉપર સવાર થયા હતા. એ સ્ટીમર ઓસટરો હંગેરિયન લાઈનની આસરે ૩૦૦૦ ટનની છે, તેમાં નજદીક પચાશ ઉતારૂઓ રહે તેટલી સારી સગવડની ફેબીનો છે. અમારી સાથે બીજા ફેકત બેજ ઉતારૂઓ હતા.

**તા૦ ૨૮ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે સવારના કલાક નવે અમારી સ્ટીમરે કોલંબોનું બારૂં છોડયું હતું.

**તા૦ ૨૯ મી અને તા૦ ૩૦ મી નવેમબર સને ૧૮૮૭**—એ બેઉ દિવસો હિંદી મહાસાગરમાં ગુજર્યા હતા. દરિયો થંભ હતો, અને કાંઈ જાણવાજોગ બનાવ બન્યો હતો નહીં.

**તા૦ ૧ લી ડીસેમબર સને ૧૮૮૭**—આજે બપોરના કલાક ૧—૩૦ મીનીટે મુંબઇનાં બારાંમાં દાખલ થયા હતા, અને કલાક બેએ પાલવા બંદર સામે અમારી સ્ટીમરે લંગર નાખ્યું હતું, અને આસરે ત્રીશ હજાર માઇલની મુસાફરી જેમાં વીશ હજાર માઇલ દરિયાની અને દશ હજાર માઇલ રેલ્વેની પુરી કરીને અમારા કુટુંબને પાછા મળવાથી અમોને બેહદ આનંદ ઉપજ્યો હતો.

---

**સમાપ્ત.**

---